MARC BLOCH

A feudális társadalom

OSIRIS TANKÖNYVEK

MARC BLOCH

A feudális társadalom

Osiris Kiadó • Budapest, 2002

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási
tankönyvtámogatási program keretében jelent meg.

Cet ouvrage, publié dans le cadre du Programme de Participation a la Publication
(P. A. P.) Kosztolányi, bénéficie du soutien du Ministere des Affaires Etrangeres
français, de l'Ambassade de France en Hongrie et de l'Institut Français de Budapest.

Ez a mű a Francia Külügyminisztérium, a Magyarországi Francia Nagykövetség
és a Budapesti Francia Intézet támogatásával a Kosztolányi Könyvtámogatási
Program (P. A. P.) keretében jelent meg.

A fordítás az alábbi kiadás alapján történt
Marc Bloch: *La société féodale.*
Paris, 1968, Éditions Albin Michel

Fordította
SUJTÓ LÁSZLÓ

A fordítást az eredetivel egybevetette
SZ. JÓNÁS ILONA

Tartalom

MÁSODIK KÖTET. AZ OSZTÁLYOK ÉS A KORMÁNYZÁS

Ferdinand Lot-nak,
tiszteletteljes és hálás
szeretetem jeléül

Előszó a magyar kiadáshoz

Marc Bloch (1886–1944) francia történész kétségtelenül a 20. század egyik kiemelkedő, mára klasszikussá vált történésze. Nevét az Annales iskola néven ismert francia történeti irányzat tartós sikere tette leginkább ismertté: Marc Bloch Lucien Febvre-rel együtt az *Annales d'histoire économique et sociale* c. folyóirat (1929) alapítója. Magyarul eddig csak módszertani munkája *(A történész mestersége)* és néhány tanulmánya jelent meg. 1939–1940-ben két kötetben adta ki a most magyarul megjelenő munkát, *A feudális társadalmat.*

Az összefoglaló műben Marc Bloch egy „társadalmi struktúra", a hűbéri viszony teremtette szerkezet történetét akarta megírni. Szemlélete számos területen úttörő volt. Marc Bloch egyik megalapozója, propagátora volt az összehasonlító társadalomtörténetnek, ez a munkája az európai társadalmak összehasonlító elemzésére alapozva, a német és az angol történetírás eredményeit is ismerve foglalja össze egy társadalmi alakzat jellemzőit. A műben az emberek és viszonyaik állnak a középpontban, e szemlélet elsősorban Émile Durkheim és a korabeli francia szociológia erős hatását tükrözi. A társadalom, a kollektivitások mögött az egyén egy kicsit elmosódik, ezt több kritikusa szóvá is tette. Marc Bloch magát társadalomtörténészként határozta meg, ezzel tudatosan kilépett a középkorászok szakmai céhéből. Számos ponton munkája eltér, vitatkozik a korabeli bevett nézetekkel, középkorász társainak szemléletével. Erősebb hangsúlyt kapnak nála a társadalmi kapcsolatok, kevésbé tartja fontosnak a jogi megközelítést. Munkája ez által különbözik a korban még domináló francia jogtörténeti iskola szemléletétől. A munka újszerűségét és érdemeit még hosszan sorolhatnánk, de lényegesebb az, hogy mai napig a középkori változásokról folyó viták egyik meghatározó álláspontja, kiindulópontja Marc Bloch nézete a hűbériség eredetéről, a 10–11. század nagy átalakulásáról. A blochi álláspontot bírálják is, igazolják is, de aktualitását a könyv számos ponton máig megőrizte a szakember számára is.

A történelem mint tudás szüntelenül gazdagodik. A medievisztika is sokat változott Marc Bloch halála óta. A történelem mint tudatforma mindenkor tükrözi a jelen kérdéseit, tehát ebben az értelemben nincs végleges eredmény,

végleges történelem. A tudás és a kor változása elavulttá tehet műveket. De a fenti felfogásból következik az is, hogy a történész munkája nemcsak szorgos történeti tényfeltárás, hanem újraalkotás is. A sikeres újraalkotás szinte az irodalmi műhöz hasonlóan klasszikussá tehet egyes munkákat. Ilyen klasszikus mű Marc Bloch végre magyarul is megjelenő könyve. Marc Bloch A feudális társadalom c. kötete egyrészt számos elemében még aktuális, másrészt klasszikus mű. Ez a két szempont határozta meg a kiadó szándékát, hogy a több mint fél évszázados munkát megjelentesse.

A kiadó

Bevezetés

A vizsgálódás általános iránya

A feudális társadalom. Egy ilyen könyvcímből az olvasó alig évszázada következtethet a tartalomra. Nem mintha maga a szó nem volna meglehetősen régi: latin köntösében *(feodalis)* már a középkorban megjelent. A „hűbériség" *(féodalité)* már újabb keletű, de ez is legkésőbb a 17. században keletkezett. Ám mindkét szót sokáig csak szigorúan jogi értelemben használták. Minthogy a hűbérbirtok *(feudum),* amint látni fogjuk, anyagi javak birtoklási módját jelenti, „hűbérin" – a Francia Akadémia meghatározása értelmében – azt értették, „ami a hűbérbirtokra vonatkozik", a „feudalizmus" szó pedig hol a „hűbérbirtoki mivoltot", hol a birtokot terhelő kötelezettségeket jelölte. A lexikográfus Richelet 1630-ban a „törvényszéki terminusok" közé és nem a történelmi szakkifejezések közé sorolja őket. Mikor tágították ki a két szó értelmét annyira, hogy a civilizáció fejlődésének egy adott állapotát jelöljék velük? A „feudális kormányzat" és a „hűbériség" kifejezések már ebben az értelemben szerepelnek Boulainvilliers gróf *Lettres historiques sur les Parlemens* című munkájában, amely 1727-ben, azaz öt évvel a szerző halála után jelent meg.[1] Tüzetesnek mondható vizsgálódásaim alapján ezt kell tekintenem a szó legrégebbi előfordulásának. Egy nap talán egy másik kutató több szerencsével jár. Boulainvilliers furcsa szerzet volt: Fénelon barátai közé tartozott, ugyanakkor Spinozát fordított, de mindenekelőtt hevesen védelmezte a nemességet, amelynek őseit a germán törzsfőkben vélte fölfedezni, s emiatt egy 18. századba tévedt, kevésbé szenvedélyes, de tudósabb Gobineauként jelenik meg előttünk. Mindenesetre erős a kísértés, hogy mindaddig, amíg más eredményre nem bukkanunk, Boulainvilliers-ben egy új történelmi osztályozás föltalálóját lássuk. Valójában ugyanis erről van elsősorban szó: a történelmi stúdiumok szempontjából kevés fordulat volt annyira döntő jelentőségű, mint amikor a monarchikus és szónoki hagyományból született régi fölosztások, vagyis a különféle hősök tiszteletére elnevezett „birodalmak", dinasztiák és „korok" helyébe lassanként a társadalmi jelenségek megfigyelésén alapuló új típusú osztályozás lépett.

Nálánál jelesebb íróé azonban az érdem, hogy a fogalom és az elnevezés polgárjogot nyert. Montesquieu olvasta Boulainvilliers-t. A jogi szakszavak csöppet sem riasztották vissza, s a kezén megforduló irodalmi nyelv sokat gazdagodott a jogászi tolvajnyelvből rabolt elemekkel. Ha kerülte is a számára minden

bizonnyal túl elvontnak tűnő „hűbériség" szó használatát, nem vitás, hogy ő kényszerítette százada művelt nyilvánosságára azt a meggyőződést, mely szerint a „hűbéri törvények" egy adott történelmi szakaszt jellemeznek. Ezek a nálunk keletkezett szavak és maga a fogalom megjelentek azután a többi európai nyelvben is: néha egyszerűen csak leképezték, néha viszont – mint például a németek – lefordították őket *(Lehwesen).* Végül pedig a francia forradalom szembeszállt a Boulainvilliers elkeresztelte intézmények még létező maradványaival, s így végképp elterjesztette az említett szerző által egészen más érzelmekkel rájuk ragasztott elnevezést. „A Nemzetgyűlés – olvashatjuk a nevezetes 1789. augusztus 11-i dekrétumban – mindenestül eltörli a hűbéri rendet." Ettől fogva nehezen lehetett egy olyan társadalmi rendszer valóságosságát kétségbe vonni, amelynek a lerombolása annyi gyötrelemmel járt.[2]

Be kell azonban vallanunk, hogy ez a szép jövőnek elébe néző szó igen rossz választás eredménye volt. Az okok, amelyek egykoron meghonosodásához vezettek, meglehetősen világosak. Az abszolút monarchia korában élő Boulainvilliers és Montesquieu a legfőbb hatalomnak megannyi kis fejedelem, sőt falusi hűbérúr közötti szétaprózódásában látták a középkor legszembeszökőbb sajátosságát, s a „hűbériség" szót kiejtve ezt a jellegzetességet vélték kifejezni. Amikor ugyanis hűbérbirtokokról beszéltek, akkor hol territoriális fejedelemségekben, hol uradalmakban gondolkoztak. Ám valójában nem minden uradalom volt hűbérbirtok, s a hűbérbirtokok sem kizárólag territoriális fejedelemségekből vagy uradalmakból álltak. Legfőképpen pedig joggal kételkedhetünk abban, hogy egy bonyolult társadalomszerveződési típust – annyi más lehetőség mellett – kizárólag politikai aspektusában, vagy – a „feudumot" szigorúan jogi értelemben tekintve – a dologi jog alapján jellemezhetnénk a legmegfelelőbb módon. A szavakkal viszont ugyanaz történik, mint a sokat forgó pénzérmékkel: előbb-utóbb elkopik rajtuk az etimológiai veret. A mai szóhasználatban a „hűbériség" és a „hűbéri társadalom" kifejezések olyan szorosan egymásba fonódó képzetek együttesét jelentik, ahol már nem a tulajdonképpeni hűbérbirtok foglalja el a legelőkelőbb helyet. Ha pusztán egy még definiálandó tartalomra utaló, a használat által immáron szentesített kifejezésként kezeljük őket, akkor különösebb lelkifurdalás nélkül élhetünk velük, akárcsak a fizikus, aki a görög szó jelentésének fittyet hányva továbbra is „atomnak" nevezi azt a valamit, aminek a fölbontásán naponta fáradozik.

Még egy súlyos kérdést kell megválaszolnunk: vajon más időszakokban vagy más égtájakon létező más társadalmak rendelkeztek-e a mi nyugati hűbériségünkhöz alapvető vonásaiban kellőképp hasonlatos olyan struktúrával, amelynek alapján a „hűbéri" jelzővel illethetjük őket? Erre a kérdésre könyvem végén igyekszem megfelelni. Munkámat azonban nem e probléma megválaszolásának szenteltem. Annak a hűbériségnek a vizsgálatára vállalkoztam, amely elsőként kapta ezt a nevet. Tehát ami a korszakhatárokat illeti, vizsgálódásom – a hűbériség kialakulásával és tovább élésével kapcsolatos néhány kérdést lesza-

mítva – történelmünknek nagyjából a 9. század közepétől a 13. század első évtizedeiig terjedő szakaszára korlátozódik, földrajzilag pedig Nyugat- és Közép-Európára. Az említett időhatárok megválasztásának helyességét magának a munkának kell igazolnia; ugyanakkor a térbeli határok kijelölése rövid magyarázatra szorul.

***

Az ókori civilizáció a Földközi-tenger körül épült ki. A földnek, írja Platón, „mi itt, a Phaszisztól Héraklész oszlopaiig, egy kicsiny részén lakunk, mint egy mocsár körül a hangyák vagy a békák, úgy lakunk a tenger körül".[3] A hódítások ellenére ez a tenger maradt századokkal később is a Római Birodalom tengelye. Egy aquitániai szenátor ragyogó pályát futhatott be a Boszporusz partján, és hatalmas földbirtokokra tehetett szert Macedóniában. A nagy áringadozások az Eufrátesztől Galliáig rázták meg a gazdasági életet. Az afrikai búza nélkül ugyanúgy nem képzelhető el a császári Róma léte, mint az afrikai Szent Ágoston nélkül a katolikus teológia. Ugyanakkor a Rajnán túl mindjárt a barbárok hatalmas, titokzatos és ellenséges országa kezdődött.

De a középkornak nevezett történelmi korszak küszöbén az embertömegek két irányból jövő, hatalmas méreteket öltő vándorlása fölborította az említett egyensúlyi állapotot (nem feladatunk most annak vizsgálata, hogy előzőleg bizonyos belső erők azt milyen mértékben ingatták már meg), s egy alapvetően más rajzolatú konstellációt ültetett a helyére. A germán inváziókat mohamedán hódítások követték. A nemrég még a Római Birodalom nyugati peremét alkotó területek legnagyobb részét néha ugyanaz az uralkodó, minden esetben pedig a mentalitás és a társadalmi szokások azonossága köti ezentúl össze a germánok megszállta régiókkal, s lassanként hozzájuk kapcsolódnak majd a szigeteken élő apró, többé-kevésbé asszimilált kelta népcsoportok is. Észak-Afrikára azonban egészen más sors vár. A szakadást a visszatérő berberek támadása készíti elő, majd az iszlám megjelenése teszi teljessé. Ugyanakkor a levantei partokon az arab győzelmek nyomán a hajdani Keletrómai Birodalom visszaszorul a Balkánra és Anatóliába, és létrejön belőle a Görög Császárság, amelyet közlekedési nehézségek, sajátos társadalmi és politikai struktúrák, a latin világtól erősen különböző vallásos mentalitás és egyházi szervezet választanak el egyre határozottabban a nyugati kereszténységtől. Ami pedig a kontinens keleti felét illeti, a nyugati világ kisugárzása erősen érezhető ugyan a szláv népeken, s a katolicizmussal, ezzel a sajátosan nyugati vallási formával együtt egyik-másik szláv népcsoportnál meg is jelennek a nyugati gondolkodásmód, sőt intézményrendszer egyes elemei, mégis azt kell mondanunk, hogy az e nyelvcsaládhoz tartozó közösségek többnyire a fejlődésnek merőben sajátos útját követik.

A három – mohamedán, bizánci és szláv – tömb határolta római–germán néphalmaz, mely egyébként már a 10. századtól megkezdte ingatag határainak kitágítását, természetesen távolról sem volt teljesen homogén. Alkotóelemeire

rányomták bélyegüket a múlt hagyományozta különbözőségek, melyek eléggé elevenek voltak ahhoz, hogy hatásukat a jelenben is éreztessék. Még azokban az esetekben is, amikor a kiindulási pont majdnem teljesen azonos volt, a fejlődés a későbbiek során többfelé fordult. Ám bármennyire erőteljesen jelentkeztek is ezek a különbségek, kétségkívül fölismerhetők maradnak mögöttük a közös – nyugati – civilizáció sajátos tónusai. Nem pusztán azért beszélek könyvemben egyszerűen csak „Európáról" „Nyugat- és Közép-Európa" helyett, hogy megkíméljem az olvasót az unalmasan hosszú jelzős szerkezetektől. Voltaképpen nincs különösebb jelentősége számunkra, hogy az „öt részből álló világról" szóló ókori geográfia korában milyen értelemben használták a szót, s hol vélték megvonni Európa határait. Kizárólag a szó emberi tartalma a lényeges. Márpedig hol másutt csírázott ki, hol másutt szökkent szárba a földkerekségen később elterjedő európai civilizáció, mint a Tirrén-tenger, az Adria, az Elba és az Atlanti-óceán között? Így gondolta ezt már – igaz, többé-kevésbé homályosan – az a 8. századi hispániai krónikás, aki az iszlámon győzedelmes Martell Károly frankjait előszeretettel „európaiaknak" nevezte, vagy mintegy kétszáz évvel később Widukind szász szerzetes, midőn a magyarokat visszaszorító Nagy Ottóban „Európa" megszabadítóját ünnepelte.[4] A szónak ebben a történelmileg leggazdagabb értelmében Európa a korai középkor idején született meg. Már létezett, amikor megnyílt előtte a tulajdonképpeni értelemben vett hűbériség kora.

***

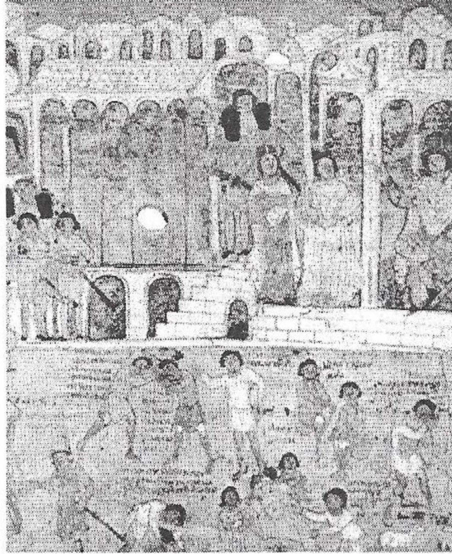
Mint látni fogjuk, bármennyire egymásnak már-már ellentmondó értelmezések láttak is napvilágot a fönt említett határok között az európai történelem egyik szakaszára alkalmazott „hűbériség" elnevezéssel kapcsolatban, magának a szónak a megléte az általa jelölt periódus ösztönösen fölismert sajátosságáról tanúskodik. Ekképp egy a hűbéri társadalomról szóló könyvet olyan kísérletnek tekinthetünk, amely a magában a címében fölvetett kérdésre igyekszik választ adni: melyek azok a sajátosságok, amelyek révén múltunk eme darabja kiérdemelte, hogy a szomszédos korszakoktól elkülönítve kezeljük? Ami azt jelenti, hogy könyvünkben egy társadalmi struktúra összefüggéseinek elemzésére és magyarázatára vállalkozunk. Ha a választott módszer a gyakorlatban termékenynek bizonyul, akkor más, a miénktől eltérő határvonalak közé ékelt vizsgálódási területeken is alkalmazható. Abban reménykedem, hogy e vállalkozás kétségkívüli újszerűsége megbocsáthatóvá teszi a kivitelezés hibáit.

A tervezett kiterjedt vizsgálódás szükségessé teszi, hogy eredményeinket különböző fölosztások mentén tárjuk az olvasó elé. Az első kötet a társadalmi közeg általános jellemzőit írja le, majd bemutatja azoknak az emberek közötti függőségi viszonyoknak a kialakulását, amelyek alapvetően meghatározták a hűbéri társadalmi szerkezet sajátos színezetét. A második kötet az osztályok fejlődését és a kormányzás szervezeti formáit vizsgálja. Embereket kategorizál-

ni mindig nagyon kényes feladat. Márpedig abban az időszakban, amikor a hagyományos osztályok egyre határozottabb körvonalat öltöttek, s a polgárság új osztályának sajátos arculata egyre erőteljesebben kiütközött, s amikor a hatalom kezdett magához térni hosszú ernyedtségéből, ugyanakkor a hűbériség legspecifikusabb jegyei halványulni kezdtek a nyugati társadalmakban. Ekképp az olvasó elé egymást követően tárt két vizsgálódás közül – noha lehetetlen volt köztük szigorúan kronológiai alapon éles határvonalat húzni – az első főként a hűbéri társadalom kialakulását, a második annak végső szakaszát és utóéletét veszi szemügyre.

A történészi ismereteknek azonban korlátai vannak. A történész a múltról csak annyit tud, amennyit a múlt hajlandó a tudomására hozni. S ha az anyag, amelyet fölölelni igyekszik, túl szerteágazó ahhoz, hogy minden egyes adatot saját maga értékeljen, akkor a kutatások állapota miatt még fojtogató tehetetlenséget is érez. Természetesen nem térek ki a tollforgatók közötti háborúkra, amelyek oly gyakran zajlottak a tudományos világ színpadán: elfogadhatatlannak tartom, hogy a történelem háttérbe szoruljon a történészek mögött. Ugyanakkor különös gondot fordítottam arra, hogy sohase titkoljam el ismereteink hiányos vagy bizonytalan voltát, bármi legyen is ennek az oka: úgy gondoltam, ezzel még nem kockáztatom azt, hogy elriasztom az olvasót. Ellenkezőleg: akkor fagyasztanám jeges unalomba ezt a valójában örökös mozgásban lévő tudományt, ha álságosan kimerevített megvilágításban mutatnám be. Maitland, a nagy angol jogtudós egyike volt azoknak, akik a legmesszebbre jutottak a középkori társadalmak megértésében. Ő azt tartotta, hogy a történelemkönyvek olvasása nyomán éhségérzetnek kell elfognia az olvasót. Az ismeretek és a kutatás iránti éhséget értette ezen. Könyvem megírásával az volt leghőbb vágyam, hogy néhány kutatóban éhséget keltsek.[5]

ELSŐ KÖTET

A FÜGGŐSÉGI KÖTELÉKEK KIALAKULÁSA

ELSŐ RÉSZ

A KÖZEG

ELSŐ KÖNYV

Az utolsó inváziók

ELSŐ FEJEZET

Mohamedánok és magyarok

Európa elözönlése és ostroma

„Látjátok, mint tör ki Urunknak haragja... Néptelen városok, lerombolt s fölégetett monostorok, pusztasággá lett mezők tárulnak szemetek elé... A hatalmas mindenütt elnyomja a gyöngét, s az emberek olyanok már, mint a tengerben a halak: válogatás nélkül falják föl egymást." Ekképp látták a dolgokat 909-ben a Reimsi érsekség Troslyban összegyűlt püspökei. A 9. és a 10. század irodalma, az oklevelek, a zsinati tanácskozásokról készült följegyzések tele vannak ehhez hasonló sirámokkal. Ha leszámítjuk is mindebből az ékesszólás túlzásait és az egyházi szónoklatok megszokott pesszimizmusát, akkor sem láthatunk puszta közhelyet ebben az állandóan napirenden tartott – s egyébként megannyi tény által is megerősített – tételben. Nem vitás, hogy a józan ítélőképességű és az összefüggéseket látó emberek – elsősorban a klerikusok – úgy érezték ekkortájt, hogy mindenütt eluralkodott az erőszak és a zűrzavar. A középkori feudalizmus egy végletesen zaklatott időszakban lépett a történelem színpadára. Bizonyos mértékig elmondható, hogy magából a fölfordulásból született meg. Ám a zűrzavart kiváltó vagy állandósító tényezők többségének semmi köze sem volt az európai társadalmak belső fejlődéséhez. A néhány évszázaddal korábbi germán inváziók forró olvasztótégelyében létrejött új európai civilizáció ismét csak ostromlott, jobban mondva félig már elözönlött várnak tűnt, melyet három oldalról fenyegettek: délről az iszlám arab vagy elarabosított hívei, keletről a magyarok, nyugatról pedig a skandinávok.

A mohamedánok

A három támadó közül kétségkívül a mohamedánok bizonyultak a legkevésbé veszedelmesnek. Mindazonáltal korai volna még az iszlám hanyatlásáról beszélnünk. Gallia vagy Itália szegény városai hosszú ideig semmi olyat nem tudtak fölmutatni, ami akár csak megközelítette volna Bagdad vagy Córdoba pompáját. A mohamedán világ Bizánccal egyetemben egészen a 12. századig tényleges gazdasági fennhatóságot gyakorolt a nyugati világ fölött: azok az arany pénzérmék, amelyek kontinensünk nyugati felén ekkor még forgalomban voltak, mind görög vagy arab pénzverdékből származtak, vagy – mint az néhány

ezüstpénz esetében is előfordult – ezeknek az érméknek az utánzatai voltak. S noha a 8–9. században végleg megroppant a nagy kalifátus egysége, a romjain szervezett államok félelmetes hatalmak maradtak. Ám ettől fogva inkább csak határok menti háborúkról, mintsem valóságos inváziókról beszélhetünk. Nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk a Keletet, ahol az amorita és a macedóniai dinasztiák bazilioszai (828–1056) keserves és hősies harcok árán foglalták vissza Kis-Ázsiát. A nyugati társadalmak csak két fronton találták szembe magukat az iszlám államaival.

Az összeütközések egyik színtere Dél-Itália volt, amely valósággal vadászterületként szolgált a régi afrikai római provinciák fölött uralkodó keruani Aghlabida-emírek, majd a 10. század elejétől a Fatimidák dinasztiájából származó kalifák számára. Az Aghlabidák fokozatosan elragadták Szicíliát az azt Justinianus óta birtokló görögöktől, akiknek 902-ben utolsó erősségük, Taormina is elesett. Ezzel egy időben az arabok a félszigeten is megvetették a lábukat. Bizánc déli provinciáin át folytonosan fenyegették a Tirrén-tengerpart félig független városait, valamint a campaniai és beneventói apró lombard fejedelemségeket, amelyek többé-kevésbé Konstantinápoly fennhatósága alatt álltak. Az arabok meg a 11. század elején is egészen a Sabini-hegységig vezették portyáikat. Az egyik ilyen csapat Gaeta közelében, a Monte Argento magasan fekvő erdeiben fészkelte be magát, és húsz évig pusztította a vidéket, míg végre 915-ben szét nem verték. 982-ben a „rómaiak császárává" választott ifjú II. Ottó Dél-Itália meghódítására indult; noha a szász nemzet sarja volt, a cézárok jogos örököseként kívánt föllépni Itáliában és másutt. Elkövetett azonban egy esztelenséget, amit azután sokan mások is utánacsináltak a középkor folyamán: nyáron indította útnak e forró tájakhoz nem szokott csapatait, amelyek július 25-én Calabria keleti partvidékén megütköztek a muzulmán sereggel, és szégyenletes vereséget szenvedtek. Az arab veszély egészen a 11. századig fenyegette ezeket a régiókat, amikor is Francia-Normandiából érkezett kalandorok maroknyi csapata a bizánciakkal egyetemben visszaszorította őket. Az általuk létrehozott, Szicíliát Dél-Itáliával egyesítő erőteljes államalakulat előtt kettős feladat állt: egyrészt egyszer s mindenkorra el kellett állnia a betolakodók útját, másrészt az ügyes közvetítő szerepét kellett betöltenie a latinság és az iszlám világ civilizációi között. Tudjuk, hogy a szaracénok ellen a 9. században kezdődött küzdelem még sokáig folytatódott, azonban a hol itt, hol ott elkönyvelt területi nyereségek mindig igen csekélyek voltak. Lényeges viszont, hogy ez a harc csak a katolikus világ egyik távoli szegletére korlátozódott.

A másik hadszíntér az Ibériai-félsziget volt. Az iszlám jelenlét itt nem betörésekből vagy rövid érvényű területbekebelezésekből állt: nagy számú mohamedán hitű lakosság élt a félszigeten, s az arab alapítású államoknak is itt volt a központjuk. A 10. század elején a szaracén harcosok még valamelyest emlékeztek rá, merre visznek a Pireneusokon át vezető utak, de a hosszú portyák mind ritkábbak lettek. Az Ibériai-félsziget visszavívásáért északról indított keresztény

hadjárat a számtalan kudarc és megalázó vereség ellenére szívósan folytatódott. Galíciában, valamint a túlságosan is távoli délen székelő córdobai emírek vagy kalifák által soha szilárdan nem ellenőrzött északnyugati fennsíkokon a hol részekre szakadt, hol egyetlen jogar alatt egyesített parányi keresztény királyságok már a 11. század közepén a Duoro vidékéig tolták ki határaikat, s 1085-ben már a Tajo partjaiig jutottak. A Pireneusok lábánál viszont az egyébként oly közeli Ebro folyását még elég sokáig a mohamedánok uralták: Zaragoza csak 1118-ban esett el. Az ellenségeskedés helyébe olykor békés viszonyok léptek, ám egészében véve a háborút csak rövid fegyverszünetek szakították meg. A harcok sajátos arculatot kölcsönöztek az ibériai társadalmaknak. Az összecsapások legföljebb annyiban érintették a „hegyszorosokon túli" Európát, hogy – elsősorban a 11. század második felétől – ragyogó, gyümölcsöző és üdvös erőpróbát kínáltak a lovagság számára, míg az itteni parasztokat a spanyol királyok és nemesurak igyekeztek az elnéptelenedett földekre csábítani. A tulajdonképpeni háborúk mellett meg kell azonban említenünk a kalózkodást és az útonállást is, annál is inkább, mert a szaracénok ezzel járultak hozzá leginkább a nyugati világban eluralkodott fölforduláshoz.

Az arabok már jóval korábban tengerésznéppé váltak. Az afrikai, ibériai és főképp baleári zsiványtanyáikról induló muzulmán kalózhajók állandóan járták a Földközi-tenger nyugati térségeit. Ám ekkoriban még nem sok hajó szelte ezeket a vizeket, így a tulajdonképpeni kalózmesterségből vajmi kevés hasznot húzhattak. A szaracénok – csakúgy, mint velük egy időben a skandinávok – hajózási tudománya elsősorban arra szolgált, hogy könnyen elérhessék az ellenséges partvidéket, s ott eredményes portyákat folytathassanak. Már 842-ben fölhajóztak a Rhône-on egészen Arles-ig, s útközben a folyó mindkét partját végigrabolták. Támaszpontjuk ekkoriban Camargue vidékén volt. Hamarosan azonban egy véletlen révén szilárdan megvethették a lábukat a mai Franciaország déli részén, ahonnan kiindulva nagyszabású rabló hadjáratokra vállalkozhattak.

Egy pontosan meg nem határozható időpontban – valószínűleg 890 táján – egy Ibér-félszigetről jövő szaracén hajót hozott a szél a provence-i partokhoz, nagyjából a mai Saint-Tropez városának környékére. A hajósok napnyugtáig elrejtőztek, majd amikor leszállt az éjszaka, lemészárolták egy közeli falu lakóit. Ez az akkoriban „Kőrishátnak" *(Le Freinet)*[6] nevezett erdős hegyvidék kitűnő búvóhelynek ígérkezett a számukra. Hasonlóan a campaniai Monte Argentóban nagyjából ugyanez idő tájt berendezkedő honfitársaikhoz, az itteniek magaslati erődítéseket építettek a tüskés bozótosba, majd üzentek társaiknak, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Ez lett a legveszedelmesebb banditafészek. A védőfalakkal övezett városok – a kirabolt Fréjus-t leszámítva – a jelek szerint közvetlenül nem szenvedték meg garázdálkodásaikat. A közeli partszakasz mentén azonban kegyetlenül földúlták a falvakat. A Le Freinet-i rablók sok túszt is ejtettek, akiket azután az ibériai piacokon adtak el rabszolgának.

Nemsokára már a partvidéktől távolabb eső területekre is betörtek. Minthogy meglehetősen kevesen voltak, nem szívesen merészkedtek a Rhône viszonylag sűrűn lakott völgyébe, ahol várak és megerősített városok állták az útjukat. Az Alpok hegytömbjein viszont a kis csapatok hegyláncról hegyláncra, bozótosról bozótosra haladva messzire elkalandozhattak – persze csak ha gyakorlott hegymászókból álltak. Márpedig a Sierrákból vagy a Maghreb hegyei közül érkezett szaracénok egy sankt-galleni szerzetes tanúsága szerint „úgy mozogtak, akár a zergék". Ráadásul az Alpok a fosztogatások szempontjából minden látszat ellenére nem bizonyultak megvetendő terepnek. A hegyek közé termékeny völgyek ékelődtek, melyeket a környező magaslatokról lezúdulva könnyűszerrel elfoglalhattak. Ezek közé tartozott Graisivaudan. A vidék elszórt apátságai a legvonzóbb prédák közé tartoztak. 906-ban a Susa fölött fekvő a novalese-i monostort kifosztották és fölégették, miután a legtöbb szerzetes már korábban elmenekült. De legfőképpen a hágókon csoportosan közlekedő utazók, a kereskedők, valamint az apostolok sírjához imádkozni igyekvő „rómások" érdekelték őket, akik ugyancsak csábító zsákmánnyal szolgálhattak az út mentén lesben állók számára. 920-ban vagy 921-ben az egyik szűk hegyszorosban kövekkel zúztak agyon egy csapat angolszász zarándokot. Később még több hasonló merényletet követtek el. Az arab dzsisek olykor elképesztően messze merészkedtek észak felé. 940-ben már a Rajna felső folyásának völgyében pusztítottak, valamint Valais vidékén, ahol fölégették a nevezetes agaune-i Szent Móric-monostort. Nagyjából ugyanebben az időben egyik osztaguk nyílzáport zúdított a templomuk körül békés körmenetet járó sankt-galleni szerzetesekre. Ezeket viszont legalább szétszórta az apát hívó szavára odasiető dependensek parányi csapata; néhány foglyot is ejtettek, akik a monostorba zárva hősiesen az éhhalált választották.

A korabeli államalakulatok erejét meghaladta, hogy az Alpokban vagy a provence-i vidékeken a rend fönntartásáról gondoskodjanak. Az egyedüli megoldásnak a La Freinet-i banditafészek megsemmisítése ígérkezett. Ez azonban nem kis akadályba ütközött: a magaslati erődítményt gyakorlatilag csak úgy lehetett volna teljesen körülvenni, ha a tengertől is elvágják: innen jött ugyanis az erősítés. Márpedig sem a közeli országok uralkodói – nyugaton Provence és Burgundia, keleten Itália királya –, sem grófjaik nem rendelkeztek hajóhaddal. A keresztény világban egyedül a görögök értettek a hajózáshoz, akik ezt ki is használták, s a szaracénokhoz hasonlóan a hatalmasságok szolgálatában olykor ők is vállaltak kalózmunkát. 848-ban például görög kalózok fosztották ki Marseille városát. A bizánci flotta két alkalommal, 931-ben és 942-ben meg is jelent a Le Freinet-i partok közelében; a hajók 942-ben (és föltehetően tizenegy évvel korábban is) Arles-i Hugó itáliai király hívására érkeztek, akinek elsőrendű érdekei fűződtek Provence tartományhoz. E két próbálkozás azonban nem vezetett eredményre. Ráadásul Hugó 942-ben még a csata folyamán átpártolt az ellenséghez: azt tervezte ugyanis, hogy a szaracénokkal szövetkezve elvágja az Alpokban azoknak a segédcsapatoknak az útját, amelyeket a lombard koro-

nára szintén pályázó egyik vetélytársa hívott be. 951-ben azonban Keleti-Frankföld (ma Németországot mondanánk) uralkodója, Nagy Ottó lett Lombardia királya, aki Közép-Európától Itáliáig terjedő erős államalakulatot igyekezett kiépíteni, amelyet Karoling mintára keresztény és béketeremtő birodalomként képzelt el. Ottó Nagy Károly örökösének tekintette magát, 962-ben a császári koronát is megszerezte, s küldetése részének tartotta, hogy véget vessen a szaracén bandák gyalázatos garázdálkodásainak. Először diplomáciai úton próbálkozott: megpróbálta rábírni a córdobai kalifát, hogy rendelje el Le Freinet kiürítését. Ezután maga akart hadjáratot vezetni a mohamedánok ellen, ez azonban csak terv maradt.

972-ben azonban a haramiáknak túlságosan is becses zsákmányuk akadt. Az Itáliából hazafelé tartó Maïeult, Cluny apátját a szaracénok a Dranse völgyében a Szent Bernát-hágóhoz vezető úton csapdába ejtették, majd az egyik hegyi rejtekhelyre hurcolták, amelyet gyakran használtak azokban az esetekben, amikor nem tudtak azonnal visszajutni támaszpontjukra. Maïeult csak a szerzetesek által lerótt súlyos váltságdíj ellenében bocsátották szabadon. Az apát azonban, aki oly sok monostor életét reformálta meg, nem egy király és báró becses barátja, lelki vezetője, mondhatni házi szentje volt. Közéjük tartozott Vilmos provence-i gróf is, aki a Le Freinet felé vezető úton utolérte a szentségtörő merénylet elkövetőit, és súlyos vereséget mért rájuk. Nem sokkal később maga köré gyűjtött több Rhône-völgyi földbirtokost, akiknek az újra művelés alá vonandó földek tulajdonjogát ígérte, s élükön a Le Freinet-i fellegvár ellen vonult. Az erősség ezúttal elesett.

A szaracének nem indultak többé nagyszabású szárazföldi rabló hadjáratra. A provence-i és az itáliai tengerpart természetesen még sokáig ki volt téve kalózakcióiknak. Még a 11. században is előfordult, hogy a lérins-i szerzeteseknek az arabok által elrabolt és nyugatra hurcolt keresztények kiváltásán kellett fáradozniuk: 1178-ban ugyanis a mohamedánok számos foglyot ejtettek egy Marseille környéki akciójuk során. Provence part menti és az Alpok lábánál fekvő területein azonban újra megindulhatott a földművelés, és az utasokra leselkedő veszélyek tekintetében az alpesi utak már nem különböztek más európai hegyi utaktól. Ugyanakkor az itáliai kereskedővárosok – Pisa, Genova, Amalfi – már a 11. században a Földközi-tengeren indultak támadásba. Elűzték a mohamedánokat Szardínia szigetéről, majd (1015-től) maghrebi és (1092-től) ibériai kikötőikben is rajtuk ütöttek, s igyekeztek megtisztítani tőlük a Földközi-tengert, ahol a legalább viszonylag biztonságos hajózás (amely egyébként egészen a 19. századig csak viszonylag volt biztonságosnak nevezhető) oly fontos volt kereskedőik számára.

A magyar támadás

Akárcsak korábban a hunok, a magyarok is csaknem teljesen váratlanul bukkantak föl Európában, s már a középkor írói is – akik kénytelenek voltak alaposabb ismeretséget kötni velük – naivul elcsodálkoztak azon, hogy a római szerzők sohasem említették a nevüket. Őstörténetükön még több homály honol, mint a hunokén. Ugyanis a kínai források, amelyek segítségével már jóval a nyugati történeti feljegyzések előtt nyomon követhetjük a „Hiung-Nukat", a magyarok dolgában némák maradnak. Nem kétséges, hogy a behatolók újabb hulláma is az ázsiai sztyeppe jellegzetesen nomád világából érkezett. Ezek az olykor annyira eltérő nyelveket beszélő népek az azonos letelepedési viszonyok következtében meglepően hasonló életmódot alakítottak ki: lovakat tenyésztettek és harcoltak, kancáik teje, a vadász- és halászzsákmány szolgált számukra táplálékul, s mindenekelőtt a körülöttük élő földművelő népeket tekintették ősi ellenségeiknek. Alapvető jellemzői folytán a magyar nyelv az úgynevezett finnugor nyelvcsaládba tartozik, s jelenleg egyes szibériai népcsoportok által beszélt idiómákhoz áll a legközelebb. Ám a vándorlások során az ősi szókészlethez számos török elem járult, s magára a nyelvre is erős hatást gyakorolt a török nyelvű civilizációkkal való érintkezés.[7]

A magyarokra először 833-ban tesznek utalást a források: ekkor az Azovi-tenger környékén a Kazár Kaganátus és a bizánci gyarmatok már letelepült népeit nyugtalanítják. Hamarosan azzal fenyegetnek, hogy bármikor elvághatják a Dnyeperhez vezető utat, amely ebben az időben rendkívül élénk kereskedelmi útvonalnak számított: a gyalogosan vásárról vásárra szállított portékákat – az északról jövő prémeket, az orosz erdőkben termelt mézet és viaszt –, valamint a mindenfelé összevásárolt rabszolgákat itt cserélték a Konstantinápolyból és Ázsiából érkező árukra vagy aranyakra. A magyarokat azonban szünet nélkül zaklatják az Urálon túlról a nyomukban járó besenyők hordái, miközben dél felé a győzedelmes Bolgár Birodalom zárja el előttük az utat. Szorongatott helyzetében – s miközben egy töredékük keleti irányban beveszi magát a végtelen sztyeppékbe – a magyarok legnagyobb része 896 körül átkelt a Kárpátokon, és megszállta a Tisza és a Közép-Duna síkságait. Ezek a 4. század óta ismétlődő betörések nyomán oly gyakran földúlt hatalmas térségek csaknem fehér foltnak tűntek az akkori Európa települési térképén. „Ember nem lakta vidékek", írja róluk a krónikás Prümi Regino, ám kijelentését nem szabad szó szerint vennünk. Valószínű, hogy a korábban itt jelentős településeket birtokló, illetve a térségen csak átvonuló különféle népcsoportok egyes töredékei itt maradtak ezeken a területeken. Elsősorban pedig meglehetősen népes szláv törzsek szivárogtak be a környékről. Mindenesetre a népsűrűség rendkívül gyér maradt, amit az is bizonyít, hogy a magyarok bejövetelét követően a földrajzi helynevek, ideértve a folyók elnevezését is, szinte teljesen átalakultak. Ráadásul azóta, hogy Nagy Károly leverte az avarokat, egyetlen szilárd államalakulat sem akadt, amely komoly

ellenállást fejthetett volna ki a beözönlőkkel szemben. Egyedül a morvák népéből származó vezéreknek sikerült az északnyugati szögletben viszonylag szívós, hivatalosan már keresztény fejedelemséget létrehozniuk: ez volt végeredményben az első tényleges kísérlet egy tisztán szláv állam megalapítására. A magyar támadók azonban 906-ban végleg elsöpörték őket.

Ettől az időponttól új fejezet kezdődik a magyarok történelmében. A szó valódi értelmében már nemigen tekinthetjük őket nomádoknak, hiszen végleg letelepedtek a ma a nevüket viselő síkságokon. Innen azonban kisebb csapatokban rontottak a környező országokra. Nem területeket akartak elhódítani: kizárólag rabolni akartak, és a zsákmánnyal visszatértek állandó településeikre. Amikor a Bolgár Birodalom Simeon cár halálát követően (927) hanyatlásnak indult, megnyílt előttük az út a bizánci fennhatóság alatt álló Trákia felé, amelyet több alkalommal ki is fosztottak. Ám elsősorban a sokkal gyöngébben védett Nyugat vonzotta őket.

A magyarok már korán kapcsolatba kerültek a nyugati világgal. 862-ben, vagyis még mielőtt átkeltek volna a Kárpátokon, egyik hadjáratuk során egészen a német őrgrófságokig jutottak el. Később néhány magyar egység segédcsapatként lépett Arnulf német király szolgálatába a morvák ellen vívott egyik háborúja során. 899-ben a magyar seregek lezúdultak a Pó-síkságra, egy évvel később pedig behatoltak Bajorországba. Ettől fogva nemigen telik el év anélkül, hogy az itáliai, germániai s nemsokára a galliai monostorokban vezetett annalesekben hol erről, hol arról a tartományról föl ne jegyeznék: „pusztították a magyarok". A legtöbbet Észak-Itália, Bajorország és Svábföld szenvedett tőlük: az Enns jobb partján fekvő teljes területet – ahol korábban a Karolingok határvédelmi körzeteket létesítettek, és földbirtokokat juttattak apátságaiknak – fel kellett adniuk. De a betörések hamarosan távolabb fekvő vidékekre is kiterjedtek. Mai szemmel nézve hihetetlen távolságokat tettek meg, de tudnunk kell, hogy a korábban hatalmas területeken folytatott pásztorkodás során megszokott kitartó lovaglás, amit a Duna menti puszták szűkebb tájain is tovább űztek, kitűnő iskolának bizonyult, s hogy a nomád pásztorélet – amelyhez hozzátartozott a sztyeppei banditizmus is – jó iskola volt a nomád portyázáshoz. Északnyugati irányban Szászországot – vagyis az Elbától a Rajna középső folyásáig terjedő hatalmas területet – már 906-ban fölkeresték a magyarok, s ezt követően többször is végigpusztították. Az Itáliai-félszigeten egyszer Otrantóig is eljutottak. 917-ben a Vogézek erdőségein és a Saales-i hágón keresztül egészen a Meurthe mentén tömörülő gazdag apátságokig törtek előre. Lotaringiában és Észak-Galliában nemsokára ismerősként mozogtak, s innen olykor Burgundiába, sőt néha még a Loire-tól délre is elmerészkedtek. A síkság fiai voltak, de akkor sem jöttek zavarba, ha át kellett kelniük az Alpokon. Itáliából visszatérve ilyen „kanyargós hegyi út" után vetették rá magukat 924-ben a Nîmes környéki vidékre.

Szervezett haderőkkel szemben sem mindig tértek ki a harc elől, s váltakozó sikerrel több csatát is vívtak ellenük. Rendszerint azonban jobbnak látták, ha

gyors vágtában átszáguldanak a vidékeken. Csapataik igazi vademberekből álltak, akiket vezéreik ostorcsapásokkal kergettek a harcba; ott viszont félelmetesen ügyes harcosoknak bizonyultak oldaltámadáskor, makacs szívóssággal üldözték az ellenséget, és a legnehezebb helyzetekből is leleményesen vágták ki magukat. Ha széles folyamon vagy a velencei lagúnán kellett átkelniük, bőrből vagy fából gyorsan összeeszkábáltak néhány uszályt. Amikor megszakították útjukat, fölállították a sztyeppék népeire jellemző sátraikat, néha meg egy-egy elhagyatott apátság épületében húzták meg magukat, s innen indulva fosztogatták a környéket. Ravaszak voltak, mint a vademberek; értesüléseiket olykor előreküldött követeiktől szerezték, akiket nem annyira tárgyalásokkal, mint inkább kémkedéssel bíztak meg. Igen gyorsan sikerült kiismerniük a nyugati politika – meglehetősen ügyetlen – fortélyait. Tudták, mikor mely országban állt be interregnum, ami különösen kedvező föltételeket teremtett betöréseikre, s kihasználva a keresztény fejedelmek közötti viszályokat, hol az egyik, hol a másik vetélytársnak ajánlották föl szolgálataikat.

Néha azzal zsarolták az útjukba eső települések lakosait, hogy ha fizetnek, cserébe megkímélik őket. Sőt az is előfordult, hogy rendszeres sarcot követeltek: néhány éven keresztül Bajorországnak és Szászországnak is el kellett viselnie ezt a megaláztatást. De ezt a fajta jövedelemszerzést inkább csak az országukkal szomszédos tartományokban gyakorolhatták. Másutt beérték szörnyű mészárlásokkal és fosztogatásokkal. A szaracénokhoz hasonlóan a magyarok is csak ritkán támadtak megerősített városokra, s amikor rászánták magukat, általában kudarcot vallottak, akárcsak korábban, a Dnyeper környékén folytatott első lovasportyáik során, amikor is vissza kellett vonulniuk Kijev falai alól. A jelentősebb városok közül egyedül Paviát sikerült elfoglalniuk. Elsősorban a falvakra és a magányosan álló vidéki vagy a külvárosokban, a védőfalakon kívül épített monostorokra jelentettek félelmetes veszélyt. A jelek szerint mindenekelőtt foglyok ejtésére törekedtek, mindig a legjobb emberanyagot választva. Néha nem riadtak vissza attól sem, hogy ezeket az emberi jószágokat ott helyben, a nyugati piacokon próbálják meg értékesíteni: ügyfeleik nem mindig firtatták a portéka eredetét. 954-ben például egy Worms környékén rabul ejtett nemes hajadont magában a városban kínálták eladásra.[8] Többnyire azonban hazahurcolták a boldogtalanokat a dunai tájakra, s ott görög kereskedőknek adták el őket.

A magyar betörések vége

955. augusztus 10-én azonban a dél-németországi újabb betörésről értesülő Nagy Ottó, a Keleti Frank Birodalom királya a Lech mentén várta a hazafelé igyekvő magyar csapatot. Nemcsak győztesen került ki a véres harcból, hanem sikerült eredményesen üldöznie is a magyarokat. Ez a keményen megtorolt rabló hadjárat volt az utolsó. A magyar fenyegetés ettől fogva a bajor határ menti csetepa-

tékra korlátozódott. Nem sokkal később Ottó a Karoling-hagyománynak megfelelően újjászervezte a határok védelmét. Két őrgrófságot hozott létre: egyet az Alpokban a Mur vidékén, egy másikat pedig északabbra az Enns mentén; utóbbi hamarosan „keleti tartomány" néven vált ismertté – *Ostarrichi:* innen a mai Ausztria *(Österreich)* elnevezés –, s a század végére a Bécsi-erdőig, a 11. század közepére a Lajtáig és a Moraváig terjedt.

Bármilyen fényes volt is a Lech menti diadal, bármekkora erőt is önthetett a lelkekbe, egyetlen fegyvertény bizonyára nem vetett volna egyszer s mindenkorra véget a fosztogató hadjáratoknak. A magyarok, akiknek a földjét megkímélték a csatározások, távolról sem roppantak annyira össze, mint hajdan a Nagy Károly leverte avarok. Egyik csapatuk veresége – minthogy a vereség a többi számára sem volt ismeretlen – még nem lett volna elegendő ahhoz, hogy életmódjuk megváltoztatására bírja őket. 926 után portyáik mégis egyre ritkultak, noha a harcosok továbbra is dühödten vetették magukat az idegen vidékekre. 954-et követően Itáliát sem nyugtalanították többé, pedig itt nem szenvedtek vereséget, 960 után pedig a délkelet felé, Trákiába irányuló betöréseik is viszonylag jelentéktelen méretű rablóvállalkozásokra korlátozódtak. Nem kétséges, hogy egy sor mélyen ható ok lassan érvényesülő következményei játszottak mindebben közre.

Vajon a régi életmód tovább élésének is tekinthető hosszú távú nyugati portyák mindig gazdag zsákmánnyal, szerencsésen végződtek? Ebben végső soron erősen kételkednünk kell. A magyar csapatok borzalmas károkat okoztak az útjukba eső vidékeken. Ám a harcosok aligha terhelhették meg magukat hatalmas mennyiségű zsákmánnyal. Az őket gyalogosan követő rabszolgák lelassították haladásukat, ráadásul őrzésük is nehézségeket okozott. A források gyakran említenek fogságból megszökött rabokat; megemlékeznek például arról a Reims vidékéről való papról, akit a magyarok már Berryig hurcoltak magukkal, s aki, miután egy éjszaka megszökött fogvatartóitól, egy mocsárban rejtőzött napokon keresztül, majd rengeteg kalandos történettel tért vissza falujába.[9] Ami az értékes tárgyak szállítását illeti, a szekerek az akkortájt siralmas állapotban lévő, ellenséges vidékeken vezető ösvényeken sokkal nehézkesebb és sokkal megbízhatatlanabb szállítóeszközöknek bizonyoltak, mint a nyugodt európai folyamokon közlekedő normann bárkák. A fölégetett vidékeken nem mindig jutott táplálék a lovaknak. A bizánci hadvezérek jól tudták, hogy „a legelők hiánya a legnagyobb akadály, amelybe a magyarok háborúik során ütközhetnek".[10] Útközben a magyaroknak több harcot is meg kellett vívniuk, s még ha győztek is, a csapatok gyakran megtizedelve jutottak haza. De betegség is szedte köztük áldozatait: az eseményeket annalesében naponta nyomon követő Reimsi Flodoard klerikus a 924-es évről szóló följegyzéseit azzal az örvendetes fejleménnyel zárja, hogy egy frissen kapott hír szerint a Nîmes vidékén fosztogató magyarok nagy része „vérhasi pestisnek" esett áldozatul. Ráadásul az évek múlásával a várak és a megerősített városok száma egyre szaporodott, s keve-

sebb lett a rabló hadjáratok számára egyedül igazán kedvező terepül szolgáló nyílt tér. Végül pedig 930-ban – vagy legalábbis akkortájt – a kontinens nagyjából megszabadult a normannok okozta lidércnyomástól, úgyhogy a királyoknak és a báróknak több energiájuk maradt a magyarok elleni harcra és a velük szembeni védekezés módszeresebb megszervezésére. Ebből a szempontból Ottó legjelentősebb tettének sokkal kevésbé a Lech mezei győzelem számít, mint inkább az őrgrófságok kialakítása. Számos ok játszhatott tehát közre abban, hogy a magyarok fölhagytak az efféle vállalkozásokkal, amelyek kétségkívül egyre kevesebb haszonnal és egyre több emberáldozattal jártak. Ám ezek az okok elsősorban azért érvényesülhettek döntő módon, mert ugyanakkor a magyar társadalom is mélyreható átalakulásokon ment keresztül.

E tekintetben azonban a források majdnem teljes mértékben hiányoznak. Megannyi más nemzethez hasonlóan a magyarok is csak a kereszténységre való áttérésük és a latin kultúra térhódítása után vezettek annaleseket. Annyi azonban nagyjából tudható, hogy lassanként az állattenyésztés mellett növénytermesztéssel is foglalkoztak. Ez az átalakulás azonban hosszú időt vett igénybe, és települési formáik sokáig mintegy átmenetet képeztek a ténylegesen nomadizáló pásztornépekre és a kizárólag csak földművelésből élő, végleg helyben maradó közösségekre jellemző megoldások között. 1147-ben a keresztes hadjáratra induló Freisingi Ottó bajor püspök a Dunán lehajózva szemügyre vehette a magyarokat. Nádból, ritkábban fából készült kunyhóik csak a hideg évszakban szolgáltak számukra menedékül: „nyáron és ősszel sátrakban élnek". Ugyanezt a lakásváltást figyelte meg nem sokkal korábban egy arab geográfus az alsó-volgai bolgárok között. Apró településeik rendszeresen változtatták helyüket. Valamikor 1012 és 1015 között, vagyis jóval a kereszténység fölvétele után zsinati határozat tiltotta meg a falvak népének, hogy túlságosan eltávolodjanak templomuktól. Ha pedig mégis messzire tévedtek, bírságot kellett fizetniük és „vissza kellett jönniük".[11] A távoli lovasportyák kora azonban mindenképpen lejárt. Elsősorban nyilván azért, mert a termésről való gondoskodás és a nagy nyári rabló hadjáratok kölcsönösen kizárták egymást. Ugyanakkor a magyar népbe idegen elemek – többé-kevésbé letelepedett szláv törzsek, nyugat-európai mezőgazdasági vidékekről származó foglyok – asszimilálódtak, ami ugyancsak elősegíthette ezt a változást. Az életmód változása összhangban állt az ország mélyreható politikai átalakulásával.

A régi magyaroknál a valóságos vagy föltételezett vérségi alapon álló kis közösségek fölötti rugalmasabb szervezeti formákról is van több-kevesebb tudomásunk: „mihelyt a harc véget ért – olvashatjuk Bölcs Leó császárnál –, a magyarok visszatérnek nemzetségeik (genh) és törzseik (julai) kötelékébe". Társadalomszerveződési kereteik hasonlatosak voltak azokhoz, amelyek Mongóliát ma is jellemzik. A magyarok azonban már a Fekete-tengertől északra eső szállásterületükön a kazár állam mintájára a törzsfőnök fölé egy „nagyurat" emel-

tek (ezzel az elnevezéssel találkozunk minden görög és latin forrásban), s erre a tisztségre egy Árpád nevezetű törzsfőnököt választottak. Ettől fogva – noha még nem lehet egységes államról beszélnünk – az Árpád-ház tagjai magától értetődően úgy tekintették magukat, mint akiket a sors uralkodásra teremtett. A 10. század második felében – persze nem minden ellenállás nélkül – sikerült az egész magyarságot a hatalmuk alatt egybefogniuk. Márpedig a letelepedett – vagy legalább viszonylag kis területen belül vándorló – népcsoportokon könnyebb volt uralkodni, mint az örökösen szétszóródó nomádokon. Művük beteljesedni látszott, amikor 1001-ben az Árpád-ivadék Vajk fölvette a királyi címet.[12] Fosztogató és portyázó hordák laza szövetségéből így lett a nyugat-európai királyságokhoz és fejedelemségekhez hasonló, az adott földterületen szilárd gyökeret eresztő államalakulat. Sőt a magyar állam jelentős részben az ő mintájukat követte fölépítésében. Most is az történt, hogy különböző kultúrák még a legvadabb harcok közepette is kapcsolatba kerültek egymással, és a fejlettebb nagy hatással volt a kevésbé fejlettre.

A nyugat-európai politikai intézmények mellett egy mélyebben érvényesülő hatásról is meg kell emlékeznünk, amely alapvetően érintette a magyarok gondolkodásmódját. Mielőtt Vajk királlyá kiáltotta volna ki magát, megkeresztelkedett, és az István nevet vette föl (ezen a néven avatta később szentté az egyház). A Morvaországtól Bolgáriáig és a Kijevi Nagyfejedelemségig terjedő kelet-európai „vallási senki földjén" élő népekért, köztük a pogány magyarokért is két kereszténységet megosztó, egymástól immár jelentősen különböző térítő hatalom – Róma és Bizánc – képviselői versengtek. Néhány magyar törzsfő Konstantinápolyban keresztelkedett meg, s még a 11. század derekán is működtek az országban görög szertartásrendet követő monostorok. De a túl messziről jövő bizánci hittérítőknek végül át kellett engedniük a terepet nyugati vetélytársaiknak.

A magyarok térítése – melyet az uralkodóházak közötti, közeledési szándékot kifejező házasságkötések már előkészítettek – a bajor egyház energikus tevékenységének az eredménye. Különösen szívügyének tekintette ezt a feladatot Pilgrim érsek, aki 971 és 991 között a Passaui egyházmegye élén állt. Püspökségét olyan missziós érseki székhellyé szerette volna emelni, mint amilyen státust az Elbán túli szlávok térítését irányító Magdeburg már élvezett, és amilyenre a skandináv népek megkeresztelésén fáradozó Bréma is igényt tartott. Pilgrim balszerencséjére Passau Magdeburgtól és Brémától eltérően csak a Salzburgi érsekséghez tartozó püspökség volt. Ezen ne múljék! Az egyházmegyét valójában csak a 8. században alapították ugyan, de a passaui püspökök azon egyházi férfiak utódainak tekintették magukat, akik a római időkben a Duna menti Lorch megerősített városkájában székeltek. Mint egyházában oly sokan mások, Pilgrim is engedett a kísértésnek, s egy sor hamis bullát gyártatott, amelyek Lorchra a „Pannónia érseki székhelye" címet ruházták. Már csak az volt hátra, hogy újra életre hívja ezt az ókori provinciát: elképzelése szerint a Salzburgtól

teljesen elszakadó és egykori állítólagos rangját visszanyerő Passau függésében jöttek volna létre a magyar „Pannónia" püspökségei. Pilgrimnek azonban sem a pápákat, sem a császárokat nem sikerült meggyőznie.

Ugyanakkor a magyar fejedelmek készek voltak megkeresztelkedni, de semmiképpen sem óhajtották a német főpapoktól való függést. Ezért elsősorban cseh, sőt velencei papokat hívtak országukba térítőknek, majd püspököknek. S amikor az ezredforduló táján István állama egyházi hierarchiájának a szervezéséhez látott, a pápa beleegyezett, hogy a magyar klérus élén hazai metropolita álljon. István halála után harc indult trónja örökéért, s noha néhány pogánynak maradt törzsfő ekkor némi hatalomra tehetett szert, az első király műve végül tartós maradt. A – Freisingi Ottó szavaival – „Szittyaföldről" utolsónak érkezett nép egyre őszintébben hódolt a kereszténységnek, királya és érseke volt, és már jó ideje végleg fölhagyott a rabló hadjáratokkal, hogy szántói és legelői immáron változhatatlan határai között élje életét. Gyakoriak voltak ugyan a háborúk a szomszédos Német-római Birodalom uralkodóival, de most már két végleg letelepedett nép királyai néztek szembe egymással.[13]

MÁSODIK FEJEZET

A normannok

A skandináv betörések általános jellemzői

Nagy Károly uralkodása óta a Jütland-félszigettől délre élő minden immár megkeresztelkedett és a frank királyságokba betagolódott germán nyelvű népcsoport a nyugat-európai civilizáció befolyási övezetébe tartozott. A tőlük északabbra található germán népek viszont függetlenségükkel együtt sajátos hagyományaikat is megőrizték. Egymástól különböző, de a tulajdonképpeni Germániában honos idiómáktól még sokkal inkább eltérő nyelveket beszéltek, melyek a hajdani közös ősnyelv külön ágát, a skandinávot alkották. Kultúrájuknak a déli szomszédaiktól elütő arculata még markánsabbá vált a Kr. u. 2–3. század nagy népvándorlásai nyomán, amikor is szinte teljesen elnéptelenedtek a Balti-tenger mentén és az Elba torkolatánál elterülő germán területek, s a két népcsoport között alaposan megritkultak a kapcsolattartás és a közlekedés lehetőségei.

A távoli észak lakói nem szétszórt törzsekben éltek, de nem is alkottak egységes nemzetet. Voltak közöttük dánok, akik a Skåne-félszigeten, a szigeteken és valamivel később a Jütland-félszigeten telepedtek meg. A *götar*ok emlékét a mai Svédország Oester- és Vestergötaland elnevezésű vidékei őrzik.[14] Maguk a svédek a Mälar-tavat körülvevő vidéket tartották a birtokukban. A nem sokkal később Norvégiának nevezett ország völgyeit és partvidékeit pedig különféle kisebb népcsoportok lakták, amelyeket óriás kiterjedésű jégmezők, valamint az év egy részében behavazott erdők és rekettyések választottak el ugyan egymástól, de összekötötte őket a mindenki számára ismerős tenger. Ezek a népcsoportok határozott közös vonásokat mutattak, és valószínűleg erősen keveredtek egymással; nem meglepő tehát, hogy szomszédaik közös elnevezéssel jelölték őket. Minthogy az idegeneket, ezeket a természetüktől fogva rejtélyes lényeket a többiek szemében semmi sem jellemzi jobban, mint az égtáj, amely irányából rendszeresen föltűnnek, az Elbán inneni germánok között elterjedt a szokás, hogy egyszerűen csak „északi embereknek", *Nordman*noknak nevezzék őket. Különös módon ezt a meglehetősen egzotikusnak tűnő kifejezést vették át változatlan formában a galliai újlatin népek is: lehetséges, hogy a „normannok vad nemzetének" létéről a szomszédos tartományok lakóinak elbeszéléseiből értesültek a közvetlen kapcsolatfölvétel előtt, de az is elképzelhető – sőt ez a valószínűbb –, hogy a közemberek egyszerűen átvették ezt az elnevezést följebbvalóiktól, a királyi tisztviselőktől, akik a 9. század elején jórészt ausztráziai csalá-

dokból származtak, s rendszerint a frank nyelvet beszélték. Ez a magyarázata annak, hogy a „normann" szót kizárólag a kontinensen használták: az angolok hol megpróbáltak lehetőség szerint különbséget tenni az északi népek között, hol valamennyiüket „dánokként" emlegették, minthogy e népcsoporttal álltak elsősorban kapcsolatban.[15]

Ezek voltak tehát „az északi pogányok", akiknek 800 körül váratlanul indított betöréseit közel másfél évszázadig nyögte a nyugati világ. Szerencsére ma már világosabban látjuk a „normann" rajtaütések történelmi hátterét, mint hajdan a partokon fölállított, tekintetükkel a tengert pásztázó, a jól ismert ellenséges hajóorrok fölbukkanásától rettegő őrszemek vagy a fosztogatásaikat a *scriptorium*okban följegyző szerzetesek. Megfelelő perspektívában szemlélve egy nagyszabású kalandozás egyik – igaz, ugyancsak véres – epizódjaként jelennek meg: az óriás skandináv népvándorlások sorába illeszkednek, melyek ugyanebben az időszakban a Volga és Dnyeper mentétől Grönlandig számtalan kereskedelmi és kulturális köteléket hoztak létre. Egy különálló, az európai gazdaság kezdeteiről szóló munkának kell majd bemutatnia, milyen mértékben járultak hozzá a harcosok mellett parasztokat és kereskedőket is felvonultató expedíciók az európai civilizáció horizontjának kitágításához. A nyugati világban végbement pusztításokat és hódításokat most csak mint a feudális társadalom létrejöttét kiváltó egyik tényezőt vesszük szemügyre.

A temetkezési szokások alapján pontos képet alkothatunk magunknak a normann flottákról. A vezérek legkedveltebb sírhelyéül földhalmokkal borított hajók szolgáltak. Napjainkra a régészeti föltárások nyomán számos ilyen temetkezési hely került napvilágra, elsősorban Norvégiában. Valójában ezek a pompázatos hajók többnyire csak a fjordok közötti békés átkelésre szolgáltak. A távoli földek elérésére, hosszú utak megtételére az olyan úgynevezett „hosszú hajók" szolgáltak, mint a Gokstadban előkerült *drakar*, amelynek 1893-ban épített pontos másával átkeltek az Atlanti-óceánon. Ha a források alapján megfelelően kiegészítjük és pontosítjuk a temetkezési helyeken talált leletanyagot, akkor komolyabb nehézség nélkül rekonstruálhatjuk a Nyugatot rettegésben tartó hosszú hajókat. A hosszú hajóknak nem volt fedélzetük; palánkozásuk a famunkát tökélyre fejlesztő iparosok, vonalaik átgondolt arányai a hajózásban jártas népek szaktudását dicsérték. Hosszuk általában meghaladta a húsz métert, evezővel és vitorlával hajtva egyaránt szelhették a tengert, s átlagosan negyvenhatvan, meglehetősen szűkösen elhelyezett ember szállítására voltak alkalmasak. Sebességük – ha a gokstadi lelet mintájára készített hajót vesszük alapul – könnyen elérhette a tíz csomót. Merülésük alig haladta meg az egy métert, ami különösen előnyös volt, ha a nyílt tengerről a torkolatvidékekre, sőt magukra a folyamokra merészkedtek.

Ugyanis, mint azt a szaracénok kapcsán már láttuk, a vízi út valójában a szárazföldi zsákmányhoz vezető utat jelentette. Noha a normannok alkalomadtán szívesen hallgattak a hozzájuk átállt keresztények tanácsaira, maguk is ve-

leszületett jártassággal közlekedtek a folyókon, s olyan hamar tisztában voltak azok valamennyi elágazásával, hogy például 830-ban néhányan kalauzul szegődhettek a császár elől menekülő Ebbon reimsi püspök mellé. A mellékfolyók több ágra szakadó rendszere számtalan, a rajtaütésekre különösen alkalmas kanyarulatot kínált számukra. A Scheldén egészen Cambrai-ig, a Yonne-on Sensig, az Eure-ön Chartres-ig, a Loire-on pedig Fleuryig (vagyis Orléans-on jóval túl) jutottak. Britanniában – ahol a folyók az árapály vonalán túl nehezen hajózhatók – az Ouse-on Yorkig, a Temzén és egyik mellékfolyóján pedig Readingig értek. Ha vitorlával vagy evezővel nem jutottak előre, akkor a partról vontatták a hajókat. Gyakran előfordult, hogy a hajóik túlterhelését elkerülendő a csapat egy része a szárazföldön haladt. Ha túl sekély vízben kellett partra szállniuk, vagy ha túlságosan sekély folyón vezetett az út a rajtaütés tervezett helyszíne felé, a hajókból csónakok kerültek elő. Amikor a vízi utat erődítmény védte, az akadályt úgy kerülték meg, hogy a harcosok a vállukon vitték a hajót a szárazföldön: 888-ban és 890-ben így jutottak túl Párizson. Keleten, a kijevi alföldeken a skandináv kereskedők már hosszú ideje hol vízi úton haladtak, hol szárazföldön szállították hajóikat egyik folyótól a másikig, illetve a sebes sodrú szakaszok mentén.

A remek tengerészek cseppet sem féltek tehát a szárazföldi utaktól és harcoktól. Habozás nélkül partra szálltak, ha a zsákmány megszerzése ezt kívánta. Így tettek 870-ben azok a normannok, akik a Loire menti apátságukból menekülő fleuryi szerzetesek szekereinek keréknyomait követték az Orléans-i erdőben. Egyre gyakrabban lóháton indultak útra – ha harc közben többnyire le is szálltak a nyeregből –; lovaikra természetesen nagyrészt a vállalkozásaik során, a kirabolt vidékeken tettek szert. 866-ban nagyszámú lovat zsákmányoltak Kelet-Angliában. Néha a lovak szállításáról is gondoskodtak, amikor új színteret szemeltek ki fosztogató hadjárataik számára: 885-ben például a lovak is útra keltek Franciaországból Angliába.[16] Így egyre messzebbre távolodhattak a folyópartoktól: 864-ben hajóikat a Charante-on hagyva egészen Clermont d'Auvergne-ig merészkedtek, és be is vették a várost. Ráadásul gyors mozgású egységeik könnyebben okozhattak meglepetést az ellenségnek. De járatosak voltak a védművek építésében is, és ügyesen védték őket. Ugyanakkor értettek az erődítmények megostromlásához is, és e tekintetben fölülmúlták a magyar lovasokat. 888-ban már hosszú sora volt azoknak a védőfalakkal megerősített városoknak, amelyeket a normannok mégis elfoglaltak: Köln, Rouen, Nantes, Orléans, Bordeaux, London vagy York nevét említhetjük a leghíresebbek közül. Sikerükben néha a meglepetés is szerepet játszott – így például az éppen ünnepet ülő Nantes bevételekor –, valójában azonban többnyire az könnyítette meg a normannok dolgát, hogy a régi római erődítéseket a helybéliek nem tartották megfelelően karban, és főleg nem védték őket kellő bátorsággal. Párizst 845-ben (és valószínűleg ezt követően még kétszer) majdnem minden lakosa elhagyta, és a normannok ki is fosztották; ám amikor 888-ban egy maroknyi elszánt ember gyorsan helyre-

állította a Cité védműveit, és vitézül szembeszállt a támadókkal, a város győzedelmesen állt ellen a támadóknak.

A rabló hadjáratok kifizetődő vállalkozások voltak, de nem kevesebb haszonnal járt a normannok közeledésének puszta hírére kitört pánik. Mivel a közhatalom képtelen volt védelmükről gondoskodni, néhány közösség – így például 810-et követően a frízek egyes csoportjai – vagy a magányosan álló monostorok lakói sarcot fizettek a hódítóknak. Később maguk az uralkodók is rendszeresen követték ezt a gyakorlatot: a lefizetett összegek fejében a normann bandák ígéretet tettek rá, hogy – legalábbis egy időre – fölhagynak országuk dúlásával, és másutt néznek zsákmány után. A Nyugati Frank Birodalomban maga Kopasz Károly mutatott példát 845-ben, amit II. Lotár lotaringiai király követett elsőként 864-ben. 882-ben ugyanezt a megoldást választotta a Keleti Frank Birodalom királya, Kövér Károly. De az angolszászok sem tettek mást: Mercia uralkodója talán már 862-ben sarcot fizetett, 872-ben pedig Wessex királya bizonyíthatóan erre kényszerült. Ezek a váltságdíj-követelések természetükből adódóan új meg új zsákmánnyal kecsegtettek, s következésképp vég nélkül folytatódtak. Minthogy a fejedelmek kénytelenek voltak alattvalóiktól – és elsősorban egyházaiktól – begyűjteni az igényelt summákat, elmondhatjuk, hogy a nyugati gazdaságra egyfajta elszívó hatást gyakorolt a skandináv gazdaság. Az északi országok múzeumainak tárlóiban ma rengeteg, ebből a hősi korból származó aranyat és ezüstöt láthatunk: részben talán kereskedelmi tevékenység révén kerültek oda, de a java – hadd idézzük itt Brémai Ádám püspököt-történetírót – nem más, mint „útonállók zsákmánya". Föltűnő egyébként, hogy az ilyen rablásból vagy sarcból származó nemesfémet általában beöntötték, hogy új birtokosaik ízlése szerinti ékszereket készítsenek belőle: ez is arra vall, hogy az északi kultúrák magabiztosan támaszkodtak saját hagyományaikra.

A normannok foglyokat is ejtettek, akiket, hacsak váltságdíjat nem kaptak értük, magukkal vittek a tengerentúlra. A följegyzések szerint a 860-as évek elején Marokkóban zsákmányolt feketéket adtak el Írországban.[17] De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Észak eme harcosaiban vad és hatalmas érzéki vágyak, a vér és a pusztítás szomja élt, ami időnként a tébolyult, féktelen erőszak tombolásban tört ki, mint például a hírhedt 1012-es orgia alkalmával, amely során az elrabolt és a váltságdíj reményében mindaddig megkímélt canterburyi érseket a lakomán fölfalt állatok csontjaival verték halálra. Az egyik saga szerint egy nyugaton portyázó izlandi harcost csak úgy emlegették, mint „a gyermekes férfit", mivel ő nem volt hajlandó „társai bevett szokása szerint" az apróságokat lándzsára fölnyársalni.[18]

A rabló hadjáratoktól a normannok letelepedéséig

A normann vállalkozások azonban lassanként mind jellegükben, mind méreteikben nagyot megváltoztak azóta, hogy 793-ban a northumbriai partokon kifosztották az első monostort, vagy amióta 800-ban Nagy Károly a La Manche csatornára néző frank partvidék sietős megerősítésére kényszerült. Kezdetben csak az északi partszakaszokon – a Brit-szigeteken, az északi nagyalföld partközeli lapályain vagy a neusztriai sziklafalakon – kíséreltek meg olykor-olykor szép időben rajtaütéseket a „vikingek" apró csapatai. A szó etimilógiája vitatott ugyan,[19] kétségtelen azonban, hogy zsákmányszerző kalandozásokat folytató harcost jelöltek vele, s az sem vitás, hogy csapataik általában nemcsak az azonos családhoz vagy néphez való tartozás elve alapján, hanem egyúttal az adott vállalkozás jegyében is szerveződtek. Egyedül az államszerveződés legkezdetlegesebb fokaira már eljutott Dánia uralkodói kísérletezhettek déli határaik mentén – egyébként nem sok sikerrel – valóságos hódító háborúkkal.

Az akciók hatósugara azonban gyorsan tágult. A hajók kijutottak az Atlanti-óceánra, majd délnek vették útjukat. 844 után a kalózok már néhány nyugatibériai kikötőt is fölkerestek, 859–860-ban pedig megjelentek a Földközi-tengeren. Hamarosan elérték a Baleári-szigeteket, Pisát és a Rhône alsó folyását. Az Arno völgyében egészen Fiesoléig hatoltak föl. Ez a földközi-tengeri akció azonban elszigetelt maradt. Nem mintha a távolság rettentette volna el Izland és Grönland fölfedezőit. Az ellenkező irányból jövő berberek a 17. században egészen Saintonge magasságáig, sőt Új-Fundlandig hajóznak majd. A 9. században azonban az arab flották féltékenyen vigyázták a Földközi-tengert.

Ugyanakkor a normann fosztogatók egyre mélyebbre hatoltak a kontinens és Britannia földjén. A veszélyt mi sem érzékeltetheti jobban, mint a Szent Philibert-kolostor relikviáit menekítő szerzetesek vándorlása. Az apátságot a 7. században Noirmoutier szigetén alapították. Amíg békés volt a tengervidék, a helyszín szerfölött kedvezett a szerzetesi életmódnak; amikor azonban az öbölben megjelentek az első skandináv hajók, a barátok helyzete ugyancsak veszélyessé vált. Valamivel 819 előtt a szerzetesek erődítményt építtettek a maguk számára a szárazföldön Dées-nél, a Grandlieu-i tó partján. Hamarosan minden év kora tavaszán ide tették át a székhelyüket, s amikor az ősz vége felé beköszöntő rossz idő valószínűtlenné tette a tengerről jövő támadást, a sziget templomában újrakezdődtek a szertartások. Noirmoutier-t azonban állandón földúlták a kalóztámadások, s a szigetlakók ellátása egyre növekvő nehézségekbe ütközött. A szigetet ezért 836-ban tarthatatlannak ítélték, s a szerzetesek állandó székhelyévé az addig csak ideiglenes menedékül szolgáló Dées-t tették meg, míg a visszavonulásra kijelölt erősség szerepét a Saumurön följebb fekvő Cunauld nem sokkal korábban birtokba vett parányi monostora vette át. 858-ban a szerzeteseknek ismét vissza kellett vonulniuk: kiürítették a parthoz túl közel fekvő Dées-t is, és Cunauld-ba költöztek. A könnyen hajózható Loire mentén fekvő kis

kolostor azonban meglehetősen rossz választás volt. 862-ben tehát a minden oldalról szárazfölddel övezett Messay-ben (Poitou) telepedtek le; itt azonban tízegynéhány év múltán kénytelenek voltak rájönni, hogy nincsenek kellőképp messze az óceántól. 872-ben vagy 873-ban Saint-Pourçain-sur-Sioule-ba menekültek, s így maga a teljes Massif Central választotta el őket a normannok várható rajtaütéseinek színhelyétől – ám a barátok úgy érezték, nem lehetnek eléggé óvatosak. Itt sem időztek sokáig. Tovább folytatták útjukat kelet felé, s 875-ben végül a Saône mellett fekvő Tournus megerősített falai közt állapodtak meg, ahol a hosszúra nyúlt utazás fáradalmai után védőszentjük teste – egy királyi oklevél tanúsága szerint – „végső nyughelyére lelt".[20]

Természetesen a hosszú távú hadi vállalkozások teljesen másféle szervezettséget igényeltek, mint a hajdani hirtelen betörések. Elsősorban jelentősebb erők bevetésére volt szükség. Hamarosan egyesültek is a mindaddig számtalan „tengeri király" körül tömörülő kis csapatok, s valóságos hadseregek alakultak ki: így jött létre a Temzén a „nagy sereg" *(magnus exercitus)*, amely azután a flandriai partokra érkezve több korábban önálló csapat csatlakozásával jelentősen földuzzadt, és 879-től 892-ig szörnyű pusztításokat okozott Galliában, míg végül a kenti partokra visszatérve föl nem bomlott. A megváltozott körülmények miatt a harcosok ezután már nem térhettek vissza minden évben északra. A vikingek rászoktak, hogy két hadjárat között abban az országban teleljenek, amelyet vadászterületükül választottak. Így tettek 835 körül kezdődően Írországban; az első galliai telet 843-ban töltötték Noirmoutier szigetén, 851-ben pedig a Temze torkolatvidékén fekvő Thanet szigetén szállásolták el magukat. Az első alkalmakkor a tengerpart mentén telepedtek le, hamarosan azonban jóval beljebb merészkedtek a szárazföldön. Gyakran valamelyik folyami szigeten rejtőztek el, olykor viszont beérték azzal, ha járótávolságban lévő folyó környékén vernek tanyát. Néhány harcos a feleségét és a gyermekeit is magával vitte ezekre a hosszú utakra: 888-ban a párizsiak a városfalról hallgathatták az ellenséges táborban az elesett harcosokért siratóénekeket mondó asszonyok hangját. A kalózfészkekből folytonos portyákra indultak a normannok, ami miatt településeik környékén állandó rettegés honolt; ennek ellenére mindig akadt néhány helybéli, aki portékáját eladandó közéjük merészkedett, s ilyenkor a félelmetes tanyák piactérré alakultak át. A normannok megmaradtak zsiványoknak, de immár félig letelepedett zsiványok voltak, s arra készültek, hogy véglegesen elhódítsanak egyes területeket.

Valójában minden tényező ennek az átalakulásnak az irányában hatott. A kedvező rablási terepet kínáló Nyugat által vonzott vikingek soraiban nemcsak harcosok, hanem parasztok, kovácsok, faszobrászok és kereskedők is akadtak. A nyereség vagy a kaland vágya indította őket idegen földekre, olykor viszont családi bosszúhadjáratok vagy a vezérek között kitört viszályok miatt választották a száműzetésnek ezt a formáját; minden esetben maguk mögött érezték azonban egy szilárd keretek között berendezkedett társadalom hagyományait.

A skandinávok már a 7. században telepesekként jelentek meg az Európától nyugatra eső szigetcsoportokon a Feröer-szigetektől a Hebridákig, s ugyancsak a letelepedés szándékával érkeztek Izlandra, ahol 870-ben a „nagy földfoglalásnak" *(Landnáma)* nevezett vállalkozás keretében megkezdték a szűzföldek föltörését. A kalózkodást rendszeresen kereskedelmi tevékenységgel ötvöző északiak megerősített piacok valóságos koszorúját építették ki a Balti-tenger körül, miközben a vezéreik által Európa két átellenső pontján a 9. században alapított fejedelemségek – vagyis az írországi Dublin, Cork és Limerick környékén létrejött, illetve a Kijevi Ruszban a nagy folyami útvonal legfontosabb állomásait magába foglaló államalakulatok – egyaránt városias államokként jelentek meg, melyek egy-egy központul választott városból uralták a környező síkföldeket.

Bármilyen vonzó is maga a téma, most figyelmen kívül kell hagynunk a kontinenstől nyugatra eső szigetek történelmét. Nem beszélünk most Shetlandról és az Orkney-szigetekről, amelyek a 10. századtól a Norvég Királysághoz tartoztak, s csak a középkor végén (1468-ban) kerültek skót fennhatóság alá; nem térünk ki a Hebridák és Man szigete sorsára, amelyek a 13. század közepéig autonóm skandináv fejedelemséget alkottak, sem az ír tengerpart mentén létrejött királyságokra, amelyek terjeszkedése már a 11. század elején véget ért, de az angol hódítás csak körülbelül egy évszázaddal később számolta föl őket. Kontinensünk eme legnyugatibb pontjain a skandináv civilizáció kelta társadalmakba ütközött. Csak a két nagy „hűbéri" országban – vagyis a régi frank államban és az angolszász Britanniában – kell némiképp részleteznünk a normannok letelepedését. Igaz, a két terület között – ideértve a szomszédos szigeteket is – mindvégig jelentős mértékben cserélődött a lakosság, miközben a fegyveres csapatok is gond nélkül kelhettek át a La Manche csatornán vagy az Ír-tengeren, s a vezérek, ha kudarc érte őket az egyik partvidéken, rendszerint az átellenső oldalon próbáltak legközelebb szerencsét; a tisztánlátás kedvéért azonban külön kell megvizsgálnunk a normann területhódítás eme két helyszínét.

A skandinávok letelepedése Angliában

Mint láttuk, a skandinávok körében már első, 851-es britanniai telelésükkor érezhető volt a megtelepedési szándék. A többnyire egymást váltó csapatok ettől fogva nem engedték ki kezükből a zsákmányt. Királyának eleste után egy-két angolszász állam eltűnt a térképről: ez lett a nyugati partvidéken a Humber és a Tees között fekvő Deira vagy a Temzétől a Washig terjedő Kelet-Anglia sorsa. Az északi csücsökben elhelyezkedő Bernicia és a középen fekvő Mercia még fönnmaradtak egy ideig, de jelentős területeket veszítettek, és gyakorlatilag skandináv fennhatóság alatt éltek. Egyedül a teljes déli területet magába foglaló Wessexnek sikerült megőriznie függetlenségét – igaz, súlyos háborúk árán, amelyeket 871-től az előrelátó és megfontolt Alfréd király vezetett. Valamennyi barbár király-

ság közül az angolszász civilizációnak sikerült leginkább sajátos szintézisben ötvöznie a különböző kultúrkörökhöz tartozó elemeket; ennek a folyamatnak az eredménye volt a tudós Alfréd uralkodása, aki egyúttal kitűnő katona volt. 880 táján sikerült leigáznia a maradék Merciát, amely így kikerült a dán befolyás alól. Ugyanakkor Alfréd kénytelen volt átengedni az ellenségnek – méghozzá írásos szerződés keretében – a sziget teljes nyugati felét. De ezt a hatalmas, keletről nagyjából a Londont Chesterrel összekötő régi római út határolta területet a hódítók nem szervezték egységes állammá. Az országon skandináv királyok – vagy „jarlök" – és valószínűleg helyi hatalommal rendelkező angolszász vezérek (így például a berniciai fejedelmek leszármazottai) osztoztak, akiket hol szövetségi és alárendeltségi kötelékek forrasztottak egybe, hol viszályok tagolták őket különböző táborokra. Másutt az izlandi berendezkedés mintájára parányi arisztokratikus köztársaságok alakultak. Megerősített városkák jöttek létre, amelyek egyidejűleg szolgáltak támaszpontul és piacul a letelepedett „hadseregek" számára. S minthogy a tengerentúlról jött csapatok ellátásáról is gondoskodni kellett, a harcosok földet kaptak. A partvidéken azonban más viking csapatok tovább folytatták rablóvállalkozásaikat. Nem csoda tehát, ha uralkodása vége felé, amikor Boëthius *A filozófia vigasztalását* fordította, az Aranykor leírásához érve a sok borzalmat átélt Alfréd önkéntelenül ezt a mondatot toldotta az eredeti szöveghez: „akkoriban senki sem hallott harcosokkal megrakottan érkező hajókról".[21]

A sziget „dán" részén dúló anarchiával magyarázható, hogy 899 után a Brit-szigeteken egyedül a jelentős területi hatalommal és viszonylag bőséges erőforrásokkal rendelkező Wessex uralkodói kísérelhették meg és vihették sikerre – apránként fölépített erődítményrendszerükre támaszkodva – az elhódított területek visszafoglalását. Kegyetlen harcok után 954-ben ki is terjesztették hatalmukat minden korábban az ellenség kezében levő országrészre. A skandináv letelepedés azonban kitörölhetetlen nyomokat hagyott maga után. Igaz, egy-két jarl a kíséretét alkotó harcosokkal – többé-kevésbé önként – ismét a tengernek vette az útját, de a betolakodók nagyrészt a szigeteken maradtak. Vezéreik az angol király fennhatósága alatt megtarthatták hatalmi jogaikat, a közemberek pedig a földjeiket.

Magában Skandináviában azonban időközben mélyreható politikai átalakulások történtek. Az apró törzsi csoportok káoszából valódi államok jöttek létre, öltöttek olykor végleges formát. Ezek az államok még meglehetősen ingatag alapokon álltak: számtalan dinasztikus harc szaggatta őket, állandó háborúkat viseltek egymás ellen, ugyanakkor néha félelmetes erők összpontosítására voltak képesek. Dánia – amelynek uralkodói a 10. század végére jelentősen megszilárdították hatalmukat – és a *götar*ok földjét bekebelező Svéd Királyság mellett 900 táján megjelent a kezdetben az oslói fjordok és a Mjösa-tó körüli viszonylag nyílt és termékeny földeken megtelepedett helyi vezérek családja által létrehozott harmadik északi monarchia is. Ez volt az „északi út" királysága, amelyet

mi Norvégiának nevezünk. Már maga az elnevezés is pusztán irányt jelöl, és semmilyen etnikai csengése sincs: egy későn létrejött, nem sokkal korábban még különálló apró népcsoportok partikularizmusa fölé emelkedő hatalmat idéz. Ne feledjük, hogy e hatalmas politikai egységek fölött uralkodó fejedelmek számára a vikingélet teljességgel megszokott volt: trónra jutásuk előtt maguk is járták fiatal korukban a tengereket, később pedig, ha valamilyen kudarc következtében egy időre menekülniük kellett szerencsésebb vetélytársaik elől, ismét belevágtak a nagy tengeri kalandokba. Most, hogy óriás területeken rengeteg embert és hajót tudtak hadba állítani, ismét a tenger felé tekintettek, s a látóhatáron új hódítások lehetőségét kémlelték.

Amikor 980-at követően ismét szaporodni kezdtek a Britannia ellen indított kalózakciók, jellemző módon a legütőképesebb hadak élén hamarosan két trónkövetelőt találunk: egyikük Norvégia, másikuk Dánia koronájára vágyott. Később mindketten királyok is lettek. A norvég Olaf Trygvason sohasem tért vissza Britanniába. A „Villásszakállú" dán Svein viszont sohasem feledkezett meg az odavezető útról. Kezdetben valószínűleg csak a vérbosszú szándéka vezérelte Angliába: ellenkező esetben ugyanis súlyos csorba esett volna a skandináv hős becsületén. Minthogy időközben a rabló hadjáratok más vezérek parancsnoksága alatt tovább folytatódtak, Aethelred angol király úgy vélte, azzal védekezhet hatásosabban ellenük, ha néhány portyázó csapatot a saját szolgálatába állít. Vikingek más vikingekkel való szembeállítása régóta megszokott eljárás volt, amit a kontinens fejedelmei többször is – igaz, mérsékelt sikerrel – alkalmaztak. Mivel „dán" zsoldosai idővel hozzá is hűtlenek lettek, Aethelred meg akarta bosszulni az árulást, és 1002. november 13-án – Szent Brice napján – elrendelte, hogy mészárolják le mindazokat, akiket csak el tudnak kapni közülük. Egy későbbi, ellenőrizhetetlen hagyomány szerint az áldozatok között ott volt Svein tulajdon nővére is. 1003-ban a dán király megkezdte az angol városok fölégetését. Ettől fogva a háború szinte szünet nélkül pusztította az országot, s csak Svein, illetve Aethelred halálával ért véget. Az 1017-es év első napjaiban a Wessex-ház utolsó sarjai közül néhányan Galliába menekültek, a többieket pedig a győztes dánok a távoli szláv területekre szállíttatták, majd az ország „bölcseinek" – vagyis a leghatalmasabb báróknak és püspököknek – a gyűlése Svein fiát, Knutot ismerte el minden angolok királyának.

Nem egyszerű dinasztiaváltásról volt szó. Az Anglia trónjára lépő Knut még nem uralkodott ugyan Dánia fölött is – ekkor még egyik fivére volt a dán király –, de két évvel később már mindkét ország ura volt. Később meghódította Norvégiát is, sőt megpróbálta az ellenőrzése alá vonni a Baltikumon túl egészen Észtországig terjedő, szlávok és finnek lakta területeket is. A tengeri átkeléssel végrehajtott rabló hadjáratokat természetszerűen fölváltotta a tenger menti birodalom megteremtésének a szándéka, amely birodalomnak Anglia csak a legnyugatibb tartományát alkotta volna. Egyébként Knut úgy döntött, hogy élete hátralévő részét angol földön éli le. A skandináv államokban tevékenykedő misszi-

ós egyházak megszervezésekor is elsősorban az angol papsághoz fordult segítségért. A pogány király fiaként napvilágot látó, a kereszténységre talán csak későn áttért Knut ugyanis a római egyház odaadó híve volt: monostorokat alapított, jámbor és erkölcsnemesítő célzatú törvényeket hozott, akárcsak Nagy Károly. Ily módon britanniai alattvalóihoz is közelebb került. 1027-ben számos angolszász elődje példáját követve „lelke megváltása és népei üdvözülése ügyében" zarándokutat tett Rómába, ahol részt vett a nyugati világ leghatalmasabb uralkodója, II. Konrád német és itáliai király császárrá koronázásán, majd találkozott a burgundi királlyal is, és a hadviselés mellett kereskedelemmel is foglalkozó népe hű fiaként rendkívül előnyös útvámmentességeket sikerült kapnia az angol kereskedők számára az Alpesek eme kapuőreitől. Ám a hatalmas sziget megtartásához szükséges erők legnagyobb részét a skandináv országokban toborozta. „E kő Aalének emeltetett, aki Knut király angliai adóbehajtója volt. Istennel legyen a lelke." Ez a rovásírással fölvésett felirat napjainkban is olvasható a svédországi Upland tartomány egyik falvának közelében található sztélén.[22] Ez az Északi-tenger körül kiépült állam a legkülönbözőbb kultúrkörök furcsa elegyét hozta létre: a különböző vidékein elszórt, jelentős számú pogány vagy még csak névleg megkeresztelkedett népessége ellenére hivatalosan keresztènnyé nyilvánította magát, s az új vallás révén megnyílott az antikvitás irodalmi emlékei előtt is, miközben a germán és latin jegyeket egyaránt magán viselő angolszász kulturális örökséget a skandináv népek hagyományaival ötvözte. Valószínűleg ez idő tájt – vagy talán némileg korábban – alkotta meg egy a hajdani vikingektől sűrűn lakott Northumbriában élő angolszász költő a *götar*ok földje és a dán szigetek régi legendáit földolgozó, a pogány epikai hagyomány számos nyomát magán viselő *Beowulf*ot, ezt a mesebeli szörnyeket is fölvonultató furcsa és komor elbeszélő költeményt, amelynek legrégebbről fönnmaradt kézirata ismét csak a legkülönbözőbb kulturális hatások együttéléséről tanúskodik: a kódexben a *Beowulf* előtt Nagy Sándor Arisztotelészhez írott levele, utána pedig *Judit könyv*ének egyik lefordított részlete található.[23]

Ez a különös állam azonban mindig laza szervezettségű maradt. Az összeköttetés a meglehetősen nagy távolságok és a haragos tengerek miatt bizonytalan volt. A Rómából 1027-ben Dániába induló Knut némiképp nyugtalanító proklamációt intézett angliai alattvalóihoz: „Visszatérek hozzátok, mihelyt keleti királyságomban ismét béke honol... s mihelyt a nyáron sikerül hajóhadat gyűjtenem." Birodalma azon részeit, ahol maga nem volt jelen, az uralkodó kénytelen volt alkirályokra bízni, akik nem mindig maradtak hűek hozzá. Az erőszakkal létrehozott és fönntartott egység Knut halála után fölbomlott. Angliát egyik fia kapta meg különálló királyságként, majd rövid időre ismét egyesítették Dániával (Norvégia már korábban elszakadt a birodalomtól). 1042-ben ismét a Wessex-ház egyik sarja, a később „Hitvallónak" nevezett Edward lett Anglia királya.

Mindennek ellenére a skandinávok nem szüntették be part menti betöréseiket, s az északi vezérek becsvágya sem csökkent. A háborúktól és a fosztoga-

tásoktól teljesen kivérzett, a főúri nemzetségek viszályaitól szaggatott angol állam fölbomlott politikai és egyházi szervezetével csak csekély ellenállásra volt képes. Két oldalról is lesték az ígéretes prédát: a La Manche túlpartján a normandiai francia hercegek – akiknek alattvalói már az egyébként a hercegi udvarban nevelkedett Edward uralkodásának első felében nagy számban lepték el a király környezetét és a fölső papság sorait –, az Északi-tengeren túlról pedig a skandináv királyok. Amikor Edward halálakor a nevében – és származását tekintve félig – skandináv Haroldot szentelték királlyá, néhány hét különbséggel két idegen hadsereg is partra szállt Angliában. A Humberen megjelenő hadat egy másik Harold vagy Harald, a norvég király vezette, akit a sagák „Acélakaratú Haraldként" emlegetnek. Igazi viking volt, aki csak hosszú, kalandos bolyongások után jutott a korona birtokába: előbb a konstantinápolyi udvar skandináv testőrségének volt a parancsnoka, majd a szicíliai arabok ellen indított bizánci hadat vezette; egy novgorodi herceg leányát vette nőül, s bátor fölfedezőutakat tett az északi tengereken. A sussexi partszakaszra érkező másik hadsereg Fattyú Vilmos normandiai herceg parancsnoksága alatt állt.[24] A norvég Harald a stamfordi hídnál vereséget szenvedett, és maga is holtan maradt a csatamezőn. Vilmos viszont győzelmet aratott a hastingsi dombon. Valószínű, hogy Knut utódai nem mondtak le mindjárt örökletes álmukról: Vilmos uralkodása alatt a dánok két ízben is megjelentek Yorkshire-ben. Ezek a hadi vállalkozások azonban rabló hadjáratokká korcsosultak: a skandináv expedíciók ugyanúgy végződtek, ahogy elkezdődtek. Anglia kikerült az őt egy ideig végleg magához láncolni látszó Skandinávia hatóköréből, és közel másfél évszázadra egy a csatorna mindkét partját magába foglaló államalakulatba tagolódott bele, s ettől fogva fejlődése szoros kölcsönhatásban állt a hozzá közel fekvő országok politikai érdekeivel és a kultúra itt jelentkező áramlataival.

A skandinávok letelepedése Franciaországban

Ám hiába volt nyelvében és szokásaiban francia, még ez az Angliát meghódító normandiai herceg is a vikingek igazi leszármazottai közé tartozott. Több olyan „tengeri király" akadt ugyanis, aki a kontinensen vagy Britanniában földbirtokok vagy egész tartományok urává lett.

Mindez hosszú folyamat eredménye volt. A Rajna deltájában már 850 körül kísérletet tettek egy a frank állam politikai építményeibe ékelődő skandináv fejedelemség létrehozására. Nagyjából ugyanebben az időben a dán uralkodóház két száműzött tagja Jámbor Lajos császártól „jótéteményként" elnyerte a birodalom akkor legfontosabb északi-tengeri kikötője, Durstede körül fekvő terület tulajdonjogát. A birtok később más, eredetileg Fríziához tartozó területekkel gyarapodott, és nagyjából megszakítás nélkül e család ivadékainak a kezén maradt, egészen addig, amíg utolsó sarjukat Kövér Károly 885-ben árulás segít-

ségével meg nem ölette. Történetüket kevéssé ismerjük ugyan, annyi azonban világos, hogy a tekintetüket hol Dániára és az ottani dinasztikus harcokra, hol a frank tartományokra vető dán főurak – akik egyébként keresztény létükre nem riadtak vissza a gyümölcsöző rabló hadjáratoktól – hitszegő vazallusok voltak, és rosszul őrizték a rájuk bízott területeket. Ám ez a rövid életű németalföldi Normandia a történész szemében fontos későbbi fejlemények előjele. Nem sokkal ezt követően egy csapat még pogány, magában Nantes-ban vagy a város környékén megtelepedett normann a jelek szerint huzamosabb ideig békés egyetértésben élt a breton gróffal. A frank királyok többször is a szolgálatukba állították a normann bandavezéreket. Ha például a Kopasz Károlynak 862-ben hűségesküt tevő Völundr nem leli mindjárt halálát istenítéletért vívott párbajban, a királynak minden bizonnyal hamarosan hűbérbirtokokat kellett volna neki adományoznia, s az sem lehet kétes, hogy az uralkodó már belenyugodott ebbe az elkerülhetetlen fejleménybe. Szemlátomást megérett az idő a normannok végleges letelepedésére.

Keveset tudunk arról, hogyan és milyen formában fogalmazódtak meg ezek a tervek. A technikai problémák e tekintetben oly súlyosak, hogy a történész, ha meg akarja őrizni tisztességét, kénytelen megosztani gondjait az olvasóval. Tárjuk hát föl egy pillanatra műhelyünk ajtaját!

Ebben az időben a kereszténység különböző intézményeiben találunk olyan klerikusokat, akik évről évre följegyezték az eseményeket. Ez a régi szokás gyakorlatilag egyidős volt az időszámítás eszközéül szolgáló *computus*szal, amelyre az elmúlt vagy a folyamatban levő év kiemelkedő történéseit rögzítették. A középkor hajnalán még a konzulok hivatali ideje volt az időszámítás alapja, s ekképp fölállították az egymást követő konzulok időrendi jegyzékét is; később pedig táblázatokban foglalták össze, mikor mely napra esett húsvét mozgó ünnepe, melyhez szinte a teljes szertartásrendnek alkalmazkodnia kellett. A Karoling-kor kezdetén viszont a történeti emlékeztető elszakadt magától a naptártól, jóllehet megtartotta szigorúan év szerinti fölosztását. Természetesen ezeknek az összefoglalóknak a szerzői a miénktől teljesen különböző nézőpontból szemlélték a dolgokat. A jégeső, a rossz bor- vagy gabonatermés, a csodás jelenségek ugyanolyan fontos eseményeknek számítottak a szemükben, mint a háborúk, a fejedelmek halála, az állam vagy az egyház mélyreható átalakulásai. Ráadásul nemcsak intelligencia, hanem jólértesültség dolgában is különböztek egymástól. A kíváncsiság, a kérdésfeltevés képessége és az ügybuzgalom egyénenként más és más volt. Hogy mennyi – és mennyire hiteles – följegyeznivalójuk akadt, az pedig elsősorban az intézmény földrajzi helyzetétől és jelentőségétől függött, valamint attól, mennyire szoros kötelékek fűzték az udvarhoz vagy a hatalmasságokhoz. Nem vitás, hogy a 9. század vége és a 10. század a legjobb galliai krónikásai az arras-i Szent Vaast-főapátság egyik névtelen szerzetese és egy Flodoard nevű reimsi pap voltak; utóbbinak nemcsak hallatlanul éles elméje volt a segítségére, hanem az a tény is, hogy állandó csel-

szövések és mindenfelől érkező hírek gócpontjában élte le életét. Balszerencsénkre a *Szent Vaast-i annalesek* a 900. év közepén egyik napról a másikra megszakadtak, Flodoard munkája pedig, legalábbis ránk maradt formájában (hiszen az idő romboló hatásával is számolnunk kell), 919-től kezdte az események följegyzését. Fölöttébb kínosan érinti a történészt, hogy a normannok nyugat-franciaországi letelepedésére éppen a két krónika közötti időhézagban került sor.

Valójában ez a múltba oly gyakran tekintő korszak e két agendán kívül más történelmi munkákat is hagyott ránk. Alig egy évszázaddal az alsó-szajnai normann fejedelemség létrehozása után az alapító unokája, I. Richárd herceg elhatározta, hogy megíratja ősei és saját maga legfényesebb tetteinek történetét, s a feladattal egy Doon nevű saint-quentini kanonokot bízott meg. Az 1026 előtt elkészült munka rengeteg tanulsággal szolgál számunkra. Előttünk áll egy 11. századi krónikás, aki a korábban keletkezett (és általa sohasem idézett) annalesekből nyert értesüléseit elegyíti a maga szerezte (és oly nagyra értékelt) szóbeli közlésekkel, miközben olvasmányélményei alapján – vagy egyszerűen csak képzeletének engedelmeskedve – nemegyszer megszépíti a valóságot. Tetten érhetjük benne, milyen szépítésekkel élt akkoriban az elbeszélése csillogását méltóképp fokozni igyekvő tanult írástudó, illetve hogyan iparkodott gőgös pártfogói hiúságát legyezni a körültekintő hízelgő. A rendelkezésünkre álló néhány hiteles dokumentum alapján fölmérhetjük, mekkora feledés és torzítás keletkezett néhány nemzedéknyi idő leforgása alatt a korabeli emberek történelmi emlékezetében. A szóban forgó munka összességében rendkívül értékes tanulságokat szolgáltat egy adott társadalmi közegre és egy adott korszakra jellemző mentalitásról, ám magáról a tényekről – legalábbis a Normandiai Hercegség korai történetére vonatkozóan – gyakorlatilag semmiféle értékes információval nem szolgál.

Lássuk most, hogy a birtokunkban levő néhány csekély értékű krónika és a ritka levéltári dokumentumok alapján mit is tudhatunk meg ezekről az oly homályos eseményekről!

A viking vállalkozások ezután sem kímélték meg ugyan teljesen a Rajna és a Schelde torkolatát, de erőfeszítéseik 885 tájától kezdődően egyre inkább a Loire és a Szajna völgye felé irányultak. 896-ban egyik csapatuk a végleges letelepedés szándékával meg is vetette a lábát a Szajna alsó folyásánál, s a továbbiakban innen indult minden lehetséges irányban zsákmányszerző körútjaira. Ezek a távoli vidékekre elvezető expedíciók azonban nem mindig végződtek sikeresen. A fosztogatók több vereséget is elszenvedtek Burgundiában, s 911-ben Chartres falai alól is visszaverték őket. Viszont Roumois-ban és a környező vidéken a helyzet urainak bizonyultak, s téli táplálékukat biztosítandó föltehetően megművelték – vagy másokkal műveltették – a földeket, annál is inkább, mert a birtokba vett terület vonzotta honfitársaikat, s a kisszámú, elsőnek megtelepedett csapatot hamarosan viking kalandorok újabb hullámai követték. Fosztogatásaiknak valamennyire még gátat lehetett volna vetni, fészkük fölszámolása

azonban a királyi hatalom erejét is meghaladta. A helyi ellenállás nem jöhetett számításba: a borzalmasan földúlt országban, amelynek központja is romokban hevert, egyszerűen nem létezett helyileg szervezett katonai erő. Ráadásul a Nyugati Frank Birodalom új királya, a 893-ban fölszentelt és vetélytársa, Odo halála után mindenütt uralkodóul elismert Együgyű Károly a jelek szerint trónra lépésétől fogva melengette a betolakodókkal kötendő szerződés gondolatát. Terve először 897-ben válhatott volna valósággá, amikor is magához hívatta a Szajna alsó folyásánál megtelepedett normannok vezérét, és keresztfiává fogadta. Ez az első kísérlet azonban eredmény nélkül zárult. Nem meglepő viszont, hogy tizennégy évvel később Károly ismét elővette régi tervét: ezúttal Rollóval igyekezett szót érteni, aki keresztfia helyébe lépve most ugyanazon „hadak" vezére volt. Rollo egyébként nem sokkal korábban szenvedett vereséget Chartres-nál; a kudarc világossá tette számára, hogy a rabló hadjáratok folytatása nagy nehézségekbe ütközne, és bölcsebbnek látta, ha elfogadja a francia király ajánlatát. Voltaképpen mindkét fél belenyugodott a kész tényekbe. Mindez Károly és tanácsadói szemében még azzal az előnnyel is járt, hogy a királysághoz a hűbéri eskü kötelékével – következésképp a fegyveres segítségnyújtás kötelezettségével – egy teljesen berendezkedett fejedelemség csatlakozott, melynek ettől fogva minden oka megvolt rá, hogy a partvidéket más kalózok dúlásaitól megoltalmazza. Egy 918. március 14-én kelt oklevélben a király megemlíti azokat az átengedett területeket, amelyeket „a szajnai normannok, vagyis Rollo és bajtársai... a királyság védelmezése érdekében megkaptak".

A szerződés megkötésének dátumát nem tudjuk pontosan meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a chartres-i csata után került rá sor, és valószínű, hogy nem sokkal a normannok vereségét követően. Rollo számos bajtársával egyetemben fölvette a keresztséget. Az átengedett területek, amelyeken Rollo ezentúl a frank hierarchia legmagasabb helyi tisztségviselőjét, a grófot megillető, gyakorlatilag örökletes hatalmat élvezhette, az egyetlen hitelt érdemlő forrás, Flodoard *A Reims-i egyházmegye története* című munkája szerint „néhány grófságot" jelentettek Rouen környékén: minden valószínűség szerint a Roueni egyházmegyének az Epte folyótól a tengerig terjedő részéről és az Évreux-i egyházmegye egy darabjáról lehetett szó. A normannokat azonban nem olyan fából faragták, hogy sokáig beérjék ezzel a kicsiny területtel, ráadásul az újabb bevándorlási hullámok nyomán a terjeszkedés egyenesen elkerülhetetlenné vált. A királyságban kiújuló dinasztikus háborúk kedvező alkalmat szolgáltattak számukra, hogy fegyveres segítségüket konkrét előnyökre váltsák. Raoul király már 924-ben átengedte Rollónak Bessin vidékét,[25] a normann vezér örökébe lépő fia pedig 933-ban megkapta Avranches és Coutances egyházmegyéit. Lassanként kirajzolódtak tehát a neusztriai „Normandia" immár szinte változhatatlan körvonalai.

De rendezésre várt még a Loire alsó folyásánál megtelepült vikingek helyzete. A megoldás – legalábbis kezdetben – ugyanaz volt, mint a Szajna-torkolati

normannok esetében. 921-ben Róbert herceg és őrgróf, aki a hajdani király, Odo fivéreként nyugaton óriás kiterjedésű katonai körzet ura lett, amelyet gyakorlatilag önálló uralkodóként irányított, átengedte Nantes grófságát a még csak egy-két keresztényt számláló folyami kalózoknak. A Loire torkolatánál azonban csak kisebb létszámú skandináv csapat ütött tábort, ráadásul a Rollo-féle hercegség már vagy tíz éve rendezett helyzete vonzotta az ittenieket: ezzel magyarázható, hogy a viking lélekszám Nantes környékén nem növekedett. Ugyanakkor a Rouen környéki grófságoktól eltérően ez a vidék távolról sem volt gazdátlan vagy elszigetelt. Annyi bizonyos, hogy a 840-es évek elején Nantes környékét bekebelező armorikai breton királyságban vagy hercegségben a különböző trónkövetelők közötti harcok és a skandináv betörések nyomán szélsőséges anarchia tombolt. A hercegek, illetve a hercegi méltóságra pályázó hatalmasságok – elsősorban a közeli Vannes vidékének grófjai – ezen újlatin nyelvű őrgrófság törvényes urainak tekintették magukat, amelyet bretagne-beli híveikből kiállított csapatokkal igyekeztek visszahódítani. Közöttük volt az Angliába menekült Sodrottszakállú Alán, aki 936-ban visszatért a kontinensre, és elűzte a betolakodókat. A Szajna alsó folyásánál létrejött normann tartománytól eltérően a Loire-völgyi Normandia rövid életűnek bizonyult.[26]

A pusztítások nem értek véget azzal, hogy Rollo és bajtársai letelepedtek a La Manche csatorna mentén. Néhány elszigetelődött vezért bosszantott, hogy ők nem kaptak földbirtokokat,[27] s ezért egy ideig még folytatták a korábbiaknál is ádázabb rabló hadjáratokat a környéken. Burgundiát 924-ben újra kifosztották. A haramiákhoz néha roueni normannok is csatlakoztak. De maguk a hercegek sem szakították mindjárt régi szokásaikkal. Az eseményeket a 10. század végén följegyző Richer reimsi szerzetes többnyire csak „a kalózok hercegeiként" emlegeti őket. Valójában ezek a hadi vállalkozások nem sokban különböztek a hajdani fosztogató körutaktól, annál is inkább, mert gyakran északról frissen érkezett vikingek részvételével zajlottak le. Ez történt 1013-ban is, vagyis több mint egy évszázaddal Rollo hűségesküje után, amikor „zsákmányolás vágyától lihegő"[28] kalandorok jelentek meg a vidéken; vezetőjük az ekkor még pogány norvég trónkövetelő, Olaf volt, aki a keresztség fölvétele után hazája nemzeti szentjévé lett. Más bandák saját szakállukra fosztogatták a partszakaszt. Egy csapatuk 966 és 970 között eljutott az ibériai partokra, majd elfoglalta Santiago de Compostelát. Még 1018-ban is föltűntek néhányan a poitou-i partvidéken. Lassanként azonban a skandináv hajók elszoktak a messzi utaktól. A francia határokon túl a Rajna deltája is nagyjából teljesen fölszabadult. 930 táján Utrecht püspöke visszatérhetett székhelyére, melyet elődje képtelen volt tartósan uralni, és újjáépíttette a várost. Nem vitás persze, hogy az Északi-tenger partjai továbbra is rajtaütéseknek voltak kitéve. 1006-ban a támadók kifosztották a Waal mentén fekvő Tiel kikötőjét, és már Utrechtet fenyegették; a város lakói maguk gyújtották föl a kikötői berendezéseket és a védőfalak nélküli külváros épületeit. Valamivel később egy fríz törvény arról a már-már hétköznapi esetről is ren-

delkezett, amikor valakit a „normannok" elragadnak otthonából, és erőszakkal besorozzák magukhoz. A skandináv hajósok rajtaütései miatti létbizonytalanság még sokáig sajátos színezetet kölcsönzött az akkori nyugati civilizációnak. Ám a távoli, teleléssel egybekötött kalandozások, valamint a hódítások kora – a stamfordi hídnál elszenvedett vereség óta – végleg lejárt.

Észak megkeresztelkedése

Időközben a kereszténység lassan utat tört magának az északi országokban is. Nemigen akad még olyan jelenség, amely annyira magával ragadná a történész figyelmét, mint amikor egy egész civilizáció új vallásra tér át; különösen ez a helyzet akkor, amikor – a pótolhatatlan hiányosságok ellenére – a rendelkezésünkre álló források alapján elég szorosan nyomon követhetjük a fejleményeket ahhoz, hogy a folyamat a maga természetességében jelenjen meg előttünk, és segítségével más, hasonló nagyságrendű átalakulásokat is megvilágíthassunk. A kérdés részletes vizsgálata azonban túlnőne e könyv keretein. Be kell érnünk tehát néhány lényeges aspektus megemlítésével.

Tévedés volna azt hinni, hogy az északi pogányság nem tanúsított szívós ellenállást: három teljes évszázad kellett a megtöréséhez. Többé-kevésbé tetten érhető azonban a végső meghódolást elősegítő néhány belső tényező. A keresztény népek jól szervezett papságával szemben a skandinávok semmiféle egyházi testületet nem tudtak fölvonultatni. Az egyetlen papok a vérségi alapon szervezett csoportok és a különböző népek vezérei voltak. A királyok bizonyára attól tartottak, hogy hatalmuk jelentősen csorbul, ha elveszítik szakrális jogaikat. Ám, mint később látni fogjuk, a kereszténység nem kényszerítette őket arra, hogy teljesen lemondjanak szakrális voltukról. A családok és a törzsek vezetői pedig a nagy átalakulások időszakában feltehetően amúgy is javarészt elvesztették addigi vallási szerepüket. A minden szilárd struktúrát nélkülöző régi vallás az áttérés korában már a spontán fölbomlás jeleit mutatta. A skandináv szövegekben gyakran szerepelnek nem hívő emberek. Az idők során ez a meglehetősen árnyalatlan szkepticizmus nem annyira minden hit – egyébként nehezen elképzelhető – eltűnéséhez vezetett, hanem az új hit elfogadásához. Maga a politeizmus is megkönnyítette a kereszténységre való áttérést. Az igazán hívő a természetfelettiség semmiféle formáját nem tagadja. Amikor a keresztények nem voltak hajlandók a különböző pogány kultuszok istenségeihez imádkozni, ezt általában nem azért tették, mintha tagadták volna létüket: gonosz démonoknak tekintették őket, akik veszélyesek voltak ugyan, de jóval erőtlenebbek is, mint az egyetlen Alkotó. Több dokumentum tanúsága szerint ez történt, amikor a normannok először hallottak Krisztusról és szentjeiről: hamarosan idegen istenségekként kezelték őket, akiket saját isteneik segítségével támadhattak és gúnyolhattak; ám mégis annyira félték ismeretlen hatalmukat, hogy a bölcsesség

szavára hallgatva máskor igyekeztek kedvezően befolyásolni őket, és respektálták kultuszuk rejtélyes varázsát. Tudjuk például, hogy 860-ban egy beteg viking Szent Riquier-nek tett fogadalmat. Nem sokkal később egy őszintén keresztény hitű izlandi vezér a nehéz helyzetekben gyakorta Thorhoz fohászkodott.[29] Onnantól, hogy elismerték a keresztények istenének félelmetes hatalmát, szinte észrevehetetlen fokozatokkal vezetett az út egyedüli istenként való elfogadásáig.

A fegyverszünetekkel és tárgyalásokkal megszakított rabló hadjáratok is megtették a maguk hatását. A hadi vállalkozásból nem egy északi tengerész tért vissza otthonába az egyéb kincsek között zsákmányolt új vallással. Norvégia két nagy Olaf nevű hittérítő királya – egyikük Trygvi, másikuk Harald fia volt – már akkor megkeresztelkedett, amikor még királyi korona nélkül vezették a viking csapatokat (Trygvi fia 994-ben angol, Harald fia 1014-ben francia földön vette föl a keresztséget). A Krisztus törvényeire való áttérések – vagy átcsúszások – száma jelentősen növekedett, ha a tengerentúlról jött kalandorok nagyszámú, a nyugatiaktól elragadott területeken véglegesen letelepedett és nagyrészt a leigázott vagy a szomszédos népek hitére pártolt honfitársukkal találkoztak. Ezenkívül a nagy hadjáratok előtt már kialakult – és a háborúságok által soha meg nem szakított – kereskedelmi kapcsolatok is elősegítették az áttérést. Az első svéd keresztények azok közül a kereskedők közül kerültek ki, akik rendszeresen látogatták Durstede kikötőjét, mely ebben az időben a Frank Birodalom és az északi tengerek közötti legfontosabb összeköttetési csomópont szerepét töltötte be. Egy régi gotlandi krónika ezt írja a sziget lakóiról: „Portékájukkal minden országot fölkerestek... a keresztényeknél időzve megismerték emezek szokásait; néhányan közülük megkeresztelkedtek, s papokkal tértek vissza hazájukba." Az általunk ismert legrégibb keresztény közösségek valóban kereskedelmi burgusokban alakultak ki: ilyen volt a Mälar-tó partján fekvő Birka vagy a jütlandi földnyelvet az egyik tengerparttól a másikig átszelő út két végpontján elhelyezkedő Ripen, illetve Schleswig. A 11. század eleji Norvégiában – Snorri Sturluson izlandi történész találó megállapítása szerint – „a part menti lakosság legnagyobbrészt megkeresztelkedett, míg a magasan fekvő völgyek és a hegyvidékek népe kivétel nélkül pogány maradt".[30] Az egyes emberek között az időnkénti vándorlások során véletlenszerűen kialakult kapcsolatok sokáig jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a kereszténység elterjedéséhez, mint az egyház által indított missziók.

Pedig ezek is ugyancsak korán megkezdődtek. A Karolingok a pogányság fölszámolásáért vívott harcot nemcsak keresztény fejedelmi küldetésükhöz tartozó feladatnak tekintették: ebben látták a legbiztosabb eszközét annak is, hogy hatalmukat az egyazon hitben egyesülő területek fölé kiterjesszék. De ugyanígy gondolkoztak később a saját hagyományaikra támaszkodó német császárok is. A tulajdonképpeni Germánia áttérése után önként adódott az északi germánok megkeresztelésének terve. Jámbor Lajos kezdeményezésére misszionáriusok keltek útra, hogy a dánok és a svédek körében Krisztus igéjét hirdessék. Hajdanán

Nagy Gergely azt tervezte, hogy a rabszolgapiacokon angolokat vásároltat, akiket azután papnak és térítőnek nevelnek; most ezt az elgondolást skandináv ifjakkal alkalmazták. Végül a hittérítői tevékenység fontos hídfőálláshoz jutott a Hamburgi érsekség megalapításával, melynek élén először a Svédországból visszatért picardiai szerzetes, Auscarius állott. Az érsekség alá ekkor még nem tartoztak püspökségek, de a hozzá közel eső skandináv és szláv határokon túl hatalmas tartomány várt a hódításra. Ám a nagy álmok nem valósulhattak meg egyik napról a másikra: az ősi hiedelmek szívós gyökereket eresztettek, az északi lakosság erős gyanakvással fogadta az idegen fejedelmek zsoldosainak tartott frank papokat, és – néhány Auscariushoz hasonló lánglelkű prédikátor ellenére – a térítőcsoportok toborzása nehézségekbe ütközött. Amikor Hamburgot 845-ben földúlták a vikingek, a missziós anyaegyház csak azért maradhatott fenn, mert hozzácsatolták a Kölni tartománytól elszakított Bréma régebbi és gazdagabb püspöki székhelyeket.

Hamburg tehát egy időre jobb híján a visszavonulás és a várakozás színtere lett. A 10. században Bréma–Hamburgból indult ki az új térítő hullám, amely a korábbinál jóval több eredménnyel járt. Ugyanakkor a keresztény világ átellenső égtájairól érkező angol papok versenyre keltek német testvéreikkel a skandináv pogányok megkeresztelésének dicsőségéért. A lélekhalász mesterséget már régóta űző angolszászok kihasználhatták a kikötőik és a szemben lévő partok közötti jobb összeköttetési lehetőségeket, ráadásul megjelenésük kevesebb gyanakvást váltott ki az északiaknál: nem meglepő tehát, hogy bőségesebb termést takaríthattak be, mint a riválisaik. Jellemző, hogy például Svédországban a keresztény vallási szókészlet sokkal inkább angolszász, mint német kölcsönszavakból állt össze, ráadásul számos egyházközség britanniai védőszentet választott magának. Noha a hierarchikus előírások értelmében a skandináv országokban létrejött, többé-kevésbé rövid életű egyházmegyék Bréma–Hamburg alárendeltségébe tartoztak, a királyok – már ha éppen keresztények voltak – előszeretettel választották Britanniát püspökeik fölszentelése színhelyéül. Magától értetődő, hogy Knut és közvetlen utódai alatt az angol befolyás még erősebben érvényesült Dániában, sőt Norvégiában is.

Valójában ugyanis a királyok és a legfőbb hatalmasságok magatartása bizonyult döntőnek. Az egyház persze tudatában volt ennek, és mindig meg is tett mindent a megnyerésük érdekében. Az egyre szaporodó keresztény közösségek ugyanis éppen a látható sikerük folytán a veszély iránt tudatosabb és következésképp eltökéltebb ellenállásra kész pogány népcsoportokba ütköztek; nem csoda tehát, hogy a két szemben álló fél egyaránt az uralkodói – gyakran rendkívül könyörtelenül gyakorolt – erőszakhatalomba vetette minden reményét. A királyok közreműködése nélkül nem lehetett volna kialakítani a püspökségek és apátságok országos hálózatát, melynek hiányában a kereszténység aligha őrizhette volna meg hitéleti rendjét és aligha érhette volna el a társadalom legmélyebb rétegeit. Ugyanakkor a skandináv államokat örökösen szaggató belhá-

borúkban a trónkövetelők könnyűszerrel ki tudták használni a vallási szembenállásokat: egy-egy dinasztiaváltozás olykor időlegesen vissza is vetette az egyházszervezet kiépülését. A győzelem attól a naptól vált biztossá, amikor a keresztény királyok zavartalanul követték egymást a trónon mindhárom királyságban. Ez Dániában Knut, Norvégiában Jó Magnus (1035) uralkodásával következik be. Svédországban viszont meg kell várni Inge trónra lépését, aki a 11. század végén lerombolja az ősi uppsalai szentélyt, ahol elődei oly gyakran mutattak be állat-, sőt emberáldozatokat.

Akárcsak a magyarok esetében, a függetlenségüket féltékenyen őrző skandináv országok áttérése is szükségképpen saját, közvetlenül Rómának alárendelt egyházi hierarchiák kialakulásával járt. Bréma–Hamburg érseki székébe kellőképp éleslátó politikus került, aki belenyugodott az elkerülhetetlen fejleményekbe, és aki – mentve a menthetőt – az érseksége által hagyományosan igényelt fennhatóságnak már csak a foszlányaira tartott igényt. 1043-tól kezdve Adalbert püspök egy hatalmas északi patriarchátus tervének megvalósításán fáradozott, amelyen belül jöttek volna létre – Szent Auscarius utódainak gyámsága alatt – az egyes nemzeti érseki székhelyek. Róma azonban nem támogatta Adalbert tervét: a köztes hatalmi struktúrák kialakításának gondolata nem nyerte el a pápai kúria tetszését. Ráadásul a németországi főurak között kitört viszálykok is megakadályozták az érseket elképzelései következetes valóra váltásában. 1103-ban a Skåne-félsziget dánok lakta részén megalapították az egész Skandináviára kiterjedő hatáskörrel felruházott Lundi érsekséget. 1152-től Norvégia is rendelkezett saját érseki székhellyel, amely a mártír Olaf király nemzeti palládiumnak tartott nidarosi (Trondheim) sírja szomszédságában jött létre. Az 1164-ben fölállított svéd érsekség központját pedig a pogány időkből származó, egykori uppsalai királyi templom közvetlen közelében jelölték ki. Ily módon a skandinávok kivonták magukat a német egyház fennhatósága alól. Politikai téren pedig az ugyanebben az időszakban a dániai dinasztikus háborúkba minduntalan beavatkozó Keleti Frank Birodalom uralkodóinak sohasem sikerült tartósan a függőség elismerését jelképező sarc fizetésére kényszeríteniük a dán királyokat, s országuk határait sem tudták az északiak rovására kiterjeszteni. A germánság két nagy ágához tartozó két népcsoport tehát egyre határozottabban elkülönült egymástól. A Keleti Frank Birodalom sem ekkor, sem később nem foglalhatta magába egész Germániát.

Az okok föltárása

Vajon a skandinávok a kereszténységre való áttérésük következtében hagytak föl a fosztogatással és a messzi vándorlásokkal? Ha a viking expedíciókat valamiféle kérlelhetetlenül fanatikus pogány hév diktálta vallásháborúkként próbálnánk fölfogni – mert (legalábbis kidolgozatlan formában) ez az értelmezési kí-

sérlet is fölmerült –, akkor túlontúl nehéz akadályként állna utunkban mindaz, amit a mindenféle mágiát respektálni hajlamos pogány lelkületről tudunk. Elképzelhető, hogy a magyarázat az új hit hatására bekövetkezett alapvető mentalitásbeli változásokban rejlik? Nyilvánvaló, hogy a normann hajóutak és inváziók története értelmezhetetlen a nélkül a heves harci tűz és kalandvágy nélkül, amely az északiak erkölcsi fölfogásában békésen megfért a nyugalmasabb mesterségek űzésével. Az európai vásárokon Konstantinápolytól a Rajna-delta kikötőiig élelmes kereskedőkként megjelenő vagy a deres izlandi pusztaságokat megművelhetővé varázsló férfiak számára a legnagyobb gyönyörűséget és a legnagyobb dicsőséget „a fegyverek csörgése" és „a pajzsok döngése" jelentette. Minderről a csak a 12. században írásba foglalt, de a viking kort hűen fölidéző számtalan költemény és elbeszélés mellett az utak mentén vagy a gyűlések színhelye környékén emelt dombokon található megannyi sztélé, sírkő vagy egyszerű síremlék is tanúskodik, melyeken máig olvashatók a szürke sziklába vésett élénkvörös rúnák. Számtalan görög vagy római sírral ellentétben ezek többnyire nem a szülőföldjükön békésen elhunyt emberek emlékét örökítik meg: majdnem mindig véres hadjáratokon elesett hősök tiszteletére emelték őket. Nem vitás, hogy ez az érzésvilág összeegyeztethetetlennek tűnhet Krisztus jámborságot és könyörületességet tanító törvényeivel. Ám, mint később még számtalanszor látni fogjuk, a hűbériségkori nyugati népeknél a keresztény misztériumokba vetett lángoló hit látszólag minden nehézség nélkül megfért az erőszak és a zsákmányszerzés vágyával, sőt a háború tudatos dicsőítésével is.

Kétségtelen, hogy a skandinávokat immár azonos hitvallás kapcsolta a katolikus világ többi népéhez; ugyanazokból a jámbor legendákból merítettek erőt, ugyanazokat a zarándokutakat járták, és – amennyiben valamennyire művelődni is vágytak –, ugyanazokat a görög-római hagyományt többé-kevésbé torzított formában tükröző könyveket olvasták, illetve olvastatták föl maguknak. De megakadályozta-e valaha is a nyugat-európai civilizáció alapvető egysége a dúló belháborúkat? Be kell érnünk tehát azzal, hogy az egy és mindenható isten gondolata, valamint a másvilággal kapcsolatos teljességgel új elképzelések lassanként igen súlyos csapást mértek a sors és a dicsőség körül szövődött misztikára, amely annyira jellemzi a skandináv költészetet, s amelyben nyilván számos viking talált igazolást önnön szenvedélyeire. Ki tudná megmondani, hogy mindez valóban elegendő volt-e ahhoz, hogy a vezéreket eltérítse Rollo és Svein példája követésétől, hogy a nagyravágyó tervek megvalósításához újra harcosokat toborozzanak?

Be kell vallanunk, hogy kiinduló kérdésünket hiányos formában fogalmaztuk meg. Hogyan vizsgálhatnánk valamely jelenség megszűnésének okait, ha még azt se tudjuk, hogy mik voltak a kiváltó okai? A jelen esetben azonban ezzel csak elodáznánk a problémát: a skandináv vándorlásokat kiváltó tényezők éppoly homályosak, mint a megszűnésükhöz vezetők. Nem sok értelme volna, hogy hosszasan taglaljuk, mekkora vonzerőt gyakoroltak az északi népekre a tőlük

délebbre fekvő, általában termékenyebb és a civilizáció nyomait régóta magukon viselő területek. Hiszen már a nagy germán inváziók és az ezeket megelőző népvándorlások kapcsán is tetten érhető a napsütöttebb vidékekre költözés szándéka. A tengerentúli rabló hadjáratok is hosszú múltra tekinthettek vissza. Figyelemre méltó egybeesés, hogy mind Tours-i Gergely, mind a *Beowulf* megörökítik annak a hadjáratnak az emlékét, amelyet az egyik *götar* király vezetett 520 körül a fríz partok ellen. Nem kétséges, hogy más hasonló vállalkozásokról csak a források hiánya miatt nincs tudomásunk. S az sem lehet vitás, hogy a 8. század vége felé a messzi földekre irányuló hadjáratok mindaddig ismeretlen méreteket öltöttek.

Azt kell talán gondolnunk, hogy a rosszul védett Nyugat most a korábbinál könnyebb prédának bizonyult? Ez semmiképpen sem lehet magyarázat olyan időben teljesen egybeeső fejleményekre, mint Izland betelepítése és az orosz folyamok mentén létrejött varég királyságok kialakítása, ráadásul ellentmondásos volna azt bizonygatni, hogy a fölbomlás szakaszába lépett Meroving-állam félelmetesebb ellenfél lett volna, mint Jámbor Lajos vagy akár fiai monarchiája. Az északi népeknél bekövetkezett változások nyitját minden jel szerint maguknak az északi népeknek a történelmében kell keresnünk.

A 9. századi hajókat a korábbi időkből származó leletekkel összevetve arra a megállapításra jutunk, hogy a viking kort közvetlenül megelőző időszakban a skandináv tengerészek jelentős előrelépést tettek a hajóépítés terén. Kétségtelen, hogy e technikai haladás nélkül nem valósulhattak volna meg az óceánokat átszelő távoli utak. De vajon a normannok tömegei csak a jobb fölépítésű hajókon tett utazás gyönyörűségéért kalandoztak el a szülőföldjüktől oly messze eső vidékekre? Sokkal valószínűbb, hogy éppen azért fáradoztak annyit hajóik tökéletesítésén, hogy mind messzebb juthassanak el velük a tengereken.

A 11. században a franciaországi normannok történetírója, Saint-Quentini Doon is előállt a maga magyarázatával. A népvándorlás okát a skandináv országok túlnépesedésében látta, amelyet viszont a poligámia intézményével hozott összefüggésbe. Ez utóbbira nem kell sok szót vesztegetnünk: túl azon, hogy egyedül a vezérek tartottak fönn valóságos háremeket, a demográfiai megfigyelések távolról sem bizonyítják, hogy a többnejűség elősegítené a népességgyarapodást. Ráadásul első megközelítésre még magának a túlnépesedésnek a ténye is vitatható. Maguk az invázió sújtotta népek is majdnem mindig ezzel a magyarázattal álltak elő, mivel naivan azt remélték, hogy vereségeiket a vég nélkül beözönlő ellenséges ellenségre hivatkozva mentegethetik. Így tettek hajdanán a Mediterráneum népei a kelták, a rómaiak pedig a germánok bejövetelekor. Esetünkben viszont több figyelmet érdemel ez az indoklás: Doon föltehetően nem a legyőzöttek, hanem a győztesek hagyományára támaszkodik, ráadásul a föltételezésnek megvan a maga logikája. A 2. és a 4. század között lezajlott, végül a Római Birodalom bukásához vezető nagyszabású népmozgások következtében a Skandináv-félszigeten, a Baltikum szigetein vagy Jütlandon hatal-

mas, többé-kevésbé lakatlan térségek keletkeztek. A helyben maradt népcsoportok évszázadokon keresztül szabadon terjeszkedhettek. A 8. században viszont eljött az az idő, amikor – elsősorban a mezőgazdasági termelés technikai színvonala folytán – a megmaradt terület már nem bizonyult elegendőnek.

Valójában a Nyugat-Európába irányuló első viking expedíciók sokkal kevésbé az állandó letelepedés, mint a zsákmányszerzés és a rabolt kincsek hazaszállítása jegyében szerveződtek. Ám voltaképpen ezzel is a termőföldek hiányát igyekezték ellensúlyozni. A déli országokból elragadott prédának köszönhetően a mezőik és legelőik beszűkülése miatt aggodalmaskodó vezérek fönntarthatták korábbi életmódjukat, és presztízsüket megőrizendő továbbra is bőkezű adományokkal halmozhatták el harcosaikat. Ami pedig a szegényebb néposztályokat illeti, itt az elsőszülött után következő ifjak a kivándorlást választva megkímélhették magukat a túlnépesedett családi otthon kellemetlenségeitől. Valószínű, hogy számos helyen jutottak ugyanolyan elhatározásra, mint abban a svédországi parasztcsaládban, amelynek életéről egy 11. századi sírkő alapján van tudomásunk: az öt fiú közül csak a legidősebb és a legkisebb maradt szülőföldjén, míg a messze idegenbe szakadtak közül az egyik Bornholmban, egy másik Skóciában, a harmadik pedig Konstantinápolyban végezte be az életét.[31] Emellett a társadalmi berendezkedés és a korabeli szokások folytán gyakran föllángoló helyi viszályok és vérbosszúk nyomán sokaknak el kellett hagyniuk az ősi *gaard*ot, miközben a szabad terület összeszűkülésével egyre nehezebben lelhettek szülőföldjükön új lakhelyre, s üldözőiktől szorongatva csak a tengeren vagy a tengerentúli országokban találhattak menedékre. Különösen akkor kellett a menekülésnek ezt a módját választaniuk, ha az üldöző valamelyik király volt, aki a sűrűbb településszerkezet révén immár nagyobb területekre is kiterjeszthette katonai hatalmát. De nemcsak a kényszer hajtotta őket, hanem a sikerek folytán a vérükké vált a többnyire jól jövedelmező kalandorság, mintegy a mesterség és a sport vonásait egyesítve magában.

Sem a normann inváziók megindulását, sem megszűnésüket nem magyarázhatjuk a megszállt országok politikai helyzetével. Kétségtelen, hogy az Ottó alapította monarchia az utolsó Karolingok államánál határozottabban védelmezte partszakaszait, miközben Hódító Vilmos és utódai Angliája rettegett ellenfélnek bizonyult. Az az igazság azonban, hogy egyik helyen sem kellett már igazi védelemről gondoskodni. Pedig nem valószínű, hogy Frankföld a 10. század derekán, vagy Hitvalló Edward Angliája túlságosan kemény diónak bizonyult volna a skandinávok számára. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a skandináv királyságok megszilárdulása – noha ez a folyamat kezdetben rengeteg számkivetettet és jó néhány csalódott trónkövetelőt a tengerre kényszerítve nagy elvándorlásokat váltott ki – végső soron az újabb migrációs hullámok elapadásához vezetett. A hadsereg- és flottaállítás immár az államalakulatok monopóliumává lett, amelyek aprólékos gonddal szervezték meg a hajók hadrendbe állításának rendszerét. Másrészt a királyok nem nézték jó szemmel az elszigetelt vállalkozáso-

kat: ezek ugyanis ébren tartották az engedelmetlenség szellemét, könnyű menedékül szolgáltak a törvényenkívülieknek, míg az összeesküvők – amint az Szent Olaf sagájából is kitűnik – e vállalkozások során gyűjthették össze a sötét terveik megvalósításához szükséges kincseket. A hagyomány szerint Svein be is tiltotta őket, amikor Norvégia királya lett. A vezérek lassanként megbarátkoztak a rendezettebb életvitel kereteivel, és becsvágyukat magában az anyaországban, az uralkodó vagy riválisai szolgálatában élték ki. A termőterület növelése érdekében az erőket a belső szűzföldek föltörésére összpontosították. A monarchikus hódítási kísérletek még folytatódtak: ezek közé tartozott Knut sikerrel vagy az „Acélakaratú Harald" sikertelenül végződött próbálkozása. De a királyi seregek nehézkes gépezetek voltak, melyek elindítása komoly nehézségekbe ütközött a meglehetősen ingatag államszerkezetek mellett. A dán királyok Hódító Vilmos Angliája elleni utolsó hódítási terve egy palotaforradalom nyomán már azelőtt dugába dőlt, hogy a hajók fölszedték volna a horgonyt. Hamarosan a norvég királyok is beérték azzal, hogy hatalmukat Izlandtól a Hebridákig kiterjesszék, illetve megszilárdítsák a tőlük nyugatra eső szigeteken; ugyanakkor a dán és a svéd uralkodók csak szláv, lett és finn szomszédaik ellen indítottak hosszú hadjáratokat, amelyek – minthogy a történelem jogos fintoraként most az egész Baltikumot nyugtalanították az említett népek rendszeres kalózakciói – a büntetőexpedíciók, a hódító háborúk és a keresztes hadjáratok jellemző vonásait ötvözték, de olykor szoros hasonlóságot mutattak azokkal a rablótámadásokkal, amelyek annyi szenvedést hoztak a Schelde, a Temze vagy a Loire mentén élő népekre.

Az inváziók néhány következménye és tanulsága

A zűrzavar

A Nyugat megannyi sebtől vérezve került ki az utolsó inváziók forgatagából. Maguk a városok is – legalábbis a skandinávok miatt – sokat szenvedtek, s noha a fosztogatást és elnéptelenedést követően sok város többé-kevésbé fölépült romjaiból, az élet még jó ideig nem tért vissza a régi medrébe. Voltak, amelyek még rosszabbul jártak, mint például a Karoling-birodalom két legfontosabb északi kikötővárosa: a Rajna-deltai Durstede végleg jelentéktelen tanyaszerű településsé változott, a Canche torkolatánál fekvő Quentovic pedig a közönséges halászfalu rangjára süllyedt. Egyetlen folyami útvonalon sem volt biztonságos a kereskedés: 861-ben például a hajóikon menekülő párizsi kereskedőket utolérték a normannok, és fogságba hurcolták őket. A betöréseket különösen a vidékek szenvedték meg, olyannyira, hogy helyenként valóságos pusztaságokká váltak. Toulon vidékén újra kellett kezdeni a földek föltörését a Le Freinet-i banditák kifüstölése után, s minthogy a korábbi birtokhatárok már fölismerhetetlenek voltak, egy oklevél szerint mindenki „saját erejével arányban kaparintotta el magának a földeket".[32] Ami a vikingek által oly gyakran végigrabolt Touraine-t illeti, egy 900. szeptember 14-én kelt okirat két település – az Indre-völgyi Vontes közelében található egyik apró földbirtok és a Loire-vidéki Martignyhoz közel eső egyik falu – helyzetéről számol be. Eszerint Vontes-ban öt szolga is „gondoskodhatna a földek míveléséről, ha béke lenne", míg Martignyt illetően a dokumentum aprólékosan fölsorolja a különböző szolgai terheket. Mindez azonban már az elmúlt időkre vonatkozik: az okirat tizenhét szolgai telket említ, ezek azonban semmiféle jövedelmet nem hajtanak. Mindössze tizenhat családfő található a lepusztult földeken, vagyis eggyel kevesebb, mint ahány szolgai telek van, holott normális körülmények között a telkek egy részén két-három család is osztozott. A férfiak közül többnek „se asszonya, se gyermeke". S megint csak a már ismerős szomorú megállapítással találkozunk: „Ezek az emberek gondoskodnának a föld míveléséről, ha béke lenne."[33] Az ellenség gyakran csak akkor szolgáltatta ki magát föltétel nélkül a győztesnek, ha kiéheztették. 894-ben egy viking csapat Chester egykori védelmi vonalaiban sáncolta el magát, s az angol hadsereg a krónika szerint „minden jószágot elhajta a burgus körülről, fölégeté a termést s lovaival éteti föl mi csak a vidéken maradt még vala".

Természetesen valamennyi osztály közül a parasztság helyzete volt a legkét-

ségbeejtőbb, olyannyira, hogy a Szajna és a Loire között vagy a Moselle mentén élőkben több ízben is föllángolt az elkeseredett tetterő, s összefogásukat esküvel megpecsételvén a fosztogatókra rontottak. Rosszul szervezett csapataikat azonban minden alkalommal lemészárolta az ellenség.[34] de nemcsak a parasztok szenvedték meg keményen a falvak földúlását. A városok éheztek, még ha falaik ki is tartottak. A jövedelmüket a mezőgazdaságból merítő földesurak elszegényedtek. Különösen az egyházi uradalmak helyzete volt nehéz, ami – akárcsak később, a százéves háborút követően – a szerzetesség és következésképpen a szellemi élet látványos hanyatlását eredményezte. A legtöbb pusztítást Anglia szenvedte el. Alfréd király, aki lefordította Nagy Gergely *Regula pastoralis* című munkáját, a kötet előszavában fájó sóvárgással idézi föl azokat az időket, „midőn még nem dúlának s égetének föl mindent, s midőn Anglia templomai még dúskáltak kincsekben és könyvekben".[35] Alfréd király valójában a lélekharangot kondította meg az angolszász egyházi kultúra fölött, amelynek a fénye hajdan egész Európára kisugárzott. Ám az inváziók legtartósabb következménye mindenütt az erők drasztikus szétforgácsolódása volt. Amikor beköszöntött a viszonylagos béke, már csak egy kisszámú lakosságot talált a valaha megművelt, most bozót borította hatalmas térségeken, s a még mindig nagy kiterjedésű szűzföldek meghódítása több mint egy évszázaddal elodázódott.

A pusztítás azonban nem korlátozódott csupán az anyagi javakra. Számolnunk kell a különösen mélyreható lelki károkkal is, lévén hogy a csapások – főképp a Frank Birodalomban – egy viszonylag békés időszaknak vetettek véget. Nem vitás, hogy a Karolingok teremtette béke nem tekinthetett vissza különösen hosszú múltra, és sohasem volt teljesnek nevezhető. Ám az emberek emlékezete rövid, és az önáltatás terén találékonyságuk végtelen. Jó példa erre a reimsi erődítmények története, ami egyébként némi eltéréssel több más városban is megismétlődött.[36] Jámbor Lajos idejében az érsek engedélyt kért az uralkodótól a régi római védőfal megbontására, mert a katedrálisa újjáépítéséhez kőre volt szüksége. Lajos bele is egyezett: Flodoard szerint a császár ekkor „szilárdan gyökerező békének örvendett; büszkén tekintvén birodalmának páratlan hatalmára, nem tartott a barbárok rohamától". Ám alig több mint ötven évvel később a „barbárok" ismét megjelentek, s nagy sietve új védőműveket kellett építeni. Az általános rettegés jól látható jelképeként a falak és a cölöpkerítések ekkoriban kezdtek Európa-szerte az égnek meredni. A fosztogatások megszokott eseményekké lettek, olyannyira, hogy az óvatosabb emberek számoltak velük szerződéseik megszövegezésekor. Így például egy Lucca környékén 876-ban kötött mezőgazdasági haszonbérleti szerződés elengedte a bérleti díjat arra az esetre, „ha a pogány nemzetség fölégeti vagy földúlja a házakat és a bennük található javakat vagy magát a malmot".[37] Tizennyolc évvel korábban pedig az egyik wessexi király végrendelete úgy intézkedik, hogy az egyes királyi birtokok után vállalt alamizsnafizetési kötelezettségnek az utódok csak akkor tegyenek eleget, ha a szóban forgó földek „továbbra is embertől s állattól népesek, s

nem váltak pusztaságokká".[38] Néhány fönnmaradt szertartáskönyv arról tanúskodik, hogy különböző célzatú, de azonos érzületet tükröző, rettegéstől áthatott imádságok kórusa szállt ekkor az ég felé a nyugati világ minden szögletéből. Provence-ban így fohászkodtak: „Örökkévaló Szentháromság... szabadítsd meg keresztény népedet a pogány elnyomatástól" (természetesen a szaracénokról van itt szó). Észak-Gallia lakói pedig így kérlelték az Urat: „az országainkat dúló normannok vérengző nemzetétől ments meg bennünket, ó, Istenünk". A modenaiak Szent Gemignanóba vetették bizalmukat: „a magyarok nyilaitól ments meg bennünket".[39] Próbáljuk meg egy pillanatra elképzelni, milyen is lehetett ezeknek a mindennapos közös fohászokban egyesülő híveknek a lelkiállapota. Egyetlen társadalom sem élhet következmények nélkül az állandó feszültség állapotában. Igaz, az arab, magyar és skandináv betörések nem tehetők egyedül felelőssé a lelkekre boruló kilátástalanság miatt, de kétségkívül jelentős részük volt benne.

A megrázkódtatás azonban nem csak pusztulással járt. A nyugati civilizáción belüli erővonalak olykor mélyreható átrendeződése részben éppen ebből a zűrzavarból született.

Galliában több helyről is elvándorolt a lakosság, s e folyamatnak kétségkívül nagy jelentőséget tulajdonítanánk, ha e tekintetben nem puszta találgatásokra volnánk utalva. Már Kopasz Károly is állandóan azon igyekezett – egyébként nem sok sikerrel –, hogy visszaküldje otthonaikba a támadók elől elmenekült parasztságot. Forrásaink tanúsága szerint Alsó-Limousin lakosai többször is a hegyekben találtak menedéket; nem valószínű, hogy minden alkalommal valamennyien vissza is tértek lakhelyükre. A sík vidékeken – különösen Burgundiában – a jelek szerint sokkal nagyobb mértékű volt az elnéptelenedés, mint a felföldeken.[40] De minden vidéken akadtak régi falvak, amelyek anélkül tűntek el a térképről, hogy fegyveresek vagy tűz pusztították volna el őket. Számos ilyen település lakói biztonságosabb menedéket kerestek maguknak, s mint ilyenkor lenni szokott, a folyamatos veszély koncentrált települések kialakulásához vezetett. A szerzetesek költözéseiről egyébként pontosabb kép áll rendelkezésünkre, mint a világiak vándorlásairól. A barátok ereklyetartóik mellett jámbor hagyományaikat is magukkal vitték a száműzetés útjára, s a legendák keveredése, valamint a különböző szentek kultusza jelentősen hozzájárult a katolikus világ egységének a megerősödéséhez. Különösen megfigyelhető ez a breton relikviák hosszas vándorlása kapcsán: e sajátos hagiográfiát messze földek lakói ismerhették meg, akiknek lelkét könnyen rabul ejtették ezek a különös csodákról szóló történetek.

Ám a rendkívül kiterjedt, tartós idegen megszállás következtében Anglia politikai és kulturális térképén figyelhetők meg a legjelentősebb változások. Az északkeleti Northumbria és a középen fekvő Mercia hajdanán hatalmas királyságainak összeomlása nagyban hozzájárult Wessex már az előző időszakban megkezdődött fölemelkedéséhez, melynek következtében e déli terület királyai

végül – mint egyik okiratuk hirdeti – „egész Britannia császárai”[41] lettek, s Knutnak, majd Hódító Vilmosnak tulajdonképpen nem kellett egyebet tennie, mint átvenni tőlük ezt az örökséget. Ettől fogva a déli városok, vagyis a winchesteri, majd londoni várak kincseskamrái felé áramlottak az ország egész területén behajtott adójövedelmek. A northumbriai apátságok – itt élt Beda, s innen indult útjára Alkuin – korábban a szellemi élet jelentős központjai voltak. Hegemóniájuknak azonban véget vetettek a dán rablótámadások, valamint a Hódító Vilmos által folytatott rendszeres pusztító hadjáratok, amelyekkel az uralkodó a zendüléseket igyekezett megtorolni, illetve megelőzni. Ráadásul az északi vidékek egy része mindörökre különvált magától Angliától. A northumbriai Edinborough fellegvára körüli lapályok angolszász nyelvű lakossága Yorkshire viking megszállása következtében elszakadt a velük azonos nyelvet beszélő déliektől, s a hegyvidéki kelta vezérek uralma alá került. Ekképp a kétnyelvű skót királyság – mintegy visszahatásként – a skandináv inváziók következményeként jött létre.

Az inváziók öröksége: miről árulkodik a nyelv, miről árulkodnak a nevek?

Sem a szaracén rablók, sem (a Duna völgyét leszámítva) a magyar kalandozók vére nem keveredett jelentős mértékben a régi Európa lakosságáéval. A skandinávok azonban nem érték be a fosztogatással: nem lehet vitás, hogy Angliában és a neusztriai Normandiában való letelepedésükkel antropológiai szempontból új tényező jelent meg a nyugati világban. Hogyan becsülhetnénk föl ennek hatását? Az antropológiai adatok – a tudomány mai állása mellett – semmilyen bizonyosságot sem szolgáltatnak a számunkra. Kénytelenek vagyunk tehát – eredményeiket egymással gondosan összevetve – más tudományokat segítségül hívni.

Ami a szajnai normannokat illeti, Rouen környékén az északi germán nyelvet már 940 táján sem beszélte mindenki. Ugyanebben az időben viszont továbbra is ezt használták Bessinben, ahová talán később is érkezett meg bevándorlók újabb hulláma; mindenesetre meglehetősen elterjedt maradt a tartományban, olyannyira, hogy az uralkodó herceg szükségesnek látta örökösével is elsajátíttatni. Föltűnő egybeesés, hogy a pogány csapatok ebben az időszakban mutatják meg utoljára erejüket, amikor is komoly szerephez jutnak a 942-ben meggyilkolt Hosszúkardú Vilmos herceg halálát követő zavargásokban. A „roueni jarlök” környezetében – akik az egyik saga szerint sokáig híven ápolták az őket az északi vezérekhez fűző rokonság emlékét[42] – szükségképpen még a 11. század elején is akadtak olyanok, akik két nyelvet is beszéltek, s otthonosak voltak a skandináv idiómákban. Csak ezzel magyarázható, hogy amikor 1000 körül egy csapat viking a poitiers-i partokon elrabolta, majd a „tengerentúlra” hurcolta a limoges-i vicomte hitvesét, a hozzátartozók II. Richárd herceg közbenjárását

kérték a nemes hölgy kiszabadítása érdekében – és hogy ugyanez a Richárd 1013-ban a szolgálatába fogadta Olaf hordáit, s a következő évben néhány alattvalója talán harcolt is a dublini dán király hadseregében.[43] Ebben az időpontban a vallási közeledés következtében, valamint az első partraszállókhoz még egymást gyorsan követő hullámokban csatlakozó normannok bevándorlási ütemének lassulása folytán a nyelvi asszimiláció többé-kevésbé befejezett ténynek tekinthető, amint az Chabannes-i Adémar 1028-ban (vagy valamivel korábban) írt krónikájából is kiderül.[44] A normandiai román nyelvjárás, illetve rajta keresztül a francia köznyelv csak néhány szakszót vett át a Rollo bajtársai által beszélt idiómákból, melyek – ha most ideiglenesen figyelmen kívül hagyjuk a mezőgazdasági terminusokat – majdnem mind a hajózáshoz vagy a partvidékek topográfiájához kapcsolódtak, mint például a *havre* („kikötő") vagy a *crique* („kis öböl") szavak. Ezek a szavak a romanizálódás ellenére azért bizonyultak életképesnek, mert nem akadt megfelelőjük a hajógyártásban és a tengerpartok arculatának leírásában kevéssé gyakorlott szárazföldi nép nyelvében.

Angliában a fejlődés teljesen más irányvonalakat követett. Igaz, hogy a kontinensen partra szállt honfitársaikhoz hasonlóan a skandinávok itt sem őrizték makacsul nyelvi különállásukat. Elsajátították tehát az angolszász nyelvet, de meglehetősen furcsa módon bántak vele. Nagyjából alkalmazkodtak annak grammatikájához, és magukévá tették a szókincs jelentős részét is, de beszédükbe rengeteg szót kevertek saját anyanyelvükből is. A betelepedettekkel szoros kapcsolatban lévő őslakók lassanként átvették ezeknek az idegen szavaknak a használatát. A nemzeti büszkeség ekkor még nem nyomta rá a bélyegét a nyelv- vagy stílushasználatra, s ez még a népük hagyományai iránt legelkötelezettebb írókra is érvényes: a vikingek nyelvéből való kölcsönzés egyik legrégebbi példája éppen a maldoni csatáról szóló ének, amely a „gyilkos farkascsorda" elleni csatában 991-ben elesett essexi harcosok dicsőségét ünnepli. De nem is érdemes a szakszótárakat lapozgatnunk. Olyan állandóan előforduló főnevek, mint „ég" *(sky)* vagy „társ" *(fellow)*, olyan mindennapos melléknevek, mint „alacsony" *(low)* vagy „beteg" *(ill)*, olyan közszájon forgó igék, mint például „hív" *(to call)* vagy „megfog" *(to take)*, továbbá néhány névmás (így a többes szám harmadik személyben) teljes mértékben angol nyelvi elemnek tűnnek ma számunkra, holott valójában – sok más szóval egyetemben – az északiak nyelvéből származnak. Olyannyira, hogy az a sok millió ember, aki ezt a mindenek közül a legszélesebb körben elterjedt európai nyelvet beszéli szerte a világon, egészen másképpen szólalna meg a mindennapi életben, ha a northumbriai partokon sohasem tűntek volna föl az északi népek hosszú hajói.

Ám ugyancsak vigyázatlanul járna el a történész, ha a franciában az angolhoz képest csekély mennyiségben fölbukkanó skandináv kölcsönszó alapján azt képzelné, hogy a két országba érkező bevándorlók lélekszáma arányos lett volna a nyelvi átvételek számával. Az a hatás, amelyet egy kihaló nyelv az őt túlélő vetélytársára gyakorol, távolról sem mérhető föl azoknak az embereknek a

száma alapján, akiknek eredetileg az anyanyelvük volt. Legalább ennyire jelentős szerep jut a nyelvi tényekhez kapcsolódó sajátos körülményeknek. A galliai román nyelvjárásoktól a viking korban valóságos szakadék választotta el a dánt és a norvégot, amelyek az ugyancsak ősgermán eredetű óangolhoz álltak közel. Jó néhány szavuk szemantikailag és morfológiailag azonos volt, míg számos más, jelentésében megegyező elem alaktanilag hasonló vonásokat mutatott, s így hol az egyik, hol a másik változatot használták. Még azokban az esetekben is, amikor egy skandináv szó tőle alakilag teljesen különböző angol szót szorított ki a használatból, az új elem gyors meghonosodását gyakran az segítette elő, hogy a befogadó nyelv szókészletében akadtak más, azonos tövű szavak, amelyek hasonló jelentéssel bírtak. Mindenesetre ez a furcsa nyelvi keverék sohasem jöhetett volna létre, ha Anglia földjén nem telepedett volna meg szép számú skandináv, akik az őslakossággal szoros kapcsolatban álltak.

Egyébként a jövevényszavak majdnem mindig az Észak- és Északkelet-Angliában beszélt nyelvjárások közvetítésével találtak utat a köznyelvbe, míg mások csak az itteni dialektusokban éltek tovább. A tengerentúlról jött jarlök ugyanis itt – elsősorban Yorkshire-ben, Cumberlandben, Westmorelandben, Lancashire északi részén vagy az „Öt burgus" (Lincoln, Stamford, Leicester, Nottingham, Derby) vidékén – ültek be a legnagyobb és legjövedelmezőbb uradalmakba. Egyébként is itt zajlottak le a legnagyobb földfoglalások. Az angolszász krónikák beszámolnak arról, hogy 876-ban a Yorkban székelő viking vezér átengedte bajtársainak Deira vidékét, „akik azután meg is művelték e földeket". A 877-es évről pedig egyebek közt ezt jegyezték föl: „aratás után a dán had megjelent Merciában, s osztozott a termés egy részén". Ami a parasztok földfoglalását illeti, az e szempontból is rendkívül tanulságos nyelvészeti kutatások teljes mértékben megerősítik a krónikások által elmondottakat. Ugyanis a legtöbb kölcsönszó közönséges tárgyhoz vagy megszokott cselekvéshez kapcsolódik, s csak más falusiakkal érintkező falusiak tanulhatták el szomszédaiktól a kenyeret *(bread)*, a tojást *(egg)* vagy a gyökeret *(root)* jelölő új szavakat.

Az angliai skandináv örökség arányairól ékesen tanúskodik a személynév-állomány változása is. A legelőkelőbb osztályokban viselt neveken ez nemigen érzékelhető, lévén hogy a nevek megválasztása itt elsősorban a társadalmi divatnak megfelelő presztízsszempontokhoz igazodott, melyeket annál is inkább előszeretettel követtek, mert a 10–11. században semmilyen más elv nem versenyezhetett e gyakorlat vonzerejével. A családi név átörökítésének szabályai érvényüket vesztették, a keresztapák még nem erőltették rá saját nevüket keresztfiaikra, s még a legjámborabb szülők sem ragaszkodtak ahhoz, hogy gyermekeik föltétlenül szentek nevét viseljék. Az 1066-os hódítás után az angol arisztokráciában mindaddig meglehetősen elterjedt skandináv eredetű nevek alig egy évszázaddal később teljesen ki is vesztek azokban a körökben, amelyek valamelyest is előkelőnek tartották magukat. Viszont jóval tovább – Kelet-Angliában a 13. századig, Lincoln és York grófságban a 14. századig, Lancaster grófság-

ban egészen a középkor végéig – megmaradtak a paraszti, sőt a polgári rétegek körében, amelyeket nem sarkallt a győzedelmes kaszthoz való hasonulás egyébként kilátástalan vágya. Természetesen semmilyen alapon sem föltételezhetjük, hogy kizárólag ezeket a neveket viking leszármazottak viselték. Ugyanakkor magától értetődő, hogy a falvakban – ugyanazon társadalmi osztály keretein belül – az utánzás és a különböző etnikumokhoz tartozó személyek közötti házasságkötések a szokásos következményekkel jártak. Ám mindezek a hatások csak azért érvényesülhettek, mert az őshonosok közé nagyszámú bevándorló érkezett, akik ugyanolyan szerény keretek között élték életüket.

Annak a kevésnek alapján, amit a neusztriai Normandiáról a kellőképp mélyreható tudományos vizsgálódások hiányában tudni vélünk, azt föltételezhetjük, hogy a névadási szokások nagyjából ugyanúgy alakultak, mint a legelskandinávosodottabb angliai grófságokban. Noha néhány északi eredetű személynév (pl. Osbern) egészen a 12. századig továbbhagyományozódott a nemesség körében, az előkelő osztályok minden valószínűség szerint már korán átálltak a francia divatra. Hiszen maga Rollo járt elő a példával, amikor Rouenban született fiát a Vilmos névre kereszteltette, s utódai közül senki sem tért vissza az ősi névadó szokásokhoz: nyilván nem akarták megkülönböztetni magukat a királyság többi bárójától. Csakúgy, mint Britanniában, a társadalom alsóbb rétegei itt is jóval hűségesebbek voltak a hagyományhoz, amit az is mutat, hogy a normannok földjén ma is szép számú, régi skandináv keresztnévből képződött vezetéknévvel találkozunk. A családnévkutatás jelenlegi állása alapján kizárhatjuk, hogy már a 13. század előtt változatlan formában öröklődtek volna apáról fiúra. Akárcsak Angliában, ezek a nyelvi tények is paraszti lakosság letelepedéséről tanúskodnak, ám itt kisebb számban fordulnak elő, ami arra vall, hogy a települések sűrűsége is kisebb lehetett.

Ugyanakkor pusztán a helynevek alapján megbizonyosodhatunk arról, hogy a vikingek számos új települést hoztak létre azokon a vidékeken, amelyeket ők maguk néptelenítettek el. Normandiában igazság szerint nem mindig könnyű különbséget tenni a skandináv helynevek és egy régebbi germán helynévanyag között, amely – legalábbis Besson vidékén – a barbár inváziókkal egy időben lezajlott szász gyarmatosítás korából származik. A jelek szerint azonban a legtöbb vitás esetben az elnevezés a későbbi bevándorlási hullámok korából származik. Ha például fölsoroljuk azokat a Szajna alsó folyása vidékén található földbirtokokat (ezekről ugyanis többé-kevésbé pontos adatok állnak a rendelkezésünkre), amelyek a Meroving-kor vége felé a Szent Wandrille-apátság szerzetesei kezén voltak, akkor mindjárt két jellemző tanulságot vonhatunk le: egyrészt minden elnevezés a gallo-román vagy a frank korszakból származik, és erősen különbözik a később megjelenő normann helynevektől; másrészt jelentős részüket ma már nem tudjuk azonosítani, aminek nyilván az az oka, hogy a normann betörést követően a legtöbb helységet lerombolták vagy átkeresztelték.[45] E tekintetben kizárólag a tömegesen előforduló jelenségekre korlátozzuk a fi-

gyelmünket, mert ezekkel kapcsolatban merülhet föl a legkevesebb kétség. A skandináv hangzású nevet viselő falvak egymást érik Roumois és Caux vidékén. Távolabb viszont a rend föllazul, bár helyenként még normann nevet viselő települések viszonylag tömör csoportosulásaival találkozunk: ide tartoznak például azok a Szajna és a Risle folyása közötti, a szintén északi nevet viselő Londe-i erdő a szélén megbúvó falvak, amelyek normann eredetű elnevezései az erdei élet ismeretét az anyaországból magukkal hozó telepeseknek állítanak emléket. A hódítók minden bizonnyal el akarták kerülni, hogy településeik túlságosan messze kerüljenek egymástól és a tengertől. Vexin, Alençonnais és Avranches vidékére adataink szerint nem hatoltak be a normannok.

Ugyanezeket az anomáliákat érhetjük tetten a La Manche csatorna átellenső oldalán, csakhogy itt sokkal nagyobb területen jelentkeznek. A jellegzetes, teljes mértékben skandináv vagy olykor csak elskandinávosított helynevek sűrű csoportokban bukkannak elő a hatalmas York grófságban és az Ír-tengert szegélyező, a Solwayi-öböltől délre eső vidékeken, majd egyre szórványosabban jelentkeznek, ha Anglia déli vagy középső része felé folytatjuk képzeletbeli utunkat, míg végül elvétve találkozunk csak velük, ha a Buckingham és Bedford grófságba, a Temze síkságát északkeletről övező dombvidék szomszédságába érünk.

Persze ezek a viking módra elkeresztelt helységek nem voltak szükségképpen új keletű vagy teljesen megújult lakosságú települések. Kivételesen kétségbevonhatatlan tények is állnak a rendelkezésünkre. Azok a telepesek, akik egy aprócska Szajna menti völgy kijáratánál ütöttek véglegesen tábort, s településüket azután anyanyelvükön „hideg pataknak" nevezték el (a mai Caudebecről van szó), nyilván valamennyien – vagy majdnem valamennyien – északi germán nyelvet beszéltek. Számos yorkshire-i település viseli az „Angolfalva" nevet (*Ingleby;* a *by* szó vitathatatlanul skandináv eredetű), mely elnevezés teljességgel értelmetlen lett volna, ha egy időben nem számított volna meglehetősen furcsának errefelé, hogy egy helységet angolok laknak. Helyenként magával a településsel egy időben a körülötte fekvő dűlők és szántók is importált neveket kaptak, s ezekben az esetekben nyilvánvaló, hogy a szerény mezei nevezéktár átalakulása csak parasztok műve lehetett. Északkelet-Angliában gyakran megfigyelhető ez a jelenség. Normandiát illetően ismét csak a kutatómunka elégtelen voltát kell beismernünk, míg az egyéb források kevés bizonyosságot szolgáltatnak számunkra. Számos nagy-britanniai vagy Szajna-vidéki falu olyan kettős nevet visel, amelynek az első tagja skandináv eredetű személynév. Abból, hogy a település névadója idegenből jött személy volt (és alighanem valamilyen vezér), még nem következik szükségképpen, hogy alattvalói is ugyanolyan származásúak voltak. Ki tudná megmondani, hogy a munkájuk gyümölcsével a Caux-vidéki Hattentot Hastein nevű földesurát vagy a yorkshire-i Towthorpe-ban Tofi uraságot tápláló szegény párák közül hánynak éltek már a felmenői is az uraságok érkezte előtt ezeken a fáradságos munkával megművelt földeken? S még indokoltabbnak tűnnek ezek a fenntartások azokban az esetekben, amikor az össze-

tett helységnevek második eleme – amely a korábbi példákban az első taghoz hasonlóan idegen eredetű volt – az őslakosok nyelvéből származik. Azok, akik Hakon földesúr földjét Hacquenville-ként emlegették, nyilván elfeledték már a megszállók nyelvét, vagy – és ez a valószínűbb – sohasem szólaltak meg rajta.

Az inváziók öröksége: miről árulkodik a jog és a társadalomszerkezet?

A jog területén sem állnak mindig megbízható adatok a rendelkezésünkre. A kölcsönszavak megjelenésére olykor pusztán egy-két idegen hatalmasság jelenléte a magyarázat. Minthogy Anglia elhódított területein az jarlök gyakorolták a bíráskodást, alattvalóik, köztük az angolok is, kénytelen-kelletlen hozzászoktak, hogy a törvényre a tengerentúliak szokásos kifejezésével *(lagu, law)* hivatkozzanak. A megszállt területeket az északon megszokott módon körzetekre *(wapentakes, ridings)* osztották föl. A betelepülők vezérei teljesen új jogrendszert honosítottak meg. 962 körül az egyik győzedelmes wessexi király, Edgar kijelentette: „Azt akarom, hogy a dánok körében a világi jog régi jó szokásaik szerint alkalmaztassék."[46] Ekképp azokat a grófságokat, amelyeket korábban Alfréd a vikingeknek átadni kényszerült, nagyrészt egészen a 12. századig a „dán jogterülete" *(Danelaw)* közös elnevezéssel illették. Ám ez a terület jóval túlnyúlt azokon a határokon, amelyeken belül a helynévanyag sűrű skandináv letelepedésről tanúskodik. Ugyanis minden területegységen az érvényes jogszokásokat mindenütt helyi bírósági nagygyűléseken rögzítették, ahol a hatalmasságoknak akkor is döntő szavuk volt, ha más származásúak voltak, mint a helybéliek. Normandiában a vezérek hű embereit egy ideig még a *dreng* kölcsönszóval jelölték ugyan, s a béketeremtő törvények mindvégig magukon viselték a skandináv bélyeget, ám olyan szokások továbbéléséről van itt szó, amelyek alapján még nem vonhatunk le végleges következtetéseket a bevándorlás mértékéről: a fegyvertársi kapcsolatra vonatkozó szókincset ugyanis csak meglehetősen szűk körben használták, míg a közrend fenntartása lényegénél fogva a fejedelem illetékességi körébe tartozott.[47] Egészében véve – és, mint később látni fogjuk, eltekintve a katonai osztályok hierarchiáját érintő néhány sajátosságtól – a normann jog hamarosan teljesen elveszítette eredeti etnikai színezetét. Valószínű, hogy a hatalom összpontosulása a francia arisztokrácia szokásait sietve elsajátító hercegek kezében sokkal inkább kedvezett a jogi téren végbemenő asszimilációnak, mint a hatalom szétaprózódása a *Danelaw* vidékein.

A skandináv hatás mélységét akkor tudjuk a legpontosabban fölmérni a csatorna mindkét oldalán, ha a tartományoknál vagy a grófságoknál kisebb egységek struktúráit vizsgáljuk. Fordítsuk tehát tekintetünket az angol burgusok felé, amelyek közül Leicester, Stamford és mások hűen őrizték a falaik közt megtele-

pedő harcosok és kereskedők jogi örökségét, és vegyük szemügyre a normandiai és angliai apró falusi közösségeket is!

A középkori Dániában a paraszti házhoz tartozó földek együttesét a *bol* szóval jelölték. Ez a szó azután elkerült Normandiába is, ahol néhány helynévben rögződött, illetőleg lassan a „bekerített telek" jelentést vette föl, ami a kertet vagy a gyümölcsöst, valamint a gazdasági épületeket foglalta magába. A Caen melletti síkságon és a Danelaw vidékeinek nagy részén ugyanaz a szó jelöli az egy adott településhez tartozó földeken egymással párhuzamosan kialakított parcellák sorát („delle", illetve *dale*). Két egymással közvetlen kapcsolatban nem álló régió esetében az ilyen feltűnő egybeesés csak azonos etnikai hatás eredménye lehet. Caux környéke a szomszédos francia vidékektől sajátos formájú, durva négyszögekben kialakított és mintegy véletlenszerűen eloszló határaival különbözik, ami arra vall, hogy itt a környező vidékek benépesedéséhez képest egy későbbi időpontban újratagosították a földeket. A „dán" Angliában annyira gyökeres volt az átrendeződés, hogy az ősi mezőgazdasági egység, a *hide* teljesen eltűnt, s a jóval kisebb „ekeföld" váltotta föl.[48] Nem valószínű, hogy a régi hűbérurak helyébe lépő s a helybéli parasztok fölé emelkedő mindössze néhány vezérnek meglett volna a szándéka és az ereje ahhoz, hogy átgyúrja a szerény mezei szóhasználatot és a határ rajzolatát.

De ez még nem minden. A Danelaw-vidéki és a normandiai társadalom szerkezetében jellegzetes közös vonást figyelhetünk meg, ami intézményeik alapvető rokonságáról árulkodik. A normannok lakta területeken teljességgel ismeretlen volt az az örökletes szolgai kötelék, amely Észak-Franciaország többi részében oly erősen s oly szigorúan fűzte az „embert" földesurához – illetve ha Rollóék érkezése előtt kialakulófélben volt, akkor a normann betelepedés megakadályozta létrejöttét. Észak- és Északkelet-Angliában sokáig szintén széles körű paraszti szabadság honolt. Számos szegényebb gazdálkodó is a teljességgel szabad emberek státusát élvezte, noha a földesúri bíróságok illetékessége alá tartozott. Tetszésük szerint léphettek másik földesúr alárendeltségébe, idegeníthették el földjeiket, s általában enyhébb és pontosabban rögzített szolgáltatásokkal tartoztak, mint egynémely kevésbé szerencsés közvetlen szomszédjuk, vagy mint a „dán" vidékeken kívül élő parasztok legtöbbje.

Nem vitás, hogy a viking korban az uradalmi rendszer teljesen ismeretlen volt a skandináv népek körében. Ám a leigázott lakosság munkájából megélni kívánó gyér számú hódító vajon irtózott volna attól, hogy a régi alávetettségi kötelékekben tartsa őket? A betolakodók által az új településeken meghonosított, hazájukban hagyományosan létező paraszti függetlenség elterjedése arra vall, hogy a normannok tömegesen költöztek ezekre a vidékekre. A közrendű harcosok nem azért tettek meg ekkora távolságot, hogy a földosztás során lándzsájukat ekére vagy kapára váltva az anyaországban ismeretlen szolgai függésbe lépjenek. Valószínű, hogy a külső körülmények hatására az első bebán-

dorlók leszármazottai hamarosan néhány alárendeltségi kötelék tudomásul vételére kényszerültek. A bevándorlók vezérei igyekezték ellesni a más vérből származó előkelőségek követendő példáját. De ugyanezt tették visszatelepülésük után az egyházi méltóságok is, akik jövedelmük legnagyobb részét földesúri jogokként hajtották be. Az uradalmak sem Normandiában, sem a Danelaw vidékén nem hiányoztak, ám a paraszti alávetettség itt századokon keresztül kisebb kényszerítő erővel és kevésbé általános formában jelentkezett, mint más tájakon.

Ekképp vizsgálódásunk minden eredménye azonos végkövetkeztetések felé mutat. A legnagyobb tévedésbe akkor esnénk, ha a skandináv bevándorlókat Hódító Vilmos „francia" fegyvertársainak a mintájára kizárólag mint vezérek osztályát képzelnénk el. Nem kétséges, hogy Normandiában csakúgy, mint Észak- és Északkelet-Angliában rengeteg olyan északi harcos szállt partra, aki a svédországi sztélén megörökített fivérekéhez hasonló parasztcsaládból származott. A helyenként a régi birtokosaiktól elragadott vagy elhagyott földeken megjelenő, helyenként az őslakosok települései közötti lakatlan területeket elfoglaló normann telepesek kellőképp nagy számban érkeztek ahhoz, hogy új falvakat hozzanak létre, és a meglévőket átkereszteljék, hogy szókészletük egyes elemeit és tulajdonneveiket elterjesszék, s hogy néhány alapvető tekintetben átalakítsák a gazdálkodás, sőt az idegen betörésektől már jócskán fölbolygatott falusi társadalom szerkezetét is.

Összességében azonban a skandináv hatás kevésbé erőteljesen és – a természeténél fogva lassabban változó falusi világot leszámítva – kevésbé tartósan érvényesült Franciaországban, mint Angliában. E tekintetben a régészeti kutatások is megerősítik a föntebb elmondottakat. A rendelkezésünkre álló összesítések fájdalmas hiányosságai ellenére nyilvánvaló, hogy az északi művészet emlékei jóval ritkábbak Normandiában, mint Angliában. Ez a látszólag meglepő tény több okkal hozható összefüggésbe. Egyrészt Frankföldön a skandinávok által megszállt terület jóval kisebb volt, s így jobban ki volt szolgáltatva a kívülről jövő hatásoknak. Másrészt az őslakók és a betelepülők között olyan tág volt a kulturális szakadék, hogy gyakorlatilag lehetetlenné tette a két civilizáció kölcsönhatását, és a kisebb ellenállásra képes fél asszimilációjának irányába hatott. Valószínű, hogy ezt a vidéket az átlagosnál mindig sűrűbben lakták, melynek következtében az őslakosok települései – a rettenetesen földúlt Roumois és Caux kivételével – továbbra is viszonylag tömör csoportokat alkottak. Végül pedig ne feledjük, hogy Angliába több mint két évszázadon át egymást követő hullámokban özönlöttek az északiak, miközben a néhány egymást követő hajórajjal a francia partokra érkező normannok még az általuk elfoglalt terület nagyságához viszonyítva is jóval kevesebben lehettek.

Az inváziók öröksége: a származás

Az északi emberek tehát sűrű vagy kevésbé sűrű településeket létesítettek az említett területeken. De vajon Észak mely tájairól érkeztek valójában? Az az igazság, hogy még a kortársak sem tudtak egykönnyen különbséget tenni közöttük. A különböző skandináv nyelvjárásokat beszélők ekkor még különösebb nehézség nélkül megértették egymást, s a zsákmányéhes kalandorokból összeálló, elsőnek érkező csapatok valószínűleg igen vegyes képet mutattak. Azonban minden skandináv népnek megvolt a maga sajátos hagyománya, s a jelek szerint a nemzeti önállóság mindig is erőteljesen jelentkező érzése az anyaországi nagy királyságok létrejöttével párhuzamosan egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A dánok és a norvégok elkeseredett harcokat vívtak egymással a meghódítandó területeken. Az egymásra haragvó fivérek hol a Hebridákon, hol az ír partvidék apró királyságaiban, hol York környékén néztek farkasszemet egymással, s az is megesett, hogy az „Öt burgusért" folytatott harcok során a dán helyőrségek a wessexi angol királyt hívták segítségül vetélytársuk ellen.[49] Ezek a helyenként az örökletes szokások alapvető különbségéből eredő partikularizmusok még inkább arra indítanak bennünket, hogy megpróbáljuk rekonstruálni az egyes letelepedési helyeken a beözönlők pontos származását.

Láttuk, hogy Knut Angliát meghódító hadseregében svédek is voltak, akiknek honfitársai részt vettek a frank államok fosztogatásában is. Közöttük volt egy Gudmar nevezetű is, aki a södermanlandi tartományban található sírfölirata szerint „amarra nyugatra, Galliában" hunyt el.[50] A svédek azonban többnyire más irányban keltek útra: a Balti-tenger keleti és déli partjai vagy az orosz folyamok mentén föllelhető vásárok olyan közel voltak hozzájuk, hogy nem tudtak ellenállni a préda csábításának. A norvégok alaposan ismerték a Brit-szigeteket északról megkerülő tengeri utat, nem csoda tehát, hogy legnagyobbrészt ők gyarmatosították a szóban forgó útvonal mentén elterülő szigetvilágot csakúgy, mint Írországot. Legtöbbjük innen, nem pedig a Skandináv-félszigetről indult Anglia meghódítására. Ez a magyarázata annak, hogy a nyugati partvidék grófságaiban a Solwayi-öböl és a Dee folyó között gyakorlatilag csak a norvégok jelentek meg megszállóként. A szárazföld belseje felé haladva is követhetők még egy darabig nyomaik, melyekkel viszonylag sűrűn találkozhatunk Yorkshire nyugati felében, de azután csak elvétve s mindenütt a dán településekkel keveredve bukkannak föl a grófság többi részén vagy az Öt burgus környékén. Egyébként a dán települések sűrűsége a vegyes lakosságú zónában egészében véve összehasonlíthatatlanul nagyobb a svédekénél. Az angol földön megtelepedő bevándorlók legnagyobb része minden jel szerint a legdélibb skandináv nép fia volt.

Normandiát illetően elbeszélő forrásaink kétségbeejtően szegényesek. Sőt mi több, ellent is mondanak egymásnak: miközben egyéb adataink szerint a hercegek dán illetőségűeknek mondták magukat, az egyik norvég saga Rollót

norvégként említi. Marad még a helyi névanyag és a gazdálkodási szokások vizsgálata, de a beható kutatások mindkét téren még váratnak magukra. Csak annyi bizonyos, hogy az itteni normannok részben Dániából, részben Dél-Norvégiából érkeztek. De hogy milyen volt közöttük az arány, s hogy területileg hogyan oszlottak meg, arról jelenleg semmi biztosat sem tudunk. S amikor arra próbálok utalni, hogy a Caux-vidéki és a Caen környéki határformák közötti szembeszökő különbségek esetleg más-más nemzetiségű népesség megtelepedésével magyarázhatók (a Caux körüli szabálytalan vonalú földek a Norvégiában, a Bessin-vidéki síkföldön látható hosszúkás formájú birtokok pedig a Dániában meghonosodott szokásokat idézik), akkor csak azért merem megfogalmazni ezt a még meglehetősen bizonytalan lábakon álló föltevést, mert egyik kedves célomhoz hűen most is arra akarom emlékeztetni az olvasót, hogy a történelem még mindig annyi meglepetést tartogat a számunkra, mint egy be nem fejezett ásatás.

A tanulságok

Láttuk, hogy egy provence-i dombon meghúzódó maroknyi fosztogató közel száz éven át állandó veszély jelentett egy hatalmas kiterjedésű hegyvidék szinte minden pontján, s félig-meddig lehetetlenné tette a közlekedést a keresztény világ néhány legfontosabb útvonalán. Ugyanakkor sztyeppei lovasok kis létszámú hordái még ennél is hosszabb időszakaszon át garázdálkodhattak szabadon Nyugat-Európa minden tájékán, míg Jámbor Lajostól az első Capetingekig – sőt Angliában egészen Hódító Vilmosig – az északról jövő hajók évről évre büntetlenül szállíthatták a germán, gall vagy britanniai partvidékekre a fosztogatni vágyó hadakat. Láttuk, hogy a különböző eredetű rablókkal csak súlyos sarcok lerovása árán lehetett valamelyest kiegyezni, sőt a legfélelmetesebbeknek még földterületeket is át kellett engedni. Ezek a tények szerfölött meglepőek. Mint ahogy az orvos számára a betegség előrehaladása föltárja a test titkos életét, a történész szemében a nagy veszedelmek diadalútja jellemző tünetként árulkodik a megpróbáltatást elszenvedő társadalomról.

A Le Freinet-i szaracénok tengeri úton kaptak erősítést, s a vikingek is a hullámok hátán jutottak el megszokott vadászterületeikre. A behatolók pusztításait nyilván úgy lehetett volna legbiztosabban megakadályozni, ha a nyugatiak már a tengereken elállják az útjukat. Az ibériai arabok el is zárták a déli vizeket a skandináv kalózok elől, az Alfréd király által később végre fölállított flotta győzelmeket aratott, míg a 11. században az itáliai városok nagyjából megtisztították tőlük a Földközi-tengert. Azonban az első időkben a keresztény hadvezetés szinte mindenütt tehetetlennek bizonyult a betörésekkel szemben. Láttuk, hogy a ma halászfalvak hosszú sorával szegélyezett provence-i partszakasz akkori urai a távoli Görögország tengerészeihez könyörögtek segítségért. Nem szabad azt hinnünk egyébként, hogy a fejedelmek nem rendelkeztek hajókkal. A hajózás

akkori fejlettségét tekintve bizonyára azzal is célt érhettek volna, ha halász- és kereskedelmi hajókat foglalnak le, illetve adott esetben néhány hajóács közreműködésével átalakíttatják őket. Legénységet minden tengerközeli településen találtak volna. Ám a jelek szerint a nyugatiak ekkorra már majdnem teljesen elszoktak a hajózástól: A támadókkal szemben tanúsított ellenállásuk sok kívánnivalót hagyott maga után, de valamennyi közt ez a hiányosság volt az egyik legfurcsább. A provence-i partszakasz burgusai, melyek a római időkben az öblöcskék közvetlen közelében épültek, mostanra a tengerparttól távolabbra költöztek.[51] Elgondolkoztató Alkuinnak az a megjegyzése, amellyel az első, lindisfarne-i normann fosztogatás után Northumbria királyához és főuraihoz intézett levelében találkozunk: „sohasem hittük volna, hogy lehetséges ekkora hajóutat tenni".[52] Pedig csak az Északi-tengeren való átkelésről volt szó! Amikor közel egy évszázaddal később Alfréd elhatározta, hogy ellensége kedvelt elemét választja hadszíntérül, tengerészeit részben Fríziában kellett toboroznia, melynek lakosai az északi partvidék mentén már hosszú ideje nagy hozzáértéssel űzték a part menti hajózásnak a szomszédaik körében már majdnem teljesen elfeledett mesterségét. A szigetek közötti hajózás megszervezésére azonban ténylegesen csak dédunokája, Edgár uralkodása alatt (959–975) került sor.[53] Gallia viszont csak sokkal később eszmélt rá, hogy érdemes tekintetét sziklafalain és dűnéin túlra vetnie. Sokatmondó tény, hogy a francia tengerészeti szókincs legnagyobb része – legalábbis a nyugati partvidéken – csak későn alakult ki, és hol a skandináv nyelvekből, hol az angolból vett kölcsönszavakból épült föl.

Ha egyszer partra szálltak, a szaracén és a normann csapatokat – a magyar portyázókhoz hasonlóan – csak nehezen lehetett megállítani. A rendet csak olyan területeken könnyű fönntartani, ahol az emberek egymáshoz közel élnek. Márpedig mai mércével a lakosság még a legkedvezőbb adottságú vidékeken is meglehetősen alacsony sűrűségű volt ebben az időben. A lakatlan területek, a bozótosok, az erdők mindenfelé kedvező terepet kínáltak a rajtaütésekhez. A mocsaras vidékek, amelyek egy ízben Alfréd király menekülését is fedezték, tökéletesen elrejtették az ellenség fölvonulási útvonalát.

Sem a szaracénok, sem a normannok fegyverei nem voltak jobbak ellenfeleiknél. A viking sírokban talált legjobb kardok frank fegyverkovácsok kézjegyét viselik. A korábban sztyeppei vándorok s vadászok módjára élő magyarok a nyugatiaknál valószínűleg jobb lovasok és főleg jobb íjászok voltak, de a rendesen fölállt hadseregek vívta csatákban többször is vereséget szenvedtek. Katonai fölényük nem annyira technikai, mint inkább társadalmi okokkal magyarázható. Akárcsak később a mongolokat, a magyarokat is életmódjuk edzette meg a háborúra. „Ha a két szemben álló had számban és erőben egyforma, akkor a nomád élethez jobban szokott félé a győzelem", olvashatjuk Ibn-Khaldún arab történésznél.[54] E megfigyelés a régi időkben szinte mindig érvényes volt, legalábbis mindaddig, amíg a végleg letelepedett népek ki nem építették hatalmi szervezeteiket, és ki nem fejlesztették a korszerű haditechnikán nyugvó fegy-

verzetüket. A nomád ugyanis „született katona", aki mindig kész megszokott fölszerelésével (lovával, fegyvereivel, készleteivel) harcba indulni, s akinek mindenkor segítségére van a tér fölmérésének a letelepedett népek fiaiból többnyire teljességgel hiányzó stratégiai ösztöne. A szaracén és főleg a viking csapatok a megvívandó harc jegyében szerveződtek. Elszánt harcosaik ellenében nem sokat értek a megtámadott ország különböző szegleteiből sietve összetoborzott katonák. Érdemes összehasonlítani az angol krónikák alapján a dán hadsereg *(here)* lendületét az angolszász *fyrd* tehetetlenkedéseivel: e nehézkes milícia csak egymást váltó osztagokból összeállva tudott valamelyest hosszú távú akciókra vállalkozni, hogy így időről időre minden katona visszatérhessen a földjére. Ezek a különbségek valójában a kezdeti időkben mutatkoztak meg igen erőteljesen. Mihelyt a vikingekből telepesek, a magyarokból pedig Duna menti parasztok lettek, új foglalatosságaik korlátozták őket mozgásukban. S ne feledjük, hogy a Nyugat a hűbéresség, illetve a hűbér intézményével már korán kialakította a hivatásos katonák osztályát. Ez a hadicélokra kiépített mechanizmus azonban összességében sohasem tudott valóban hatékony ellenállást kifejteni, ami sokat elárul belső tökéletlenségeiről.

De valóban hajlandók voltak-e a harcra ezek a hivatásos katonák? „Mindenki menekül", jegyezte föl 862-ben (vagy kevéssel ezután) Ermentaire szerzetes.[55] Tény, hogy az első betörők még a látszólag legedzettebb harcosok között is bénító hatású félelmet keltettek; hasonló reakciót tapasztaltak az etnográfusok egyes primitív törzseknél, amelyek – noha egyébként szerfölött harciasak – fejvesztve menekülnek minden idegen elől:[56] a bárdolatlan ember bátor a megszokott veszély láttán, de többnyire képtelen szembenézni a meglepővel és a titokzatossal. Egy Saint-Germain-des-Prés-i barát nem sokkal az események után beszámol a normann hajóknak 845-ben a Szajnán fölfelé megtett útjáról, majd zavarodottan jegyzi meg: „hasonló dologról még soha senki se hallott, ilyesmit még soha senki sem olvasott a könyvekben".[57] Az embereket azért is kerítették könnyen a hatalmukba érzelmeik, mert egyébként is legendákkal átszőtt, apokaliptikus atmoszférában éltek. Auxerre-i Rémi szerint „tengernyi ember" Gógnak és Magógnak, az Antikrisztus hírnökeinek népét vélte fölismerni a magyarokban.[58] Általánosan elterjedt volt az a meggyőződés is, hogy e sorscsapások Isten büntetéséből következtek be: az emberek tehát inkább meghajoltak az isteni akarat előtt. Alkuin a lindisfarne-i súlyos vereség után Angliába írott leveleiben kizárólag erényességre és bűnbánatra buzdít, s egy szót sem ejt a védekezés megszervezéséről. Azonban a meghunyászkodás ténylegesen bizonyítható példái Angliában is a kezdeti időszakra korlátozódnak: később itt is némi bátorság tért vissza a szívekbe.

A vezérek nem vonakodtak harcba szállni, ha saját életük vagy javaik forogtak kockán, ám többnyire képtelenek voltak a védekezés módszeres megszervezésére, illetve – kevés kivétellel – az egyéni érdek és a közérdek közötti összefüggés megértésére. Ermentaire csöppet sem tévedett, amikor a skandináv győ-

zelmek okai között a keresztények gyávasága és „ernyedtsége" mellett a közöttük dúló „viszályokat" is megemlítette. A Le Freinet-i gyalázatos haramiákkal egy itáliai király is lepaktált, míg a félsziget egy másik uralkodója, I. Berengár magyarokat, II. Pipin aquitániai király pedig normannokat fogadott a szolgálatába. 885-ben a párizsiak rászabadították a vikingeket Burgundiára, a sokáig a Monte Argento szaracénjaival szövetséges Gaeta pedig csak föld- és aranyadományok ellenében csatlakozott a banditák elűzésére szervezett ligához. Mindezek az epizódok – megannyi más ténnyel együtt – meglehetősen rossz fényt vetnek a korabeli általános morálra. Vajon az uralkodók megpróbálták fölvenni a harcot? Vállalkozásuk nemegyszer úgy végződött, mint 881-ben III. Lajosé, aki a normannok útját elvágandó várat építtetett a Scheldén, „de nem talált senkit, aki védte volna". A legtöbb királyi hadseregről a legjobb esetben ugyanazt mondhatjuk el, amit – valószínűleg nem minden optimizmus nélkül – egy párizsi szerzetes állított a 845-ben hadba hívott katonákról: sokan eljöttek közülük, de nem mindenki.[59] A legsokatmondóbb azonban Nagy Ottó kudarca, aki korának leghatalmasabb uralkodójaként képtelen volt összeállítani egy olyan kisebb csapatot, amely egyetlen rohammal fölszámolta volna a Le Freinet-i banditafészket. Míg Angliában Wessex királyai a végső összeomlásig derekasan és hatásosan vezették a dánok elleni harcot, s míg német földön Ottó ugyancsak sikerrel küzdött meg a magyarokkal, addig a kontinens többi részén csak a tartományurak tudtak sikeres ellenállást kifejteni: ők ugyanis jobban kézben tarthatták embereiket, és nem dédelgettek túlságosan nagyra törő terveket. Hatalmuk szilárdabb volt, mint a királyé, és lassanként fennhatóságuk alá vonták a területükön elszórt apró uradalmakat.

Bármilyen gazdag tanulságokkal is szolgál számunkra az inváziók végső szakasza, nem veszíthetünk szem elől egy kiváltképp jelentős tényt: maguknak a betöréseknek a végét. Az idegen csapatok beözönlései és a nagy népmozgások mindeddig Európa történelmének fő szövedékét alkották a többi földrészhez hasonlóan. Innentől kezdve a nyugati világot elkerülik az ilyen megpróbáltatások, ami nemigen mondható el a világ többi részéről. A mongolok és a törökök később csak súrolják majd az európai határokat. Természetesen lesznek majd viszályok, de ezek zárt közegben zajlanak le. A kultúra és a társadalom jóval egyenletesebb fejlődésnek indulhat, amelyben semmiféle külső támadás vagy tömeges beözönlés nem okoz törést. Jó ellenpélda Indokína történelme, ahol az annamiták és a sziámiak támadásai nyomán a 14. században összeomlott a kámok és a kmerek fölépítette ragyogó civilizáció. Vagy vegyük szemügyre Kelet-Európát, amelynek földjét sztyeppei népek és törökök lába tapodta a legújabb időkig. Gondolkodjunk el egy pillanatig azon, hogyan alakult volna Oroszország sorsa a mongolok nélkül. Nem lehetetlen, hogy ez a kivételes sértetlenség – amelyben talán csak Japánnal osztozunk – a szó valódi és legteljesebb értelmében az európai civilizáció fejlődésének legfontosabb összetevői közé tartozik.

MÁSODIK KÖNYV

Az élet és a gondolkodás keretei

ELSŐ FEJEZET

Az anyagi feltételek és a gazdasági klíma

A feudalizmus két korszaka

A társadalom életét szabályozó intézmények fölépítését csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük a hozzájuk tartozó teljes emberi környezetet. Munkahipotézisünk arra kényszerít bennünket, hogy a hús-vér embert fantomokra – *homo oeconomicus, philosophicus, juridicis* – szabdaljuk szét, ami elkerülhetetlen ugyan, de csak akkor engedhető meg, ha nem hagyjuk magunkat becsapni ezzel a fölosztással. Ezek a miénktől különböző nézőpontokból kiinduló vizsgálódások nem mentenek föl bennünket az alól, hogy fölvázoljuk az európai feudalizmus történelmi klímájának főbb jellemzőit. Talán fölösleges hozzátennünk, hogy noha ez az összefoglaló ismertetés könyvünknek majdnem a legelején található, távol áll tőlünk a szándék, hogy az itt röviden fölvázolt ténycsoportoknak más rendbeli ismeretekkel szemben valamiféle illuzórikus elsőbbséget követeljünk. Amikor két különböző kategóriába tartozó jelenséget hasonlítunk össze – például a települések megoszlását a törvénykezési fórumok bizonyos formái szerint –, akkor elkerülhetetlenül fölmerül az ok és az okozat kényes kérdése. Ha viszont egy több évszázados fejlődés során megnyilvánuló, természeténél fogva különböző két jelenségláncolatot egymással szembeállítva kijelentenénk: „itt látható az összes ok, ott meg az összes következmény", akkor az így fölállított dichotómiának az égvilágon semmilyen értelme sem volna. A társadalom állandó kölcsönhatások szövedéke, miközben minden egyes vizsgálódásnak megvan a maga alapvető irányultsága. Más jellegű kutatások esetében a gazdaság vagy a gondolkodásmód föltérképezése végcélként jelentkezik, a társadalom szerkezetével foglalkozó történész számára viszont ezek szolgálnak kiindulópontul.

Tudatosan korlátozott kört felölelő vázlatos bevezetésünkben csak a leglényegesebb és legkevésbé vitatható elemekre szorítkozunk. Szándékos mulasztásaink egyike azonban rövid magyarázatot érdemel. Az utókor szemében a feudalizmuskori művészetnek a 11. században (vagy talán már korábban) beköszöntő csodálatos virágzása nem egyszerűen az emberi történelem eme korszakának legtartósabb dicsősége. Az ekkor kibontakozó művészet mintegy nyelvezetül szolgált a vallásos érzület legkifinomultabb formáinak csakúgy, mint a szentséges és a profán oly jellegzetes kölcsönhatásának, amely a legkeresetlenebb formában néhány templomi frízen vagy oszlopfőn mutatkozik meg. De gyakran menedéket is nyújtott olyan értékek számára, amelyek sehol másutt nem feje-

ződhettek volna ki. A korabeli eposzokból teljességgel hiányzó mértékletesség a román építészetben érhető tetten. A fegyelmezett gondolkodás, amelyet hiába keresünk a jegyzők által kiállított okiratokban, jól megfigyelhető a boltívek építőinek munkájában. Ám a plasztikus kifejezésmód és a civilizáció más aspektusai közötti összefüggéseket ma még nem ismerjük kellőképpen: jelenleg még túlságosan is bonyolultnak, időigényesnek és szerteágazónak tűnnek számukra. Kényszerűségből figyelmen kívül hagyjuk tehát e rejtett kapcsolódások és látszólag oly meglepő ellentmondások fölvetette problémákat.

Súlyos tévedést követnénk el, ha a „feudális civilizációt" időben egységes képződményként fognánk föl. Az idegen inváziók megszűnése kétségkívül egy sor mélyreható és általános érvényű, ám e nagy jelentőségű eseményt mindenképpen néhány nemzedéknyi késéssel követő átalakulást váltott ki vagy tett lehetővé a 11. század közepére. Természetesen nincs szó törésről, hanem csak iránymódosulásról, amely az egyes országok vagy az egyes tárgyalt jelenségek közötti elkerülhetetlen eltolódások ellenére egymás után érintette a társadalom működésének szinte valamennyi összetevőjét. Más szóval a feudalizmusnak két egymást követő és egymástól erősen eltérő színezetű korszakáról kell beszélnünk. A továbbiakban igyekszünk kellőképp megvilágítani e két korszak különbözőségeit és közös vonásait egyaránt.

A népesedés a feudalizmus első korszakában

Sem most, sem a jövőben nem leszünk képesek arra, hogy akár megközelítő számadatokkal szolgáljunk a feudalizmus első korszakában Európa tájain élő lakosságról. Csak annyi bizonyos, hogy az erős regionális eltéréseket az időről időre jelentkező társadalmi zavarok folyamatosan tovább mélyítettek. Az ibériai fennsíkokon, a keresztény és az iszlám világ közötti határon a szó szoros értelmében vett senki földje szomorú látványt nyújtó pusztaságaival vagy a megelőző időszak népvándorlásai okozta fehér foltokat lassan eltüntető régi Germániával összehasonlítva a flandriai vagy a lombardiai vidékek viszonylag kedvező helyzetnek örvendhettek. Bármekkorák is voltak azonban ezek a különbségek, bármilyen mélyen is éreztették a hatásukat az egyes kultúrák legapróbb eltérő jegyein, a demográfiai görbe alapvetően mindenütt meredek esést mutat. Európa lakosságszáma mindenütt elenyésző volt nemcsak a 18., hanem a 12. századtól kimutathatóhoz képest is, s minden jel szerint az egykori római birodalmi tartományok is jóval ritkábban lakottak voltak, mint fénykorukban. Még a városokban is – melyek között a legjelentősebbek is mindössze néhány ezer lelket számláltak – műveletlen földek, kertek, mezők, sőt legelők jelentek meg mindenütt a lakóházak között.

Az alacsony népsűrűség mellett ráadásul a lakosság szerfölött egyenetlenül oszlott meg. A külső feltételek és a társadalmi szokások együttes hatása

rendkívül eltérő településformákat tartósított a vidékeken. Egyes helyeken (például Limousinben) a családok egymástól meglehetősen távol, saját gazdaságaik központjában éltek, másutt viszont (így Ile-de-France-ban) majdnem mindig falvakba tömörültek. Általában azonban elmondható, hogy a hatalmasok akarata és a biztonság utáni vágy a túl nagy szétszóródás ellenében hatottak. A korai középkor zűrzavaros állapotai gyakran a lakosság koncentrálódását vonták maguk után, s többnyire egymás szoros szomszédságában éltek az emberek. A településeket viszont hatalmas lakatlan térségek választották el egymástól. A falusiak ellátását biztosító, művelés alá vont földterületek a lélekszámhoz képest sokkal nagyobbak voltak, mint manapság. Az agrárgazdálkodás abban az időben nagy földterületeket követelt. Az akkori ekék nem forgatták át elég mélyen a földet, ráadásul sohasem volt elegendő trágya, úgyhogy a vetés nem hozott igazán dús kalászt. A legnagyobb hátrány viszont a földek kényszerű kihasználatlansága volt. A legfejlettebb vetésforgók is azzal jártak, hogy a határ felét vagy harmadát minden évben pihentetni kellett. Ugyanakkor az ugaroltatásra és a megművelésre szánt időszakok teljesen rendszertelenül követték egymást, s a vadon termő növényzet mindig hosszabb ideig növekedhetett, mint a kalászosok: a gabonamezők tulajdonképpen csak ideiglenesen, rövid időre hódíthatták el az ugart. Ekképp a természet még a megművelt földterületeken is állandóan visszakövetelte jogait. A földeket erdőségek, bozótosok és rekettyések ölelték körül, olykor benyomulva a művelt területekre. Ezekről a hatalmas, vad térségekről nem hiányzott teljesen az ember, de az itt élő szénégetők, pásztorok, remeték és haramiák igencsak távol érezhették magukat a társadalom túlnyomó részétől.

A közlekedési viszonyok a feudalizmus első korszakában

Az ekképp szétszóródott embercsoportok számára nagy nehézségeket jelentett az összeköttetés. A Karoling Birodalom összeomlásával eltűnt az utolsó hatalom, amely még gondot fordított a közmunkákra. Karbantartás híján a régi római utak is tönkrementek, amelyek egyébként nem épültek olyan szilárdnak, mint egyesek képzelték. A hidak javítását is elmulasztották, és sok helyen már nem lehetett átkelni rajtuk. Mindennek tetejébe még ott volt az egyre romló közbiztonság, amit csak fokozott a részben általa kiváltott elnéptelenedés. Érthető a meglepetés, amellyel 841-ben Kopasz Károly Troyes-ban székelő udvarában a királyi jelképekkel Aquitániából érkező küldöttséget fogadták: nehezen tudták elképzelni, hogyan jutott a maroknyi emberből álló kis csapat értékes terhével akadálytalanul keresztül az irdatlan távolságon és a mindenütt leselkedő rablóbandákon.[60] Sokkal kevésbé csodálkozik az angol krónikás, amikor az 1061-es év eseményei között arról számol be, hogy Tostig grófot, az egyik leghatalmasabb angol főurat Róma kapujánál néhány bandita elrabolta, s csak váltságdíjért bocsátották szabadon.

Mai világunkkal összehasonlítva szembeszökő az akkori közlekedés lassúsága. Mindazonáltal a középkor végéhez, sőt a 18. század elejéhez képest nem jelentős az eltérés. A mai lehetőségekkel szemben a tengeri út volt akkoriban a leggyorsabb, méghozzá jelentős különbséggel. Napi 100-150 kilométernek megfelelő távolság megtételéhez igazából még csak kedvező szélre sem volt szükség. Már ha nem volt sietős az útjuk, a szárazföldi utasok – kereskedőkaravánok, illetve poggyászukkal-fegyvereikkel várról várra vagy apátságról apátságra utazó nagyurak – átlagosan harminc-negyven kilométert juthattak előre naponta. Egy futár vagy egy maroknyi elszánt ember minden ereje megfeszítésével több mint kétszer ilyen gyorsan is haladhatott. VII. Gergely pápa 1075. december 8-án Rómában írt levele a következő év január 1-jén érkezett meg a Harzhegység lábánál fekvő Goslarba, ami azt jelenti, hogy kézbesítője légvonalban 47 kilométert – a valóságban nyilván sokkal többet – tett meg naponta. Legcélszerűbb volt lóháton vagy kocsival utazni, s nemcsak azért, mert a ló vagy az öszvér gyorsabb az embernél, hanem mert ügyesebben mozognak a kátyús utakon. Ekképp a közlekedés nem annyira a rossz idő, mint inkább a takarmányhiány miatt szakadt meg időnként egyes útvonalakon: a Karoling-idők *missus dominicus*ai például azt a gyakorlatot követték, hogy körútjukat mindig szénakaszálás után kezdték meg.[61] Azonban akárcsak manapság Afrikában, a gyakorlott gyalogos néhány nap leforgása alatt elképesztő távolságok megtételére volt képes, s nyilván könnyebben birkózott meg egynémely akadállyal, mint a lovasok. A második itáliai expedíciójára készülő Kopasz Károly azt tervezte, hogy Galliával az Alpokon keresztül futva közlekedő küldöncökkel tartja fönn az összeköttetést.[62]

Az utak és az ösvények rosszak és veszélyesek voltak ugyan, de távolról sem néptelenek. Éppen ellenkezőleg: ahol a szállítás nehézségekbe ütközik, ott az ember inkább maga megy el azért, amire szüksége van, és nem várja meg, hogy a portéka jusson el hozzá. Ráadásul semmiféle intézmény, semmiféle más megoldás nem helyettesíthette az emberek közti személyes kontaktusokat. Lehetetlen lett volna az államokat paloták mélyéről kormányozni: az uralkodók csak úgy tarthatták meg koronájukat, ha állandóan járták lóháton az országot. A hűbériség első korszakának királyai a szó szoros értelmében belepusztultak az örökös utazásba. Az 1033-as – egyébként távolról sem kivételes – évben például II. Konrád császár előbb Burgundiából a lengyel határra utazott, majd Champagne-ba ment, és innen tért vissza Lausitzba. A bárók is állandóan úton voltak kíséretükkel birtokaik között, és nem csak azért, mert így jobban rajtuk tarthatták a szemüket: a megtermelt élelmiszert kénytelenek voltak a helyszínen elfogyasztani, mert székhelyükre való szállítása kényelmetlen és költséges lett volna. A kereskedőknek nem voltak olyan üzletfeleik, akikre rábízhatták volna a beszerzés vagy az értékesítés gondját, ráadásul egy adott helységben szinte sohasem várta őket akkora vevőkör, amelytől megfelelő nyereséget remélhettek volna: ekképp valamennyien „poros lábú" házalók voltak, akik hegyen-völgyön

keresztül kergették szerencséjüket. A tudományra vagy aszkézisre szomjazó klerikusnak mestert keresve magának, végig kellett járnia Európát: Aurillac-i Gerbert a matematikát Spanyolországban, a filozófiát Reimsben tanulta, az angol Stephen Harding pedig a burgundiai Molesmes apátságában lelte fel a tökéletes szerzetesi életet. Őelőtte a későbbi clunyi apát, Szent Odo is végigjárta Franciaföldet abban a reményben, hogy valahol olyan rendházra akad, amelyben a regula szerint zajlik az élet.

Noha a Benedek-rendiek régóta ellenségesen viseltettek a „mindenfelé csavargó" koldulóbarátok, a megvetett *gyrovagus*ok iránt, az egyházi emberek vonzódtak a vándorélet iránt. Maga az egyház nemzetközi képződmény volt, s a tanult papok és szerzetesek számára a latin jelentette a közös nyelvet. A különböző monostorok erős szálakkal kötődtek egymáshoz, ugyanakkor földbirtokaik a vidékeken szétszórva helyezkedtek el. S végül ne feledjük a hatalmas egyházi testületet időnként fölbolygató „reformokat", melyek nyomán az új szellemiséget elsőként valló rendházak egyszerre vonzották mindenfelől az igaz regulát keresőket, és bocsátották útjára a katolikus világ meghódítására induló zelóták seregét. Hány meg hány messze földről jött idegen kopogtatott Cluny kapuján! Hányan meg hányan vették innen útjukat idegen országokba! Hódító Vilmos idejében a Nagy Gergely kezdeményezte „eszmélés" első hullámainak hatására majdnem minden normandiai egyházmegye, majdnem minden jelentős normandiai apátság élén itáliai vagy lotaringiai főpap állt. Rouen érseke, Maurille Reimsben született, s neusztriai székhelyének elfoglalása előtt Liège-ben tanulta, Szászországban tanította és Toszkánában gyakorolta a remeteéletet.

De a szegényebb rétegek fiai is gyakran rótták Európa útjait. Akadtak közöttük, akik háború vagy éhínség elől menekültek; mások kalandot kerestek, s félig katonák, félig banditák voltak; találunk köztük jobb életkörülményekre vágyó parasztokat, akik szülőföldjüktől távol próbáltak feltörésre alkalmas földekre bukkanni. De ne feledjük a zarándokokat sem, hiszen a korabeli vallási mentalitás számtalan gazdag és szegény, egyházi és világi keresztényt hajtott az utakra, akik csak messzi utazások árán vélték elnyerni lelkük üdvösségét.

Többen is rámutattak, hogy a jó utak mindenkit oda vonzanak, s a környékükön szinte kiürül a vidék. A feudális időkben azonban nemigen akadt olyan út, amely minden forgalmat magának kaparintott volna el. Nem vitás persze, hogy a domborzati viszonyok, a hagyományok, az egyes utak mentén található vásárok vagy szentélyek révén néhány útvonal a többihez képest előtérbe került. Kulcsszerepük azonban távoltól sem volt olyan tartós, mint azt az irodalmi vagy esztétikai hatások történészei néha gondolták. Elég volt valamilyen váratlan esemény (nagyobb szerencsétlenség vagy egy pénzszűkében levő földesúr túlzott követelései), és az emberek máris – többnyire tartósan – másfelé áramlottak. Amikor például a régi római útvonal mentén fölépült Méréville urainak, a rablólovagok eme hírhedett nemzetségének a vára, s ugyanakkor néhány mérfölddel távolabb elkészült a kereskedőket és zarándokokat vendégszeretően fo-

gadó, a Saint-Denis-i apátsághoz tartozó touryi perjeli kolostor, a Párizsból Orléans-ba vezető út beauce-i szakasza máris hűtlenné vált az antik kövezethez, és nyugatabbra tevődött át. Az utas a kiindulópont és a végcél között majdnem mindig több útvonal közül választhatott, s egyik mellett sem szólt soha parancsoló kényszer. Más szóval a közlekedés nem néhány fő artéria mentén összpontosult, hanem számtalan apró ér között oszlott meg szeszélyesen. Nem volt olyan más településektől messze eső vár, városka vagy monostor, amelynek lakói ne számíthattak volna vándorok látogatásaira, akik kapcsolódási pontot jelentettek a nagyvilághoz. Ugyanakkor ritkák voltak az olyan helységek, amelyek rendszeresen számíthattak érkezésükre.

A nehézség és a veszélyek nem térítették el tehát az utasokat, viszont minden utazást valóságos expedícióvá, már-már kalanddá változtattak. Noha az emberek a szükség szorításában nem riadtak vissza a hosszabb utaktól sem (amelyektől talán kevésbé féltek, mint a hozzánk közelebb eső századok fiai), nem szívesen vállalkoztak – különösen ha a letelepedést igénylő mesterséget űző, szegényebb rétegekhez tartoztak – olyasféle ismétlődő, rövid távú oda-vissza utakra, amelyek más kultúrákban a mindennapi élet szerves részét alkotják. Ebből adódik a kapcsolatrendszer számunkra rendkívül meglepő struktúrája. Nemigen akadt Európának olyan szeglete, amely ne vett volna legalább időszakonként részt ebben az egyszerre állandó és váltakozó Brown-féle mozgásban, amely átjárta az egész társadalmat. Ezzel szemben két egymáshoz közel eső település között a kapcsolatok sokkal ritkábbak, az emberek közötti távolságok sokkal áthághatatlanabbak voltak, mint manapság. Ha a hűbéri Európa civilizációja a választott nézőpont függvényében hol csodálatosan egyetemesnek, hol a végletekig széttagoltnak tűnik, ez az ellentmondás elsősorban sajátos közlekedési rendszerével magyarázható, amely egyfelől elősegítette az általánosság igényével föllépő gondolati és egyéb áramlatok messzi területeken való elterjedését, másfelől ugyanilyen mértékben gátolta a pusztán a szomszédság tényéből eredő uniformizáló hatásokat.

A feudalizmus teljes időszakának egyetlen, nagyjából folyamatosan működő levéltovábbító szolgálata Velencét kötötte össze Konstantinápollyal, vagyis hatósugara gyakorlatilag nem terjedt ki a nyugati világra. A Karoling Birodalom összeomlásával megszűntek azok a próbálkozások, hogy római mintára fogatváltó-állomások hálózatát működtessék a fejedelmek szolgálatában. Az általános szervezetlenségről jól árulkodik az a tény, hogy a birodalmat annak minden ambíciójával egyetemben öröklő német uralkodóknak vagy a hatalmuk, vagy az éleslátásuk nem volt elegendő ahhoz, hogy újjáélesszék ezt a hatalmas területek igazgatásához annyira nélkülözhetetlen intézményt. Az uralkodók, a bárók és a főpapok kénytelenek voltak külön e célból menesztett futárokra bízni a leveleiket. A méltóságban alattuk levők pedig többnyire az utazók – például a Santiago de Compostelába tartó zarándokok – előzékenységét vették igénybe.[63] A küldöncök viszonylagos lassúsága és a rájuk úton-útfélen leselkedő veszedel-

mek következtében csak a helyi hatalom volt hatékony. A hatalmasságok helyi képviselőinek folyamatosan nagy horderejű döntéseket kellett meghozniuk – szerfölött tanulságos ebből a szempontból a pápai legátusok működése –, s szükségképpen azon voltak, hogy e lépések az ő előnyüket szolgálják, s végső soron önálló dinasztiákká küzdjék föl magukat.

Aki távoli történésekről kívánt értesülni, az rangjától függetlenül kénytelen volt a találkozások véletlenjeire hagyatkozni. Még a legjobban értesült embereknek is rendkívül hiányos képük volt saját koruk világáról: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy még a kolostorokban vezetett legmegbízhatóbb *annales*ek is afféle hírhalászati jegyzőkönyveknek tűnnek, s gyakran nem említenek meg fontos eseményeket. Az emberek ritkán tudtak lépést tartani saját koruk történéseivel: még egy olyan, hivatalánál fogva jól értesült személy, mint Fulbert chartres-i püspök is zavarba jön, amikor megérkeznek hozzá Nagy Knut ajándékai, s be kell ismernie, hogy pogánynak hitte a valójában már gyermekkorában megkeresztelt uralkodót.[64] Hersfeldi Lambert kellő alapossággal követte a németföldi történéseket, mihelyt azonban a birodalommal szomszédos – és részben császári hűbérbirtok – Flandriában lezajló egykorú súlyos események ismertetésére tér át, a legelképesztőbb baklövések sorozatát követi el. A nagy politikai célok nem sokra mentek ilyen silány dokumentációval.

A kereskedelem a feudalizmus első korszakában

A feudalizmus első korszakának Európája nem zárkózott el teljesen a világ többi része elől: több kereskedelmi áramlat is összekötötte a szomszédos kultúrákkal. Föltehetően a mohamedán Ibériai-félszigettel bonyolította le a legélénkebb forgalmat, amiről a Pireneusok északi oldalán megjelenő nagyszámú arab arany pénzérme is árulkodik: akkora volt irántuk a kereslet, hogy hamarosan utánozni kezdték őket. Ugyanakkor a Földközi-tenger nyugati felében egy időre leállt a hosszú távú hajózás: a Keletre vezető fő útvonalak máshol húzódtak. Az egyik ilyen tengeri út az Adrián át vezetett, amelynek partján Velence ekkor még idegen világot ékesítő bizánci drágakőnek látszott. A Duna völgyét átszelő szárazföldi utat hosszú ideig elzárták a magyarok, ezért majdnem teljesen kihalt lett. Északabbra, a Bajorországot a nagy prágai vásárral összekötő, majd a Kárpátok északi oldalának teraszain a Dnyeperig folytatódó ösvényeken viszont megállás nélkül közlekedtek a karavánok, amelyek konstantinápolyi vagy ázsiai termékekkel megrakottan tértek vissza Nyugat-Európába. Ezek a kereskedők Kijevben keresztezték azt a másik fontos útvonalat, amely síkságokon és folyókon keresztül kötötte össze a Baltikum part menti országait a Fekete- és a Kaszpi-tengerrel, illetve a turkesztáni oázisokkal. Ugyanis a Nyugat ekkoriban semmilyen szerepet nem játszott a földrész északi–északkeleti fele és a Földközi-tenger keleti vidéke közötti kereskedelem közvetítésében, miközben egyetlen európai termék

sem vehetett részt abban a kétirányú, intenzív áruforgalomban, amelyből a Kijevi Rusz bőséggel prosperált.

A kereskedelmi tevékenység tehát mindössze néhány hajszálér mentén folyt, és emiatt vészes vérszegénységgel küzdött. Sőt mi több, a mérleg a jelek szerint határozott deficitet mutat. Legalábbis a Kelet vonatkozásában: a levantei országokból Európa majdnem kizárólag luxuscikkeket importált, amelyeknek a súlyukhoz képest rendkívül magas értékük megérte a szállítás költségeit és veszélyeit, cserébe viszont legföljebb csak rabszolgákat tudott eladásra kínálni. Valószínű azonban, hogy az Elbán túli szláv és lett területeken rabolt vagy britanniai kereskedőktől vásárolt emberi árut legnagyobbrészt Ibéria mohamedánok uralta területei felé terelték, mivel a Mediterráneum keleti része bőségesen ellátta saját magát ezzel a portékával, s nem szorult belőle nagyobb behozatalra. Egyedül a rabszolga-kereskedelemből származó, összességükben meglehetősen csekély bevételek nem fedezték volna a bizánci világ, Egyiptom vagy a közeli ázsiai városok piacain vásárolt értéktárgyak és fűszerek árát. Ennek következtében az európai ezüst- és főleg aranymennyiség lassan kelet felé áramlott. Ha néhány kereskedőnek nyilván sikerült is e messzi földeken folytatott üzletekből meggazdagodnia, a társadalom egésze számára mindez csak súlyosbította az egyébként is meglévő pénzhiányt.

Kétségtelen, hogy a „feudális" Európában a pénz még a paraszti rétegek körében sem hiányzott teljesen a tranzakciókból, s főképp sohasem veszítette el értékmérő szerepét. Az adós gyakran különféle terményekben fizette meg tartozását, ezeknek az árát azonban egyenként „becsülték föl", oly módon, hogy a becslésekből kialakult végösszeg *livre*-ben, *sou*-ban és dénárban kifejezett árnak felelt meg. Kerüljük tehát a túlságosan is sommás és homályos „természeti gazdaság" kifejezést, és beszéljünk inkább csak pénzínségről. A pénz hiányát súlyosbította a pénzverésben tomboló anarchia, mely a politikai szétaprózódás és a közlekedési nehézségek együttes következményeként jelentkezett: a fizetőeszköz hiányát elkerülendő minden fontosabb vásár mellett helyi pénzverde működött. A távoli vidékekről származó érmék utánzásától és néhány kisebb pénzérme előállításától eltekintve csak csekély ezüsttartalmú dénárokat vertek. Az arany csak arab és bizánci érmék, illetve másolataik formájában forgott. A *livre* és a *sou* csak a dénár számtani többszörösei voltak – az előbbi 240, az utóbbi 12 dénárt ért –, mindenféle saját önálló pénzjel nélkül. Az azonos elnevezés ellenére a különböző helyről származó dénároknak más és más fémtartalmuk volt. Sőt még ugyanazon a helyen is majdnem minden pénzkibocsátáskor módosult az érmék súlya vagy az ötvözet százalékos aránya. Végeredményben ritkasága és szeszélyessége folytán a pénz kényelmetlen fizetőeszköz volt, ráadásul túl lassú és túl rendszertelen ütemben forgott, s az emberek sohasem lehettek biztosak abban, hogy szükség esetén hozzájuthatnak. Mindez a kereskedelmi forgalom alacsony intenzitásával függött össze.

Itt is óvakodnunk kell azonban az elsietett kijelentésektől, különösen ami a

„zárt gazdaságot" illeti. Ez még az apró parasztgazdaságok esetében sem teljességgel helytálló. Tudunk olyan vásárokról, ahol a parasztok városiaknak, klerikusoknak, katonáknak árulták földjeik terményeit és baromfiudvaruk „portékáit", hogy az értük kapott dénárokban rójják le földesuruknak szolgáltatásaikat. Nagyon szegénynek kellett lenni ahhoz, hogy valaki sohase vásároljon néhány uncia sót vagy vasárut. A nagy uradalmak „autarkiája" pedig azt feltételezné, hogy gazdáiknak sohasem volt szükségük fegyverre vagy ékszerre, nem ittak bort, ha földjeiken éppen nem termett szőlő, s ruházatként beérték a bérlőfeleségek szőtte durva szövetanyagokkal. Ily módon a mezőgazdasági technika fejletlensége, a társadalmi zavargások és az időjárás kedvezőtlen alakulása is bizonyos fokig életben tartották a belső kereskedelmet: olykor ugyanis nem volt elegendő termés, és noha sokan a szó szoros értelmében éhen haltak, másoknak sikerült túlélni a megpróbáltatást, s ismeretes, hogy a kedvezőbb helyzetű vidékekről – egyébként óriási spekulációs lehetőségeket kínáló – gabonaszállítmányok indultak útnak az ínség sújtotta területekre. A kereskedelem nem tűnt el az emberek életéből, ellenben végletes rendszertelenséggel folyt. A társadalom számára nem volt ismeretlen a vásárlás és az eladás, csak éppen a miénktől eltérően nem ebből élt.

Ekképp nem a kereskedelem – s nem is a cserekereskedelem – volt az egyedüli, sőt talán a legfontosabb csatorna, melyen keresztül a különböző javak a társadalom rétegei között forogtak. Nagy mennyiségű termény vagy termék szolgáltatás címén cserélt gazdát, vagyis valamely hatalmasságot gazdagította, cserébe az általa nyújtott védelemért vagy csupán hatalma elismeréseként. Ugyanez figyelhető meg egy másik árucikk, az emberi munka tekintetében: a robot révén több munkáskézhez juthatott a hűbérúr, mint ha bérmunkához folyamodott volna. Vagyis a szoros értelemben vett kereskedelem kétségkívül kevesebb helyet foglalt el a gazdasági életben, mint a szolgáltatások; s minthogy a kereskedelmi tevékenység lanyha volt – noha ennek ellenére csak a legszegényebbek voltak kénytelenek kizárólag saját termelvényeikre alapozni megélhetésüket –, a gazdaság és a jólét a hatalmi viszonyok függvénye volt.

Azonban az ekképp szerveződött gazdaságban végső soron a hatalmasok vásárlási lehetőségei is erősen korlátozva voltak. Ha valakinek pénze van, az azt jelenti, hogy tud félretenni, kivárni a megfelelő alkalmat, számol „a jövőben keletkező értékekkel"; márpedig a pénzínség folytán mindez nagy nehézségekbe ütközött. Természetesen a pénzfölhalmozás helyett más módszerekkel is próbálkoztak. A bárók és a királyok drágakövekkel, ezüst- és aranyedényekkel töltötték meg ládáikat, az egyházi személyek pedig halomszámra gyűjtötték a nemesfémből készült templomi tárgyakat. Ha váratlan kiadásra kényszerültek, eladták vagy elzálogosították a koronát, az ünnepi serleget vagy a feszületet, esetleg beolvasztatták a közeli pénzverdében. Azonban a kincsek készpénzre való konverziója – éppen a kereskedelmi forgalom lelassulása miatt – sohasem ment könnyen, és sohasem járt biztos haszonnal. Ráadásul maguk az értéktár-

gyak sem értek összegben kifejezve túl sokat. A tehetősek (éppúgy, mint a szegények) egyik napról a másikra éltek: mindig csak az éppen rendelkezésre álló összegre számíthattak, s adott esetben majdnem mindig kénytelenek voltak azonnal el is költeni.

A kereskedelem és a pénzforgalom pangása még egy – ráadásul rendkívül súlyos – következménnyel járt: végletesen redukálta a munkabér társadalmi szerepét. A bérmunka ugyanis azt feltételezi, hogy egyrészt a munkaadó megfelelő mennyiségű készpénzzel rendelkezik, amelynek forrása nem apadhat el bármely pillanatban, miközben a munkás biztos lehet abban, hogy az így nyert pénzzel beszerezheti a létfenntartásához szükséges cikkeket. Márpedig mindezek a feltételek hiányoztak a feudalizmus első korszakában. A társadalmi hierarchia minden fokán – ha például a király mindenképpen számítani akart egy főhivatalnok szolgálataira, vagy ha egy kisnemes nem akarta elveszíteni valamelyik fegyveres kísérőjét vagy béresét – a javadalmazás olyan módját kellett megtalálni, amely nem valamely pénzösszeg rendszeres időközönkénti folyósításából állt. Két megoldás kínálkozott: vagy magukhoz vették az illetőt, élelméről, ruházatáról – ahogy akkoriban mondták: *praebendá*járól – gondoskodtak, vagy szolgálataiért cserébe földet juttattak neki, ahol saját gazdálkodásának gyümölcsei vagy a földművesekre kirótt szolgáltatások révén gondoskodhatott saját megélhetéséről.

Azonban mindkét módszer a bérmunkástól alapvetően különböző emberi kapcsolatok kialakulása irányában hatott. A javadalmast szükségképpen sokkal bensőségesebb szál fűzte róla gondoskodó urához, mint amilyen a munkaadó és a dolga végeztével, zsebében a megkeresett pénzzel távozó bérmunkás között létezik. A kötelék viszont elkerülhetetlenül meglazult, mihelyt a függő viszonyban lévő személy földet kapott: ezt ugyanis természetszerűen egyre inkább a sajátjának tekintette, s igyekezett a vele járó szolgáltatások súlyán könnyíteni. Jegyezzük meg, hogy a közlekedés nehézkessége és a kereskedelem pangása következtében nem volt könnyű nagyszámú háznépet viszonylag bőségesen ellátni, s ezért a *praebenda*-rendszer kiterjesztése jóval kevésbé tűnt járható útnak, mint földjavadalmak juttatása. A feudális társadalom főképp azért ingadozott állandóan e két pólus – vagyis az ember és ember közti szoros kapcsolat, illetve a földátengedéssel járó laza kötelék – között, mert a gazdasági rendszer – legalábbis a kezdeti időkben – lehetetlenné tette bérmunka alkalmazását.

A feudalizmus második korszakának gazdasági forradalma

Könyvünk második részében igyekszünk majd bemutatni azokat a népességmozgásokat, amelyek 1050 és 1250 között átalakították az európai kontinens arculatát. A nyugati világ határvidékein ekkor került sor az ibériai fennsíkok és az Elbán túli nagy alföld gyarmatosítására, miközben a belsőbb területeken az erdők és a

parlagok széléből állandóan egyre nagyobb darabokat szakított ki az ekevas, s a fák vagy a bozótosok közti tisztásokon újabb és újabb falvak törték fel a szűz talajt. Másutt, az évszázadok óta lakott települések környékén pedig az erdőirtók lankadatlan munkája nyomán tágultak a megművelhető földek határai. E terjeszkedés szakaszairól és a regionális eltérésekről később ejtünk majd szót. Most csak maga a jelenség és legfontosabb következményei foglalkoztatnak bennünket.

A kortársak legelőször azt érzékelhették, hogy az embercsoportok közelebb kerülnek egymáshoz. Néhány különösen szerencsétlen adottságú vidéket leszámítva eltűntek a települések közötti hatalmas lakatlan területek. A távolságok nemcsak megrövidültek, hanem könnyebben leküzdhetővé is váltak. Ugyanis éppen a demográfiai fejlődés nyomán vált sok helyütt lehetővé a hatalom megerősödése – vagy egyáltalán: megjelenése –, s a kitágult hatókörrel új feladatok is együtt jártak. A városokban élő polgárság számára létfontosságú volt az áruforgalom feltételeinek a biztosítása. A királyok és a fejedelmek ugyancsak érdekeltek voltak a kereskedelem fölvirágoztatásában, hiszen az adókon és az útvámokon keresztül hatalmas pénzbevételekre tehettek szert; most ébredtek csak rá, milyen sorsdöntő jelentősége van annak, hogy parancsaik és hadseregeik minél előbb eljussanak a kívánt helyre. A Capeting-királyok tevékenysége – akiknek sorában VI. Lajos uralkodása jelenti a fordulópontot –, katonai erőfeszítéseik, koronabirtok- és településpolitikájuk nagyrészt ezeket a célokat szolgálták: ellenőrizni akarták a két főváros, Párizs és Orléans között a közlekedést, s a Loire-on, illetve a Szajnán túl egyrészt Berry tartománnyal, másrészt biztosítani kívánták az összeköttetést az Oise és az Aisne völgyével. Ám ha a közbiztonság javult is, az utak minősége érezhetően nem változott. Márpedig a technikai tudással nem volt baj. Hány meg hány híd ívelt át a 12. században Európa folyóvizein! A fogatolási módszerek tökéletesedésével a közúti szállítás is növekedésnek indult.

Ugyanez a kedvező változás figyelhető meg a szomszédos kultúrákkal való kapcsolattartás terén. A Földközi-tenger vizét egyre több hajó szelte, s a kikötők Amalfi szirtjétől egészen Katalóniáig jelentős kereskedővárosokká terebélyesedtek. A velencei kereskedelem hatósugara egyre nőtt, míg a Duna-völgyi síkságok útjain egymást érték a karavánok megrakott szekerei. Mindez nagy előrelépést jelentett. A Kelettel való kapcsolatok egyszerűbbé és gyakoribbá váltak, de még ennél is fontosabb a jellegükben beállt alapvető változás. A tegnap még csak áruvásárló Nyugat mára nagyszámú iparostermék exportőrévé lépett elő. A bizánci területekre, a mohamedán és latin Levantébe vagy – igaz, jelentéktelenebb mértékben – a Maghreb országaiba irányuló tömeges szállítmányok a legkülönbözőbb árucikkekből tevődtek össze. Egy azonban kiemelkedett közülük: a középkorban a posztóipar ugyanolyan meghatározó szerepet játszott az európai gazdaság növekedésében, mint a 19. századi Angliában a fém- és a pamutipar. A Flandriában, Picardiában, Bourges-ban, Languedocban, Lombardiában és a posztókészítés más, majd mindenütt megtalálható központjaiban

nagy zajjal működő szövőszékek és kallómalmok nemcsak belső fogyasztásra termeltek, hanem – majdnem ugyanolyan mértékben – a távoli országok piacai számára is. Ez a forradalmi átalakulás, melynek nyomán az európai országok a Kelettel kezdték a világ gazdasági meghódítását, különféle okok következménye, s vizsgálatuk során tekintetünket nemcsak nyugat, hanem lehetőség szerint kelet felé is kell fordítanunk. Kétségtelen azonban, hogy ez a gazdasági forradalom a korábban tárgyalt demográfiai fejlődés nélkül sohasem következett volna be. Ha a lakosság nem lett volna a korábbiakhoz képest jóval népesebb, ha a bevetett földterületek nem növekedtek volna lényegesen, ha a sokasodó munkáskéznek és főként a gyakoribb szántásnak köszönhetően a gabonamezők nem szolgáltattak volna bőségesebb és gyakoribb termést, akkor nehezen képzelhető el, hogy a városok annyi szövéssel, kelmefestéssel és szabás-varrással foglalkozó embert tudtak volna befogadni és eltartani.

A hódítás a Kelet mellett északra is kiterjedt. Novgorodban már a 11. század végén árultak flandriai posztót. Az orosz síkságokon átvezető útvonalon fokozatosan lanyhult, majd megszűnt a kereskedelmi forgalom. Skandinávia és a balti államok ettől kezdve Nyugat-Európa felé fordultak. Az így kezdődő átalakulás a 12. században fejeződött be, amikor is a német kereskedelem annektálta a Baltikumot. Ettől fogva az északi áruk a nyugat-európai termékekkel, sőt a nyugatiak által Keletről behozott portékákkal együtt a németalföldi kikötőkben – elsősorban Brüggében – cserélnek gazdát. Németföldön, de mindenekelőtt a champagne-i vásárokon keresztül a hűbéri Európa két határvidékét fűzte össze egymással az ismert világra kiterjedő kereskedelmi kapcsolatok lüktető árama.

A pozitív külkereskedelmi mérlegnek köszönhetően Európa valósággal magához vonzotta a másutt fölgyülemlett pénzt és nemesfémet, ami a fizetőeszközök mennyiségének jelentős növekedéséhez vezetett. A – legalábbis viszonylagos – pénzügyi javulás jótékony hatásait csak növelte a közlekedés fölgyorsult üteme. Ugyanis a népességnövekedés, a javuló összeköttetési lehetőségek, a nyugati világot zűrzavarba és pánikba taszító inváziók megszűnése, valamint más, túlságosan is hosszas tárgyalást igénylő tényezők következtében a szárazföld belső részeiben is megélénkült az áruforgalom.

Óvakodjunk azonban a túlzásoktól. A képet az egyes vidékeknek és társadalmi osztályoknak megfelelően gondosan árnyalnunk kell. A legtöbb paraszt, illetve a legtöbb falu még hosszú évszázadokig azon igyekezett, hogy kizárólag maga termelte javakból tartsa fönn megélhetését. (Ez egyébként csak keveseknek sikerült.) Ugyanakkor a gazdaság mélyreható átalakulása rendkívül lassú ütemben ment végbe. A pénzügyek területén két fontos tünet árulkodik erről: egyfelől a dénárnál súlyosabb nagy ezüstpénzek kibocsátása csak a 13. század elején (és ekkor is csak Itáliában) kezdődött meg, másrészt csak a szóban forgó évszázad második felében vertek ismét mindenütt hazai mintájú aranypénzt. A korábbi időszakot jellemző állapotok sok tekintetben nem annyira eltűntek, mint inkább csak enyhültek a feudalizmus második korszakára, s ez ugyanúgy

vényes a távolságok jelentőségére, mint a kereskedelmi életre. Mindenesetre a királyok, a főurak és a földbirtokosok a behajtott adók révén jelentős mennyiségű kincs fölhalmozását kezdhették meg, miközben a régi gyakorlatot sután utánzó jogi keretek között a munkabér lassan ismét domináns szerephez juthatott a lehetséges ellenszolgáltatások körében. A 12. századtól kezdve a gazdasági megújulás eme érezhető jelei az emberi kapcsolatok egész szövedékére rányomták bélyegüket.

Mi több, a gazdasági fejlődés a társadalmi értékek valóságos revíziójával járt. Mindig is voltak kézművesek és kereskedők, ám – jóllehet legalább az utóbbiak egyénileg itt-ott fontos szerephez juthattak – meghatározó társadalmi csoportként egyik foglalkozási ág képviselői sem jöttek számításba. A 11. század végétől azonban mindkét osztály jelentősen földuzzadt, és egyre nélkülözhetetlenebb szerepet játszott, s ily módon egyre erőteljesebben hallatta hangját a városok falai közt. Különösen vonatkozik ez a kereskedők osztályára, minthogy e döntő jelentőségű évekkel beköszöntő megújulás nyomán nem a termelőnek, hanem a kereskedőnek jutott a domináns szerep a középkori gazdaságban. Ugyanakkor érdekeik nem tükröződtek a megelőző időszakban kialakult jogi felépítményben, amely egy olyan gazdasági környezetben született, ahol a kereskedők csak jelentéktelen helyet foglaltak el. Üzletvitelükkel kapcsolatos követeléseik és gondolkodásmódjuk erjesztően hatottak a fönnálló keretekre. A rendkívül laza szövedékű, pangó kereskedelmű és pénzínséggel sújtott társadalmakból megszületett európai hűbériség alapvető átalakuláson ment át, amikor az embereket összekötő háló szemei közelebb kerültek egymáshoz, s mindinkább felélénkült az áru- és a pénzforgalom.

MÁSODIK FEJEZET

Az érzés- és a gondolatvilág

Az ember, a természet és az idő

Az ember a feudalizmus mindkét korszakában sokkal közelebb állt a természethez, mint a 20. században, miközben a természet távolról sem volt annyira rendezett és nyájas, mint manapság. Az emberi kéz nyoma jóval kevésbé volt érezhető a mezőgazdasági vidékeken, ahol a parlagok óriás területeket foglaltak el ekkoriban. A mára csak a dajkáink meséiben kísértő vadállatok, a medvék és főleg a farkasok ott kóboroltak minden elhagyatott vidéken, sőt a művelés alá vont területek közelében is. A vadászat tehát nemcsak sport volt, hanem a önvédelem is, sőt a kiegészítő táplálkozás nélkülözhetetlen eszköze. Az emberek továbbra is szedték a vadon termő gyümölcsöket és gyűjtötték a mézet, akár az őskorban. Eszközeik legnagyobbrészt fából készültek. Az elégtelen világítási lehetőségek miatt az éjszaka sötétebb volt, s mindenütt, még a kastélyok termeiben is jobban fáztak az emberek, mint manapság. Más szóval a társadalom életére a kezdetlegesség, a zabolátlan elemi erőknek való kiszolgáltatottság s a váratlanul rájuk törő, legkülönbözőbb külső hatások nyomták rá a bélyegüket. Nincs módszer, amellyel fölmérhetnénk, hogyan alakította ez a fizikai környezet az emberi természetet. De nem tételezhetünk föl mást, mint hogy jócskán megkeményítette a lelkeket.

Ha az eszközök szűkösségéből adódó tétova próbálkozásaink helyett a szó valódibb értelmében vett történetírást folytatnánk, akkor a testi nyavalyáknak is megfelelő teret kellene szentelnünk. Naivitás volna azt hinnünk, hogy megérthetjük az embereket anélkül, hogy tudnánk, milyen volt az egészségük. Ám a rendelkezésünkre álló ismeretek hézagossága, főképp pedig kutatási módszereink kidolgozatlansága határt szabnak vágyainknak. A feudális Európában igen magas volt a csecsemőhalandóság, s a szinte mindennapos gyász megkeményítette az emberek lelkületét. A felnőttek átlagos élettartama a háborús körülményektől függetlenül is viszonylag rövidnek mutatkozik; legalábbis erre a következtetésre jutunk a fejedelmi családok tagjaira vonatkozó, egyedül valamelyest is megbízhatónak ítélhető adataink alapján. Jámbor Róbert hatvan felé járhatott, amikor meghalt; I. Henrik 52, I. Fülöp és VI. Lajos 56 éves korában hunyt el. Németországban a szász dinasztiából származó első négy császár közül az első (körülbelül) 60, a következő három 28, 22, illetve 52 évet élt meg. Az

öregség a jelek szerint igen korán, a ma „érett kornak" tekintett életszakaszban kezdődött. Ezt a magát – mint látni fogjuk – elaggottnak tekintő világot valójában fiatal emberek irányították.

A számtalan korai halálesetből sokat az egészségileg kiszolgáltatott lakosságra törő gyakori járványok okoztak, miközben a szegényebb néprétegeket az éhínség is pusztította. A mindennapok erőszakos cselekményeihez járuló sorscsapások állandóan azt az érzetet keltették az emberekben, hogy létük meglehetősen törékeny. Valószínűleg jórészt ezzel magyarázható a feudalizmus korának – illetve különösen annak első szakaszának – mentalitására oly jellemző érzelmi állhatatlanság. A fölfokozott idegállapothoz a fölöttébb kezdetleges higiénés körülmények is hozzájárultak. Nemrégiben egyesek nagy erőfeszítéssel bebizonyították, hogy az uraságok környezetében nem volt ismeretlen a fürdés. Ám gyermeteg tévedés volna, ha ennek a ténynek a fényében megfeledkeznénk egy sor súlyos következménnyel járó tényezőről, elsősorban a szegények alultápláltságáról, illetve a gazdagok mértéktelen evés-ivásáról. S nem szabad elhanyagolnunk azt sem, hogy az emberek ugyancsak fogékonynak mutatkoztak ekkoriban a természetfölöttinek vélt jelenségek iránt, s örökös, már-már beteges kíváncsisággal fürkészték a jeleket, az álmokat, az érzékcsalódásokat. Különösen erőteljesen jelentkezett mindez a szerzetesi közösségekben, ahol a testi sanyargatások és a vágyak elfojtása a láthatatlan világ dolgairól való hivatásszerű elmélkedéssel ötvöződve fejtették ki a hatásukat. Nem akadt még pszichoanalitikus, aki olyan szenvedélyesen kutatta volna álmait, mint a 10–11. században élő szerzetesek. Ugyanakkor a világiak is osztoztak a korra jellemző emotivitásban: az erkölcsi vagy a társadalmi normák ekkoriban még nem tették a jólneveltség ismérvévé a könnyek és az „elalélások" elfojtását. A kétségbeesett indulatok, a dühkitörések, a hirtelen fölindulások és a nagy pálfordulások nem kis nehézséget jelentenek a múltat ösztönösen az értelem erővonalai mentén rekonstruálni igyekvő történész számára, lévén hogy ezek az emberi történelem minden szakaszában tetten érhető tényezők oly mértékben határozták meg a feudális Európa politikai eseményeinek a folyását, hogy nagyon szemérmesnek kell lennünk ahhoz, hogy csak úgy besöpörhessük őket a szőnyeg alá.

Ezek a körülöttük és bennük rejlő, minden pillanatban kitörni kész erőknek kiszolgáltatott emberek azért sem értették nagyon a világ folyását, mert magát az időt sem tudták igazán mérni. A vízórák drágák és helyigényesek voltak, és alig volt belőlük. A homokórák is csak szűk körben terjedtek el, a napórák pedig borús időben semmit sem értek. A helyzeten olykor furcsa fogásokkal igyekeztek segíteni. Alfréd király megpróbált némi rendszerességet kialakítani saját, meglehetősen nomád életében, s ezért azt találta ki, hogy mindenhová egyenlő hosszúságú gyertyákat vitet magával, amelyeket egymás után gyújtanak meg.[65] A nap egyenlő szakaszokra bontásának igénye ekkoriban még kivételesnek számított. Az ókoriak mintájára a nappalt és az éjszakát az évszaktól függetlenül

egyaránt tizenkét szakaszra osztották, s még a legtanultabb elmék is mintegy magától értetődően vették tudomásul, hogy a nap éves körforgásának megfelelően szüntelenül növekednek, illetve csökkennek ezek az „órák". A helyzet nagyjából a 14. századig mit sem változott; ekkor viszont az ellensúlyos órák megjelenésével végre mód nyílt az idő megbízható mérésére.

Az egyik hainauti krónikában szerepel egy történet, amely nagyszerűen érzékelteti az időmeghatározás akkoriban állandó bizonytalanságát. Mons-ban istenítéletért vívott párbajt tartottak. Hajnalban azonban csak az egyik bajnok jelent meg, aki kilenc órakor, vagyis a szokásjog szerinti várakozási idő elteltével arra kérte a bíróságot, mondja ki, hogy ellenfele nem tett eleget kötelezettségének. Jogi szempontból nincs is vita, csakhogy... tényleg annyi volna az idő? A grófság bírái megtanácskozzák a dolgot, fürkészik a napot, kérdezgetik a klerikusokat, akik a szertartásrend ritmusát követve biztosabban ismerhetik az órák múlását, amiről több-kevesebb pontossággal tudósítják harangjaikkal a közönséges embereket. A törvényszék végül kimondja, hogy „nóna" órája minden kétséget kizáróan eltelt.[66] Mennyire távolinak látszik a szemét állandóan az órára szögező mai civilizációtól az a társadalom, ahol bírósági tárgyalással és vizsgálattal kellett megállapítani, hány óra van!

Ám az időmérési eszköz tökéletlensége számos egyéb között csupán az egyik tünete volt az idő iránti általános közömbösségnek. Mi se lett volna természetesebb, mint följegyezni a fejedelmi családokban jogi szempontból oly nagy jelentőségű születések pontos dátumát. 1284-ben mégis valóságos nyomozást kellett folytatni ahhoz, hogy több-kevesebb pontossággal megállapíthassák a Capeting-királyság egyik leggazdagabb örökösének, Champagne ifjú grófnőjének az életkorát.[67] Számtalan olyan oklevél és feljegyzés maradt fönn a 10–11. századból, amelyet kimondottan emlékeztetőnek készítettek, mégsem találunk rajtuk semmiféle időbeli utalást. De mi a helyzet az egyéb okiratokkal? Az egyszerre többféle viszonyítási rendszert is használó jegyzők gyakran saját számításaikat sem tudták összhangba hozni. De ez még nem minden: nemcsak az idő, hanem általában a számok világát is sűrű köd borította. A krónikákban olvasható abszurd számadatok nem csupán írói túlzás eredményei: ez emberek teljesen érzéketlenek voltak ekkoriban a statisztikai valószínűség iránt. Noha Hódító Vilmos nemigen létesíthetett ötezer lovagi hűbérbirtoknál többet Angliában, a következő századok történészei mégis ösztönösen harminckét- és hatvanezer közé tették az általa létrehozott katonai birtokok számát – csakúgy, mint egyes főtisztviselők, akiknek pedig nem okozott volna gondot a szükséges adatok beszerzése. A kornak – főleg a 11. század végétől – megvoltak ugyan a maga matematikusai, akik nagyon igyekeztek felnőni a görög s arab tudós elődökhöz, és az építészek és a szobrászok értettek az elemi geometriához. Ám a fönnmaradt számítások között – s ez az egész középkorra érvényes – nemigen akad olyan, amely ne tartalmazna elképesztő hibákat. Ezek a tévedések nem magyarázhatók pusztán azzal, hogy nehézkes római számokkal kellett dolgozniuk, amit az

abakusz segítségével egyébként sikerült leleményesen ellensúlyozniuk. A pontosság iránti érzék, illetve a számok tisztelete mélységesen idegen volt a korabeli elméktől, beleértve a főembereket is.

A nyelvhasználat

Különös ambivalencia jellemzi szinte mindvégig a feudalizmus korát: a kultúra nyelve majdnem mindenütt a latin maradt, szemben a köznyelv sokféleségével. Ez az ambivalencia azon sajátos jegyek egyike, amelyek a szoros értelemben vett nyugati civilizációt élesen megkülönböztetik a szomszédos kultúráktól, a nemzeti nyelvű költői és didaktikus irodalmi alkotásokban gazdag kelta és skandináv világtól, a Kelet görögök lakta területeitől vagy – legalábbis a ténylegesen elarabosított vidékeken – az iszlám országaitól.

A nyugati világ egyik társadalma – az angolszász Britannia – sokáig kivétel volt e tekintetben. Nem mintha az ottaniak nem bántak volna kitűnően a latinnal, de távolról sem ezen az egyetlen nyelven írtak. Az óangol már korán az irodalmi és a jogi nyelv rangjára emelkedett. Alfréd király elrendelte, hogy az ifjak előbb őseik nyelvét tanulják az iskolában, s csak a legtehetségesebbek térjenek át azután a latinra.[68] A költők óangolul szőtték dalaikat, s nem érték be azzal, hogy elzengjék poémáikat: írásba is foglalták őket. Ezen a nyelven szövegeztették meg a királyok törvényeiket, állították ki a kancelláriák a királyok és a főurak nevében az okiratokat, s írták krónikáikat a szerzetesek. Egyedülálló eset a korban, hogy egy kultúra nem szakad el a tömegek használta kommunikációs eszköztől. A normann hódítás azonban egy csapásra véget vetett e sajátos fejlődésnek. Vilmosnak a hastingsi csata másnapján a londoniakhoz intézett levelétől néhány 12. század végi hűbéreskü letételére fölszólító rendeletig minden okiratot latinul szerkesztettek. Az angolszász krónikások egyetlen kivételtől eltekintve elhallgattak a 11. század közepén. A némi jóindulattal irodalmi alkotásoknak tekinthető művek csak valamivel 1200 előtt – és akkor is csak lelki épülésre szolgáló írások formájában – jelentek meg újra.

Az európai szárazföldön a Karoling-reneszánsz gyakorolt jótékony hatást a nemzeti nyelvekre. Az persze senkinek sem jutott eszébe, hogy az írott nyelvek rangjára emelje a román nyelvjárásokat, amelyek a kortársak szemében pusztán a latin szörnyűségesen eltorzított változatainak tűntek. A germániai dialektusok azonban számos udvari ember és főpap anyanyelvének számítottak, s ezért több érdeklődésre tarthattak igényt. Régi, mindaddig szájhagyomány őrizte költeményeket foglaltak írásba, új – elsősorban vallási témájú – poémák keletkeztek, s a „teuton" nyelvű kötetek ott voltak a hatalmasságok könyvtártermeiben. A politikai események azonban – jelen esetben a Karoling Birodalom összeomlása, s az ezt követő felfordulás – itt is törést okoztak: a 9. század vége és a 11. század utolsó évei között a német irodalom történészeinek sovány zsákmánnyal

– néhány jámbor költeménnyel és fordítással – kell beérniük, ami mind mennyiségében, mind színvonalában elhanyagolható az ugyanott, ugyanabban az időben létrejött latin nyelvű irodalomhoz képest.

Nem szabad azonban a feudális idők latinját – a szó közhelyes és homogenizáló értelmében – holt nyelvként elképzelnünk. A Karoling-reneszánsszal föltámadt az igény a nyelvi megújulásra, és az adott társadalmi közegtől és egyénektől függően olykor meglehetősen eltérő mértékben új szavak, új nyelvi fordulatok kerültek forgalomba. Egyfelől megfelelő szavakat kellett találni az antikvitásban ismeretlen realitásokra, s olyan – elsősorban vallási jellegű – gondolatokat kellett kifejezni, amelyek az ókoriaktól teljességgel idegenek voltak. A gondolkozásnak a hagyományos nyelvtan logikájától erősen eltérő mechanizmusán is megmutatkozott a különböző köznyelvek hatása. De a tudatlanság és a félműveltség is kiütközött. S ne feledjük, hogy a könyv a változatlanság, a beszéd pedig a változás irányában hat. Márpedig nemcsak írtak latinul, hanem énekeltek is: ezt tanúsítja a költészet, legalábbis valódi érzelmektől leginkább átitatott formájában, amely szakít a hosszú és rövid szótagok klasszikus prozódiájával, és a fül számára immáron egyedül érzékelhető zenét, a hangsúlyos verselést teszi a magáévá. És persze beszéltek is latinul. Följegyezték, hogy egy sankt-galleni ifjú szerzetes egy helytelen beszédfordulat miatt kegyetlenül kigúnyolt egy itáliai tudóst, aki I. Ottó meghívására érkezett a császári udvarba.[69] Notker liège-i püspök a világiaknak vallon, a klerikusoknak latin nyelven prédikált. Bizonyos, hogy az egyházi emberek és elsősorban a plébánosok közül nem sokan tudták volna követni a példáját, sőt nem is értették volna szavait. A tanult papok és barátok számára azonban továbbra is az egyház régi coiuh-ja maradt a szóbeli érintkezés eszköze. Ezek a különböző országokból jövő férfiak más módon képtelenek lettek volna megérteni egymást a római kúrián, a nagy zsinati gyűléseken vagy az apátságból apátságba való vándorlásaik során.

Nem vitás, hogy a nyelvi kifejezésmód majdnem minden társadalomban a beszélő szándékai, illetve osztályhelyzete szerint változhat, olykor igen jelentős mértékben. A különbségek többnyire a grammatikai szabályoktól való apró eltérésekben vagy a szókincs jellegében merülnek ki. A feudalizmuskori Európában azonban mindez sokkal erőteljesebben jelentkezett. A kontinens jelentős részén beszélt germán eredetű köznyelvek egészen más nyelvcsaládhoz tartoztak, mint a kultúrahordozó nyelv. Ugyanakkor maguk a román idiómák is annyira eltávolodtak már közös törzsüktől, hogy hosszú iskolaévekre volt szükség ahhoz, hogy valaki latinra tudjon átváltani róluk. A nyelvi szakadás két embercsoport egymástól való elkülönülését tükrözte. Az egyik oldalon állt a különböző regionális nyelvjárások falaival egymástól elzárt írástudatlanok hatalmas tömege, melynek minden irodalmi öröksége néhány majdnem kizárólag szájhagyomány útján terjesztett profán poéma mellett azokra a vallásos tárgyú elbeszélő költeményre korlátozódott, amelyeket nemes szándékú klerikusok az egyszerű emberek épülésére népnyelven kiötlöttek, s olykor pergamenre is le-

jegyeztek. Velük szemben helyezkedett el a tanult emberek maroknyi csapata, akik hol a helyi mindennapi nyelvvel, hol az egyetemes érvényű tudós nyelvvel érintkeztek, s következésképp teljesen kétnyelvűek voltak. Csak ők tudták elolvasni a teológiai és történelmi munkákat, egyedül ők értették a liturgiát, sőt az ügyiratokat is. A latin nemcsak a tudás közvetítő nyelve volt, hanem az egyedül tanított nyelv is. Olvasni tudni annyi volt, mint latinul olvasni tudni. Ha valamely jogi okiratban kivételesen a köznyelvre tértek át, azt – bárhol is történt – a tudatlanság számlájára kell írnunk. Amikor azt látjuk, hogy a 10. századtól néhány dél-aquitániai oklevél hibáktól hemzsegő latin szövegébe rengeteg provanszál szó is befurakodott, akkor ennek az a magyarázata, hogy a Karoling-reneszánsz legfontosabb központjaitól távol fekvő Rouergue és Quercy tartományok monostoraiban csak kevés szépirodalmi iskolázottságú szerzetes élt. Ugyanakkor a legszegényebb területek közé számító Szardíniában a kalózok földúlta partvidékről elmenekült lakosság szinte tökéletes elszigeteltségben élt, s ezért a szárd nyelv kezdeti írásos emlékei sokkal régebbi időkből származnak, mint az itáliai félsziget legelső, nem latin nyelvű szövegei.

A nyelvek eme hierarchizálódásának legközvetlenebb következménye kétségkívül az volt, hogy bosszantóan összekuszálta azt a képet, amelyet a feudalizmus első korszaka önmagáról az utókorra hagyott. A társadalomtörténész számára az eladási és adományozási okiratok, a szolgasági kötelmeket és a szabadságjogokat tartalmazó karták, a törvényszéki ítéletek, a királyi kiváltságlevelek, a hűbéresküt rögzítő jegyzőkönyvek és a perrendtartási dokumentumok jelentik a legbecsesebb forrásanyagot. Bár nem mindig őszinték, annyi bizonyos, hogy az utókornak szánt elbeszélő szövegekkel ellentétben legföljebb csak a kortársakat akarták félrevezetni, s a hiszékenység határai akkoriban mások voltak, mint manapság. Ezeket az iratokat – az imént említett néhány kivételtől eltekintve – a 13. századig latinul szerkesztették. A valóságban azonban más nyelven fejeződtek ki azok a realitások, amelyeket rögzíteni igyekeztek. Két földesúr egy birtok áráról vagy a köztük létrehozandó függőségi viszony klauzuláiról nyilván nem Cicero nyelvén vitatkozott. Az már a jegyző dolga volt, hogy megegyezésüket a megfelelő klasszikus köntösbe öltöztesse. Minden vagy majdnem minden okirat és följegyzés ilyen átültetési munka eredménye, s a történész csak úgy derítheti föl a mögöttes igazságot, ha a visszájáról fejti föl a fonalat.

Nem volna semmi gond, ha az oklevelek megszerkesztésében mindig ugyanazokat a szabályokat követték volna. De szó sincs róla. A köznyelvi gondolkozás sémáihoz ügyetlenül illeszkedő iskolai fogalmazás és a tanult klerikus által gondosan csiszolt latin értekezés között minden lehetséges fokozattal találkozhatunk. Néha – és kétségkívül ez a legszerencsésebb eset – a hétköznapi életben használt szót latin végződés mesterséges hozzátoldásával álcázzák jól vagy rosszul: így például az *hommage* (hűbéreskü) szó kikandikál az *homagium* alól. Máskor éppen ellenkezőleg arra törekedtek, hogy csak a legklasszikusabb szavakat használják, s ekképp – az élő Isten szolgáját mintegy Jupiter papjához

társítva – *archiflament* írtak *érsek* (fr. *archevêque*) helyett. A legkárosabb következményekkel az járt, ha a megfeleléseket kutatva a nyelvtisztaság őrei nem riadtak vissza attól, hogy elsősorban a hangzásbéli, nem pedig a jelentésbeli analógiákból induljanak ki: minthogy például a francia *comte* (gróf) szónak *cuens* volt az alanyesete, latinra *consul*nak fordították, a *fief*ből (hűbérbirtok) pedig hasonló véletlen folytán *fiscus* lett. Persze lassanként azért általános átírási rendszerek is létrejöttek, némelyik jól illeszkedett az egyetemes igényű tudós nyelvhez: így például a latin nyelvű német oklevelekben a *Lehn*nek mondott *fief*nek a francia szóból képzett és rendszeresen használt több megfelelője is volt. Ám a jegyzői okiratokban használatos latin még a legügyesebb írástudók kezében is némiképp eltorzította az eredeti tartalmukat.

Ekképp magának a jogi szaknyelvnek is csak olyan szókészlet állt rendelkezésre, amely egyrészt túlontúl archaikus volt, másrészt jelentésingadozásai folytán nehezen lehetett megragadni vele a valóságelemeket. A köznyelvek szókincsére pedig a kizárólag élőbeszédben használt népi elnevezések bizonytalansága és változékonysága volt a jellemző. Márpedig ha a társadalmi intézményekkel kapcsolatban káosz mutatkozik a szóhasználatban, akkor szinte szükségképpen magukban a dolgokban is bekövetkezik a zűrzavar. Az emberek közötti kapcsolatok meghatározásában már a terminológia tökéletlensége folytán is nagyfokú bizonytalanság honolt. Ezt a megállapításunkat azonban ki kell egészítenünk. Bármilyen céllal is alkalmazták, a latinnak megvolt az az előnye, hogy a korabeli értelmiségiek körében nemzetközi kommunikációs eszközként működhetett. Használata viszont azzal a súlyos hátránnyal járt, hogy a legtöbb embernél az önkifejezés nyelve élesen elvált a gondolkodás nyelvétől, s ekképp gondolataik formába öntésekor mindig csak megközelítő pontosságig jutottak el. A gondolati pontosság hiánya, mint láttuk, a korszak egyik jellemzője volt, s az ezt előidéző számos tényező között föltétlenül meg kell tehát említenünk a két nyelvi sík közötti folyamatos átjárást.

Kultúra és társadalmi osztályok

Vajon mennyire tekinthető a kultúrahordozó középkori latin az arisztokrácia nyelvének? Más szóval milyen mértékben eshetett egybe a *literátus*ok csoportja a hatalmasokéval? Az egyházat illetően kétségnek nem lehet helye: ebből a szempontból nincs jelentősége, hogy a hibás kinevezési rendszer következtében tudatlanok is fölkapaszkodhattak helyenként a legfölső lépcsőfokokra. A püspöki székhelyek, a nagyobb kolostorok, az uralkodói kápolnák papsága, vagyis az egyházi főhadiszállások mindig bővelkedtek tanult klerikusokban, akik gyakran főúri vagy lovagi sarjak voltak, s a szerzetesrendek vagy még inkább a püspöki székhelyek iskoláiba jártak. A kérdést a világi személyeket illetően viszont jóval nehezebb megválaszolni.

Nem szabad azt képzelnünk, hogy ez a társadalom akár a legsötétebb időszakokban is eleve ellenségesen viseltetett volna minden szellemi táplálékkal szemben. Hasznosnak tartották, ha a vezetésre hivatottak hozzájuthatnak a gondolat és az emlékezés ama kincsestárához, amelynek egyedüli kulcsa a latin írásbeliség volt: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy sok uralkodó nagy gondot fordított örökösének taníttatására. Az „Istenben tudós király", Jámbor Róbert a híres Gerbert-nél tanult Reimsben, Hódító Vilmos pedig egy klerikusra bízta Róbert fia nevelését. A világi hatalmasságok között akadtak igazi könyvbarátok is: III. Ottó – aki valójában édesanyjától, egy sokkal kifinomultabb kultúra szokásait nyugatra magával hozó bizánci hercegnőtől szerezte műveltségét – folyékonyan beszélt görögül és latinul. III. Aquitániai Vilmosnak gazdag könyvtára volt, s néha még késő éjszaka is olvasott.[70] Egyáltalán nem számított kivételes esetnek, ha az eredetileg egyházi pályára szánt fejedelmek megőrizték tanulóéveikből az egyébként csak az egyházi körökre jellemző ismereteket és beállítottságot: közéjük tartozott például a később Jeruzsálem koronáját viselő Champagne-i Balduin, aki egyszersmind kemény katona is volt.

Ám az efféle alapos tanulmányoknak kizárólag az örökletes hatalmukat szilárdan birtokló főúri családoknál kialakult légkör kedvezhetett. Semmi sem árulkodik erről jobban, mint a német-római dinasztiaalapítók és utódaik között e téren megnyilvánuló, majdnem minden esetben kimutatható éles különbség: a sorban a harmadik szász király, II. Ottó elmélyült tanulmányokat folytatott, míg apja, Nagy Ottó csak harmincéves korában tanult meg olvasni. A száli frankok adta második király, III. Henrik művelt uralkodó volt, apjáról, II. Konrádról viszont káplánja bevallotta, hogy „nem ismeri a betűket". Amint ez gyakran megesett, a két apa túlságosan fiatalon került a kalandokkal és veszélyekkel teli élet forgatagába, s nem jutott idejük rá, hogy a gyakorlatban és mások elbeszéléseiből szerzett ismeretek mellett más módon is fölkészüljenek uralkodói hivatásukra. S még inkább ez a helyzet, ha a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokaira pillantunk. Néhány nagy királyi vagy bárói család fényes műveltsége könnyen megtéveszthet bennünket. Ugyanez mondható el az egyébként meglehetősen kezdetleges nevelési hagyományaikhoz oly híven ragaszkodó itáliai és spanyol lovagi osztályokról: a Cid és Ximena legalább le tudták írni a nevüket, ha tudományukból ennél sokkal többre nem futotta is.[71] Az emberek fölött tényleges hatalommal bíró kis- és középbirtokosok – legalábbis az Alpoktól és a Pireneusoktól északra – nagyrészt a szó szoros értelmében analfabéták voltak, olyannyira, hogy amikor életük vége felé néhányan közülük kolostorba vonultak, a szerzetesek szóhasználatában szinonimává lett a késői fogadalmat tevő *conversus* és a Szentírást olvasni nem tudó *idiota*.

A világi személyek hiányos iskolázottsága következtében a klerikusokra hárult a hatalmasok gondolatainak tolmácsolása és a politikai hagyományok életben tartása. A fejedelmek szolgáik e csoportjához voltak kénytelenek segítségért fordulni, mivel környezetük más tagjai alkalmatlanok lettek volna erre a

feladatra. A 8. század derekára eltűntek a Meroving-királyok utolsó világi *referendarius*ai is, 1298 áprilisában pedig Szép Fülöp Pierre Flotte lovagra ruházta a főpecsétőri tisztséget: a két időpont között eltelt több mint öt évszázad során a francia uralkodók kancelláriáit kizárólag egyházi férfiak irányították. De nagyjából ugyanez volt a helyzet más országokban is. Nem szabad lebecsülnünk azt a tényt, hogy a világi hatalmasságok döntéseit néha olyanok sugalmazták – és főleg mindig olyan emberek öntötték formába –, akik neveltetésük folytán és nemzeti vagy osztálybeli hovatartozásuktól függetlenül az egyetemesség igényével föllépő és spirituális világ felé forduló egyházi társadalomhoz tartoztak. Nem lehet kétségünk afelől, hogy az apró helyi konfliktusok forgataga fölé emelkedve azon igyekeztek, hogy a távlatosabb célkitűzések ne vesszenek egészen szem elől. És mert nekik kellett írásba foglalniuk a különböző politikai elhatározásokat, saját erkölcsi normáik szerint kerestek maguknak hivatalos igazolást. A feudalizmus korában szinte mindvégig ott találjuk a dokumentumokon a többnyire hamisnál is hamisabb indoklások csalóka mázát: gondoljunk csak az ingyenes ajándéknak álcázott, a valóságban azonban pénzért vásárolt megannyi szolgafölszabadítási okirat bevezető szakaszaira vagy a látszólag legjámborabb megfontolások diktálta királyi szabadságlevelek szövegeire. Minthogy a történetírás – s a vele járó értékítélet – sokáig a klerikusok monopóliuma volt, az általuk követett gondolkodási, illetve irodalmi konvenciók az emberi indítékok cinikus valóságát mintegy fátyol mögé rejtették, melyet az új idők eljövetelével csak egy Commynes vagy egy Machiavelli kemény keze téphetett egyszer s mindenkorra szét.

Mindazonáltal a laikusok sok szempontból a világi társadalom cselekvő tényezőjét alkották. A betűkkel leginkább hadilábon állók nem feltétlenül voltak egyszersmind a legtudatlanabbak. Szükség esetén mindig lefordíttathatták maguknak azokat a szövegeket, amelyek elolvasására nem voltak képesek, ugyanakkor – mint hamarosan látni fogjuk – a köznyelven megszólaló elbeszélések rengeteg tényt és gondolatot közvetítettek. A hűbérurak legtöbbjéről és számos főúrról viszont tudnunk kell, hogy birtokaik igazgatása során képtelenek voltak egyedül kiigazodni a jelentések és a számadások szövegében; amikor pedig bírói tisztet láttak el, az ítélet szövege – ha egyáltalán írásba foglalták – a bíróság számára ismeretlen nyelven fogalmazódott meg. Korábbi döntéseiket többnyire emlékezetből kellett fölidézniük; nem meglepő, hogy esetünkben teljesen hiányzott az a fajta módszeres gondolkodás, amelyet néhány mai történész igyekszik – tévesen, s nem kis vesződség árán – nekik tulajdonítani.

Többnyire tehát idegen volt tőlük a betűvetés, ráadásul nem sok jelentőséget tulajdonítottak maguknak az írásoknak. Amikor Nagy Ottó 962-ben elnyerte a császári koronát, beleegyezett, hogy nevében a Karoling-császárok „paktumai" – és talán a történetírás – inspirálta kiváltságlevelet állítsanak ki, amely „a századok végeztéig" pápai birtokként ismert el egy hatalmas területegységet: ennek értelmében a császár és király Szent Péter Patrimoniuma javára lemondott

Itália nagy részéről, sőt néhány kulcsfontosságú alpesi út ellenőrzéséről is. Ottó nyilván egy percig sem gondolta, hogy ezek a – jóllehet pontosan megfogalmazott – rendelkezések a gyakorlatban is megvalósulnak. Nem különösebben csodálkoznánk, ha ez csupán egy volna a számtalan, kortól független álságos szerződés közül, melynek aláírója csak a körülmények nyomására cselekedett, és sohasem tett eleget kötelezettségének. Ám a szász fejedelmet a többé-kevésbé félreértett történelmi hagyományon kívül semmi sem kényszerítette efféle képmutatásra. Az egyik oldalon ott volt a pergamen és a toll, a másikon pedig – emezekkel semmiféle kapcsolatban – a tett: ebben a sajátosan nyers formában jelenik meg egy sokkal általánosabb érvényű szakadás végső – és végletes – kinyilatkoztatása. Egyetlen nyelv tűnt méltónak arra, hogy az ember és az üdvözülés szempontjából legfontosabb tudás mellett a társadalmi gyakorlat tényeit is rögzítse, s ezt a nyelvet az emberek ügyeinek irányítására hivatott hatalmasságok jelentős része nem is értette.

A vallásos mentalitás

A feudalizmuskori európaiak vallásos mentalitását a „hívők népe" kifejezéssel szokták jellemezni. Ezen azt kell értenünk, hogy a természetfölötti létét kizáró minden világszemlélet idegen volt a korabeli gondolkodástól, s az ember és az univerzum rendeltetésével kapcsolatos elképzelések nagyjából egyöntetűen a nyugati keresztény teológia és eszkatológia kijelölte kereteken belül maradtak. Nemigen van jelentősége annak, hogy a Szentírás „fabulái" itt-ott kételyeket támasztottak: nyomás alatt ez a minden racionális alapot nélkülöző kezdetleges szkepticizmus – melynek hívei többnyire nem a legműveltebbek közül kerültek ki – úgy olvadt el, mint nyáron a hó. Megkockáztathatjuk, hogy soha hit nem szolgált még rá ily tisztán erre az elnevezésre. Ugyanis az antik keresztény filozófia kora óta a keresztény misztériumokat logikai spekulációkkal alátámasztani igyekvő tudós erőfeszítések csak a Karoling-reneszánsz folyamán éledtek meglehetősen halványan és időlegesen újjá, s valójában csak a 11. század vége felé öltöttek ismét komolyabb formát. Óriási hibát követnénk viszont el, ha a hívők tömegeinek mereven egységes hitvallást tulajdonítanánk.

Egyfelől ugyanis a katolicizmus távolról sem alakította ki még végleges dogmatikáját, ami azt jelenti, hogy ekkor még a legszigorúbb ortodoxia is jóval nagyobb értelmezési szabadságot tűrt meg, mint a skolasztikus teológia vagy az ellenreformáció korában. Másfelől azon a bizonytalan peremvidéken, ahol a keresztény eretnekség a krisztusi tanokkal szemben álló vallássá degradálódhatott, a régi manicheizmusnak helyenként számos híve is akadt, akikről nem tudható biztosan, hitüket vajon az üldözött szektához a középkor első évszázadai óta makacsul hűséges csoportoktól örökölték-e, vagy éppen ellenkezőleg, hosszú megszakítás után Kelet-Európából jutott-e el ismét hozzájuk. A legsú-

lyosabb problémát az jelentette, hogy a katolicizmus nem hatotta át elég mélyen a tömegeket. Az egyházközségek megfelelő ellenőrzés nélkül toborzott és hiányosan képzett papjai – akik tudásukat sokszor talán misén segédkező, az egyházi rendbe készülő kisfiúkként nem kellőképp kitanult plébánosok véletlenszerűen adott leckéiből szedegették össze – összességükben véve mind szellemileg, mind erkölcsileg méltatlanok voltak feladatuk ellátására. Prédikációkra – melyek pedig egyedül tárhatták volna föl a nép előtt a Szent Könyvek tartalmazta misztériumokat – csak rendszertelen időközökben került sor. Jellemző, hogy 1031-ben a limoges-i zsinatnak föl kellett emelnie a szavát azzal a tévedéssel szemben, mely szerint prédikációra csak a püspökök lettek volna hivatottak, hiszen egyházmegyéjük teljes területén aligha hirdethették volna egymaguk az Evangéliumot.

Misét több-kevesebb szabályossággal (néha számos szabályt fölrúgva) minden egyházközségben tartottak. Az „olvasni nem tudók olvasmányai", vagyis a fontosabb templomok falait és oszlopfőit ékesítő freskók, illetve domborművek megindító tanulságokkal, de pontatlan tudással látták el a híveket. Az emberek nagy vonalakban minden bizonnyal ismerték a világ múltjával, jelenével és jövőjével kapcsolatos keresztény elképzelések fantáziát leginkább megragadó aspektusait. Emellett azonban vallási életük számos olyan hiedelemből és szokásból táplálkozott, melyeket részben ezredéves mágikus tanok hagyományoztak rájuk, részben a mítoszgyártásnak már a megelőző időszakban is rendkívül termékeny közegében alakultak ki, s amelyek folytonos erjesztő hatást gyakoroltak a hivatalos tantételekre. A viharos égbolton szellemcsapatok masíroztak. Ott mennek a holtak, mondta a tömeg, ott mennek a gonosz démonok, mondták a tudósok, mert mindig könnyebb ortodox, mint tudományos magyarázatot találni.[72] A falvakban számtalan természeti rítus élt tovább, melyek közül különösen a májusfaünnepet ismerjük jól a költői alkotásokból. Röviden szólva a teológia egyetlen más korban sem esett ilyen távol a gyakorlatban átérzett és átélt kollektív vallástól.

A különböző társadalmi közegekben és a helyi hagyományokban meglevő végtelen sok apró árnyalat ellenére megragadhatjuk a szóban forgó vallásos mentalitás néhány sajátosságát. Számos mélyen rögződött vonást és jó néhány örök emberi kérdést most figyelmen kívül hagyva, a gondolkodás és az érzésvilág azon vetületeit vesszük szemügyre, amelyek különösen erős hatást gyakoroltak a viselkedésformákra.

Az érzékelhető világ minden gondolkodásra képes ember szemében csak afféle díszlet volt, amely mögött a valóban lényeges dolgok végbemennek. Minthogy a látszatok e szövedéke önmagában kevés érdeklődésre tarthatott számot, a megfigyelés általában háttérbe szorult az értelmezés mögött. *Értekezés az univerzumról* című, a 9. században keletkezett és még sokáig kedvelt olvasmánynak számító, rövid lélegzetű művében Rabanus Maurus a következőképp írja le a maga elé tűzött célt: „az a gondolatom támadt, hogy egy kisebb munka írásá-

ba fogok... mely nemcsak a dolgok természetével és a szavak tulajdonságaival foglalkozik... hanem titkos jelentésükkel is".[73] Nagyrészt ezzel a fölfogással magyarázható, hogy a tudomány nem sokra jutott a természet föltárásában, hiszen az nem is volt méltó rá, hogy különösebben foglalkozzanak vele. A helyenként jelentős előrelépések ellenére a tudományok megmaradtak a puszta empirizmus szintjén.

Ráadásul ez a mindenki szemében leértékelődött természet nem is tűnhetett képesnek rá, hogy maga tárja föl a megértéséhez szükséges magyarázatokat. Hiszen végtelen sok alkotóelemének tarka fölvonulását eleve rejtett szándékok műveként fogták föl. Többes számot használtunk, mert különböző „szándékokat" gyanított nemcsak a nép egyszerű fia, hanem sok tudós elme is. Elképzeléseik szerint az egyedülvaló Isten alatti régiókban, de Mindenható hatalmának alávetve – ezen alárendeltség természetéről rendszerint nem alakítottak ki maguknak pontos képet – egy sor jóságos és gonosz lény (szentek, angyalok, de főleg ördögök) állandó küzdelme folyt. „Ki ne tudná – írja Helmoed, aki természetesen pap volt –, hogy a háború, a szélvihar, a pestis s gyakorlatilag az emberi nemre törő minden baj a démonok műve?"[74] Helmoed a háborút együtt említi a viharral, vagyis a társadalmi katasztrófákat közös nevezőre hozza a mai szóhasználattal természeti csapásoknak nevezett megpróbáltatásokkal. Ismét azzal a szellemi beállítottsággal találkozunk, amelyet már az inváziók áttekintése is megvilágított: nem a szó szokásos értelmében vett kapitulációról van itt szó, hanem inkább menedékkeresésről, az emberi erőfeszítésnél hatékonyabbnak vélt eszközök igénybevételéről. Persze a szívós realizmus ösztönös megnyilvánulásai sohasem maradtak el. Az a tény, hogy Jámbor Róbert vagy III. Ottó ugyanolyan fontosságot tulajdonított egy-egy zarándokútnak, mint egy-egy csatának vagy törvénynek, néha megbotránkoztatja a történészeket, néha pedig arra sarkallja őket, hogy makacsul titkos politikai szándékok után kutassanak e jámbor utazások álcája mögött; valójában pedig arról van szó, hogy ezek a kutatók csak a 19. vagy a 20. századi ember szemüvegén át képesek nézni a dolgokat. E királyi zarándokok nem pusztán saját egyéni üdvözülésük önző szándékával keltek útra. Amikor a védőszentekhez fohászkodtak, az örökkévalóság ígérete mellett földi javakért is könyörögtek, mégpedig mind saját maguk, mind alattvalóik számára. Mindenkor – a szentélyben, a harcmezőn vagy a bírói székben – népvezetői hivatásuknak igyekeztek eleget tenni.

A látszatok világa egyben a mulandóság világa volt. A végső katasztrófának a világmindenséggel kapcsolatos összes keresztény képzettől elválaszthatatlan gondolata még soha ilyen mélyen nem vésődött az elmékbe. Az emberek megpróbálták elképzelni a világvégét, és mindenütt az elkerülhetetlenül bekövetkező esemény előjeleit fürkészték. Az egyetemes történeti munkák legegyetemesebbje, Freisingi Ottó püspök krónikája a teremtéssel kezdődik, s az utolsó ítélet freskójával ér véget. Ami persze azt jelenti, hogy hiányzik belőle mindaz, ami 1146 (ekkor tette le a szerző végleg a tollat) és a nagy összeomlás között

történt. Ottó persze azt hitte, nem sok idő lehet már hátra: „mi, kik az idők végezetén éljük életünket" – ismétli többször is műve lapjain. De általában ugyanígy vélekedtek kortársai is, csakúgy, mint az előtte járó nemzedékek. Nemcsak a klerikusok gondolkoztak így: nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyházi és a világi személyek társadalmi csoportjai szorosan összefonódtak egymással. Még azok sem feledkezhettek meg a katasztrófa fenyegető közelségéről, akik Szent Norberttől eltérően nem hitték, hogy már az akkori nemzedék életében bekövetkezne. Az ájtatos lelkek minden gonosz fejedelemben az Antikrisztust vélték fölfedezni, akinek a véres uralkodása megelőzi Isten Királyságának eljövetelét.

De mikor üt majd ez a mindenféleképpen oly közeli óra? A kérdésre a *Jelenések könyve* látszólag választ adott: „Mikor eltelik az ezer esztendő...". De hogyan kellett ezt érteni? Krisztus halálától? Egyesek mindenesetre így gondolták, s 1033-ra várták az idők végeztét. Vagy mégis Jézus születésétől kell számítani az éveket? A jelek szerint ezt a véleményt osztották a legtöbben. Az ezredforduló küszöbén a párizsi templomokban szónokoló egyik prédikátor mindenesetre ezt a dátumot jelölte meg az idők végezeteként. Ám a tömegeket mégsem kerítette a hatalmába a romantikus mesterek által oly érzékletesen lefestett általános félelem: a legfőképp az évszakok váltakozását és a templomi liturgia éves ütemét érzékelő korabeli emberek ugyanis általában képtelenek voltak évszámokban s még kevésbé egy egységes kiindulópontból nyert számokban gondolkozni. Hány meg hány olyan okirat készült, amelyre nem került semmiféle keltezés! De még a többieken is micsoda különbségek mutatkoznak az időbeli utalások rendszerében, melyek a legtöbb esetben semmiféle összefüggésben sem állnak a Megváltó életével! Hol a királyok vagy a pápák uralkodásának éveihez igazodnak, hol különféle csillagászati jelenségekhez, hol pedig a római adóbehajtási gyakorlatból hajdanán átvett tizenöt éves ciklusok szerint számolnak. Az ebből a szempontból a többi országnál jóval egységesebbnek tűnő Kasztíliában nagyjából mindenütt ugyanazt az időszámítást követték, ám valamilyen nehezen megmagyarázható okból az Evangéliumtól teljesen idegen kiindulópontot választották: az éveket Krisztus előtt 38-tól számították. S ha a hivatalos okiratok kiállítói kivételesen hajlandók voltak is Krisztus születésétől számítani az időt – amire a krónikák szerzői valamivel gyakrabban hajlottak –, akkor még mindig különböző időpontokat választhattak az év első napjának. Január elseje ugyanis pogány ünnepnek számított, ezért az egyház elvetette. Ekképp az ezrediknek nevezett év kezdete az egyes tartományok vagy kancelláriák ízlése szerint hat vagy hét különböző időpontra eshetett a ma használatos naptár szerinti 999. március 25-től 1000. március 31-ig terjedő időszakon belül. Ráadásul ezek a napok a húsvéti periódus szertartásrendjének egy-egy mozzanatával estek egybe, s így folyton változtak, méghozzá előre nem látható módon, mivel a kiszámításukhoz szükséges táblázatokhoz csak a tudósok férhettek hozzá. Nem kis zavart okozott ez az elmékben, hiszen így meglehetősen eltérő hosszúságú évek követték egymást. Gyakran megesett, hogy március vagy április egy adott napja

– vagy ugyanannak a szentnek az ünnepe – ugyanabban az évben kétszer is beköszöntött. Valójában az „ezredik év" – amelyhez egyesek szerint annyi szorongásos képzet társult volna – a legtöbb európai számára nem jelentett semmiféle olyan időhatárt, amely a napok folyásában pontosan elhelyezhető lett volna.

Ekkora tévedés volna tehát azt föltételeznünk, hogy a harag napjának közeledte beárnyékolta volna a lelkeket? Nem állíthatjuk, hogy egész Európa reszketett az első évezred végén, majd a végzetesnek hirdetett idő elmúltával egyik pillanatról a másikra megnyugodott. Ennél rosszabb történt: hol itt, hol ott vert hullámokat a félelem, s ezek a hullámok a lecsillapodásuk után valamivel távolabb hamarosan újra fölcsaptak. Néha egy látomás támasztotta föl a rettegést, néha egy nagy történelmi tragédia (például 1009-ben a Szent Sír lerombolása), néha pedig mindössze egy heves vihar. Máskor viszont egyes liturgisták számítási eredményei jutottak valahogy a tanultabb körökből a tömegek tudomására. „Szinte az egész világban elterjedt a hír, hogy akkor jő el a Végítélet, midőn az angyali üdvözlet napja nagypéntekre esik", írta nem sokkal az ezredik év előtt Fleury-i Abbon.[75] Sok teológus emlékezett Szent Pál szavaira, aki szerint „az Úrnak napja úgy jő el, mint a tolvaj éjjel", s kárhoztatták azok dölyfös erőfeszítéseit, akik az isteni villámokat a Teremtő akaratából körülvevő titkok nyomába eredtek. Ám alábbhagy-e a szorongás attól, hogy nem tudjuk, mikor sújt le ránk az Úr? A körülöttük jelen levő zűrzavarban – melyet akár a serdülőkor forrongásainak nevezhetnénk – a kortársak szinte egyöntetűen az „elaggott" emberiség szánalmas tántorgását látták. Az élet mégis föltartóztathatatlanul pezsgett mindenütt. A fejekben kavargó gondolatoktól azonban semmi sem volt idegenebb, mint egy beláthatatlan ideig fennálló világ képe.

Miközben az emberiség sebes léptekkel látszott közeledni a véghez, az egyéni életeket még szorosabban kísérte az „utazás" képzete. A hívő megannyi vallásos írás kedvelt kifejezésével „zarándok" volt a földön, aki számára sokkal fontosabb a végcél, mint az út véletlenszerű eseményei. Persze az emberek többségét nem foglalkoztatta állandóan saját üdvözülésének kérdése. Viszont amikor eszükbe jutott, akkor rendkívül erőteljesen, főleg pedig igen konkrét képek formájában jelentkezett a gondolat. Ezek az élénk képzetek többnyire váratlanul, véletlenszerű időközökben őket kerítették hatalmukba: alapvetően instabil lelkületük gyakran ment át hirtelen változásokon. A hanyatló világban természetszerűen jelentkező halálvággyal párhuzamosan az örökkévalóság utáni vágy sokakat terelt a kolostorok felé, ami több hatalmasság pályafutásának végét és több földesúri nemzetség elapadását eredményezte: híres példa Fontaine-lès-Dijon urának hat fia, akik legnevezetesebb fivérük, Clairvaux-i Bernát vezetésével a kolostornak vették útjukat. A korabeli vallási fölfogás a maga módján a különböző társadalmi rétegek keveredését segítette elő.

Sok keresztény nem érzett elég bátorságot hozzá, hogy ilyen kemény próbatételekre vállalkozzék. Ezzel szemben – s talán nem egészen alaptalanul –

úgy ítélték meg, hogy saját erejükből nem léphetnek be a mennyország kapuján, úgyhogy reményeiket mások jámbor imáiba, aszketikus életmódjába, relikviáikban megtestesülő, a szerzetesek által megjelenített szentek közbenjárásába vetették. Ebben a keresztény társadalomban egyetlen közérdekű funkció sem tűnt annyira nélkülözhetetlennek, mint a spirituális intézmények szerepe. Félreértések elkerülése végett: éppen spirituális szerepük folytán. Hiába fejtettek ki jelentős karitatív, kulturális vagy gazdasági tevékenységet a nagy székeskáptalanok és a monostorok, a kortársak szemében mindez mellékes volt. A természetfölötti erőktől uralt földi világgal kapcsolatos képzetek és a túlvilág kísértése ugyanabba az irányba hatottak. A király és a királyság boldogulása a jelenben, a királyi ősök és a király üdvözülése az örökkévalóságban: ez a két deklarált szempont vezette Kövér Lajost, amikor a párizsi Szent Viktor-székesegyházban szerzetesi fogadalmat tett kanonokokból álló *communitas*t hozott létre. Hasonlóképp gondolkodott I. Ottó is: „Hisszük, hogy birodalmunk fönnmaradása összeforrt Istenünk mindenütt hallható dicsőítésével."[76] Hatalmas, gazdag, sajátságos jogi intézményeket teremtő egyházakat látunk, miközben e vallási *civitas*nak a földi *civitas*hoz való kényes alkalmazkodása egy sor olyan szenvedélyesen vitatott problémát vet föl, melyek később erősen rányomják a bélyegüket a nyugati világ általános fejlődésére. E vonások fényében – melyek nem hiányozhatnak a feudalizmus világát híven bemutató körképből – a pokoltól való félelem szükségképpen a kor egyik legjelentősebb társadalmi tényeként jelenik meg előttünk.

A kollektív emlékezet

A történetírás

A feudális társadalomban különféle tényezők együttes hatása tartotta ébren a múlt iránti érdeklődést. A vallás szent könyvei történelemkönyvek voltak, ünnepei történelmi eseményekről emlékeztek meg, legnépiesebb formájában pedig régi időkben élt szentekről szóló elbeszélésekből táplálkozott. Azzal pedig, hogy közelinek tételezte az emberiség végzetét, távol tartotta magát attól az illúziótól, melynek igézetében a nagy reményektől áthatott korszakokat kizárólag saját jelenük vagy jövőjük foglalkoztatja. A kánonjog régi idők írásaira, a világi jog precedensekre támaszkodott. A kolostori vagy a várbeli élet üres órái kedveztek a hosszú elbeszéléseknek. Valójában történelmet *ex professo* nem is tanítottak az iskolákban, legföljebb csak olyan olvasmányokon keresztül, amelyek elvben más célokat szolgáltak. Ezek közé tartoztak a teológia ismereteket vagy erkölcsi tanulságokat közvetítő vallásos írások vagy a klasszikus ókorból származó, elsősorban az ékesszólás példáiként tanulmányozott művek. Ennek ellenére a történelmi ismeretek úgyszólván döntő részét alkották a közös szellemi poggyásznak.

De milyen forrásokból is meríthettek a tanult emberek, akik annyira szerettek volna többet tudni a korábbi korszakokról? A latin antikvitás egyébként csak töredékesen ismert történetírói változatlan tekintélynek örvendtek. Igaz, Livius nem tartozott a legtöbbet forgatott szerzők közé, neve azonban ott szerepel az 1039 és 1049 között a clunyi szerzeteseknek nagyböjti olvasmányként kiosztott kötetek szerzői között.[77] A korai középkor elbeszélő munkáiról sem feledkeztek meg: a 10–12. században jó néhány kéziratos másolat készült például Tours-i Gergely művéről. Ám a kortársakra kétségkívül azok a szerzők gyakorolták a legnagyobb hatást, akik a 4–5. század fordulóján a két egymástól mindaddig meglehetősen idegen történelmi tradíció, vagyis egyfelől a Biblia, másfelől Görögország és Róma által a korra kényszerített kettős örökség szintézisén fáradoztak. Egyébként a Caesareai Euszebiosz, Szent Jeromos vagy Paulus Orosius által megindított összehangolási kísérletek folytatása nem követelte meg e nagy formátumú kezdeményezők műveinek közvetlen ismeretét: írásaik lényege állandóan jelen volt egy sor újabb keletű munkában.

A szerzők ugyanis a jelen pillanat mögött mindenáron érzékelhetővé akarták tenni az idő óriás folyamának sodrát, olyannyira, hogy még a főleg a közel-

múlt eseményeivel foglalkozó munkákban is hasznosnak látták, ha mintegy bevezetőként nagy vonalakban áttekintik a világ történetét. Ma már csak a Német-római Birodalomban IV. Henrik uralkodása alatt bekövetkezett villongásokban akarunk eligazodni, amikor a kezünkbe vesszük azokat az *Annales*eket, amelyeket 1078 körül egy Lambert nevű szerzetes vetett papírra hersfeldi cellájában, noha a mű a teremtéssel kezdi az események elbeszélését. Vajon hányan veszik észre azok közül a kutatók közül, akik ma a Karoling-hatalom összeomlása után kialakult frank királyságokat Prümi Regino krónikája, az angolszász társadalmakat a Worcesteri vagy a Peterborough-i krónika, a Burgundiában végbement események apró részleteit Bèze *Annales*ei alapján vizsgálják, hogy a szerzők Krisztus eljövetelétől követik nyomon az emberiség sorsának alakulását? Még azokban az esetekben is, amikor a szerző nem ekkora magaslatokról tekint a világra, az elbeszélés többnyire olyan időszakkal kezdődik, mely messze esik az emlékiratíró korától. Ugyanakkor ezek a gyakran rosszul feldolgozott vagy félreértett olvasmányokból összeálló, következésképp az általuk ismertetni szándékozott eseményekről semmi újat nem mondó terjedelmes bevezetések pótolhatatlan tanúságot szolgáltatnak számunkra a korabeli gondolkodásmódról: megtudhatjuk belőlük, milyen képet alakított ki a feudalizmuskori Európa saját múltjáról, s hogy a krónikák és az *annales*ek szerzői nem szándékosan szűkítették le a látókörüket. Sajnos azonban mihelyt az írók a rendelkezésükre álló irodalom biztos menedékét elhagyva kénytelenek voltak maguk tájékozódni, a társadalom szétforgácsoltsága azonnal határt szabott ismereteiknek, olyannyira, hogy a szerző korához közelítve az elbeszélés egyre részletesebb lett, miközben egyre szűkült az a tér, amelyen belül az események játszódtak. Ilyen például Chabannes-i Adémarnak az Angoumois-i kolostorban írt nagyszabású munkája a franciák történetéről, amely fokozatosan Aquitánia történetére korlátozódik.

A történetírók körében közkedvelt műfajok sokasága is azt igazolja, hogy a kortársak számára az egyik legnagyobb gyönyörűség az volt, ha történeteket mondtak és hallgattak. Az egyetemes igényű művek, az egyes népek vagy az egyes egyházi intézmények történetéről szóló munkák mellett mindegyre fölbukkannak az évről évre vezetett hírgyűjtemények is. Az európaiakat megrázó nagyszabású események körül – ilyen volt például a pápaság és a császárság harca vagy mindenekelőtt a keresztes hadjáratok – mindig egész elbeszélésciklusok alakultak ki. Divatos műfajnak számított az életrajz, jóllehet a szobrászokhoz hasonlóan az írók is képtelenek voltak azokat a vonásokat visszaadni, amelyek révén az emberből egyéniség lesz. Távolról sem csak a különböző szentek életéről van szó. Hódító Vilmos vagy IV. Henrik és II. Konrád német-római császárok semmiképpen sem szolgáltak rá, hogy oltárt emeljenek nekik, mégis találtak klerikusokat, akik hajlandók voltak hőstetteiket elzengeni. Még náluk is messzebbre ment a 11. században Anjou grófja, Fulkó, aki maga írta meg – vagy a saját neve alatt fogalmaztatta meg – saját maga és nemzetsége történetét:

ennyire fontosnak tartották tehát a világi hatalmasságok, milyen emlékeket hagyjanak az utókorra. Egyes régiók persze meglehetősen szűkölködtek az ilyen munkákban, ami azzal magyarázható, hogy ezeken a vidékeken általában kevéssé művelték az írást. Aquitániában vagy Provence-ban sokkal kevesebb krónika vagy *annales* keletkezett, mint a Szajna és a Rajna közötti területeken, miközben a déli tartományokban napvilágot látott teológiai munkák száma is sokkal kisebb volt. A feudalizmuskori emberek érdeklődési körében a történetírás eléggé jelentős helyet foglalt el ahhoz, hogy szegényessége vagy sokszínűsége folytán megbízható barométerként kezeljük.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a múlt megidézésére oly hajlamos korszak hiába dédelgetett annyi képzetet a múltbéli történésekről, ezek távolról sem feleltek meg mind a valóságnak. A tájékozódás még a közvetlen múlt eseményeiről is nagy nehézségekbe ütközött, és a következetes gondolkodás is rendszerint kívánnivalót hagyott maga után, ami azzal járt, hogy a legtöbb történelmi munka furcsa kövületeket hordozott magával. A 9. század közepétől írt itáliai elbeszélő munkák egész sora Jámbor Lajost tekintette az első Karoling-császárnak, elfeledkezvén Nagy Károly 800. évi megkoronáztatásáról.[78] Az alkotó gondolkodáshoz többé-kevésbé nélkülözhetetlen forráskritika önmagában persze nem volt teljességgel ismeretlen, amint azt Nogent-i Guibert-nek a relikviákról szóló különös értekezése is bizonyítja. De senkinek sem jutott eszébe, hogy szisztematikus kritikának vesse alá a régi idők dokumentumait; legalábbis ez volt a helyzet Abélard működését megelőzően, s még a nagy filozófus is csak egy meglehetősen szűk területen élt vele.[79] A szerzők nem tudtak szabadulni a klasszikus történetírás kellemetlen örökségétől, a szónokias és heroizáló alapállástól. Egyes kolostori krónikákban hemzsegnek ugyan a levéltári dokumentumok, de ennek az az oka, hogy szerzőik szerény szándéka nagyjából csak arra irányult, hogy igazolják a szerzetesközösség tulajdonjogait. Amikor azonban Gilles d'Orval emelkedettebb hangvételű munkájában a liège-i püspökök dicső tetteit igyekszik megörökíteni, nem hajlandó a kezébe kerülő egyik legelső, Huy lakosainak adományozott városi kiváltságlevél ismertetésére, mert attól tart, ezzel csak „untatná" az olvasót. A latin világ krónikásait történelmi érzék dolgában messze fölülmúló izlandi iskola egyik legfőbb erénye abban rejlett, hogy idegen volt tőle minden nagyravágyás. Ugyanakkor egy másik szellemi áramlat nyomán erőteljesen érvényesült a szimbolikus értelmezésmód is, ami ugyancsak zavaróan hatott a valóságelemek megismerésére. Történelemkönyveknek számítottak ekkoriban a Szent Könyvek? Nem vitás, hogy igen. Ám legalábbis ami azt általuk elbeszélt történelem egy részét illeti – az Ószövetségről van szó –, az uralkodó fölfogás a bemutatott eseményeket nem annyira önmagukban igyekezett értelmezni, mint inkább a később eljövendő történések előképeként, s Szent Ágoston kifejezésével „a jövő árnyékát" kutatta bennük.[80] Végül, de nem utolsósorban, a különböző perspektívaszintek közötti eltérések nem megfelelő érzékelése is torzította a képet.

Nem mintha az emberek – ahogyan azt Gaston Paris képzelte – makacsul hittek volna a dolgok „változhatatlanságában”. Az ilyen beállítottság aligha lett volna összeegyeztethető a gyors léptekkel az előre kijelölt cél felé haladó emberiség gondolatával. „Az idők változásáról”: ezt a kortársai véleményével összecsengő címet adta krónikájának Freisingi Ottó is. Ugyanakkor senki sem lepődött meg azon, hogy a köznyelven szóló költemények a Karoling-idők udvari lovagjait, Attila hunjait vagy az ókor héroszait a 11–12. századi lovagok vonásaival ruházták föl. A dolgok állandó változását nem vonták kétségbe, ám senki sem tudta fölfogni ennek valódi mértékét. Részben tudatlanságból persze, elsősorban viszont azért, mert a hajdanvolt és a jelen közötti erőltetett összefüggés nemcsak a különbségeket takarta el, hanem a különbségek kimutatásának igényét is. Hogyan is állhattak volna ellen a kísértésnek, hogy a régi Róma császárait a kor uralkodóihoz mindenben hasonlónak képzeljék el, amikor maga a Római Birodalom is tovább élt a szemükben, s a szász vagy a száli frank fejedelmeket Caesar vagy Augustus egyenes ági örököseinek tekintették? Minden vallási mozgalom a szó eredeti értelmében „reformációként”, vagyis az eredeti tisztasághoz való visszatérésként határozta meg önmagát. A tradicionalista fölfogás, amely a jelent állandóan a múlt felé tereli, és természetszerűen a korszakok sajátosságainak összemosásához vezet, szükségképpen a különbség iránt érzékeny történeti szemlélet szöges ellentéteként jelenik meg.

A csalóka látszat többnyire öntudatlanul, olykor viszont tudatos erőfeszítések eredményeképp jött létre. Igaz, a feudális kor világi és a vallási berendezkedésére legnagyobb hatást gyakorló hamisítások valamivel korábban születtek: a Nagy Konstantinnak tulajdonított adománylevél a 8. század utolsó éveiben készült, és a Karoling-reneszánsz virágzó időszakában működött az a rendkívüli szakembereket tömörítő műhely, ahonnan egyebek között a Sevillai Izidor neve alatt kiadott hamis dekretáliák vagy Benedek diakónus hamisított kapituláréi is kikerültek. Példájuknak azonban mindenkor akadtak követői. A wormsi szent életű püspök, Burchard által 1008 és 1012 között összeállított kánoni gyűjtemény hemzseg a félrevezető hivatkozásoktól és a már-már cinikus szövegátdolgozásoktól. Gyártottak hamis okiratokat a császári udvarban csakúgy, mint – óriási számban – az egyházi *scriptorium*okban; utóbbiak olyannyira rossz hírnévnek örvendtek az igazság sorozatos, ismert vagy sejthető kiforgatása miatt, hogy tevékenységük nem elhanyagolható mértékben járult hozzá az írásos tanúságtételek hitelvesztéséhez: „akármely toll akármit állíthat”, hangzott el egy per során az egyik német földesúr szájából.[81] Ha az okirat-hamisítás és a beteges hazudozás egyébként örök életű iparága fényes virágzásnak indulhatott e néhány évszázad során, az jórészt azzal magyarázható, hogy a jogrend precedensekre való hivatkozásokra támaszkodott, miközben mindenütt általános zűrzavar honolt: nemegyszer azért került sor okirat-hamisításra, hogy pótolni tudják a megsemmisült hiteles dokumentumot. Igen nagy számban készültek ekkoriban hamis irományok, s ezekben a kor jogi és erkölcsi fölfogása szerint kifejezetten

elítélendő machinációkban számos egyébként feddhetetlen jellemű jámbor személyiségnek is része volt. Ezen a lélektanilag meglehetősen különös jelenségen érdemes alaposan elgondolkoznunk: a múlt tisztelete annyira erősen élt bennük, hogy paradox módon olyannak igyekezték föltámasztani, amilyennek szerintük lennie kellett volna.

Bármilyen nagy számban készültek is ekkoriban történelmi írások, kizárólag a szűk körű szellemi elit tagjai forgathatták őket, ugyanis – az angolszász munkák kivételével – latin nyelven íródtak. A hiteles vagy eltorzított múlt attól függően befolyásolta a vezérek magatartását, hogy a *literátus*ok szűk köréhez tartoztak-e vagy sem. Ezt tanúsítják a német-római birodalombeli fejlemények, ahol I. Ottó politikai realizmusát nem sokkal később III. Ottó reminiszcenciákból táplálkozó kormányzása követte, s ahol az örök várost többször is a pártoskodó arisztokraták és a bábpápák harcainak kiszolgáltató, írástudatlan II. Konrád után a rendkívül művelt, a *Patricius Romanorum* címet elnyerő és a pápaság reformátoraként emlegetett III. Henrik következett a trónon. Azonban valamilyen mértékben még a hatalmi elit legműveletlenebb tagjai is – minden bizonnyal a személyükhöz közel álló klerikusok közvetítésével – részesültek az emlékezet eme kincseiből. I. Ottó nyilván sokkal kevésbé volt fogékony az örök város történelmi vonzereje iránt, mint unokája, mégis ő volt dinasztiájában az első, aki ragaszkodott hozzá, hogy a *caesar*ok koronája ékesítse a fejét. Vajon kiderül-e valaha is, hogy kik voltak azok a mesterek, akiknek fordításai vagy tartalmi összefoglalói révén ez az olvasni alig tudó király megismerkedett a császárság hagyományával, amelyet azután új életre támasztott?

A köznyelven írt epikus művek szolgáltak történelemkönyvül azok számára, akik nem tudtak ugyan olvasni, de szívesen hallgatták az elbeszéléseket. Az eposzok kérdése az egyik legvitatottabb a középkorral kapcsolatos stúdiumokban, s a témának itt szentelhető néhány oldal kevés ahhoz, hogy a problémát teljes mélységében megvilágítsuk. A kérdést azonban legalább a társadalmi struktúra története szempontjából legfontosabb – és talán általában is a legtermékenyebb perspektívákat ígérő – oldalról illő megközelítenünk. Ami azt jelenti, hogy vizsgálódásunkat a kollektív emlékezet vonatkozásában kell lefolytatnunk.

Az eposzok

A francia eposz története ismereteink szerint a 11. század közepén vagy valamivel korábban kezdődött. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ettől az időponttól kezdve terjedtek el Észak-Francia Királyság északi részén a köznyelven alkotott hősi „énekek”. Sajnos, csak közvetett ismereteink vannak ezekről a viszonylag távoli időkben keletkezett művekről: ilyenek a krónikákban itt-ott található célzások vagy a művek latin nyelvre átültetett egyes részletei (mint például a rejtélyes „Hágai töredék”). Kéziratos formában egyetlen eposz sem jelent meg

a 12. század második fele előtt, s a másolat keletkezési dátuma természetesen mit sem árul el az eredeti szöveg keletkezési idejéről. Adataink arról győznek meg bennünket, hogy legalább három költemény legkésőbb 1100 körül már a ránk maradt formáját megközelítő alakot öltött: a *Roland-ének*, a *Chanson de Guillaume* – melynek a szövege egyébként több más alkotásra is utal, ezeknek viszont nem maradt fönn korabeli változatuk – és az egyezményesen „Gormont és Isembart"-ként emlegetett verses elbeszélés, amelyet egy korabeli kéziratának ránk maradt első része, valamint az 1088-tól készült tartalmi kivonatai alapján ismerünk.

A *Roland-ének* cselekménye nem annyira a történelemből, mint inkább a néphagyományból táplálkozik, legalábbis ami a főhős és mostohaapja közti gyűlölség, az irigykedés és az árulás motívumát illeti (ez utóbbi egyébként a *Gormont*-ban is megtalálható). A *Chanson de Guillaume*-ban elbeszélt történet nem egyéb legendánál. Mindhárom műben az események főszereplői közül többen is a jelek szerint a képzelet szülöttei (Olivier, Isembart, Vivien stb.). A mese öltései alatt azonban mindenütt fölsejlik a történelem szövete. 778. augusztus 15-én Nagy Károly seregének a Pireneusokon átkelő utóvédjén valóban rajtaütött egy ellenséges csapat – amely a történelmi adatok alapján baszkokból, a legenda szerint szaracénokból állt –, s a kemény küzdelemben több más főember mellett egy Roland nevezetű gróf is a halálát lelte. A *Gormont* cselekménye azon a vimieu-i síkon játszódik, ahol 881-ben egy Lajos nevű, történelmileg is létezett király (a Karoling-házból származó III. Lajos) valódi pogány csapatok fölött aratott dicső győzelmet – ezek igazából normannok voltak ugyan, de a meseszövés megint csak az iszlám katonáivá varázsolta őket. Guillaume gróf és Guibourc nevű felesége Nagy Károly idejében éltek; a gróf ugyanolyan vitézül irtotta a muzulmánokat, mint a róla szóló énekben, s amikor a hitetlenek a valóságban is legyőzték, a vereséget is mindig hősi lélekkel viselte el. A mellékszereplők vagy a háttérben mozgó alakok között a képzelet gyártotta figurák mellett nem nehéz fölismernünk néhány ténylegesen létezett személyt, noha a költők nem mindig abban a történelmi korban jelenítik meg őket, amelyben éltek: ilyen például Turpin érsek vagy Gormont pogány király, aki híres viking vezér volt, sőt még az obskurus bourges-i gróf, Esturmi is, akiről a *Chanson de Guillaume* egyébként csak azért fest olyan sötét képet, mert önkéntelenül tükröződik benne az a megvetés, mely az illetőt saját korában szolgai származása miatt kísérte.

Ugyanezt az ellentétet figyelhetjük meg a 12–13. században lejegyzett nagyszámú, hasonló témájú költeményben. A szerzők fantáziája egyre inkább eluralkodott a folyvást bővülő műfajon, amely csak képzelet szülte elemekkel tudta témáit megújítani. Azonban majdnem mindig – legalábbis azokban a művekben, amelyek fő vonalaikban (ha nem a ma ismert változatukban is) nyilvánvalóan a legkorábbi időkben keletkeztek – hol a cselekmény középpontjában szerepel egy kétségbevonhatatlanul történelmi motívum, hol a különböző epizódok között találkozunk nem várt pontossággal fölidézett, valóságos elemekkel: egyik-

másik mellékszereplő a történelemben is létezett, vagy egy olyan várat említ a szerző, amelyről azt hinnénk, már mindenki megfeledkezett. Két egymástól elválaszthatatlan probléma jelenik meg így a kutató előtt. Miféle több évszázados szakadékon átívelő hidakon keresztül jutottak el a költők távoli múltra vonatkozó ismeretekhez? Vajon milyen hagyomány szőtt például titkos szálakat a 778. augusztus 15-én bekövetkezett tragédia és a *Roland-ének*nek a 11. század utolsó éveiből fönnmaradt változata között? A 12. században keletkezett *Raoul de Cambrai* trubadúrja honnan tudhatott arról, hogy Gouy-i Raoul ugyancsak Raoul nevezetű fia 943-ban támadást indított Vermandois-i Herbert fiai ellen, és a harcban életét vesztette? Honnan ismerhette magukon az eseményeken túl a drámai történések menetében oly központi szerepet játszó több korabeli személyiség – Ybert, Ribémont ura, Retheli Bernát vagy Douai-i Ernaut – nevét? Ilyen és ehhez hasonló kérdések alkotják a rejtély egyik felét. De a másik probléma sem kevésbé fogas: mivel magyarázható az adatok e különös eltorzítása? Vagy inkább – minthogy az utolsó változatok szerzői aligha tehetők egyedül felelőssé az összes torzításért – a jó maghoz hogyan keveredhetett időközben annyi tévedés és fikció? Minden olyan értelmezési kísérlet, amely nem szentel kellő – és egyenlő – figyelmet a történelmileg hiteles, illetve a képzelet szülte elemeknek, szükségképpen kudarcra van ítélve.

Az epikus „geszták" eredetileg nem olvasásra, hanem elmondásra, sőt eléneklésre szánt művek voltak. Várról várra, köztérről köztérre jártak velük hivatásos énekmondóik, akiket akkoriban *jongleur*öknek neveztek. A legszegényebbek a vándor mesemondók mesterségét a vásári mutatványosokéval ötvözték, s életüket azokból a pénzdarabokból tengették, amelyeket hallgatóságuk tagjai „ingük szárnyából" vetettek oda nekik.[82] A szerencsésebbek egy-egy főúr pártfogását élvezték, akik udvarukba fogadták őket, ahol megélhetésük is jóval biztosabb volt. Az előadók közük kerültek ki a költemények szerzői is. Más szóval a *jongleur*ök hol mások műveit adták elő, hol maguk „találták föl" (fr. *trouver*). E két véglet között végtelenül sok átmenettel találkozunk. Ritkán fordult elő, hogy a „föltaláló" *(trouveur)* teljes egészében maga ötlött volna ki egy művet, de az sem volt gyakori, hogy az előadó semmiféle átalakítást sem hajtott volna végre a szövegen. A meglehetősen heterogén közönség többnyire írástudatlan emberekből állt, akik általában képtelenek voltak az előadásban hallottak mérlegelésére, de nem is annyira történelmi hűséget kerestek ezekben a művekben, mint inkább szórakozást és saját értékrendjük megerősítését. Az énekmondók életmódja nem tette lehetővé, hogy alaposabb tanulmányokat folytassanak, időnként azonban megfordulhattak a hatalmasságok környezetében, és mindenáron igyekeztek is elnyerni kegyeiket. Ha azt kutatjuk, hogyan kerülhetett be annyi hiteles mozzanat az irodalmi alkotások szövegébe, akkor azt kell tisztáznunk, milyen módon szerezhettek a *jongleur*ök tudomást a múlt eseményeiről és a történelmi személyiségekről.

Minden gesztaénekben említett és ismereteink szerint a valóságban is meg-

történt esemény így vagy úgy a krónikákban vagy az okiratok szövegében is megtalálható. E nélkül képtelenek volnánk elválasztani a valóságot a fikciótól. Nagyot tévednénk azonban, ha a *jongleur*öket megannyi könyvmolyként képzelnénk el. Ugyanakkor jogosan vetődik föl a kérdés: vajon közvetett módon nem ismerhették-e olyan iratok tartalmát, amelyeket maguk nemigen vehettek kézbe? Ami a közvetítőket illeti, elsősorban természetesen a dokumentumok őrzésével rendszerint megbízott személyekre, vagyis a klerikusokra, különösen pedig a szerzetesekre gondolhatunk. Ez a feltételezés semmiben sem mond ellent a hűbéri társadalom realitásainak. Nagyot tévedtek a minden téren az „ösztönösség" és a „tudományosság" ellentétét kereső, romantikus ihletésű történészek, amikor a népinek nevezett költészet művelői és a latin nyelvű irodalommal hivatásszerűen foglalkozók közé valamiféle átjárhatatlan válaszfalat képzeltek. Egyéb tanúságok híján a *Gormont*-éneknek Hariulf szerzetes krónikájában megtalálható összefoglalása, az eredetileg valószínűleg iskolai feladatként íródott „Hágai töredék" vagy a Ganelon árulásáról egy francia klerikus által a 12. században pergamenre vetett latin nyelvű költemény is elegendő bizonyosság számunkra, hogy a kolostorok mélyén is ismerték, és korántsem vetették meg a köznyelven szóló eposzokat. A Német-római Birodalomban az egyik germán legendát különös vergiliusi hexameterekbe öltöztető *Waltharius* talán szintén iskolai dolgozatból született meg, s tudomásunk van arról is, hogy a 12. századi Angliában Artúr király kalandjainak patetikus elbeszélése egyaránt csalt könnyeket fiatal szerzetesek és világiak szemébe.[83] Tegyük hozzá, hogy a rigoristáknak a „histriókra" szórt átkai ellenére a szerzetesek – akik intézményeiknek, valamint azok legbecsesebb kincseinek, a relikviáknak a hírnevét magától értetődően a szívügyüknek tekintették – fölismerték, hogy a műveket a köztereken előadó, a legprofánabb dalokat a szentek életéről szóló jámbor mesékkel elegyítő *jongleur*ök olyan propagandát fejthettek ki, amellyel szinte lehetetlen volt más módon versenyre kelni.

Amint azt Joseph Bédier feledhetetlen munkáiból láthatjuk, nem egy epikus legenda magán viseli a szerzetesrendek bélyegét. A pothières-i, de még inkább a vézelayi barátok nyomása az egyedüli magyarázat arra, hogy a Gérard de Roussillonról szóló történet cselekménye áttevődött Burgundiába, holott maguk a történelmileg hiteles események a Rhône mentén játszódtak le. Saint-Denis-de-France apátsága, az itt rendezett vásárok és az itt őrzött szent testmaradványok nélkül sem az elsősorban a vásártéren megforduló emberek (nem pedig az egyházi zarándokok) számára írott, az ereklyék történetét humorosan kiszínező *Voyage de Charlemagne*, sem a hasonló témát komorabban és unalmasabban földolgozó *Floovant* sem látott volna napvilágot. De ugyanez a helyzet egy sor más, a Karoling-fejedelmek tetteit megörökítő költeménnyel, ahol a háttérben mindig megjelenik az emléküket áhítattal őrző monostor is. Hogy ez a Capeting-királyok szövetségeseként és tanácsadójaként működő hatalmas

szerzetesi közösség milyen szerepet játszott Nagy Károly uralkodásának irodalmi földolgozásában, arról még távolról sem hangzott el az utolsó szó.

Számos mű akad azonban, elsősorban a legrégebbi alkotások között, amelyekben a szerzetesrendek hatása – legalábbis szándékoltan szisztematikus formában – nem mutatható ki: ezek közé tartozik a *Chanson de Guillaume*, a *Raoul de Cambrai* vagy a *Lotaring*ok teljes ciklusa. Magát a *Roland-ének*et korábban a Santiago de Compostelába vivő zarándokútvonallal hozták összefüggésbe; ám ha ez a feltételezés mégis beigazolódna, ugyancsak csodálkoznunk kellene rajta, miért hiányzik a szövegben emlegetett számtalan szent közül Szent Jakab, s az ibériai városok között miért nem találkozunk soha a nagy galíciai szentély nevével. Hogyan fordulhat elő, hogy egy állítólag szerzetesek ihlette mű költője oly heves megvetéssel beszél a kolostori életről?[84] Noha vitathatatlan, hogy a gesztákban földolgozott tényekhez elvben az oklevéltárakban és a könyvtárakban is hozzájuthattak a szerzők, ezek a tényadatok azonban csak elszórtan, más, föl nem használt részletekkel keveredve találhatók meg a dokumentumokban, ami azt jelenti, hogy így, szelektíven kibányászni őket olyan nagy felkészültséget igénylő munkát jelentett volna, ami meglehetősen idegen volt a korabeli gondolkodásmódtól. Ráadásul ha minden éneket egy tanítómesterként működő művelt klerikus és egy őt engedelmes tanítványként követő *jongleur* közös pedagógiai gyakorlatnak tartunk, akkor minden bizonnyal le kell mondanunk róla, hogy a művekben található hiteles elemek mellett a tévedésekre is fényt derítsünk. Hiszen bármilyen megbízhatatlan is az *annales*irodalom, bármilyen jogosan képzeljük is legendáktól és valótlanságoktól átszőttnek a vallási közösségek szellemi örökségét, bármilyen jogosan vádolhatjuk is a *jongleur*öket a tények kiszínezésével vagy elhallgatásával, még a krónikák vagy oklevelek alapján szerkesztett legrosszabb elbeszélés sem hordozna annyi súlyos baklövést, mint a legkevesebb elferdített tényt tartalmazó geszta. Mellesleg módunkban áll ellenpróbát tenni: a 12. század derekán egymást követően két klerikus is az eposzt többé-kevésbé utánzó stílusban verssorokba öntött egy történelmi témát, amelyet jórészt kéziratokból bányászták elő. Noha a legendák és a különböző összekeverések nem hiányoznak sem Wace *Roman de Rou*-ja, sem Benoît de Sainte-Maure *A normandiai hercegek története* című művéből sem, mindkét alkotás a történelmi hűség valóságos remekművének számít a *Roland-ének*hez képest.

Ha tehát legalább az esetek nagy részében kizárjuk annak valószínűségét, hogy a 11. század utolsó és a 12. század első éveinek „föltalálói" *(trouvère)* az alkotás pillanataiban – akár közvetett módon is – rendelkezésükre álló krónikákból vagy levéltári okmányokból merítették volna gesztáik motívumait,[85] akkor kénytelenek vagyunk az elbeszélések alapjául szolgáló korábbi hagyomány meglétét feltételezni. Ezt a hipotézist hosszú ideig általánosan elfogadták. Eszerint először az eseményekkel egy időben keletkezett, rövid lélegzetű költemé-

nyek jelentek volna meg, s a gesztaénekeket csak később, az eredeti poémák ügyes-ügyetlen egymáshoz illesztésével állították volna elő az általunk ismert formájukban – más szóval a néplélek ösztönösségét az irodalmár munkája váltotta volna föl. Ez az elképzelés azonban minden egyszerűsége ellenére sem állta ki a próbát. Természetesen nem minden gesztaének nyerte el egy adott időszakban végleges formáját, hiszen olykor világosan elkülöníthetők a szövegben az esetlen hozzátoldások. De a *Roland-ének*et elfogulatlanul olvasva tagadhatatlan, hogy egyetlen lendülettel írott költeménnyel van dolgunk, egy olyan ember, egy olyan nagy ember művével, akinek az esztétikája – amennyiben nem a sajátja lett volna – korának fölfogását, nem pedig elveszett hősi énekek bágyadt fényét tükrözi. Ebben az értelemben joggal jelenthetjük ki, hogy a geszta-énekek a 11. század végén „születtek meg". Ám még ha ihletett költővel van is dolgunk – ami kétségkívül nem a gyakoribb eset: ne feledjük, mennyire kivételesnek számít a *Roland-ének* szépsége –, mi egyebet tesz az alkotó, mint tehetsége szerint fölhasználja a nemzedékről nemzedékre szálló közös örökség elemeit?

Ha tehát tudjuk, hogy a feudalizmuskori embereket élénken foglalkoztatta a múlt, és hogy gyönyörűséget leltek a régi dolgokról szóló elbeszélésekben, akkor nem kell elcsodálkoznunk azon, ha egy adott elbeszélőhagyomány végigvonul az idők folyamán. Legfontosabb kisugárzó gócai a közös zarándoklatok és a vásárterek voltak, amelyek alkalmat adtak a vándorok találkozására: megannyi költeményen tapintható ki a különböző zarándok- és kalmárutak emléke. Egy véletlenszerűen fönnmaradt írásból megtudhatjuk, hogy a messzi utakra vállalkozó német kereskedők néhány germán legendát is megismertettek a skandináv világgal;[86] nyugodtan elhihetjük tehát, hogy francia kollégáik posztóbáláikkal és fűszeres zsákjaikkal egyetemben számos hősi történetet, sőt egyszerű tulajdonnevet is elterjesztettek a megszokott kereskedelmi útvonalak teljes hosszában. Bizonyosra vehető, hogy a *jongleur*ök a kereskedők és a zarándokok elbeszélte történetekből ismerték meg a keleti földrajzi neveket, s az északi költők innen szereztek tudomást a mediterrán olajfák szépségéről, amelyeket az egzotikum iránti naiv fogékonysággal és a valósághű környezetrajznak fittyet hányva a burgundiai vagy a picardiai dombvidékre ültettek át műveikben. Jóllehet e legendák rendszerint nem a monostorok sugalmazására születtek, ezek az intézmények nagyban hozzájárultak elterjedésükhöz, hiszen sok utas fordult meg a falaik között, az emlékezet számos régi épületben találhatott magának fogódzót, s főleg mert a barátok nagyon szerettek – Damiani Péter és más szigorú erkölcsű egyházi személyek szerint túlságosan is szerettek[87] – történeteket mesélni. A Nagy Károlyról szóló legkorábbi anekdotákat már a 9. században lejegyezték a Sankt-Galleni apátságban, s a Mont-Cenis-n vezető út mentén fekvő Novaleise-i kolostorban a 11. század elején írott krónika bővelkedik is a legendaszerű elemekben.

Ne képzeljük azonban, hogy minden esetben egyházi intézmények álltak a

háttérben. A földesúri nemzetségek is ápolták saját hagyományaikat, melyek nem egy eleme eredeti vagy eltorzult formájában épült be a gesztaénekekbe. A várak termeiben éppúgy kedvelt beszédtéma volt az ősök élete, mint a kolostorok árkádjai alatt. Lotaringiai Gottfried herceg sem tartotta rangján alulinak, hogy Nagy Károlyról szóló anekdotákkal mulattassa vendégeit.[88] Cseppet sem valószínű, hogy mások ne osztoztak volna ebben a kedvtelésben. A legnagyobb Karolingról két egymással éles ellentétben álló kép tárul föl az eposzokból: a *Roland-ének* szinte vallásos tisztelettel övezett nemes uralkodójával szemben számos más műben „sóvár", „elbárgyult" vénemberként jelenik meg. Az első esetben az egyházi történetírási kánonok, valamint a Capeting-királyok népszerűsítéséért folytatott erőfeszítések maradéktalan érvényesülését látjuk, a másodikban pedig a főúri réteg monarchiaellenessége érhető egyértelműen tetten.

Az efféle anekdoták folyamatosan öröklődhetnek nemzedékről nemzedékre anélkül, hogy költői formát öltenének. Ám a nagyszabású poémák egyszer csak létrejöttek. Mikor? Erre a kérdésre szinte lehetetlen a válaszadás. Ugyanis olyan nyelvvel – a franciával – van dolgunk, amelyet sokáig a latin deformált változatának tekintettek, s amely csak évszázadok múltán emelkedett irodalmi méltóságra. Minthogy a kultúrának ez a szegmentuma nem tarthatott számot az íróemberek érdeklődésére, sohasem tudhatjuk meg, hogy vajon a „parasztdalokba", vagyis a köznyelven szóló költeményekbe – melyektől az egyik orléans-i püspök már a 9. század végén kötelességének érezte papjait eltiltani – nem szivárogtak-e be a hősi eposzok egyes elemei. Anélkül, hogy az *a silentio* érvéből túlzott következtetésekre ragadtatnánk magunkat, meg kell állapítanunk, hogy az epikus énekekre vonatkozó első utalások csak a 11. században bukkantak föl, s ezek a mintegy a hosszú éjszakából hirtelen felfénylő hivatkozások nyilván arra vallanak, hogy a verses geszták – legalábbis jelentősebb számban – nem sokkal korábban keletkezhettek. Figyelemre méltó egyébként, hogy a régebbi poémák legtöbbje Laon-t tekinti a Karoling-királyok székvárosának, s még az Aachent az őt megillető rangra emelő *Roland-ének* is magán viseli – talán a szerző figyelmetlenségéből – ennek a hagyománynak néhány nyomát. Márpedig ez a hagyomány csak a 10. században keletkezhetett, vagyis abban az időben, amikor „Mont-Loon" valóban betöltötte a szóban forgó szerepet: létrejötte mind az ezt megelőző, mind az ezt követő évszázadban megmagyarázhatatlan volna.[89] Minden jel szerint ebben a században alakultak ki tehát a legfontosabb eposzi témák, s ha nem is öltöttek még költői formát, minden bizonnyal már csak az ihletett alkotóra vártak.

A gesztaénekek egyik sajátságos vonása abban áll, hogy kizárólag régmúlt idők eseményeit dolgozzák föl. A jelen eseményei közül gyakorlatilag egyedül a keresztes hadjáratok mutatkoztak eposzi rangra méltónak, mivel azonnal mozgásba hozták az emberek képzeletét, s talán azért is, mert rajtuk keresztül a szerzők a jelenbe ültethették át a keresztény heroizmus a 11. századtól megénekelt sajátos megnyilvánulási formáját. Ezek a korabeli eseményekből táplál-

kozó művek egyébként alkalmat adtak a *jongleur*öknek arra, hogy szelíd nyomást gyakoroljanak mecénásaikra. Ardres-i Arnoul egy ízben nem volt hajlandó skarlát nadrágharisnyát ajándékozni az egyik dalnoknak, mire emez kihúzta a nevét az *Antiochiai ének*ből.[90] Viszont bármekkora gyönyörűséget is érezhettek volna egyes főurak, ha azt hallják, hőstetteik szájról szájra járnak az emberek között, bármekkora jutalmat is várhattak volna a költők az ilyen alkotásokért, többnyire nem akadt gesztaíró poétája azoknak a háborúknak, amelyeknek nem a Szentföld volt a színterük. Vajon ez azt jelenti, hogy – mint Gaston Paris is állította – az „epika erjedése" abban az időpontban ért volna véget, amikor véglegesen kialakult a francia nemzet? Ebből az – önmagában kevéssé megalapozottnak tűnő – feltételezésből az következne, hogy a 9–10. századi eseményekről szóló elbeszélések azonnal költői formát öltöttek, holott ez távolról sem biztos. Valószínűleg az az igazság, hogy az elmúlt korok iránti tisztelettől áthatott emberek rajongását egyedül a régiség tekintélyétől övezett emlékek kultusza kelthette föl. A normannokat 1066-ban Hastingsig elkísérő *jongleur* mi másról dalolhatott Hódító Vilmos harcosainak, mint „Karlemaigne"-ról és „Rollant"-ról? Az a dalnok pedig, aki 1100 táján az egyik kisebb helyi háborúban az egyik burgundiai rablóbanda élén járt, természetszerűen csak „az ősök magasztos tetteit" zenghette el.[91] S midőn a 11–12. század hatalmas hadjáratai is a távoli múlt emlékeivé lettek, akkor is fönnmaradt a múlt iránti kíváncsiság, csak kielégítésének módjai változtak. Ekkorra az eposzt már fölváltotta a történetírás, mely olykor még verses formában jelentkezett, de már az írott hagyományra támaszkodott, s következésképp sokkal kevésbé érződött rajta a mondavilág hatása.

A történelmi elbeszélések és a legendák feudalizmuskori divatja nem korlátozódott Franciaországra, de a különböző országokban más és más formákban jelentkezett. Ha a lehető legmesszebbre tekintünk vissza a germánság történetében, akkor azt látjuk, hogy e népek fiai minden időkben versben ünnepelték hőseik dicső tetteit. A kontinensen élő és a Britanniában megtelepedett germánok – akárcsak a skandinávok – a jelek szerint egyidejűleg kétféle háborús költészetet műveltek: a költők néha a régmúlt idők – olykor mitikus – személyiségeit énekelték meg, máskor pedig még élő vagy nem sokkal korábban elhalálozott vezérek cselekedeteit örökítették meg. Később viszont, a 10. századdal kezdődő időszakban néhány latin nyelvű írásművet leszámítva gyakorlatilag egyetlen alkotás sem született. E számunkra meglehetősen homályos századokban a *Waltharius* címen ismert latin nyelvű átültetés mellett csak az a tény tanúsítja a régi legendák németországi tovább élését, hogy a megszokott költői témák az északi tájak felé veszik útjukat, ahol a népi irodalom forrása továbbra is frissen csordogál. A legendák tehát nem haltak ki, s nem is vesztettek vonzerejükből. Ha hihetünk Günther püspök egyik kanonokjának, a Bambergi egyházmegye élén 1057 és 1065 között álló férfiú Szent Ágoston vagy Szent Gergely írásainál jobban kedvelte az Attiláról vagy a 6. század során kihalt régi keleti gót dinasztiá-

gót dinasztiáról, az Amalokról szóló történeteket. Sőt az is meglehet – e ponton nem világos a szöveg –, hogy e profán témák mintájára saját termésű „verseket is ízlelgetett".[92] Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a püspöki székhely környékén továbbra is éltek a rég meghalt királyok kalandos történetei. Még az is valószínű, hogy ezeket a történeteket énekszóval, köznyelven adták elő – ám mindebből semmi sem maradt ránk. Anno érsek élettörténete, amelyet a Kölni egyházmegye egyik klerikusa valamivel 1077 után foglalt versbe németül, sokkal inkább a hagiográfiához, mint a népes hallgatóságoknak szánt elbeszélő irodalomhoz tartozik.

A homály csak mintegy száz évvel a francia geszták megjelenése után oszlik el, pontosabban azután, hogy a franciák hősi énekeinek vagy újabb keletű alkotásainak utánzói már egy nemzedéken át szoktatták a német közönséget a köznyelven írott hatalmas költői freskók élvezetéhez. Az első hazai ihletésű hősköltemények mai formájukat megközelítő alakban csak a 12. század vége felé láttak napvilágot. A kortársak dicső tetteinek megörökítése ettől kezdve a krónikásokra és a latin versfaragókra maradt, miközben a népnyelven írt elbeszélő költemények egy régóta élő hagyomány századokon átszűrt kalandos epizódjaiból merítik motívumaikat. A dologban az a különös, hogy a múlt legkedveltebb szakasza itt sokkal régebbi, mint a franciáknál: az Ernst herceg tetteit megörökítő *Lied* az egyetlen, amely – egyébként furcsán eltorzult formában – egy 11. század eleji eseményt beszél el. A többiek a puszta legendákat és az olykor még teljesen pogány csodavilágot a barbár betörések korának régi emlékeivel ötvözik, melyeket a világkatasztrófák méreteiről rendszerint a szokásos személyes bosszúhadjáratok banális dimenzióira redukálnak. Huszonegy többé-kevésbé azonosítható főhőst tartanak számon ezekben az alkotásokban, akiknek a sora egy 375-ben meghalt gót uralkodótól egy 757-ben elhalálozott lombard királyig terjed. Ha itt-ott véletlenül egy később élt személyiség bukkan föl – mint például a *Nibelung-ének*ben, ahol Siegfried és Brünhilde minden történelmi konzisztencia nélküli árnyalakjai, illetve Attila, Nagy Theodorik és a Rajnavidék burgundi királyai eleve meglehetősen heterogén gyülekezetébe egy 10. századi püspök furakszik be –, az illető mindig csak epizódszerepet kap, s megjelenése valószínűleg helyi vagy egyházi hatásokkal hozható összefüggésbe. Nyilván más volna a helyzet, ha a költők az írásos dokumentumok vizsgálatával foglalkozó klerikusoktól kapták volna témáikat: a német birodalom monostorait nem barbár vezérek alapították, s amikor a krónikások Attila vagy a „tirannus", Theodorik alakját idézték meg, akkor sokkal sötétebb színekkel festették le őket, mint a geszták szerzői. Ritkán látunk ekkora szembeszökő különbséget két irodalom között. A francia kultúra mélyreható átalakuláson ment keresztül a korai középkor olvasztótégelyében, miközben a francia nyelv mint ténylegesen differenciálódott nyelvi entitás viszonylag rövid múltra tekinthetett vissza; s amikor a franciák legrégibb hagyományaikhoz fordultak, fölfedezték önmaguk számára a Karoling-kort (a Meroving-dinasztia tagjai tudomásunk szerint csak

egyetlen és meglehetősen kései énekben, a *Floovant*-ban bukkannak föl, amely, mint korábban láttuk, valószínűleg egy saint-denis-i tudós barátok inspirálta ciklushoz tartozott). Ezzel szemben a német történetek egy sokkal régebbi mondavilágból táplálkozhattak, lévén hogy az elbeszélések – s talán a dalok – sokáig rejtett folyama sohasem szakadt meg.

Rendkívül tanulságos a kasztíliai példa is. A történelmi múlt iránti szomj itt is ugyanolyan hevesen jelentkezett, mint másutt, ám a *Reconquista* földjén a legrégibb nemzeti emlékek is egészen új keletűek voltak: a *jongleur*ök – már amikor nem idegen mintákat utánoztak – szinte még friss eseményekből merítették ihletüket. A Cid halála 1099. július 10-én következett be, és a közelmúlt háborús hőseit dicsőítő *cantar*ok hatalmas családjából egyedül ránk maradt mű, *A Cid éneke* 1150 körül keletkezhetett. De az Appennini-félsziget esete még különlegesebb, az itáliaiaknak ugyanis a jelek szerint nem volt saját eposzuk. Miért? Nem kis vakmerőség volna, ha néhány szóban próbálnánk megválaszolni ezt a szerfölött zavarba ejtő kérdést. Egy lehetséges magyarázat azonban mindenképpen megérdemli, hogy az olvasó figyelmébe ajánljuk. A hűbériségkori Itália egyike volt azon ritka országoknak, ahol a földbirtokosok – és valószínűleg a kereskedők – közül igen sokan tudtak olvasni. Nincs kizárva, hogy a múlt iránti kíváncsiság itt azért nem vezetett geszták születéséhez, mert a latin nyelvű krónikák megfelelőképp kielégíthették az emberek történelmi érdeklődését.

Azokban az országokban, ahol a műfaj kifejlődhetett, az eposz azért is hatott oly erővel az emberek képzeletére, mert a csak az olvasónak szóló könyvvel ellentétben szövegén átütött az emberi hang minden melegsége, miközben az élőszóban előadott, állandóan ismétlődő témák, sőt maguk a strófák is bevésődtek az emberek elméjébe. Kérdezzük csak meg a mostani kormányoktól, vajon a rádiót vagy az újságokat tartják-e hatásosabb propagandaeszköznek! Az immáron műveltebb közegben élő felsőbb osztályok főleg a 12. század utolsó éveitől igyekeznek a valóságban is megélni legendáikat. Az egyik lovag például egy gyáva alakot kigúnyolandó azt találja a legcsípősebb és mindenki számára magától értetődő tréfának, ha a helyzethez illő idézetet mond el az egyik verses lovagregényből. Valamivel később ciprusi nemesek egy csoportja abban lel magának szórakozást, ha a *Róka*-regényciklus szereplőinek viselkedését utánozza a való életben – hasonlóan azokhoz a nagyvilági körökhöz, amelyek tagjai nem is olyan régen Balzac hőseit választották maguknak mintául.[93] Ugyanakkor nem sokkal a francia geszták megszületése után, vagyis már a 11. század utolsó éveiben azt tapasztaljuk, hogy a hűbérurak szívesen kereszteltetik fiaikat Oliviernek és Roland-nak, miközben a Ganelon név mindörökre eltűnik a személynevek közül.[94] Előfordult, hogy úgy hivatkoztak a gesztaénekekre, mintha csak hiteles dokumentumok lettek volna. Glanville-i Renoul-t – aki egyébként már műveltebb kor gyermeke volt – egyszer arról faggatták, hogy a francia királyok miért oly tehetetlenek már hosszú ideje a normandiai hercegekkel szemben. II. Plantagenêt Henrik híres udvarnagya a francia lovagságot „szinte mind egy szálig

elpusztító" hajdani háborúkban jelölte meg az okot, s bizonyítékként a *Gormont*-ban és a *Raoul de Cambrai*ban elbeszélt eseményekre hivatkozott.[95] Nem kétséges, hogy a nagy politikus az ezekhez hasonló poémák alapján alakította ki történelmi ítéleteit. Valójában a gesztaénekek sok tekintetben közönségük életfelfogását tükrözik: mint minden irodalomban, itt is egy adott társadalom szemléli saját képmását. Azonban a régi történések helyenként erősen megcsonkított emlékeivel több olyan, a valóságos múltból merített hagyomány is átszivárgott, amelyeknek a hatását a későbbiekben is nemegyszer érzékelni fogjuk.

Szellemi reneszánsz a feudalizmus második korszakában

Az új kultúra néhány jellemzője

A nagyszabású epikus költemények 11. századi franciaországi fölbukkanását azon előjelek egyikének tekinthetjük, amelyek már előrevetítik a következő időszakban erőteljesen jelentkező, gyakran „a 12. század reneszánszaként" emlegetett kulturális fejlődést. Természetesen fenntartásokkal kell élnünk e terminust illetően, hiszen eredeti értelmében puszta újjáébredést, nem pedig változást jelent; mindazonáltal nyugodtan használhatjuk, föltéve hogy kronológiai szempontból nem értelmezzük túlságosan mereven. Noha a fejlődés valóban csak abban a században teljesedett ki, amellyel hagyományosan egybeforrt az elnevezés, a kultúra – csakúgy, mint vele egy időben a népesedés és a gazdaság – átalakulásának első megnyilvánulásai az 1100-as évet közvetlenül megelőző két vagy három döntő jelentőségű évtizedben mutathatók ki. Ebben az időszakban írta filozófiai műveit Canterburyi Anzelm, ekkor láttak napvilágot a római jog itáliai tudósainak, valamint vetélytársaiknak, a kánonjogászoknak a munkái, s ekkor kezdődtek a nagy matematikai kutatások a chartres-i iskolákban – hogy csak néhány példát idézzünk. Az átalakulás azonban sem a szellemi, sem egyetlen más szférában sem mondható teljesnek. Noha a gondolkodásmód számos tekintetben rokonságot mutat az előző időszakéval, a feudalizmus második korszaka több olyan újszerű szellemi sajátosságot mutat, amelynek gondosan föl kell mérnünk a kisugárzását.

A különböző csoportok közötti kapcsolatok intenzívebbé válásának jelei nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális élet térképén is világosan kivehetők. A görög, különösen pedig az arab művekből készült fordítások nagy száma – utóbbiak egyébként általában csak a hellén gondolat tolmácsolói –, illetve a nyugati gondolkodásra és filozófiára gyakorolt hatásuk arról tanúskodik, hogy az európai civilizáció merítési köre immáron messzebbre terjedt. Távolról sem a véletlen műve, hogy a fordítók közül többen is a Konstantinápolyban letelepedett kereskedőkolóniák lakói közül kerültek ki. Magában Európában belül pedig a nyugatról kelet felé terjedő régi kelta legendák furcsa varázsa igézte meg a francia elbeszélők képzeletét. Ugyanakkor a francia poéták művei – a hagyományos gesztaénekek, valamint az új ízlés szellemében fogant költemények – német, itáliai és spanyol földön találtak imitátorokra. Az új tudományosság központjai a nagy nemzetközi iskolák, vagyis Bologna, Chartres és Párizs, ez az „égnek

emelkedő Jákob lajtorjája".[96] A román művészetnek a rengeteg helyi sajátos jegyen túlmutató egyetemes vonásai mindenekelőtt a civilizáció egyfajta közösségét, illetve a számtalan apró szellemi-kulturális gócpont közti kölcsönhatást jelenítették meg. Ezzel szemben a gótikus művészet olyan exportálható esztétikai formákkal állt elő, amelyek természetszerűen mindenféle átalakulásokon mehettek ugyan keresztül, mégis jól meghatározható kisugárzási központokból – azaz a Szajna és az Aisne folyók közé eső francia területekről, illetve a burgundiai ciszterci monostorokból – indultak útjukra.

Az 1053-ban született Nogent-i Guibert apát így látta 1115 körül íródott *Vallomásai*ban az élete kezdetén, illetve alkonyán tapasztalt állapotok közötti különbséget: „A gyermekkoromat közvetlenül megelőző években, sőt még ezután is akkora ínség volt iskolamesterekből, hogy a kisvárosokban gyakorlatilag nem, a nagyobb városokban pedig alig akadt belőlük. Ha pedig a véletlen folytán mégis rábukkantunk egyre, az illető tudása oly sovány volt, hogy még a legifjabb vándordeákéval sem állná manapság a versenyt."[97] Nem kétséges, hogy az oktatás mind színvonalát, mind a különböző társadalmi osztályokra való kiterjedését tekintve hatalmasat lépett előre a 12. század folyamán. Most is – sőt a korábbinál jóval erősebb mértékben – az ókori minták utánzására támaszkodott; a régi nagyságokat talán most sem övezte nagyobb tisztelet, mint korábban, ám jobban ismerték, jobban értették őket, s a korábbiaknál jobban éreztek rá mondanivalójukra, olyannyira, hogy az egyház világán kívül maradt néhány költőnél, például a híres Rajna-vidéki Archipoetánál olykor a korábbi időszaktól teljesen idegen pogány erkölcsiség megjelenését tapasztaljuk. Általában véve azonban az új humanizmus keresztény humanizmust jelentett. „Törpék vagyunk, kik óriások vállain ülünk": Chartres-i Bernátnak ez a később oly gyakran ismételt kijelentése jól példázza, hogy a kor legmélyebb gondolkodói mennyire a klasszikus kultúra adósainak érezték magukat.

Az új szelek a világi köröket is elérték. A Vegetiust és Valerius Maximust eredetiben olvasó Bőkezű Henrik, Champagne grófja vagy az erődítményépítés dolgában ugyancsak Vegetiushoz forduló Anjou grófja, Szép Gottfried esete immáron nem számít kivételesnek.[98] Ám valahányszor megpróbálták a tudós nyelven írott művek titkainak a végére járni, a tudásvágy a képzettség gyarló volta miatt gyakran jelentős akadályokba ütközött. A kitartóbbakat azonban ez sem tántoríthatta el, amint arról az 1205-ben elhalálozott II. Guines-i Balduin példája is árulkodik. Ez a vadászó, tivornyázó, nagy szoknyavadász picardiai főúr ugyanúgy kiismerte magát a gesztaénekekben vagy a legvaskosabb rövid verses elbeszélésekben, a *fabliau*-kban, mint akármelyik *jongleur*, merthogy érdeklődése, bármennyire is „illitteratus" volt, nem korlátozódott a hősi vagy a pajzán történetekre. Kereste a klerikusok társaságát, szíves társalgásukat „pogány" anekdotákkal viszonozta, s e tudós beszélgetések nyomán egy helybéli pap szerint elméje túlságosan is kipallérozódott, olyannyira, hogy az így szerzett teológiai tudással felvértezve végül vitába is szállhatott mestereivel. Balduin

azonban nem érte be az efféle eszmecserékkel, hanem franciára fordított több latin nyelvű könyvet is – az *Énekek éneke*, az *Evangélium*ok és a *Szent Antal élete* mellett Arisztotelész *Fizikájá*nak jelentős részét és a római Solinus régi *Geographiájá*t –, s ezeket azután fölolvastatta magának.[99] Az új típusú igények a köznyelven írt, elsősorban világi emberekhez szóló, de nem csak szórakozásukat szolgáló irodalmak megszületéséhez vezettek szinte egész Európában. Jóllehet maguk a művek kezdetben csaknem kizárólag parafrázisokból álltak, mégis egy hatalmas szellemi örökség – egyebek között egy kevésbé képzelet kiszínezte múlt – tárult föl a nyomukban.

Valójában a nemzeti nyelveken írt történelmi elbeszélések hosszú ideig hűségesen megtartották a régi gesztaénekek prozódiai küllemét és hangulatát. A tényirodalom természetes eszközének, a prózai nyelvezetnek az elfogadtatása egészen a 13. század első évtizedeiig váratott magára: ekkor jelentek meg egyrészt a *jongleur*ök és a klerikusok világától egyaránt idegen személyiségek, például a hatalmas Villehardouin főúr vagy a szerény Robert de Clary lovag emlékiratai, másrészt a kifejezetten az érdeklődők széles táborának szánt kompilációk, köztük *A rómaiak tettei*, a minden álszemérem nélkül a *Franciaország teljes története* címet viselő összefoglaló munka vagy a szász nyelvű *Világkrónika*. De nagyjából ugyanennyi idő kellett ahhoz is, hogy Franciaországban, majd Németalföldön és Németországban legalább néhány okiratot a mindennapok nyelvén állítsanak ki, s az egymással szerződő felek olykor közvetlenül is megismerhessék azok tartalmát. A cselekedetek és nyelvi kifejeződésük között csak lassan tűnt el a szakadék.

Az Anjou Birodalom Plantagenêtjei, a champagne-i grófok, a németországi Welfek és más hatalmasságok művelt környezetében a fabulák és az álmok világából szövődő irodalmi alkotások lassanként impozáns együttesekbe szerveződtek. Természetesen az éppen érvényesülő ízlésnek megfelelően átgyúrt, utólag betoldott epizódokban bővelkedő gesztaénekek sem vesztettek népszerűségükből. Ahogy azonban a kollektív emlékezet az eposzok helyett egyre inkább a történelmi munkákra támaszkodott, úgy a provanszál és a francia nyelvterületen új típusú műalkotások láttak napvilágot, majd Európa más régióiban is gyorsan divatjuk támadt. Találunk közöttük tisztán képzelet szülte regényeket, amelyekben a katonai jellegét alapvetően továbbra is őrző társadalom körében változatlanul közkedvelt óriási kardpárbajok és „szörnyű tusák" mögött immár a rejtelem és a varázs univerzuma sejlik föl; ezek a történelmiség minden igényétől mentes, tündérvilágban játszódó művek egy olyan kor termékei, amely már kellőképp kifinomult ahhoz, hogy a valóság leírását el tudja választani a képzelet birodalmába való meneküléstől. De akadnak köztük rövid lírai költemények is, melyek legkorábbi darabjai kis híján ugyanolyan hosszú múltra tekinthetnek vissza, mint maguk a hősi énekek, ám most egyre nagyobb számban látnak napvilágot, s egyre kidolgozottabb, egyre keresettebb formát öltenek. A csiszolódottabb esztétikai érzék ugyanis mind több jelentőséget tulajdonított

a formai fölfedezéseknek, sőt a forma modorosságának is. Ebből az időszakból származik az a zamatos verssor, amelyben a 12. század legmegigézőbb francia elbeszélőjének, Chrétien de Troyes-nak az emlékét fölidézve egyik pályatársa ezt a képet találta legméltóbbnak magasztalására: „Bő kezekkel mérte francia nyelvünket."

De a legfontosabb: a regények és a lírai költemények nem érik be események elbeszélésével, hanem – olykor esetlenül, de mindig nagy igyekezettel – megpróbálkoznak az érzések vizsgálatával. Még a harci epizódokban is a párviadalok leírása kerül az előtérbe a hadseregek összecsapásai helyett, melyeket a régi gesztaszerzők oly szívesen részleteztek. Mindenesetre az új irodalom vissza akarta helyezni jogaiba az egyénit, s a hallgatóság tagjait arra ösztönözte, hogy elmélkedjenek el saját emberi énjük fölött. Ez az önmegfigyelésre való felhívás egybeesett a vallásgyakorlat egyik új elemével, a hívő és a pap közötti „fülbe gyónás" szokásával, amely sokáig a szerzetesek világára korlátozódott, s csak a 12. században jelent meg a világi személyek körében. Az 1200-as év táján a legelőkelőbb társadalmi osztályok tagjai számos tekintetben hasonlítottak közvetlen őseikre: ugyanaz az erőszakosság, ugyanazok a hirtelen kedélyváltozások jellemezték őket, miközben a természetfölötti világa továbbra is erősen – vagy talán a korábbinál is erősebben – foglalkoztatta őket, lévén hogy az akkoriban szerfölött virágzó manicheus eretnekséggel való érintkezés még az egyházi ortodoxiához leghűségesebb körökben is elterjesztette a dualista fölfogást, s ezzel együtt az ördög megjelenésének rögeszmeszerű félelmét. A századforduló emberei azonban két tekintetben lényegesen különböztek elődeiktől: tanultabbak és tudatosabbak voltak náluk.

Az öntudatra ébredés

Az öntudatra ébredés folyamata azonban az egyes embereken túl az egész társadalmat is érintette. Az első lökést a 11. század második felében bekövetkezett nagyszabású vallási „eszmélés" adta meg, melyet egyik legjelentősebb kezdeményezője, VII. Gergely pápa után „gregorián reform"-ként szokás emlegetni. E rendkívül szerteágazó mozgalom keretében a klerikusok, elsősorban pedig a régi szövegekben jártas szerzetesek törekvései a néplélek legmélyebb rétegeiből feltörő számos képzettel keveredtek: például a szerzetesség aszkétáin és a szép számú szerzetesen túl a világi tömegek körében talált legbuzgóbb hirdetőire az a gondolat, hogy a nemi aktustól beszennyeződött testű pap alkalmatlan az isteni misztériumok megfelelő celebrálására. Ugyanakkor túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy ezzel a rendkívül nagy hatású mozgalommal következett be a latin katolicizmus végleges kialakulása, amely pontosan ebben az időben – és nem valamiféle véletlen egybeesés következtében – szakadt el mindörökre a keleti kereszténységtől. Bármennyire változatos formát is öltöttek ennek a szellemi-

ségnek a megnyilvánulásai – mely a valóságban jóval újszerűbb volt, mint azt saját magáról feltételezte –, lényege néhány szóban összefoglalható: a szentséget a profánnal mindeddig szinte elválaszthatatlanul elegyítő gyakorlattal szemben Gergely pápa és követői a kizárólag az egyházra háruló lelkipásztori küldetés sajátos voltát és felsőbbségét hirdették, s a papot az egyszerű hívőtől különválasztva emennek fölébe emelték.

Nem vitás, hogy a legszigorúbb reformátorok nem nevezhetők kifejezetten az értelem barátainak. Bizalmatlanul tekintettek a filozófiára, és megvetették a retorikát, noha sokszor ők maguk sem tudtak ellenállni az utóbbi varázsának: „Krisztus az én grammatikám", jelentette ki Damiáni Péter, holott ő maga sohasem tévesztette el a declinatiókat vagy a conjugatiókat. Úgy vélték, a szerzetes dolga a sírás, nem pedig mindenféle stúdiumok folytatása. Más szóval a nagy lelkiismereti drámában, amely Szent Jeromos óta az ókori gondolkodók és művészek csodálatától és egy aszketikus vallás féltékeny elvárásaitól megosztott számtalan keresztény szívnek okozott gyötrelmet, ők elszántan az intranzigensek álláspontját tették a magukévá, akik a pogányság filozófusaiban Abélard-ral ellentétben távolról sem „Istentől ihletett" embereket, hanem Gerhoh von Reichersberg nyomán „Krisztus keresztjének ellenségeit" látták. Megújulási erőfeszítéseik nyomán, illetve programjukból következően a világi hatalmakkal, elsősorban a Német-római Császársággal vívott küzdelmeik során kénytelenek voltak eszményeiket az értelemhez szóló formába önteni, kénytelenek voltak érvelni, s az embereket következtetések levonására késztetni. Olyan kérdések kerültek napirendre, amelyek mindaddig csak tudósok maroknyi csapatát foglalkoztatták. Az emberek a Német-római Birodalomban még a köztereken és az iparosbódékban is olvasták – vagy legalábbis lefordíttatták maguknak – azokat az írásokat, amelyekben a szellemi tusától fölhevült, különböző nézeteket valló klerikusok az állam rendeltetéséről, a királyok, a népek és a pápák jogairól értekeztek.[100] A polémia nem egyforma mértékben érintette az egyes országokat, de mindenütt megmutatkoztak a hatásai. A korábbiakhoz képest fölerősödött az a meggyőződés, hogy a közgondolkodás ki kell hogy terjedjen az embereket érintő kérdésekre is.

E döntő változást egy másik tényező is elősegítette. Ebben az időben, amikor is a tettek emberének némiképp a joghoz is kellett értenie, a jogtudomány később tárgyalt megújulása egyre szélesebb körökben éreztette a hatását, s maga is hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi realitások módszeresen leírható és tudatosan átalakítható dolgokként jelenjenek meg. Kétségtelen azonban, hogy az új típusú jogi iskolázottság hatása egy másik területen érvényesült legerőteljesebben. Mindenekelőtt a reflexió tárgyától függetlenül hozzászoktatta az elméket a formális gondolkodáshoz, s ily módon ugyanabban az irányban hatott, mint a filozófiai gondolkodás egyébként vele szorosan összefüggő fejlődése. Természetesen Szent Anzelm, Abélard vagy Pierre Lombard logikai munkásságát csak nagyon kevés és csaknem kizárólag egyházi ember tudta követni. Ezek a kleri-

kusok azonban gyakran a cselekvő élet színpadán is megfordultak: Reinald von Dasselből, a párizsi iskolák egykori növendékéből később birodalmi kancellár, majd kölni érsek lett, s hosszú időn át az ő kezében összpontosult a német politika irányítása, míg Földnélküli János idejében Langton István személyében egy filozófiai műveltségű főpap állt az angol főúri lázadás élén. Ahhoz, hogy egy gondolat kisugárzása elérjen bennünket, nem föltétlenül szükséges legtökéletesebb alkotásaiból részesülnünk. Hasonlítsuk össze egymással az ezredforduló tájékáról, illetve a 12. század utolsó éveiből származó okleveleket, s majdnem mindig az utóbbiakat találjuk világosabbnak, szabatosabbnak, jobban szerkesztettnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a 12. században keletkezett dokumentumokban a kibocsátó közegtől függően ne tapasztalnánk olykor jelentős különbségeket: az inkább körültekintésükről, mint műveltségükről híres polgárok fogalmazta városi karták szövege szerkesztettség szempontjából távolról sem veszi föl a versenyt például a Barbarossa Frigyes tudós kancelláriájának gyönyörűen megszövegezett rendeleteivel. Távolabbról szemlélve viszont világosan előtűnik a két korszak közötti különbség. Márpedig a forma ebben az esetben elválaszthatatlan volt a tartalomtól. A gondolkodás és a gyakorlat közötti összefüggések ma még talányokkal teli történetében nem mehetünk el közömbösen azon tény mellett, hogy a feudalizmus második korszakának vége felé a tettek emberei általában a korábbinál kevésbé csiszolatlan instrumentumot használtak szellemi műveleteikhez.

ÖTÖDIK FEJEZET

A jog alapjai

A szokásjog birodalma

Amikor a bírónak igazságot kellett szolgáltatnia 9. század eleji, hűbéri kor előtti Európában, akkor legelőször is a szövegeket kellett vallatóra fognia. Ha az adott perben a római jog alapján kellett döntenie, akkor a római törvénygyűjteményeket kellett tanulmányoznia; máskor a germán népek szokásjogában kellett eligazodnia, melyet lassanként mindenütt teljes egészében írásba foglaltak, vagy a barbár királyságok uralkodói által kibocsátott nagyszámú törvényrendeletet kellett ismernie. Ha az adott esetről intézkedtek a szóban forgó jogalkotások, a bírónak nem volt más dolga, mint követni a törvény betűjét. A feladat azonban nem mindig volt ilyen egyszerű. Tekintsünk el most azoktól a gyakorlatban valószínűleg nem ritka esetektől, amikor vagy nem állt rendelkezésre a szükséges kézirat, vagy a vaskos római törvénygyűjteményekben való eligazodás nehézségekbe ütközött, vagy az alkalmazandó jogszabályt – noha ténylegesen szerepelt a törvénykönyvben – csak a bevett szokásokon keresztül ismerte a bíró. A legsúlyosabb problémát az jelentette, hogy egyetlen olyan törvénykönyv sem akadt, amelynek alapján minden ügyben dönteni lehetett volna. Voltak a társadalom életének olyan szférái – így például az uradalmakon belül, illetve az egyes emberek között kialakult, a hűbériséget már előrevetítő kötelékek –, amelyekről a jogi szövegek csak tökéletlenül vagy egyáltalán nem intézkedtek. Az írott törvények mellett egy pusztán orális hagyomány szabályozta jogi szféra is létezett. A következő – tulajdonképpen a hűbéri rendszert tényleges létrehozó – időszak egyik legfontosabb sajátossága abban állt, hogy a szóban forgó szféra mértéktelenül kitágult, olyannyira, hogy egyes országokban a jogrend egészére kiterjedt.

Az átalakulás Németországban és Franciaországban teljesnek mondható. Megszűnt a törvényhozás: Franciaországban 884-ben adták ki az utolsó – egyébként nem túl eredeti – „kapitulárét", míg Németországban a jelek szerint már a Karoling Birodalom Jámbor Lajos halálát követő fölosztásával elapadt a törvények forrása. Csak nagy ritkán fordult elő, hogy egy-egy tartományúr – Normandia hercege vagy Bajorország hercege – félig-meddig általános érvényű rendelkezéseket bocsát ki. A törvényhozás szüneteltetésében egyesek az uralkodói hatalom meggyöngülésének jelét vélték fölfedezni. Ám ez a magyarázat – melynek elfogadására esetleg hajlanánk is, ha csak Franciaországról lenne szó – nyilvánvalóan nem állja meg a helyét a jóval erősebb uralkodókkal bíró Német-

ország esetében. Ráadásul a szász vagy a száli nemzetből származó császárok, miközben az Alpoktól északra mindig csak egyedi esetekről intézkedő okleveleket adtak ki, itáliai államaikban már tényleges törvényhozóként léptek föl, jóllehet a félszigeten nem állt a rendelkezésükre az akaratuk érvényesítéséhez szükséges erőfölény. A hegyeken túl nem érezték fontosnak a korábban szabatosan megfogalmazott jogszabályok kibővítését, aminek az volt a valódi oka, hogy immár maguk a szóban forgó szabályok is feledésbe merültek. A 10. században a barbár törvények vagy a Karoling-rendeletek szövegét egyre ritkábban idézik, s legföljebb futó célzások formájában hivatkoznak rájuk. Amikor egy jegyző azzal kérkedik, hogy a római jogra alapozza az általa előadottakat, az esetek túlnyomó részében csak közhelyekkel vagy félreértésekkel találkozunk az okirat szövegében. De nem is lehetett másként: a kontinensen az összes régi jogi dokumentum közös nyelvében, a latinban való eligazodás csaknem teljes mértékben a klerikusok monopóliuma volt. Ugyanakkor az egyházi társadalom létrehozta a saját, egyre kizárólagosabb jogrendszerét. Ez a kánonjog írott szövegeken alapult – olyannyira, hogy immáron a régi frank kapitulárék közül csak azokat kísérték további értelmezések, amelyek az egyházra vonatkoztak –, és ezt tanították az iskolákban, amelyek persze mind a papság kezén voltak. Ezzel szemben a világi jog sehol sem képezte a tananyag részét. A régi törvénygyűjteményekben való jártasság azonban nem veszett volna ki teljesen, ha hivatásos jogászok működtek volna. Az eljárásban azonban nem vettek részt ügyvédek, és minden hatalmasság egyben bíró is volt – ami azt jelenti, hogy olyanok hoztak ítéleteket, akik többnyire nem tudtak olvasni. Ezek a körülmények nem kedveztek az írott jog fönnmaradásának.

A régi jogrendnek és vele szoros összefüggésben a világi személyek iskolázottságának Franciaországban és Németországban bekövetkezett hanyatlását egyébként jól megvilágítja néhány máshonnan származó, ellentétes fejleményről árulkodó példa. Egy Itáliába érkező külföldi megfigyelő, Wipo birodalmi káplán már a 11. században éles szemmel veszi észre az említett összefüggést: ebben az országban, mint írja, „minden ifjút – valójában persze az uralkodó osztályok fiairól van szó – azért küldtek iskolába, hogy ott verejtékező homlokkal iparkodják",[101] s ekképp a barbár törvények, a Karoling-kapitulárék és a római jog tanulmányozása, elsajátítása és kommentálása itt nem szünetelt. Ugyanakkor számos, kétségkívül elszórtan, de egyértelmű folyamatossággal megjelenő okirat a törvényhozási gyakorlat tovább éléséről tanúskodik. Az angolszász Britanniában a törvények nyelve megegyezett a köznyelvvel; ekképp, mint Alfréd király életrajzírójától tudjuk, az írástudatlan bírák is megérthették a kódexek tartalmát, ha azokat fölolvastatták maguknak.[102] Az itteni fejedelmek Knutig bezárólag hol kodifikálni igyekeztek a szokásjogot, hol azon voltak, hogy rendeleteikkel kiegészítsék, sőt kifejezetten módosítsák azt. A normann hódítást követően szükségesnek látszott, hogy a győztesekkel vagy legalábbis klerikusaikkal megismertessék e számukra ismeretlen nyelven íródott szövegek lényegét.

Ily módon a szigetországban olyan fejlemény következett be a 12. század elején, ami a La Manche csatorna innenső oldalán ekkortájt teljességgel ismeretlen volt: olyan jogi szakirodalom jött létre, amely nyelvében latin volt, miközben jórészt angolszász forrásokra támaszkodott.[103]

Ám bármilyen jelentős különbséget is tapasztalunk e téren a hűbéri Európa egyes régiói között, a fejlődés alapvetően mindenütt azonos módon ment végbe. Azokon a területeken, ahol a jog immár nem írott szövegeken alapult, számos régi, vegyes eredetű jogszabály szóbeli hagyomány formájában őrződött meg. Ugyanakkor ott, ahol továbbra is ismerték és tiszteletben tartották a régi írott törvényeket, a társadalmi szükségletek egy sor ezeket kiegészítő, illetve helyettesítő új jogszokást hívtak életre. Végső soron tehát mindenütt ugyanaz az autoritás, a szokás döntött az előző korszak hagyományozta jogi örökség sorsáról: ez volt ekkoriban a jog egyetlen élő forrása, s a fejedelmek még törvényhozói tevékenységük során is pusztán arra vállalkoztak, hogy a szokásjogot értelmezzék.

A szokásjog előtérbe kerülését a jogi struktúra mélyreható átalakulása kísérte. A régi Római Birodalom barbároktól elfoglalt kontinentális provinciáiban, később pedig a frankok által meghódított Germániában olyan emberek éltek szorosan egymás mellett, akik a legkülönbözőbb népek fiaiként látták meg a napvilágot, s ez az első időkben olyan összevisszaságot eredményezett, amely legföljebb a jogászprofesszorok rémálmaiban jön elő. Elvileg – és eltekintve mindazon jogalkalmazási nehézségektől, amelyek két különböző népcsoporthoz tartozó peres fél esetében előállhattak – az egyén lakóhelyétől függetlenül azoknak a törvényeknek tartozott engedelmességgel, amelyek ősei életét is irányították. Vagyis – az egyik lyoni érsek szavait idézve – amikor a frankok megszállta Galliában öt ember összegyűlt, akkor semmi csodálkoznivaló sem volt azon, ha egyikük például római, a másik száli frank, a harmadik ripuári frank, a negyedik nyugati gót, az ötödik pedig burgund volt, s mindegyikükre más-más törvények vonatkoztak. A 9. századra a hajdani körülmények kényszerítő hatására kialakult jogi helyzet egyre terhesebbé vált, ráadásul egyre kevésbé állt összhangban egy olyan társadalom realitásaival, amelyben a különböző etnikai csoportok egybeolvadását többé-kevésbé befejezett tényként lehetett elkönyvelni. Mindez teljesen ismeretlen volt az angolszászok számára, akiknek nemigen kellett tekintettel lenniük a sziget őslakóira. A nyugati gót monarchia már 654-ben tudatosan föl is számolta ezt a rendszert. Ám a partikuláris jogrendek eltörlése mindaddig szívós ellenállásba ütközött, ameddig ezek a törvények írásos formában fönnmaradtak. Sokatmondó tény, hogy éppen a tudós Itália volt az az ország, ahol a jogrendek sokfélesége a legtovább – egészen a 12. század elejéig – tovább élt. Ez azonban furcsa torzulásokkal járt együtt: minthogy ugyanis az egyenes ági leszármazást egyre nehezebb volt rekonstruálni, azt a szokást vezették be, hogy minden valamilyen ügyben érintett vevő személynek nyilatkoznia kellett, melyik jogrendet tekinti saját magára nézve érvényesnek – ami per-

sze olykor azzal járt, hogy ugyanaz ember az adott esettől függően hol ezt, hol azt a jogrendet nevezte meg. A kontinens többi részén azonban már a 10. században feledés borította a korábbi időszakból származó szövegeket, ami lehetővé tette az új jogrendszer kialakulását. Ezt néha a területi szokásjogok rendszereként emlegetik, ám valószínűleg helyesebb volna csoport-szokásjogról beszélni.

Valójában minden apróbb vagy nagyobb közösség, akár földrajzilag körülírható formákat ölt, akár nem, önálló jogi tradíciót épít ki az idők folyamán, ami azzal jár, hogy az emberek tevékenységük adott aspektusának megfelelően hol ebbe, hol abba a jogi övezetbe kerülnek. Vegyünk például egy falusi települést. A parasztok családi státusa rendszerint nagyjából hasonló normáknak felel meg az egész környező vidéken. Az agrárjog viszont mindig az adott közösségen belül érvényes, sajátos szokásjognak megfelelő formákat ölt. A parasztokra nehezedő terhek közül egyesek szabad bérlői minőségükben sújtják őket. Ezeket az uradalomban érvényes szokásjog alapján róják ki rájuk, miközben magának az uradalomnak a határai távolról sem esnek mindig egybe a falusiak által megművelt földekével. Más terhek viszont – amennyiben szolgai sorban élnek – személyükben érintik őket: ezek nagysága az adott – általában kisebb létszámú, ugyanazon földesúr alá tartozó és ugyanazon a lakóhelyen élő szolgákból álló – csoportra vonatkozó törvényhez igazodik. Magától értetődik, hogy mindezeket a földesúri jogokat nem csorbítják a hol szigorúan személyre szóló, hol a kedvezményeket egy adott családon belül apáról fiúra továbbörökítő szerződések és precedensek. Még olyankor is, amikor két egymással szomszédos, hasonló fölépítésű apró közösség kezdetben nagy vonalakban hasonló szokásjogi rendszereket követett, ezek az idők folyamán elkerülhetetlenül eltérő vonásokat öltöttek, mivel nem rögzítették őket írásos formában. E széttagoltság láttán időnként bizonyára minden történész erős kísértést érez, hogy magáévá tegye a II. Henrik udvarában íródott *Értekezés az angol törvényekről* szerzőjének keserű szavait: „ugyancsak lehetetlen vállalkozás a királyság törvényeit s jogrendjét mindenestül írásba foglalni manapság... hiszen bajos volna rendet vágni e tömkelegben”.[104]

A sokféleség azonban mindenekelőtt a részletekben és a nyelvezetben jelentkezett. Egy adott vidéken a különböző embercsoportokon belül elfogadott szabályok rendszerint nagyon hasonlóak. Az analógiák azonban nemritkán tágabb körökben is érvényesültek. A feudalizmus korának jogrendjét néhány egyszerű, szilárdan meggyökerezett közös eszme uralta, amelyeket hol ez vagy az az európai nép, hol az egész kontinens vallotta a magáénak. Nem vitás, hogy ezek a gyakorlatban számtalan eltéréssel valósultak meg; ám ez a különböző fejlődési tényezőket összetevőire bontó prizma a természetes tapasztalat kivételesen gazdag tárházát kínálja a történész számára.

A szokásjog jellemzői

A feudalizmus első korszakának jogrendje lényegét illetően tradicionalista volt, akárcsak egészében véve a teljes korabeli civilizáció: vagyis azon az elven alapult, hogy minden korábban létezőnek továbbra is létjogosultsága van. Persze a kortársak ezzel kapcsolatban néhány magasabbrendű erkölcsiség ihlette fenntartást is megfogalmaztak. Mivel a világi társadalom öröksége távolról sem állt teljes összhangban eszményeikkel, a klerikusoknak jó okuk volt rá, hogy ne tegyenek mindig egyenlőségjelet a helyes és a már látott közé. Reimsi Hincmar szerint a királynak nem a szokásjog alapján kell ítélnie, ha ez kevesebb irgalmat ír elő, mint „a keresztény méltányosság". II. Orbán pápa, aki azt a gregorián szellemet tolmácsolta kortársainak, amelyet a legtisztább lelkekben valódi forradalmi ihletettség hevített, mintegy természetes örökségként bánt egy hajdan élt másik hagyományromboló, az idős Tertullianus szavaival, amikor 1092-ben ezt írta Flandria grófjának: „Azt állítod hát, hogy mindeddig a földi világ régtől honos szokásaihoz igazítottad cselekedeteidet? Pedig tudnod kellene, Alkotód azt mondta: Az én nevem az Igazság. Nem azt mondta: Az én nevem a Szokás."[105] Vagyis létezhettek „rossz szokások" is. A szerzetesek által készített okiratokban található „ezek a fertelmes újítások", „ezek a még soha nem hallott, jogtalan követelések" és más hasonló kitételek majdnem mindig újonnan bevezetett – vagy ilyennek tartott – jogszabályok megbélyegzésére szolgálnak, vagyis valamely jogszokás főleg akkor tűnt elítélendőnek, ha viszonylag új keletű volt. A múlt tekintélyét csak egy nála is tiszteletreméltóbb, még régebbi múlt tudta kikezdeni, akár az egyház reformjáról volt szó, akár két szomszédos földesúr közötti perről.

Különös módon azonban ez a minden változást rosszként tételező jogrendszer távolról sem volt változhatatlan; sőt ellenkezőleg, a valaha létezett összes jog közül az egyik leghajlékonyabb volt. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy sem igazságszolgáltatási okiratok, sem törvénykönyvek formájában nem rögzítette írás. A legtöbb törvényszék beérte a szóban elhangzó ítéletekkel. Ha rekonstruálni akarták egy régebben kimondott ítélet rendelkezéseit, a bíráktól kellett begyűjteni a szükséges adatokat, ha még életben voltak. Szerződéskötéskor a szándéknyilatkozatok többnyire a hagyomány által szentesített gesztusokban és szavakban öltöttek testet, vagyis olyan külsőségek közepette zajlottak le, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolhatták az elvontság iránt kevéssé érzékeny képzeletekre. Amikor Itáliában kivételesen azt látjuk, hogy a szerződő felek okiratokat cserélnek, voltaképpen csak a rituálé egyik elemével van dolgunk: valamely föld átengedését azzal fejezték ki, hogy az egyik fél kezéből a másikéba került át az okirat, hasonlóan a másutt jelképesen átnyújtott földgöröngyhöz vagy szalmaszálhoz. Az Alpoktól északra pedig a pergamen – ha egyáltalán szerepelt az aktusban – csak emlékeztetőül szolgált: a „notitia" főleg csak a tanúk névsorát tartalmazta, és önmagában semmilyen hivatalos bizonyító ereje nem

volt. Végső soron ugyanis mindent a tanúságtételek döntöttek el, még akkor is, ha használták a „fekete tintát", nem is beszélve azokról a nyilván sokkal gyakoribb esetekről, amikor nem készült semmiféle írás. Minthogy valamely aktus emléke annál tartósabbnak ígérkezett, minél tovább élték földi életüket a reá emlékezők, a szerződő felek gyakran gyermekeket hoztak magukkal a ceremóniára. Az erre az életkorra jellemző szeleburdiságnak emlékeztetők megfelelő társításával (pofon, apró ajándék, esetleg kényszerfürdő) igyekeztek elejét venni.

A hagyománynak tehát nemigen volt más záloga, mint az emlékezet, akár egyéni tranzakciókról volt szó, akár általánosan érvényes szokásjogokról. Ám a képlékeny vagy – Beaumanoir kifejezésével – az „elfolyó" emberi emlékezet csodálatosan alkalmas a tények kitörlésére vagy átlényegítésére: különösen érvényes ez a kollektív emlékezetre, mely csak nemzedékről nemzedékre örökített hagyományból áll, s írásosság hiányában az egyes emberi agyak elraktározási gyarlóságai mellett az élőbeszédből eredő félreértések is hozzájárulhatnak eltorzulásához. Az még csak rendben lett volna, ha más, például a skandináv kultúrákhoz hasonlóan a hűbéri Európa is kialakította volna a jogi emlékezet hivatásos letéteményeseinek a kasztját. Azok a világi személyek azonban, akiknek az igazságszolgáltatás volt a hivataluk, általában csak alkalomszerűen cselekedtek így. Minthogy nem részesültek módszeres képzésben, többnyire – mint egyikük panaszolta – kénytelenek voltak „lehetőségeik és tetszésük" szerint eljárni.[106] Vagyis a jogszolgáltatás nem annyira ismereteken, mint inkább szükségleteken alapult. A feudalizmus első korszaka csak torz tükrökből szemlélhette az utánozni kívánt múltat, ezért gyors és mélyreható változásokon ment keresztül, noha valójában változatlanságra törekedett.

Bizonyos értelemben maga a hagyománynak tulajdonított tekintély is a változás irányában hatott. Ugyanis minden, még a legrendkívülibb, még a legönkényesebb aktus is ha legalább egyszer végbement, precedensül szolgálhatott – s még inkább ez volt a helyzet, ha háromszor vagy négyszer megismétlődött. Valamikor a 9. században az uralkodó emberei egy nap észrevették, hogy a veri királyi pincékben fogytán van a bor. Arra kérték a saint-denis-i szerzeteseket, szállítsanak gyorsan nekik kétszáz *muid*dal.* Erre a szolgáltatásra azután minden évben kötelező erővel igényt tartottak, s az eltörléséhez külön császári pátensre volt szükség. Egy történet szerint az ardres-i földesúr egyszer hazahozott egy medvét. A helybéliek mulatságukat lelték abban, ahogy az állat a kutyákkal birkózott, s gondoskodtak a táplálékáról. A medve később elpusztult, de a földesúr továbbra is megkövetelte, hogy az emberek hordják neki a kenyeret.[107] A történet hitelessége talán megkérdőjelezhető, jelképes igazsága azonban vitán fölül áll. Számos szolgáltatás efféle önkéntes adományokból jött létre,

* *Muid:* vidékenként változó régi francia űrmérték. 1 párizsi *muid* 274 liter bornak, illetve 1838 liter gabonának felelt meg. – *A ford.*

s elnevezése is sokáig tükrözte még eredetét. Ugyanakkor a kötelezettségek mintegy elévülés útján maguktól eltörlődtek, ha például valamilyen járadék kifizetését éveken át szüneteltették, vagy ha valamilyen függőségi viszonyt szentesítő aktust nem újítottak meg. Ez a magyarázata annak, hogy később mind gyakrabban állítottak ki meglehetősen furcsának tűnő okiratokat, melyeket az oklevélkutatók „feltételekhez kötött kartáknak" neveznek. Ilyeneket akkor szerkesztettek, amikor például egy főúr vagy egy püspök szállást kért az apáttól, vagy amikor a pénzszűkében levő király kénytelen volt igénybe venni valamelyik alattvalója nagylelkűségét. Rendben van, válaszolta a kérés címzettje, de van egy föltételem: egyszer s mindenkorra szögezzük le, hogy szívességemből semmiféle jog nem származik a hátrányomra. Azonban az ilyen óvintézkedések megtételére csak a viszonylag magasabb társadalmi státusú embereknek volt lehetőségük, s a kikötéseknek is csak akkor lehetett foganatjuk, amikor az erőviszonyok nem voltak túlságosan egyenlőtlenek. A szokásjogi rendszer egyik leggyakoribb következménye az erőszak legitimálásában és – kifizetődővé válásával – annak elterjedésében jelentkezett. Katalóniában szokásba jött, hogy a földelidegenítési aktusok során a felek meglepően cinikus formulákban kikössék: az eredeti birtokos a földtulajdonnal élvezett minden hasznot átenged a másik félnek, „akár önkéntes fölajánlás útján, akár erőszakkal" jutott hozzá.[108]

A régi időkben gyökerező viszonyok tisztelete különös erővel éreztette hatását a dologi jog területén. A hűbéri rendszer egész fönnállása során fölöttébb ritkán esett meg, hogy akár egy adott földbirtok, akár egy helyi hatalom tulajdonjogát valaki megkérdőjelezze, s még ennél is ritkább eset volt – ha egyáltalán Itálián kívül másutt is előfordult –, hogy a per e tulajdonjog körül forogjon. A felek majdnem minden esetben a birtokbavételi jogot (franciául *saisine,* németül *Gewere*) követelik. A 13. században még a Capeting-királyoknak a római példákat szolgai hűséggel követő parlamentje is hiába igyekszik minden „birtokbavételt" érintő ítélet kapcsán fönntartani a „petitoriust", azaz a tulajdonjog megtámadásának lehetőségét: nincs adatunk arról, hogy valaha is lefolytattak volna ilyen eljárást. Mit is jelentett tulajdonképpen ez a nevezetes „birtokbavétel"? Igazából nem birtoklást, amely egy adott földterület vagy valamilyen jog egyszerű megszerzésével már létrejött volna, hanem az eltelt idő presztízsével övezett tulajdonlást. Amikor két fél egy mezőért vagy a bíráskodás jogáért perlekedett, az ítélet – függetlenül attól, ki volt éppen birtokon belül – annak számára kedvezett, aki igazolni tudta, hogy a korábbi években ő művelte meg a földet, illetve gyakorolta a bíráskodást, s még inkább nyert ügye volt, ha be tudta bizonyítani, hogy ez már apái idejében is így volt. Ezért – amennyiben nem istenítéletért folytatott párbajra bízták a döntést – a legfontosabb tanú általában „az emberi emlékezet, ameddig csak elér". Ha az egyik peres fél okmányokkal állt elő, ezek általában csak az emlékezést segítették, míg ha tulajdonátruházást igazoltak, akkor ez már a „birtoklás" átruházását jelentette. Mihelyt a hosszú

ideje fönnálló helyzet ténye igazolást nyert, senki sem tartotta szükségesnek egyéb bizonyító eljárások lefolytatását.

De más okok is vannak, melyek folytán ebben a korban a „tulajdon" szónak egy adott ingatlan vonatkozásában gyakorlatilag semmilyen értelme sem lett volna. Jobb híján mindig csak egy adott földterületre vonatkozó, meghatározott jog „birtokbavételéről" vagy tulajdonlásáról kellett volna beszélni – ami később a jogi terminológia fejlődésével általánossá is vált. Ekkoriban ugyanis majdnem minden földre – és igen sok emberre – a legkülönbözőbb jogok nehezedtek, melyek jellegükben ugyan eltérőek voltak, de a saját szférájában mindegyiket egyaránt tiszteletben tartották. Egyik sem rendelkezett a római típusú tulajdonjogra jellemző merev kizárólagossággal. Hányan meg hányan mondhatják – különböző, de egyaránt valós jogcímen – egy adott földdarabról: „Ez az én mezőm!" A sor a szabad bérlővel kezdődik, aki – rendszerint apja örökébe lépve – szánt és arat. Utána közvetlen hűbérura következik, akinek szolgáltatásokkal tartozik, s aki bizonyos esetekben visszaveheti tőle a földet. A hűbérúr fölött ott áll az ő hűbérura, majd ennek a hűbérura, és így haladunk tovább a hűbéri függőség létráján. De még távolról sem vettünk mindenkit számba. Ugyanis nemcsak függőlegesen, hanem vízszintesen is vannak elágazások: nem szabad megfeledkeznünk sem a faluközösségről, amely a termés betakarítása után rendszerint újra használatba veheti az egész határt, sem a szabad bérlő családtagjairól, akiknek a beleegyezése nélkül nem idegeníthető el a telek, sem az egymást követő földesurak családtagjairól. Az ember és a föld közötti kötelékek eme összekuszálódása valószínűleg igen régi eredetre nyúlik vissza. A régi Római Birodalom nagy részén a quiritisi tulajdonjog puszta díszletnek számított. A hűbériség korában azonban hallatlan erővel érvényesült ez az elv. A logikai ellentmondások iránt kevéssé fogékony elmék az egyazon „birtokot" érintő „birtokbavételek" egymásba fonódásán azonban egyáltalán nem akadtak fönn. Jogi „részesedés" elvén alapuló szemlélet – talán ezzel a szociológiától kölcsönvett kifejezéssel jellemezhetnénk legjobban ezt a jogi és mentalitásbeli állapotot.

Az írott jog újjászületése

Mint láttuk, a római jog tanítása sohasem szűnt meg az itáliai iskolákban. Ám a 11. század vége felé egy marseille-i szerzetes már arról számol be, hogy valóságos „tömegek" sietnek az immáron népesebb és főleg jobban szervezett tanárok óráira:[109] különösen erős Bologna vonzása, ahol „a jog világító fáklyája", a híres Irnerius ad elő. Ugyanakkor a tananyag is mélyreható változásokon megy keresztül. A korábban a gyenge színvonalú kézikönyvek által gyakran háttérbe szorított eredeti forrásművek ismét elfoglalják az őket megillető helyet, s az addig szinte teljesen elfeledett *Digesztåk* révén ismét föltárulhatnak a latin jogi gon-

dolkodás legkifinomultabb aspektusai. Ez a megújulás szembeszökően szoros összefüggésben jelentkezik a kor más szellemi törekvéseivel. A gregorián reform nyomán támadt válság minden tábort a jogi és a politikai kérdések elmélyült vizsgálatára késztetett: távolról sem a véletlen műve, hogy a reform égisze alatt létrejött nagyszabású kánonjogi gyűjtemények megjelenése időben pontosan egybeesik a bolognai iskolákban folytatott kutatások első eredményeivel. A bolognaiak munkáiban egyébként első pillantásra észrevehetők az antikvitáshoz való visszatérés és a logikus gondolkodás iránti hajlam jelei, ami nem sokkal később az új keletű latin nyelvű irodalomban és az újjászülető filozófiai gondolkodásban is tetten érhető.

Nagyjából ugyanebben az időben Európa többi régiójában is hasonló igények jelentkeztek. A főurak mindenfelé egyre inkább hivatásos jogászok véleményére igyekeztek támaszkodni: 1096-ban (vagy az ezt követő években) a blois-i gróf törvényszékét alkotó ítélkezők között már akadtak olyanok is, akik nem minden gőg nélkül „a törvények tudorainak" nevezték magukat,[110] s akik talán az Alpoktól északra fekvő monostorok könyvtáraiban még megtalálható egyik-másik ókori jogi szövegből merítették ismereteiket. Ezek azonban túlságosan kevesen voltak ahhoz, hogy az egyes országokban önerőből bekövetkezhetett volna a megújulás. Az ösztönzés Itáliából érkezett. A jóval intenzívebbé vált érintkezési lehetőségek is hozzájárultak a bolognai iskola kisugárzásának növekedéséhez: az órákat külországi hallgatók is látogathatták, az előadásokról egyre több kéziratos följegyzés készült, s a későbbiekben több tanár másutt folytatta működését. Barbarossa Frigyes, aki Germánia mellett az Itáliai Királyság ura is volt, az itáliai expedíciói során lombárd jogtudósokat is a kíséretébe fogadott. Egy Placentino nevű volt bolognai diák valamivel 1160 után Montpellier-ben telepedett le, míg egy Vaccarius nevezetű társa nem sokkal korábban Canterburybe szóló meghívásnak tehetett eleget. A 12. század folyamán a római jog mindenütt behatolt az iskolák falai közé: 1170 táján a kánonjoggal párhuzamosan a sensi katedrális iskolájában is tanították.[111]

Mindez persze heves ellenérzéseket váltott ki. Számos egyházi embert nyugtalansággal töltött el az alapvetően világi jellegű római jog a benne lappangó pogány fölfogás miatt. A szerzetesi erények őrzői azt sérelmezték, hogy a római jog elvonja a barátokat az imádságtól, a teológusok pedig azt kifogásolták, hogy elfoglalja a klerikusokhoz egyedül méltó elmélkedések helyét. A jelek szerint legkésőbb Fülöp Ágosttól maguk a francia királyok – vagy tanácsadóik – is gyanakvással nézték, hogy a császári hegemónia teoretikusai mily könnyűszerrel találtak benne igazolást érveikre. A tiltások azonban távolról sem tudták meggátolni a római jog terjedését, s valójában csak annak növekvő térhódításáról tanúskodnak.

Dél-Franciaországban, ahol a szokásjog erősen magán viselte a római idők bélyegét, a jogászok erőfeszítéseinek eredményeképp immár az eredeti szöve-

gekhez lehetett fordulni, s ennek következtében az „írott" jog mintegy a közjog rangjára emelkedett, s minden olyan esetben alkalmazták is, amikor nem mondott kifejezetten ellent a szokásjognak. Provence-ban a 12. század közepén már a világiak is annyira fontosnak tartották a Justinianus-féle törvénykönyv ismeretét, hogy köznyelven fogalmazott összefoglalót kellett belőle készíteni a számukra. Másutt a hatás közvetettebb formában jelentkezett. Még amikor a befogadó környezet kifejezetten kedvezőnek mutatkozott, az ősi szabályok akkor is túlságosan szilárd gyökerekkel tapadtak az „emberemlékezethez", és túlságosan szorosan kapcsolódtak a régi Rómáétól erősen különböző társadalmi szerkezetrendszerhez ahhoz, hogy néhány jogászprofesszor puszta akarata elegendő lett volna a fölforgatásukhoz. Természetesen a régi bizonyítási eljárások, különösen az istenítéletért vívott párbaj általános elutasítását vagy a felségsértés fogalmának a közjogi megjelenését bizonyos fokig a *Corpus Juris* és az ezt kísérő szövegmagyarázatok inspirálták. Ugyanakkor teljesen más tényezők is hathatósan járultak hozzá, hogy a követendő példát a jog terén az ókoriaknál keressék. Az egyház iszonyodott a vértől, csakúgy, mint minden más „istenkísértéssel" járó módszertől, miközben – elsősorban a kereskedők körében – egyre több híve támadt a praktikusabb és racionálisabb eljárásoknak, s ugyanebben az irányban hatott a királyság tekintélyének újjáéledése is. Ám amikor a 12–13. században néhány jegyző azzal kínlódott, hogy a római törvénykönyvek terminusaival fejezze ki saját korának realitásait, máris kiderült, hogy félszeg próbálkozásaikkal nemigen sikerült mélységében megragadniuk az emberi kapcsolatok rendszerét. A tudós jog nem ezen a csatornán keresztül gyakorolt valóságos hatást: valójában rávezette az élő jogot arra, hogy a korábbinál tudatosabban szemlélje önmagát.

A római jogon nevelkedett emberek szükségképpen azon igyekeztek, hogy megszüntessék a társadalom életét mindaddig jól-rosszul irányító, kizárólag a hagyományon alapuló szabályokban rejlő ellentmondásokat és bizonytalanságokat. Minthogy az ilyen szellemi alapállás természeténél fogva egyre szélesebb körben talál követőkre, ezek a törekvések is hamar túlnőttek azon a viszonylag szűk közegen, amely első kézből ismerte az antik tanok hagyományozta csodálatos szellemi eszköztárat, ugyanakkor összhangban voltak számos más, spontán módon kialakult áramlat célkitűzéseivel. Az immáron kevésbé tudatlan társadalom valósággal szomjazott az írott szövegekre. Az egyre gyarapodó közösségek – elsősorban a városokban – a jogszabályok véglegesítését követelték, mivel rögzítetlenségük gyakran szolgáltatott alkalmat visszaélésekre. A lakosságnak nagy államalakulatokban vagy nagy kiterjedésű territoriális fejedelemségekben való tömörülése lehetővé tette a törvényhozás újjászületését és az egységes igazságszolgáltatást. Az *Értekezés az angol törvényekről* című munka szerzője a korábban idézett részt követő oldalakon a királyi udvar jóval rendszerezettebb igazságszolgáltatási gyakorlatát a helyi szokásjogok kétségbeejtő sokféleségével

állítja szembe. Figyelemre méltó tény, hogy 1200 körül a Capeting-királyságban a legszűkebb értelemben vett helyi szokásjog mellett a nagyobb területegységeken – Ile-de-France-ban, Normandiában, Champagne-ban – érvényes általános szokásjogot is megemlítik a dokumentumok. Mindez arra vall, hogy már nagyban érlelődött az a mű, amely ugyan még nem teljesedik ki a 12. század utolsó éveiben, de már ekkor világosan megmutatkoznak az előjelei.

Itáliában az 1132-es pisai kartát követően egyre több város státusa rendeződött. Az Alpoktól északra a polgári kiváltságlevelek mindinkább a jogszokások részletes fölsorolását tartalmazták. A „jogászkirály" II. Henrik, „törvények tudós kidolgozója és kiigazítója, szövevényes ügyek páratlan elméjű bírája"[112] emberfölötti törvényalkotói munkát vitt végbe Angliában. Isten békéjének megteremtése ürügyén az uralkodók ismét törvényeket hoztak a kontinensnek a Német-római Birodalomig terjedő nyugati felén. A Francia Királyságban az angliai vetélytársait mindenben utánozni igyekvő Fülöp Ágost rendeletileg szabályozott a hűbéri viszonyokkal kapcsolatos néhány kérdést.[113] Végül pedig akadt néhány írnok, aki – anélkül, hogy ez hivatalos feladata volna – gyakorló jogászok számára készített táblázatokban foglalta össze a környéken érvényes jogi normákat. A kezdeményezés természetesen azokból a közegekből érkezett, amelyek már hosszú ideje nem érték be a pusztán orális jogi hagyománnyal. Észak-Itáliában egy jogász 1150 táján egységes *corpus*ba gyűjtötte a hűbéri joggal kapcsolatos szakvéleményeket, amelyek a Lombard Királyságban hozott császári törvények nyomán láttak napvilágot. Angliában 1187 körül keletkezett Glanville-i Renoul, a nagy igazságosztó környezetében az az *Értekezés*, amelyből már többször is idéztünk. 1200 körül megjelent a legrégebbi ismert normann szokásjogi gyűjtemény, 1221 táján pedig a *Szász tükör;* utóbbit egy lovag szerkesztette népi nyelven,[114] így kettős tekintetben is az új szellem jelentős térhódításáról tanúskodik. A munkát a következő nemzedékek is lankadatlanul folytatták; ha meg akarjuk érteni ezt a 13. század előtt meglehetősen tökéletlenül leírt, de a mélyreható változások ellenére számos vonásában a monarchiák Európájában is tovább élő társadalmi struktúrát, akkor – természetesen az ilyenkor elengedhetetlen elővigyázatossággal – ezekhez a művekhez kell fordulnunk, amelyek viszonylag késeiek ugyan, de tükröződik bennük a katedrálisok és a Summák korának rendszerező tisztánlátása. A hűbériség történészei közül ugyan ki mondhatna le arról, hogy segítségül hívja a középkori társadalom legcsodálatosabb elemzőjének, a költő és jogtudós lovagnak, Szent Lajos fia és unokája tartománybírájának, Philippe de Beaumanoir-nak 1283-ban írott *Coutumes de Beauvaisis* című munkáját?

Nem meglepő, hogy az immáron részben törvényhozói úton rögzített, ugyanakkor teljes egészében tanított és írott jog sokat veszített képlékenységéből és sokarcúságából. Természetesen semmi sem gátolta további fejlődését, ami ment is a maga útján. Azonban a változások tudatosabbak – következésképpen rit-

kábbak – voltak. Amikor az emberek gondolkodnak valamilyen változtatás fölött, akkor ez mindig azzal a kockázattal jár, hogy végül elállnak tőle. Ezt a különösen állhatatlan, rejtett és mélyreható vajúdásokkal teli időszakot a 12. század közepén új korszak váltotta föl, amikor is a társadalom az egyes emberek közötti viszonyok alaposabb megszervezésére, az egyes osztályok közötti határvonalak pontosabb megvonására, számos helyi sajátosság megszüntetésére és lassúbb ütemű átalakulások megvalósítására törekedett. Kétségtelen, hogy a jogi gondolkodásmód gyors változásai – melyek egyébként szorosan kapcsolódnak más okozati láncolatokhoz – nem egyedül idézték elő az 1200 körül végbement, döntő jelentőségű társadalmi metamorfózist. Nem vitás azonban, hogy nagy szerepet játszottak bekövetkeztében.

MÁSODIK RÉSZ

A FÜGGŐSÉGI KÖTELÉKEK

ELSŐ KÖNYV

A vérségi kötelékek

ELSŐ FEJEZET

Rokonsági szolidaritás

A „vérségi barátok"

A vérközösségen alapuló kötelékek lényegüket illetően idegenek ugyan a hűbériségre jellemző emberi kapcsolatoktól – ráadásul jóval régebbiek is náluk –, ám ennek ellenére túlságosan is jelentős helyet töltöttek be a szóban forgó társadalmi struktúrákban ahhoz, hogy vizsgálódási körünkön kívülre rekeszthessük őket. Sajnos azonban tanulmányozásuk nem kis nehézségekbe ütközik. A régi Franciaországban a falusi családi közösségeket nem véletlenül illették a „titkolózódó" elnevezéssel. A közeli rokoni kapcsolatok természetéből következett, hogy írásra nemigen volt szükség. S még ha kivételesen gyártottak is ilyesmit – ami gyakorlatilag csak a társadalom legfelső köreiben fordult elő –, e dokumentumok nagy részét elpusztította az idő. Legalábbis ami a 13. század előtti időszakot illeti. A korábbi időkből szinte csak az egyházi levéltárak anyaga maradt fönn. Ám nem csak ez jelent számunkra akadályt. Jogos a próbálkozás, ha megkíséreljük fölvázolni a hűbéri intézményrendszer átfogó képét, hiszen ezek az Európa tényleges megszületésével egy időben létrejött struktúrák lényegi különbségek nélkül terjedtek el az egész kontinensen. Ezzel szemben a rokonság intézményei a különböző eredetű, de a sors szeszélyéből egymás mellett élni kényszerült embercsoportok esetében mindenkor az egyedi múlt szívós örökségeként jelentkeztek. Hasonlítsuk csak össze például a katonai hűbér öröklésére vonatkozó szabályok majdnem teljes egyöntetűségét a más természetű javak áthagyományozását rögzítő előírások rendkívüli változatosságával. A következőkben minden eddiginél erőteljesebben jelentkezik a kényszer, hogy vizsgálódásunkban néhány szélesebb körben kimutatható jellegzetességre szorítkozzunk.

A feudális Európában mindenütt találkozunk vérségi alapon szerveződő csoportokkal. A szóhasználatban meglehetősen nagyfokú a bizonytalanság – Franciaországban többnyire a „parenté" (rokonság) vagy a „lignage" (nemzetség) szavakkal jelölik őket –, miközben maguk a kötelékek rendkívül erőteljesek. Jellemző egyébként, hogy a franciák közeli hozzátartozóikat rendszerint „barátaikként" *(amis)* emlegetik (a németek a *Freunde* szót használják ugyanerre), s egy 11. századi, Ile-de-France-ban kiállított okirat az adott ügyben szereplő személy „barátaiként" fölsorolja az illető „anyját, fivéreit, nővéreit, és más, vér szerinti vagy házassági rokonságát".[115]

Az a lovag számíthatott leginkább az embereire, akinek a harcosai vagy a

hűbéresség új típusú, jellegzetesen hűbéri kapcsával, vagy a rokonság ősrégi kötelékével fűződtek hozzá: e két kapcsolatot gyakran azonos értékűnek tekintik, mivel egyformán kényszerítő erejűek, s elsőbbséget élveznek minden más relációval szemben. *Magen und mannen:* ez az alliteráció szinte a közmondás rangjára emelkedett a német eposzokban. De nem kell a költészet tanúságával beérnünk: az éles elméjű Joinville már a 13. században jól látja, hogy Guy de Mauvoisin csapata azért verekedett oly vitézül Manszuránál, mert teljes egészében a vezér föltétlen hűségre kötelezett vazallusaiból, illetve a nemzetségéhez tartozó lovagokból állt. Az odaadó hűség akkor emelkedett a legmagasabb fokra, amikor a két kötelék egybeesett: a geszta szerint e szerencsének örvendhetett Dadogó herceg, akinek mind az ezer vazallusa egyúttal „rokon atyafia" volt. De nézzünk csak utána a krónikákban, honnan is ered a normandiai vagy a flandriai bárók hatalma! Szó esik persze váraikról, kincstáruk szépen csengő arany- és ezüstpénzeiről, vazallusaik számáról, de rokonságuk nagyságáról is. S ugyanezt látjuk, ha a társadalmi létra alsóbb fokait vesszük szemügyre. Kereskedők voltak azok a genti polgárok, akik egy őket jól ismerő íróember szerint két fő erősséggel rendelkeztek: „tornyokkal" – vagyis a városi nép szerény faházaira hatalmas kőfalakkal árnyékot vető előkelő tornyos épületekkel – és „rokonokkal". Részben csupán 200 shillingnyi *wergeld*re taksált egyszerű szabadokból – és valószínűleg főleg parasztokból – álltak azok a rokoni elven létrejött csoportosulások, amelyek ellen a 10. század második felében a londoniak készek voltak hadra kelni, „ha továbbra is latrokat védelmezvén meggátolják őket jogaik gyakorlásában".[116]

A bíróság elé állított emberek közvetlen családtagjaikban találtak természetes segítőtársakra. Az eskü alatt együtt valló személyek tanúságtétele tisztára mosta a gyanúsítottat minden vád alól, illetve megerősítette a panasszal élő felperes szavait. Ott, ahol ez a régi germán jogszokás továbbra is érvényben volt, a tanúkat az előírásoknak vagy a konvencióknak megfelelően a „vérségi barátok" közül kellett kiválasztani. Ezt az eljárást követték többek között a kasztíliai Usagrában is, ahol a nemi erőszak vádjával előálló asszonyok vallomását négy családtagnak kellett esküvel megerősítenie.[117] Ha viszont a bizonyítási eljárás során az istenítéletért vívott párbajt részesítették előnyben, ezt – mint Beaumanoirtól tudjuk – elvben csak a perben álló felek egyike kezdeményezhette. Két esetben azonban kivételt tettek: egyfelől a „teljességes" hűségesküre kötelezett vazallus vállalhatta a harcot ura becsületéért, másrészt minden szabad embert megilletett a jog, hogy nemzetsége bármely tagjáért sorompóba lépjen. Ismét csak azt látjuk, hogy a kétféle kötelék egyenrangúként jelenik meg. A *Roland-ének*ben például Ganelon rokonai kiválasztják maguk közül azt, aki megvív az áruló vádlójával. Egyébként a szóban forgó gesztaénekben a vérségi felelősség ugyancsak messzire terjed: bajnokuk veresége után az érte kezességet vállaló harminc rokont fölakasztják az Elátkozott Fára. Minden valószínűség szerint költői túlzással van dolgunk: az eposzok nagyítóüvegen át mutatták be a törté-

néseket. A szerzői lelemények azonban csak akkor számíthattak tetszésre, ha megfeleltek hallgatóik közös érzésvilágának. Az egyén és a csoport egymástól elválaszthatatlanul jelent meg a kortársak szemében: 1200 körül a már fejlettebb jogrendet képviselő normandiai főbíró csak nehezen tudta megakadályozni embereit abban, hogy a bűnösön kívül annak családtagjaira is alkalmazzák a büntetést.[118]

A nemzetség azonban nemcsak támasza, hanem a maga módján bírája is volt az egyénnek. Ha hihetünk a gesztaénekeknek, a veszéllyel farkasszemet néző lovagok gondolatai nemzetségük felé szálltak. „Jer segedelmemre, ne tapadjon gyávaság nevemre, mi továbbszállna nemzetségemre": e szavakkal könyörög Miasszonyunkhoz a jámbor Orániai Vilmos.[119] Roland pedig azért nem hajlandó segítségül hívni Nagy Károly seregét, mert el akarja kerülni, hogy tettéért rokonait kárhoztassák. Az egyik családtag becsülete vagy becstelensége kihatott az egész kis közösség megítélésére.

A vérségi kötelékek ereje azonban mindenekelőtt a vérbosszú aktusában mutatkozott meg a maga teljességében.

A vérbosszú

A magánbosszúk végigkísérték az egész középkor, de különösen a hűbériség évszázadait. A bosszúállás a legszentebb kötelességnek számított, és elsősorban a sérelmet elszenvedett családtag kötelessége volt még a síron túl is. Egy Velluto Buonchristiano nevezetű gazdag firenzei 1310-ben halálos sebet kapott egyik ellenségétől, és tollba mondta végrendeletét. Velluto egy olyan polgári közeg szülötte volt, amely a nagy államalakulatoktól való függetlenedése révén hosszú időn keresztül hű maradhatott a becsület hagyományos fölfogásához. A jámborságtól és a vagyon iránti bölcs felelősségérzettől áthatott testamentumok ekkoriban mindenekelőtt a végrendelkező lelki üdvét kívánták szolgálni kegyeletes és bőkezű rendelkezéseikkel, de Velluto minden aggály nélkül külön jutalmat ígért annak, aki hajlandó bosszút állni haláláért.[120]

A magányos ember természetesen nem sokra juthatott. A legtöbb esetben persze valakinek a halálát kellett megtorolni. Ilyenkor fölsorakozott az egész család, és sor került a lassanként Európa-szerte elterjedt régi germán szóval jelölt „faide"-re, amit egy német kánonjogász „a rokonok bosszújaként" definiált.[121] Ez számított a legszentebb erkölcsi kötelességnek. A 12. század vége felé élt Flandriában egy nemes hölgy, akinek a férjét és két fiát ellenségeik megölték, s ezt követően bosszúhadjáratok dúlták föl a környékbeli lakosok életét. Arnoul, Soissons szent életű püspöke föl akarta keresni a hölgyet, hogy a megbékélésről prédikáljon neki, az úrnő azonban fölvonatta a hidat, hogy ne kelljen szavait meghallgatnia. A frízeknél még a holttest is bosszúért kiáltott: a háznál kiakasztották, ahol addig oszladozott, amíg a „faide"-et bevégző rokonok végre eltemet-

hették.[122] Franciaországban a békét féltékenyen őrző királyokat szolgáló bölcs Beaumanoir vajon miért tartja még a 13. század utolsó évtizedeiben is kívánatosnak, hogy mindenki ki tudja számítani a rokonsági fokokat? Azért, írja a jogtudós, hogy a magánháborúkban „baráti segítséget" tudjanak kérni.

Az egész nemzetség – rendszerint egy vezér rendelkezésére – fölsorakozott tehát, ha valamelyik tagját meggyilkolták, vagy pusztán sértő szavakkal illették. A megtorlás azonban nem egyedül a sérelem okozója ellen irányult. A támadó családi kötelékekkel egy hasonlóképp erős, védekező jellegű közösségi összetartozás állt szemben. Fríziában nem kellett magát a gyilkost megölni, hogy a kiengesztelt tetemet sírba fektethessék: elegendő volt valamelyik családtagját eltenni láb alól. És amikor huszonnégy évvel Velluto végakarata után egyik rokona állítólag tényleg véghezvitte a haldokló által hőn áhított bosszút, a megtorló kéz nem a bűnösre, hanem egyik családtagjára sújtott le. A párizsi parlament egy viszonylag kései végzéséből kitűnik, mennyire erősen, mennyire szívósan éltek ezek a szokások. 1260-ban egy Thomas d'Ouzouer nevezetű ember megsebesítette Louis Defeux lovagot, aki a törvényszék elé idéztette támadóját. A vádlott egyáltalán nem tagadta tettét, viszont előadta, hogy nem sokkal korábban őt támadta meg az áldozat egyik unokaöccse. Nem értette, egyáltalán miért akarják elmarasztalni. Hiszen a királyi rendeletek előírásainak megfelelően kivárta a negyven napot, mielőtt bosszút állt volna. (Ennyi időt tartottak szükségesnek ahhoz, hogy a nemzetségek kellőképp fölkészülhessenek a veszélyre.) Így van, felelte a lovag, csakhogy unokaöcsém tettéhez semmi közöm. Ez az érv azonban hatástalannak bizonyult: az egyén cselekedetéért egész család felelőssége volt. Legalábbis így döntöttek a jámbor és békeszerető Szent Lajos király bírái. Vér vért követelt, és gyakran jelentéktelen ügyekből keletkezett végeérhetetlen csetepaték állítottak szembe egymással egész családokat. A 11. században két burgundiai nemesi ház tagjai egy szüreti napon összekülönböztek; viszályuk vagy harminc éven át eltartott, s az egyik fél már az első összecsapásban tizenegy embert veszített.[123]

A „faide"-ek közül a krónikások elsősorban a nagy lovagi nemzetségek összecsapásairól emlékeznek meg. Ezek közé tartozott az a rút árulásokkal kísért „szakadni nem akaró gyűlölség", amely a normandiai Giroie-k és Talvas-ok családjai között dúlt a 12. században.[124] A nagyurak eposzi nagyságra emelt saját szenvedélyeik visszhangját fedezték föl a *jongleur*ök skandálta történetekben. A „lotaringiaiknak" a „bordeaux-iak" ellen indított vendettái, vagy Raoul de Cambrai családjának Vermandois-i Herbert rokonai elleni bosszúhadjáratai a gesztaköltők által megénekelt legszebb történetek közé tartoznak. Az egyik híres spanyol *cantaro* cselekményét az a halálos döfés indítja el, amelyet egy infáns mér egy ünnepen nagynénje közeli rokonára, s amely egymást követő és egymással szorosan összefüggő gyilkosságok sorozatát vonja maga után. De a társadalom minden rétegében ugyanazok az erkölcsök éltek. Miután a 13. század folyamán a nemesség örökletes testületté vált, tagjai azon igyekeztek, hogy

kiválóságuk jeleként maguknak tartsák fönn a fegyverhasználat minden formáját. A közhatalom – amint az a hainaut-i grófi udvar 1276-os rendelkezéseiből is kitűnik[125] –, valamint a jogtudósok szívesen támogatták szándékukat. Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy a fejedelmek és a jogászok maguk is osztoztak a nemesi előítéletekben, hanem az a többé-kevésbé homályos fölismerés is, hogy a béke fönntartásának ügye megéri ezt az engedményt. A harcosok kasztjától sem gyakorlatilag, sem erkölcsileg nem lehetett volna elvárni a bosszúról való lemondást, viszont jelentős előnyökkel járt, hogy a tilalmat a társadalom többi rétegére rá lehetett kényszeríteni. Az erőszak osztályprivilégiummá vált – legalábbis elvben. Ugyanis még a Beaumanoirhoz hasonlóan a „nemesemberen kívül más nem hadakozhat" elvet valló szerzők sem tápláltak illúziókat e rendelkezés tényleges foganatát illetően. Nem Arezzo volt az egyetlen város, ahonnan Szent Ferenc – az assisi bazilika falfestményén látható jelenethez hasonlóan – kiűzhette volna a viszály démonait. Az első városi alkotmányok legfontosabb célja a béke biztosítása volt, olyannyira, hogy megszövegezőik néha egyenesen „békeszövetségnek" nevezték őket: ennek elsősorban az volt az oka, hogy több más zavarkeltő tényező mellett a születőfélben levő polgárságot – ismét csak Beaumanoir szavaival – „elégedetlenkedőktől és rágalmazóktól egymásnak uszított családok harcai" szaggatták. A falvak rejtett életéről szerzett gyér ismereteink hasonló helyzetet tükröznek a paraszti társadalomban.

Ennek az érzésvilágnak a hegemóniája azonban nem volt kizárólagos: más, vele ellentétes szellemi magatartásformák is érvényesültek. Az egyházi tanítás elítélte a vérontást, miközben szívósan tovább élt a közbéke hagyományos fölfogása, legfőképpen pedig maga a békevágy. Később tárgyaljuk majd annak a belső nyugalmat megteremteni igyekvő, fájdalmas erőfeszítésnek a történetét, amely mindvégig egyik legszembeszökőbb tüneteként jelentkezett azoknak a bajoknak, amelyeket a hűbéri államok váltakozó szerencsével igyekeztek leküzdeni. A családi kötelékektől minduntalan életre hívott „halálos gyűlölségek" – ez a szókapcsolat szinte terminus technicusként használatos ebben az időben – kétségkívül az általános fölfordulás fő okai közé tartoztak. Ám a bosszú szerves részét képezte annak az erkölcsi kódexnek, amelyhez bizonyára még a rend legtüzesebb apostolai is hűek maradtak szívük legmélyén, s legföljebb néhány utópistának juthatott eszébe, hogy gyökeresen föl kellene számolni az ilyen akciókat. Jóllehet az erőszak gyakorlásáért a körülményektől függetlenül különböző tarifákat kellett leróni, s bizonyos helyeken minden ilyen cselekmény tiltott volt, számos békekonvenció szövege kifejezetten elismerte a „faide" jogszerűségét. A közhatalom birtokosai többnyire hasonlóképp jártak el. Azon voltak, hogy az ártatlanokat megóvják a családi szolidaritásból eredő legkiáltóbb visszaélések ellen, és a bosszú valóra váltására csak a felszólítást követő megszabott idő leteltével kerülhetett sor. Igyekeztek a jogszerű megtorlásoktól megkülönböztetni az állítólagos sérelmek ürügyén vezetett közönséges rabló hadjáratokat.[126] Olykor megpróbálták szigorúan körülhatárolni a vérrel lemosható sérelmek számát

és természetét: Hódító Vilmos normandiai rendeletei értelmében csak az folyamodhatott a vérbosszú eszközéhez, akinek apját vagy fiát gyilkolták meg. A megerősödött közhatalom egyre inkább azon volt, hogy a sértett félnél előbb torolja meg a cselekményt tettenérés vagy a közbéke megdöntésének minősíthető bűncselekmény esetén. Legfőképpen pedig igyekezett mérsékletre inteni az ellenséges csoportosulásokat, sőt ha lehetőség nyílt rá, bírói döntéssel szentesített fegyverszüneti vagy megbékélési szerződések aláírására bírni őket. Anglia kivételével – ahol a hódítást követő királyi „zsarnokság" a bosszúállás minden jogszerű formájának eltörlésében is megnyilvánult – az uralkodók mindenütt beérték a túlkapások mérséklésével, de magát a bosszúállás gyakorlatát nem tudták – s talán nem is akarták – fölszámolni. Ha a sérelmet szenvedett fél a közvetlen cselekvés helyett történetesen a bírósághoz fordult, maga az igazságszolgáltatási eljárás is a szabályozott vendetta képében jelentkezett. Jellemző, hogy az Artois grófságbeli Arques 1232-es városi kartája szándékos emberölés esetében sajátos „osztozkodást" írt elő: a vádlott vagyona a hűbérurat illeti meg, őt magát pedig ki kell szolgáltatni az áldozat rokonainak, akik akár meg is ölhették.[127] Bírósági panaszt szinte kizárólag az áldozat közvetlen hozzátartozói tehettek,[128] s a gyilkost még a legcivilizáltabb 13. századi városokban és fejedelemségekben (például Flandriában vagy Normandiában) is csak akkor részesíthette kegyelemben az uralkodó vagy a bíróság, ha az illetőnek sikerült kiegyeznie az áldozat rokonaival.

Bármilyen tiszteletre méltó időt is értek meg a spanyol költők által szívesen megénekelt „gonddal óvott régi haragságok", arra azért nem lehetett számítani, hogy örökké fognak tartani. „A megholtak bosszúja után", ahogy a *Girart de Roussillon*ban olvashatjuk, előbb-utóbb el kellett jönnie a megbocsátás órájának. Ősi szokás szerint valamilyen kárpótlásnak kellett megelőznie a kibékülést. „Ha kebledre lándzsa mered, okosan teszed, ha megveszed: így bizton nem döf át": a régi angol szólás tanácsát továbbra is érdemes volt megfogadni.[129]

A hajdani barbár törvénykönyvekben aprólékos gonddal felsorolt kiegyezési tarifák – elsősorban a gyilkosság áldozatául esett „emberek árát" minuciózusan megszabó rendelkezések – valójában csak helyenként (Fríziában, Flandriában vagy Ibéria egyes részein) maradtak fönn, s ott is alapvető átalakulásokon mentek keresztül. Még az általában hagyományhű Szászországban is azt látjuk, hogy – jóllehet a 13. század eleji *Tükör*ben szó esik efféle gyakorlatról – a kortársak szemében mindez már haszontalan avultságnak hat. Az „emberélet megváltására" – amelynek összegét néhány Szent Lajos idejéből származó Loire-völgyi dokumentum továbbra is 100 *sou*-ban állapítja meg – már csak kivételes helyzetben kerülhetett sor.[130] De hogyan is lehetett volna másként? A régi etnikai jogot csoportok szokásjoga váltotta föl, melyeket a különböző jogi hagyományokra visszatekintő népek immár egyaránt a magukévá tettek. A közhatalom, amely korábban részt kapott az előírásszerűen megállapított összegekből, s így

érdeke fűződött azok pontos megfizetéséhez, jelentősen meggyöngült a 10–11. században dúló anarchia során, s már semmit sem állt módjában behajtani. Mindenekelőtt pedig jelentősen módosultak azok az osztályok szerinti megkülönböztetések, amelyekre a régi díjtételek kiszámítását alapozták.

Ám az állandó tarifák eltűnése nem érintette a „megváltás" szokását, amely egészen a középkor végéig fönnmaradt, párhuzamosan a személyiséget sújtó büntetésekkel; utóbbiakat a béketeremtő erőfeszítések honosították meg a bűnözők elrettentése érdekében. Most már azonban minden esetben megegyezés, döntőbíróság vagy igazságszolgáltatási határozat állapította meg a sérelem vagy a kiontott vér árát, melyhez olykor az elhunyt lelki üdvét szolgáló kegyeletes alapítványok költségei is hozzáadódtak. Érjük be most a társadalmi hierarchia két szélső fokáról vett példával: 1160 körül Bayeux püspöke templomot kapott az unokahúga életét kioltó földesúr egyik rokonától, 1227-ben pedig egy Sens környéki parasztasszony kisebb pénzösszeghez jutott férje gyilkosától.[131]

A „faide"-hez hasonlóan a bosszúhadjáratoknak véget vető fizetség is egész csoportokat érintett. Ha csak egyszerű sérelemről volt szó, a gyakorlatban a jelek szerint már nagyon korán meghonosodott az a szokás, hogy a kárpótlás csak a károsult személyt illesse meg. Ha viszont gyilkosság vagy testi csonkítás történt, az áldozat egész rokonságának járt a vérdíj. A bűnös családja minden esetben hozzájárult az összeg előteremtéséhez. Ahol a megszabott díjtételek érvényben maradtak, szigorú jogi előírások és előre megállapított normák kötelezték erre őket. Másutt viszont a szokás vagy talán csak az illendőség döntött, ezeknek azonban akkora kényszerítő erejük volt, hogy a közhatalom szinte törvénynek tekintette őket. „Barátaik vagyonából..." – ezt a címet adták a Szép Fülöp kancelláriáján dolgozó klerikusok egy okiratmintának, miután formuláskönyvükbe bevezették annak a királyi rendeletnek a szövegét, amely elrendelte, hogy ilyen ügyekben a szokásjog figyelembevételével rögzítsék a kárpótlási díjtétel fizetésére kötelezett vérrokonokra jutó összeghányadot: nyilván úgy gondolták, hogy gyakran kell majd ilyen dokumentumokat kiállítaniuk.[132]

A jóvátételi összeg kifizetése azonban rendszerint nem volt elegendő a szerződés megpecsételéséhez: a vétkesnek nyilvánosan meg kellett követnie az áldozatot vagy hozzátartozóit, sőt meg kellett alázkodnia előttük. A ceremónia – legalábbis némi társadalmi distinkcióval rendelkező személyek között – az akkor szokásos legsúlyosabb kötelezettségekkel járó behódolási aktusnak – azaz „a szó és kéz általi" hűbéreskünek – a formáját öltötte. Ám ilyenkor sem annyira egyének, mint inkább csoportok álltak egymással szemben. Amikor 1208-ban a saint-denis-i szerzetesek majordomusa Argenteuilben békét kötött Montmorency urának általa korábban megsebesített majordomusával, huszonkilenc „barátjával" együtt kellett megjelennie az engesztelő hűbéreskün. Az orléans-i káptalan helyettes dékánjának megölését követően az elhunyt valamennyi rokona fölsorakozott 1134 márciusában, hogy fogadja az egyik gyilkosnak, ennek

cinkosainak és vazallusainak, sőt „rokonsága színe-javának" – összesen kétszáznegyven embernek – a hűségígéretét.[133] Láthatjuk, hogy az egyes ember cselekedeteinek következményei az egész közösséget érintő hullámokat vertek rokonsága körében.

A kölcsönös gazdasági felelősség

A feudalizmuskori nyugati világ mindenhol elismerte az egyéni tulajdon jogszerűségét. A gyakorlatban azonban a családtagok egymás iránti kölcsönös felelőssége nemritkán vagyonközösséggel járt. A falvakban mindenütt léteztek úgynevezett „testvériségek", amelyek több egymással rokoni kapcsolatban álló családot tömörítettek, akik ugyanazt a tüzet ülték körül, ugyanabból a fazékból ettek, és ugyanazokat az osztatlan földeket művelték. A hűbérurak gyakran bátorították – sőt olykor ki is erőszakolták – az ilyen „kompániák" létrehozását, mert ezek tagjait – szép szóval vagy erőszakkal – kollektíve kényszeríthették a járandóságok megfizetésére. Franciaország jelentős részén a szolgákra vonatkozó öröködési rendszer tulajdonképpen nem a javak továbbadását jelentette, hanem egy már meglévő vagyonközösség tovább élését. A természetes örökös – a fiú vagy néha a fivér – jogai csak abban az egyetlen esetben szorultak teljesen háttérbe a földesúréi mögött, ha az illető az örökösödési eljárás megkezdése előtt elhagyta a családi otthont. Kétségtelen, hogy ez a gyakorlat kevésbé volt általános a magasabb társadalmi körökben, lévén hogy a gazdagság növekedésével a vagyonmegosztás egyre természetesebbé vált, s főleg mert a földesúri jövedelmeket nehezen lehetett volna elkülöníteni azoktól a szolgáltatásoktól, amelyek a jellegüknél fogva közösen nemigen gyakorolható hatalmi joggal jártak. A kisbirtokosok közül azonban a parasztokhoz hasonlóan többen is – elsősorban Franciaország középső részein és Toszkánában – az osztatlanság elvét követték: közösen aknázták ki a családi vagyont, s együtt – vagy egymást váltva – laktak őseik várában. Ezek voltak „a lyukas köpönyegű zsugoriak", akiknek egyike, a trubadúr Bertrand de Born megalkotja a szegény lovag típusát; kései utódiak közé tartoztak például azok, akik az 1251-es esztendőben harmincegyen birtokoltak együtt egy Gévaudan környéki várat.[134] Ha történetesen idegent fogadtak be a csoportba – akár parasztokról, akár felsőbb osztályok tagjairól volt szó –, a csatlakozási aktus többnyire egy fiktív „testvériség" megpecsételését jelentette, mintha csak az olyan társulási szerződés lehetett volna valóban szilárd, amely vérrokonság híján legalább azt imitáló alapokon nyugodott. Egyébként a leghatalmasabb főurak körében sem volt ismeretlen az efféle közösködés: a provence-i grófságokat birtokló Boson-leszármazottak több generáción keresztül fölosztották a hatalmi övezeteket a család különböző ágai között, miközben osztatlanul gyakorolták a feudum igazgatását, s valamennyien egész Provence „grófjának" vagy „fejedelmének" tituláltatták magukat.

A tulajdon egyébként akkor sem volt mentes minden családi kötöttségtől,

amikor kifejezetten egyéni formát öltött. E két, a mi szemünkben egyértelműen antinómiának tűnő fogalom között a jogi „részesedés" korában semmiféle ellentmondást nem láttak. Lapozgassuk csak azokat az eladási és adományozási szerződéseket, amelyeket az egyházi okmánytárak a 10., a 11. vagy a 12. századból őriztek meg a számunkra! A klerikusok által fogalmazott preambulumban az elidegenítő rendszerint kijelenti, hogy teljesen szabadon rendelkezik vagyona felől. Ebben az egyház fölfogása tükröződött, amely folyvást gazdagodott az adományok révén, ugyanakkor a lelkek sorsát vigyázta: hogyan is törődhetett volna bele, hogy bármi is megakadályozza a saját maguk vagy szeretteik üdvözülését a szívükön viselő híveket a kegyeletes bőkezűség gyakorlásában?! Hasonlóak voltak az arisztokrácia érdekei is, melynek vagyona folytonosan gyarapodott a kisbirtokosok által többé-kevésbé önként átengedett földek révén. Egyáltalán nem véletlen, hogy midőn a szász törvények már a 9. században fölsorolják azokat a föltételeket, amelyek mellett az örökösök kárára is elidegeníthető a vagyon, ezek között az egyháznak és a királynak juttatott adományok mellett ott szerepel az az eset is, amikor „az éhségtől űzött" szegény lélek élelemmel való ellátás fejében engedi át aprócska földjét a nála hatalmasabbnak.[135] A karták és az emlékeztetők fennen hangoztatják ugyan az eladó vagy az adományozó egyén jogait, a későbbiekben azonban szinte sohasem feledkeznek meg a különböző családtagok hozzájárulásának megemlítéséről. Ezek a beleegyezések olyannyira nélkülözhetetlennek tűntek, hogy az illetők legtöbbször jutalomra is igényt tarthattak. Előfordult, hogy hosszú évek múltán az egyik rokon, akit az adott pillanatban nem kérdeztek meg, a szerződést érvénytelennek kívánta nyilvánítani. A haszonélvezők igazságtalanságot vagy istentelenséget emlegettek, néha bíróság elé is vitték az ügyet, ahol az ő javukra döntöttek.[136] A tiltakozások és az ítéletek ellenére azonban az ügy tíz közül kilenc alkalommal kiegyezéssel zárult. Világosan látnunk kell azonban, hogy itt nem az örökösöknek a szó szoros értelmében vett jogainak a védelméről van szó, ahogy az a modern törvényekben szerepel. Jóllehet semmi nem korlátozta azok körét, akiknek a beleegyezése szükséges, rendszerint azt tapasztaljuk, hogy élő egyenes ágiak mellett oldalági rokonok is szerepet kaptak, s hogy még azonos családi ágon belül is egyszerre kérték a különböző nemzedékek hozzájárulását. Az ideális megoldás az volt – amint azt egy chartes-i szerviens példájából látjuk –, ha az illetőnek a feleség, a gyermekek, a nővérek mellett „rokont, atyafit, kit csak lehetett" sikerült megnyernie.[137] Az egész rokonság károsultnak tekintette magát, ha valamelyik tagjának vagyona idegen kézbe került.

A 12. században a gyakran képlékeny, ám néhány széles körben elfogadott eszményt tükröző szokásokat fokozatosan egy precízebben és világosabban kidolgozott jogrend váltotta föl. Másfelől a gazdasági élet átalakulásával egyre elviselhetetlenebbé váltak a kereskedelmi ügyleteket gátló béklyók. Ingatlaneladásokra nemrégiben még alig került sor, sőt a közvélemény szemében még jogszerűségük is – hacsak „nagy szegénység" nem indokolta – erősen megkérdőjelezhető

volt. Amikor egyházi intézmény volt a vásárló, az ügyletet legtöbbször alamizsnának kendőzték. Valójában arról lehetett szó, hogy az eladó kettős hasznot remélt ettől az egyébként csak félig csalóka álcától: a földi világban megkapta az árat – amely talán alacsonyabb volt annál, amelyre minden más javadalmazás hiányában számíthatott volna –, a másvilágban pedig elnyerhette az üdvözülést Isten szolgáinak imádságai révén. Ettől fogva viszont a tiszta adásvétel gyakori, ráadásul kendőzetlen műveletté vált. Ezekben a sajátos berendezkedésű társadalmakban azonban az ilyen ügylet csak ott válhatott teljesen szabaddá, ahol a nagyobb városok polgárságában megvolt a szükséges kereskedői szellem és merészség. Ezeken a körökön kívül beérték azzal, hogy külön jogot szerkesszenek köré, amely világosan elkülönült az adományozásra vonatkozó jogtól. Persze ez a jog is korlátozások alá esett, ezek azonban a korábbiaknál jóval tágabb mozgásteret engedtek, és sokkal pontosabban voltak megszabva. Kezdetben előírták, hogy az elidegenítő minden visszterhes vagyonátruházás előtt tegyen előzetes árajánlatot legközelebbi hozzátartozóinak – legalábbis abban az esetben, ha a szóban forgó vagyonhoz örökség útján jutott. Ez a meglehetősen súlyos korlátozás hosszú időn keresztül volt érvényben.[138] Nagyjából a 13. század első éveitől viszont megelégedtek azzal, hogy a rokonokat – meghatározott körön belül és pontosan megszabott sorrendben – fölruházták azzal a joggal, hogy az eladás megtörténte után a vevőnek visszafizessék az árat, és a helyére lépjenek. A „vételi üzlet átháramlásra a családra" intézménye a hűbéri társadalmak alighanem legegyetemesebb közös vonása volt. Az egyedüli kivétel Anglia volt[139] – noha helyenként itt is föllelhetők nyomai a városi szokásjogban –, miközben Svédországtól Itáliáig mindenhol diadalmasan elterjedt. Ez volt egyben az egyik legszilárdabban meggyökerező intézmény: Franciaországban például csak az 1789-es forradalom törölte el. A család gazdasági hatalma századokon keresztül egyre pontosabban megszabott, ugyanakkor egyre kevésbé szigorú formákban élt tovább.

A rokonsági kötelék jellege és átalakulásai

A családi élet valósága

Noha a vérrokoni kötelék megbízható oltalmat és jelentős kényszerítő erőt jelentett, súlyos hiba volna, ha a családok belső életét kizárólag idilli színekben próbálnánk megfesteni. A rokonságok egymás ellen indított „faide"-jei mellett olykor az egyes családok kebelén belül törtek ki kegyetlen viszályok. Beaumanoir ártalmasnak ítéli ugyan a rokonok közötti háborúságokat, a jelek szerint azonban sem kivételesnek, sem – az egyazon anyától született fivérek ellenségeskedését kivéve – szigorúan megtiltandónak nem tartja őket. E kérdés kapcsán megelégedhetnénk azzal, hogy szemügyre vesszük a fejedelmi házak történetét, s nemzedékről nemzedékre követjük például az Anjouk, az Átreusz-ház eme középkori utódai sorsának alakulását. E dinasztián belül először Martel Gottfried, Fulkó Nerra gróf fia kelt hadra apja ellenében, s e „több mint polgárháború" hét évig tartott. Nem sokkal ezután Mogorva Fulkó következett, aki saját fivérét fosztotta meg a hatalomtól, majd börtönbe záratta a szerencsétlent, ahonnan az csak tizennyolc évvel később, már bomlott elmével szabadulhatott. Később II. Henriknek kellett szembenéznie ellene forduló fiai őrjöngő gyűlöletével, végül pedig János király egyszerűen megölette unokaöccsét, Artúrt. A közvetlenül a főurak alatti szinten számtalan kis- és középbirtokos véres civódását látjuk: vetélkedésük a családi vár birtoklásáért folyik. Ezek közé tartozik annak a flandriai lovagnak a története, akit két fivére elűzött lakhelyéről, ráadásul gyermekét és ifjú hitvesét is lemészárolták; hősünk azután saját kezével végzett a gyilkosok egyikével.[140] De elsősorban a comborni vicomte-ok történetéről kell megemlékeznünk, amely azok közé a pikáns zamatú elbeszélések közé tartozik, amelyek semmit sem veszítenek erejükből attól, hogy egy szerzetes-író higgadt orgánumán szólnak hozzánk.[141]

Az első rész főhőse Archambaud vicomte, aki bosszúból eltaszított anyjáért meggyilkolja apja második hitvesétől született egyik fivérét, majd sok-sok évvel később azzal nyeri el apja bocsánatát, hogy megöli azt a lovagot, aki nem sokkal korábban gyógyíthatatlan sebet ejtett az idősödő uraságon. Archambaud-t három fia éli túl, akik közül a legidősebb örökli az vicomte címet, ám hamarosan meghal, egyetlen kisfiút hagyva hátra. A haldokló apa nem bízik idősebb öccsében, ezért fia kiskorúsága idejére a legkisebb fivérre, Bernard-ra bízza birtokait. Amikor azonban eljön lovaggá ütésének ideje, a „gyermek" Eble hiába

követeli örökségét. Jóindulatú közbenjárók segítségével azonban jobb híján sikerül megkaparintania a comborni várat. Itt él haragvó lélekkel mindaddig, míg egy nap a véletlen a kezére nem juttatja nagynénjét, akit nyilvánosan megerőszakol, azt remélve, hogy a gyalázat miatt Bernard kénytelen lesz nejét eltaszítani. Nagybátyja azonban visszafogadja feleségét, és készül a visszavágásra. Egy szép nap kisszámú kísérettel meg is jelenik Comborn falai alatt, mintha csak dacosan bosszantani akarná unokaöccsét. Eble épp ekkor fejezi be lakomáját, s a részegségtől még gőzös fejjel Bernard üldözésébe kezd. Egy idő után azonban a menekülést tettetők visszafordulnak, az ifjúra vetik magukat, és halálos sebet ejtenek rajta. Az áldozat tragikus vége, elszenvedett sérelmei, de főképp fiatalsága mélyen megrendítik az embereket, akik napokon keresztül hordják szent adományaikat a halálának színhelyén emelt ideiglenes sírra, akárha valamelyik mártír ereklyetartójához járulnának. Nagybátyja, a gyilkos és esküszegő Bernard azonban megtartja a várat és az algrófságot, melyeket azután zavartalanul örökít át utódaira.

Ne akadjunk fönn az ellentmondáson. Az állandó erőszak és feszültség eme évszázadaiban a társadalmi kötelékek rendkívül szilárdnak látszhattak, gyakran nagy erővel nyilvánulhattak meg, ám hirtelen szenvedélykitöréskor könnyen semmivé lettek. Ugyanakkor az ehhez hasonlóan kapzsiság vagy harag kiváltotta kegyetlen viszályok ellenére is bizonyosan állíthatjuk, hogy az igen erős közösségi érzés a legtöbb esetben könnyen megfért az egyes személyek iránt tanúsított közömbösséggel. Egy olyan társadalomban, ahol a rokonságot elsősorban segítségnyújtási tényezőnek tekintették, talán természetes is volt, hogy a csoport sokkal többet számít, mint a tagjai külön-külön. Egy nagy főúri család szolgálatában álló hivatalos történész följegyzett egy ugyancsak jellemző kijelentést, amely a családalapító ős száját hagyta el hajdanán. John, Anglia marsallja ígérete ellenére nem volt hajlandó István királynak visszaadni egy rábízott erődítményt. Amikor ellenségei azzal fenyegették, hogy szeme láttára végzik ki túszul adott kisfiát, a jó uraság így válaszolt nekik: „Mit számít ez a gyermek, amikor velem van az üllő s a kalapács, mikkel kedvemre kovácsolhatok nálánál szebbeket?”[142] A házasság legtöbbször érdekszövetség volt, a nők számára pedig védelmi intézmény. Hallgassuk csak *A Cid költeményé*ben a hős leányait, akikkel apjuk épp most közölte, hogy elígérte kezüket Carrion infánsainak! A kisasszonyok persze sohasem látták jövendőbelijeiket, mégis köszönetet mondanak apjuknak: „Férjhez ád minket atyánk, lehetünk gazdag dámák.” Ez a fölfogás olyan erőteljesen érvényesült, hogy az egyébként mélységesen keresztény érzületű emberi közegben furcsa, kettős antinómia alakult ki a viselkedésformák és a vallási törvények között.

Az egyház nem nézte rokonszenvvel a második vagy a harmadik házasságokat, noha kifejezetten nem ellenezte az ilyen frigyeket. Az újraházasodás szinte kényszerként jelentkezett a társadalom valamennyi rétegében. Nyilván azért, mert a test kielégítésére így a házasság szentségének oltalma alatt kerülhetett

sor. De azért is, mert ha a férj halt meg elsőnek, az egyedüllét túl nagy veszélyekkel járt az asszonyok számára, ráadásul a hűbérurak sohasem bíztak a nekik járó szolgáltatások teljesítésében, valahányszor egy birtok női kézre került. Amikor az antiochiai lovagsereg vérmezei vereségét követően II. Balduin jeruzsálemi király 1119-ben államа újjászervezésébe fogott, egyaránt feladatának tartotta, hogy az árvák megőrizhessék örökségüket, s hogy az özvegyek új férjet kapjanak. Az uralkodó Egyiptomban elesett hat lovagjának özvegyéről Joinville nemes egyszerűséggel föl is jegyzi, hogy „illendőség okából asszonyaik újra is házasodának mind a hatan".[143] Néha pedig ellentmondást nem tűrően maga a földesúr parancsolta meg, hogy „szerezzenek férjeket" azok a parasztasszonyok, akiket a rosszkor jött özvegység megakadályozhatott a földek megfelelő művelésében vagy a robotok teljesítésében.

Ugyanakkor az egyház eltéphetetlennek nyilvánította a házasság kötelékét. Ennek ellenére persze gyakran került sor – elsősorban az előkelőbb társadalmi osztályok körében és sokszor a legkicsinyesebb meggondolások jegyében – a feleség eltaszítására. Ezer más eset közül erről tanúskodnak John, Anglia marsalljának házassági kalandozásai is, melyek az unokái szolgálatában álló *trouvère* kiegyensúlyozott, sima előadásmódjában tárulnak elénk. John magas körökből származó úrhölgyet vett nőül, aki, ha hihetünk a költőnek, a test és a szellem minden bájával ékeskedett, s „nagy gyönyörűségben teltek napjaik". Balszerencséjükre azonban a szomszéd uraság „fenyegető volt s hatalmas", ezért az óvatosság azt parancsolta a marsallnak, hogy igyekezzék elnyerni a jóindulatát. John tehát eltaszította bájos hitvesét, s nőül vette a veszélyes szomszéd nővérét.

De meglehetősen torzan ábrázolnánk a feudális időket, ha a házasságnak a családon belül központi jelentőséget tulajdonítanánk. A feleség mintegy csak félig tartozott ahhoz a családhoz, amelyhez a sors – talán csak rövid időre – vezette. „Hallgasson már el – mondja Garin de Lorrain meggyilkolt fivére özvegyének, aki sírva jajveszékel férje holtteste fölött. – Elveszi majd másik nemes lovag... S nekem marad az én nagy gyászom, örökre."[144] Noha a viszonylag későn keletkezett *Nibelung-ének*ben Kriemhilda a fivérein bosszulja meg első férje, Siegfried halálát – egyébként anélkül, hogy cselekedete jogosságát bármi is igazolná –, a mű eredeti változatában fivérei meggyilkolását igyekszik megbosszulni második férjén, Attilán. Érzelmi beállítottsága, valamint kiterjedése folytán a nemzetség gyökeresen különbözött a házastársi viszonyon alapuló modern családtípustól. Próbáljuk meg most fölmérni e szerveződés körvonalait!

A nemzetség szerkezete

A feudalizmus korára a közös eredet igaz vagy hamis tudatával szilárdan egybeforrott s ekképp meglehetősen pontosan körülhatárolt hatalmas *gens*ek csak a hűbéri kötelékekkel ténylegesen átszőtt területeken kívül, vagyis kizárólag a

nyugati világ legszélső peremvidékein maradtak fönn. Ilyenek voltak az Északi-tenger partvidékén, Fríziában és a Dithmarschenben élő *Geschlechterek* vagy a nyugaton megtelepült kelta törzsek és klánok. Fölöttébb bizonyos, hogy ezek a szervezeti formák az inváziók korának germánjai körében is léteztek: ezek közé tartoztak például lombard vagy frank *farák*, melyeknek számos itáliai vagy francia falu máig őrzi a nevét, vagy az alemann és bajor *genealógiák*, melyek egyes dokumentumok szerint jelentős területeket birtokoltak. Ezek a túlságosan is tág egységek azonban lassanként fölmorzsolódtak.

Tudjuk, hogy a római *gens*szel azért bánt el oly kegyetlenül a sors, mert abszolút elsőbbséget biztosított a férfiági leszármazásnak. A hűbériség korában semmiféle ehhez hasonló intézménnyel nem találkozunk. Már a régi Germániában azt látjuk, hogy minden ember rokonai két – „a kard felőli", illetve „a guzsaly felőli" – kategóriába tartoznak, s az egyént kölcsönös felelősségérzet fűzi – egyébként más és más fokú kényszerítő erővel – mind a két csoport tagjaihoz. Vagyis a férfiági elv itt sohasem diadalmaskodott olyan mértékben, hogy az anyaági leszármazáson alapuló régebbi rend mindenestül eltűnt volna. Sajnos jóformán semmit sem tudunk a rómaiak leigázta őslakos népek családi szokásairól. Ám akárhová is vezessenek ezek az eredettel kapcsolatos kérdések, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a rokonság intézménye sajátosan kettéhasított formát vett fel vagy őrzött meg a középkori Európában. Az anyai nagybácsi és az unokaöcs közötti viszony, melyet a gesztaköltők erős érzelmi kapocsként ábrázolnak, csak egyik megjelenési formája annak a rendszernek, amelyben a nőági házassági rokonság nagyjából ugyanannyira számított, mint az apai ágú vérrokonság.[145] Ezt tanúsítják a tulajdonnév-kutatás meggyőző eredményei is.

A legtöbb germán személynév két egymásba kapcsolódó elemből állt, és mindkettőnek külön jelentése volt. Mindaddig, amíg az emberekben tudatosult a két szótő elkülönülése, az volt a szokás – ha nem emelkedett is szabállyá –, hogy az egyenes ági leszármazottak a szülő nevének valamelyik elemét örökölték. Ez a gyakorlat a román nyelvterületeken is meghonosodott, ahol a győztesek presztízse folytán az őslakosok széles körben utánozni kezdték személynévadási szokásaikat. Tegyük még hozzá, hogy az utódok az apjukhoz és az anyjukhoz egyaránt kapcsolódtak ezzel a nyelvi kötelékkel. A 9. század elején Palaiseau falvában élő *Teud-ricus* telepes és *Ermenberta* nevű felesége egyik fiúkat a *Teut-hardus,* a másodikat az *Erment-arius,* a harmadikat pedig – mintegy kettős emlékeztetőül – a *Teut-bertus* névre keresztelteték.[146] Később elterjedt az a szokás, hogy a teljes nevet örökítik nemzedékeken át. De most is hol az apai, hol az anyai ágat vették figyelembe. Így például az 1065 körül elhalálozott Lisois-nak, Amboise urának a két fia közül az egyik az apja nevét vitte tovább, a másikat – az idősebbiket – viszont anyja nagyapja és fivére után Sulpicenek keresztelték. Amikor később a keresztneveket patronimikonnal toldották meg, sokáig nem tudták eldönteni, hogy az apa vagy az anya nevét válasszák-e. „Hol

a Jeanne d'Arc néven hívnak, hol Jeanne Romée-ként ismernek", mondta bíráinak Jacques d'Arc és Isabelle Romée leánya, akit a történelem csak az előbbi néven ismer. Hozzátette még, hogy szülőföldjén a lányok szokás szerint többnyire anyjuk vezetéknevét viselik.

E kettősség súlyos következményekkel járt. Minden egyes nemzedéknek kialakult így a saját rokoni köre, amely távolról sem esett egybe az előző generációjával, s így a nemzetség iránti kötelezettségek állandóan változó határvonalak között érvényesültek. A kötelességeket szigorúan megszabták, az efféle csoportok azonban túlságosan is képlékenyek voltak ahhoz, hogy az egész társadalom szerveződésének alapjául szolgálhattak volna. Ráadásul két nemzetség összeütközésekor könnyen előfordulhatott, hogy ugyanaz a személy az egyik táborhoz apja, a másikhoz anyja révén kötődött. Melyik oldalra kellett ekkor állnia? Az ilyen esetekre Beaumanoir bölcsen azt tanácsolta, hogy mindig a legközelebbi rokon oldalán kell harcolni, ha pedig azonos a rokonsági fok, akkor tartózkodni kell a beavatkozástól. Nem kétséges, hogy a gyakorlatban sokszor személyes preferenciák diktálták a döntéseket. Ugyanezzel a jogi ambivalenciával találkozunk majd a szoros értelemben vett hűbéri függőségi viszonyok áttekintésekor a két hűbérúr alá tartozó vazallus esetében. Ez a zavarosság jól megfért a korabeli gondolkodásmóddal, s hosszú távon elkerülhetetlenül a kötelékek föllazulásához vezetett. Gondoljuk el, mennyire törékeny lehetett belülről az a családszerkezet, amelynek alapján például a 13. századi Beauvaisisben jogszerűnek ítélték két egyazon apától származó fivér háborúságát, ha két különböző házasság ivadékaiként anyai rokonságaik között vívott bosszúhadjáratokban kellett részt venniük!

Vajon meddig terjedtek az apai, illetve anyai ági rokonok iránti kötelezettségek? Csak az olyan közösségek esetében találkozunk valamelyes pontossággal megvont határvonalakkal, amelyek megőrizték a szabályszerű kiegyezési tarifák rendszerét. Ráadásul a szokásjogot csak viszonylag későn rögzítették írásban. Annál árulkodóbb viszont az a tény, hogy meglepően széles aktív és passzív szolidaritási övezeteket jelöltek ki. (A kapott vagy a kifizetett összegek nagysága a rokonság fokától függött.) A kasztíliai Sepulvedában a 13. században már nem számít bűnnek valamelyik rokon halálának megtorlása a gyilkoson, ha az áldozatnak és a bosszúállónak legalább az egyik ükapja vagy ükanyja közös volt. Audenaarde városának lakói a náluk érvényes törvények szerint hasonló fokú rokonság esetén jogot formálhattak a kiontott vérért lerótt fizetség egy részére, míg a lille-ieknek ilyenkor hozzá kellett járulniuk az elkövető által kifizetendő összeghez. Saint-Omerben ez utóbbi kötelezettség csak abban az esetben állt fönn, ha a közös ősök között legalább egy dédapa vagy dédanya is található.[147] Másutt a határvonalak kevésbé egyértelműek. Azonban az elidegenítések alkalmával, mint korábban láttuk, az elővigyázatosság azt diktálta, hogy annyi oldalági rokon beleegyezését kérjék, ahánnyal csak kapcsolatba tudtak lépni. A fal-

vak „hallgatag" közösségei sokáig ugyancsak népes csoportokat jelentettek: a 11. századi Bajorországban ötven, a 15. századi Normandiában néha hetven embert is számlált egy-egy ilyen rokonság.[148]

Közelebbről tekintve a dolgokat viszont azt látjuk, hogy a közösségek határvonalai a 12. századdal nagyjából mindenütt összehúzódnak. A korábbi hatalmas atyafiságokat egyre inkább olyan szerveződési formák váltják föl, amelyek lényegesen jobban hasonlítanak a mai idők szűk körű családjaira. A század végén Beaumanoir már úgy látja, hogy fokozatosan szűkült azoknak a köre, akiket érint a bosszúállás kötelezettsége, s az előző időszaktól eltérően ekkor már csak az édes unokatestvérektől származó kuzinokra, sőt – minthogy ezen a fokon a kötelezettségérzet igen erőteljesen jelentkezett – olykor csak az édes unokatestvérekre vonatkozott. A francia oklevelekben már a 12. század utolsó éveiben megfigyelhető, hogy a fontos döntések előtt megkérdezendő személyek köre egyre inkább a legközelebbi hozzátartozókra korlátozódik. Nem sokkal ezután vezették be a visszavásárlási jogot. A szerzemények és a családi javak között kialakított distinkcióval, valamint az utóbbi kategóriában az apai, illetve az anyai ági örökösök által követelhető jószágok eredet szerinti megkülönböztetésével az új gyakorlat a korábbinál jóval kevésbé állt összhangban a szinte végtelen kiterjedésű nemzetség fogalmával. A fejlődés üteme természetesen erős helyi különbségeket mutatott. A következőkben megelégszünk vele, hogy nagy vonalakban fölvázoljuk e messze ható következményekkel járó átalakulás legáltalánosabb és legvalószínűbb okait.

Nem vitás, hogy a családi szolidaritást a belső béke fenntartásán munkálkodó közhatalom is aláásta. Hódító Vilmos például leszűkítette a jogszerű bosszúállások körét, de a leghatásosabbnak talán az az út bizonyult, amikor az embereket arra ösztönözték, hogy egyszer s mindenkorra mondjanak le a vendettáról. A rokonságból való önkéntes kilépés általános ősi jognak számított; az emberek ily módon sok kockázattól kímélhették meg magukat, ugyanakkor a későbbiekben le kellett mondaniuk egy sokáig nélkülözhetetlennek vélt támaszról. Mihelyt azonban az állam nyújtotta védelem megbízhatóbbá vált, ezek az „önkéntes száműzetések" kevesebb veszéllyel jártak. A közhatalom néha egyenesen kikényszerítette az ilyen lépéseket: 1181-ben például Hainaut grófja egy gyilkosságot követően azonnal fölégettette a tettes minden közeli hozzátartozójának házát, ezzel csikarva ki tőlük az ígéretet, hogy semmilyen segítséget nem nyújtanak bűnös rokonuknak. Azonban a nemzetségnek mint gazdasági egységnek s egyúttal mint a „faide" eszközének a fölmorzsolódása és beszűkülése minden jel szerint mélyebben ható társadalmi változások következménye volt. A kereskedelem fejlődése a javak adásvételét korlátozó családi kötöttségek enyhülésével járt, míg az emberek közötti kapcsolatok egyre intenzívebbé válásával széttöredeztek azok a hatalmas közösségek, amelyek anyakönyvezés hiányában csak egy adott helyhez kötődve őrizhették egységük tudatát. Így már az inváziók is kis híján halálos csapást mértek a régi Germániában szoros összeforrottságban

élő *Geschlechter*ekre. Az Angliát érő erős megrázkódtatások – a skandináv betörések és vándorlások, majd a normann hódítás – kétségkívül jelentős szerepet játszottak abban, hogy a régi nemzetségi keretek korán pusztulásnak indultak. A hatalmas szűzföldek föltörése idején rengeteg paraszti közösség bomlott szinte egész Európában darabjaira az irtványföldekből kinőtt új városok és falvak vonzása folytán. Távolról sem a véletlen műve, hogy ezek a „testvériségek" – legalábbis Franciaországban – a legszegényebb vidékeken még hosszú ideig fönnmaradtak.

Különös, de nem megmagyarázhatatlan módon a korábbi idők hatalmas rokonságainak szétaprózódásának kezdetével pontosan egy időben jelentek meg – egyelőre még meglehetősen kezdetleges formában ugyan – az első családnevek. A római *gens*ekhez hasonlóan a fríziai és a dithmarscheni *Geschlechter*ek valamennyien továbbvitték hagyományos elnevezéseiket. De ugyanez mondható el a germán korszak vezérdinasztiáiról, melyeket a magasztosság örökletes auráj a vett körül. Ezzel szemben a hűbéri idők nemzetségei furcsamód sokáig névtelenek maradtak. Ennek oka részben körvonalaik bizonytalansága volt, részben pedig az, hogy a családfák mindenki számára kellőképp ismertek voltak ahhoz, semhogy szükség lett volna valamiféle verbális emlékeztetőre. Később azután – főleg a 12. században – elterjedt a szokás, hogy a korábban használt egyetlen névhez – ami a mai keresztnévnek felel meg – valamilyen ragadványnevet vagy néha egy második keresztnevet illesszenek. Számos régi személynév fokozatos elavulása, valamint a lakosság lélekszámának emelkedése azzal a kellemetlen következménnyel járt, hogy megszaporodott az azonos nevet viselő emberek száma. Ugyanakkor az írott dokumentumokkal egyre inkább megbarátkozó jogügyletek, továbbá a gondolkodásbeli racionalitásnak immár sokkal erőteljesebben jelentkező igénye mellett egyre tűrhetetlenebbnek tűntek a személynévállomány szegényességéből fakadó zavarok. Keresték tehát az emberek egymástól való megkülönböztetésének módját. Kezdetben azonban megmaradtak az egyéni jelöléseknél. A döntő lépésre akkor került sor, amikor – alakjától függetlenül – az örökletessé vált második név családnévvé változott. Jellemző, hogy a családhoz tartozásra ténylegesen utaló elnevezések legelőször az arisztokrácia legfölső köreiben terjedtek el: ők voltak ugyanis legtöbbet úton, s távollétük idejére sem akarták elveszíteni a közösség támogatását. A 12. századi Normandiában már rendszeresen emlegették a Giroie-kat és a Talvas-okat, a latin Keleten pedig 1230 táján számon tartották „azok nemzetségét, kik az Ybelin nevet viselik".[149] A változás később elérte a szintén gyakori utazgatásokhoz szokott városi polgárokat is, akik kereskedelmi tevékenységük során magától értetődően igyekeztek elkerülni a személyekkel vagy családokkal kapcsolatos bármilyen tévedés lehetőségét. (Utóbbiak nemritkán egybeestek az üzleti társaságokkal.) Végül pedig elterjedt a társadalom minden rétegében.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezeknek az állandósuló elnevezéseket viselő csoportoknak egyrészt nem voltak különösebben szilárd körvonalaik,

másrészt tagjaik száma távolról sem vetekedhetett a régi atyafiságokéval. A nevek átörökítése – mely, mint láttuk, néha az apai, olykor pedig az anyai ágon ment végbe – sok esetben meg is szakadt. A családok egymástól eltávolodott ágai gyakran eltérő nevek alatt folytatták életüket, a cselédek viszont előszeretettel vették föl uruk nevét. Végeredményben a vérségi kötelékek átalakulásának megfelelően nem annyira *gentilicius*okkal, mint inkább háznépeket jelölő ragadványnevekkel van dolgunk, amelyek folyamatos továbbhagyományozása a csoport vagy az egyén életében bekövetkezett bármely hirtelen változás esetében megszakadhatott. A családnév kötelezően örökletes voltát csak sokkal később, az anyakönyvezéssel egy időben kényszerítette ki a közhatalom, amely ezzel is igyekezett saját maga számára megkönnyíteni a közigazgatási és rendfenntartási feladatok ellátását. A manapság gyakran minden tényleges szolidaritási érzéstől mentes embereket azonos nyelvi jel alatt egybegyűjtő, változhatatlan családnév csak jóval a feudális társadalom utolsó átalakulásai után jelent meg Európában, s létrehozása végső soron nem a nemzetségi egybeforrottság műve, hanem éppen az ennek fölszámolásáért küzdő intézmény, vagyis a szuverén állam nevéhez fűződik.

A vérségi kötelékek és a hűbériség

Az egyén emancipálódása azonban korántsem folyamatosan ment végbe a távolba vesző törzsi idők óta. A jelek – legalábbis a kontinensen – arra vallanak, hogy az elidegenítési aktusok sokkal kevésbé függtek a rokonok beleegyezésétől a barbár királyságok korában, mint később a hűbériség első korszakában. Ugyanez érvényes a végrendeletekre. A 8–9. században a római testamentumokban, illetve a germán szokásjogban kialakult különféle eljárások szellemében az emberek bizonyos mértékig szabadon intézkedhettek javaik örökléséről. A 11. században azonban Itália és Ibéria kivételével – e két helyen köztudottan rendíthetetlen hűséget tanúsítottak a régi írott jog iránt – ez a lehetőség gyakorlatilag mindenütt megszűnt: a hagyományozások – még abban az esetben is, amikor a rendelkező halála után léptek életbe – szinte kizárólag adományozások formáját öltötték föl, amelyek jellegüknél fogva a nemzetség egyetértését igényelték. Ez nem felelt meg az egyház érdekeinek, amely mindent megtett azért, hogy a testamentum eredeti formájában támadjon föl a 12. században. A végrendelkezők szabadsága kezdetben csak a kegyes alamizsnákra korlátozódott, később viszont – a természetes örökösök érdekeit szolgáló néhány megszorítástól eltekintve – lassanként egyre tágabb méreteket ölthetett. Ugyanebben az időben a családtagok hozzájárulásának kényszerét „a családra átháramló vételi üzlet" kevésbé terhes rendszere váltotta föl. Emellett az inváziók nyomán létrejött államok törvényileg valamelyest szűkítették a „faide" jogszerű alkalmazási lehetőségeit. E korlátok eltűntével a „faide" elfoglalta – vagy visszafoglalta – a

büntetőjogi rendelkezések között az első helyet, s egészen addig őrizte, amíg a helyreállított királyi vagy fejedelmi hatalom nem indult ismét támadásba ellene. Más szóval az egybeesés minden tekintetben tökéletesnek mondható. Az a kor, amelyben kifejlődtek az általunk hűbériségnek nevezett társadalmi berendezkedésre jellemző személyes védelmi és alárendeltségi viszonyok, egyúttal a vérségi kötelékek szorosabbra fűzésének az időszaka is volt: az általános zűrzavar és a közhatalom gyöngesége láttán az egyénben a korábbinál erőteljesebben tudatosultak a közte és a legkülönbözőbb alapokon szerveződő, de a védelméről gondoskodni képes kis csoportok közötti kapcsok. A tulajdonképpeni hűbéri struktúrák fokozatos összeomlásának vagy átalakulásának későbbi évszázadaiban a kiterjedt rokonságok széttöredezése mellett a nemzetségen belüli szolidaritás lassú elenyészésének előjelei is tetten érhetők.

Ám az általánossá vált erőszak légkörében a rokonság még a hűbériség első korszakában sem jelentett elegendő védelmet a legkülönbözőbb veszélyektől fenyegetett egyén számára. Akkori alakjában kétségkívül túlságosan képlékeny szerveződési forma volt ehhez; körvonalai túlságosan is bizonytalanak voltak, miközben belülről az apaági és az anyaági származtatás kettőssége fejtett ki alapvetően bomlasztó hatást. Ez volt az oka annak, hogy az emberek kénytelenek voltak más kötelékek után nézni, illetve más fennhatóságokat eltűrni. E tekintetben döntő bizonyíték áll rendelkezésünkre: azokon a területeken, ahol férfiági leszármazás elvén szerveződő hatalmas népcsoportok maradtak fönn – ilyenek voltak az Északi-tenger német partvidékei és a Brit-szigetek kelták lakta részei –, mind a vazallusság, mind a hűbérbirtok, mind a vidéki uradalmak intézménye ismeretlen fogalom volt. A nemzetségek ereje a feudális társadalom egyik alapvető tényezője volt; ugyanakkor viszonylagos gyöngeségük folytán jöhetett egyáltalán létre a feudalizmus.

MÁSODIK KÖNYV

A hűbéresség és a hűbérbirtok

ELSŐ FEJEZET

A hűbéreskü

A más embere

A hűbéri világ szóhasználatában egyetlen más szókapcsolat sem volt annyira elterjedt, egyetlen más szókapcsolat sem bírt teljesebb értelemmel, mint a román és a germán idiómákban egyaránt létező „a másik embere" kifejezés. Az önmagában vett személyi függést érzékeltette anélkül, hogy bármi módon utalt volna a kötelék pontos jogi természetére vagy az osztály-hovatartozásra. A gróf éppúgy a király „embere" volt, mint a szolga a falusi földesúré. Előfordult, hogy ugyanabban a szövegben ez a szó már alapvetően más társadalmi státusra vonatkozott néhány sorral később, mint első alkalommal: vegyük például az egyik normandiai kolostor apácáinak a 11. század végéről származó kérelmét, amelyben arról panaszkodnak, hogy „embereiket" – azaz parasztjaikat – egy főúr arra kényszerítette, hogy a saját „emberei" – azaz vazallus lovagjai – váraiban dolgozzanak.[150] Ez az értelmi bizonytalanság azonban senkinek sem tűnt föl, lévén hogy a társadalmi rangok közti szakadék ellenére a hangsúly az alapvetően közös vonáson, vagyis az egyén és egyén közti alárendeltségi viszonyon volt.

A személyes függés elve teljesen áthatotta ugyan a társadalom életét, megvalósulási formái azonban szerfölött különbözőek lehettek. A legmagasabb köröktől a legalsóbb rétegekig olykor szinte észrevehetetlen átmeneti képződmények követték egymást, miközben az egyes vidékek szerint gyakran sajátságos eltérések mutatkoztak. Kézenfekvő, ha a függőségi viszonyok egyik legjellegzetesebbikét, a vazallusi viszonyt választjuk vezérfonalul, melyet először Európa leginkább hűbéresített övezetében – vagyis az egykori Karoling Birodalom szívében: Észak-Franciaországban, illetve a Rajna-vidéki és a svábföldi Németországban – veszünk szemügyre; ezt követően pedig – minden fejlődéstani vizsgálódást mellőzve – megkíséreljük ennek az intézménynek legalább a legszembeötlőbb vonásait megragadni, méghozzá teljes kibontakozása időszakában, azaz a 10–12. század között.

A hűbéreskü a hűbéri korban

Két ember áll egymással szemben: egyikük szolgálni akar, a másik elfogadja a szolgálatot. Az előbbi összetett kezét a másik kezébe helyezi: a mozdulat egyértelműen a behódolást jelképezi, amit olykor letérdelés tesz még nyomatékosabbá. Ugyanakkor a kezét kiszolgáltató személy néhány rövid szóban a vele szemben álló „emberének" ismeri el magát. Ezután a fölöttes és alávetettje egyezségüket és barátságukat kinyilvánítandó szájon csókolják egymást. Ezek voltak azok a rendkívül egyszerű s éppen ezért a látott dolgok iránt oly érzékeny lelkeket kiváltképp megragadni képes gesztusok, amelyek a hűbéri korszak egyik legerősebb társadalmi kötelékét létrehozták. Ez a fennmaradt szövegekben több százszor leírt vagy megemlített, pecséteken, miniatúrákon és domborműveken számtalanszor ábrázolt szertartás a „hűbéreskü" (franciául *hommage*, németül *Mannschaft*). Az általa fölöttessé emelkedett személyt kizárólag a meglehetősen általános értelmű „úr" *(senior)* szóval jelölték.[151] Gyakran egyébként az alárendeltet is csak mint az „úr" „emberét" emlegetik. Olykor viszont a pontosság kedvéért „szó és kéz általi embert" mondanak. De használnak a szóban forgó személyeket közelebbről jelölő olyan terminusokat is, mint a „vazallus" vagy – legalábbis a 12. század elejéig – az „alárendelt".

A fenti módon lezajló ceremónia a kereszténység leghalványabb bélyegét sem viselte magán. Ez az állapot – mely a szertartás szimbolikájának távoli időkbe vesző germán eredetével magyarázható – azonban nem lehetett tartós egy olyan társadalomban, amely csak akkor tekintett valamely ígéretet érvényesnek, ha Istent hívták hozzá tanúul. Maga a hűbéreskü formailag mindvégig változatlan maradt. Azonban hamarosan – valószínűleg már a Karoling-időkben – egy másik, immáron ténylegesen keresztény rítus egészítette ki: a leendő vazallus úgy esküdött hűséget urának, hogy közben az Evangéliumra vagy valamilyen ereklyére helyezte kinyújtott kezét. A ceremónia eme második mozzanata volt a „hűségeskü" (franciául *foi*, németül *Treue*, illetve korábban *Hulde*). Ettől fogva tehát a szertartás két részből állt, ezek azonban távolról sem voltak egyértelműek.

A „hűségeskü" valójában nem alkotott sajátlagos elemet. Egy állandóan földúlt életű társadalomban, ahol a gyanakvás életösztönné vált, s ahol egyedül az isteni büntetés látszott valamelyest is hatásos elrettentésnek, az embereknek ezer okuk volt rá, hogy ragaszkodjanak az esküvel megpecsételt ígéretekhez. Hűségesküt tettek a királyi vagy az uradalmi tisztviselők, midőn elfoglalták állásukat. Rendszerint hűségesküt követeltek klerikusaiktól a főpapok, s olykor a hűbérurak is erre kényszerítették parasztjaikat. Szemben a hűbéresküvel – melyet az érintettet teljes személyében elkötelező és általában megújíthatatlan aktusnak tekintettek – ez a szinte közhelyszerű ígéret akár több alkalommal is elhangozhatott ugyanazon személy előtt. Számos hűbéreskü nélküli hűségesküre került sor, miközben nem ismerünk olyan esetet, amikor a hűbéresküt ne követte volna hűségeskü. Ráadásul ha a két rítusra egyszerre került sor, a hűbéreskü

magasabb rendeltetését az tette egyértelművé, hogy mindig ez az aktus zajlott le elsőnek. Egyébként csak a hűbéreskün jelent meg egymás társaságában a két érintett fél: a vazallus hűségesküje csak egyoldalú elkötelezettséget fejezett ki, és ritkán fordult elő, hogy ura is hasonló esküt tett volna. Más szóval a vazallusi viszonyt valójában a hűbéreskü hozta létre, mégpedig mind függőségi, mind védelmi szempontból.

Az így kialakult kötelék elvben addig tartott, ameddig az általa összekapcsolt két ember élete. Ha a halál akár egyiküket, akár másikukat elragadta, a viszony automatikusan azonnal fölbomlott. Látni fogjuk azonban, hogy a gyakorlatban a vazallusság csakhamar örökletes státussá vált. A jogi szabályozás ennek ellenére mindvégig változatlan maradt. Mit sem számított, hogy az elhunyt vazallus fia rendszerint hűbéresküt tett ugyanannak a hűbérúrnak, aki elé korábban az apja is járult, vagy hogy az előző hűbérúr örököse majdnem mindig fogadta apja vazallusainak hűbéresküjét: a szertartást mindig újra és újra le kellett bonyolítani, valahányszor a páros összeállítása megváltozott. Ugyanakkor hűbéresküt sem nem tehetett, sem nem fogadhatott meghatalmazott személy: az ellenpéldák mind jóval későbbi korokból származnak, amikorra a régi gesztusok jelentése jórészt feledésbe ment. Franciaországban csak VII. Károly alatt – és csak hosszas bizonytalanság után – vált jogszerűvé a király előtt közbeiktatott személy útján tett hűbéreskü.[152] Ebből is látszik, mennyire elválaszthatatlannak tűnt a társadalmi kötelék attól a szinte fizikai kontaktustól, amelyet a külsőséges aktus két ember között létrehozott.

A vazallusra háruló általános segítségadási és engedelmességi kötelezettség megegyezett azzal, amelynek mindenki eleget kellett hogy tegyen, ha másvalaki „emberévé" lett. A vazallusoknak azonban sajátos feladatoknak is eleget kellett tenniük, melyekkel később foglalkozunk részletesen. Ezek jellege mindenekelőtt a társadalmi státus és az életmód függvényében alakult. Ugyanis a közöttük lévő óriási vagyoni és hatalmi eltérések ellenére a vazallusok nem kerülhettek ki a társadalom bármely rétegéből. A vazallusság a felsőbb osztályokon belüli sajátos függési viszony volt, s az ide tartozó embereket a katonai és szolgálati rang különböztette meg a többiektől. (Legalábbis ilyenné fejlődött az intézmény.) Ahhoz, hogy jellemzőit jól megragadhassuk, most azt kell megvizsgálnunk, hogyan vált fokozatosan külön az egyének közötti kapcsolatok bonyolult rendszeréből.

A személyes függőségi viszonyok kialakulása

Keresni valakit, aki megvédelmez bennünket, vagy tetszelegni az oltalmazó pózában: ez a két törekvés minden időben megvolt. De általában csak azokban a kultúrákban születnek belőlük sajátos jogi intézmények, ahol a társadalom egyéb keretei föllazulnak. Ez történt Galliában is a Római Birodalom összeomlását követően.

Próbáljuk meg hát elképzelni a Meroving-kori társadalmat. Sem az állam, sem a nemzetség nem nyújtottak ekkoriban megbízható oltalmat. A faluközösség ereje kimerült a belső rend fönntartásában, miközben a városi közösségek éppen csak megszületőfélben voltak. A gyöngék mindenütt a náluk hatalmasabbak védőszárnyai alá igyekeztek. Ugyanakkor emezek csak úgy tudták megőrizni hatalmukat vagy vagyonukat, sőt csak úgy tudtak saját biztonságukról gondoskodni, ha meggyőzéssel vagy kényszerrel a szolgálatukra kötelezett alárendeltekre támaszkodhattak. Egyfelől tehát az emberek a vezérek felé igyekeztek, miközben egyesek – olykor kegyetlenül erőszakos módon – magukhoz kaparintották a parancsnoki hatalmat. S minthogy a gyöngeség, illetve a hatalom fogalma mindig csak viszonylagos, számos esetben az történt, hogy ugyanaz az ember egy nála hatalmasabb függésében élt, miközben nála gyöngébbeket oltalmazott. Ekképp a személyi kötelékek lassanként szerteágazó rendszerré terebélyesedtek, melynek egymásba fonódó szövedéke a társadalmi fölépítmény valamennyi szintjét behálózta.

Ezek a kor kényszerének engedelmeskedő nemzedékek távolról sem törekedtek új társadalmi formák létrehozására, s nem is érezték úgy, hogy ilyesmit cselekednének. Ösztönösen mindenki igyekezett mindjobban kihasználni a meglévő társadalmi szerkezetekben rejlő lehetőségeket, s ha – többnyire öntudatlan erőfeszítések eredményeképp – mégis valami új született, ez valójában a létező struktúrák adaptálásából jött létre. Az inváziók kora utáni társadalom egyébként meglehetősen vegyes intézményeket és szokásokat örökölt: Róma, illetve az általa meghódított, de saját szokásaikat valamilyen formában mindig megőrző népek hagyományai a germán örökség egyes elemeivel keveredtek. Nem szabad elkövetnünk azt a tévedést, hogy akár a hűbéresség, akár általában a hűbéri intézmények eredetét valamelyik etnikum szokásrendszerében keressük, illetve hogy megint csak a jól ismert hamis dilemmába – vagy Róma, vagy „Germánia erdőségei" – zárkózunk. Az efféle játszadozást hagyjuk meg azoknak a koroknak, amikor még kevésbé látták világosan a fejlődés alkotó erejét, s amikor Boulainvilliers nyomán azt hitték, hogy a 17. századi nemesség majdnem mindenestül a frank harcosoktól eredeztethető, vagy amikor a fiatal Guizot álláspontját a magukévá téve a galloromának revansát látták a francia forradalomban. Hasonlóképpen gondolkodhattak a régi fiziológusok is, akik a spermába egy teljesen kialakult homunkuluszt képzeltek. A hűbériség szóhasználata viszont egyértelmű tanulságokkal szolgál számunkra. Ebben a terminológiában,

amelyben, mint látni fogjuk, a legkülönbözőbb eredetű elemek keveredtek – egyeseket a legyőzöttek, illetve a győztesek nyelvéből kölcsönöztek, míg mások (például a „homagium") teljesen friss veretűek voltak –, s hűen tükröződik bennük az a társadalmi rendszer, amelyen erősen érződött ugyan egy meglehetősen heterogén múlt bélyege, de amely mégis mindenekelőtt az adott kor sajátos viszonylataiból született meg. Egy arab közmondás szerint „az emberek jobban hasonlítanak saját korukra, mint apjukra".

Az oltalmazót kereső gyöngék között a legelesettebbek egész egyszerűen rabszolgának szegődtek, s a dolog természeténél fogva utódaiakat is ebbe a státusba zárták. Viszont még a legszegényebbek közül is sokan ragaszkodtak hozzá, hogy megőrizzék szabad mivoltukat. A behódolásukat fogadó személyeknek a legtöbb esetben nemigen volt okuk, hogy ne teljesítsék ezen kívánságukat. Ebben az időben a személyes kötelékek még nem fojtották meg teljesen a közintézményeket, s a „szabadságnak" nevezett állapot alapvetően azt jelentette, hogy az illető teljes jogú tagja a Meroving-uralkodók kormányozta népnek, a *populus Francorum*nak, ahogy akkoriban mondták, ugyanazzal a szóval jelölve a hódítókat és a legyőzötteket. Ebből az egyenlőségből jött létre a franciában a *libre* („szabad") és a *franc* („frank") szavak századokon át nyomon követhető rokonértelműsége. Márpedig egy vezér számára sok tekintetben előnyösebb volt, ha a szabad embereket megillető jogi és katonai privilégiumokat élvező alattvalókkal veszi magát körül, mintha csak szolgasorsúak gyülevész csapatára támaszkodhatott volna.

Ezek a „szabad" függőségek *(ingenuus)* – egy Touraine-ben használatos oklevélformula nevezte őket így – nagyrészt a legtisztább latin szókészlet elemeivel fejeződtek ki. Ugyanis a fölöttébb mozgalmas történelem viszontagságai közepette a patronátus régi szokása sohasem veszett ki teljesen a római vagy a romanizált területeken. Különösen Galliában honosodott meg könnyen, lévén hogy összhangban állt a leigázott népcsoportok szokásaival. Nem volt olyan gall vezér, aki a légiók megérkezte előtt ne alakított volna ki maga körül parasztokból vagy harcosokból álló hű csapatot. Nem tudjuk, hogy a régi őslakosok szokásai közül mi élt tovább a hódítás nyomán létrejött egyetemes igényű civilizáció máza alatt. Azonban minden jel arra mutat, hogy az új politikai állam nyomása bekövetkezett, többé-kevésbé mélyreható átalakulások ellenére volt utóéletük. Nem vitás, hogy az utolsó időkben a birodalom teljes területén jelentkező zűrzavar a korábbiaknál sokkal inkább arra késztette az embereket, hogy a közjogi intézményeknél közelebbi és hatékonyabb hatalmasságokhoz forduljanak. Ha a 4–5. században valaki a társadalmi hierarchia bármely fokán az adószedők követeléseinek igyekezett elébe vágni, meg akarta nyerni magának a bírák jóindulatát vagy egyszerűen csak tisztes pályafutásra vágyott, akkor a legjobb megoldásnak az kínálkozott, ha szabad volta és olykor kiemelkedő társadalmi rangja dacára valamelyik nálánál magasabb személyiséghez köti a sorsát. A hivatalos jog nem vett tudomást ezekről a távolról sem jogszerű kötelékekről, sőt egyenesen tiltot-

ta őket, ám mégis az egyik legerősebb társadalmi kötőanyagnak bizonyultak. A védelmi és a függőségi megegyezések tehát megszaporodtak a frankká vált Gallia lakosai körében, akik ekképp úgy érezték, semmi olyat nem tesznek, amire őseik nyelvében nem lehetne könnyen megtalálni az azt jelölő szót.

A régi *clientela* szó a birodalom utolsó évszázadaira – az irodalmi reminiszcenciáktól eltekintve – már kiment a közhasználatból. Ám csakúgy, mint Rómában, a Meroving-kori Galliában továbbra is azt állították a fölöttesről, hogy „átveszi" *(suscipere)* az alávetettet, akinek ekképp a patrónusa lesz; az alávetettről pedig azt mondták, hogy védelmezőjéhez „kommendálja" magát, azaz „átadja" magát neki. Az ily módon vállalt kötelezettségeket közönségesen „szolgálatként" *(servitium)* emlegették. Ettől a szótól nem sokkal korábban még elborzadt volna egy szabad ember, ugyanis a klasszikus latinban csak mint a „szolgaság" szinonimája szerepelt, s akkoriban egyedül az *officium*okat tekintették a szabadsággal összeegyeztethető kötelességeknek. A 4. század végén azonban a *servitium* szóhoz már nem tapadt a korábbi megbélyegző jelentés.

Ugyanakkor a germán szókészlet hatása is jelentősnek mondható. Az erős által a gyöngének nyújtott védelmet gyakran *mundium*nak, *mundeburdum*nak nevezték (ebből lett a francia *maimbour* szó), olykor pedig *mitium*nak; ez utóbbi terminus elsősorban a függő helyzetben lévőnek törvényszék előtti képviseletének jogát és feladatát jelölte. Ezek a germán szavak minduntalan kikandikálnak az oklevelekben rájuk aggatott latin öltözet alól.

Akár római, akár barbár származásúak voltak a szerződő felek, ezeknek a többé-kevésbé egyenértékű kifejezéseknek bármelyikét használhatták. (A magánfüggőségi viszonyoktól idegen volt az etnikai hovatartozás szerinti jogalkalmazás elve.) Minthogy semmiféle szabályozás nem vonatkozott rájuk, a legkülönbözőbb helyzetekre lehetett alkalmazni őket. Maga a király – aki népének vezéreként segítséggel tartozott minden egyes alattvalójának, és jogot formálhatott a szabad emberek egyetemes esküvel megpecsételt hűségére – egyes alattvalóinak külön egyéni „segedelmet" *(maimbour)* is nyújthatott. Ha valaki sérelmet okozott „az ő szava alá" helyezett emberek egyikének, az mintegy közvetlenül magát a királyt sértette meg, s következésképp rendkívül szigorú megtorlásra számíthatott. E meglehetősen tarka tömegből kiemelkedett a királyi hűbéresek szűkebb körű, előkelőbb csoportja, akiket az uralkodó *leudes*-einek, azaz „embereinek" neveztek, s akik a Meroving-kor végén dúló anarchia idején nemegyszer maguk rendelkeztek a korona és az állam sorsáról. Akárcsak a római időkben, a jó családból származó, társadalmi fölemelkedésre vágyó ifjú most is úgymond „átadta" magát egy hatalmasságnak, hacsak előrelátó apja már gyermekkorában nem gondoskodott ilyen módon a jövőjéről. A zsinati határozatok dacára számos különféle rangú egyházi ember sem riadt vissza attól, hogy világi személyek pártfogását keresse. Ám a függőségi viszonyok a társadalom legalsóbb rétegeiben terjedhettek el legkorábban, s egyúttal itt voltak a legterhesebbek is. Az ebből a körből fönnmaradt egyetlen „kommendálási" oklevélformula egy

szegény lélek sorsáról vall, aki csak azért fogad engedelmességet gazdájának, mert „sem magának enni adni, sem magára ruhát adni nem képes". Egyébként sem a szavak, sem – legalábbis egyértelműen – a gondolatok szintjén nem mutatkozik különbség a függőség e más és más formái között, noha társadalmi színezetük élesen eltérő volt.

Bárki is volt az önmagát felajánló, a jelek szerint majdnem mindig esküt kellett tennie ura előtt. Nem tudjuk, vajon külsőséges hódolási ceremónián is át kellett-e esnie a szokások értelmében. A kizárólag a nép és a nemzetség régi kereteit figyelembe vevő hivatalos jog nem szól erről. Az egyéni szerződések kötéséről pedig nemigen készült írás, amely fölvilágosítással szolgálhatna. A 8. század második felétől azonban az okiratok említést tesznek a másik ember keze közé helyezett kezek rítusáról. Ezekből viszont úgy látszik, mintha kezdetben csak a legmagasabb rangú személyiségek között került volna sor ilyen aktusra – például amikor a frankok királya egy idegen fejedelmet fogadott oltalmába. De ne vezessen félre bennünket az írástudók elfogultsága: a ceremóniát csak akkor ítélték följegyzésre méltónak, ha uralkodók közötti találkozás egyik mozzanataként, jelentős politikai esemény közepette történt. Az élet normális menetében teljesen banális dolognak számított, s ezért meg sem emlékeztek róla. Kétségtelen, hogy már jóval azelőtt szokásban volt, mielőtt a szövegek megvilágításában fölbukkan az utókor előtt. A frank, angolszász és skandináv szokások alapvető hasonlósága germán eredetről tanúskodik. Jelképes értelme azonban kellőképp világos volt ahhoz, hogy az egész lakosság minden további nélkül a magáévá tegye. Angliában és Skandináviában a legkülönbözőbb – rabszolga és gazdája, illetve szabad harcos és vezére közötti – függési viszonyok létrehozására szolgálhatott. Minden jel arra mutat, hogy sokáig ez volt a helyzet a frank Galliában is. A rítus változó tartalmú védelmi szerződések megpecsételésére szolgált; hol sor került rá, hol elmulasztották – mindenesetre senki számára nem tűnt nélkülözhetetlennek. Az intézmények legalább viszonylag egyértelmű terminológiát és viszonylag stabil szokásrendet igényelnek. A Meroving-korban azonban a személyek közti kötelékek csak a társadalmi gyakorlat szintjén léteztek.

A familiáris harcosok

Volt azonban a függő helyzetűeknek egy olyan csoportja, amely életkörülményei folytán már ekkor különvált a társadalom többi részétől. Ők voltak a familiáris harcosok, akik a hatalmasságok és a király személyét vették körül. Ugyanis a legsürgetőbb feladat, amellyel az uralkodó osztályoknak szembe kellett nézniük, nem az állam békebeli igazgatása vagy a vagyonuk kezelése volt, hanem sokkal inkább a hadra kelés feltételeinek a biztosítása. Akár köz-, akár magánérdekből folyt, akár egyéni kezdeményezésből vívták, akár javak és életek mentését szolgálta, a háború évszázadokon át egyfelől minden hatalmasság

pályájának megszokott része volt, másfelől minden hatalmi jog alapvető igazolásául szolgált.

Amikor a frank királyok uralmuk alá hajtották Galliát, két olyan rendszer örökségével gazdálkodhattak, amelyek mindegyike a néptömegekből merített a hadseregállítás során: Germániában minden szabad ember egyben harcos volt, míg a Római Birodalom – legalábbis amikor még őslakosokból állította ki csapatait – elsősorban a földművesekből toborzott katonákat. A frank állam mindkét dinasztia uralkodása alatt fönntartotta az általános hadba szólítás elvét, amely azután a hűbéri kor végéig, sőt azon túl is érvényben maradt. A királyi rendeletek hiába igyekeztek e kötelezettséget a vagyonnal arányossá tenni s a legszegényebbeket egy-egy katona kiállítására kötelezett kis csoportokra osztani. Ezek a pillanatnyi szükségletek szerint változó, a gyakorlati megvalósítást módosító intézkedések magát az elvet érintetlenül hagyták. Ugyanakkor a viszálykodó főurak nem riadtak vissza attól, hogy egymással vívott harcaik során parasztjaikat is igénybe vegyék.

De a toborzási gépezet nehézkesen működött a barbár királyságokban, hiszen olyan tisztviselők irányították, akik egyre kevésbé tudtak eleget tenni a közigazgatási feladatoknak. A hódítás következtében összeomlottak azok a régi keretek, amelyek a germán társadalmak életét háborúban és békében egyaránt megszabták. Végül pedig a germán közemberek, akik a vándorlások korában inkább katonák voltak, mint parasztok, mostanra lassanként elsősorban parasztokká váltak, mivel az állandósuló mezőgazdasági termelés egyre inkább igényelte jelenlétüket. Nem vitás, hogy nem sokat értett a fegyverforgatáshoz az a római telepes sem, akinek hajdanán egyik pillanatról a másikra ott kellett hagynia a földjeit, és be kellett vonulnia a táborba. Itt azonban szervezett légiók kötelékébe került, ahol gondoskodtak a kiképzéséről. A frank államban azonban a királyt és a legfőbb hatalmasságokat körülvevő őrségektől eltekintve nem voltak állandó csapatok: következésképp hiányoztak az újoncok rendszeres kiképzésének a feltételei. A seregek nemcsak a szükséges tapasztalatoknak voltak híján, hanem a buzgalomnak is, ráadásul fölfegyverzésük sem ment egykönnyen: Nagy Károly uralkodása alatt kifejezetten meg kellett tiltani, hogy a hadba vonulók mindössze egy furkósbottal jelenjenek meg. A hiányosságok már korán éreztették hatásukat a Meroving-korszak katonai gépezetén. De még nyilvánvalóbbakká váltak azt követően, hogy a harcmezőn immár nem a gyalogosnak jutott a döntő szerep, hanem a korszerű támadó- és védőfegyverzettel ellátott lovas katonának. Ahhoz, hogy valaki harci ménnel rendelkezzék, és tetőtől talpig fölszerelkezhessék, az illetőnek meglehetősen jómódúnak kellett lennie, vagy egy nálánál hatalmasabbnak az anyagi támogatását kellett élveznie. A ripuári frankok törvényei szerint egy ló hatszor annyit ért, mint egy ökör. Ugyanennyi volt az ára egy *bruniá*nak, azaz egy fémlapokkal megerősített bőrpáncélnak, illetve két sisaknak. Adatunk van arról, hogy 761-ben egy alemanniai kisbirtokos az apjától örökölt mezőket és egy rabszolgát elcserélte egy lóért és egy kardért.[153]

Viszont hosszú gyakorlás kellett hozzá, hogy valaki irányítani tudja harci ménjét a csatában, vagy nehéz fegyverzetben ügyesen forgassa a kardot. „A serdülőkorú ifjúból lovas katonát nevelhetsz, de idősebbel hiába kísérletezel" – a mondás az első Karolingok idején szállóigévé lett.[154]

De mivel magyarázható a gyalogos katona szerepének – egyébként mélyreható társadalmi következményekkel járó – eljelentéktelenedése? Egyesek az arab betörések hatását látták benne: szerintük Martell Károly ültette lóra a frankokat, hogy jobban állják a szaracén lovasok rohamát, s eredményesebben üldözhessék őket. Ezek a szerzők nyilvánvalóan elvetik a sulykot: még ha föltételezzük is azt az egyébként vitatott tényt, hogy a lovasságnak döntő szerep jutott a mohamedán hadseregekben, akkor is tudnunk kell, hogy a frankok mindig is rendelkeztek lovascsapatokkal, s nem vártak a poitiers-i csatáig, hogy arányukat jelentősen növeljék. Amikor 755-ben Pipin márciusról májusra – azaz a takarmánybegyűjtés kezdetére – teszi át a főurak és a had évi egybehívásának időpontját, intézkedése mindössze egy évszázadok óta tartó hosszas fejlődés végső állomását jelzi. Ez az átalakulás egyszerre játszódott le a legtöbb barbár királyságban, sőt a Kelet-római Birodalom területén is. Okait nem mindig sikerült a történészeknek megragadniuk: egyrészt nem mérlegelték kellőképp néhány technikai tényező szerepét, másrészt a hadművészet terén kizárólag a tulajdonképpeni csata során alkalmazott taktikának szentelték figyelmüket, és elhanyagolták az előkészületek és a következmények vizsgálatát.

A klasszikus mediterrán társadalmakban ismeretlen kengyel és lópatkó csak a 9. században tűnik föl a Nyugat-Európában keletkezett dokumentumok ábráin. Minden arra vall azonban, hogy ezek a képek csak késéssel követték a valóságban bekövetkezett változásokat. A kengyelt valószínűleg a szarmaták találták fel, és az eurázsiai sztyeppék nomádjainak ajándékaként jutott el Európába; megjelenése azoknak a kapcsolatoknak köszönhető, amelyek az inváziók korában szorosabbra fűződtek a Nyugat letelepedett kultúrái és az óriási síkságok lovasnépei között. Részben közvetlenül, a korábban a Kaukázustól északra élő alánok vándorlásával terjedt el kontinensünkön – e nép egyes töredékeit egészen Gallia és Hispánia közepéig sodorta a germánok özöne –, részben és elsősorban pedig azon germán népek révén, amelyek – mint a gótok – egy ideig a Fekete-tenger partvidékén telepedtek meg. Föltehetően a lópatkó is keletről származik. Használata jelentősen megkönnyítette a lovaglásokat és rohamokat a legkedvezőtlenebb terepen is. Ugyanakkor a kengyel nemcsak a fáradságtól kímélte meg a lovast: biztosabban ülhetett a nyergében, és nagyobb lendülettel is sújthatott az ellenségre.

Maga a csata is elsősorban lovasroham formájában zajlott le. De nem mindig került rá sor: ha a terepviszonyok úgy kívánták, a lovasok leszálltak a nyeregből, és a támadás idejére gyalogos katonákká váltak: a hűbéri idők hadtörténete bővelkedik az ilyen taktikai megoldások leírásában. Minthogy az utak rossz állapotban voltak, és nem voltak megfelelően kiképzett csapatok, amelyek vég-

re tudták volna hajtani a római légiók erejét jelentő, ügyesen összehangolt hadmozdulatokat, egyedül a lovas katonák voltak alkalmasak a fejedelmek közti háborúkkal járó hosszú expedíciókra vagy a helyi uraságok harcait jellemző gyors rajtaütésekre: a szántóföldeken és a kátyúkon keresztül csak ők érhettek gyorsan, nagyobb fáradság nélkül a harc színhelyére, ahol váratlan manőverekkel lephették meg az ellenséget, s ahonnan, ha a szerencse elfordult tőlük, alkalomadtán elmenekülhettek. Amikor 1075-ben IV. Henrik német császár legyőzte a szászokat, a nemeseket gyors paripáik mentették meg a nagyobb emberveszteségektől, míg a paraszti sorú gyalogosok nem tudtak elmenekülni a vérfürdő elől.

Mindez azzal járt, hogy a frankká vált Galliában egyre nagyobb szükség mutatkozott olyan hivatásos harcosok iránt, akik egy katonai közösség hagyományain nevelkedtek, és akik mindenekelőtt lovasok voltak. Noha a király fölhívására egészen a 9. század végéig elvben minden kellőképp vagyonosnak ítélt szabad ember lóháton volt köteles hadba vonulni, a jól kiképzett és fölszerelt, egyedül igazán ütőképes lovascsapatok magját természetszerűen az uralkodók és a főurak körül régóta tömörülő fegyveres kíséret tagjai alkották.

A régi germán társadalmakban a vérségi szövetségek vagy az egyes népekhez való tartozás a mindennapi lét számára megfelelő kereteket szolgáltattak ugyan, ám a kaland- vagy becsvágyó emberek ennyivel nem érhették be. A vezérek – és elsősorban az ifjú vezérek – kompániákat gyűjtöttek maguk köré. Harcba vagy rabló hadjáratokra indultak velük, s amikor megpihentek, hosszú tivornyákra kiváltképp alkalmas, fából épült hatalmas „csarnokokban" vendégelték meg őket. Ez a kis csapat alkotta vezére haderejének magját a háborúk és a vendetták során, ez testesítette meg hatalmát a szabad emberek tanácskozásain. A vezér által szétosztott ajándékok – élelem, rabszolgák, arany karperecek – a vezéri tekintély növelését szolgálták. Ilyeneknek mutatja be az 1. században Tacitus a germániai kompániákat, s ugyanígy jelennek meg századokkal később a *Beowulf* című költeményben és – néhány szükségképpen eltérő vonással – a régi skandináv sagákban is.

A régi Római Birodalom romjain letelepedő barbár vezérek azért sem akartak ezekről a katonákról lemondani, mert a magánseregek alkalmazása már régóta megszokott gyakorlat volt az általuk megszállt területeken. A Római Birodalom utolsó évszázadaiban nemigen akadt a legelőkelőbb arisztokráciának olyan tagja, aki ne rendelkezett volna saját fegyveres csapattal. Gyakran *buccellarius*oknak nevezték őket az után a kétszersült *(buccella)* után, amelyet a lényegesen rosszabb minőségű katonakenyér helyett osztottak ki közöttük. Igazából zsoldosoknak számítottak, és elég sokan és elég lojálisak voltak ahhoz, hogy mint a birodalom hadvezéreivé előlépett főemberek személyes kíséretét alkotó csapatok fontos – olykor legfontosabb – részét alkossák az egész csatasorba állított haderőnek.

Márpedig fegyveres kísérőkre a Meroving-kor zavaros viszonyai közepette

körül, amely mindig – legalábbis nagyrészt – lovasokból állt. Ugyanígy tettek legfőbb alattvalói, akár frank, akár római származásúak voltak. Még az egyházi intézmények is elkerülhetetlennek tartották, hogy ezen a módon gondoskodjanak biztonságukról. Tours-i Gergely „gladiátoroknak" nevezte ezeket a katonákat, akiknek meglehetősen vegyes összetételű csapataiból az akasztófavirágok sem hiányoztak. A vezérek nem riadtak vissza attól sem, hogy legerősebb rabszolgáikat is közéjük állítsák. Természetesen a szabad emberek voltak többségben, egy részük azonban nem a társadalom előkelőbb köreiből került ki. Megbecsültség és javadalmazás tekintetében nyilván különböző kategóriák voltak az adott szolgálati körben. Mindazonáltal jellemző, hogy a 7. századi okiratokban ugyanazt a formulát használták, amikor egy rabszolga vagy egy *gasindus* „kis földtelket" kapott ajándékba.

A *gasindus* terminusban fölismerhető a germán fegyvertárs régi elnevezése. A Meroving-kori Gallia általános nyelvhasználatában – csakúgy, mint a barbár világ más részein – ez a szó a magánkatonát jelölte. Fokozatosan azonban a szép jövőnek elébe néző „hűbéres" szó *(vassus, vassallus)* került a helyére, amely egyébként nem római földön keletkezett, hanem a kelta nyelvből került át a latinba.[155] Nem kétséges, hogy már jóval azelőtt meghonosodott a Galliában beszélt latinban, mielőtt első általunk ismert írásos nyoma megjelent a *Száli törvényekben*: a szóátvétel ugyanis csak azokban a Chlodvig uralkodását messze megelőző időkben történhetett, amikor a római hódítók nyelvére áttért népek mellett olyan jelentősebb etnikumok is éltek a mai Franciaország földjén, amelyek híven őrizték őseik nyelvét. Óvakodnunk kell ugyanakkor attól, hogy a terminusnak a hűbéri szóhasználatban való megjelenéséből a katonai hűbéresség valamiféle régi időkbe vesző eredetére következtessünk. Természetesen a kelta világ más részeihez hasonlóan a római hódítás előtti gall társadalomban is létezett a kompániához hasonló intézmény, amely sok tekintetben rokon a régi Germániában ismert változattal. Ám bármilyen formákat öltöttek is ezek a régi szokások a római fölépítmény árnyékában, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a Caesar művéből ismert kifejezések – a fegyveres „kliens", a „vitéz" *(ambacte)* vagy Aquitaniában a *soldurius* – mindenestül kivesztek a használatból.[156] A „vazallus" szó a vulgáris latinba való átkerülésekor szerényebb státust – ifjú embert – jelölt (ez a jelentés élt tovább az egész középkor folyamán a francia *valet* deminutivumban), illetve – a latin *puer* esetéhez hasonló jelentéselcsúszás következtében – házi rabszolgát. A gazda az állandóan körülötte forgolódó embereket ugyanis szinte magától értetődően a „fiúk" szóval illette. A szó ebben az utóbbi értelemben bukkan föl a 6–8. századi frank Galliában keletkezett különböző szövegekben. Ezután viszont lassan új értelmet kap, amely a 8. században párhuzamosan él az előzővel, egy századdal később pedig véglegesen kiszorítja. Nem egy házi rabszolga részesült abban a „megtiszteltetésben", hogy beléphetett gazdája testőrségébe. A csapat más tagjai nem voltak ugyan rabszolgák, de a háznéphez tartoztak, s ezernyi módon szolgálták urukat, aki közvetle-

nül utasítgatta őket. Ők is a „fiúk" közé tartoztak, s így rabszolgasorsban született bajtársaikkal együtt rájuk is vonatkozott a „vazallus" terminus, amely ettől fogva csak a hűbérúr kíséretét alkotó fegyveresekre utalt. Végül pedig ez a bizalmas viszonyt idéző, eredetileg közös elnevezés kizárólag a csapathoz tartozó szabad embereket jelölte.

Mellesleg ennek a szolgaság mélyéből fokozatosan kiemelkedő és egyre tisztesebb státusnak örvendő szónak a története jól érzékelteti magának az intézménynek az átalakulását. A főurak vagy maga a király által eltartott „bérgyilkosok" közül sokan szerény sorból származtak, de a fegyveres szolgálatnak köszönhetően már kezdettől fogva nagy tekintélyük volt. A vezérek és bajtársaik közötti kötelékek azok közé a szabadon vállalt, esküvel megpecsételt szerződések közé tartoztak, amelyek a leginkább respektált társadalmi helyzetnek örvendő emberek körében voltak szokásban. Sokatmondóan árulkodik erről a királyi testőrséget jelölő *trustis* szó, amely eredetileg „hűség"-et jelentett. A csapatba került újonc hűséget esküdött a királynak, aki viszonzásként ígéretet adott, hogy adott esetben „segedelmére siet". Mindenfajta „kommendálás" ugyanezen elv szerint működött: a hatalmasok és *gasindus*aik (vagy vazallusaik) hasonló ígéreteket tettek egymásnak. Ha valakinek sikerült belépnie egy magas személyiség védencei közé, ezzel nemcsak biztonságát látta garantáltnak, hanem társadalmi presztízsét is. Miközben az állam fölbomlásával párhuzamosan minden hatalmasság kénytelen volt egyre inkább azokra támaszkodni, akiket személyes kötelék fűzött őhozzá, a régi hadba hívási rendszer kivesztével napról napra elkerülhetetlenebbé vált a hivatásos harcosok igénybevétele, a fegyverviselők általános presztízse nőttön nőtt, s mind szélesebb körben terjedt el az a meggyőződés, hogy minden ember és ember közti alárendeltségi viszony közül az számít a legelőkelőbbnek, amikor valaki kardjával, lándzsájával és lovával szolgálja azt a hatalmasságot, akinek ünnepélyes keretek között a hűbéresévé nyilvánította magát.

De már ekkor éreztette hatását egy tényező, amely mélyrehatóan érintette a hűbéresség intézményét, s jelentős mértékben el is térítette eredeti céljaitól. Ezekbe a mindeddig az államtól független emberi kapcsolatokba beleavatkozott egy ha nem is új, de mindenképen megújult állam, a Karolingoké.

Hűbéresség a Karoling-időkben

A Karolingok politikája – melyen nemcsak maguknak az olykor rendkívüli személyiségeknek számító uralkodóknak a szándékait kell értenünk, hanem tanácsosaik elképzeléseit is – részben meggyökerezett szokásokra, részben tudatosan alkalmazott elvekre támaszkodott. A hagyományos királyság ellen vívott hosszú küzdelem végén a hatalom csúcsára jutó arisztokrata sarjak felfegyverzett dependensek csapataira támaszkodva több más hatalmasságra is ráerőltet-

ték a nekik nyújtandó fegyveres „segedelem" kötelezettségét, s így lassanként uralmuk alá hajtották a frankok népét. Nem meglepő tehát, hogy a trónra emelkedve igyekeztek állandósítani ezeket a kötelékeket. Másrészt már Martell Károly óta azt tervezték, hogy újjászervezik azt a közhatalmat, amelynek lerombolásában más főurakkal együtt korábban maguk is részt vettek. Államaikban rendet és keresztény békét akartak meghonosítani. Katonákra volt szükségük, mert messzi vidékekre igyekeztek kiterjeszteni ellenőrzésüket, s a hitetlenek ellen szent háborút akartak indítani, ami tovább növelhette hatalmukat, ráadásul a vállalkozás a lelkek számára is gyümölcsözőnek ígérkezett.

A meglévő intézményekkel a terv kivihetetlennek látszott. A monarchia csak maroknyi, nem különösképpen megbízható hivatalnokra számíthatott, akik mögött – néhány egyházi ember kivételével – nem állt se tisztségviselői hagyomány, se foglalkozási kultúra. Ráadásul a gazdasági helyzet nem tette lehetővé, hogy az uralkodók fizetett hivatalnokok kiterjedt rendszerére támaszkodhassanak. Az összeköttetés lassú, nehézkes és bizonytalan volt. A központi adminisztráció szempontjából az jelentette a legfőbb nehézséget, hogy csak bajosan ért el az egyénekig, akiktől a köteles szolgáltatások végrehajtását követelhette volna, illetve akiket adott esetben büntetni akart. Ez a helyzet szülte azt az elképzelést, hogy a már megszilárdult függőségi viszonyokat az államigazgatás céljaira használják föl. Ekképp az „úrnak" a hierarchia minden szintjén kezességet kellett vállalnia „embere" magatartásáért, s kötelessége ellátására kellett azt szorítania. Ez a gondolat azonban nem a Karoling-udvarban látott először napvilágot: ilyen meggondolások ihlették annak idején a nyugati gót monarchia több törvényi rendelkezését, s elképzelhető, hogy a Karolingok az arab hódítás után a frank udvarba került számos ibériai menekült révén tudomást szereztek erről a gyakorlatról, és fölismerték annak előnyeit. Hasonló fölfogás tükröződik egyébként a későbbi angolszász törvényekben, amelyek nagyfokú bizalmatlansággal kezeltek minden „úr nélküli embert". Ám sehol másutt nem folytatták ezt a politikát akkora tudatossággal, és sehol másutt nem dédelgették ezeket az illúziókat akkora következetességgel, mint a Frank Királyságban a 800. esztendő táján. „Minden főember köteles a tőle függőket fegyelemben tartani avégett, hogy mind hívebben engedelmeskedjenek jó szívvel a császári rendeleteknek és parancsolatoknak" [157] – ez az egyik 810-es kapituláré szövegében szereplő mondat röviden, de annál kifejezőbben tükrözi a Pipin és Nagy Károly által emelt politikai fölépítmény egyik leglényegesebb alapelvét. Amikor Oroszországban még nem törölték el a szolgaságot, I. Miklós cár állítólag azzal büszkélkedett, hogy a pomjescsikok, vagyis a falusi földesurak „százezer rendőrbiztos" feladatkörét látják el.

Ebből a szempontból a legsürgősebb teendő egyértelműen az volt, hogy a hűbéresi viszonyokat beépítsék a törvények rendszerébe, és kellőképp megszilárdítsák őket ahhoz, hogy biztos támaszként szolgálhassanak. Az alacsonyabb sorból származó emberek már korán elkötelezték magukat, hasonlóan az idé-

zett touraine-i okiratban szereplő éhezőhöz. Noha a valóságban számos fegyveres kísérő már régóta mindhaláláig szolgálta urát – akár azért, mert kifejezetten erre esküdött föl, akár mert a szokások vagy saját érdeke ezt diktálták –, semmi sem bizonyítja, hogy a Meroving-időkben ez a gyakorlat általános szabállyá emelkedett volna. Az Ibériai-félszigeten a nyugati gót törvények mindig följogosították a katonákat arra, hogy más úr szolgálatába lépjenek, ugyanis – mint a törvényben állt –, „a szabad ember mindig maga rendelkezik saját személyéről". Ezzel szemben a Karoling-korban a különböző királyi vagy császári ediktumok nagy gonddal igyekezték meghatározni azokat a hűbérúri mulasztásokat, amelyek nyomán a vazallus jogszerűen fölmondhatta a szerződést. Ami azt jelentette, hogy a viszonyt a felek élete végéig fölbonthatatlannak tekintették, kivéve a szóban forgó eseteket, illetve a kötelék kölcsönös megegyezéssel való megszüntetését.

Ugyanakkor az „urat" hivatalból tették felelőssé azért, hogy vazallusa adott esetben megjelenjék a bíróság előtt, illetve engedelmeskedjék a fegyverbe szólítási fölhívásnak. Ha a hűbérúr maga is csatlakozott a hadsereghez, vazallusai az ő vezénylete alatt harcoltak, s csak távolléte esetén kerültek a királyt képviselő gróf közvetlen parancsnoksága alá.

A hűbérurakon keresztül azonban nehezen lehetett volna mozgósítani a vazallusokat, ha a hűbérurakat nem kötik szilárd kötelékek az uralkodóhoz. A nagyszabású terv megvalósításának ez volt az előfeltétele, s a Karolingok ezzel az erőfeszítésükkel teljesítették ki a vazallusságnak a társadalom életében játszott szerepét.

A hatalom megkaparintása után nyomban meg kellett jutalmazniuk saját „embereiket", ami rendszerint földosztással történt. *Majordumus*i, majd királyi minőségükben úgy tudtak maguknak további támogatókat szerezni és főleg megfelelő hadsereget kiállítani, hogy – ismét csak földadományokkal – rengeteg embert, többnyire viszonylag előkelő személyiségeket vontak függésbe. A fegyveres kíséret volt tagjai azután is az uralkodó vazallusainak számítottak, hogy letelepedtek a tőle kapott földeken. De ugyanilyen köteléknek tekintették azt is, amely az uralkodóhoz fűzte birtokokhoz juttatott újsütetű híveit, akik sohasem harcoltak vele együtt. Mindkét csoport tagjai fegyveres szolgálattal tartoztak neki, vazallusaikkal – ha voltak ilyenek – egyetemben. Ám minthogy idejük nagy részét az udvartól távol töltötték, életmódjuk gyökeresen különbözött a hajdani familiáris harcosokétól. Viszont mivel mindegyiküket dependensek szűkebb vagy tágabb csoportja vette körül, az uralkodó elvárta tőlük, hogy biztosítsák ezek körében a rendet, s szükség esetén tartsák rajta a szemüket szomszédaikon is. Ekképp a hatalmas birodalom lakosai között különvált egy viszonylag nagy létszámú osztály, az „úr hűbéresei" – azaz a „király úr hűbéresei" *(vassi dominici)* –; ők állították ki a királyi hadsereg jelentős részét, élvezték az uralkodó különleges védelmét, miközben egy a tartományokat behálózó hatalmas hűségi láncolat elemeit alkották. Amikor 871-ben Kopasz Károly legyőzte fiát, Karlmannt, és ismét

engedelmességre akarta kényszeríteni az ifjú lázadó cinkosait, azt látta a legjobb megoldásnak, ha mindegyiküket arra kötelezi, válasszon magának tetszése szerint hűbérurat a királyi vazallusok közül.

De ez távolról sem volt minden. A Karolingok arra az elhatározásra jutottak, hogy hivatalnokaik örökösen ingatag hűségét a gyakorlatban már kipróbált szilárdságú hűbéri kötelékkel teszik tartóssá. E tisztviselőket mindeddig az uralkodó különleges „segedelmét" élvező személyeknek tekintették. Mindig föleskűdtek a királynak, és egyre gyakrabban azok közül kerültek ki, akik vazallusként szolgálták tisztségük elnyerése előtt. Ez a gyakorlat egyre általánosabbá vált, és Jámbor Lajos korában az udvari tisztségek, a nagyobb hatalmi jogkörök, s főleg a grófságok birtokosai között már egyetlenegy sem akadt, aki legkésőbb méltóságának elnyerése alkalmával ne kényszerült volna rá, hogy összetett kézzel hűbéresküt tegyen az uralkodónak. A 8. század derekától a frank védnökséget elismerő idegen fejedelmektől is megkövetelték, hogy átessenek ezen a ceremónián, s ettől fogva őket is a király vagy a császár vazallusainak nevezték. Ezektől a magas személyiségektől persze senki sem várta el, hogy a hajdani fegyveres kísérőkhöz hasonlóan őrt álljanak uruk lakhelyén. A maguk módján azonban a katonai háznéphez tartoztak, hiszen esküjüknek megfelelően mindenekelőtt fegyveres segítségnyújtással tartoztak.

A hatalmasságok már régóta bizalmi embereiknek tekintették a csapataikat alkotó megbízható kompániákat, amelyek mindig készen álltak a legkülönbözőbb küldetésekre. Előfordult, hogy egy messzi földön elnyert tisztség, földbirtokhoz jutás vagy valamilyen örökség folytán e hűséges ifjak egyike-másika kilépett ura személyes szolgálatából, de emez továbbra is hűbéresének tekintette. Vagyis a vazallusság most is mintegy spontán módon túlnőtt a hűbérúri ház szűk keretein. A királyok magatartása, illetőleg az általuk hozott jogszabályok rögzítették a még képlékeny gyakorlatot. A hűbérurak és alárendeltjeik magától értetődően és elkerülhetetlenül egyre inkább olyan szerződési formákat részesítettek előnyben, amelyek immár jogi szankciókat is tartalmaztak. A grófok vazallusi kötelékekkel láncolták magukhoz az alacsonyabb rangú hivatalnokokat, s ugyanígy jártak el a püspökök és az apátok azokkal a világi személyekkel, akik a törvénykezésben voltak a segítségükre, vagy hadba vezették alattvalóikat. A mindenféle rendű és rangú hatalmasok ekképp próbálták uralmuk alá vonni a kisbirtokosok növekvő tömegeit, miközben az utóbbiak ugyanezt a módszert alkalmazták a náluk is gyöngébbekkel. Ezek a magánvazallusok meglehetősen vegyes társaságot alkottak, melyet ekkoriban még az alsóbb rétegekből származó emberek is tarkítottak. Azok között, akiket a grófoknak, püspököknek, apátoknak a hadra kelés idején joguk volt otthon hagyniuk, találunk olyanokat, akikre – mintegy vidéki *vassus dominicus*okként – a rend megőrzésének nemes tisztje hárult. Másoknak viszont szerényebb feladat jutott: a hűbérúr házát kellett őrizniük, irányítaniuk az aratási munkákat és a cselédséget.[158] Ám ezek is parancsnoki – következésképp respektált – jogkörökkel rendelkeztek. A korábban a kü-

lönféle nagyurak, illetve a király személye körül végzett, tisztán familiáris szolgálat alakította ki azt a mintát, amelyet a megbecsült függőségi formák ettől fogva követtek.

A klasszikus hűbéresség kialakulása

De egyszer csak bekövetkezett a Karoling Birodalom összeomlása, vagyis gyors és tragikus vereséget szenvedett az a maroknyi ember, akik nagyszabású, helyeslendő szándékoktól indíttatva és számos archaikus vonásuk és ügyetlenségük ellenére igyekeztek megmenteni a rend és a civilizáció egyes értékeit. Hosszú, nyugtalanságokkal és egyben vajúdásokkal tarkított korszak kezdődött, melynek során kialakultak a hűbéri intézmény végleges vonásai is.

Európa az inváziók és a belső háborúk következtében állandó ostromállapotban élt. Az embereknek még sohasem volt ekkora szükségük vezérekre, a vezéreknek pedig alattvalókra. De a védelmi kötelékek kiterjesztése már nem a királyok érdekeinek megfelelően történt. Óriási méretekben megnőtt a hűbéreskük száma. A skandináv és magyar betörések óta megsokasodó vidéki várakban a saját szakállukra vagy egy náluk hatalmasabb nevében parancsoló hűbérurak vazallusokat igyekeztek maguk köré tömöríteni, akikre a védelmet bízták. „A király már csak nevében és koronája miatt király… Sem püspökeit, sem egyéb alattvalóit nem képes a reájuk leső veszélyektől megóvni. Nem csoda tehát, hogy emezek összetett kézzel a főurak szolgálatába ajánlják magukat. Így szereznek maguknak békét." Ilyen képet fest 1016 táján a Burgund Királyságban dúló anarchiáról egy német főpap. Egy évszázaddal később egy artois-i szerzetes helytállóan fejtegeti, hogy az egész „nemességben" mindössze egy apró csoportnak sikerült a hűbéri függőséget elkerülni s „megmaradni kizárólag a közjog rendelkezései alatt". Egyébként minden jel szerint itt sem a túlontúl távoli király hatalmáról van szó, hanem a gróféról, aki az uralkodó helyén a függőségi viszonyok fölé kerekedett.[159]

Magától értetődik, hogy az efféle függőség nemcsak a szerzetesünk által említett „nemesek" körében terjedt, hanem a társadalom valamennyi rétegében. Azonban az egyes társadalmi közegeknek megfelelően kialakult különféle függőségi formák között immár véglegesen megszilárdult az a választóvonal, amely a Karoling-időkben kezdett kirajzolódni.

Persze a nyelv és maguk a szokások még hosszú ideig őrizték a korábbi zűrzavar számos nyomát. A legalacsonyabb sorú alárendeltek egyes csoportjai, akik a megvetett tevékenységnek számító földművelésre kényszerültek, és akiket már akkor szolgainak tekintett terhek sújtottak, egészen a 12. századig viselték a „commendés" (önmagát felajánló) elnevezést, amelyet pedig az ekkortájt íródott *Roland-ének* a legfőbb vazallusoknak tartott fönn. A szolgák uruk „emberei" voltak, gyakran mondták róluk, hogy az uraság „hűbérében élnek". Még azokat a szertartásokat is, amelyek során az egyik ember egy másik szolgá-

jának ismerte el magát, „hűbéreskünek" nevezték, s egyes elemeiben maga a ceremónia is az „úr" és a vazallus közti „kézátadásos" rituálét idézte.[160]

Azonban a szolgai hűbéreskü aktusa – már ahol ilyesmire sor került – döntő módon eltért a vazallus hűbéresküjétől, mivel nem kellett nemzedékről nemzedékre megújítani. Ekkoriban már egyre élesebb különbséget tettek az „úrtól" való függés két formája között. Az egyik viszony örökletes, s szolgai kötelezettségek egész sorával járt. Főleg pedig az akkoriban „szabadnak" tartott státus ellentéteként jelent meg, lévén hogy az egyén nem maga választotta meg, kitől akar függni. A függés ezen első formája tehát a szolgasor: erre jutott az alacsonyrangú, magukat pártfogásba adók legtöbbje, jóllehet eredetileg – vagyis amikor a különböző társadalmi osztályokhoz való tartozás még más elveken nyugodott – a szabadon született emberek *(ingenuus)* függési státusával rendelkeztek. A másik kötelék, melyet vazallusságnak neveznek, jogi tekintetben – ha nem is ténylegesen – csak addig a napig tartott, amikor a két összekapcsolt élet közül valamelyik megszakadt. E jellegzetessége folytán mentes a vérrel együtt örökölt kényszerek megalázó vonásaitól, és a nagy becsben tartott fegyveres szolgálat méltóságával járt együtt. A megkövetelt segítségadás alapvetően katonai jellegű volt. A latin nyelvű oklevelek a 9. század végétől gyakorlatilag szinonimaként használják a „vazallus" és a *miles* szót. Utóbbin valójában „katonát" kellene értenünk, ám a francia nyelvű szövegek „lovagnak" fordítják, és kétségkívül ez a nyelvi kifejezés járt már korábban is a jegyzők fejében. Az igazi katona lóháton, nehéz fegyverzetben szolgált, miközben a hűbéres szerepe elsősorban abban állt, hogy ugyanúgy fölszerelkezve harcoljon uráért. Ekképp a korábban alacsonyabbrendűséget jelölő szó újabb metamorfózisa következtében a mindennapi nyelv közönségesen „hűbérességnek" *(vasselage)* nevezte az állandóan fegyverben álló társadalom által legbecsesebbnek tartott erényt, vagyis a vitézséget. A szóban forgó függőségi viszony a „kézátadásos" behódolással jön létre, mely ettől fogva szinte kizárólag az ilyen szertartásokon fordul elő. Ám a 10. századtól a teljes önfelajánlás eme rítusát a jelek szerint általában kiegészítette a csók, amely a két felet a barátság egyenrangú szintjére emelte, s egyben nagyobb méltósággal ruházta föl a hűbéresi függőséget. Ez a viszony csak előkelő rangú, olykor egészen kiemelkedő személyiségekre jellemző. A vegyes színezetű ókori *commendatió*ból hosszú differenciálódási folyamat végén kialakuló katonai hűbéresség végül egy magasabb szintet képviselt.

MÁSODIK FEJEZET

A hűbérbirtok

„Jótétemény” *(beneficum)* és hűbér *(frief):* járulékos föld

A frank időkben a magukat függőségbe adók többnyire nemcsak védelmet vártak új uruktól. Arra számítottak, hogy a fölöttük álló hatalmasság, aki persze a gazdagok közé tartozott, hozzásegíti őket a megélhetéshez. Szent Ágoston óta – aki a Római Birodalom végső szakaszában megemlékezik az „enni adó” gazdát kereső szegényekről – egészen a föntebb többször is idézett Meroving-kori oklevélformuláig ugyanaz a gyötrelmes panasz, az üres gyomor hangja hallatszik. Ugyanakkor a hűbérúr sem pusztán arra törekedett, hogy embereket hajtson az uralma alá: gyakran a személyeken keresztül a vagyonokra igyekezett rátenni a kezét. Egyszóval a függőségi viszonyokban már kezdettől érvényesültek gazdasági szempontok is. Ez a vazallusi kapcsolatokra is vonatkozik. A vezér által bajtársainak juttatott bőkezű adományok a kapcsolat nélkülözhetetlen részének tűntek, olyannyira, hogy a Karoling-időkben a hűbéresnek adott ajándékok – ló, fegyver, ékszer – mintegy az önfelajánlási gesztus rituális ellenszolgáltatásaként jelentek meg. A kapitulárék megtiltják ugyan a vazallusnak a kötelék elszakítását, de – mint egyikükben olvashatjuk – csak abban az esetben, ha urától már legalább egy arany*sou*-t érő ajándékot kapott. Az igazi gazda adni is tudott.

Hasonlóan minden más „munkaadóhoz”, a gazdaság akkori általános helyzetében a vazallusi csoportok fölött álló hűbérurak is csak két javadalmazási módszer között választhattak. Vagy a maguk lakhelyén tartották embereiket, s ilyenkor élelemmel, ruházattal, fölszereléssel látták el őket, vagy birtokot, esetleg valamilyen földtulajdonból származó állandó jövedelmet juttattak nekik, s rájuk bízták, hogyan gondoskodnak létfönntartásukról – vagyis, ahogy a francia nyelvű vidékeken mondták ekkoriban, „telekre ültették” *(chaser)* a vazallusokat, szó szerint saját házzal *(casa)* látták el őket. Vizsgáljuk most meg, milyen módon került sor ez utóbbi esetben a birtokátengedésre!

Az öröklést kizáró vagy korlátozó föltételek nélküli egyszerű adományozások már a régi időkben is viszonylag gyakoriak voltak. Egy 7. századi oklevélformula szerint ezt cselekedte például az egyik földesúr, amikor apró birtokot juttatott fegyveres kísérete egyik tagjának. De nem tett másként két évszázaddal később Jámbor Lajos három fia sem, amikor több ízben is nagylelkű adományokkal halmozták el hűbéreseiket, azzal a nyíltan megfogalmazott szándékkal, hogy így bírják őket engedelmességre, s olykor fönn is tartották maguknak a jogot a

birtok visszavételére, amennyiben várakozásukban csalatkozniuk kellett. Azonban a javak, melyeket a hűbérúr rendszeresen kiosztott kíséretének tagjai között, sokkal inkább a fizetség, mint a jutalom jellegét öltötték, s magától értetődően vissza kellett szállniuk az úrra, mihelyt a szolgálat – legkésőbb a vazallus halálával – megszakadt. Más szóval: minthogy a vazallusság nem szállt apáról fiúra, a hűbéres javadalmazásának örökletessé válása ellentmondásba ütközött volna.

Ezekre a lényegüket tekintve átmeneti jellegű és – legalábbis eredetileg – minden garancia nélkül lezajló földátengedésekre sem a kétoldalú szerződések merev rendszeréhez ragaszkodó hivatalos római jog, sem a hasonló alapokon álló germán szokásjog nem szolgáltatott precedenseket. Ezzel szemben a hatalmasok nyomására már a Római Birodalomban széles körben elterjedtek az ilyen típusú szerződések, melyek természetszerűen kapcsolódtak a patronátus intézményéhez, hiszen a védenc eltartását a pártfogó feladatának tették meg. A szóhasználat – ahogy az a jogszerűség tartományán kívül eső intézmények esetében majdnem mindig lenni szokott – itt is meglehetősen bizonytalan. Hol a megajándékozott ajkát a valóságban vagy csak elvben elhagyó könyörgés *(preces)* nyomán *precarium*ról beszéltek, hol pedig „jótéteményről" *(beneficium)*. Az efféle megegyezéseket nem ismerő törvény nem tette lehetővé ugyan a haszonbérbe adó személy számára, hogy bíróság előtt követelje az átengedett birtokot terhelő szolgáltatások teljesítését, ennek azonban nem sok jelentősége volt, hiszen bármikor visszavehette a földet, melyet csak szívességből engedett át. Később a frankok által meghódított Galliában mindkét terminus használatban maradt. A *precarium* szó azonban érdekes átalakuláson ment keresztül – semlegesneműből nőneművé változott *(precaria)* –, ami alaposan elgondolkoztatta a történészeket. Minden jel szerint annak a késő latinban meglehetősen gyakori nyelvi jelenségnek az egyik esetével van dolgunk, amikor is az *a*-ra végződő semlegesnemű többes számok kontaminációjának hatására például a latin *folium* a franciában a *feuille* (levél) alakot ölti. Az átalakulást az is elősegítette, hogy a várományos gyakran „kérelmezőlevélben" – *[epistola] precaria* – fogalmazta meg kérelmét.

A *precarium* és a *beneficium* szavakat tehát kezdetben egyenértékűnek tekintették. Ahogy azonban a bérleti jog egyes elemeit is magába építő *precarium* lassanként szigorúan körvonalazott szerződéssé fejlődött, ezt az elnevezést egyre inkább a szolgáltatásokkal járó földhöz juttatásokra tartották fönn. Ezzel szemben a bizonytalanabb értelmű, ugyanakkor előkelőbb (vagyis elnevezése szerint nem „könyörgés" eredményeképp adományozott) „jótétemény" megjelölést elsősorban az ideiglenes jelleggel átengedett birtokokra alkalmazták, amelyeket bizonyos szolgáltatások fejében az uradalmi házhoz tartozó személyek, elsősorban a vazallusok között osztottak ki. A különbségtétel egy nagy jelentőségű történelmi fejlemény nyomán vált végérvényessé. A Karolingoknak földekre volt szükségük, hogy biztosítsák a maguk számára a hatalmasok hűségét, s ezért gátlástalanul merítettek a hatalmas egyházi vagyonból. A földek lefoglalása –

meglehetősen kíméletlen formában – már Martell Károly idejében megkezdődött. Utódai folytatták az egyházi birtokok megnyirbálását, ám a múlt, a jelen és a jövő kisajátításait egyaránt legalizálni szándékoztak, s ezért igyekeztek jogilag bizonyos mértékben fönntartani a törvényes tulajdonosok jogait. A püspököt vagy a monostort ettől fogva bérleti díj illette meg a királyi vazallusnak kényszerből – és elvben annak élete végéig – átengedett földért, miközben a szolgálatokra a király tarthatott igényt. A birtok tehát az egyház szempontjából jogilag *precarium*nak minősült, miközben a kedvezményezett királyi „jótéteményként" jutott hozzá.

A latin nyelvű kancelláriai okiratokban és krónikákban egészen a 12. századig a *beneficium* elnevezést használták a valamilyen – elsősorban vazallusi – szolgálat ellenében átengedett földek jelölésére. Azonban az „önmagát felajánlóhoz" hasonló más, önálló életre kelt jogi terminusokkal szemben a *beneficium*ból egyetlen származékszó sem keletkezett a román nyelvekben. Ami azt bizonyítja, hogy ezt az okiratokban sokáig fönnmaradt, klerikusok kedvelte reminiszcenciákat hordozó szót a beszélt nyelvben már jó ideje egy másik terminus váltotta föl. Amikor a hűbériségkori francia íródeákok *beneficium*ot írtak, akkor – talán már a 9. századtól – a franciául *fief*nek nevezett hűbérbirtokra gondoltak.

A fonetikai természetű problémák ellenére – melyek mellesleg nem annyira a román nyelvi alakok, mint inkább latin átírásuk kapcsán merülnek föl – világosan jelenik meg előttünk e nevezetes szó története.[161] A latin *pecus* távoli rokonaként valamennyi régi germán nyelvben létezett egy olyan szó, amely – fölváltva, illetőleg az egyes idiómáktól függően – hol az ingó jószágot, hol annak akkoriban legelterjedtebb és legértékesebb formáját, a lábasjószágot jelölte. A német nyelv *Vieh* szava mind a mai napig hűen őrzi ez utóbbi jelentést. A germán hódítóktól átvett kölcsönszóból a gallorománban *fief*, provanszál nyelven pedig *feu* lett. Kezdetben eredeti jelentései közül jobbára csak az egyiket őrizte meg, vagyis tágabb értelmében („ingó vagyon") használták. Gyakran ebben a jelentésben szerepel még a 10. század eleji Burgundiából származó különféle oklevelekben is. Lássunk egy példát! Egy ember földet akar vásárolni. A vételárat a szokásos pénzérték alapján állapítják meg. A vevőnek viszont nem áll a megfelelő pénzeszköz a rendelkezésére, ezért az árat az akkoriban megszokott módon vagyontárgyakban rója le, amiről a szöveg így emlékezik meg: „Megkaptuk tőled a kikötött vételárat ennyi meg ennyi *livre*-t, *sou*-t vagy dénárt kitevő jószágban *(feos)*."[162] A hasonló tárgyú dokumentumok vizsgálatából kiderül, hogy rendszerint fegyverekkel, ruhadarabokkal, lovakkal, olykor élelemmel fizettek. Nagyjából ezekből a cikkekből álltak azok az adományok is, amelyeket az „úr" a saját házában eltartott vagy általa fölszerelt fegyvereseknek juttatott. Nem kétséges, hogy ilyen esetekben is „jószágról" *(feos)* volt szó.

Ez a szó azonban olyan nyelvekből származott, amelyeket a romanizált Galliában már senki sem ismert, ráadásul teljesen különvált attól a szókészlettől, amelynek keretében eredetileg meghonosodott; nem csoda hát, hogy könnyen

elszakadhatott etimológiai tartalmától. A földesúri házakban, ahol szinte mindennap használatos volt, egyre inkább csak magát a javadalmazást jelölték vele, immár tekintet nélkül az adományok ingó vagy ingatlan voltára. Ha az addig a vezér házában élő fegyveres kísérők egyike földet kapott urától, akkor a birtokot már a katona *feus*-ának nevezték. Később pedig, minthogy a földet lassanként a vazallus szokásos bérének tekintették, a régi, eredetileg gyökeresen ellentétes értelmű elnevezést kizárólag erre a javadalmazási formára alkalmazták. Mint számos más esetben is előfordul, a szemantikai átalakulások végén a szó eredeti jelentésével éppen ellentétes értelmet kapott. A vazallusi földként adományozott hűbérekről legelőször a 9. század legvégén tesznek említést a dokumentumok.[163] A szó egy délvidéki okiratban bukkan föl először, melyet tudatlan, s ezért a beszélt nyelv szókincséből fölöttébb gyakran merítő klerikusok állítottak ki. A következő században azután néhány más, szintén Languedocból származó dokumentumban is találkozhatunk vele. A nyelvtisztaságra jobban ügyelő bretagne-i, észak-franciaországi vagy burgundiai kancelláriák csak nagyjából az ezredforduló táján engedtek ezen a ponton a köznyelv nyomásának. A népnyelvi szó még így is csak a klasszikus elnevezést megvilágító szómagyarázatként kerülhetett az első időkben a szövegekbe. „A jótétemény *(beneficium)*, mit közönségesen hűbérnek *(fief)* mondanak...", olvashatjuk egy 1087-ben készült hainaut-i ügyiratban.[164]

Ugyanakkor a germán nyelvű vidékeken a *Vieh* szó – minden más, emelkedettebb értelem nélkül – kizárólag a lábasjószágot jelölte továbbra is. Valójában semmi sem gátolta meg az okiratok szerkesztőit abban, hogy a galliai jegyzőktől átvegyék a földre *(fief)* általuk kiötlött leleményes tükörkifejezések valamelyikét, melyek közül a legelterjedtebb, a *feodum* szó sem a németországi, sem a Capeting-királyságbeli kancelláriák számára nem volt ismeretlen. A köznyelvnek azonban saját szóra volt szüksége, hogy a mindennapi élet egyik realitását kifejezze. Minthogy a vezérek embereinek juttatott földadományok elvileg ideiglenes jellegűek voltak, elterjedt a szokás, hogy egy gyakran használt, „időlegesen átenged, kölcsönad" jelentésű igéből képzett főnévvel jelöljék őket. A hűbérbirtokból tehát a németben „kölcsön" *(Lehn)* lett.[165] Mivel a szóban forgó elnevezés és a továbbra is szinte mindennap használt ige közötti kapcsolat állandóan érzékelhető maradt az emberek számára, a német terminust sohasem használták olyan szűk értelemben, mint francia megfelelőjét, és – legalábbis a népnyelvben – a legkülönbözőbb földátengedési aktusokat jelölték vele. Ebből is látszik, hogy a kölcsönszavak minden más nyelvi elemnél alkalmasabbak az új keletű speciális fogalmak kifejezésére.

Maga a fogalom, amelyet a „jótétemény", a „hűbér" és a *Lehn* szinonimák igyekeztek megragadni, egyébként teljesen világos volt. Félreértés ne essék: lényegileg gazdasági természetű fogalomról van szó. Amikor „hűbért" emlegettek, alapvetően olyan birtokra gondoltak, amelyet teljesítendő szolgálatok, nem pedig fizetési kötelezettségek ellenében engedett át a tulajdonosa. (Utóbbiak

mindig csak járulékos teherként – és akkor is csak ritkán – szerepeltek a szerződésekben.) Pontosabban egy birtok attól még nem lesz hűbér, hogy a vele járó legfontosabb terhek különböző szolgálatokból állnak, hanem csak attól, hogy ezek a szolgálatok egyértelműen meghatározott hivatáshoz és személyhez kötötten jelentkeznek. Az úrbért – amelyet a 13. századi jogtudósokat megelőzve már a 11. századi okiratok világosan szembeállítják a hűbérrel – a szolgáltatások mellett különböző munkakötelezettségek is terhelték. Ám ezek a feladatok (földművesrobot, fuvarozás, sőt apró háziipari termékek előállítása) mind olyanok voltak, hogy elvben mindenki teljesíteni tudta volna őket. Ráadásul közösségi szokások szabályozták őket. Az esetenként más és más megegyezések vagy hagyományok által rögzített, szolgálatokkal járó földek azonban elsősorban mint javadalmazások, más szóval mint „hűbérföldek" jelentek meg. Az ilyen földekhez azért jutott egy-egy földesúri tiszt is, hogy megbízhatóan tartsa rajta a szemét a többi földbérlőn. Földet kapott szerzetesgazdáitól a festő, akinek hivatala a templom falainak díszítése volt, illetve az az ács vagy ötvös, aki cserébe földesurát szolgálta ezután mesterségével. Föld lehetett a pap jutalma is az egyházközség lelkeinek gondozásáért, vagy a vazallusé, aki hivatásos katonaként, megbízható fegyvertársként szolgálta urát. A földnek, amely egy sajátos szolgálathoz kötődött – minden esetben egyéni megegyezés vagy egyedi hagyomány alapján – mindenekelőtt bérjellege volt meghatározó: egyszóval mint egy szolgáltatásra kötelezett földbérlet. Ezeket nevezték – függetlenül a kedvezményezett társadalmi rangjától – hűbérnek *(fief)*.[166] Az egyszerű munkásnak természetesen nem kellett hűbéresküt tennie. A földesúri tiszt gyakran maga is szolga volt *(serf)*, és sem a maillezais-i Benedek-rendiek vagy a poitou-i gróf szakácsai, sem a trieri szerzeteseken rendszeres időközönként eret vágó felcser nem tettek szert különösebb társadalmi tekintélyre azzal, hogy megszokott foglalatosságaikat gyakorolták. Ám minthogy saját telkekhez jutottak, s immáron nem a gazdáik házában osztogatott porciókon éltek, ezek a meghatározott hivatást betöltésével szolgáló emberek joggal számítottak a hűbérfölddel rendelkező dependensek közé. Néhány esetből kiindulva egyes történészek arra a fölöttébb téves következtetésre jutottak, hogy az efféle alacsony sorú embereknek juttatott hűbérföldek az intézmény késői eltorzulásának eredményei. Már a 9. századi urbáriumokból tudható, hogy falunagyok, kézművesek vagy lovászok is részesültek „jótéteményekben". Einhard (Éginhard) megemlít egy festőt, aki Jámbor Lajos idejében efféle birtokhoz jutott. Amikor a „hűbér" szó 1008 és 1016 között a Rajna-vidéken először jelent meg – latin köntösben –, egy kovácsmester földjét jelölték vele. Egy eredetileg általános jellegű intézmény lassan osztályintézménnyé vált: ezen a fejlődésen ment keresztül a hűbérbirtok csakúgy, mint a vazallusság vagy a hűbéri idők megannyi más jogi alakzata. Az átalakulás sohasem az ellentétes irányban ment végbe.

Magától értetődik ugyanis, hogy hosszú távon nem fért volna meg a közfelfogással, ha ugyanaz a terminus szolgál olyan lényegesen eltérő nagyságú és

természetű javak jelölésére, amelyeket alapvetően különböző társadalmi állású emberek – falunagyok, szakácsok, parasztoknak parancsoló katonák, grófok, hercegek – birtokoltak. Még viszonylag demokratikusnak számító társadalmunkban is szükségét érezzük annak, hogy a szó megválasztásával a megbecsültség különböző korlátait építsük ki a fizikai munkás bére, a hivatalnok fizetése és a szabadfoglalkozásúak honoráriuma közé. Az értelmi bizonytalanság azonban sokáig fönnmaradt. Még a 13. századi Franciaországban is emlegettek földesúri tiszteknek vagy kézműveseknek juttatott hűbérföldeket, s a vazallusi birtokokat megkülönböztetni igyekvő jogászok végül arra az elhatározásra jutottak, hogy ezeket a „szabad" *(franc)* melléknévvel jelölik, lévén hogy kizárólag teljesen szabad emberhez méltó kötelezettségek terhelik őket. Más nyelvekben, amelyekbe a francia szóhasználatból került át a terminus, még sokáig megmaradt – minden földadományozástól függetlenül – az elnevezés „bér"-értelme: a 13. századi Itáliában *fió*nak nevezték egyes városi magiszterek és más főtisztviselők pénzbeli javadalmazását, Angliában pedig ma is *fee*-nek mondják az orvosok és az ügyvédek tiszteletdíját. Amikor azonban mindenféle jelző nélkül használták a szót, akkor egyre inkább a hűbérbirtokok leggyakoribb és egyben társadalmilag legjelentősebb válfajára vonatkoztatták, amelyek körül a tulajdonképpeni „hűbéri" jog kialakult, vagyis – a szónak a még korábban rögzült, elkülönült értelmében – a vazallusi szolgálatokkal terhelt birtokokat jelölték vele. A 14. században keletkezett *Szász tükör* glosszáriumában már ez áll: „A hűbérbirtok *(Lehn)* a lovag bére."

A vazallusok „telekre ültetése"

A vazallus javadalmazásának kétféle módja – azaz hűbérbirtok adományozása, illetve a hűbérúr házában való ellátás – nem egymást kölcsönösen kizárva valósult meg. Azzal, hogy birtokhoz jutott, a fegyveres kísérő még nem mondott le a hűbérúri bőkezűség egyéb jeleiről, jelesül a lovakról, a fegyverekről, elsősorban pedig a ruhákról, a mókusprémmel díszített palástokról. Az ajándékokat sok esetben a szokásjog is tartalmazta, és még a legmagasabban álló személyiségek – például Hainaut grófja, aki Liège püspökének volt a vazallusa – sem engedhették meg maguknak, hogy semmibe vegyék ezt a hagyományt. Olykor – így 1166-ban egy angol főúr környezetében – az is előfordult, hogy néhány szép földbirtokokkal ellátott lovag továbbra is ura otthonában élt, aki biztosította számukra „mindazt, mire csak szükségük volt".[167] Egy-két kivételes esettől eltekintve azonban elmondható, hogy éles határvonal húzódott a vezér otthonában lakó és a birtokkal ellátott vazallusok között, s a két csoport tagjai különböző módon szolgálták urukat. Így már Nagy Károly alatt rendhagyónak tartották, hogy egy palotai szolgálatot ellátó vazallus ugyanakkor *beneficium*mal is rendelkezzék. Noha természetesen a hűbérbirtokosok veszély esetén vagy tanácsnapon segítségnyújtással, békeidőben pedig a rend fönntartásával tartoztak uruknak, a ve-

zér kíséretével és a személye körüli legelőkelőbb teendők elvégzésével járó ezernyi feladat ellátását csak a háznéphez tartozó és állandón jelen lévő vazallusoktól lehetett elvárni. Minthogy a két kategória nem volt egymással fölcserélhető, a köztük lévő különbséget szoros értelemben nem tekinthetjük egy adott fejlődési folyamat két fázisának. Kétségtelen, hogy időben a vezér házában eltartott fegyvertársak csoportja jelent meg elsőnek, ám ezek még sokáig párhuzamosan szolgáltak a hűbérfölddel javadalmazott dependensekkel. Amikor a hűbérúr a közvetlen kíséret egyik tagjának birtokot ajándékozott, egy másik – többnyire örökségéhez még hozzá nem jutott vagy nem elsőszülött ifjú – foglalta el megürült helyét az asztalnál: a biztos koszt és kvártély annyira irigylésre méltó helyzetet jelentett, hogy olykor a szerényebb körülmények között élő lovagi családok mindenáron igyekeztek idejekorán kicsikart ígéretekkel legifjabb sarjaik jövőjét megalapozni.[168] Fülöp Ágost uralkodásának kezdetén a birtoktalan vazallusok még olyan sokan voltak, hogy a keresztes hadjárat céljaira kivetett tizedről szóló rendeletében az adózók minden kategóriáját fizetésre kötelezni igyekvő király feladatának tartotta, hogy külön is szóljon róluk.

Nem kétséges viszont, hogy a két csoport között már a Karoling-időkben aránytalanság jött létre a hűbérbirtokosok javára, s a különbség a későbbiekben tovább növekedett. Ezt az átalakulást, valamint az azt kiváltó okok egynémelyikét rendkívül érzékletesen állítja elénk az az eseménysor, amely nem Franciaországban zajlott ugyan, de amelyre most joggal utalhatunk, lévén hogy a benne szereplő intézmények sajátságosan francia eredetűek.

Miután Vilmos meghódította Angliát, első dolga az volt, hogy újdonsült királyságában is meghonosítsa a hadba szólítás hűbéri gépezetét, amely normandiai hercegségében már nagyszerűen működött. Legfőbb híveit tehát arra szólította föl, hogy folyamatosan bocsássanak a rendelkezésére lovagokból álló csapatokat, amelyeknek a létszámát báróságonként egyszer s mindenkorra rögzítették. Emiatt a királytól közvetlenül függő valamennyi főúr maga is kénytelen volt legalább néhány katonai hűbéressel körülvenni magát. Természetesen mindegyikük szabadon dönthette el, milyen módon tartja el őket. Kezdetben számos püspök és apát jobbnak látta, ha „a birtokon" gondoskodik róluk, s nem „ülteti telekre" őket. Természetesen ez volt minden országban a legvonzóbb megoldás az egyházi főemberek szemében, így ugyanis érintetlenül megőrizhették a gondjaikra bízott elidegeníthetetlen közös vagyont: I. Konrád salzburgi érsek életrajzírója még mintegy száz évvel később is azért dicséri hősét, mert háborúit „anélkül vívta, hogy lovagjai jóindulatát apró ingó javak ajándékozásán kívül bármi mással is elnyerte volna". Az angol főpapok azonban – néhány ritka kivételtől eltekintve – hamarosan kénytelenek voltak szakítani ezzel az oly kedvükre való gyakorlattal, s a királyi hadsereg kiállítását az egyházi földekből kiszakított hűbérbirtokokra kellett alapozniuk.[169] Az elyi krónikás beszámol arról, hogy abban az időben, amikor még közvetlenül a monostortól kapták ellátásukat, a vazallusok ottléte valósággal elviselhetetlenné vált, mert állandóan nagy

hangú követelőzésekkel ostromolták a pincemestert. Könnyen belátható, hogy a fegyveresek lármás, gátlástalan csapatai kellemetlen szomszédságot jelentettek a kolostorok nyugalma szempontjából, és nem kétséges, hogy az efféle bajok magában Galliában is nagyban hozzájárultak az egyházi szolgálatban álló familiáris vazallusok számának gyors és idejekorán bekövetkező csökkenéséhez, noha a 9. század elején még oly sok akadt belőlük a nagyobb egyházi közösségek háza táján, hogy például Córdobában a barátok külön süttettek maguknak a többi ellátmányosénál finomabb kenyeret. Ugyanakkor ehhez az egyházi uradalmakra sajátosan jellemző kellemetlenséghez egy másik, súlyosabb nehézség is járult, amely bár nem tette teljesen lehetetlenné, azért jelentősen korlátozta a házbeli harcosok eltartását. A feudalizmus első korszakában merész vállalkozásnak tűnt, ha valaki viszonylag nagyszámú csapat rendszeres ellátásáról próbált gondoskodni. A kolostori *annales*ekben gyakran esik szó a refektóriumban mutatkozó ínségről. A legtöbb esetben mind az úr, mind fegyveres kísérete számára az látszott a legbiztosabb megoldásnak, ha az utóbbira hárul – a rendelkezésére bocsátott szükséges eszközök segítségével – saját létfenntartásának minden gondja.

Az udvari ellátás kiváltképp alkalmazhatatlannak bizonyult azokban az esetekben, amikor a hűségükért ellenszolgáltatást váró vazallusok túlságosan is előkelőek voltak ahhoz, hogy készek lettek volna egész életüket uruk árnyékában eltölteni. Önálló jövedelemre volt szükségük, amely a parancsolási hatalom gyakorlásához kapcsolódva lehetővé teszi számukra, hogy társadalmi presztízsükhöz illő körülmények között éljenek. Olykor viszont a szolgálat megfelelő ellátása miatt került előtérbe ez a megoldás. A Karoling-kor *vassus dominicus*a hivatala szerint ideje legnagyobb részét saját provinciájában töltötte, hogy ott a rendről gondoskodjék. Nem meglepő tehát, hogy a vazallusi kötelékek számbéli növekedését a „beneficiumok" óriási mennyiségben való szétosztása kísérte.

Torz képet alakítanánk ki magunknak a hűbéri kötelékek megsokszorozódásáról, ha azt hinnénk, hogy minden hűbérbirtok a vazallusnak ténylegesen nyújtott hűbérúri adomány révén jött létre. Bármilyen ellentmondásosnak is tűnjék, sok esetben a kapcsolat alapja valójában a vazallus által juttatott ajándék volt. A védelmet kereső embereknek nemegyszer meg kellett vásárolniuk ezt az oltalmat. A gyöngébbet magához láncoló hatalmasság többnyire elvárta, hogy a személyeken túl a dolgok is uralma alá kerüljenek. Az önmagukat felajánlók tehát személyükkel együtt földjeiket is fölajánlották jövendő uruknak, aki viszont, mihelyt létrejött a személyes függőségi viszony, visszaadta újsütetű alattvalójának az általa ideiglenesen átengedett javakat, egyúttal azonban saját felsőbb joga alá vonta őket, ami a birtokokra nehezedő különböző terhek formájában nyilvánult meg. A földtulajdon önkéntes föladásának ez a módja mind a frank időkben, mind a hűbériség első korszakában széles körben terjedt a társadalom minden rétegében, azonban a magát felajánló rangjának és életmódjának megfelelően igen különböző formákat ölthetett. A paraszt által visszakapott

földet természetbeni vagy pénzbeli szolgáltatások, valamint földművesrobot terhelték meg. A magasabb társadalmi állású, katonai életmódot folytató személy viszont a hűbéreskút követően tisztes vazallusi hűbérföldként kapta vissza egykori családi örökségét. A dologi jog terén ekkor vált végleg külön a tulajdonok két nagy kategóriája: egyfelől az uradalom kollektív szokásrendje alá tartozó paraszti telkek, továbbá a hűbérföldek, másfelől a mindenfajta függőségtől mentes „allódiumok" csoportja.

A *fief* („hűbér") szóhoz hasonlóan a franciául *alleu*-nek nevezett allódium is germán eredetű szó, azzal a különbséggel, hogy képződése jóval közvetlenebb formában ment végbe: az *od* („vagyon") és talán az *al* („teljes") szavak összetételéből jött létre. Az előbbivel együtt csak az idegenből átvett jelentéstartományban használták a román nyelvekben. Németül ugyanezt a dolgot az *Eigen* („saját") szóval fejezték ki. Néhány helyi jellegű, elkerülhetetlen torzulás ellenére e két rokon értelmű szó jelentése a frank kortól a hűbéri idők végéig, sőt azon túl is tökéletesen változatlan maradt. Olykor „teljes tulajdonként" definiálták, elfeledkezve arról, hogy ez a kifejezés nemigen áll összhangban a középkori jogrendszerrel. Függetlenül a mindenütt jelen lévő nemzetségi korlátoktól, az allódiumbirtokosok, amennyiben maguk is hűbérurak voltak, a legtöbb esetben paraszti, sőt vazallusi telkek fölött álltak, amelyeknek többnyire örökletes haszonélvezeti jogaik alapvetően korlátozták a hűbérurak szabad mozgásterét. Más szóval az allódiumtulajdonos „lefelé" nem rendelkezett korlátlan jogokkal. „Fölfelé" viszont igen: a középkor végi német jogtudósok elmés kifejezéssel „naptól függő birtoknak" – azaz fölöttes hűbérúr nélküli földnek – nevezik majd az efféle birtokokat.

Természetesen jellegétől, valamint birtokosa társadalmi rangjától függetlenül mindenfajta ingatlan vagy ingatlanból eredő jövedelem rendelkezhetett ezzel a privilégiummal az apró paraszti gazdaságoktól kezdve egészen a járandóságbehajtási vagy hatalmi jogok legmagasabb formáiig. Ellentét feszült tehát egyfelől az allódiumok és a cenzuális telkek, másfelől az allódiumok és a hűbérföldek között. Most csak ez utóbbi foglalkoztat bennünket. A franciaországi, illetve a Rajna-vidéki fejlődés e tekintetben két különböző kisugárzású fázison keresztül valósult meg.

A Karoling Birodalom fölmorzsolódását kísérő és követő anarchia közepette számos hűbéres megragadta a kedvező alkalmat, és egész egyszerűen kisajátította a birtokot, amelyre korábban meghatározott föltételek mellett „ráültették". Különösen akkor történt ez, amikor a haszonélvezetet valamelyik egyházi intézmény vagy maga a király engedte át. Hasonlítsunk csak össze két harmincnyolc év különbséggel kiállított limousini oklevelet! 876-ban Kopasz Károly „jótéteményként, a haszon élvezetével" átengedi Aldebert nevű hívének *Cavaliacus* földjét élete, valamint fiai élete végéig. 914-ben viszont Aldebert Alger nevű fia a limoges-i kanonokoknak adományozza „*cavaliacus*i allódiumát, amelyhez családi örökségként jutott".[170]

Azonban a kisajátítás útján szerzett vagy a régi eredetű, szabályosan létrejött allódiumok többnyire nem élvezhették sokáig különálló státusukat, hacsak nem jutottak a fenti esethez hasonló módon az egyház kezére. Az egyik krónikás szerint élt hajdanán két fivér, Herroi és Hacket, akik apjuk, egy gazdag poperinghe-i uraság halála után fölosztották egymás közt az örökölt allódiumokat. Boulogne és Guines grófjai azonban minden erővel igyekeznek rávenni őket, hogy tegyenek nekik hűbéresküt földjeikért. „Az embereket Istennél is jobban félő" Hacket végül enged Guines grófja fölszólításának. Herroi viszont egyik őt zaklató főúr függőségébe sem akar lépni, ezért saját örökségrészét a thérouanne-i püspöknek adományozza, akitől azután hűbérként veszi vissza.[171] Az eseményeknél jóval később, mintegy mendemondaként följegyzett történet nem tekinthető részleteiben is hitelesnek. Alapjában véve azonban valós képet tár elénk arról, milyen lehetett az egymással versengő szomszédos főurak nagyravágyásától szorongatott kis allódiumbirtokosok sorsa. Gilbert de Mons egyébként megbízhatóan pontos krónikájában pedig arról olvashatunk, hogy a Hainaut környéki allódiumföldeken emelkedő várak gazdái egymás után a tartományúr vagy Flandria grófjának a hűbéresei lesznek. Az allódiumok teljesen sohasem tűntek el, lévén hogy a lényegét tekintve függőségi láncolatként megjelenő hűbéri rendszer még azokban az országokban sem jutott el soha a tökéletesség stádiumába, ahol a legkorábban kezdték meg kiépítését. Az első Karolingok korában még mindenfelé találkozunk velük, olyannyira, hogy az adott grófságban fekvő allódium birtokosának kellett lenni ahhoz, hogy valakit egy adott egyházi intézmény védnökének *(avoué)*, azaz világi képviselőjének nevezzenek ki. A 10. századdal azonban számuk rohamos csökkenésnek indult, miközben a hűbéreké szüntelenül emelkedett. Az emberekkel együtt a föld is a hatalmasabbak függésébe került.

Akár a hűbérúr hasította ki a saját vagyonából a vazallusi hűbérföldet, akár a jogászok által később használt kifejezéssel „visszavétel" útján jött létre – vagyis eredeti tulajdonosa előbb lemondott róla, majd hűbéresi minőségében „visszavette" –, hivatalosan mindig úgy jelent meg, mint a hűbérúr adományozta birtok. Ennek megfelelően egy „invesztitúrának" nevezett szertartás is lezajlott, amelyben a dologi jogokat rendszerint ceremoniális külsőségek közepette engedték át: a hűbérúr egy a birtokot jelképező tárgyat nyújtott át vazallusának. Gyakran beérték egy kisebb pálcával, ám előfordult, hogy kifejezőbb szimbólum mellett döntöttek, s ilyenkor az átengedett földre utaló rögöt vagy a fegyveres szolgálatra utaló lándzsát nyújtottak át, olykor pedig zászlót: utóbbi akkor szerepelt a szertartáson, ha a hűbéres nemcsak ura katonája volt, hanem vezérként maga is lovagokat hívhatott egybe saját lobogója alatt. Ezeken a kezdetben meglehetősen bizonytalan alapokon azután a szokásjog és a jogászlelemény lassan egy sor, vidékenként változó sajátosságot épített ki. Amikor újsütetű vazallus részesült adományban, az invesztitúrára mindig közvetlenül a hűbéreskü és a hűségfogadalom után – és sohasem előtte – került sor.[172] A hűségi köte-

léket létrehozó szertartásnak szükségképpen meg kellett előznie a hűségjutalom átadását.

Hűbérbirtok elvben bármilyen jószágból létrejöhetett. A gyakorlatban azonban – ha vazallusi hűbérekről volt szó – a javadalmasok társadalmi helyzetének megfelelően bizonyos korlátokat kellett figyelembe venni – legalábbis attól az időszaktól kezdve, amikor egyértelműen éles osztálykülönbség alakult ki a *commendatio* különböző formái között. Egy 7. századi dokumentum szerint a fegyvertárs a neki juttatott adomány fejében mezőgazdasági robotmunka teljesítésére volt kötelezhető. A későbbi korok vazallusai azonban már méltatlannak találták, hogy saját kezükkel dolgozzanak, és mások munkájából szándékoztak megélni. Amikor földet kaptak, abban egyeztek meg urukkal, hogy a birtok telkesparasztokkal együtt kerül át hozzájuk, akik nemcsak természetbeni vagy pénzbeli szolgáltatásokkal tartoznak nekik, hanem munkakötelezettséggel is, ami lehetővé tette a gazda közvetlen kezelésében levő földterület ingyenes művelését. Más szóval a legtöbb vazallusi hűbér maga is kisebb-nagyobb uradalom volt. A többi hűbér viszont különféle jövedelmekből (dézsmák, egyházi kazuálék, piaci illetékek, útvámok) állt: javadalmasaik ekkor is élvezhették a nemes semmittevés privilégiumát, de legföljebb csak közvetlenül rendelkezhettek maguk is tőlük függőkkel.

A középkori felfogás szerint ez utóbbi kategóriába tartozó, bizonyos mértékben a földhöz kapcsolódó jövedelmek is az ingatlanvagyonok közé számították. Csak később, amikor a kereskedelem és a közigazgatási szervezet fejlődése nyomán viszonylag jelentős pénzkészletek halmozódtak föl a királyságokban vagy a nagyobb fejedelemségekben, kezdtek a királyok és a főurak egyszerű járadékból álló, földbirtoklással nem járó hűbéreket adományozni híveiknek, akik ebben az esetben is kötelesek voltak hűbéresküt tenni. Ezek a „kamarai", azaz kincstári hűbérek számos előnnyel jártak. Egyrészt nem vezethettek semmiféle földelidegenítéshez. Másrészt elkerülhetővé vált a rendszernek az a torzulása, melynek során, mint látni fogjuk, a legtöbb hűbérföld örökletes vagyonná vált. Ekképp ezekkel a legjobb esetben is csak élethosszig szóló javadalmakkal sikerült a kedvezményezetteket szorosabb függésbe hozni. Az uralkodók így jobban kézben tarthatták távoli, a közvetlen igazgatásukon kívüli területeken élő híveiket is. A jelek szerint a már korán meggazdagodott angol királyok vezették be elsőként ezt a módszert, s már a 11. század végén ezt alkalmazták a flandriai hűbérurakkal, elsősorban a tartomány grófjával szemben, hogy hatékonyabb katonai segítségadásra ösztönözzék őket. Később a riválisainak tekintett Plantagenêt-ket mindig sietve utánzó Fülöp Ágost igyekezett – ugyanezzel a módszerrel és ugyancsak Flandriában – fölvenni velük a versenyt. A 13. században a Staufenek is így próbálták megnyerni maguknak a Capetingek tanácsadóit, és fordítva. De így járt el Szent Lajos is, amikor közvetlen függésébe léptette Joinville-t, aki addig csak alhűbérese volt.[173] Ami pedig a fegyveres háznépet illeti, a pénzben folyósított javadalmazás megkímélte a ház urát az ellátás minden

gondjától. A 13. században minden bizonnyal azért csökkent oly gyorsan az ellátmányos vazallusok száma, mert hűbér formájában gyakran állandó és változatlan összegű pénzjavadalmazáshoz jutottak az egyszerű természetbeni ellátás helyett.

Bizonyosak lehettek-e a kortársak abban, hogy egy tisztán ingó jövedelem jogszerűen képezheti hűbérbe adás tárgyát? A probléma nemcsak elméleti síkon jelentkezett. Fölvetődött ugyanis a kérdés, meddig terjedjen azoknak a sajátos jogszabályoknak az érvénye, amelyek fokozatosan alakultak ki a vazallusi hűbérbirtok körül. Ez a magyarázata annak, hogy Itáliában és Németországban, ahol különféle, később részletezendő körülmények hatására a tulajdonképpeni hűbéri jognak leginkább sikerült önálló jogrenddé összeállnia, a jogelmélet és a joggyakorlat egyaránt szembehelyezkedett azzal, hogy a pénzbeli járadékokat hűbéreknek minősítse. Franciaországban azonban ez a probléma nem okozott sok fejtörést a jogászoknak. A régi „katonai birtok" elnevezés leple alatt a főúri vagy fejedelmi családok szinte észrevétlenül tértek át az adásvételen nyugvó új gazdasági rendre jellemző kvázibérrendszerre.

A vazallus fizetségének tekintett hűbér átengedése természetszerűen a létjogosultságát alkotó emberi kötelék fönnállásáig szólt. Nagyjából a 9. századtól a vazallusságot összekötő kapocsnak tekintették két élet között. Az a fölfogás érvényesült, hogy a vazallus csak saját vagy ura haláláig birtokolhatja a „jótéteményt" vagy a hűbért. Ez a kikötés formálisan mindvégig szerepelt az idevonatkozó jogi szabályozásban. Ahogy a hűbéri kapocs az eredeti páros tovább élő tagja és partnerének örököse között csak újabb hűbéreskü révén maradhatott fönn, az invesztitúrát is meg kellett ismételni ahhoz, hogy a hűbéres örököse megőrizhesse a birtokot, illetve hogy az elhunyt hűbérúr örököse meghagyja ugyanannak a hűbéresnek a birtokában. A következőkben azt vesszük majd szemügyre, hogyan cáfolt rá hamarosan és látványosan a gyakorlat ezekre az alapelvekre. E tekintetben a dolgok mindenütt azonos módon mentek végbe a feudális idők Európájában, úgyhogy előbb a vizsgálódási körünkön kívül maradt országokban követjük nyomon az eddig tárgyaltakhoz hasonló vagy velük megegyező intézmények fejlődését.

HARMADIK FEJEZET

Európai körkép

Franciaországi eltérések: a délnyugati tartományok és Normandia

Franciaország fejlődése már a középkorban abba az irányba tartott, hogy a nemzeti egység egyre szorosabb kötelékével – Mistral szép kifejezésével: ahogy a Rhône öleli magához a Durance-ot – fűzzön egybe egy sor olyan népcsoportot, melyeket eredetileg markáns különbségek választottak el egymástól. A kérdés társadalomföldrajzi vizsgálata azonban mindeddig a legelhanyagoltabb kutatási területnek számít. Így most csak arra szorítkozhatunk, hogy néhány vizsgálódási irányt a kutatók figyelmébe ajánlunk.

Vegyük először szemügyre az aquitániai délvidéket, azaz Toulousain-t, Gascogne-t és Guyenne-t. Ezeken a minden tekintetben rendkívül eredeti társadalmi struktúrájú, a frank intézmények kisugárzásától nagyrészt érintetlen területeken a függőségi viszonyok elterjedése a jelek szerint számos akadályba ütközött. Az allódiumok – mind apró parasztgazdaságok, mind nagybirtok formájában – mindvégig nagy számban maradtak fönn ezeken a vidékeken. A hűbér fogalma itt is megjelent ugyan, ám az északi vidékeken oly tiszta körvonalai hamarosan elmosódtak. Bordeaux vagy Toulouse környékén már a 12. században ezzel a szóval jelöltek minden telket, köztük azokat is, amelyeket alsóbbrendű földesúri szolgáltatások vagy mezőgazdasági robotmunkák terheltek. Ugyanez mondható el a „honor" szóról, amely – egy később részletezendő jelentésváltozás következtében – északon mintegy a „hűbér" szinonimája lett. Nem kétséges, hogy mindkét szó először eredeti, sajátlagos értelmében jelent meg a déli vidékeken is, s csak később kapott a ténylegesen hűbéresített területeken ismeretlen új jelentést. Az alapvetően más szokásrendszert követő helyi társadalom magukat a jogi fogalmakat értelmezte tökéletlenül.

A Rollo vezetésével Neusztriában letelepedő skandinávok a régi frankokéhoz hasonló fegyvertársi kötelékek szerint szerveződtek, de hagyományaik semmi olyan elemet nem tartalmaztak, ami valamelyest is emlékeztetett volna a vazallusságnak és hűbérbirtokoknak az akkori Galliában kiépült rendszerére. Vezéreik azonban meglepő gyorsasággal vették át ezeket az intézményeket. A hűbéri viszonyokat a fejedelmeknek sehol sem sikerült a hatalmuk megszilárdítására oly hatékonyan fölhasználni, mint ezen az idegenek által elhódított területen. Ugyanakkor a társadalom mélyebb rétegei továbbra is őriztek néhány sajátságos vonást. Akárcsak a Garonne partjai mentén, Normandiában is hama-

rosan „hűbérnek" neveztek minden telket. A két esetben az okok azonban nem estek pontosan egybe. Normandiában a jelek szerint nem tudatosult a társadalmi osztályoknak – és következésképp a földeknek – az életmód különbözőségéből eredő, másutt oly erőteljesen jelentkező differenciálódása. Erről árulkodik a „vavasszorok" („alhűbéresek") különleges státusa is. A szó itteni megjelenésében nincs semmi rendkívüli: valamennyi román nyelvű területen azokat a személyeket jelölte, akik a katonai hűbérbirtokosok láncolatában a legalsó helyet foglalták el, vagyis a királyokhoz és a főurakhoz viszonyítva csak vazallusok vazallusai *(vassus vassorum)* voltak. A normann vavasszor különleges helyzete a birtokát általában terhelő szolgálatok furcsa szövevényéből eredt. A lovas vagy gyalogos katonai szolgálat mellett földesúri szolgáltatásokkal, sőt robotmunkával is tartozott urának, vagyis félig hűbéresi, félig paraszti sorban élt. Nem vitás, hogy a viking szokások tovább élését kell látnunk ebben az anomáliában. Minden kétségünk eloszlik, ha csak egyetlen pillantást is vetünk az angliai Normandiára, vagyis a „dán szokásjog" alapján álló északi és északkeleti grófságokra. Ezeken a vidékeken szintén kétféle szolgáltatások terhelték az eredetileg *drengeknek*, vagyis a vazallusokhoz hasonlóan „ifjaknak" nevezett dependensek földjeit. A szó egyértelműen északi eredetű, s mint láttuk, a normann inváziót közvetlenül követő időszakban feltehetően a Szajna partvidékén is használatos volt.[174] A vavasszorok és a *drengek* egyaránt sok fejtörést okoztak a következő századok jogászainak, akik mereven ragaszkodtak a fokozatosan kikristályosodott osztályozási kategóriákhoz. Abban a világban, amely minden más társadalmi tevékenység fölé helyezte és tőlük elkülönítve kezelte a katonamesterséget, ezek az emberek makacsul s kínosan emlékeztettek azokra az időkre, amikor az „északi embereknél" – mint arról egy sor izlandi *saga* ma is tanúskodik – semmiféle szakadék nem húzódott a parasztok és a harcosok élete között.

Itália

A félsziget lombardok lakta részén spontán kialakult emberi viszonylatok az önkéntes szolgaságba lépéstől a fegyvertársi kötelékig majdnem minden szempontból tökéletesen egybeestek a Galliában meghonosodott *commendatio* gyakorlatával. A harcosokat – legalábbis a királyok, a hercegek és más főbb hatalmasságok környezetében – a német eredetű *gasindus* elnevezéssel jelölték. Sokan közülük földbirtokhoz jutottak, melyet egyébként többnyire vissza kellett adniuk följebbvalójuknak, ha a továbbiakban nem kívántak engedelmeskedni nekik. Ugyanis a viszony alapjául szolgáló, mindenhol másutt is érvényesülő szokásoknak megfelelően a kötelék távolról sem volt eltéphetetlen: a törvények kifejezetten elismerték a szabad lombardok jogát, hogy „nemzetségükkel egyetemben tetszésük szerint költözködjenek" – föltéve, ha nem akarják elhagyni a királyság területét. A bizonyos szolgálatokat jutalmazó javakra vonatkozó jogi

kategória fogalma azonban csak azután jelent meg, hogy a lombard állam betagolódott a Karoling Birodalomba. A „beneficiumot" a frankok honosították meg Itáliában, de – akárcsak az intézmény szülőhazájában – az elnevezést hamarosan itt is fölváltotta a „hűbér". Eredetileg a lombard nyelvben is ingó vagyont jelentett ez a szó, a 9. század végéről viszont adatunk van arról, hogy Lucca környékén már katonai hűbérföldet jelölnek vele.[175] ugyanakkor a gallofrank „vazallus" lassanként fölváltotta a *gasindus* szót, melynek jelentése a birtokkal nem rendelkező fegyveres kísérőre szűkült le. Az idegen fennhatóság a társadalmi viszonyokra is rányomta a bélyegét. Nemcsak arról van szó, hogy a hódító háborúk okozta társadalmi válság – melyről érdekes tanúsággal szolgál számunkra a Karolingok egyik kapituláréja[176] –, valamint a legfontosabb méltóságokat magának fönntartó idegen arisztokrácia nagyravágyása a patronátus legkülönbözőbb formáinak gyors elszaporodását váltotta ki. A Karoling-politika az Alpok innenső oldalán is szabályok közé szorította és egyben kiterjesztette a személyek és a földek közötti függőségi viszonyok kezdetben meglehetősen laza láncolatát. Egész Európában az észak-itáliai hűbéri rendszer állt a legközelebb a franciaországi intézményekhez, mert mindkét esetben szinte azonosak voltak a kiindulási feltételek. Azonos volt a társadalmi szubsztrátum, melynek talaján a római *clientela* és a germánság hagyományai elkeveredhettek egymással, s azonos volt az az alakító erő (vagyis az első Karolingok államszervező tevékenysége), amely ezt az alapanyagot kezelésbe vette.

Itáliában a törvényhozási tevékenység és a jog tanítása sohasem szakadt azonban meg, aminek következtében a hűbérekre és a vazallusságra vonatkozó jog Franciaországgal ellentétben nem rekedt meg hosszú ideig a szinte kizárólag orális, a hagyományokon vagy a joggyakorlaton alapuló szabályok bizonytalan állagú halmazának szintjén. Az Itáliai Királyság uralkodói – vagyis maguk a német királyok – már 1037-től rendeletekkel igyekeztek szabályozni ezeket a kérdéseket, s e tevékenységük valóságos szakirodalmat hívott életre, mely a törvények értelmezése mellett „az udvarok jó szokásainak" leírását is feladatának tekintette. Mint tudjuk, a legjelentősebb alkotások a *Libri Feudorum*nak nevezett híres gyűjteményben öltöttek testet. Ám a hűbérességre vonatkozó jogszabályokban furcsa sajátosság figyelhető meg: a függőségi viszony létrehozásához a jelek szerint elegendőnek tartották a puszta hűségígéretet, mivel a szövegekben sohasem esik szó „szó és kéz általi" hűbéresküről. Valójában azonban a mesterkélt rendszerezést erőltető hajlamnak az ezekből az időkből származó majdnem valamennyi doktrinális igényű munkában tetten érhető megnyilvánulását kell itt látnunk. A joggyakorlatot tükröző dokumentumokból az derül ki, hogy a hűbéri idők Itáliájában is sor került olykor hűbéresküre. Természetesen nem minden alkalommal, s talán azt sem állíthatjuk, hogy az esetek többségében. Úgy látszik, nem tartották szükségesnek a kötelék létrehozásához. Az idegen eredetű rítust minden bizonnyal sohasem tette teljesen magáévá az itteni jogi fölfogás,

amely a hegyeken túli gyakorlattól eltérően sokkal inkább hajlamos volt a külsőséges aktusokat mellőző kötelezettségvállalások elismerésére.

A vazallusi hűbérbirtokkal kapcsolatos képzetek egy csapásra éles megvilágításba kerülnek, ha az intézmény történetét egy másik itáliai régióban, Szent Péter Patrimoniumában követjük nyomon. III. Ottó császár kegyéből 999-ben olyan férfi emelkedett pápai méltóságra, aki Aquitánia szívében látta meg a napvilágot, s fényes és mozgalmas pályafutása során tapasztalatból ismerhette meg az egykori Frank Birodalom, valamint Lombardia területén létrejött királyságok és nagy egyházi fejedelemségek valóságát. A pápai trónra II. Szilveszter néven lépő Aurillaci Gerbert meglepődve látta, hogy elődei számára teljességgel ismeretlen volt a hűbér fogalma. A római egyháznak természetesen voltak megbízható hívei, s nem is mulasztotta el, hogy ne juttasson nekik földbirtokokat. A birtokátengedésekre azonban még a régi római gyakorlatnak megfelelően – elsősorban az *emphyteosis* (örökbérlet) formájában – került sor. Ezek a gyökeresen más társadalmi szükségletek nyomán létrejött szerződési formák azonban nemigen álltak összhangban a jelen követelményeivel. Önmagukban semmiféle szolgálati kötelezettséget nem tartalmaztak. A földek átengedése időleges volt ugyan, ám több élettartamra is szólhatott, s ekképp nem terhelte őket az az adományozó szempontjából üdvös kikötés, hogy minden nemzedékváltás alkalmával vissza kell szállniuk tényleges tulajdonosukra. Gerbert valódi hűbéri kötelmekkel igyekezett fölváltani ezt a gyakorlatot, s maga ismertette elhatározásának okait.[177] Ha az erőfeszítéseit nem koronázta is sok siker, annyi bizonyos, hogy utódai alatt a hűbérföld adományozása és a hűbéreskü lassanként megszokott aktusokká váltak. Ami arra vall, hogy a katonai osztályon belüli függőségi viszonyok hathatós megszervezése szempontjából immáron elengedhetetlennek látszott e két intézmény megléte.

Németország

A Chlodvig alapította királyságnak kezdettől szerves részét képező, majd a Karoling-hatalom fontos gócainak számító Mosel-vidéki és Rajna menti tartományokat a 10. század elején végleg kialakuló német állam olyan hatalmas területekkel egyesítette, amelyek mindaddig kívül maradtak az embereknek és intézményeknek a gallofrank társadalomban megfigyelhető keveredésén. Ezek között elsőnek említendő a Rajnától az Elbáig terjedő Szász-alföld, amely csak Nagy Károly uralkodásától tartozott a nyugati világhoz. A hűbéresség és a hűbérföld intézménye ugyan az egész Rajnán túli Németországban elterjedt, de – főleg az északi vidékeken – korántsem jelentkezett olyan erőteljesen a társadalom életében, mint a frankok lakta területeken. Minthogy az itteni vezető osztályok a franciáktól eltérően a hűbéresküt nem tekintették rangjuknak megfelelő kapcsolatot létrehozó aktusnak, a ceremónia itt inkább megőrizte eredeti jellegét, vagyis

puszta alárendelési rítus maradt: a kézfölajánlási gesztust csak ritkán követte az urat és vazallusát mintegy azonos szintre emelő baráti csók. Lehetséges, hogy a nagy vezéri nemzetségek tagjai kezdetben irtóztak tőle, hogy félig-meddig még szolgainak tartott kötelékekbe lépjenek. A 12. században gyakran idézték a Welfek környezetében azt a történetet, amely szerint a család egyik ősének tudomására jutott, hogy fia hűbéresküt tett a királynak, s akkora ingerültség lett rajta úrrá e vérének „nemességét" és „szabadságát" sértő tett nyomán, hogy kolostorba vonult, s haláláig nem állt szóba bűnös ivadékával. Ez a genealógiai tévedésektől sem mentes monda önmagában nem tekinthető hitelesnek ugyan, ám annál nyilvánvalóbban árulkodik egy sajátos érzésvilágról, melynek a hűbériségkori Európa egyetlen más részén sem akadunk párjára.

A fegyveres szolgálat és a földművesmunka elkülönülése – ami mindenütt másutt a társadalom osztályokra bomlását eredményezte – Németországban sokkal később következett be. Amikor a 10. század első éveiben az egyébként szász születésű I. Henrik király a szlávoktól és a magyaroktól fenyegetett Szászország keleti határain megerősített katonai támaszpontokat alakított ki, védelmüket forrásaink szerint kilenc főből álló szabályos csoportokat alkotó harcosokra bízta. Minden ilyen csoportból nyolc ember az erősség környékén telepedett le, s csak veszély esetén sietett a falak védelmére. A kilencedik viszont állandóan az erődítményben tartózkodott, hogy a bajtársainak fönntartott házakat és készleteket vigyázza. Ez a szisztéma első pillantásra azokhoz a módszerekhez hasonlít, amelyeket ugyanabban az időben egyes francia várak őrzésének megszervezésekor alkalmaztak. Ha azonban közelebbről vesszük szemügyre a dolgot, egy ugyancsak mélyen gyökerező különbség tárul elénk. A szász végvidékek őrei a nyugati „bentlakó" vazallusoktól eltérően nem gazdájuk adományaiból vagy az általa juttatott hűbérfölddel járó paraszti szolgáltatásokból tartották fönn magukat, hanem valódi parasztokként saját kezükkel művelték a földet *(agrarii milites)*.

A középkor végéig nyomon követhető két sajátosság, mely a német társadalom kevésbé kiteljesült hűbéresítéséről árulkodik. Elsőnek az allódiumok nagy számát és kiterjedését kell említenünk, különösen ami a hatalmasságok kezén levő földeket illeti. Amikor a Welf-dinasztiából származó Oroszlán Henriket, Bajorország és Szászország hercegét 1180-ban bírói ítélet fosztotta meg birodalmi hűbérföldjeitől, az utódai kezén maradt allódiumbirtokok még mindig elég nagy területet alkottak ahhoz, hogy valóságos fejedelemség jöhessen létre rajtuk, mely hetvenöt évvel később braunschweigi és lüneburgi hercegség néven maga is császári hűbérré vált, majd a későbbi német konföderációban belőle nőtt ki a braunschweigi és hannoveri állam.[178] Német földön egyébként a hűbérességre és a hűbérre vonatkozó jogi szabályozás Franciaországtól eltérően nem vegyült el elválaszthatatlanul a jogrend egyéb elemeivel, hanem már korán különálló rendszerként jelentkezett, melynek előírásai kizárólag meghatározott földbirtokokra és meghatározott személyekre vonatkoztak, s az ezekkel kapcsola-

tos ügyek külön bíróságok illetékességébe tartoztak. A 13. században íródott legjelentősebb kézikönyvek kivétel nélkül a hűbérre vonatkozó jogi szabályozásnak *(Lechnrecht)* és az általánosan érvényes jogrendnek *(Landrecht)* a francia Beaumanoir számára teljességgel ismeretlen kettősségén alapulnak. E distinkcióra azért volt szükség, mert még a társadalom legelőkelőbb tagjai között is számos olyan jogi kötelék létezett, amely nem tartozott a „hűbéri" kategóriába.

A Karoling Birodalmon kívül eső területek: az angolszász kori Anglia és az asztúriai–leóni spanyol királyságok

A La Manche csatorna túlsó oldalán, melynek vizét még a legkedvezőtlenebb időszakokban is szüntelen szelték a hajók, a britanniai barbár királyságok sem vonhatták ki magukat a frank befolyás alól. A Karoling-állam kivívta a szigeten létrejött monarchiák csodálatát, olyannyira, hogy az itteni uralkodók néha meg is kísérelték intézményrendszerének lemásolását. Erről árulkodik többek között az egyes okiratok vagy történetek szövegében fölbukkanó „vazallus" szó, mely nyilvánvaló kölcsönzés eredménye. Ezek az átvételek azonban csak a felszínen jelentkeztek. A hűbériség történésze számára az angolszász kori Anglia kínálja a természetes társadalmi átalakulások legértékesebb kutatási terepét: itt ugyanis olyan germán szervezetű társadalom áll előtte, melynek fejlődése egészen a 11. század végéig majdnem teljesen spontán módon ment végbe.

A népcsoportokon belüli, illetve a vérségi kötelékek kortársaikhoz hasonlóan az angolszászoknál sem elégítették ki kellőképp a gyöngék biztonságigényét és az erősek hatalomvágyát. Amikor a 7. század elején lehull az írás nélküli történelem fátyla, egy olyan függőségi rendszer láncszemei rajzolódnak ki, amely két évszázaddal később a dán inváziót követő fölfordulás közepette teljesedik majd ki. A törvények kezdettől fogva elismerték és szabályozták ezeket a viszonyokat, amelyeket itt is a magát alárendelő személy helyzetére utalva a latin *commendatio*, a vezér nyújtotta oltalmat hangsúlyozandó pedig a *mund* germán szóval jelölték. Legkésőbb a 10. századtól a királyok is elősegítették e kötelékek létrejöttét, mivel hasznosnak ítélték őket a közrend biztosítása szempontjából. Aethelstan 925 és 935 között előírja, hogy ha valaki fölött nem áll hűbérúr, és ezért az illető helyzete nem teszi lehetővé jogi szankciók alkalmazását, családja a közbíróság előtt köteles *lord*ot kijelölni számára. Ha a családtagok erre nem hajlandók vagy nem képesek, az illetőt törvényen kívülinek kell tekinteni, s bárki, akinek útjába kerül, megölheti. A rendelkezés nyilvánvalóan nem vonatkozott a legmagasabb előkelőségekre, akik közvetlenül magának a királynak hódoltak: ők maguk feleltek saját személyükért. Noha fogalmunk sincs róla, hogy a szóban forgó intézkedésnek a gyakorlatban mennyire volt foganatja, szándéka szerint mindenesetre messzebbre ment, mint a Nagy Károly és utódai ál-

tal valaha is hozott rendelkezések.[179] A királyok természetesen nem mulasztották el, hogy saját céljaik érdekében használják föl ezeket a függőségi viszonyokat. *Thegn*eknek nevezett katonai szolgálata kötelezettjeik mintegy a *vassus dominicus*ok feladatait ellátva mindenütt jelen voltak az országban: különleges kiegyezési tarifák védték őket, és lényegében közfunkciókat látták el. Angliában azonban a történelem szeszélyéből eltolódott a fejlődés íve, s a függőségi viszonyok a normann hódítás előtt sohasem jutottak túl a Meroving-kori Galliára jellemző képlékenység stádiumán. Ennek oka nem annyira a dán háborúktól alaposan földúlt királyság gyöngeségében, mint inkább egy sajátos társadalmi struktúra továbbélésében keresendő.

Csakúgy mint másutt, a dependensek tömegében már itt is korán különváltak a királyok és a hatalmasságok fegyveres kísérői. Ezeket a familiáris harcosokat különféle párhuzamosan vagy egymást követően használt elnevezésekkel illették, melyekben csak az volt a közös, hogy mind alsóbbrendű cselédekhez illő tevékenységekre utaltak. Ezek közé tartozott természetesen a *gesith,* a latin formában már ismert *gasindus,* amely korábban is gyakran bukkant föl. A *gesella* „udvarhoz tartozókat", a *geneat* asztaltársat jelentett. A görög *tecnon* távoli rokonának számító *thegn* a „vazallus"-hoz hasonlóan eredetileg szintén „fiatal fiút" jelölt, a német *Knecht*tel megegyező *knight* pedig szolgát vagy rabszolgát. Knut korában már gyakran használták a skandinávból kölcsönvett *housecarl* („házhoz tartozó ifjú") szót a király és a nagyurak fegyveres kísérőinek elnevezésére. Mind a katonai hűbéres, mind a legalsó alárendelt, sőt a rabszolga urát is egyaránt *hlaford*nak nevezik (innen származik a mai angolban használt *lord* szó), ami „kenyéradót" jelent, míg a háznépet alkotó embereket a *hlafoetan* („kenyérevő") szó jelöli. A hűbérúr ugyanis nemcsak emberei védelméről, hanem élelmükről is gondoskodott. Egy különös költeményben egy magára maradt harcos sirámait olvashatjuk, aki vezére halála óta járja az utakat, hogy új „eltartót" találjon magának. A társadalom peremére vetődött vitéz panaszos éneke az oltalmat, a gyöngédséget és az élet legszükségesebb örömeit nélkülöző ember gyötrelmeit zengi. „Olykor arról álmodik, hogy magához öleli és megcsókolja urát, térdére ejti kezét és fejét, mint tette hajdan, a magas szék elé járulva, ahonnan záporoztak felé az ajándékok. De a barátait vesztett ember végül fölébred, s csak a sötéten gördülő hullámokat látja maga előtt... Hová tűntek a nagyterem örömei? Hová tűnt, ó, fájdalom, a fényes kupa?"

Amikor Alkuin 801-ben leírja a yorki érseket kísérő fegyvereseket, megemlíti, hogy a „nemes harcosok" mellett „nemtelenek" is akadnak köztük – ami nemcsak azt bizonyítja, hogy az efféle csapatok kezdetben meglehetősen vegyes összetételűek voltak, hanem azt is, hogy egyúttal hangsúlyosabbá váltak a tagjaik közötti rangbéli különbségek. Az angolszász dokumentumok azért is hasznosak számunkra, mert a szóban forgó jelenség kapcsán rávilágítanak egy oksági összefüggésre, amit a siralmasan szegényes Meroving-kori forrásanyag majdnem teljesen homályban hagy. Nevezetesen, hogy a differenciálódás a

dolgok természetében rejlett, viszont fölgyorsulásában minden valószínűség szerint szerepet játszott az az egyre általánosabbá váló szokás, hogy a vezérek fegyveres kíséretük tagjait földbirtokokra telepítik le. Az egyes földterületek nagysága és átengedésük feltételei a javadalmazott rangjának megfelelően alakultak, s egyértelműbbé tették a közöttük meglévő különbségeket. Minderről a szókészlet változásai tanúskodnak legékesebben. Az imént elsorolt terminusok közül egyesek kivesztek a használatból, mások viszont előkelőbb vagy kevésbé előkelő státusok jelölésére specializálódtak. A *geneat* a 7. század elején még igazi harcos és meglehetősen jelentős személyiség; a 11. századra viszont egyszerű telkesgazda lesz belőle, aki legföljebb abban különbözik a többi paraszttól, hogy köteles őrszolgálatot is ellátni ura mellett és továbbítani annak üzeneteit. Ezzel szemben a *thegn* a katonai szolgálattevők egy jóval tekintélyesebb csoportját takarja továbbra is. Minthogy az ezzel a szóval jelölt emberek legtöbbje lassanként földhöz jutott, hamarosan új terminust kellett találni azokra a fegyveresekre, akik átvették tőlük a ház körül ellátandó katonai szolgálatot. Ezek a familiáris harcosok kapták most a *knight* nevet, amely egyszersmind megszabadult a szolgaság szégyenfoltjától. Azonban a telekhez jutás igénye oly ellenállhatatlanul jelentkezett, hogy a normann hódítást közvetlenül megelőző időszakban már nem egy *knight* is földbirtokhoz jutott.

Ám az elnevezésbeli különbségekben továbbra is megfigyelhető bizonytalanságok arra vallanak, hogy a differenciálódás a gyakorlatban korántsem volt teljes. Ugyanezt tanúsítják az alávetési aktusokkal járó szertartások, melyek a felek társadalmi rangjától függetlenül hol magukba foglalták a kézfölajánlás gesztusát, hol nem. A frank Galliában a legfontosabb törésvonal – amely végül élesen elválasztotta egymástól a vazallusságot és a *commendatio* alsóbbrendű formáit – tulajdonképpen két alapelv szerint húzódott: egyfelől összeegyeztethetetlennek ítélték a harcos és a paraszt életmódját és következésképp kötelezettségeiket, másfelől határvonalat húztak a jogi szempontból szabadon választott, élethossziglani érvényű viszony és az örökletes kötelék között. Az angolszász társadalomban azonban egyik tényező hatása sem volt ennyire erőteljes.

Az *agrarii milites* („parasztkatonák") kifejezéssel korábbi németországi vizsgálódásaink során találkoztunk, de egy angliai krónikás is használta 1159-ben ezt a szókapcsolatot azoknak a hadseregbe tagolt hagyományos csapatoknak a jelölésére, amelyeket az államszervezetét a normann hódítás ellenére részben megőrző Anglia több más alakulattal egyetemben idegen királya rendelkezésére bocsátott.[180] A szóban forgó időszakban már a múlt csökevényeinek számítottak ezek az egységek, egy századdal korábban viszont még mindenfelé szerveződtek ilyenek. Hiszen harcosok is meg parasztok is voltak azok a *geneat*ok és *radman*ok, akik a 10. században jelentős számban rendelkeztek telkekkel, melyekért fegyveres kísérői és küldönci szolgálattal, valamint mezőgazdasági szolgáltatásokkal és robottal tartoztak. S még a *thegn*ek között is akadtak olyanok, akiknek a katonáskodás mellett robot is terhelte a földjét. Angliában minden

tényező a különféle kategóriák állandó keveredéséhez vezetett. Egyrészt hiányzott az a gall-római társadalmi szubsztrátum, amely – noha hatása pontosan föl nem mérhető – kétségkívül nagymértékben járult hozzá Galliában az osztálykülönbségek tudatosulásához. Másrészt viszont jelen volt az északi kultúra: a korábban említett *dreng*ek mellett a paraszti *thegn*ek is elsősorban az erősen elskandinávosodott északi grófságokban éltek nagy számban. Ugyanakkor az angolszászok életében kisebb szerep jutott a lovaknak. Sok vazallusnak voltak ugyan megfelelő hátasjószágai, a csatamezőn azonban mindig leszálltak a nyeregből. A hastingsi csatában voltaképpen egy gyalogos haderő szenvedett vereséget egy vegyes összetételű seregtől, ahol a lovasság hadmozdulatai támogatást nyújtottak a gyalogosok harcához. A hódítás előtti Angliában ismeretlen volt a „vazallusnak" és a „lovagnak" a kontinensen oly általános szinonímiája, s ha a normannok megérkezését követően – egyébként nem minden nyelvhasználati ingadozás nélkül – végül a *knight* lett ez utóbbi fogalom angol megfelelője, ez minden bizonnyal csak azzal magyarázható, hogy a győztesekkel érkező lovagok nagy részének – hasonlóan a *knight*ok legtöbbjéhez – nem volt saját földje. Márpedig melyik parasztnak volt szüksége arra, hogy elsajátítsa és állandóan gyakorolja a harci ménnek a csata forgatagában való irányítását és a nehéz fegyverek lóhátról való kezelését, hogy aztán lóháton vágtasson a harcmezőre?

Ugyanakkor Angliában nemigen mutatkozhattak meg erőteljesen azok a különbségek, amelyek másutt a kötelék érvényének időtartamából következtek. Ugyanis – eltekintve persze a szolgaságtól – a függőségi viszonyok a társadalmi hierarchia minden fokán könnyen megszakíthatók maradtak. Igaz, a törvények tiltották, hogy a hűbérurat beleegyezése nélkül hagyják el emberei, de az nem tagadhatta meg az engedélyt, ha a szolgálatokért cserébe juttatott javakat visszakapta, és az emberek minden addig esedékes kötelezettségüket teljesítették. A „lord keresése" a szabad emberek elévülhetetlen előjoga maradt, s sokan útra is keltek, hogy új urat találjanak maguknak. Mint Aethelstan előírta: „soha úr ezt meg nem gátolhatja, ha mindent megkapott, mi csak megilleti". Nem vitás persze, hogy az egyéni megegyezések, a helyi és a családi szokások vagy a puszta kényszer olykor erősebbnek bizonyultak a törvényeknél, s nem egy alárendeltségi viszony élethossziglani, sőt örökletes kötelékké változott. Számos, olykor igen alacsony társadalmi állású függő helyzetű azonban ennek ellenére megőrizte azt a *Domesday Book*ban is említett jogát, hogy „másik uraság felé vegye az útját". A földbirtoklás különböző fokozatai itt korántsem alkottak olyan merev hierarchiát, hogy az emberek közötti kötelékek rendszerét erre lehetett volna alapozni. Kétségtelen ugyan, hogy – akárcsak a hűbéresség kezdetekor a kontinensen – a hűbérurak sok esetben itt is teljes tulajdonjoggal engedték át híveiknek a földeket, máskor viszont a haszonélvezet csak a hűség időtartamára korlátozódott. Akárcsak Németországban, ezeket az ideiglenes jellegű birtokátengedéseket Angliában is „kölcsönöknek" (*laen*, latinul *praestitum*) nevezték. Arról nincs tudomásunk, hogy az adományozóra minden halálesetkor vissza-

szálló földbérlet fogalma itt is egyértelműen megjelent volna. Amikor például a 11. század elején a worcesteri püspök engedelmességi, terménybeszolgáltatási és katonai kötelezettség fejében földeket juttat híveinek, az egyházban régóta megszokott hagyományos formulát, a három nemzedékre szóló haszonbérletet választja. Megesett, hogy az egyén más személytől függött, mint a földje. Hitvalló Edward uralkodása alatt egy ember szintén három nemzedékre szóló földbirtokot csikart ki magának egy egyházi méltóságtól azzal a fölhatalmazással, hogy „ezen idő alatt földjével egyetemben tetszése szerint választhat magának urat", vagyis birtokával együtt az adományozó helyett másik hűbérúr alárendeltségébe léphet. Ez a kettősség – legalábbis a legfelsőbb osztályok vonatkozásában – teljesen elképzelhetetlen lett volna Franciaországban.

Bármilyen jelentős összetartó erővé is fejlődtek a személyek védelmét szolgáló függőségi viszonyok az angolszász kori Angliában, távolról sem szorították minden más köteléket véglegesen háttérbe. Az uraknak a nyilvánosság előtt kellett felelősséget vállalniuk embereikért. Azonban a hűbérúr és a függő helyzetű összetartozása mellett továbbra is léteztek az azonos nemzetségek tagjai és az egymás szomszédságában élő emberek közti régi keletű, szívós és törvényileg gondosan szabályozott kölcsönös felelősségvállalási kötelezettségek. Ugyancsak fönnmaradt – többé-kevésbé az egyének vagyonával arányos formában – az általános fegyverbe lépési kötelezettség. Ennek következtében egy rendkívül tanulságos nyelvi kontaminációt figyelhetünk meg. A harcosok két típusa szolgálta teljes fegyverzetben a királyt: a *thegn*ek, akik nagyjából a frank vazallusoknak feleltek meg, és az egyszerű szabad emberek, akik legalább valamelyes vagyonnal rendelkeztek. Természetesen a két kategória részben egybeesett, lévén hogy a *thegn*ek rendszerint nem voltak szegények. Nagyjából a 10. századtól *thegn*eknek (értsd: királyi *thegn*eknek) nevezték és e státusnak megfelelő kedvezmények birtokosainak tekintették a király mindazon szabad alattvalóit, akik – jóllehet nem voltak az uralkodó közvetlen függésében – kellő kiterjedésű földekkel rendelkeztek, vagy olykor a tengerentúli kereskedelem tisztes és jövedelmező mesterségét űzték. Így ugyanaz a szó hol egyéni alávetési aktussal létrejött társadalmi helyzetet, hol egy adott jövedelmi osztályhoz való tartozást jelölt. Ez a kétértelműség alighanem csak azért gyökerezhetett meg – még ha tekintetbe vesszük is, hogy a korabeli mentalitás fölöttébb érzéketlen volt az ellentmondás elve iránt –, mert az egyes emberek közötti kötelékeknek nem tulajdonítottak olyan erőt, amely minden mást háttérbe szorított volna. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az angolszász kultúra összeomlásában egy olyan társadalom bukását látjuk, amely tudatában volt ugyan hagyományos keretei fölmorzsolódásának, de nem tudott helyettük egyértelműen és világosan tagolódó függőségi szerkezeteket kiépíteni.

A hűbériség történészének nem az északkeleti térséget kell szemügyre vennie, ha valóban egyedi sajátosságok után kutat az Ibériai-félszigeten. A Karoling Birodalom előretolt végvidékének, Katalóniának az intézményeire a frank

államberendezkedés erősen rányomta bélyegét. Ugyanez mondható el a szomszédos Aragóniáról, azzal a különbséggel, hogy a hatás itt közvetettebb módon érvényesült. Az asztúriai–leóni csoporthoz tartozó társadalmak – Asztúria, León, Kasztília, Galícia és később Portugália – struktúrája viszont annál eredetibb vonásokat mutat. Minthogy mélyreható kutatásuk sajnos még várat magára, most be kell érnünk annak rövid ismertetésével, amit jelenleg sejteni lehet.[181]

Az első királyok és az arisztokrácia közvetítette nyugati gót hagyományok, valamint a nyugati világ többi részével azonos életkörülmények Európa más tájékaihoz hasonlóan itt is a személyes függőségi viszonyok kifejlődéséhez vezettek. A vezérek familiáris harcosokkal vették körül magukat, akiket rendszerint *criados*oknak, azaz „eltartottaknak" neveztek, jóllehet a szövegekben néha fölbukkan a „vazallus" szó is. Ez azonban kölcsönzés eredménye, és végső soron fölöttébb ritkán jelenik meg. Mindenesetre az ibériai világnak még ebben a legautonómabbnak mondható szegletében is azt látjuk, hogy egyre erőteljesebben érvényesül a Pireneusokon túli hűbéri berendezkedés hatása. De hogyan is lehetett volna másképp, amikor annyi francia lovag s klerikus kelt át állandóan a hágókon? Helyenként a „hűbéreskü" szóval is találkozhatunk, s vele együtt maga a ceremónia is megjelenik. A felajánlkozás gesztusa itt azonban eltért a szokásostól: az „ember" errefelé kezet csókolt urának. Egyébként a szertartás külsőségeit sem szabályozták annyira aprólékosan, mint másutt, és meglehetős gyakorisággal újra és újra megismételték, mintha csak puszta udvariassági gesztusról lett volna szó. Noha a *criados* szó valószínűleg elsősorban a házbéli harcosokat jelölte, s *A Cid költeménye* is úgy utal a főhős kíséretének tagjaira, mint „akik az ő kenyerét eszik", itt is bekövetkezett az az átalakulás, amely során az állandó élelmezést és ajándékosztást a földadomány váltotta föl, jóllehet kisebb arányokban, mivel a mór területeken folytatott rabló hadjáratokból eredő zsákmány kiapadhatatlanul táplálta a királyi és főúri bőkezűség forrását. A különböző szolgálatokkal terhelt és kötelezettségmulasztás esetén visszavehető telek fogalma hamarosan tiszta körvonalakat öltött. Néhány idegen szóhasználattól ihletett vagy francia klerikusok által fogalmazott dokumentumban a hűbérbirtok különböző latin elnevezéseivel találkozhatunk. A teljesen külön életet élő köznyelv is megalkotta saját szavát – *prestamo* –, amely a német, illetve angolszász *Lehn*nel való meglepő egybeesés folytán szó szerint szintén „kölcsönt" jelentett.

Franciaországtól eltérően ezek a kötelékek sohasem épültek ki azonban a vazallusi, illetve hűbéri függőségek erőteljes, mindenhova kiterjedő és jól szervezett rendszerévé. Az asztúriai–leóni társadalmak sajátos fejlődésére ugyanis két mélyen ható tényező nyomta rá a bélyegét: a *reconquista* és a népesség újratelepítése. A móroktól visszafoglalt hatalmas területekre *colonus*okként parasztokat telepítettek, akik a legtöbb esetben mentesültek a legterhesebb földesúri szolgáltatások alól, s akiknek szükségképpen megvolt a végvidékek védőinek katonai jártassága. A pénzbeni szolgáltatásokra és robotra kötelezett tel-

kesek munkájából itt sokkal kevesebb vazallus élhetett meg, mint Franciaországban. Ugyanakkor, noha az igazi katonának itt is a fegyveres hűbéres számított, a harcosok között nemcsak vazallusokat találunk, s nem is ők voltak az egyedüli lovas katonák. A lóháton küzdő *criados*ok mellett ott vonultak a legtehetősebb szabad gazdákból álló „parasztlovasság" csapatai is. Másrészt a legfőbb hadvezéri méltósággal rendelkező király hatalma itt sokkal erőteljesebben érvényesült, mint a Pireneusoktól északra. Ebben közrejátszott az is, hogy az itteni királyságok sokkal kisebbek voltak, s az uralkodók könnyebben tudták alattvalóik tömegeit közvetlen ellenőrzésük alatt tartani. Ily módon ezekben az országokban a hűbéresi és a hivatalnoki szolgálat, illetve a hűbér és a hivatal nem mosódott össze egymással. De nem alakult ki a hűbéreskük egymást szabályosan követő, a legszegényebb lovagtól a király személyéig ívelő láncolata sem, melyet csak az allódiumok szakították olykor meg. Helyenként persze létrejöttek a szolgálatuk jutalmául sokszor földbirtokkal ellátott vazallusok hierarchikus tömörülései, ezeket viszont nem fűzték igazán erős kötelékek egymáshoz, s ekképp messze voltak tőle, hogy ők alkossák a társadalom és az állam úgyszólván egyedüli szilárd vázát. Ismét csak azt látjuk, hogy a hűbéri rendszer teljes kifejlődésében két nélkülözhetetlen tényező működik közre: a vazalluslovag majdnem teljesen kizárólagos katonai szerepe, valamint a közhatalom-érvényesítés egyéb módjainak a hűbéresi függésrendszer mögötti többé-kevésbé önkéntes háttérbe vonulása.

Hűbéri minták átvétele

A normandiai hercegek angliai letelepedésével a jog „vándorlásának" érdekes jelenségét figyelhetjük meg: a győztesek ugyanis magukkal vitték a meghódított országba a francia hűbériség intézményeit. Egyetlen évszázadon belül három ilyen esetet is elkönyvelhetünk. A normannok 1066-ot követő angliai berendezkedését megelőzően hasonló történt Dél-Itáliában is, ahol 1030 táján szintén normann kalandorok jelentek meg, és több fejedelemséget is létrehoztak, amelyek egy évszázaddal később az úgynevezett Szicíliai Királyság keretében egyesültek. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a keresztesek által Szíriában 1099 után létrehozott új államokban. Angol földön a már szinte hűbérinek nevezhető kötelékek megléte megkönnyítette a győztesekkel érkező idegen rendszer meghonosítását, míg a latinok megszállta Szíriában mindent elölről kellett kezdeni. Itália déli részén a normannok megérkezte előtt három különböző hatalom osztozott. A beneventói, capuai és salernói lombard fejedelemségekben már széles körben elterjedtek a személyes függőségi kötelékek, anélkül azonban, hogy kellőképp hierarchizált rendszert alkottak volna. A bizánci fönnhatóság alatt lévő tartományokban földbirtokosokból, katonákból, sőt gyakran kereskedőkből szerveződött oligarchiák uralkodtak a közemberek fölött, akiket gyakran a patronátusra emlékeztető kötelékek fűztek uraikhoz. Az arab emírek

birtokolta területeken viszont egyetlen olyan intézmény sem volt, amely a vazallusságra emlékeztetett volna. Ám bármilyen élesek is voltak ezek a különbségek, az intézmények osztályjellege mindenütt megkönnyítette a hűbéri viszonyok meghonosítását. A nagyrészt hódítókból álló vezető társadalmi csoportok – melyekhez Angliában és főképp Itáliában néhány helybéli arisztokrata család is csatlakozott – mintegy idegen szokásokat követő gyarmatosító rétegként uralkodtak a falvak és olykor a városok őslakos népessége fölött.

Az idegenből átplántált hűbéri struktúrák mindig sokkal rendszerbe tagoltabban jelentek meg, mint amikor spontán fejlődés eredményeképp jöttek létre. A különböző háborúk és szerződések nyomán lassanként teljesen idegen kézre kerülő, de saját vezető osztályait és azok hagyományait részben megőrző Dél-Itáliában valójában sohasem tűntek el teljesen az allódiumok. Sajátságos módon számos ilyen földbirtok a régi városi arisztokratacsaládok kezén volt. Ezzel szemben – a kezdeti idők elnevezésbeli bizonytalanságait figyelmen kívül hagyva – mind Szíriában, mind Angliában meggátolták az allódiumok létrejöttét. Minden földet valamilyen hűbérúrtól nyert el a birtokosa, s ennek a sehol meg nem szakadó láncnak a szemei a király személyénél végződtek. Ekképp minden vazallus nemcsak alattvalóként, hanem az emberek között húzódó függőségi kötelék révén is engedelmességgel tartozott a királynak. A fölöttes általi „kényszerítés" régi Karoling-kori elve szinte eszményi tökéletességgel valósulhatott meg ezeken az egykori császárságtól oly messze eső területeken.

Anglia erőskezű újdonsült uralkodója a meghódított országban bevezette szülőföldje régen meggyökeresedett közigazgatási gyakorlatát, s az újonnan meghonosított intézmények nemcsak minden más országénál szabályosabb fölépítésű struktúrát alkottak, hanem a felsőbb rétegekből fokozatosan lejjebb és lejjebb hatolva lassanként szinte az egész társadalmat átjárták. Normandiában, mint tudjuk, a „hűbérbirtok" szó mélyreható jelentésváltozáson ment keresztül, s végül már mindenféle rendű és rangú telket ezzel az elnevezéssel illették. Ez a folyamat minden valószínűség szerint már 1066 előtt elkezdődött, az említett időpontban azonban még nem ért teljesen véget. A jelentéstorzulás bekövetkezett ugyan a La Manche csatorna mindkét partján, ám nem egészen azonos módon ment végbe. A 12. század második felében az angol jog kénytelen volt világos különbséget tenni a telkek két kategóriája között. Az első csoportba tartozó földeket – köztük nyilván az apró parasztgazdaságok legtöbbjét – szolgáltatások terhelték, és átengedésük csak bizonytalan időre szólt: ezeket „nem szabad földeknek" nevezték. A másik csoportot a „szabad földek" alkották, amelyek tulajdonjogát a királyi bíróságok szavatolták. A „hűbérbirtok" elnevezést ez utóbbiakra alkalmazták, jóllehet a lovagi hűbérek mellett paraszti és polgári telkek is tartoztak ebbe a kategóriába. Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy az egybeolvadás pusztán a szavak szintjén következett be. A katonai hűbérföld, mint hamarosan látni fogjuk, a 11–12. században gyakorlatilag örökletes vagyonná változott egész Európában. Emellett sok országban oszt-

hatatlan birtoknak tekintették, melyet kizárólag a legidősebb fiú örökölhetett. Ez volt a helyzet Angliában is. Itt azonban az elsőszülöttségi elv alkalmazását jelentős mértékben kiterjesztették. Minden *fee*-nek nevezett földbirtok esetében érvényesítették, s néha még alacsonyabb kategóriájú javak öröklését is ezen az alapon határozták meg. Ekképp az elsőszülöttségi jog, mely a későbbiekben az angol társadalmi szokásrend egyik legeredetibb és legmesszehatóbb következményekkel járó sajátosságaként jelentkezett, lényegét tekintve a hűbérnek mintegy a szabad emberekre vonatkozó dologi jog szintjére való emelését fejezte ki. A hűbéri berendezkedés tekintetében Anglia bizonyos értelemben Németország szöges ellentétének mutatkozik. Franciaországhoz hasonlóan a hűbérföldekre vonatkozó szokásjog itt sem alkotott önálló jogi *corpus*t, azonban itt még a *Landrecht* jelentős része is – vagyis mindaz, ami a földteherre vonatkozott – átkerült a *Lehnrecht* szférájába.

Hogyan lett a hűbérből családi vagyon?

Az örökletesség kérdése: „honor” és egyszerű hűbér

A hűbérek örökletessé válását Montesquieu a Karoling-idők „politikai kormányzatával” szembeállított „hűbéri kormányzat” alkotóelemei közé sorolta. Nem ok nélkül. Ne feledjük azonban, hogy szó szerinti értelmét tekintve ez a kifejezés pontatlan. A hűbér sohasem szállt át automatikusan az örökösökre a kedvezményezett halála után. Ám a hűbérúrnak, hacsak nem hivatkozhatott szigorúan meghatározott, helytálló indokokra, le kellett mondania arról, hogy a természetes örököstől megtagadja az invesztitúrát, melyet az új kedvezményezett hűbéresküje előzött meg. Az ekképp tekintett örökletesség megjelenése a társadalmi erőknek az elavult jogrend fölött aratott győzelmét jelentette. Ennek okait föltárandó – és vizsgálódásunkat ideiglenesen a legegyszerűbb esetre, az egyetlen fiú utódot örökösül hagyó vazalluséra korlátozva – mindenekelőtt azt kell szemügyre vennünk, hogyan alakult a gyakorlatban a két érintett fél magatartása.

Egy olyan társadalomban, ahol a vérségi kötelékek kiváltképp erőteljesen érvényesültek, a hűbériség, még ha nem járt is földadományozással, szükségképpen nem annyira két egyént, mint inkább két nemzetséget kapcsolt össze egymással, melyek egyike parancsnoklásra, másika pedig engedelmeskedésre volt hivatott. A „természetes (azaz születés szerinti) hűbérúr” kifejezés a középkorban mindvégig erős érzelmi töltetet hordozott. Mihelyt azonban sor került az „birtokba iktatásra”, a fiú érdeke szinte elkerülhetetlenül azt diktálta, hogy egy nap hűbéresként az apja helyére lépjen. Ha nem volt hajlandó hűbéresküt tenni – vagy ha a hűbérúr nem fogadta el esküjét –, a hűbérrel együtt a családi vagyon jelentős részét, sőt olykor a teljes családi vagyont is elvesztette. Különösen súlyosnak számított az az eset, amikor úgynevezett „visszakapott” hűbér – vagyis eredetileg családi allódiumként birtokolt föld – veszett így oda. A birtokhoz rögzülő kötelékkel a földdel való javadalmazás gyakorlata szükségképpen oda vezetett, hogy a kötelék magában a családban rögzült.

A hűbérúr helyzete nem volt ennyire egyértelmű. Neki mindenekelőtt azon kellett lennie, hogy megbüntethesse az „esküszegő” vazallust, s a kötelezettségek nem teljesítése esetén a birtokot odaadóbb szolgára ruházhassa át. Egyszóval érdeke arra sarkallta, hogy adott esetben érvényt szerezhessen a visszavonhatóság elvének. Ugyanakkor nem viszonyult eleve ellenségesen az örökölhetőség kérdéséhez. „Emberekre” ugyanis mindenképpen szüksége volt, s hol

toborozhatott volna magának jobbakat, mint azok között, akiknek már ősei is őt szolgálták? Tegyük hozzá, hogy a hűbérúr nem csak a később hozzá csatlakozni szándékozókat riaszthatta el, ha valamelyik vazallusa fiát nem engedte apja örökébe lépni. Ennél is nagyobb súllyal esett latba, hogy döntése elégedetlenséget szült volna a többi hűbéres körében is, akik joggal nyugtalankodtak volna saját utódaik sorsa miatt. A Capet Hugó uralkodása alatt írt történeti munkájában Richer szerzetes szerint a gyermeknek a birtoktól való megfosztása „minden derék embert" a kétségbeesésbe taszíthatott. A vagyonának egy részéről korábban ideiglenesen lemondó hűbérúr azonban arra az elhatározásra is juthatott, hogy mindenáron vissza kell igényelnie a hűbérként eladományozott földet, várat vagy parancsnoklási jogot, s az is előfordulhatott, hogy a hűbéri kötelék megújításakor a korábbi vazallus örököse helyett megbízhatóbbnak és hasznosabbnak ítélt új vazallus mellett döntött. Végül pedig az elvben elidegeníthetetlen vagyonok fölött őrködő egyházi intézmények nemigen hajlottak rá, hogy véglegesnek ismerjenek el olyan kötelékeket, amelyeknek már puszta kialakítása sem volt tetszésükre.

E különböző törekvések szerteágazó szövevénye az első Karolingok uralkodása idején mutatkozott meg a legtisztább formában. A beneficiumok ekkoriban már rendszerint átszármaztak az utódokra, mint például az az egyidejűleg királyi beneficiumnak és a Reimsi érsekség *praecarium*ának számító folembrayi birtok, amely Nagy Károly és Kopasz Károly uralkodása között az örökösök négy egymást követő generációjának a kezén is átment.[182] Különös módon a még élő vazallust megillető tiszteletnek is szerepe volt abban, hogy a hűbér örökletessé vált. Ha – mint Hincmar érseknél olvashatjuk – a kor vagy a betegség folytán megtört vazallus már nem volt képes kötelességei ellátására, fiát állíthatta szolgálatba maga helyett, s ilyenkor a hűbérúrnak nem volt joga a vazallust a birtoktól megfosztani.[183] Ami azt jelentette, hogy a hűbérúr ezzel mintegy előre elismerte a birtokkal járó szolgálatoknak még apja életében eleget tevő örökös jogait. Ráadásul ebben az időben már kegyetlenségnek tartották, ha az árvákat megfosztották az apai beneficiumtól, még ha túlságosan fiatalok és következésképp a fegyverforgatásra alkalmatlanok voltak is. Tudjuk, hogy ilyen esetben Jámbor Lajos szívét is meglágyították az anyai könnyek, s maga Lupus Ferrières is hajlandó volt egy főpap nagylelkűségére apellálni. Azt azonban még senki sem vonta kétsége, hogy szigorúan jogi értelemben a beneficium csak a kedvezményezett haláláig áll fönn. 843-ban egy Adalard nevű ember hatalmas földeket hagyott a sankt-galleni monostorra, melyek egy részét korábban kiosztotta vazallusai között. Adalard úgy rendelkezett, hogy az egyházi fennhatóság alá kerülő hűbéresek halálukig élvezhetik a beneficiumokat, s ugyanez vonatkozik fiaikra is, amennyiben hajlandók a szolgálatok ellátására. Ezután viszont az apát tetszése szerint rendelkezhet a földekkel.[184] Nyilván ellentétes lett volna az illendőséggel, ha az adományozó mintegy a végtelenségig megköti az apát kezét. Emellett Adalard-nak valószínűleg csak azoknak a gyermekeknek a sorsára volt

gondja, akiket személyesen ismert: a még új keletű intézménynek számító hűbéreskü csak konkrét személyekhez kötődő érzéseket keltett az érintett felekben.

A célszerűségből és az illemből adódó szokások eme talaján azután a Karoling Birodalom fölbomlásával kezdődő viharos, de termékeny korszakban a hűbér lassanként ténylegesen örökletessé vált. A fejlődés mindenütt ebbe az irányba tartott. A kérdés azonban nem egyformán vetődött föl a hűbérek minden fajtája esetében. Külön kell kezelnünk azoknak a hűbéreknek a kategóriáját, amelyeket a hűbéri jog tudósai később „hivatallal járó birtokoknak" (*fiefs de dignité*) neveztek, vagyis azokat, amelyek a király által juttatott közhivatalokkal jártak.

Mint láttuk, a király már a Karoling-kor elején a hűbéresség kötelékével fűzte saját személyéhez azokat, akikre a legfontosabb állami tisztségeket, köztük elsősorban a legnagyobb katonai körzeteket, a grófságokat, őrgrófságokat és hercegségeket bízta. Ezeket a régi latin elnevezéssel „honor"-nak mondott funkciókat azonban gondosan megkülönböztették a beneficiumoktól. Elsősorban az a szembeszökő eltérés választotta el őket egymástól, hogy az előbbiek nem élethossziglanra szóltak. A király bármikor leválthatta tisztviselőit, még akkor is, ha semmiféle vétséget nem követtek el. Olykor egyenesen előnyükre szolgált az elmozdítás. Az új hivatal ugyanis előrelépést jelenthetett, mint annak az Elba vidéki kis grófság urának esetében, aki 817-ben a kulcsfontosságú Friuli őrgrófság élére került. Amikor a 9. század első feléből származó szövegek elsorolják, milyen kegyekben részesítette az uralkodó ezt vagy azt az alattvalóját, minden esetben pontosan kiolvasható belőlük, hogy „honorokról" vagy beneficiumokról van-e szó.

Minthogy a gazdasági körülmények lehetetlenné tették az állandó pénzbeni javadalmazást, a hivatal betöltése egyben jövedelemforrás is volt. A gróf nemcsak az irányítása alá eső körzetben behajtott bírságok harmadrészét tarthatta meg magának, hanem többek között a rendelkezésére bocsátott kincstári földbirtokok jövedelmét is saját ellátására fordíthatta. Még a lakosság fölött gyakorolt jogköre is – amellett, hogy fölöttébb gyakran szolgáltatott alkalmat a törvénytelen haszonszerzésre – tényleges jövedelemforrásként jelenik meg egy olyan korban, amikor az igazi gazdagság azok osztályrésze volt, akik a parancsnoklók közé tartoztak. Ekképp egy grófság odaítélése több szempontból is az egyik legbőkezűbb adomány volt, amelyben egy vazallus részesülhetett. Az, hogy a kedvezményezett egyúttal bírói és hadvezéri jogokhoz is jutott, legföljebb csak fokozati különbséget jelentett számos egyszerű beneficiumbirtokoshoz képest, akiknek legtöbbje szintén gyakorolhatta a földesúri jogokat. Marad a visszavonhatóság kérdése. Jámbor Lajos uralkodásától kezdve egyre gyöngült a királyi hatalom, és egyre nehezebben lehetett érvényt szerezni ennek a központi hatalom védelmét szolgálni hivatott elvnek. A grófok ugyanis a Meroving-dinasztia hanyatlási szakaszának arisztokratáit követve egyre növekvő sikerrel azon igyekeztek, hogy szilárdan meggyökerezett helyi potentátokká emelkedjenek. Ko-

pasz Károly már 867-ben hiába próbálkozott azzal, hogy Bourges grófságát egyik rebellis hívétől visszaszerezze. Ettől fogva semmi sem gátolhatta a státusoknak a kétségtelen hasonlóságok által egyébként is megkönnyített összemosódását. Már a Karoling Birodalom legszebb napjaiban is gyakran „honoroknak" nevezték azoknak a királyi vazallusoknak a birtokait, akik az állam életében játszott szerepük folytán oly közel kerültek a tulajdonképpeni tisztségviselőkhöz. A szó végül a „hűbér" puszta szinonimájává lett, azzal a különbséggel, hogy – legalábbis néhány országban, köztük a normannok meghódította Angliában – többnyire csak a legnagyobb kiterjedésű, fontos parancsnoklási jogokkal járó hűbéreket jelölték vele. Ezzel egyidejűleg a hivatal betöltéséért juttatott földeket, majd – egy újabb és súlyosabb jelentéstorzulást követően – magát a hivatalt is beneficiumként vagy hűbérbirtokként emlegették. Németországban, ahol a Karoling-kor politikai hagyományai meglepően sokáig fönnmaradtak, a püspök és krónikás Thietmar 1015 körül még hűen követi az eredeti szóhasználatot, és pontos különbséget von a merseburgi grófi cím és a méltósággal járó beneficium között. A köznyelv azonban már régóta nem törődött az ilyen finom megkülönböztetésekkel, és a „beneficium" vagy a „hűbér" szavakkal a hatalom és a gazdagság oszthatatlan forrásaként megjelenő tisztség egészére utalt. A *Fuldai annalesek*ben már 881-ben följegyezték Kövér Károlyról, hogy a szóban forgó évben rokonának, Hugónak „hűségét megtartandó, jótéteményül grófságokat adományoza".

Ezek az egyházi írók munkáiban előszeretettel „tartományok satrapáinak" nevezett személyek azonban nem érhették be az uralkodó által rájuk ruházott tisztségekből eredő hatalommal, melyet immár saját céljaikra igyekeztek fölhasználni. Ahhoz, hogy tartományukat szilárdan kézben tudják tartani, jóval többre volt szükségük: itt-ott új földterületekre kellett szert tenniük, az utak csomópontjainál várakat kellett építeniük, anyagi haszonnal is járó védnökséget kellett vállalniuk a legfontosabb egyházi intézmények felett, és legfőképpen mindenütt híveket kellett toborozniuk. Ehhez a hosszú lélegzetű munkához több ugyanazon a földön élő generáció erőfeszítésére volt szükség. Az örökletesség igénye természetesen következett a területi hatalom kiépítésének követelményéből. Hiba volna tehát egyszerűen csak a „honor" és a „hűbérbirtok" egybemosódásának következményét látnánk ebben. A frank grófok mellett ez az út kínálkozott az angolszász *jarl*ök számára is, akiknek a hatalmas katonai körzetei sohasem számítottak hűbérnek, de ugyanez mondható el a lombard fejedelemségek *gastaldes*eiről, akik egyáltalán nem voltak vazallusok. Ám minthogy a Frank Birodalom helyén létrejött államokban a hercegségek, az őrgrófságok és a grófságok már korán a hűbéri jellegű földátengedések közé tagolódtak, családi vagyonná történő átalakulásuk elválaszthatatlanul kapcsolódik a hűbérbirtokok örökletessé válásának általános folyamatához, jóllehet az előbbi mindig sajátságos esetet képviselt. Egyébként nemcsak arról van szó, hogy a közönséges hűbérek és

a „hivatali birtokok" örökletessé válásának üteme minden országban más és más volt: ellentétpárjuk is más-más értelmet kap, ha vizsgálódásaink során átlépünk az országhatárokon.

A franciaországi fejlődés

Nyugat-Franciaországban és Burgundiában a királyság korai meggyöngülése azzal járt, hogy a közfunkciókkal létrejött beneficiumok elsőnek váltak örökletessé. Semmi sem tanulságosabb e tekintetben, mint azok a rendelkezések, amelyeket Kopasz Károly a nevezetes 877-es quierzyi törvénynapon hirdetett ki. Az Itáliába készülő király az ország kormányzásáról igyekezett gondoskodni távolléte idejére. Mi történjék például, ha ez alatt az idő alatt az egyik gróf meghal? Mindenekelőtt értesíteni kell erről az uralkodót, aki továbbra is fönntartja magának minden végleges kinevezés jogát. Fiát, a régensséggel megbízott Lajost csak ideiglenes megbízottak kijelölésére hatalmazza föl. Általánosságban tekintve az intézkedés összhangban állt a király hatalomféltő természetével, amit a kapituláré számtalan egyéb eleme is tanúsít. Egyúttal azonban az is kiviláglik belőle, hogy Károly gondosan ügyelt rá, rendelkezései semmiképpen se sértsék a főúri családok ambícióit. Ezt bizonyítja, hogy az okirat külön is említ két konkrét esetet. Előfordulhat, hogy egy gróf az alatt hal meg, míg fia a hadsereggel a hegyeken túl tartózkodik. Azzal, hogy nem jogosítja föl a régenst az utód kinevezésére, Károly mindenekelőtt harcostársait igyekszik megnyugtatni: így ugyanis nem történhet meg, hogy éppen a királyhoz való hűségük folytán esetleg le kellene mondaniuk a régóta várt örökségről. De az is megeshet, hogy a Franciaországban maradt örökös még „zsenge ifjú". Ilyenkor az apa hivatalnokainak kell a gyermek nevében kormányozniuk a grófságot mindaddig, amíg a legfelsőbb helyen meg nem születik a döntés. Az ediktum szövege nem megy túl ezen. Valószínűleg jobbnak látták, ha a törvény nem tartalmazza szó szerint az örökölhetőség elvét. Ezzel szemben abban a proklamációban, amelyet Károly a kancellárjával olvastatott föl az összegyűltek előtt, már nyoma sincs ennek az óvatosságnak: az uralkodó ebben minden köntörfalazás nélkül megígéri, hogy az elhunyt vazallus fia – akár Itáliában harcol, akár kiskorú gyermek – megkapja apja „honorait". Természetesen a dicsőséghajhász politika által diktált alkalmi rendelkezésekről van szó, melyek nem zálogosították el véglegesen a monarchia jövőjét, s főleg nem szakították a múlt gyakorlatával. Arról volt csak szó, hogy az uralkodó egy meghatározott időszakra hivatalosan elismert egy a gyakorlatban érvényesülő privilégiumot.

Ekképp elegendő a legfontosabb grófságokban – illetőleg ott, ahol ez lehetséges – nyomon követnünk az egymást követő grófok sorát, hogy magában a valóságban ragadhassuk meg a méltóság örökletessé válásának folyamatát. Nézzük például a harmadik királydinasztia őseit! 864-ben Kopasz Károly még megtehette, hogy visszavette Erős Róberttől a neusztriai „honorokat", mert a gróf

szolgálatait másutt akarja igénybe venni. Ez azonban csak rövid ideig tart. Róbert 866-ban ismét a Szajna és a Loire közötti katonai körzet élén áll, amikor elesik Brissarthe-nál. Két még nagyon fiatal fiú marad utána, azonban egyikük sem örökölheti grófságait; ezeket a király egy másik hatalmasságnak ítéli. Az idősebbik fiú, Odo csak 886-ban, a „befurakodó" halálakor kapja vissza Anjout, Touraine-t s talán Blésois vidékét is, hogy azután ezek a területek többé ne kerüljenek ki a család birtokából – mindaddig a napig, amelyen saját, örökletes potentátokká átvedlett tisztviselőik űzik majd el a Róbert-ivadékokat. Az ugyanabból a vérből származó, nagyjából 885-től a családi ág 1137-es kihalásáig egymást követő poitiers-i grófok sora csak egyszer, akkor is igen rövid időre szakad meg (890–902), amikor az örökös még kiskorú gyermek, ráadásul a törvénytelen születés gyanúja lengi körül. Egyébként kétszeresen is jellemző tény, hogy amikor az uralkodó a szóban forgó gyermeket megfosztja örökségétől, ez szándéka ellenére végső soron olyasvalakinek a javát szolgálja, aki egy a tisztséget régebben birtokló gróf fiaként ugyancsak nemzetsége jogaira hivatkozhatott. Évszázadokkal később V. Károly császár, sőt II. József is csak azért tarthatják meg Flandriát, mert a házasságok hosszú során át az ő ereikben is csordogál még valamennyi annak a Vaskarú Balduinnak a véréből, aki a 862-es esztendőben nagy hetykén elrabolta a frankok királyának leányát. Mint látjuk, mindig ugyanazokhoz az évszámokhoz kanyarodunk vissza: nem lehet tehát vitás, hogy a döntő jelentőségű időszak a 9. század második felében következett el.

Nézzük azonban, mi is történt a közönséges hűbérekkel! A quierzyi rendelkezések nemcsak a grófságot érintették, hanem kifejezetten vonatkoztak a királyi vazallusok beneficiumaira, amelyek a maguk módján szintén „honoroknak" számítottak. Az ediktum és a fölolvastatott proklamáció szövege azonban nem érte be ezzel. Károly azt követelte vazallusaitól, hogy a saját embereikre is terjesszék ki azokat az előnyöket, amelyeket ők maguk az uralkodó jóvoltából élveznek. Ezt a rendelkezést nyilvánvalóan szintén az itáliai hadjárat sikere érdekében hozta meg: az udvar bizonyára célszerűnek látta, hogy ne csak a néhány leghatalmasabb főurat, hanem a vazallusok vazallusait is megnyugtassa, akik a sereg zömét alkották. Ez azonban nem egyszerű alkalmi intézkedés, hanem egy sokkal mélyebben gyökerező jelenség áll előttünk. Egy olyan társadalomban, ahol oly sokan voltak egy személyben alárendeltek és fölöttesek, az emberek nem szívesen vették tudomásul, hogy valaki vazallusként valamilyen előnyt csikar ki magának, ugyanakkor uraságként megtagadja a szóban forgó kedvezményt azoktól, akiket hasonló függőségi kötelék fűz őhozzá. Az előjogok élvezetében fönnálló, fölülről lefelé terjedő egyenlőség a régi Karoling-kapitulárétól egészen a klasszikus angol „szabadságjogok" alapjául szolgáló Magna Chartáig a hűbéri szokásjog egyik legtermékenyebb alapelvének bizonyult.

A közfölfogást is ez az alapállás határozta meg, valamint – még ennél is döntőbb mértékben – a jogcímek családon belüli átszármaztathatóságának elve, melynek értelmében az apa által teljesített szolgálatok következtében jogai utó-

dait is megillették. Márpedig a közvélekedést nem sok választotta el magától a jogtól egy olyan társadalomban, ahol sem írott törvénykönyvek, sem szervezett jogszolgáltatás nem létezett. A francia hősi eposzok híven visszhangozzák a korabeli közvélekedést. Természetesen nem arról van szó, hogy a költők által elénk tárt képet minden retusálás nélkül kellene elfogadnunk. A rájuk hagyományozódott történelmi keret arra szorította őket, hogy a kérdésről kizárólag a nagy királyi hűbérek kapcsán szóljanak. Ráadásul a művekben szereplő első Karoling-császárokat – egyébként teljes joggal – jóval hatalmasabbaknak ábrázolták a szerzők, mint a 11–12. század királyait. E koronás hősök erejük folytán szabadon rendelkezhettek – akár a természetes örökösök kárára – a királyság „honorjairól", amire már a Capetingeknek nemigen volt lehetőségük. Tanúságuk e tekintetben csak annyi haszonnal jár, hogy megközelítő pontossággal rekonstruálja egy a szerzők korában már régen túlhaladott múlt képét. Saját koruk ihlette viszont azt az ítéletet, amelyet – a hűbérek valamennyi fajtájára kiterjesztve – a szóban forgó gyakorlatról mondanak. Kifejezetten nem tartják ugyan jogellenesnek, de erkölcsileg elítélendőnek vélik. Mintha maga az ég állna bosszút, óriási sorscsapások születnek belőle – mint például a *Raoul de Cambrai* gesztaénekben, ahol az örökségből való kétszeri kisemmizés hallatlan szerencsétlenségek sorozatát indítja el. A jó uraság sohasem feledi azt a jelmondatot, amelyet az egyik gesztaének az utódjához intézett intelmek között Nagy Károly szájába ad: „Árva gyermekektől sohase végy vissza hűbért."[185]

De vajon mennyien lehettek a jó uraságok, illetve azok, akik kénytelenek voltak jó uraságként cselekedni? Ha az örökletesség történetét akarnánk megírni, akkor korszakról korszakra föl kellene mérnünk a továbbszármaztatható, illetve a tovább nem származtatható hűbérek számát, ez pedig a forrásanyag állapotát tekintve soha meg nem valósítható álomnak tűnik. Annyi bizonyos, hogy a helyzet minden egyes esetben az erőviszonyoktól függően alakult. A gyönge és gyakran rosszul igazgatott egyházi intézmények a jelek szerint többnyire már a 10. század elejétől kénytelenek engedni a vazallusok nyomásának. Ugyanakkor a világi kézen lévő nagyobb fejedelemségekben egészen a következő évszázad derekáig meglehetősen képlékenynek látszik a gyakorlat. Lássuk például, hogyan alakult Fulkó Nerra és Martell Gottfried (987–1060) Anjou-grófok korában a saint-saturnini hűbér története.[186] A gróf nemcsak akkor veszi vissza a birtokot, ha a hűtlenség első jelét tapasztalja, vagy ha a vazallusnak egy szomszéd tartományba való távozásával veszélybe kerülhet a szolgálatok megfelelő ellátása. Semmi jele annak, hogy a családok jogait a legcsekélyebb mértékben is tiszteletben kellene tartania. A mintegy ötven év alatt egymást követő öt birtokos közül mindössze kettőt – két fivért – köt össze vérségi kapocs, de a sorban így is egy idegen ékelődik közéjük. Két lovag ugyan méltónak találtatott rá, hogy élete végéig megtarthassa Saint-Saturnint, de haláluk után a birtok nem marad családjuk kezén. Igaz, semmi sem utal kifejezetten arra, hogy lettek volna fiú utódaik. Ám még ha hajlanánk is annak föltételezésére, hogy egyiküknek sem

volt fiúgyermeke, akkor is fölöttébb árulkodó volna az a hallgatás, amellyel az adataink forrásául szolgáló, rendkívül részletes följegyzés ezt a kérdést övezi. Amikor a dokumentum kimondja a birtokot végül elnyerő vendôme-i szerzetesek jogait, nem tesz említést arról, hogy többször is az utódok hiánya miatt cserélt volna gazdát az apátság kezébe kerülő „jószág", ami pedig csak azzal magyarázható, hogy az örökösöknek a hűbértől való megfosztása akkoriban távolról sem számított jogtalannak.

A hűbéresek efféle váltakozása azonban ekkortájt már jóformán kivételesnek számít. Magában Anjouban is nagyjából az ezredfordulón jöttek létre a legjelentősebb várúri dinasztiák. Ugyanakkor minden jel arra mutat, hogy Normandiában 1066-ban már mindenki örökletesnek tekintette a hűbéreket, hiszen az intézmény angliai meghonosítását követően gyakorlatilag soha senki sem vitatta a birtokok továbbszármaztathatóságát. A 10. században a hűbérurak még kifejezetten belefoglaltatták az adományozólevél szövegébe, ha történetesen elismerték a vazallusnak juttatott birtok örökletes voltát, a 12. század derekára azonban megfordult a helyzet: a dokumentumokban már csak olyan kikötésekkel lehet találkozni, amelyek ritka kivételként, de általánosan elfogadott módon a birtok haszonélvezetét a hűbéres élettartamára korlátozzák. A közfelfogás most már örökletesnek tekinti a hűbért. Ebben az időben a „hűbérbirtok" szóhoz már az örökletesség képzete társul Franciaországban vagy Angliában, és amikor a régi nyelvhasználattal ellenkezően az egyházi intézmények urai nem hajlandók ezzel a szóval jelölni tisztségviselőik javadalmát, akkor tulajdonképpen azt fejezik ki vele, hogy az apa halála után nem kötelesek a fiú szolgálatait is igénybe venni. Ez az örökösöknek kedvező gyakorlat, amely már a Karoling-korban kialakult, s melynek rögzülését a rengeteg visszakapott, eredete folytán szinte elkerülhetetlenül családi vagyonnak tekintett hűbér megléte is elősegítette, oda vezetett, hogy az utolsó Karolingok és az első Capetingek idejében az elhalálozott hűbéres örökébe nagyjából mindenütt annak fia lépett. A feudalizmus második korszakában pedig, amikor a különféle realitások jogi szempontból is tudatosultak, e gyakorlat a jog szintjére emelkedett.

A Német-római Birodalomban bekövetkezett átalakulás

A különböző társadalmi erőknek a hűbér átalakulásai mögött rejlő ellentéte Észak-Itáliában mutatkozik meg legmarkánsabban. Képzeljük magunk elé a Lombard Királyság hűbéri társadalmának tagozódását! A csúcson a király helyezkedik el, aki 951-től néhány rövid megszakítást leszámítva egyben német király, sőt – ha megkapja a pápai fölszentelést – császári méltóságra is emelkedik. Közvetlenül alatta találhatók legfőbb hűbéresei, az egyházi főméltóságok vagy a katonai arisztokráciához tartozó főurak. Őket saját vazallusaik kevésbé előkelő tömege követi; ezek a király hűbéreseinek hűbéresei, akiket ennélfogva közönségesen

„vavasszorokként" emlegetnek. E két utóbbi csoport tagjai között a 11. század elején súlyos viszály dúl. A vavasszorok egyre inkább hajlamosak családi vagyonnak tekinteni birtokaikat, miközben a főhűbéresek ragaszkodnak az adomány életre-szóló és mindenkor visszavehető jellegéhez. 1035-ben az ellentétek azután valóságos osztályháborúhoz vezetnek. A Milánóban és környékén élő vavasszorok esküvel pecsételik meg szövetségüket, és seregük fényes győzelmet arat a hatalmasságok csapatai fölött. Ekkor érkezik a helyszínre II. Konrád császár és király, aki a konfliktus hírére rögtön útnak indult a távoli Német-római Birodalomból. Az uralkodó szakít elődei, az Ottók politikájával, akik mindig tiszteletben tartották az egyházi birtokok elidegeníthetetlen voltát, és az alacsonyabb rangú vazallusok pártjára áll. S minthogy Itália még mindig a törvények földje, sőt Konrád szerint egyenesen „éhével van a törvénynek", az uralkodó 1037. május 28-án törvényerejű rendeletet bocsát ki, amelyben védencei érdekeinek megfelelően rögzíti a jogi szabályozást. Ennek értelmében a fiúgyermek, a fiúunoka és a fivér ezentúl minden olyan beneficiumot örökölhet, melynek ura világi főhűbéres, püspök, apát vagy apátnő. Ugyanez vonatkozik a szóban forgó beneficiumokból kihasított alhűbérekre is. Ugyanakkor a rendelet szövege egyáltalán nem tesz említést az allódiumokból tagosított hűbérekről. Konrád minden bizonnyal nem annyira uralkodóként, mint inkább a hűbéri hierarchia fejeként törvénykezett. Rendelete ennek ellenére a kis- és középhűbéres lovagok óriási többségét érintette. Meglehet, hogy bizonyos konkrét körülmények is szerepet játszottak elhatározásában – például az a gyűlölség, amely közte és Aribert milánói püspök, a vavasszorok legfőbb ellensége között dúlt –, ám Konrád minden jel szerint túllátott pillanatnyi érdekei és személyes érzelmei körén, s a monarchiák számára folytonos veszélyt jelentő nagyhűbéresekkel szemben emezek saját csapataival szövetkezett. Bizonyíték erre, hogy német földön, ahol nem tudott élni a törvény fegyverével, ugyanezt a célt más eszközökkel igyekezett elérni – nevezetesen azzal, hogy a királyi törvényszék bíráskodási gyakorlatát a számára kívánatos irányba terelte. Káplánja tanúsága szerint itt is „megnyerte magának a lovagok szívét, midőn nem tűrte el, hogy az ivadékok megfosztassanak az apáknak adományozott jótéteményektől".

A császárságnak a hűbérek örökletessé tétele érdekében való beavatkozása egy tulajdonképpen félig befejezett, sőt talán ennél is előrehaladottabb átalakulási folyamatba illeszkedett. Hiszen Németországban már a 11. század elején gyakran születtek olyan magánszerződések, amelyek elismerték különböző hűbérek továbbszármaztathatóságát. 1069-ben Lotaringiai Gottfried herceg még abban a hitben végrendelkezett, hogy szabadon intézkedhet a lovagjainak „zsoldként juttatott telkekről", és egy egyházi intézménynek akarta ajándékozni őket. Ám halála után akkora volt a kisemmizett vazallusok zúgolódása, hogy utódja jobbnak látta, ha más ajándék után néz.[187] A fejlődés, mint látjuk, párhuzamosan halad az állandóan törvénykező Itáliában, a viszonylag erős királyok kormányozta Németországban, valamint a törvények és gyakorlatilag szinte kirá-

lyok nélküli Franciaországban; ez pedig arra vall, hogy olyan tényezőkkel van dolgunk, amelyek hatása mélyebben jelentkezett, mint a politikai érdekeké. Legalábbis ami a közönséges hűbérek sorsát illeti. A „hivatali hűbér" helyzetét kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy föltáruljon előttünk a német és az itáliai hűbériség történetének a más országokénál erősebb központi hatalom megléte folytán kialakult sajátos jellege.

Ezeket a közvetlenül a császárságtól elnyert birtokokat a II. Konrád-féle törvény eleve nem érintette. Viszont a birtokok vonatkozásában általánosan érvényre jutott az az örökösök számára kedvező alapállás, amely a vér jogait hirdette, s amelynek hatása a „hivatali hűbér" esetében is elkerülhetetlenül érvényesült. Az uralkodók már a 9. században is csak kivételesen szánták rá magukat, hogy ettől a fölöttébb respektálandó hagyománytól eltekintsenek. S amikor mégis így döntöttek, a krónikások által hűen visszhangzott közvélemény mindjárt önkényt emlegetett. Ennek ellenére az uralkodók többnyire így tettek, ha hűséges szolgát akartak jutalmazni, illetve ha el akarták kerülni, hogy kiskorú gyermekre vagy megbízhatatlan személyre szálljon a hűbér. Ilyenkor egyébként hajlandók voltak a kisemmizett örököst valamilyen más, hasonló tisztséggel kárpótolni. Ugyanis maguk a grófságok a valóságban csak néhány család között cseréltek gazdát, s ekképp a puszta grófi cím jóval előbb vált örökletessé, mint maguk az egyes grófságok. A nagyobb katonai körzetek, az őrgrófságok és a hercegségek sokkal tovább voltak kiszolgáltatva az uralkodók önhatalmú intézkedéseinek. A 10. században két ízben is előfordult például, hogy az elhunyt bajor herceg fia nem léphetett apja örökébe. De ugyanezt történt 935-ben a Meisseni, 1075-ben pedig a Luzicei őrgrófság élén. A középkori Németországra oly jellemző archaikus jogszokások következtében a császárság által adományozott legfontosabb „honorok" helyzete egészen a 11. század végéig végeredményben ugyanolyan volt, mint két évszázaddal korábban Kopasz Károly Franciaországában.

De csak eddig az említett időpontig. Már a 11. század folyamán egyre gyorsabban érlelődött a változás. Adatunk van arról, hogy egy alkalommal maga II. Konrád is örökletes grófságot adományozott valakinek. Unokája és dédunokája, IV. Henrik és V. Henrik elismerték a Karintiai és a Sváb Hercegség, valamint a Holland Grófság örökíthetőségét. A 12. században már senki sem kérdőjelezi meg ezt az elvet. A hűbérúr jogai, még ha a királyról volt is szó, lassanként itt is háttérbe szorultak a vazallusi nemzetségek jogai mögött.

A hűbér változásai az örökösödési jog tükrében

Kényelmes kiindulópontot választottunk vizsgálódásunk számára, amikor azt az esetet vettük szemügyre, amikor a vazallusnak van – de csak egyetlen – fiúgyermeke, aki képes is mindjárt apja örökébe lépni. A valóságban azonban többnyire nem ilyen egyszerűen alakult a helyzet. Mihelyt a közfelfogás elismerte a

vérrokonok jogait, a legkülönbözőbb családi helyzetekkel kellett szembesülnie, és mindegyik sajátos problémákat vetett föl. Most röviden megvizsgáljuk azokat a megoldásokat, amelyeket az egyes társadalmak ezekre a kérdésekre kidolgoztak, és így folyamatában ragadhatjuk meg a hűbérbirtok és a hűbéresi kötelék átalakulásait.

Természetesnek tűnt, hogy a fiú utód, vagy ennek hiányában az unoka lép az apa vagy a nagyapa helyébe azoknak a szolgálatoknak az ellátásában, amelyekből gyakran már a felmenője életében kivette a részét. Ugyanakkor a fivérek vagy az unokatestvérek rendszerint másutt alakítottak ki maguknak saját életet. Ennélfogva valójában csak az oldalági örökösödés elismerése jelzi egyértelműen az egykori beneficium családi birtokká válását.[188] Ez az átalakulás különösen német földön ütközött erős ellenállásba. Amikor 1196-ban VI. Henrik császár maga is öröklési ügyben, mégpedig a trónöröklés kérdésében kérte a főurak beleegyezését, még megtehette, hogy e nagylelkű ajándék ellenében hivatalosan elismeri az oldalági rokonok hűbéröröklési jogait. Döntésének azonban később már nem volt foganatja. Hacsak az eredeti adományozási szerződésben vagy a birtokok egy adott kategóriájára – így például a 13. században a császári miniszteriális hűbérekre – vonatkozó szokásjogban kifejezetten nem szerepeltek ilyen rendelkezések, a német hűbérurak a középkorban sohasem voltak kötelesek az egyenes ági leszármazottakon kívül másoknak is megadni az invesztitúrát. A gyakorlatban azonban az érintettek viszonylag gyakran részesülhettek ebben a kegyben. Helyenként ésszerűnek látták, ha bevezetnek egy megszorítást, melynek értelmében a hűbér mindenféle irányban vándorolhatott az első kedvezményezett ivadékai között, viszont nem kerülhetett ki ebből a körből. Ezt a megoldást választotta a lombard jogrend, s példáját sok esetben Franciaországban és Angliában is követték a 12. században, amikor az újonnan kialakított hűbérek adományozási föltételeit rögzítették. Ez azonban az általános jog csorbításával ment végbe az említett országokban. Ugyanis a nyugati királyságokban az örökletesség irányában való elmozdulás olyan erőteljesen jelentkezett, hogy hamarosan szinte minden rokonra kiterjedt. Egyetlen megszorítás emlékeztetett továbbra is arra, hogy a hajdan a hűbért érintő szokásjog a szolgálatellátás jegyében alakult ki: sokáig – sőt Angliában mindvégig – elképzelhetetlen volt, hogy az elhunyt vazallus helyére saját apja lépjen. Az intézmény lényegének mondott volna ugyanis ellent, ha a katonai telek a fiatalabbról az idősebbre száll.

De még ennél is nagyobb ellentmondás lett volna az örökletesség nőkre való kiterjesztése. Nem mintha a középkor valaha is alkalmatlannak ítélte volna a nőket a különböző hatalmi jogkörök gyakorlására. Senkiben sem keltett megütközést, ha a távollévő férj helyett annak hitvese állt a főúri udvar élén. A nők azonban nem viseltek fegyvert. Jellemző, hogy a 12. század utolsó éveiben a Capetingekkel való könyörtelen háború kitörésekor Oroszlánszívű Richárd sietve eltörölte azt a már elterjedőfélben lévő szokást, mely szerint az örökség le-

ányágra is szállhat. Az intézmény eredeti jellegét legféltékenyebben őrző jog – így a lombard jogelvek, a latinizált Szíria szokásjoggyűjteményei vagy a német királyi udvar ítélkezési gyakorlata – elvben sohasem terjesztették ki az örökösnőkre a férfiörököst megillető jogokat. VI. Henrik egyébként az oldalági rokonok mellett a nők örökösödési jogait is kilátásba helyezte főhűbéresei előtt, ami megint csak azt bizonyítja, hogy Németországban rendkívül szívósan érvényesültek a régi jogszabályok. A szóban forgó epizód azonban ékesen árulkodik az arisztokrácia törekvéseiről is: ugyanazt a kegyet, amelyet a Staufen-házbéli uralkodó mintegy csalétekül kínált saját vazallusainak, a konstantinápolyi Latin Császárság alapítói nem sokkal később maguk követelték jövendő uralkodójuktól. Valójában még azokban az országokban is, ahol a korlátozások elméletileg fönnálltak, a gyakorlatban már a kezdeti időkben számos kivételt tettek. Amellett, hogy a hűbérurak mindig figyelmen kívül hagyhatták, az is előfordult, hogy a korlátozások a szokásjog egyes előírásaival vagy az adománylevél rendelkezéseivel szemben szorultak háttérbe. Ez történt 1156-ban az ausztriai hercegség esetében is. Franciaországban és a normannok által meghódított Angliában ekkor már régóta elismerték, hogy fiú utódok hiányában a leányok, sőt azonos fokú férfirokonok híján a nőrokonok ugyanolyan jogon tarthatnak igényt a hűbérekre, mint bármilyen más vagyonra. Ugyanis nagyon hamar fölismerték, hogy a szolgálatokat az ellátásukra képtelen asszonyok helyett férjeik is elvégezhetik. Jellemző egybeesés, hogy az eredeti hűbéri köteléknek a leányutód vagy a vő javára történő módosulásának legrégibb példáira azok a nagy franciaországi fejedelemségekben bukkanunk, amelyek elsőként váltak örökletessé, és amelyek birtoklása már nem járt személyes szolgálatokkal. Amikor Robertini Ottó 956-ban nőül vette a Burgundia hercegének leányát, a házasságkötéssel olyan grófságoknak a birtokosa lett, amelyekre támaszkodva később megszerezhette a hercegi címet. Minthogy egyébként a leányági leszármazottak jogait nagyjából a nők általános örökösödési jogaival egy időben ismerték el, a nagyobb és kisebb feudális családok előtt megnyílt a házasodási politika.

A hűbéri szokásjog számára a kiskorú örökös személye okozta kezdettől fogva az egyik legsúlyosabb problémát. A képzeletből táplálkozó irodalmi alkotások előszeretettel ebből a szemszögből vetették föl az örökletesség régóta vajúdó kérdését. Katonai hűbért bízni egy gyermekre: minő esztelenség! Kisemmizni egy kisgyermeket: minő kegyetlenség! Már a 9. században megoldást találtak erre a dilemmára: elismerték a kiskorú örökösödési jogait, de egy ideiglenes birtokigazgató vette át a hűbért, aki esküt tett védence nevében, és a szolgálatokat is ő látta el egészen addig a napig, amíg a felnőttkorba lépő örökös már maga tudott eleget tenni vazallusi kötelezettségeinek. Nem beszélhetünk gyámságról, ugyanis a hűbérrel járó szolgálatokat ellátó gondviselő a saját céljaira fordíthatta a birtokból származó jövedelmeket, és csupán a kiskorú ifjú ellátásáról volt köteles gondoskodni. Igaz, az efféle időleges hűbéresség létrejötte érezhető torzulást okozott a eredetileg életre szóló kötelékként fölfogott hűbéresi viszony

eredeti tartalmában, de az efféle szolgálatellátási kötelezettségek kellőképp szerencsés összhangban álltak a családi érzésekkel ahhoz, hogy a szokás széles körben elterjedhessen mindazokban az országokban, amelyekben jelen volt a Frank Birodalomban létrejött hűbérrendszer. Az egyszerű gyámsággal egyedül Itáliában érték be, ahol egyébként sem szívesen vezették be a hűbéri érdekeknek engedő, kivételes elbánást tartalmazó rendelkezéseket.

Nem sokkal később különös torzulást figyelhetünk azonban meg. A legtermészetesebbnek az látszott, hogy a gyermek helyett rokonságának egyik tagja álljon a hűbérbirtok élén. Minden bizonnyal ez volt kezdetben az általános szabály, és sok helyütt a szokásjog változatlan maradt e tekintetben. Noha az elhunyt apa hajdani hűségígérete értelmében magának a hűbérúrnak is voltak az árvával szembeni kötelezettségei, az azért eredetileg elképzelhetetlen lett volna, hogy a rokonok helyett maga lép saját néhai vazallusa helyébe: az úrnak az emberre volt szüksége, nem a földre. Ám a valóság hamarosan rácáfolt az elvekre. Sokatmondó tény, hogy IV. Lajos francia uralkodó és a királyság egyik legnagyobb „honorjának", Normandiának ifjú örököse a két főszereplő abban az egyik legkorábbi példában – jobban mondva kísérletben –, amikor gyámként maga a hűbérúr igyekszik átvenni a hozzátartozó szerepét. A király számára kétségkívül kézenfekvőbb megoldásnak kínálkozott személyesen rendelkezni Bayeux-ben vagy Rouenban, mint egy kormányzó kétes értékű segítségére számítani. A földesúri gyámság intézményének mindenfelé kimutatható megjelenése arról árulkodik, hogy a hűbérnek mint kiaknázható vagyonnak ekkor már több értéket tulajdonítottak, mint azoknak a szolgálatoknak, amelyekre a hűbérúr igényt tarthatott.

Ez a szokás legszilárdabban Normandiában és Angliában gyökeresedett meg, ahol a vazallusi rendszer egyébként is a felsőbb szinteken lévők érdekeinek megfelelően alakult ki. Az angol főurak csapásként élték meg, amikor a király élt ezzel a joggal, viszont hasznot húztak belőle, amikor a tőlük függőkkel szemben érvényesíthették – olyannyira, hogy amikor egy 1100-as rendelet értelmében a gyámot ismét a családon belül lehetett kijelölni, a főurak nem tudták – vagy nem akarták – megakadályozni, hogy az engedmény holt betű maradjon. Angliában az intézmény már korán annyira elszakadt eredeti rendeltetésétől, hogy a hűbérurak – s közöttük is elsőnek a király – gyakran engedték át vagy adták el másnak a gyermekekről való gondoskodásnak és hűbéreik igazgatásának a jogát. A Plantagenêtek udvarában egyenesen a legirigyeltebb ajándékok közé számított, ha valaki ebben a kegyben részesült. Ám bármennyire is becses pozíciónak tartották, ha valaki efféle tiszteletre méltó hivatal révén várőrségnek parancsolhatott, járadékokat hajthatott be, vadászhatott az erdőben vagy halászhatott a halastavakban, magából a földbirtokból valójában csak az előnyök kisebbik része származott. Az igazi kincset maga az örökös, illetve az örökösnő jelentette. Ugyanis, mint látni fogjuk, a vagyon őrzését ellátó hűbérúrra vagy annak képviselőjére hárult a feladat, hogy gyámfiuk vagy gyámleányuk számá-

ra feleségről, illetve férjről gondoskodjék. Persze nem mulasztották el, hogy ebből a jogból is hasznot húzzanak.

Magától értetődik, hogy a hűbért lényegénél fogva oszthatatlannak tekintették. Egy adott közhivatal fölosztása kettős veszéllyel járt volna a fölöttes hatalom számára: egyrészt meggyöngült volna a nevében gyakorolt fennhatóság, másrészt az ellenőrzés is kényelmetlenebbé vált volna. Közönséges lovagi hűbér széttagolása esetén pedig zavar keletkezett volna a szolgálatok teljesítésében, melyeket ugyancsak nehezen lehetett volna az osztályosok között megfelelő módon fölosztani. Ráadásul a hűbér nagyságát eredetileg egyetlen vazallus, valamint kísérete szükségleteinek megfelelően jelölték ki; a fölosztás tehát azzal a kockázattal járt, hogy az egyes részek nem fedezik birtokosaik költségeit, akiknek így vagy nem telik megfelelő fegyverzetre, vagy kénytelenek másutt szerencsét próbálni. A célszerűség azt diktálta, hogy az immár örökletessé vált telek egy tagban maradjon. E tekintetben azonban a hűbéri szervezeti forma kívánalmai összeütközésbe kerültek az örökösödési jog általános előírásaival, melyek a legtöbb európai országban egyenlő jogokat biztosítottak az azonos rokonsági fokú örökösök számára. Erre a bonyolult jogi vitákat kiváltó kérdésre az egyes régiókban és korszakokban az egymás ellenében érvényesülni kívánó tényezők harcának függvényében más és más megoldások születtek.

Már kezdetben fölmerült egy nehézség: milyen kritérium alapján válasszák ki az egyedüli örököst az elhunyt azonos rokonsági fokú hozzátartozói – például fiai – közül? A nemesi és a dinasztikus jog évszázadai hozzászoktattak bennünket ahhoz, hogy mintegy természetesnek tartsuk a korábban születettek előjogait. Valójában azonban ez sem magától értetődőbb, mint megannyi egyéb mítosz, melyen a mai társadalmak alapulnak. (Ezek közé tartozik például a többségi elv fikciója, vagyis amikor a nagyobbik embertömeg akarata egyúttal a vele szemben állók szándékának is legitim kifejezőjévé válik.) Az elsőszülöttségi elv bevezetése még a királyi házakban is jelentős ellenállásba ütközött a középkorban. Egyes vidékeken a távoli időkből fönnmaradt jogszokások szintén a fiúgyermekek egyikét részesítették előnyben, azonban a kedvezményezett ilyenkor a legkisebb volt. A hűbérek dolgában pedig a legkorábbi szokásjog a jelek szerint elismerte a hűbérúr azon jogát, hogy a számára legalkalmasabbnak látszó fiú javára döntsön. Katalóniában még 1060 körül is ezt a szabályt követték. Néha az is előfordult, hogy az apa maga ajánlotta utódját a fölöttese jóindulatába, miután még életében többé-kevésbé bevonta a szolgálatok ellátásába. De az sem volt ritka eset, hogy az örökösök tulajdonközössége folytán kollektív invesztitúrára került sor.

Ezek az ősi szokások sehol sem rögzültek olyan szívóssággal, mint Németországban, olyannyira, hogy még a 12. század derekán is érvényben voltak. De jelen volt még egy hagyomány, amely – legalábbis Szászországban – a családi érzés mélységéről árulkodott, s amely szerint a fivéreknek maguknak kellett kiválasztaniuk azt, aki az örökség birtokába lépett. Természetesen megesett, sőt

gyakran elő is fordult, hogy – bármilyen módon döntöttek is az örökség felől – a vagyon a legidősebbre szállt. A német jog azonban mindig tartózkodott tőle, hogy kötelező érvénnyel írja elő az elsőszülettség jogát. Német földön az ilyesmi, mint az egyik költő írja, „barbár, idegen szokás" volt.[189] Hiszen 1169-ben maga Barbarossa Frigyes császár sem legidősebb fiára hagyta koronáját! Ugyanakkor az örökösök rangsorolását szabályozó egyértelmű kritériumok híján rendkívüli nehézségekbe ütközött, hogy az oszthatatlanság elvének a gyakorlatban érvényt szerezzenek. Ráadásul a császárság területén a királyi vagy a fejedelmi udvarok hűbérpolitikája sohasem tudta olyan erővel ellensúlyozni az azonos vérből származó emberek közötti egyenlőtlenséget elutasító régi kollektív képzeteket, mint másutt. A Karoling Birodalomtól örökölt államszerkezet hosszú időre kellőképp szilárd alapokat nyújtott a német királyoknak és territoriális hatalmasságoknak ahhoz, hogy alattvalóikat engedelmességre kényszerítsék; kevésbé szorultak rá vazallusaik szolgálataira, s következésképp kisebb figyelmet szenteltek magának a hűbérrendszernek is. A királyok szinte kizárólag csak arra törekedtek – és ebben a szellemben fogant Barbarossa Frigyes 1158-as intézkedése is –, hogy megakadályozzák a „grófságok, őrgrófságok és hercegségek" fölosztását. Ám a földarabolódás – legalábbis ami a grófságokat illeti – ebben az időszakban már megkezdődött. 1255-ben került sor az első – a bajor – hercegi cím megosztására, s egyidejűleg magának a hercegségnek a területe is két részre tagolódott. A közönséges hűbérek fölosztását már az 1158-as törvény kénytelen volt jogszerűnek elismerni. Végső soron a *Landrecht* diadalmaskodott a *Lehnrecht* fölött. Az ellenhatás csak jóval később, a középkor vége felé, különböző tényezők folytán következett be. Ami a territoriális fejedelemségeket illeti, maguk a fejedelmek igyekeztek a rengeteg fáradság árán kikovácsolt hatalom fölaprózódásának a megfelelő örökösödési törvényekkel elejét venni. A közönséges hűbérbirtokok vonatkozásában pedig az elsőszülöttségi jognak a majorátuson keresztüli, közvetett úton való bevezetésével a nemesi tulajdon megerősítését szándékozták elérni. Ekképp a dinasztikus törekvések és az osztályérdekek megkésve ugyan, de létrehozták azt, amit a hűbéri jog képtelen volt megalkotni.

Franciaország legnagyobb részén a fejlődés teljesen más erővonalak szerint ment végbe. A több grófság egybetömörítéséből létrejött hatalmas territoriális fejedelemségek fölaprózódásának megakadályozása csak addig állt a királyok érdekében, amíg képesek voltak a tartományurak katonai erejét az ország védelmére mozgósítani. Ám a királyság számára a tartományurak hamarosan sokkal inkább ellenfélként, mint hű szolgaként jelentek meg. Az egyes grófságok fölosztására csak ritkán került sor, a fejedelemségeket alkotó grófságokból viszont a fiú örökösök mindig lekanyarították maguknak néhányat. Ekképp minden generációváltásnál fönnállt annak a lehetősége, hogy a területegyüttes szétforgácsolódik. A fejedelmi házak hamar fölismerték a veszélyt, s csakhamar az elsőszülöttségi elv bevezetésével orvosolták a bajt. A 12. századra már nagyjá-

ból minden tartomány élén eszerint követték egymást a fejedelmek. Ugyanúgy, mint Németországban, a hajdani nagy katonai körzetek itt is visszatértek – igaz, sokkal hamarabb, és nem annyira hűbérekként, mint inkább új típusú államalakulatokként – az osztatlanság elvéhez.

Ami az ezeknél szerényebb jelentőségű hűbéreket illeti, a szolgálatok megfelelő ellátásának követelménye – amit a hűbériség eme kiváltságosnak számító színterén jóval több respektus övezett – némi ingadozás után csakhamar az elsőszülöttségi elv pontos és világos törvényi megfogalmazását vonta maga után. Azonban a telek fokozatosan családi vagyonná változott, s így keményszívűségre vallott volna, ha a hűbérúr a fiatalabb fivéreket kizárja a belőle való részesedésből. A szokásjog csak néhány helyen – például Caux vidékén – alkalmazta mindvégig mereven a szóban forgó elvet. Másutt mindenütt elismerték, hogy az elsőszülött erkölcsi kötelessége a fivérei létfönntartásáról való gondoskodás, s ennélfogva átengedheti, sőt át kell engednie nekik az apai föld néhány darabkájának haszonélvezetét. Így jött létre számos tartományban a többnyire „parage"-nak (testvérek közötti egyenlő osztozás) nevezett intézmény. A hűbérúrnak csak a legidősebb fiú tett hűbéresküt, s ő viselt minden felelősséget a szolgálatok teljesítéséért. Fivérei tőle kapták meg részüket. Helyenként, mint Ile-de-France-ban, hűbéresküt is tettek bátyjuknak. Másutt, így Normandiában és Anjouban a családi kapocs ereje fölöslegessé tett a fivérek csoportján belül minden más köteléket – legalábbis addig, amikorra a főhűbér és a mellékhűbérek már annyi nemzedékváltást értek meg, hogy az eredeti *parage* tagjainak leszármazottai már túlontúl távoli rokonai voltak egymásnak ahhoz, hogy ésszerű lett volna kizárólag vérségi szolidaritásukra hagyatkozni.

Mindamellett ez a rendszer távolról sem tudta elejét venni a földarabolódás minden kellemetlen következményének. Ezért Angliában – ahol a normann hódítást követően elsőnek vezették be ezt a szisztémát – a 12. század közepén már az elsőszülöttségi elv merev alkalmazása lépett a helyére. Maguk a normandiai hercegek is, akik hadseregeik kiállításakor rendkívül sikeresen aknázták ki a hűbéri kötelékeket, csak akkor egyeztek bele a *parage*-ba, ha az örökség több lovagi hűbérből állt, amelyeket egyenként ki lehetett osztani az örökösök között. Ha az elhunyt csak egyetlen hűbért hagyott maga után, akkor az mindenestül a legidősebb fiúra szállt. Ám az alárendeltség efféle szigorú egyénítése csak ott volt lehetséges, ahol a tartományi hatalom kivételes erővel és szervezőkészséggel rendelkezett. Ugyanakkor Franciaország más vidékein a szokásjog hiába igyekezett azt a látszatot kelteni, mintha legalábbis a legnagyobb, közönségesen „báróságokként" emlegetett hűbéreket mentesítené a széttagolás veszélyétől, a valóságban az örökösök majdnem mindig a teljes vagyontömeget osztották föl egymás között, és nemigen tettek különbséget annak egyes alkotóelemeiben. Csak a legidősebbnek, illetve az őt életkor szerinti sorrendben követő utódainak tett hűbéresküben tükröződött valamennyire az oszthatatlanság haj-

dani elve. Ám végül ez az utolsó biztosíték is eltűnt, méghozzá olyan körülmények között, amelyek éles megvilágításban tárják elénk a hűbéri intézmény végső metamorfózisait.

Az örökletesség sokáig puszta kegynek számított, mielőtt joggá emelkedett volna. Az illem tehát azt diktálta – s adataink szerint ez a szokás már a 9. században elterjedt –, hogy az új vazallus ajándékkal fejezze ki háláját hűbérura iránt. Ám ebben az alapvetően a szokásjogot követő társadalomban minden valamelyest is rendszeressé vált önkéntes adományra az a sors várt, hogy kötelezettséggé alakuljon át. A szóban forgó szokás azért is emelkedhetett oly könnyen törvényerőre, mert számos hasonló jellegű precedens volt. Minden bizonnyal már régóta meghonosodott az a gyakorlat, mely szerint valaki csak úgy juthatott különböző földesúri illetményekkel és szolgálatokkal terhelt paraszti földhöz, ha a földesúr előzőleg megadta neki az invesztitúrát, ami rendszerint nem volt ingyenes. A katonai telek ugyan a telkek sajátlagos fajtájának számított, de ezzel együtt maga is betagolódott a dologi jogoknak a középkori világot jellemző kusza rendszerébe. A „megváltás", a „visszaváltás" vagy néha a „holt kéz" általánosan érvényes fogalmak voltak Franciaországban, akár vazallus, akár paraszt, akár szolga javait sújtó örökösödési illetékről volt szó.

Azonban a tulajdonképpeni hűbéri megváltás sajátságos jellege folytán külön kategóriát képezett. Rendszerint – legalábbis részben – természetben kellett leróni, mint a 13. századig a legtöbb hasonló illetményt. Miközben a paraszti örökös például lábasjószágot adott urának, a katonai hűbéres utódjától hadi felszerelés járt az invesztitúráért, ami jelenthetett lovat, fegyverzetet vagy mind a kettőt. Vagyis a hűbérúr magától értetődően a földet terhelő szolgálatok jellegéhez igazította követeléseit.[190] Előfordult, hogy az új kedvezményezett a hádi felszerelésen kívül semmi mással nem tartozott urának, sőt közös megegyezéssel abban is megállapodhattak, hogy a szokásos ajándék helyett annak megfelelő pénzösszeg lefizetésére kerül sor. Máskor viszont a hűbérúr a harci ménen vagy málháslovon kívül pénzbeli illetékre is igényt tarthatott. Ahol pedig az összes többi illetmény kiment a szokásból, ott az egész ügyet pénzkifizetéssel intézték el. Más szóval a részleteket illetően szinte végeláthatatlan az eltérések száma, mivel az egyes vidékeken, az egyes vazallusi csoportokban, sőt olykor az egyes hűbéreken gyakran a legszeszélyesebb véletlenszerűségek nyomán létrejött gyakorlat kristályosodott szokásjoggá. Csak az alapvető különbségeket tekinthetjük tünetértékűeknek.

Németországban a megváltás kötelezettsége már korán csaknem kizárólag a jórészt szolgai származású uradalmi tisztségviselők birtokolta alsóbbrendű hűbéreket érintette. Nem vitás, hogy ebben is az osztályoknak és a javaknak a középkori német berendezkedésre oly jellemző hierarchikus tagolódása jut kifejeződésre. Mindez messzeható következményekkel járt. Amikor nagyjából a 13. századdal a szolgálati kötelmek fölbomlása következtében a hűbéreseket nemigen lehetett már hadba hívni, akkor a hűbérúr számára többé semmiféle

haszonnal nem járt az intézmény. A veszteség különösen magukat az államokat sújtotta, hiszen természetszerűen a fejedelmeknek és a királyoknak volt a legtöbb – és leggazdagabb – hűbéresük.

Ezzel szemben a nyugat-európai királyságokban végbement változások egy köztes helyzetet eredményeztek: a szolgálatokra gyakorlatilag itt sem lehetett már számítani, maga a hűbér viszont jövedelemforrásként jelentős hasznot hajthatott a hűbérúrnak. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy errefelé általánosan elterjedt a megváltás gyakorlata. Az angol királyok a 12. században hatalmas összegekre tehettek ily módon szert. Fülöp Ágost francia király ezen a címen szerezte meg magának Gien erősségét, melynek birtoklása lehetővé tette számára a Loire-on való átkelést. Ami pedig a számtalan apró hűbért illeti, a hűbérurak álláspontja végül úgy módosult, hogy már csak az örökösödési illetékekre tartottak igényt. A Párizs környéki vidékeken a 14. században hivatalosan is rögzítették, hogy a „paripa" átadásával a vazallus minden személyét érintő kötelezettségtől mentesül, leszámítva természetesen azt, hogy semmilyen körülmények között nem lehet ura ártalmára. Ahogy azonban a hűbérek egyre inkább beletagolódtak a családi vagyonba, az örökösöknek egyre kevésbé volt ínyükre, hogy meg kelljen oldaniuk erszényüket az őket jog szerint megillető invesztitúra elnyeréséhez. Ha nem sikerült is elérniük az illeték eltörlését, azt mindenesetre lassanként kiharcolták, hogy az aktus érezhetően kevesebb költséget jelentsen. Helyenként csak azokat az oldalági rokonokat kötelezte erre a szokásjog, akiknek örökösödési jogai nem voltak teljesen maguktól értetődőek. A legfontosabb változást az jelentette, hogy – egy a 12. századdal megjelenő, a felsőbb osztályokból a társadalom többi rétegére is átterjedő törekvés hatására – a minden egyes esetben önkényesen, illetve hosszas és aprólékos tárgyalások nyomán megállapított, változó nagyságú összegek helyébe végleges formába öntött tarifarendszert léptettek. Az nem jelentett gondot, ha – egy Franciaországban meglehetősen elterjedt gyakorlat szerint – a föld által hajtott évi jövedelmet vették irányadónak, mert a pénz értékének ingadozásai nem befolyásolták az összeg kiszámításának a technikáját. Ahol viszont az értéket egyszer s mindenkorra egy adott pénzösszegben állapították meg – ennek az eljárásnak a legillusztrisabb példájával az angol *Magna Charta* szövegében találkozhatunk –, ott a hűbérúr ebből eredő jövedelme fokozatos csökkenésnek indult, miként mindazok a változhatatlan összegben megállapított egyéb követelések, melyek a 12. századtól az újkor eljöveteléig erre az elkerülhetetlen sorsra jutottak.

Időközben azonban ezeknek az eseti illetékeknek a fölértékelődése következtében magának az örökösödésnek a kérdése is alapvetően megváltozott. A *parage*-rendszer továbbra is biztosította ugyan a szolgálatok ellátását, ám csökkentette a megváltásból eredő bevételeket, lévén hogy illetékfizetésre kizárólag az eredeti hűbér urához közvetlenül kötődő legidősebb ágon belüli továbbörökítések esetében került sor. Mindaddig, amíg a szolgálatok teljesítése volt a legfontosabb szempont, a hűbérurak napirendre tértek az elszalasztott jövedelem

fölött; amint azonban a szolgálat ellátása elveszítette eredeti jelentőségét, a helyzet elviselhetetlenné vált. Nem meglepő tehát, hogy éppen a *parage* eltörlését mondta ki az az 1209-es törvény, amellyel a Capeting-királyok első ízben avatkoztak bele a hűbéri viszonyokba, s amely ugyan a főurak követelésére született meg, de aligha állhatott az uralkodó érdekeivel ellentétben, hiszen ő volt a királyság legnagyobb hűbérura. Szó sem volt róla, hogy a király meg akarta volna szüntetni a birtokok fölaprózását, ami már véglegesen meggyökerezett a szokásokban. Ettől fogva viszont minden ekképp kialakított osztályrész közvetlenül az eredeti hűbérúr alá rendelődött. A valóságban azonban Fülöp Ágost rendelkezésének nem volt általános foganatja. A régi családjogi hagyományok ismét összeütközésbe kerültek a sajátlagosan hűbéri elvekkel: korábban a hűbér föltagolását kényszerítették ki, most pedig azt igyekeztek megakadályozni, hogy a szétaprózódás következményei a nemzetségi szolidaritás ellenében érvényesüljenek. A *parage* a valóságban csak nagyon lassan tűnt el. Ugyanakkor a francia főurak ezzel kapcsolatos álláspontjának gyökeres megváltozása kivételesen erős megvilágításban tárja elénk azt a történelmi pillanatot, amikor a hajdanán a fegyvertársi hűség béreként létesített hűbér a mindenekelőtt jövedelemforrásnak tekintett birtok rangjára süllyedt Franciaországban.[191]

A hűség mint áru

Az első Karoling-uralkodók idejében még kétszeresen is képtelenségnek számított volna az a gondolat, hogy a vazallus tetszése szerint elidegenítheti földjét: a „jószág" ugyanis nem az ő tulajdona volt, ráadásul csak szigorúan személyéhez kötött szolgálatok ellenében maradhatott a birtokában. Később azonban, ahogy a birtokátengedés eredetileg visszavonható jellege elhomályosult, a pénzszűkében lévő vagy éppen bőkezűségre törekvő vazallusok egyre inkább hajlottak rá, hogy a saját szakállukra rendelkezzenek az immáron sajátjuknak tekintett föld fölött. Erre bátorította őket az egyház is, amely a középkorban mindvégig oly eredményesen fáradozott azoknak a hűbérúri és családi béklyóknak a föloldásán, amelyekkel a régi szokásjog az egyéni tulajdonlás lehetőségét mintegy gúzsba kötötte. Különben nem kerülhetett volna sor a kegyes adományokra, melyek – „akárcsak a víz" – eloltották a pokol örökkön lángoló tüzét. Ráadásul az egyházi intézményekre is könnyen a végelgyengülés várt volna, ha megannyi, hűbéren kívül egyébbel nemigen rendelkező birtokos semmit sem kanyaríthatott volna le vagyonából Isten és szentjei javára. A valóságban a hűbér elidegenítése az adott esettől függően két egymástól erősen különböző formában mehetett végbe.

Előfordulhatott, hogy mindössze a birtok egy darabja jutott más kézre. A korábban a hűbér egészét érintő terhek ilyenkor mintegy a vazallus birtokában maradt részre helyeződtek át. Az elkobzás vagy az örökösnélküliség egyre rit-

kább eseteitől eltekintve a hűbérúr tehát semmiben sem rövidült meg. Attól azonban tarthatott, hogy a megkisebbedett hűbérföld nem termel annyi jövedelmet a függő helyzetű számára, hogy az megfelelőképp eleget tehessen feladatainak. Egyszóval a részleges elidegenítés – csakúgy, mint például az itt élő embereknek a szolgáltatások alóli mentesítése – a francia jog fölfogása szerint a hűbér „megrövidülését", vagyis értékvesztését jelentette. A részleges elidegenítésre, valamint általában a „megrövidülésekre" a szokásjog vidékenként eltérő módon reagált. Helyenként bizonyos korlátok közé szorítva engedélyezte, másutt viszont mindvégig a közvetlen hűbérúr, sőt a hierarchiában egymás fölött elhelyezkedő hűbérurak jóváhagyásától tette függővé. Természetesen rendszerint meg kellett vásárolni a beleegyezést, s minthogy az engedély ekképp jövedelmező bevételi forrássá vált, hamarosan nemigen tartották elképzelhetőnek, hogy a hűbérurak akár meg is tagadhatnák. Most is csak azt látjuk, hogy a szolgálatellátás igényével szemben a haszonszerzés vágya érvényesült.

A birtok teljes elidegenítése még inkább ellentétes volt a hűbéri kötelék eredeti rendeltetésével. Nem mintha elvben fönnállt volna annak a veszélye, hogy megszűnik a szolgálatok ellátása: a teendők ugyanis az új birtokosra hárultak át. Megváltozott azonban a szolgálatokat ellátó személy, ami azt jelentette, hogy az örökletesség nyomán már kialakult ellentmondás a végsőkig fokozódott. Némi optimizmussal még lehetett reménykedni benne, hogy egy adott nemzetség egymást követő generációi között tovább öröklődik a hűbérúr iránti lojalitás; de hogyan lehetett ezt elvárni egy ismeretlentől, akit a vazallusi feladatok ellátására pusztán az a tény predesztinált, hogy a megfelelő pillanatban tele volt az erszénye? Valójában el lehetett kerülni a kockázatot, ha az átruházás csak a hűbérúr beleegyezésével történhetett meg. Sokáig ezt a gyakorlatot is követték. Pontosabban a hűbérúr előbb visszavette a birtokot, majd – ha úgy döntött – fogadta a vásárló hűbéresküjét, és megadta neki az invesztitúrát. Magától értetődik, hogy ilyenkor majdnem mindig előzetes megegyezésre került sor, s az eladó vagy az adományozó csak akkor mondott le a birtokról, ha a hűbérúr már beleegyezett, hogy a vele üzletet kötő személy lépjen a helyébe. Az efféle műveletekre nyilván szinte azon nyomban került, mihelyt megkezdődött a hűbérek és a beneficiumok létesítése. Akárcsak az örökölhetőség esetében, a döntő változás itt is akkor következett be, amikor a hűbérúr előbb a közvélemény szemében, később pedig törvény szerint is elveszítette azt a jogát, hogy megtagadja az új birtokos beiktatását.

Az átalakulás azonban nem ment zökkenők nélkül végbe. A 10–11. században állandósult anarchia következtében a telkek fölött rendelkező hűbérurak jogai sok helyütt feledésbe mentek. Előfordult, hogy a következő századokban – részben a jogi gondolkodás fejlődése, részben a hűbéri viszonyok célszerű megszervezésében érdekelt államok nyomása következtében – újra érvénybe léptették őket. Ez történt a Plantagenêtek Angliájában is. Egy tekintetben a régi szokásokhoz való visszatérés szinte általánosnak mondható. A 13. században a korábbi

időkhöz képest sokkal szélesebb körben és sokkal nyomatékosabban érvényesült a hűbérurak azon joga, amellyel megtilthatták a hozzájuk tartozó hűbérbirtokok egyházi kézre kerülését. Maga az a tény, hogy a papság mindenáron igyekezett kiszakadni a hűbéri társadalomból, minden korábbinál egyértelműbben igazolni látszott ennek a tilalomnak a létjogosultságát, amely a klerikusok fegyveres szolgálatra való alkalmatlanságán alapult. A királyok és a fejedelmek iparkodtak is megtartatni: részben így kívántak védekezni a félelmetes méreteket öltő vagyonfölhalmozások ellen, részben pedig jelentős kincstári bevételeket reméltek ezen a módon kicsikarni.

Ettől eltekintve azonban a hűbérúri beleegyezés intézménye is a föllazulás sorsára jutott, s végül már csak egyszerű birtokátruházási illetékek behajtására szolgáltatott jogcímet. Igaz, a hűbérúrnak a legtöbb esetben egy másik eszköz is a rendelkezésére állt: az aktus során a vásárló kártalanításával visszavehette magához a hűbért. Ekképp a hűbérúri fennhatóság és a nemzetségi szervezet meggyöngülése ugyanazon intézmény révén tárul elénk. Még szembeszökőbb a párhuzam, ha figyelembe vesszük, hogy azokban az országokban – például Angliában –, ahol a nemzetség nem rendelkezett a „visszaváltás" jogával, a hűbéri „megváltás" is ismeretlen maradt. A hűbérurak ez utóbbi privilégiuma a legékesebb bizonyítéka annak, milyen szilárd kötelékekkel kapcsolódott már a vazallus családi vagyonához a hűbér: azért a birtokért ugyanis, amely jogilag az övé volt, az úrnak végeredményben ugyanannyit kellett fizetnie, mint akármelyik vásárlónak. Tény, hogy a hűbéreket már a 12. századtól úgyszólván teljesen szabadon árusították vagy adományozták a vazallusok. A hűségből árucikk lett, s ettől persze nem lett szilárdabb.

ÖTÖDIK FEJEZET

Több hűbérúr függőségében

A többszörös hűbéreskü

„A szamuráj nem szolgálhat két urat": még 1912-ben is erre a régi japán jelmondatra hivatkozott Nogi marsall, aki nem volt hajlandó túlélni császárát. Minden szilárdan kiépített hűségi rendszer szükségképpen ezen a törvényen nyugszik. Kétségtelen, hogy kezdetben ezen az alapon szerveződött a frank hűbériség is. A Karoling-kapitulárék kifejezetten nem fogalmazzák meg ugyan ezt az elvet, ennek azonban valószínűleg az az oka, hogy a gyakorlatban mindenki a tudatában volt, s az uralkodók minden rendelkezése eleve érvényben lévőnek tekinti. A függő helyzetű akkor állhatott másvalaki szolgálatába, ha korábbi ura fölmentette a neki tett hűségígéret alól. A törvények szigorúan tiltották, hogy valaki úgy lépjen új függőségbe, hogy továbbra is fönnáll az őt eredeti urához fűző kapocs. A birodalom fölosztásáról szóló egyezmények rendszeresen tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek megakadályozzák a hűbéri kötelékek összekuszálódását. Sokáig nem is feledkeztek meg e szabály következetesen szigorú alkalmazásáról. Amikor 1160 körül egy reichenaui szerzetes a római hadjáratokra induló korabeli császárok kívánalmainak megfelelően elkészítette a katonai szolgálat szabályzatát, helyénvalónak látta, ha Nagy Károly köztiszteletben álló személyét tünteti föl az írás szerzőjeként. „Ha véletlen folytán megesne, hogy az elnyert különböző jótétemények folytán ugyanazon lovag több úrhoz is kötődne – *amitől Isten óvjon bennünket...*", olvashatjuk ebben az apokrif munkában, amelyet valódi szerzője láthatóan az ókori fölfogásnak megfelelő módon igyekezett megszövegezni.[192]

Ebben az időben azonban már régóta megszokottá vált, hogy a lovagi osztály tagjai egyszerre két, sőt több hűbérúr függőségében éltek. Az általunk ismert legrégebbi ilyen adat 895-ből, Tours környékéről származik.[193] A későbbi századokban egyre gyakrabban találkozunk hasonló esetekkel, olyannyira, hogy egy 11. századi bajor költő és egy 13. század végi lombard jogtudós egyaránt kifejezetten megszokottnak tekintik az ilyen helyzetet. Az ugyanazon vazallus által tett hűbéreskük száma néha meglepően magas is lehetett: a 13. század utolsó éveiben egy német báró húsz különböző hűbérúr földjeit birtokolta, egy másik pedig negyvenhárom urat szolgált egyszerre.[194]

Hozzánk hasonlóan a legvilágosabban látó kortársaik is fölismerték, hogy a több oldalról való függés alapvető ellentmondásban áll az eredeti tiszta formá-

jában teljes odaadást előíró, a szabadon választott fölöttesnek tett esküvel megpecsételt hűbéri szerződés szellemével. Időnként egy-egy jogtudós, krónikás vagy akár király – így a francia Szent Lajos – Krisztus szavaira emlékezteti mélabúsan a vazallusokat: „Senki sem szolgálhat egyszerre két urat." A 11. század vége felé Ive chartres-i püspök, a kitűnő kánonjogász úgy vélte, föl kell oldania egy lovagot a Hódító Vilmosnak tett – minden valószínűség szerint vazallusi – hűségeskü alól, mivel a főpap szerint „az efféle kötelezettségek ellentétben állnak azokkal, mik egykoron rangjuk szerinti törvényes uraival köttettek, kiktől előzőleg örökletes jótéteményeihez jutott". Leginkább az a meglepő, hogy ez a látványos torzulás ilyen korán és ilyen széles körben következhetett be.

A történészek rendszerint azt jelölik meg okként, hogy már a kezdeti időkben elterjedt a vazallusok hűbérekkel való jutalmazásának gyakorlata. Nem kételkedhetünk abban, hogy a napsütötte szép földbirtokok nem egy harcost arra ösztönöztek, hogy többfelé is tegyen hűbéresküt. Capet Hugó idejében a király egyik közvetlen vazallusa addig nem volt hajlandó egy gróf segítségére sietni, amíg nem tehet neki is összetett kézzel hűbéresküt: arra hivatkozik, hogy „a frankoknál nem szokás máskor verekedni, csak ha az úr maga is jelen van vagy parancsot ád". Tetszetős volt az indok, a valóság azonban kevésbé volt az: tudjuk, hogy a sietve tett hűségígéretért egy Ile-de-France-i faluval fizetett a gróf.[195] Az azonban még magyarázatra vár, miért fogadták el olyan könnyen, sőt miért ösztönözték a hűbérurak ezeket a harmadlagos vagy negyedleges behódolásokat, s miért nem találta a közfölfogás megbotránkoztatónak, hogy a vazallusok megannyi ellentétes irányba kötelezzék el magukat. A katonai telek intézménye helyett vajon azt a folyamatot kellene közelebbről megvizsgálnunk, melynek során a személyre szólóan átengedett hajdani birtokból a családi vagyon része, majd kereskedelmi alku tárgya lett? Könnyű belátnunk, hogy amikor egy hűbérúrnak már korábban hűséget fogadott lovag örökség vagy vásárlás révén egy másik hűbérúr alá tartozó föld birtokába juthatott, akkor inkább elfogadta az újabb függőséget is, mintsem lemondott volna a vagyongyarapítás kínálkozó lehetőségéről.

A kérdés kapcsán azonban nem árt némi óvatosság. A kettős hűbérkötelék időrendileg nem az örökletesség elismertetése után jelent meg. Éppen ellenkezőleg: a legrégibb általunk ismert esetek nagyjából éppen abból az időszakból keltezõdnek, amikor érlelődni kezdett a birtokok örökölhetőségének lehetősége, és logikusan semmiképp sem lehettek ez utóbbi gyakorlat szükségszerű következményei. Japánban például – néhány csaló esetét leszámítva – ismeretlen maradt a többfelé tett hűségígéret, miközben maga a hűbér örökletessé, sőt elidegeníthetővé vált. Minthogy azonban minden vazallus csak egyetlen úrtól függött, a birtokok nemzedékről nemzedékre örökítése pusztán azzal járt, hogy véglegesen rögzítette az adott szolgálattevő nemzetséget a fölöttesek nemzetségéhez fűző köteléket. A földek elidegenítésére pedig csak a közös hűbérúr alá tartozó vazallusok körében kerülhetett sor. Ezek közül a meglehetősen egysze-

rű szabályok közül a másodikat a középkori Európában is gyakran alkalmazták az alacsonyabb rangú függő helyzetűek – azaz a paraszti telkesek – vonatkozásában. Semmi akadálya sem lett volna, ha a hűbéri rendszer védelmének érdekében magukra a vazallusokra is kiterjesztik. Ez azonban a jelek szerint senkinek sem jutott az eszébe. A valóságban az egyes emberek által egyszerre több hűbérúrnak tett hűségígéretek vitathatatlanul nagy szerepet játszottak a hűbéri társadalom fölbomlásában, ám sok más tünet mellett eredetileg maguk is csak jelezték azt a szinte kezdettől létező gyöngeséget, amely – általunk később megvizsgálandó okokból – az egyébként oly kényszerítő erejűnek tekintett köteléket jellemezte.

A többirányú kötelékek megléte minden korban kínos következményekkel járt. A dilemma túlságosan sürgetően jelentkezett a válságos pillanatokban ahhoz, semhogy a jogelmélet vagy a közgondolkodás megtakaríthatta volna magának a nem könnyű válaszadást. Mi a dolga a hűséges vazallusnak, ha két hűbérura hadra kel egymás ellen? Ha semleges marad, kétszeresen is esküszegést követ el. Választania kell tehát, de hogyan? Valóságos kazuisztika alakult ki a kérdés körül, amelyre nemcsak a jogtudósok keresték a választ. Ez tükröződik gondosan mérlegelt kikötések formájában azokból az okiratokból is, amelyek az írásbeliség elterjedésével egyre gyakrabban rögzítették a hűségeskük szövegét. A közfölfogás a jelek szerint három fő kritérium között ingadozott. Először is a hűbéresküket időbeli sorrendjük alapján lehetett rangsorolni, s ennek megfelelően a korábbi ígéret elsőbbséget élvezett a későbbivel szemben. A vazallus gyakran olyan oklevélformulával ismerte el az új hűbérúrtól való függését, amelyben explicite fönntartotta a régebbi fölöttessel szemben hajdan vállalt kötelezettségét. Kínálkozott azonban egy másik megoldás is, mely a maga kendőzetlenségében éles megvilágításban tárja elénk megannyi hűségnyilatkozat hátterét: eszerint a legtöbb tisztelet azt az urat illeti meg, akitől a legjövedelmezőbb hűbér származik. Már 895-ben – igaz, kissé más helyzetben – kijelenthette Le Mans grófja, akit a Szent Márton-katedrális kanonokjai egyik vazallusa megrendszabályozására kértek, hogy a szóban forgó személy „sokkal inkább" Róbert apátgróf hűbérese, „lévén hogy emez jóval nagyobb jótéteménnyel tünteté ki". A katalóniai grófi bíróság még a 11. század végén is ezt a szabályt követte a hűbéresi kötelmek konfliktusa esetén.[196] Végül az is előfordult, hogy a kérdés lényegét a másik oldalról megközelítve a háborúságot kiváltó okot jelölték meg döntő szempontnak: a saját ügye védelmében hadra kelő hűbérúr megsegítése sokkal inkább parancsoló kényszernek számított, mint azé, aki „barátainak" nyújtott támogatást.

Az említett eljárások közül egyik sem kínált minden esetben alkalmazható megoldást. Már az is aggasztó fejlemény volt, hogy valaki saját ura ellen induljon hadba; de a közfelfogás számára végképp elképzelhetetlennek tűnt volna, hogy az illető ilyenkor azoknak a hűbéreknek a jövedelmére támaszkodjon, amelyeket egészen más célból adományoztak neki. E nehézséget úgy kerülték

meg, hogy a hűbérúr a békekötésig ideiglenesen elkobozta az adott esetben jogszerűen hűtlen vazallusnak korábban juttatott javakat. Paradox módon az a helyzet is előállhatott, hogy a vazallusnak saját személyében azt a hűbérurat kellett szolgálnia, akihez feltétlen hűbéresküje kötötte, miközben a másik féltől kapott földekért – esetleg tulajdon hűbéreseiből – csapatokat kellett kiállítania, melyeket e második hűbérúr rendelkezésére bocsátott. Ekképp az eredendő torzulás következtében a két úrtól függő vazallussal az is megtörténhetett, hogy a csatamezőn kénytelen volt saját embereivel fölvenni a harcot.

A gyakorlatban azonban többnyire oda vezettek ezek az apró finomságok, amelyeket a különböző szisztémák összehangolására tett próbálkozások tovább bonyolítottak, hogy maga a vazallus dönthette el – persze gyakran hosszas alkudozások után –, hogy melyik oldalra áll. Amikor 1184-ben háborúság tört ki Hainaut és Flandria grófjai között, Avesnes ura, akit mindkét főúrhoz vazallusi kötelék fűzött, az előbbi törvényszékéhez fordult, kérve kötelezettségei bölcs megítélését. Ezt követően azonban minden erejével a flamand tábort támogatta. Lehet-e egyáltalán hűségköteléknek nevezni még az olyan kapcsot, amely ennyire ingatag alapokon nyugodott?

A feltétlen hűbéri kötelezettség fénykora és hanyatlása

Mindennek ellenére ebben a társadalomban, ahol sem az állam, sem a család nem képviselt elegendő összetartó erőt, az alárendelteket a vezérrel szorosan egyesítő kötelék igénye annyira erőteljesen jelentkezett, hogy – mivel a hagyományos hűbérkötelék láthatóan nem tudta betölteni eredeti rendeltetését – megpróbálkoztak egy különleges, minden ilyen köteléknél erősebb kapcsot jelentő hűbéri viszony bevezetésével. Ez volt az úgynevezett feltétlen hűbéri kötelezettség *(hommage lige)*.

A számos középkori jogi terminus története kapcsán fölmerülő hangtani probléma ellenére – ami föltehetően azzal magyarázható, hogy ezek az egyszerre tudós és köznyelvi szavak állandó mozgásban voltak e két különböző nyelvi regiszter között – nem kételkedhetünk abban, hogy a feltétlen *(lige)* jelző frank szóból ered, melynek a mai németben a *ledig* („szabad", „tiszta") felel meg. A párhuzamnak már a 13. századi Rajna-vidéki íródeákok is tudatában voltak, amikor a *hommage lige*-t *Ledichman*nak (feltétlen hűbéres) fordították. Bárhogy vetődjön is föl a kérdés az embriogenezis egyébként másodlagos jelentőségű szemszögéből, a melléknév jelentése tisztán áll előttünk a középkori francia nyelvhasználatban. A rajnai jegyzők ismét csak helyesen értelmezték, amikor – ezúttal latinul – az *absolutus* szóval adták vissza. Ma is az „abszolút" szóval fordíthatnánk legpontosabban. Az egyházi székhelyen állandó tartózkodásra kötelezett klerikusokról például azt mondták ki, hogy helybenlakásuk „személyes és teljes". Ennél is gyakrabban fordult elő, hogy valamilyen jog gyakorlását

minősítették ezzel a szóval. Így az auxerre-i piacon használatos súlymértéket, amely grófi monopólium volt, „teljes grófi súlynak" nevezték. Az elözvegyült asszonyok a férji hatalomtól megszabadulva „teljes özvegyi jogaikat" terjeszthették ki saját vagyonukra. Hainautban a földesúr saját kezelésében lévő földeket úgy különböztették meg a telkektől, hogy „teljes földeknek" nevezték őket. Amikor két Ile-de-France-i monostor egy mindaddig osztatlan uradalmat osztott föl egymás között, a két területrész a két intézmény „teljességességébe" *(ligesse)* került, melyek immáron külön-külön gyakorolták fölöttük a tulajdonosi jogokat. De ugyanezt a terminust használták akkor is, amikor ez a kizárólagos hatalom nem dologi javakra, hanem emberekre irányult. Morigny apátja, aki fölött egyházjogi szempontból csak saját érseke helyezkedett el, a sens-i érsek „feltétlen hívének" *(homme lige)* nyilvánította magát. Számos vidéken „homme lige"-nek nevezték az olyan szolgát, akit a lehető legszorosabb kötelék fűzött urához (a németek olykor a *Ledig* szót használták ebben az értelemben).[197] Amikor szokásba jött, hogy a több hűbérúr alárendeltségében élő vazallusok hűbéresküi közül kiemelnek egyet, amely kellőképp „abszolútnak" mutatkozik a többi hűségnyilatkozatokhoz képest, akkor természetszerűen „feltétlen hűbéreskükről" *(hommage liges)* és „feltétlen hűbérurakról" *(seigneurs liges)* kezdtek beszélni, valamint – ismét csak nagyvonalúan ügyet sem vetve az értelmi bizonytalanságra – „feltétlen hűséggel tartozó emberekről" *(hommes liges),* akik ezúttal vazallusok, nem pedig szolgák voltak.

Kezdetben tehát olyan elkötelezettségek jelentek meg, amelyekre még nem vonatkozott külön terminológia: a vazallus hűbéreskűjét fogadó hűbérúr csak azt fogadtatta meg emberével, hogy minden más feladatánál előbbrevalónak tekinti a hűségígéretben vállaltakat. Azonban néhány régió kivételével, ahol a „teljesség" fogalma csak késve jelent meg, ez az általános anonimitás övezte keletkezési stádium azoknak az időknek ködébe vész, amikor még a legszentebb ígéretek sem igen öltöttek írásos formát. Ugyanis egy adott, nagyobb kiterjedésű területen a „teljesség" fogalma, valamint az általa jelölt realitás mindig szorosan követte a többes hűségkötelékek általános elterjedését. A véletlenszerűen fönnmaradt szövegek szerint a *hommage lige* nagyjából 1046 körül jelenik meg Anjouban, de alig valamivel később Namur vidékén is találkozunk vele, míg Normandiában, Picardiában és a Burgundi grófságban a század második felében bukkan föl először. 1095-re már annyira tért hódított, hogy a clermont-i zsinat figyelmét is magára vonta. Nagyjából ugyanebben az időben jelent meg az intézmény – igaz, más elnevezéssel – a barcelonai grófságban: a katalánok az általuk használt tiszta román nyelven *lige* helyett „szilárd" *(soliu)* embert emlegettek. A 12. század végére az intézmény már többé-kevésbé mindazokra a területekre kiterjedt, ahol létjogosultsága egyáltalán elképzelhető volt. Később, mint látni fogjuk, eredeti értelme nagymértékben elhalványult, s a kancelláriák írnokai meglehetős szeszéllyel bántak vele. Az 1250 előtt keletkezett dokumentumok alapján viszonylag világos képet alkothatunk az intézmény földrajzi el-

terjedéséről, jóllehet szisztematikus adatgyűjtés hiányában csak meglehetősen bizonytalanul vonhatjuk meg a határvonalakat. Az erősen feudalizált és kolonizált őrgrófságként megjelenő Katalónia mellett a Mosel és a Loire közti galliai területek, valamint Burgundia számítanak a *lige* hűbérkötelék őshazájának. Innen terjedt el az importált hűbéri társadalmakban, vagyis Angliában, a normann uralom alatt álló itáliai területeken, valamint Szíriában. Ugyanakkor – igaz, meglehetősen szórványszerűen – keletkezési helyétől délre, egészen a Languedocig is fölbukkan, míg északkeleti irányban a Rajna völgyéig követhetjük nyomait. Azonban sem a Rajnán túli német területeken, sem Észak-Itáliában nem fejlődött ki soha teljes mértékben; ami az utóbbi területegységet illeti, a lombardiai *Hűbérek könyve* megmarad a hűbéreskük időbeli rangsorolásánál. A hűbéresség eme második hulláma – amelyet talán megerősítési hullámnak nevezhetnénk – ugyanazokról a területekről indult útjára, mint az első. De ez az áradat nem jutott el ugyanolyan messzire.

„Akárhány úrnak is fogad hűséget egy ember – olvashatjuk egy 1115 körül készült angol–normann szokásjogi gyűjteményben –, annak tartozik a legtöbbel, akihez teljességes kötelék fűzi." Valamivel odébb pedig ezt találjuk: „Az eskü minden úr iránt megtartandó; az előző úrnak tett ígéret mindig beváltandó. A legszilárdabb eskü viszont a teljességes urat illeti meg." Ugyanez a helyzet Katalóniában is, ahol a grófi törvényszék „Szokáskönyve" ezt írja elő: „A szilárd *(soliu)* ember segítségét bárki érdekében és bárki ellen igénybe veheti ura, ezen úr ellen viszont senki sem fordíthatja."[198] Vagyis a „teljességes" hűbéreskü elsődlegesnek tekintendő az összes többivel szemben, függetlenül minden időrendiségtől. Valójában külön kategóriába tartozik. Elmondható, hogy e „tiszta" kötelék révén a két ember közötti eredeti kapocs teljes egészében megújult. Ha a vazallust megölik, az összes fölöttes közül egyedül a „feltétlen ura" *(lige sire)* tarthat igényt a jóvátételre. Amikor Fülöp Ágost idejében kivetik a keresztes hadjárat céljait szolgáló dézsmát, minden hűbérúr begyűjti a hozzá tartozó hűbérekre eső összegeket, miközben a „feltétlen urat" a középkorban mindvégig szorosan a személyekhez tartozónak tekintett ingó javak utáni illetékek is megilletik. Guillaume Durant kánonjogász nem sokkal Szent Lajos halála után éleslátó elemzést készített a hűbéri viszonyokról, amelyben méltán emeli ki a „feltétlen" hűbérkötelék „főképp személyes" jellegét. Pontosabban nem is lehetne kifejezni, hogy voltaképpen a régi frank *commendatio* éltető forrásához való visszatérésről van itt szó.

Ám éppen abból eredően, hogy a „feltétlen" hűbéreskűvel valójában az eredeti hűbérköteléket próbálták föltámasztani, ez az intézmény sem vonhatta ki magát az ismert okok romboló hatása alól. Annál is könnyebb prédának bizonyult, mivel az esetleges szóbeli vagy írásos, bizonytalan érvényű megegyezésen kívül semmi sem különböztette meg az egyszerű hűbéreskütől, melynek minden változtatás nélkül vette át a rituáléját. Akárha a 9. századdal hirtelen elapadt volna az új szimbolikák kidolgozására képes képzelet. Számos *homme*

lige-t már korán földek, hatalmi jogkörök vagy várak birtokába iktatott hűbérura. Nemigen volt elképzelhető, hogy a hűbérúr megtagadja ezeket a jutalmakat vagy a hatalom eme szokásos eszközeit azoktól, akikre mindenekelőtt támaszkodni kívánt. A hűbér megjelenése itt is az ismert következményekkel járt. Az alárendelt eltávolodott urától, míg a terhek lassanként elszakadtak a hűbéres személyétől, s magára a birtokra települtek rá, olyannyira, hogy „feltétlen hűbérről" kezdtek beszélni, ami aztán örökletessé, sőt ami még rosszabb, kereskedelmi alku tárgyává vált. A függőségi kötelékek halmozása, mely valóságos lepraként pusztította a vazallusság intézményét, itt is megtette a hatását, holott a „feltétlenség" éppen ennek ellenében jött létre. A barcelonai „Szokáskönyv" már a 11. század utolsó éveiben megenged egy veszélyes következményekkel járó kivételt: „Mindenki csak egyetlen úr szilárd *(soliu)* embere lehet, hacsak nem kap mentességet attól, ki előtt e hűbéresküt először letette." Körülbelül egy évszázaddal később mindenütt eljutottak ebbe a stádiumba, s ettől fogva gyakorivá vált, hogy ugyanaz az ember két vagy ennél is több „feltétlen" urat szolgáljon. Az ekképp minősített hűbéreskük elsőbbséget élveztek a többivel szemben. Ugyanakkor szükségessé vált ezek rangsorolása is, s erre ismét csak azok a siralmasan megbízhatatlan eszközök kínálkoztak, amelyeket az egyszerű hűbérkötelékek megkülönböztetésekor is használtak. Legalábbis ez volt a helyzet elméletileg. A gyakorlatban viszont elkerülhetetlenül tág tere nyílt az esküszegésnek, s végeredményben csak a vazallusság két különböző szintje jött létre.

Ráadásul maga a rangsorolás is hamar haszontalan ódonsággá fokozódott le. A *hommage lige* elnevezést ugyanis nem sokkal később a hűbéreskü csaknem valamennyi fajtájára kiterjesztették. A vazallusi kötelék elvben kétféle – erősebb, vagy gyöngébb – lehetett, de melyik hűbérúr érte volna be szerényen az utóbbi változattal? 1260 körül a forezi gróf negyvennyolc roannais-i vazallusa közül legföljebb négyen tettek csak egyszerű hűbéresküt.[199] Ha a kötelék megtartotta volna kivételes jellegét, talán valamelyest megőrizhette volna hatékonyságát is, leértékelődésével viszont minden sajátlagos tartalmát elveszítette. Ékesen tanúsítja ezt a Capetingek esete. Amikor a királyság legnagyobb főurait rávették, hogy *hommes liges*-ként esküdjenek hűséget nekik, a valóságban csak azt érték el, hogy ezek a tartományi hatalmasságok, akik helyzetüknél fogva eleve nem tudták ellátni a fegyveres kísérő teljes odaadást követelő feladatait, könnyen beleegyeztek egy elkerülhetetlenül tartalmatlan viszony létesítésébe. Ismét csak a régi Karolingok illúziója kísértett, akik tisztségviselőik hűségét a hűbéresküre igyekeztek alapozni.

Két idegen minták alapján meghonosított hűbéri társadalomban, azaz a hódítást követő idők angol–normann államában és a Jeruzsálemi Királyságban a fejlődés a nagyobb hatalmú itteni monarchiák beavatkozása nyomán vett más irányt. A királyok úgy vélték, egyedül őket illeti meg a „feltétlen", azaz minden másnál előbbre való hűségnyilatkozat, ezért – nem is sikertelenül – arra törekedtek, hogy maguknak tartsák fönn az efféle hűbéreskük fogadásának jogát.

Nem érték be azonban azzal, hogy csak saját vazallusaikra terjesszék ki hatalmukat. Minden alattvaló, még ha közvetlenül nem a koronától kapta is a földjét, engedelmességgel tartozott az uralkodóknak. Lassanként tehát szokásba jött ezekben az országokban, hogy a *ligesse* elnevezést kizárólag arra a gyakran esküvel szentesített hűségi kötelékre vonatkoztassák, amely minden szabad embert a hűbéri hierarchiában elfoglalt helyétől függetlenül az uralkodóhoz fűzött. Ily módon ez az „abszolútnak" tekintett függőségi viszony csak ott őrzött meg valamit eredeti szilárdságából, ahol kiszakították a vazallusi rítusok rendszeréből, s ahol mintegy közjogi érvényű *sui generis* behódolási aktusként járult hozzá az erőknek az állam keretében való összpontosításához. A régi személyi kötelékek sorsszerű hanyatlását meggátolni hivatott gyógymód egyértelműen elégtelennek bizonyult.

HATODIK FEJEZET

Hűbéres és hűbérúr

Segítség és védelem

„Szolgálni", vagy ahogy akkoriban mondták még, „segíteni", „védelmezni": ezekbe az egyszerű szavakba foglalták a legrégebbi szövegek a fegyvertárs és ura közötti kölcsönös kötelezettségeket. A hűbéri kötelék kényszerítő ereje abban az időben érvényesült legerőteljesebben, amikor a vele járó feladatokat ezekkel a szerfölött pontatlan, következésképp legáltalánosabb értelmű terminusokkal fejezték ki. A definiálás ugyanis körülhatárolást jelent. De elkerülhetetlenül mind sürgetőbben jelentkezett az igény, hogy a hűbéri szerződés jogi folyományait – és elsősorban az alárendelt kötelmeit – pontos formákba öntsék. Mihelyt a vazallus kikerült a hűbérúr körül tevékenykedő szolgák alsó köréből, aligha érezte volna méltóságával összeegyeztethetőnek, hogy – mint az első időkben – azok között tartsák balga módon számon, akik „minden rájuk mért kötelességben tartoznak urukat szolgálni".[200] Ráadásul a hűbérbirtokok gazdáivá lett s uruktól távol élő harcosoktól immár nem is lehetett volna elvárni, hogy állandóan fölöttesük rendelkezésére álljanak.

A kötelezettségek rögzítésének elhúzódó folyamatában hivatásos jogtudósok csak későn és gyakorlatilag nem sok eredménnyel működtek közre. Igaz ugyan, hogy kánonjogi ismeretei folytán a jogi gondolkodás módszereiben járatos Fulbert chartres-i püspök már 1020 körül megpróbálkozott a hűbéri kötelék és annak folyományainak a vizsgálatával, ám kísérlete – mely mellesleg figyelemre méltó tünetként jelzi a tudós jognak egy számára mindaddig fölöttébb idegen területre való behatolását – nemigen emelkedett a meglehetősen üres skolasztikus elmélkedések fölé. A döntő szerep itt is a precedensekből táplálkozó szokásjognak jutott, amely fokozatosan kristályosodott ki a nagyszámú vazallust is fölvonultató bíróságok igazságszolgáltatási gyakorlata nyomán. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy ezeket a hajdan pusztán hagyományokon alapuló kikötéseket beleiktatták magába a megegyezésbe is. A mindössze néhány szóból álló hűbéreskünél erre a célra jóval alkalmasabbnak tűnt a hűségígéret szövege, amelyet tetszés szerint meg lehetett toldani, s így megfelelő teret engedett a jogászi aprólékosságnak. Ekképp a mindenre kiterjedő engedelmesség helyébe a gondos részletességgel kidolgozott szerződés lépett. A nagyobb elővigyázatosság érdekében – ami mellesleg a kötelék meggyöngülésének ékes bizonyítéka – a hűbéresnek rendszerint nemcsak azt kellett megígérnie, hogy segít-

ségére áll urának, hanem azt is, hogy sohasem fog ártani neki. Flandriában ezek a negatív klauzulák már a 12. század elején olyan jelentőségre tettek szert, hogy egy „biztosítéknak" nevezett külön aktust hívtak életre, amelyre a hűségígéret után került sor, s mely a jelek szerint fölhatalmazta a hűbérurat, hogy megszegése esetén elkobozza a kijelölt zálogot. Magától értetődik persze, hogy a tényleges kötelességeknek még sokáig jóval nagyobb szerep jutott.

Az elsődleges kötelesség magától értetődően a harcban való segítségadás volt. A „szóval és kézzel elkötelezett ember" mindenekelőtt azzal tartozott, hogy lóháton, teljes fegyverzetben harcba szálljon ura oldalán. A vazallus azonban csak ritkán vonult egyedül hadba. Saját hűbéresei voltak neki, mindig fölsorakoztak zászlaja alá, de kényelme, tekintélye s olykor a szokás is megkövetelte, hogy legalább egy-két fegyverhordozó is elkísérje. Általában nem követték gyalogos katonák: egyébként sem játszhattak volna nagy szerepet a csatában, ráadásul minden valamelyest is jelentősebb embertömeg élelmezése túl sok nehézséggel járt ahhoz, hogy a vezér a saját birtokain vagy a hivatalos védnöksége alatt álló egyházi intézmények földjein dolgozó parasztokból gyalogos harcosokat állítson ki magának. Emellett a vazallus köteles volt részt vállalni ura várának őrzésében: olykor csak az ellenségeskedések idején kell megjelennie, olykor viszont – minthogy az erődítmény sohasem maradhat őrizetlenül – társaival fölváltva látta el ezt a feladatot. Ha maga is rendelkezett erősséggel, a kapujának mindig nyitva kellett állnia ura előtt.

Lassanként azonban a rangbéli és hatalombeli különbségek, a szükségképp eltérő hagyományok kialakulása, az egyéni megegyezések, sőt még a joggá emelkedett visszaélések is oda vezettek, hogy a kötelezettségek számtalan sajátságos formát ölthettek. Végső soron csaknem mindenhol azt látjuk, hogy egyre kevesebb terhet jelentettek.

A hűbérkötelékek hierarchizálása súlyos problémát jelentett. Nem egy hűbéresnek saját vazallusai is voltak, vagyis egyszerre volt hűbérúr és vazallus. Minden erejéből segítenie kellett urát, s ez a kötelesség mintegy törvényként írta elő számára, hogy a tőle függők teljes csapatával csatlakozzon a hűbérúr seregéhez. A szokásjog azonban már korán lehetővé tette számára, hogy az ilyen alkalmakkor egyszer s mindenkorra meghatározott számú kísérővel jelenjen meg, akik jóval kevesebben voltak, mint ahányat saját háborúihoz mozgósítani tudott. Nézzük például a 11. század végén Bayeux püspökét! Noha száznál is több lovag fegyveres szolgálatára tarthatott igényt, csak húszat volt köteles közvetlen hűbérura, a herceg rendelkezésére bocsátani. Sőt ha emez a király, vagyis Normandia hűbérura nevében vette igénybe a főpap segítségét, akkor a szám ezen a felsőbb szinten tízre csökkent. A katonai kötelezettségnek ez a felfelé tartó föllazulása – ami ellen a Plantagenêt-monarchia nagy igyekezettel, de kevés sikerrel küzdött a 12. század folyamán – kétségkívül az egyik legdöntőbb oka volt annak, hogy a vazallusi rendszer a közhatalom kezében összpontosuló védelmi és hódítási eszközként végső soron teljesen hatástalannak bizonyult.[201]

A hatalmas és kevésbé hatalmas vazallusok mindenekelőtt azt igyekeztek elérni, hogy ne kelljen meghatározatlan ideig uruk fegyveres szolgálatára állniuk. A szolgálat idejének korlátozását illetően azonban sem a Karoling-állam hagyományai, sem a hűbéresség kezdetekor kialakult szokásrend nem szolgált közvetlen precedenssel: az alárendelteknek az udvarban élő harcosokkal együtt mindaddig fegyverben kellett maradniuk, ameddig jelenlétükre a király vagy vezérük szerint szükség mutatkozott. Ezzel szemben a régi germán jogrendszerek nyomán már széles körben meghonosodott a negyvennapos – vagy ahogy akkoriban mondták, negyven éjszakás – határidők tartása. Nem csak különböző perrendtartási eljárások során alkalmazták: így például a frank katonai törvényhozás szerint is negyvennapos pihenőidő illette meg a harcosokat két hadba hívás között. Ez a hagyomány szentesítette szám jutott magától értetődően az emberek eszébe, amikor a 11. század végén megszabták a vazallusoktól elvárható szolgálatok időtartamát. A katonák az előírt idő leteltével szabadon visszatérhettek otthonukba, s az év hátralevő részében rendszerint nem is vették igénybe őket. Persze elég gyakran előfordult, hogy hosszabb ideig maradtak fegyverben, s helyenként a szokásjog is igyekezett a szolgálat meghosszabbítását a kötelességek között számon tartani. Ez azonban már csak a hűbérúr költségén, az általa fizetett zsold ellenében volt lehetséges. Az egykoron a fegyveres kísérő fizetségeként létesített hűbér már nemigen tett eleget eredeti rendeltetésének, olyannyira, hogy másfajta javadalmazással kellett kiegészíteni.

A vezér nemcsak háborúságkor szólította magához vazallusait. Békeidőben ők alkották „udvarát", melyet nagyjából rendszeres időközönként, többnyire a fontosabb egyházi ünnepek alkalmával teljes létszámában összehívott, s mely hol bíróságként, hol a kor politikai erkölcse szerint minden fontos döntés előtt megkérdezendő tanácsadó testületként, hol díszőrségként állt a rendelkezésére. Egy olyan korban, amely a látott eseményeket erős jelképes értékkel ruházta föl, semmi más nem tanúsíthatta ékesebben – és az érintettben semmi más nem tudatosíthatta gyönyörűségteljesebben – egy hűbérúr hatalmát, mint amikor mindenki előtt nagyszámú tőle függő emberrel körülvéve mutatkozhatott, s amikor emezek, akik közül néhányan maguk is magas rangot élveztek, a nyilvánosság előtt látták el a fegyverhordozói, a pohárnoki, az asztalnoki és más, hódolatukat kifejező szolgálatokat a személye körül.

Az epikus költemények naivul eltúlozták ezeknek „gazdag, csodálatos és bőkezű" udvaroknak a pompáját, amelyek az elbeszélt események megszokott színteréül szolgálnak. Még azokról is túlságosan hízelgő képet festenek, ahol a királyok a szertartásrendnek megfelelően koronával a fejükön jelentek meg. Különösen érvényes ez a kisebb vagy közepes vagyonú bárók szerényebb környezetére. A legmegbízhatóbb szövegek nem hagynak kétséget afelől, hogy számos fontos ügyet tárgyaltak meg az ilyen összejövetelek alkalmával, s hogy a legfényesebb udvarokban szertartásos fölvonulásokra is sor került, amelyek megszokott nézőiken kívül kalandorokból, komédiásokból, sőt zsebmetszőkből

álló, meglehetősen vegyes közönséget is vonzottak. A szokás és természetesen saját jól fölfogott érdeke azt diktálta a hűbérúrnak, hogy hűségük zálogaként – s egyúttal alárendeltségük jeleként – lovakat, fegyvereket és ruhadarabokat ajándékozzon embereinek, akiktől mindig szigorúan elvárta, hogy – mint azt Saint-Riquier apátja előírta: „képességüknek megfelelő díszes öltözékben" és teljes létszámban jelenjenek meg ezen alkalmakkor. A *Barcelonai szokáskönyv* szerint az udvarát összehívó gróf „szolgáltasson igazságot..., nyújtson segedelmet az elnyomottaknak; fúvassa meg a kürtöt, ha eljő az étkezések ideje, hogy nemesek és nemtelenek egyaránt részt vehessenek rajtuk; ajándékozzon palástokat főembereinek; állítsa rendbe a spanyol földeket földúlni induló hadat; avasson új lovagokat". De hasonlóval találkozunk a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén is: amikor 1210-ben egy szegény picardiai lovag „teljes" hűbéresküt tesz az amiens-i püspök világi képviselőjének, nemcsak arra kötelezi magát, hogy évente hat hétig katonaként szolgálja urát, hanem – szinte egy lélegzetre – arra is, hogy: „eljövök, valahányszor fölszólíttatok rá, a jószágkormányzó úr adta ünnepségekre, s saját költségemen, asszonyommal egyetemben részt veszek azokon nyolc álló napon keresztül".[202]

Ez utóbbi mellett számos más példa is rávilágít, hogy a fegyveres segítségadáshoz hasonlóan az udvari szolgálatot is egyre inkább szabályozták, illetve korlátozták. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vazallusi csoportok azonosan viszonyultak volna mindkét szóban forgó kötelezettséghez. A katonai szolgálat többnyire csak terhet jelentett a számukra, miközben az udvarban való megjelenés sok előnnyel járt: bőkezű ajándékokat kaptak uruktól, ingyen lakomákban részesülhettek, sőt részt vehettek az irányítói hatalom gyakorlásában is. Természetes tehát, hogy a vazallusok sokkal kevésbé igyekeztek kivonni magukat ez utóbbi kötelezettség alól. Ezek az összejövetelek bizonyos fokig kiegyensúlyozták a birtokba helyezéssel járó eltávolodást, és a hűbérúr és emberei között egészen a hűbéri korszak végéig életben tartották a személyes érintkezést, ami nélkül nemigen létezhet emberi kapcsolat.

A vazallus hűségfogadalma értelmében minden téren „segíteni" tartozott urát. Mindenekelőtt magától értetődően kardjával és tanácsaival. Egy idő után viszont már azt is elvárták tőle, hogy adott esetben erszényét is megnyissa. A pénzbeni támogatás intézménye árulkodik legékesebben annak a függőségi rendszernek a mélyreható egységéről, amelyre a feudális társadalom épült. Minden engedelmességgel tartozó személy – a szolgáktól a „szabad" földesúri telkek parasztjain és a királyság alattvalóin keresztül egészen a vazallusokig – köteles volt szükség esetén segítséget nyújtani urának vagy gazdájának. Márpedig mi jelenthetett nagyobb szükséget a pénzhiánynál? Azt látjuk, hogy – legalábbis a francia hűbéri jog terén – hasonló nevet viseltek azok az adóterhek, amelyeket a hűbérurak szükség esetén a társadalmi hierarchia különböző fokain elhelyezkedő emberekre kivethettek. A kortársak egyszerűen csak „segítségről" *(aide)* vagy „rovásadóról" *(taille)* beszéltek. (Ez utóbbi képes kifejezés a *tailler* igéből

származik, mely eredeti értelmében annyit tesz: elvenni valakitől vagyona egy darabját; ezt használták azután „megadóztatni" értelemben.)[203] Az elvi hasonlóság ellenére a szóban forgó kötelezettség története természetesen az érintett társadalmi közegeknek megfelelően egymástól szögesen eltérően alakulhatott. Pillanatnyilag csak a vazallusok rovásadója foglalkoztat bennünket.

Kezdetben föltehetően csak egyszerű, kivételes és többé-kevésbé önkéntes jellegű ajándékátadásokra került sor. A jelek szerint mind Németországban, mind Itália lombardok lakta területein megmaradtak ennél a gyakorlatnál. Erről árulkodik a *Szász tükör* is, amikor egy helyütt az „urát adományaival szolgáló" hűbérest állítja elénk. Ezekben az országokban a hűbéri köteléknek nem volt kellő ereje ahhoz, hogy az elsődleges szolgálatok megfelelő ellátását követően az újabb segítségre szoruló hűbérúr egyszerűen csak parancsot intézhessen vazallusához ahelyett, hogy annak jóindulatára apelláljon. A francia vidékeken más volt a helyzet. Itt a 11. század utolsó vagy a 12. század első éveiben – vagyis nagyjából ugyanakkor, amikor elterjedt a közrendűeket sújtó adó, s amikor a pénz forgásának mindenütt tapasztalható fölgyorsulásának következtében a földesúr nyomasztó pénzszükségletével egyidejűleg az adófizetők lehetőségei egyre jobban beszűkültek – a szokásjog lassanként kötelezővé tette ezeknek az adóknak a megfizetését, kárpótlásul viszont megszabta, mely alkalmakkor kerülhetett sor kivetésükre. Így például egy Anjou területen lévő hűbérbirtokot 1111-ben „négy jogszerű adó" *(taille)* terhelte, melyekkel az alábbi esetekben tartozott a vazallus: „midőn az úr fogságba esik, s váltságdíj szükségeltetik; midőn legidősebb fia lovaggá üttetik; midőn legidősebb leánya megházasodik; midőn ő maga földet vásárolni készül".[204] E negyedik, túlontúl is önkényesen kiszabható hozzájárulás a legtöbb helyen hamarosan kiveszett a szokásjogból, a másik három esetre viszont nagyjából mindenütt előírták a fizetési kényszert. Néha egyéb alkalmakra is kiterjesztették: ilyen volt például a keresztes hadjáratok céljaira beszedett adó vagy az az eset, amikor magát a hűbérurat adóztatták meg a hierarchiában fölötte állók. Ekképp a „megváltással" már megjelent fizetési aktus lassanként beférkőzött a hajdanán hűségen és tetteken alapuló viszony elemei közé.

Nem ez volt azonban az egyetlen csatorna, amelyen keresztül beszivároghatott. Néha elkerülhetetlenül előfordult, hogy a hűbéres nem tett eleget a hadi szolgálat kötelezettségének. Ura ilyenkor bírságfizetésre vagy jóvátételre tarthatott igényt, amit a vazallus olykor előre lerótt. Ezt a középkori nyelvszokásoknak megfelelően „szolgálatnak" nevezték, ugyanis, mint minden más hasonló esetben, magára a kárpótlásfizetésre is az általa megváltott kötelezettség elnevezését alkalmazták. (Franciaországban *taille de l'ost,* hadiadó.) A valóságban az ilyen pénzkifizetéssel elnyert mentesítések csak a hűbérek két kategóriáját érintették szélesebb körben: egyfelől a fegyverforgatásra alkalmatlan egyházi közösségek kezén lévő birtokokat, másfelől az erős uralkodóktól közvetlenül függő hűbéreket (a monarchiák ugyanis még a hűbéri alapon működő hadsereg-állítá-

si rendszer hiányosságaiból is igyekeztek kincstári bevételeket kicsikarni). A 13. században a fegyveres szolgálati kötelezettség egyre kevésbé nehezedett kényszerítő erővel a legtöbb közönséges hűbérföld birtokosára, s azt ellentételező adót se nagyon fizettek már. Gyakran maguk a pénzbeni segítségnyújtások is kivesztek a szokásból. A hűbér már korábban sem biztosított jó katonákat a hűbérúr számára, ráadásul hosszú távon nem bizonyult gyümölcsöző jövedelemforrásnak sem.

A hűbérúr számára a szokásjog általában nem írta elő, hogy a vazallus esküjét szóbeli vagy írásbeli elkötelezettséggel viszonozza. A fölöttesi ígéretek csak később, és mintegy kivételképpen jelentek meg. Nem volt tehát mód rá, hogy a fölöttes feladatait is ugyanolyan részletességgel rögzítsék, mint a hűbéres kötelmeit. Mellesleg a védelmi kötelezettséget sokkal nehezebb is lett volna szabatosan meghatározni, mint a szolgálatokat. Az úrnak meg kellett oltalmaznia emberét „minden teremtménnyel szemben és ellenében, ki él vagy hal". Mindenekelőtt testét kellett védelmeznie, de gondoskodnia kellett javai, elsősorban pedig hűbérei biztonságáról is. A hűbérúr azonban nemcsak védelmezőként, hanem, mint látni fogjuk, gyorsan és méltányosan igazságot szolgáltató bíróként is vazallusa rendelkezésére állt. Tegyük még mindehhez hozzá azokat az általunk fölmérhetetlen, de mindenképpen értékes előnyöket, amelyek valamely hatalmasság – igazságos vagy igazságtalan – pártfogása jelenthetett a meglehetősen anarchikus társadalmi közegben. Mindez távolról sem tűnt elhanyagolhatónak. Mindennek ellenére nem lehet vitás, hogy a vazallus végeredményben többel tartozott urának, mint fordítva. A szolgálat béreként juttatott hűbér a kezdeti időkben helyreállította az egyensúlyt. Ahogy azonban a gyakorlatilag családi vagyonná vált birtok eredeti rendeltetése feledésbe ment, úgy vált egyre szembeszökőbbé a terhek egyenlőtlensége, s úgy erősödött a kedvezőtlenebb helyzetbe került hűbéresekben a szándék, hogy enyhítsék a rájuk nehezedő terheket.

A vazallusság a nemzetség helyébe lép

Nem szabad azonban beérnünk ezzel a kizárólag tartozásokat és követeléseket tartalmazó mérleggel, mert így meglehetősen vérszegény képet kapunk a kötelék valódi természetéről. A személyes függőségi viszonyok mintegy a hatékonyságában meggyöngült nemzetségi szolidaritást helyettesítendő vagy kiegészítendő jelentek meg a történelem színpadán. A 10. századi angolszász jog törvényen kívülinek tekinti a hűbérúr nélküli embert, hacsak rokonsága nem veszi kezébe az illető sorsát.[205] A vazallus és a hűbérúr sokáig új keletű rokonokként viszonyultak egymáshoz, akik kötelességeik, illetve jogaik alapján mintegy beolvadtak a közeli hozzátartozók sorába. Ha egy gyújtogató egy várban lel menedékre, olvashatjuk Barbarossa Frigyes egyik békealkotmányában, az erősség urának, ha nem akar a cinkosság bűnében vétkezni, ki kell szolgáltatnia a szö-

kevény bűnöst, „kivéve ha emez hűbérura, vazallusa vagy közeli rokona". Jellemző, hogy a legrégebbi normann szokásjogi gyűjtemény a rokonságon belül elkövetett legszörnyűbb emberölési bűnökkel együtt tárgyalta azokat az eseteket, amikor hűbérúr saját vazallusát vagy hűbéres saját urát gyilkolta meg. A hűbérességnek ez a mondhatni családias jellege tartósan rányomta a bélyegét a jogszabályok, illetve a viselkedésformák számos sajátosságára.

A nemzetségek tagjainak legelső kötelessége a bosszúállás volt, s ezzel tartozott egymásnak a hűbérúr és a vazallus is. Egy régi germán glossza például jámboran az ófelnémet *mundporó*val („patrónus") fordítja a latin *ultor* („bosszúálló") szót.[206] A rokonság és a hűbéresség azonos rendeltetése a bosszúval kezdődött és a bíróság előtt folytatódott. Egy 12. századi angol szokásjogi gyűjtemény azt írja elő, hogy aki nem volt személyesen jelen egy gyilkosság elkövetésekor, az csak akkor léphet föl vádlóként, ha az áldozat közvetlen hozzátartozója, hűbérura vagy föleskudött vazallusa. A kötelezettségek hasonló kényszerítő erővel jelentkeztek mind a hűbérurak, mind a vazallusok számára. Az alárendeltségi viszony jellegének megfelelően azonban itt is előtűnnek bizonyos fokozati különbségek. A régi Germániában, ha hihetünk a *Beowulf*nak, a meggyilkolt vezér bajtársai részesültek a jóvátételi díjból. A normannok megszállta Angliában viszont más volt a helyzet: a hűbéres megöléséért lerótt kárpótlás egy része urát illette meg, míg a vazallusnak semmi sem járt a hűbérúr meggyilkolásáért fizetett összegből. Itt tehát a szolgálatot tevő elvesztése kifizetődő volt, az úré viszont nem.

Ritkán fordult elő, hogy a lovag fia az apai házban nevelkedett volna föl. Mindaddig, ameddig a hűbéri korszak társadalmi szokásai valamelyest is érvényben voltak, az ifjút serdülőkorától az apa hűbérura – vagy egyik hűbérura – gondjaira bízták, aki mellett apródi teendőket látott el, miközben megismerkedett a vadászmesterséggel, elsajátította a fegyverforgatást, s később az udvari életbe is beletanult. Így töltötte ifjúi éveit Fülöp flandriai gróf mellett a valóságban is létezett Guines-i Arnold vagy a Nagy Károlyt odaadón szolgáló, legendabeli Garnier de Nanteuil:

Midőn a király az erdőbe tér, a gyermek el nem hagyná,
Hol íjját viszi kezében, hogy kengyelt tart lába alá,
Ha a király folyóvízbe gázol, Garnier nem tágít mellőle,
Máskor meg vadászmadarat, darura rontó sólymot visz kezén,
S mikor a király aludni tér, Garnier vigyázza nyugtát,
Fülének tetsző dalt énekel, s kíséri zeneszerszámán.

Hasonló gyakorlatot követtek a középkori Európa más társadalmai is: a fiatalok révén akarták életben tartani azokat a kötelékeket, amelyek az apák egymástól való eltávolodása következtében meglazulhattak. Az írországi *fosterage* viszont a jelek szerint elsősorban a gyermeknek az anyai rokonsághoz való kötődését

volt hivatott erősíteni, néha pedig művelt papi közösségek pedagógiai tekintélyét kívánták megalapozni vele. A skandinávoknál a vezér gyermekeinek nevelése a fegyvertársra hárult. Norvégiai Harald alattvalójának akarta tekinteni Aethelstan angol királyt, s ezt a saga szerint azzal kívánta mindenki tudomására hozni, hogy fiát meglepetésszerűen e botcsinálta férfidajka térdére ültette. A hűbéri világ eredeti sajátossága abban nyilvánul meg, hogy a kötelékeket alulról fölfelé hozta létre. Az ekképp létrejött, tiszteleten és hálán alapuló kötelezettségeknek rendkívüli erőt tulajdonítottak. A hajdani kisfiú soha életében nem feledkezett meg arról, hogy egykoron a hűbérúr „tápláltja" volt (ez az elnevezés – a jelenséggel együtt – a frank kori Galliában keletkezett, s még Commynes-nál is találkozunk vele).[207] Nem kétséges persze, hogy a valóság itt is, akárcsak más téren, gyakran megcsúfolta a becsület szabályait. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez a szokás teljességgel haszontalan lett volna, hiszen – amellett, hogy értékes túsz került így a hűbérúr kezébe – ily módon minden vazallusi nemzedék némiképp átélhette annak a vezér oldalán eltöltött életnek a valóságát, amelyből a hűbéresség összetartó ereje a kezdeti időkben táplálkozott.

Abban a társadalomban, amelyben az egyén nemigen lehetett a maga ura, a házasság, mint korábban láttuk, megannyi érdek metszéspontjában helyezkedett el, s távolról sem lehetett egyéni szándék eredménye. A döntés mindenekelőtt az apát illette meg. „Kívánta, hogy fia még éltében asszonyt hozzon a házhoz: megvásárolta hát számára egy nemesember leányát" – írja minden köntörfalazás nélkül a *Poème de saint Alexis* szerzője. Az apáé mellett – s főleg akkor, ha már meghalt – a rokonok véleménye is számításba jött. A vazallus árvájának házasságkötésébe beleszólt a hűbérúr, sőt még a hűbéreseknek is volt beleszólásuk uruk választásába. A valóságban azonban ez utóbbi esetben puszta illendőségi szokásról van szó: az úrnak minden fontos döntése előtt – így házasságkötésekor is – elvben ki kellett kérnie emberei véleményét. Azonban a hűbérúrnak a vazallussal szembeni jogai a legrégebbi hagyományoknak megfelelően sokkal határozottabb formát öltöttek. „Ha a magánkatona *(buccellarius)* után csak leánygyermek marad – olvashatjuk egy 5. századi nyugati gót törvénykönyv szövegében –, kinyilvánítjuk, hogy emennek patrónusa rendelkezéseire kell hallgatnia, ki hasonló rangú férjet tartozik választani számára. Ha viszont a leány patrónusának akaratával szembeszállva választ férjet magának, akkor vissza kell szolgáltatnia neki mindazon adományokat, mikben atyja egykoron részesült."[208] A hűbérek örökletes volta – ami meglehetősen kidolgozatlan formában már a szóban forgó szövegben is megjelenik – újabb, ráadásul igen nyomós okot szolgáltatott a hűbérurak számára, hogy figyelemmel kövessék azokat a frigyeket, amikor is a földek női kézre kerülésével az eredeti vazallusnemzetségtől idegen emberek léptek a szolgálatukba. A hűbéruraknak a házasságkötéseket befolyásoló jogai azonban csak a hűbéresség őshazáiban, Franciaországban és Lotaringiában – illetőleg a külső minták alapján meghonosított hűbéri rendszerekben – teljesedtek ki. Kétségtelen, hogy az efféle beavatkozásokat nemcsak a

lovagi családoknak kellett eltűrniük, hiszen mások is ki voltak szolgáltatva ilyen vagy olyan módon a hűbérúri hatalomnak, s maguk a királyok is néha úgy ítélték meg, hogy saját méltóságuknál fogva joggal rendelkezhetnek női alattvalóiknak legalább a kezéről. Ám a vazallusok – és néha a hűbérúr személyéhez kötődő függő helyzetűek másik kategóriája, a szolgák – vonatkozásában nagyjából mindenütt tökéletesen jogszerűnek tekintették azt, amit az alárendeltek más csoportjaival szemben hatalmi visszaélésnek tartottak volna. „Akaratuk ellenére nem köttetünk házasságot özvegyekkel és leányokkal – ígéri Fülöp Ágost Falaise és Caen lakosainak –, hacsak nem köti őket hozzánk egészben vagy részben páncélinges hűbér." (Olyan katonai telekről van szó, melynek birtokosa páncélingben tartozott megjelenni ura zászlaja alatt.) A jó szokás azt kívánta, hogy a hűbérúr megegyezésre találjon az egyes nemzetségekkel; ezt a fajta együttműködést igyekezett például formába önteni egy 13. századi orléans-i jogszokás, s ez jelenik meg egy I. Henrik idejéből származó, különös angol királyi oklevélben is.[209] Ha viszont a hűbérúrnak kellő hatalma volt, akkor valamennyi vetélytársának könnyedén fölébe kerekedhetett. A Plantagenêtek Angliájában ez a gyámsági alapon létrejött intézmény szerfölött furcsa kalmárkodássá korcsosult. A királyok és a főurak – de elsősorban a királyok – egymással vetekedve kínálták, illetve árulták az eladósorban lévő árva ifjakat és leányokat. De az is megesett, hogy a kijelölt jövendőbelijét visszatetszőnek tartó özvegyasszony szépen csengő dénárokkal váltotta ki az elutasítási engedélyt. A kötelék fokozatos meglazulása ellenére azt látjuk, hogy a vazallusság távolról sem kerülte el mindig azt a másik veszélyt, melynek fenyegető árnya minden személyes védelmi viszonyokon nyugvó rendszert kísért – nevezetesen hogy az erősebbek kezében a gyöngék kizsákmányolási mechanizmusává vált.

A kötelék viszonossága és megszakíthatósága

A hűbéri szerződés természetéből adódott, hogy két olyan ember között létesített kapcsot, akik nem voltak egyenlőek egymással. Ékesen árulkodik erről a régi normann jog egyik rendelkezése is: a vazallusát megölő hűbérúr és az urát meggyilkoló hűbéres egyaránt halállal lakol ugyan tettéért, ám egyértelműen a fölöttes ellen elkövetett bűntény számít nagyobb gonosztettnek, mivel csak ezt büntetik megszégyenítő módon akasztással.[210] Azonban bármennyire egyenlőtlenek is voltak a két különböző oldalon elvárt kötelezettségek, mégis oszthatatlan egészt alkottak: a vazallus engedelmességének az volt a feltétele, hogy ura pontosan teljesítse vállalásait. Az egyébként egyenlőtlen kötelességek viszonossága – amire már Chartres-i Fulbert is rámutatott a 11. században, s ami mindvégig erősen tudatosult az emberekben – az európai hűbéresség ténylegesen megkülönböztető ismérveként jelentkezik. Ez a sajátosság nemcsak az ókori rabszolgaságtól különbözteti meg, hanem – méghozzá sarkalatos módon – a más

kultúrákban kialakult szabad függőségi formáktól is, amilyenekkel például Japánban találkozunk, sőt amelyek hozzánk közelebb eső területeken, a tulajdonképpeni hűbéri övezettel szomszédos ebben vagy abban a társadalomban is fölbukkannak. Maguk a rítusok is kellőképp kifejezik az ellentétet: az orosz szolgáló emberek „homloküdvözlete" vagy a kasztíliai harcosok kézcsókja élesen különbözik az európai hűbéreskütől, melynek során az egymásra kulcsolódó kezek és a csókváltás aktusa után a hűbérúr inkább valóságos szerződő félként, mint kizárólag elvárásokkal élő fölötteseként jelent meg. Beaumanoirnál például ezt olvashatjuk: „Ami hűséggel s kitartással az ember hűbéresküje okán urának tartozik, azzal tartozik a hűbérúr is emberének."

A köteléket létrehozó ünnepélyes aktusnak olyan ereje volt, hogy még a legsúlyosabb kötelességszegések esetében is csak egy másik, ellentétes tartalmú szertartás megrendezésével tartották hatályon kívül helyezhetőnek. Legalábbis így jártak el a régi Frank Királyságban. Lotaringiában és Észak-Franciaországban lassanként életre kelt egy a hűbérkötelék föloldását célzó rítus, amelyben talán annak a gesztusnak az emléke élt tovább, amely a régmúlt idők száli frankjainál a rokonság megtagadását fejezte ki. A hűbérúr – de többnyire a vazallus – ilyenkor kinyilvánította elhatározását, hogy messzire „taszítja magától" esküszegő szövetségesét, s heves mozdulattal a földhöz vágott egy – olykor előzőleg kettétört – gallyat, vagy kitépett a köpenyéből egy szálat. Ám a szertartás csak akkor lehetett azonos hatású az általa eltörölni hivatott hűbéresküvel, ha ismét csak a két érintett fél jelenlétében történt. Ez persze meglehetős kockázattal járt. Ezért a „szalmaszál" eldobása helyett – ami már azelőtt feledésbe ment, mielőtt eljutott volna abba a stádiumba, ahol a szokás szabállyá lesz – előtérbe került a levél vagy hírnök útján a másik félhez intézett kihívás. (Ez utóbbi francia elnevezése, a *défi* szó eredeti értelmében a „hites szó", vagyis a hűségígéret, a *foi* visszavonását jelentette.) A kevésbé aggályos természetűek – és nyilván nem ők alkották a kisebbséget – persze minden előzetes bejelentés nélkül azonnal ellenségesen léptek föl.

A személyi köteléket az esetek túlnyomó többségében dologi kötelék is kiegészítette. Mi legyen a hűbér sorsa, ha elszakad a hűbéri szál? Egyszerű volt a helyzet, ha a kötelék a vazallus mulasztása folytán szűnt meg: a birtok ilyenkor visszatért a sérelmet szenvedett hűbérúrhoz. Ezt nevezték „jószágvesztésnek". Barbarossa Frigyes Oroszlán Henrik herceget, Fülöp Ágost pedig Földnélküli Jánost „semmizte" így ki, hogy csak a legnevezetesebb eseteket említsük. Sokkal kényesebb volt viszont a kérdés, amikor a viszony a hűbérúr hibájából bomlott föl. Nem lehetett vitás, hogy a hűbér elveszítette létjogosultságát, hiszen megszűntek azok a szolgálatok, amelyeket ellentételezni volt hivatott. Csakhogy így egy ártatlan embert kellett volna megfosztania vagyonától... A dilemmát a hűbérkötelékek hierarchiájának elve alapján lehetett megoldani. A méltatlanná vált hűbérúr jogai ilyenkor saját fölöttesére szálltak, akárha egy láncszem eltűntével egy pillanat múlva ismét összezárult volna a lánc. Ez az út persze

járhatatlannak bizonyult, amikor a hűbérbirtok a legvégső láncszemtől, vagyis a királytól függött. Mindazonáltal a jelek szerint ahhoz az elvhez tartották magukat, hogy a királynak tett hűségígéret megtagadása sohasem lehet tartós érvényű. Csak Itália járt külön úton: hűbérúri hitszegés esetén a hűbér egész egyszerűen allódiummá alakult át. Sok más mellett ez a jelenség is arról árulkodik, hogy az Appennin-félszigeten nem gyökeresedtek meg a legszorosabb értelemben vett hűbéri elvek.

A Karoling-kori törvények meghatározták azon mulasztások körét, amelyek az akkori fölfogás szerint a vazallust följogosították ura elhagyására, s ezek az elvek nem törlődtek mindenestül ki az emberek emlékezetéből. A *Raoul de Cambrai* című gesztaénekben a „táplált" Bernier-nek ezer oka is van ugyan, hogy gyűlölje urát, de csak akkor tagadja meg Raoult, amikor az megüti. Ugyanis az egyik Karoling-kori kapituláréban ez áll: „senki sem hagyhatja el urát, ha tőle legalább egy sou értékű jószágot kapott... csak ha ura bottal lesújtott reá". Ez a szakítási indok valamivel később az egyik lovagregényben is fölbukkan egy különös hűbéri jogeseti vita során, majd különböző 13. századi francia szokásjogi gyűjteményekben találkozhatunk vele, sőt a következő század elején az első Valois-házi király parlamentje is figyelembe vette.[211] Ám még a hajdani időkben legtartósabbnak bizonyuló jogszabályok is csak egy meglehetősen képlékeny hagyományba tagolódva maradhattak fönn a hűbéri korban. A jogszabálygyűjteményeknek erkölcsi törvények laza halmazává való átalakulása önkényességet szült, ami kiküszöbölhető lett volna, ha a bíróságok megfelelő igazságszolgáltatási gyakorlatot tudtak volna kidolgozni és elfogadtatni. Akadtak is igazságszolgáltatási fórumok, amelyek nem zárkóztak el ennek megalkotásától. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a bírósággá alakult hűbérúri udvar, mely tulajdonképpen magukból a vazallusokból állt, akik fölöttesük, a hűbérúr és a velük egy rangban álló hűbéres perében mintegy természetes bírákként vettek részt. Ezután a fölöttes hűbérúr bírósága következett, akinek az előbbi a hűbérese volt. Helyenként – így például Bigorre vidékén – a korán írásba foglalt szokásjog azt igyekezett kierőszakolni, hogy a vazallusok urukkal való „szakítását" csak a megszabott eljárási rend megtartása esetén lehessen jogszerűnek tekinteni.[212] Ám a hűbéri berendezkedés legnagyobb fogyatékossága éppen abban állt, hogy képtelen volt valóban egységes és ténylegesen hatékony bírói rendszer kiépítésére. A gyakorlatban az egyén ha jogaiban sértve érezte magát (vagy ha úgy tett, mintha sérelem érte volna), maga döntött a kötelék elszakításáról, s a konfliktus kimenetelét az erőviszonyok szabták meg. Képzeljünk el egy olyan házasságot, amelyet válással meg lehet szakítani, anélkül azonban, hogy a válóokokat előre meghatároznák, s nem lenne bíróság sem, amely mérlegelné őket.

HETEDIK FEJEZET

A hűbéresség paradoxonja

Ellentmondó források

Az európai hűbériség története által fölvetett számtalan probléma háttérbe szorul a kor embereire vonatkozó egyetlen nagy kérdés mögött: valójában mekkora hatással is volt ez a társadalmi kötőanyag a cselekedetekre és lelkekre? Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre a forrásanyagot, akkor mindenekelőtt egy furcsa ellentmondást fölfedezhetünk föl, melynek vizsgálata elől nem szabad kitérnünk.

Nem kellene különösebb erőszakot tennünk a szövegeken, ha a hűbéri intézményt dicsőítő, érzelmes antológiát akarnánk összeállítani belőlük. A szövegek mindenekelőtt a nagy becsben tartott hűbéri köteléket ünneplik. A „vazallusnak" megszokott szinonimája a „barát" vagy még gyakrabban a régi, valószínűleg kelta eredetű *dru* szó, amely nagyjából vele azonos értelmű, ám jelentésében pontosabban tükröződik a „választás" árnyalata. Igaz, olykor a tiszta, gyöngéd szerelmi kötelékre is utaltak vele, ám a „baráttal" ellentétben jelek szerint sohasem terjesztették ki rokoni kapcsolat jelölésére. A szó mind a galloromán, mind a német nyelvben fölbukkan, s a különböző korokból származó, legsokatmondóbb szövegekben mindig ugyanabban az értelemben szerepel: „midőn üt majd utolsó órád", intik 858-ban a galliai püspökök Német Lajost, „nem lesz támaszodra sem asszony, sem fiúgyermek, s nem sietnek majd segedelmedre hites társak *(drus)* vagy vazallusok". Magától értetődik, hogy a vazallustól a hűbérúr felé tartó szeretetteljes ragaszkodás viszonzásra talál abban az érzelemben, amelyet az úr hűbérese iránt tanúsított. „Girart Nagy Károlynak lett teljes híve – hangzik el az egyik eposzi szereplő szájából –, ki barátságával és egy uradalommal jutalmazá." Ez csak irodalom, kiáltanak föl talán azok a történészek, akik csak az oklevelek száraz hangját hajlandók meghallani. Ezen ne múljék! Ennek a földnek én vagyok az ura, jelentette ki – a saint-serge-i szerzetesek szerint – egy Anjou-beli kisnemes, mert birtokosa, Geoffroy azt „tőlem nyeré el, hűbérként és barátságom jeléül". És ugyan ki akarná megcáfolni a *Doon de Mayence* következő sorait, melyekben oly naiv őszinteséggel fejeződik ki az életet a másik nélkül elképzelni sem tudó ember ragaszkodása:

Ha uram elhaláloz, én is halált kérek.
Ha bitón lógatják, lógjak én is vele.
Ha máglyára hágna föl, tűz végezzen vélem,
Ha folyóba fulladna, én is vesszek bele.[213]

A kötelék mellesleg rendületlen odaadást követel, s az embernek, mint a *Roland-ének*ben olvashatjuk, „forróságot s fagyot" egyaránt el kell tudnia viselni érte. „Szeretni fogom, mit csak szeretsz; gyűlölni fogom, mit csak gyűlölsz", áll az angolszász vazallus esküjében. A kontinensről származó egyes szövegekben pedig ez áll: „Barátaid nékem is barátaim, elleneid nékem is elleneim lesznek." A jó vazallus legelső kötelessége természetesen az, hogy adott esetben készen álljon karddal a kezében meghalni uráért, s nem lehet ennél irigylésre méltóbb sorsot elképzelni, hiszen az ilyen mártírhalál megnyitja a Paradicsom kapuját. De kik is állítják ezt? A költők? Hát persze. De ezt tanítja az egyház is. Megtörtént, hogy egy lovag fenyegetés hatására végzett urával. „Vállalnod kellett volna helyette a halált – jelentette ki az 1031-es limoges-i zsinat nevében egy püspök –, s hűséged folytán most Isten mártírjai között lenne a helyed."[214]

A kötelék megtagadása a legszörnyűbb véteknek számít. Midőn Anglia népei fölvették a kereszténységet, olvashatjuk Alfréd királynál, a legtöbb vétségre könyörületes jóvátételi díjakat szabtak meg, „kivéve ha urát árulta el embere: ily bűn esetén ne merjetek irgalommal élni, hiszen Krisztus sem könyörült azokon, kik elveszejtették". „Nem engedélyezhető megváltás olyan ember számára, ki urát ölé meg – olvashatjuk az *I. Henrik törvényei* címet viselő szokásjogi gyűjteményben, mely több mint kétszáz évvel később a kontinens hűbéri struktúráit időközben átvevő Angliában látott napvilágot –: az ilyennek a legszörnyűbb kínhalál jár." Egy Hainautból származó történet szerint egy lovag párviadalban megölte hűbérurát, a fiatal flandriai grófot, majd bűnét vezeklendő a pápa elé járult, akárcsak a legendabeli Tannhäuser. A pápa elrendelte, hogy vágják le mindkét kezét. Látva azonban, hogy a bűnös cseppet sem remeg, elengedte a büntetést, de azt szabta föltételül, hogy a lovagnak élete végéig kolostorban kell vezekelnie. „De hisz ő az én uram – jelenti ki a 13. században Ybelin ura, akit a legveszedelmesebb ellenségévé lett császár meggyilkoltatására akarnak rábírni –, bármit is tégyen, megtartjuk fogadott hűségünket."[215]

A köteléket olyan erővel ruházták föl, hogy a vele kapcsolatos képzetek minden más, sokszor nála régebbi és elvben még több tiszteletre érdemes emberi kapocsra is rátelepültek. A hűbéresség a családot is a saját képére alakította. A barcelonai grófi törvényszék például a következőképpen intézkedik: „Ha szülők fiaik vagy fiúk szüleik ellen állnak pörben, az ítélet meghozatalakor úgy kell tekinteni őket, mintha a szülők hűbérurak, a fiúk pedig kéz szerinti vazallusaik volnának." Amikor a provanszál költészet föltalálta az udvari szerelmet, a tökéletes szerelmes hűségét a vazallusi odaadás mintájára képzelte el. Ez annál is kézenfekvőbb volt, mert a valóságban az imádó többnyire alacsonyabb társa-

dalmi lépcsőfokon helyezkedett el, mint az imádott hölgy. A hasonítás odáig terjedt, hogy a szeretett hölgy kereszt- vagy ragadványneve furcsa nyelvi fordulattal – akárha valóságos vezér volna – sokszor hímnemű alakot öltött. *Bel Senhor,* „én szép uram": csak ezen az álnéven ismerjük azon hölgyek egyikét, akikért Bertrand de Born csapodár szíve egykoron epekedett. A lovagok néha Dulcineájuk összetett kezébe helyezett kezüket is rávésették pecsétjükre. Tegyük még hozzá, hogy ennek a teljes egészében hűbéresi érzelmektől átitatott szimbolizmusnak az emléke – melyet valószínűleg a régészet iránti érdeklődés divatja keltett új életre a romantika kezdeti szakaszában – napjaink udvariassági szokásaiban is tovább él, amikor is az eredetileg a hűbéresküt jelölő, mára ugyancsak megfakult *hommage* szót „hódolatunkat" kifejezendő szinte kizárólag egyoldalú módon használjuk. Még a korabeli vallási képzetekbe is beszivárgott ez a szemlélet. Ha valaki eladta magát az ördögnek, akkor az illető Sátán vazallusa lett. Az említett szerelmi odaadást kifejező pecsétek mellett a Gonosz szolgálatába lépést megörökítő jelenetek is a hűbéreskü általunk ismert leghívebb ábrázolásai közé tartoznak. Az angolszász Cynewulf szemében az angyalok Isten *thegn*ei, Eberhard bambergi püspök pedig Krisztust az Atya vazallusának tekinti. Ám semmi sem árulkodik ékesszólóbban a mindent átjáró vazallusi érzésvilágról, mint a vallásgyakorlat rituáléja: a karokat széttáró ókori imádkozó testhelyzetet fölváltó, a hűbéreskü rítusát utánzó összetett kéz az egész katolikus világban az imádkozás általánosan elterjedt gesztusává vált.[216] Lelke legmélyén a jó keresztény Isten vazallusának tekintette magát, és térdet hajtott ura előtt.

Mindamellett a vazallusi kötelmek néha elkerülhetetlenül ellentétbe kerültek az alattvalói, rokoni vagy más kötelezettségekkel, de majdnem minden esetben – és nemcsak a gyakorlatban, hanem jogi szempontból is – háttérbe szorították őket. Amikor Capet Hugó 991-ben visszafoglalta Melunt, az erődítményt a királlyal szemben védő vicomte-ot feleségével együtt fölakasztották. A rebellis valószínűleg nem az uralkodó elleni lázadásért érdemelte ki elsősorban a csúfos véget, hanem azért, mert még ennél is szörnyűbb bűnt követett el: megszegte közvetlen hűbérurának, a király táborában küzdő grófnak tett hűségesküjét. Ugyanakkor környezetének tagjai azt követelték Hugótól, kegyelmezzen meg a vár védelmében részt vett lovagoknak: ezek ugyanis a vicomte vazallusai voltak, s a lázadásban való cinkosságukkal voltaképpen – a krónikás szavaival – „erényükről" tettek tanúbizonyságot, vagyis hűek maradtak esküjükhöz, ami előbbre való volt, mint az állam iránti hűség.[217] Még a közjogi függésnél nyilván sokkal szentebbnek tekintett vérségi kötelékek is háttérbe szorultak a személyes függőségi viszonyból eredő kötelességek mögött. Angliában például így rendelkeztek Alfréd király törvényei: „Az ember fegyvert foghat igaztalanul támadott rokona mellett, kivéve ha hűbérura ellen kellene fordulnia: az ilyen harcot nem engedélyezzük." Az angolszász krónika egyik híres epizódjában egy olyan nemzetség jelenik meg előttünk, melynek tagjai két különböző hűbérúrnak tartoznak engedelmességgel, s a fölöttesek között vívott bosszúhadjáratok-

ban kénytelenek egymás ellen harcolni. Zokszó nélkül fogadják el sorsukat: „egyetlen rokonunk sem kedvesebb számunkra lordunknál". E súlyos szavak a 12. századi törvénytisztelő Itáliában írt *Hűbérek könyvé*ben is visszhangra találnak: „A vazallusok mindenki ellenében segíteni tartoznak urukat; így fivéreik, fiaik és atyáik ellenében is."[218]

De álljunk csak meg! figyelmeztet bennünket egy angol–normann szokásjogi gyűjtemény: „Isten parancsolatai és a katolikus hit ellenében nincs elfogadandó parancs." Ez volt a klerikusok álláspontja. A lovagi fölfogás a kötelességtől való elállást csak pontosan meghatározott esetekben tartotta elfogadhatónak. „Hiába hitszegőbb uram, Raoul, Júdásnál is: mégis ő az én uram": a gesztaénekek számtalan különböző változatot hangszereltek erre a témára. Olykor ugyanez mondható el a valóságosan létrejött egyezményekről is. „Ha az apátnak pere folyik a királyi törvényszék előtt – olvashatjuk egy angol hűbéri szerződés szövegében –, vazallusa köteles pártjára kelni, kivéve a király ellenében." Tekintsünk most el ez utóbbi megkötéstől, melyben a hódítással létrejött monarchia iránt kikényszerített, akkoriban kivételesnek számító tisztelet fejeződik ki. Csak a klauzula cinikus naivsággal fogalmazott első része hordoz általános érvényű tanulságot: eszerint a hűség szava túlságosan erősen harsogott, semhogy érdemes lett volna azon töprengeni, kinek is van igaza. Mi értelme annyit aggályoskodni? Mit számít, ha uram a hibás, véli Renaud de Montauban: „a vétek őt terheli majd". Aki teljes odaadással viseltetik ura iránt, az egyúttal lemond saját személyes felelősségéről is.[219]

Minthogy a most vizsgált kérdésben kénytelenek voltunk különböző rendű és rangú, más és más időszakokból származó tanúságokat fölvonultatni, az olvasó attól tarthat esetleg, hogy a régi szövegek, a jogi szakirodalom és a költészet árnyékot vethet a valóban élő vagy a kevésbé távoli korokra jellemző realitásokra. E kétségeket eloszlatandó elegendő a Szép Fülöp idejében működő, fölöttébb józan megfigyelőre, Joinville-re hivatkoznunk. Korábban már idéztem megjegyzéseit egy csapat katonáról, akik különösen kitüntették magukat a harcban, de vitézségük nem lepi meg a szerzőt, mivel a harcosok szinte mindegyike vagy a kapitány nemzetségéhez tartozott, vagy feltétlen hűbérkötelék fűzte hozzá.

Lássuk azonban az érem másik oldalát. Ez a vazallusi erényeket oly fennen dicsőítő eposz nemigen tartalmaz mást, mint vazallusok uraik ellen indított harcainak hosszas elbeszélését. A költő olykor helyteleníti a szereplők cselekedeteit, többnyire viszont kedvtelve boncolgat számára élvezetes lelkiismereti kérdéseket. Azt viszont kétségtelenül tudja, hogy a létezés mindennapi tragikuma ezekből a lázadásokból táplálkozik. E tekintetben a gesztaénekek a valóságnak csak halovány mását állítják elénk. A hűbériség történelmének minden lapja bővelkedik a főhűbéresek királyaik ellen vívott harcaiban, a báróik ellen támadó vazallusok zendüléseiben, a hadba szólított hűbéresek szökéseiben vagy az ellenséges betörés megállítására kezdettől fogva képtelen, gyönge vazallusi

seregek kudarcaiban. A 11. század végéről származó egyik okirat szerint a Saint-Martin-des-Champs-i barátok azon törik a fejüket, mi legyen az egyik malmot terhelő járadék sorsa, ha háborút indít a két kisnemes, akit az összeg megillet, és a malmot az ellenségeskedések során kifosztják. A szöveg a következő szavakkal utal erre: „ha megesik, hogy harcra kelnek uraik vagy más emberek ellen".[220] Láthatjuk tehát, hogy az összes háborúzási lehetőség közül elsőként a saját hűbérúr elleni lázadás jutott az emberek eszébe. Ami ezeket az állítólagos bűnöket illeti, tudnunk kell, hogy az élet sokkal elnézőbb volt velük szemben, mint az írói képzelet. Az Együgyű Károlyt oly gaIádul eláruló Herbert de Vermandois-ról a legenda azt tartotta, hogy kötélen, Júdás halálával végezte be életét. A történelemből viszont azt tudjuk meg, hogy idős korban, a lehető legtermészetesebb módon lehelte ki lelkét.

Nem kétséges persze, hogy akadtak rossz és jó vazallusok is, és sokan közülük pillanatnyi érdekeik vagy kedélyállapotuk szerint olykor ingadoztak a kötelességteljesítés és a hűtlenség között. Az egymást meghazudtolni látszó számtalan tanúbizonyság láttán beérhetjük-e a *Couronnement de Louis* költőjének a szavaival?

S akkor mindahányan ott esküt tevének,
Volt köztük hű vitéz, virága rendjének,
De fogadkozott az is, ki semmit meg nem tarta.

Minden naivsága ellenére természetesen nem vethetjük el mindenestül ezt a magyarázatot. A hűbéri idők embere rendkívül erősen kötődött a hagyományokhoz, ugyanakkor heves indulatú és ingatag jellemű volt; fölöttébb tisztelte a szabályokat, de kevés hajlandóságot mutatott rá, hogy következetesen alkalmazkodjon hozzájuk. Erre az ellentmondásos magatartásra már a vérségi kötelékek kapcsán fölhívtuk a figyelmet. A jelen esetben viszont az antinómia nyitját messzebb, a hűbéri intézményben, illetőleg ennek különböző átalakulásaiban és változataiban kell keresnünk.

A jogi kötelékek és az emberi érintkezés

A hűbérességnek a vezér körül tömörülő fegyveresekkel megjelenő első szakaszában még a szóhasználat is mintha a közös kemencében sült kenyér illatát árasztaná. A gazdát „öregnek" *(senior, herr)* nevezték, vagy „kenyéradónak" *(lord)*, akinek csapata „kenyerestársakból" *(gasindi)*, „legényekből" *(vassi, thegns, knights)* és „kenyérevőkből" *(buccellarii; hlafoetan)* álltak. Más szóval a hűség alapja a személyes érintkezés volt akkoriban, s az alárendeltséghez bajtársiasság is párosult.

A későbbiekben azonban ennek az eredetileg aháznépen belül érvényesülő köteléknek a hatósugara óriási mértékben megnövekedett. Egyrészt azért, mert a továbbiakban olyan emberekkel szemben igyekeztek azt érvényesíteni, akik idejük egy részét a hűbérúr házában töltötték, de azután búcsút mondtak vezérüknek, s tőle távol, gyakran az általa adományozott földeken élték saját életüket. Másrészt – és elsősorban – azért, mert az egyre anarchikusabb viszonyok közepette a főurak és főleg a királyok ebben az erős kapocsban – vagy ennek valamiféle utánzatában – véltek ellenszert találni alattvalóik ingadozó hűségére, miközben az állandó fenyegetettségben élő emberek közül sokan ebben látták a legjobb módját annak, hogy maguk számára oltalmazóról gondoskodjanak. Minden, a legminimálisabb társadalmi státusú és szolgálatba lépni kívánó vagy kényszerülő embert a fegyveres kísérők közé soroltak.

Ám amikor szinte cselédhűségre igyekeztek így kötelezni olyan embereket, akik sem a vezér lakomáiban, sem sorsában nem osztoztak, akiknek az érdekei gyakran szemben álltak az övéivel, s akik néha nemcsak nem részesültek adományaiból, hanem egyenesen saját vagyonukat kellett ideiglenesen átengedniük neki, hogy azután különböző szolgálatokkal és szolgáltatásokkal terhelten kapják azt vissza, akkor éppen azt érték el, hogy a mindenáron fönntartani kívánt hűség végül elveszítette minden emberi tartalmát. Az egyik embernek a másik embertől való függése hamarosan csak az egyik földbirtok másik földbirtoktól való függésének az eredőjeként jelentkezett.

Maga az örökösödés nemhogy megpecsételte volna két nemzetség összeforrását, éppen ellenkezőleg a kötelék meglazulását segítette elő, mivel a földéhség hívta életre: az örökös csak azért tett hűbéresküt, hogy megőrizhesse a hűbért. A probléma a közönséges kézművesi és a respektussal övezett lovagi hűbérek kapcsán egyaránt fölvetődött, s mindkét esetben látszólag azonos módon oldódott meg. A festő vagy az ács fia csak akkor léphetett apja örökébe, ha annak mesterségét folytatta.[221] Ugyanígy a lovag fia csak akkor kapta meg az invesztitúrát, ha kötelezte magát a korábban az apjára nehezedő szolgálatok teljesítésére. Ám egy képzett munkás szakértelméről sokkal könnyebb volt meggyőződni, mint a harcos odaadó önfeláldozásáról: utóbbit könnyen megígérték, majd fütyültek rá. Egy 1291-es rendelet fölsorolja a francia királyi törvényszék bírái ellen fölhozható visszautasítási indokokat, miközben sokatmondó megszorítással csak akkor tartja elfogultsággal vádolhatónak a peres felek egyikének vazallusát, ha az illető élete végéig szóló hűbér birtokosa: az örökölt kapcsolat ugyanis ekkorára már nagyon sokat veszített egykori erejéből.[222]

A szabad választás elve erre az időre annyira feledésbe ment, hogy senki sem ütközött meg azon, ha a vazallus a hűbérrel együtt a hűbéresi kötelezettségeket is másnak engedte át, vagy ha a hűbérúr mezőségeivel, erdeivel és váraival egyetemben emberei hűségét is elajándékozta vagy eladta. Elméletileg persze a hűbérúr fölhatalmazása nélkül a jószág nem kerülhetett más kézbe. Ugyanak-

kor a hűbéresek magától értetődően követelték, hogy csak beleegyezésük esetén cseréljenek gazdát, s e joguk hivatalos elismerése egyike volt azon kegyeknek, amelyekben Konrád császár az itáliai vavasszorokat részesítette. A gyakorlat azonban hamarosan fölborította ezeket a törékeny korlátokat. Németország kivételével, ahol, mint látni fogjuk, a hierarchia iránti szívós ragaszkodás majdnem teljes egészében megkímélte az országot e visszásság megjelenésétől, a hűbéri viszonyok megjelentek a kereskedelmi forgalomban, ami egyebek között szép számmal eredményezett olyan képtelen helyzeteket, amikor egy hatalmasság egy nála sokkal gyöngébb „úr" „szó és kéz általi" emberévé lett: ha például egy nagyhatalmú gróf egy jelentéktelen várúrtól függő hűbér birtokába jutott, dőreség volna azt képzelnünk, hogy komolyan vette volna a felajánlkozás rítusát, melyet egy fölösleges szokás miatt el kellett volna végeznie. Végül pedig a többes hűbérkötelék – mely maga is a kapocs meggyöngülésének volt a következménye – a „teljesség" bevezetésével megkísérelt mentőakció ellenére betetőzte az intézmény működésképtelenné válásának a folyamatát. Az egykori fegyvertárs, akinek ragaszkodását rendszeresen juttatott ajándékok és tényleges emberi kapcsolat táplálta, mostanra egyfajta bérlővé alakult, akiben nemigen forrt a buzgalom, hogy szolgálataival és engedelmességével eleget tegyen kötelezettségének. Egyetlen fék működött továbbra is, amely megőrizte még erejét: az eskü tisztelete. Ám ez az elvont béklyó sem bizonyult elegendőnek, ha a személyes érdek vagy a szenvedély szava túlságosan hangos volt.

Legalábbis ez volt a helyzet azokban az esetekben, amikor a hűbéresség teljesen eltávolodott eredeti jellegétől. Ebben a folyamatban azonban számos különböző fokozat figyelhető meg. Súlyos tévedést követnénk el, ha azokat a gyakran zavaros viszonyokat tekintenénk a vazallusi magatartás mintájául, amelyek a legnagyobb vagy közepes hatalmú főurak és hűbéruraik, a királyok vagy a territoriális fejedelmek között álltak fönn. Igaz, a krónikák és a gesztaénekek mindenáron ezt a látszatot igyekeznek kelteni előttünk; tudnunk kell azonban, hogy a történetírók és a szépírók figyelmét mindenekelőtt a politikai színpad előterében lezajló drámák, vagyis a szóban forgó hatalmasságok kiáltó hitszegései kötötték le. Márpedig ezek a látványos árulások sem bizonyítanak egyebet, mint hogy csúfos felsüléssel ért véget a Karolingok és követőik kísérlete, akik egy teljesen idegen szférából kölcsönvett kötelékkel próbálták szorosan magukhoz fűzni legfőbb tisztségviselőiket.

Ami a társadalmi hierarchia alsóbb fokait illeti, itt a szövegek alapján a fölöttesek körül szilárdabban tömörülő csoportosulások meglétére következtethetünk, ahol az emberek jobban ismerik és jobban szolgálják urukat. Ezek közé tartoztak először is a „föld nélküli", vagyis a háznéphez tartozó ifjú, leendő lovagok, akiknek az életmódja az egész nyugati világban hosszú évszázadokon át minden vonásában megegyezett az első idők vazallusaiéval.[223] E tekintetben a francia eposzköltők sem tévedtek. Ogier, Girard, Renaud és a többi nagy lázadó mind hatalmas hűbérek ura. Amikor viszont a jó vazallust akarják megfesteni,

a *Raoul de Cambrai* Bernier-jét állítják elénk. Bernier akkor is hű marad esküjéhez, amikor ura igazságtalan háborút folytat rokonai ellen, vagy amikor szeme láttára pusztul el anyja a „Júdás" gyújtotta tűzben. S midőn egy rút sértés nyomán végre elhatározza magát a hűbérurak legsilányabbikának elhagyására, a jelek szerint a költővel együtt maga sem tudja, joga volt-e vagy sem hűségígéretének megszegésére. Bernier egyszerű fegyverhordozó, akinek odaadását nem a kapott földbirtok, hanem a nagylelkűen adományozott ló és öltözékek táplálják. Ezek a rendíthetetlen szolgák az egyszerű „vavasszorok" népesebb csapataiban is fölbukkantak; apró hűbéreik általában annak a várnak a közvetlen környezetében helyezkedtek el, ahol „udvari idejüket" töltve egymást váltva látták el az őrzési feladatokat. Többnyire túlságosan szegények voltak ahhoz, hogy egynél több hűbéresküt, főleg pedig egynél több „teljes" hűbéresküt tegyenek;[224] viszont túlontúl gyöngék voltak ahhoz, hogy ne tartsák nagy becsben a védelmet, amelyet csak feladataik pontos ellátása árán élvezhettek. Nemigen ismerték ki magukat koruk nagy történéseiben, s így érdekeik és érzelmeik középpontjába önkéntelenül hűbérurukat helyezték, aki rendszeresen meghívta őket udvarába, megfelelő ajándékokkal egészítette ki mezőik vagy telkeik vékonyan csordogáló jövedelmét, „tápláltként" magához vette gyermekeiket, végül pedig a sok örömmel és haszonnal járó háborúba vonult az élükön.

Ezek voltak tehát azok a társadalmi közegek, amelyekben az indulatok elkerülhetetlen szeszélyei ellenére a vazallusi hűség sokáig eredeti tisztaságában maradt fönn, s ahol a végleg kivesző régi rítusokat, mint látni fogjuk, a személyes függés más formái pótolták. A kapcsolatot kezdetben az otthon és a kalandok barátságos bajtársiassága táplálta, majd az intézmény elvesztette családias jellegét, s a hűbérúr és vazallusa között csak akkor őrződött meg valamelyest az összeforrottság, ha nem túl nagy távolság választotta el őket egymástól: ebben az átalakulásban rejlik az európai hűbéresség sajátságos vonása és látszólagos ellentmondásainak magyarázata egyaránt.

HARMADIK KÖNYV

Függőségi kötelékek az alsóbb társadalmi osztályokban

A hűbéri föld

A földesúri birtok

A katonai hűbér intézményét ápoló, viszonylag előkelőbb társadalmi közegek mellett más rétegekben is találkozunk olyanokkal, akik „mások emberei" voltak. Azonban a függőségi viszonyok természetes keretét ezeken az alsóbb szinteken egy olyan intézmény – a földesúri birtok – szolgáltatta, mely sokkal régebbi időkre tekintett vissza, mint a vazallusság, és amely jóval túlélte ennek hanyatlását is. Sem a födesúri rendszer eredete, sem a gazdasági életben játszott szerepe nem képezi vizsgálódásunk tárgyát. Most csak a feudális társadalomban elfoglalt helye foglalkoztat bennünket.

A hűbéresküből eredő hatalmi jogkörök csak később és az intézmény eredeti rendeltetésének egyértelmű eltorzulásával váltak haszonforrássá, a földesúri birtok viszont elsősorban gazdasági jellegű képződmény volt. A fölöttes hatalma már kezdettől – ha nem kizárólag is, de mindenesetre döntő mértékben – arra irányult, hogy a föld terményeire kirótt beszolgáltatások révén biztos jövedelemre tegyen szert. A földesúri birtok tehát mindenekelőtt „föld" – a beszélt francia nyelv nem is igen ismert rá más elnevezést –, méghozzá lakott föld, sőt alávetettek lakta föld. A terület rendszerint két egymáshoz szorosan kötődő részre oszlott: a földesúr saját kezelésében lévő területre, a *dominium*ra (a történészek „fenntartott földnek" is nevezik), melynek gyümölcseit közvetlenül bírta, valamint a telkekre *(tenures),* azaz hol nagyszámú, hol csak néhány kis- és közepes paraszti gazdaságra, amelyek a földesúri „udvar" körül helyezkedtek el. Az uraság magasabb dologi jogokkal rendelkezik, melyeket a paraszt kunyhójára, szántóföldjére és legelőjére is kiterjeszt. Ez abban is tükröződik, hogy mindig új – és ritkán ingyenes – invesztitúrát rendel el, valahányszor a szóban forgó javak más kézbe kerülnek. Emellett örökösök hiányában vagy jogszerű elkobzás útján kisajátíthatja őket, végül pedig – és elsősorban – különböző illetékekre és szolgáltatásokra tart igényt. Ez utóbbiak döntő részben a *dominium*on elvégzendő mezőgazdasági robotból állnak. Ekképp – legalábbis a hűbéri korszak kezdetén, amikor is e munkaszolgáltatások különösen nagy terhet jelentettek a parasztok számára – a telkek nemcsak a beszolgáltatásokból származó kévékkel vagy dénárokkal egészítették ki a földesúr közvetlen kezelésében levő mezőségek jövedelmét, hanem mintegy munkaerőbázisként is működtek, mely nélkül e földek parlagon maradtak volna.

A birtokok magától értetődően különböző nagyságúak voltak. A legnagyobb kiterjedésűek a nagy népsűrűségű vidékeken a falvak minden megművelhető földjét magukba foglalták. A 9. század után valószínűleg nem ez volt a leggyakoribb eset. Néha persze szerencsés körülmények hatására létrejöttek ilyenek, de a valóban hatalmas birtokok mind ritkábban bukkantak föl az európai történelem századai folyamán. Ez részben nyilván az örökösök osztozkodásaival, részben pedig a hűbérek létesítésével magyarázható. Nem egy fölöttes kénytelen volt fölaprózni birtokát, hogy jutalmazni tudja vazallusait. Ugyanakkor nemritkán az is előfordult, hogy adományozások, eladások vagy valamilyen földbirtokfüggőségi aktust követően (ez utóbbi mechanizmusok leírására később kerítünk sort) számos hatalmasság viszonylag széles körben szétszórt parasztgazdaságok ura lett, s ekképp birtokaik csápjai egyszerre több faluhatárt is érintettek anélkül, hogy valamelyiket is teljes egészében birtokolták volna. A 12. században az uradalmi és a faluhatárok legföljebb csak azokban a régiókban estek egybe, amelyek földjét csak nem sokkal korábban tették művelésre alkalmassá, s ahol az uradalmak és a falvak egyszerre, mintegy a semmiből jöttek létre. Ennélfogva a legtöbb paraszt egyszerre két társadalmi csoporthoz tartozott: az úr függésében lévőkhöz, valamint egy adott faluközösséghez. Ugyanis a közös érdekek legkülönbözőbb szálai, valamint a közös mezőgazdasági szolgálatok és kötelezettségek szükségképpen egybefogták az egyébként különböző fennhatóságok alatt álló földműveseket, akiknek a házai egymás mellett helyezkedtek el, és akiknek a szántói ugyanabban a határban keveredtek egymással. Ez a kettősség hosszú távon jelentős mértékben hozzájárult a hűbérúri hatalom gyöngülése. Azokban a régiókban, ahol patriarchális típusú családok egymástól elszigetelten vagy legföljebb kettesével-hármasával apró tanyákba tömörülve éltek, az egynéhány ilyen parányi települést magába foglaló földesúri birtok a szétszóródás eredményeként jóval lazább szerkezetű volt.

A földesúri birtok kiterjedése

Valójában meddig is terjedt a földesurak hatásköre? Tudjuk, hogy mindig léteztek független szigetek, de vajon milyen arányban találkozhatunk velük a különböző korokban és területegységeken? Nem könnyű megválaszolnunk ezeket a kérdéseket. Ugyanis csak a földesúri birtokokról – és főképp az egyháziakról – maradtak ránk följegyzések: a földesúr nélküli földek egyúttal történelem nélküli földek is. Ha a szövegek véletlenszerűen említést tesznek is valamelyikükről, ez többnyire eltűnésük időpontjával esik egybe: a följegyzések majdnem mindig csak a hűbérurak jogi fennhatósága alá kerülésüket rögzítik. Ami azt jelenti, hogy egy adott birtok minél tovább élvezte különállását, annál nehezebben orvosolható a vele kapcsolatos tudatlanságunk. E homályt legalább részben eloszlatandó mindenekelőtt a függőség két formáját kell gondosan megkülön-

böztetnünk: azt a köteléket, amely az embereket személyükben érintette, és azt, amely csak mint valamely föld kedvezményezettjét terhelte őket. Természetesen e két kötelék szorosan összefüggött egymással, olyannyira, hogy egyikük gyakran maga után vonta a másikat. A társadalom alsóbb osztályaiban azonban – eltérően a hűbéreskü és a hűbér világától – távolról sem mosódtak össze egymással. Kezdjük vizsgálódásunkat a földek függésével vagy, ha úgy tetszik, a földeken keresztüli függéssel, a személyek helyzetének tárgyalását pedig hagyjuk a következő fejezetre.

Azokon a vidékeken, ahol az antik itáliai vagy kelta hagyományokra ráépülő római intézmények nyomták rá a bélyegüket a falusi társadalmak életére, a földesúri birtokok már az első Karolingok idejében határozott körvonalakat öltöttek. Egyébként sem nehéz fölkutatnunk azoknak a különböző eredetű hozadékoknak a nyomát, amelyek hozzájárultak a frank kori Gallia vagy Itália *villá*inak a kialakulásához. A telkek, vagy ahogyan legfontosabb csoportjukat nevezték, az oszthatatlannak nyilvánított *mansus*ok egy részét „szolgainak" *(servilis)* tekintették: ez a jelző, csakúgy mint az őket sújtó nehezebb és önkényesebb terhek arra az időszakra emlékeztettek, amikor az uraik hatalmas darabokat parcelláztak föl bérlőkké átminősített rabszolgáik számára a hajdani *latifundium*ok földjéből, amelyek közvetlen kiaknázása már nemigen volt jövedelmező. Ez a fölaprózási folyamat, melynek során szabad földművesek is földekhez juthattak, szükségképpen más típusú földátengedések megjelenéséhez is vezetett, melyek elvben a „szabad" *(ingenullis)* telkek általános kategóriájába tagolódtak bele: elnevezésük első birtokosaik minden szolgaságtól mentes státusát idézte. Ám az említett jelzővel illetett, tömegesen kialakított telkek jó része egészen más eredetre tekintett vissza. Ezek nem egyre vékonyodó földbirtokokból lecsípett adományokból jöttek létre, hanem mindig is paraszti gazdaságok voltak – amióta mezőgazdaság egyáltalán létezett. Az őket terhelő szolgáltatások és robotok eredetileg csak lakóiknak a falu, a törzs vagy a nemzetség vezérével, illetve patrónusával – ezekből lettek lassanként a hűbérurak – szembeni függőségét jelezték. Végül pedig – akárcsak Mexikóban, ahol a „haciendák" szomszédságában még nemrég is találkozhattunk földtulajdonos parasztok csoportjaival – jelentős számban maradtak fönn valódi paraszti allódiumok, amelyek mentesek voltak minden hűbérúri fennhatóságtól.

Ami az egyértelműen germán régiókat illeti – melyek közül kétségkívül a Rajna és az Elba között elterülő Szász-alföld tekinthető a leghomogénebbnek –, itt is találunk rabszolgasorban élő embereket, fölszabadított rabszolgákat, sőt szabad bérlőket is, akik valamennyien a hatalmasok földjein telepedtek le, s adókkal és szolgáltatásokkal tartoztak uraiknak. A paraszti tömegeken belül a földesúri alattvalók és az önálló birtokosok között sokkal elmosódottabb volt a különbség, lévén hogy a földesúri intézménynek tulajdonképpen még csak az előzményei alakultak ki. Itt még alig jutottak túl azon a stádiumon, amikor egy-egy a teljes falunak vagy a falu egy részének vezére útban van a földesúrrá vá-

lás felé, s amikor a neki juttatott rendszeres ajándékok – amint azt Tacitus is tanúsítja a germánok vezére kapcsán – járandósággá kezdenek átalakulni.

De a fejlődés a feudalizmus első korszakában végül is ugyanabba az irányba tartott mindkét területegységen. A különféle telkek többé-kevésbé egységesültek, a földesúri birtokhoz újabb és újabb jogok kapcsolódtak, főleg pedig rengeteg allódium került a hatalmasságok fennhatósága alá. Ezek a fejlemények nagyjából mindenütt bekövetkeztek. Ahol pedig kezdetben csak laza és zavaros földfüggőségi viszonyok léteztek, ott ezek lassanként rendbe szerveződtek, s ennek eredményeként ezekben a régiókban is tényleges földesúri birtokok alakultak ki. Nem szabad azt hinnünk, hogy az intézmény csakis spontán módon jött létre: a bevándorlások és a hódítások is megtették a magukét. Ez mondható el Németországról, ahol a Karoling-kort megelőzően a déli tartományokban, majd a Karoling-időkben magában Szászországban is a Frank Királyságból érkezett püspökök, apátok és világi hatalmasságok segítették elő hazájuk társadalmi szokásainak az elterjedését, melyeket az őshonos arisztokrácia könnyűszerrel a magáévá tehetett. Angliában még ennél is tisztábban jelenik meg előttünk a folyamat. Amíg az angolszász vagy skandináv hagyományok domináltak, addig a földfüggőségi viszonyok szövedéke meglehetősen kusza és erőtlen volt, s a *dominium* és a telkek csak tökéletlen egységet alkottak. A szigorúan szabályos földesúri rendszer csak 1066 után, az idegen uraságok kegyetlenül következetes erőfeszítései nyomán alakulhatott ki.

Mellesleg a földesúri birtok eme diadalmenetében nem kis szerep jutott az erőszaknak. Már a Karoling-kor hivatalos dokumentumai joggal siránkoztak a „szegényeket elnyomó hatalmasok" tettei láttán. Utóbbiak általában nem arra törekedtek, hogy az embereket megfosszák a földjüktől, hiszen azok mit sem értek emberkéz nélkül: azon voltak, hogy a kisemberek földjeikkel egyetemben hódoljanak be nekik.

E cél megvalósítása során sok földesúr eredményesen aknázta ki a frank állam közigazgatási gépezetét. Azok az emberek, akik eddig nem kerültek valamelyik hűbérúr fennhatósága alá, elvben közvetlenül a királytól – a gyakorlatban viszont ennek tisztségviselőitől – függtek. A gróf vagy megbízottai vezették őket harcba, elnököltek pereikben a bíróságokon, és hajtották be rajtuk azt, ami a központi adókból még fennmaradt. Természetesen mindig az uralkodó nevében jártak el. Nem valószínű azonban, hogy az adófizetőkben tudatosult volna ez a különbségtétel. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a királyi tisztviselők hamarosan különböző adókat és munkaszolgáltatásokat követeltek a saját maguk számára a gondjaikra bízott szabad alattvalóktól – igaz, többnyire még önkéntes ajándékok és szolgálatok tisztes formájában. Rövidesen azonban, mint az egyik kapituláréból kiderül, a visszaélés „szokássá" vált.[225] Németországban, ahol a Karoling-államépítmény omlása sokáig húzódott, az ilyen jogbitorlásokból származó új jogok gyakran egybeforrtak a tisztségekkel járó egyéb jogokkal: a gróf hivatalnoki minőségében gyakorolta őket azok fölött, akiknek a javai nem

tagolódtak saját uradalmi földjei közé. Másutt viszont, ahol a grófi hatalom feldarabolódott – az első tisztségviselő örökösei, illetve valamelyik későbbi gróf alárendeltjei vagy vazallusai között –, a hajdani allódiumbirtokos most szolgáltatások és robot teljesítésére kényszerült, majd egész egyszerűen beolvadt a földesúri alattvalók tömegébe, birtoka pedig a telek rangjára süllyedt.

Nem kellett azonban tényleges tisztségviselőnek lenni ahhoz, hogy valaki jogszerűen részt vehessen a közhatalomban. A „frank" immunitás értelmében – melyről majd később szólunk részletesen – a legtöbb egyházi és számos világi főúr a bírósági hatalom legalább egy töredékének a letéteményese volt, ezenkívül joga volt saját céljaira fordítani az államot megillető jövedelmek egy részét. Ez utóbbiak magától értetődően csak olyan földbirtokokból eredhettek, amelyek fölött hűbérúri jogokat gyakoroltak, illetve a közeljövőben készültek fennhatóságuk alá vonni. Az immunitás csak megszilárdította a hűbérúri hatalmat, de – legalábbis elvben – nem hozta azt létre. Ám az uradalmak csak ritkán álltak egy tagból. Gyakran apró allódiumok ékelődtek a testükbe, és a királyi tisztségviselők csak rendkívüli nehézségek árán tudták volna rájuk is kiterjeszteni a hatalmukat. A jelek szerint olykor magának az uralkodónak a döntése folytán kerültek bírói és adóügyi szempontból az immunitást élvező főurak ellenőrzése alá, többnyire azonban – és ez a folyamat már jóval korábban megkezdődött – mintegy maguktól engedelmeskedtek a földesúri birtok ellenállhatatlan szívóerejének.

Végül pedig – és nem ez volt a legritkább eset – a nyílt erőszak is megtette a magáét. A 11. század elején egy özvegyasszony egyedül élt lotaringiai allódiumán. Minthogy férje halála után támasz nélkül maradt, a szomszédos hűbérúr tisztjei cenzus fizetésére akarták kényszeríteni, ami földjének függőségi viszonyba való kerülését jelentette volna. Az asszony a szerzeteseknél talált védelmet,[226] vagyis a kísérlet itt kudarcot vallott, de megannyi más esetben a szilárd jogalapot hasonlóképp nélkülöző próbálkozások sokkal több sikerrel jártak. A *Domesday Book* két egymást követően készült metszetben tárja elénk az angol föld történetét – az egyik közvetlenül a normann hódítás előtti, a másik az azt nyolc-tíz évvel követő állapotot rögzíti –, amiből kiderül, hogy a közbeeső időszak folyamán számos független kisbirtokot minden különösebb teketória nélkül az angol–normann jog nyelvén *manoir*oknak nevezett környékbeli földesúri birtokokhoz „illesztettek". Ha a 10. századi németek vagy franciák is összeállították volna a maguk *Domesday Book*ját, abból is szép számú efféle „hozzáillesztés" tárulna elénk.

Ugyanakkor a földesuraságok más, első pillantásra jóval kevésbé kifogásolható módon – azaz szerződések kötésével – is növelték területüket. Nem lehetetlen, hogy ez az eljárás járt a legtöbb eredménnyel. Az apró allódium tulajdonosa – néha, mint látni fogjuk, saját személyével egyetemben – átengedte birtokát a hűbérúrnak, akitől azután telekként vette vissza. (Mint tudjuk, a lovag is ezen a módon változtatta allódiumát hűbérré, és szintén azzal a nem titkolt céllal, hogy védelmezőt találjon magának.) Ezek a szerződések kivétel nélkül a felek

teljes önkéntességét hangsúlyozzák. De vajon mindig és mindenhol szabad elhatározásból születtek meg? Az „önkéntesség" szót nagyfokú elővigyázattal kell kezelnünk. Nyilvánvaló, hogy az erősebbnek számtalan módszer áll a rendelkezésére, hogy a gyöngébbet saját oltalma alá kényszerítse: néha az is elegendő, ha egyszerűen csak zaklatni kezdi. Tegyük még hozzá, hogy az eredeti szerződéseket nem mindig tartották tiszteletben. Az alemanniai Wohlen lakosai az egyik közeli kisnemes védelmét kérték, és valójában csak cenzus fizetésére kötelezték magukat. Hamarosan ugyanaz a sors jutott nekik, mint protektoruk egyéb telkeseinek, vagyis robotra kényszerültek, s csak bizonyos szolgáltatások ellenében használhatták a szomszédos erdőt is.[227] De az úr nélküli ember helyzete sem volt mindenütt és mindenkor irigylésre méltó. Az a forezi paraszt, aki 1280-ban, vagyis már igen késői időpontban azzal a feltétellel egyezett bele allódiumának telekké válásába, hogy új urai, a montbrisoni ispotályosok ezután „ugyanúgy oltalmazzák, védik, gyámolítják, mint rendházuk minden más emberét", bizonyára nem gondolta, hogy rossz vásárt csinál.[228] Pedig ekkoriban már jóval kevésbé zűrzavaros idők jártak, mint a hűbériség első korszakában. Néha egy-egy falu mindenestül egy közeli hatalmasság fennhatósága alá helyezte magát. Ez főleg Németországban volt gyakori, ugyanis itt az általunk figyelemmel követett átalakulási folyamat kezdetén még számtalan olyan faluközösség létezett, amely megőrizte a hűbérurakkal szembeni függetlenségét. Ugyanakkor Franciaországban vagy Itáliában, ahol a hűbérúri hatalom csápjai már a 9. században sokkal messzebbre nyúltak, a földátengedési aktusok általában egyéni jelleget öltöttek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ritkábban került volna sor rájuk: a 900. esztendő táján például tizennégy szabad ember terhelte meg saját földjét robotszolgáltatásokkal az egyik bresciai apátság javára.[229]

Mind az erőszak legbrutálisabb megnyilvánulásai, mind a valóban önként kötött szerződések egyetlen mélyenható okra, a független parasztok bizonytalan helyzetére vezethetők vissza. De nem gazdasági természetű tragédiát kívánunk itt fölvázolni. Ne feledjük, hogy a földesuraság terjeszkedései nem korlátozódtak a vidékekre, hiszen még a régi római kori városokban is (vagy legalábbis közülük jó néhányban), ahol a római uralom idején teljesen ismeretlen volt ez a berendezkedés, most az ókori vidéki *villák* mintájára megjelent a telkes rendszer a vele járó terhekkel egyetemben. S főképp nem eshetünk abba a hibába, hogy a kis- és a nagybirtokon alkalmazott termelési módszerek – más kultúrák esetében sokszor jogosult – szembeállításával olyan következtetéseket vonjunk le, amelyek ugyancsak sántítanának. A földesúri birtok ugyanis elsősorban behódolt apró tanyák halmazából állt, s a telekgazdává vált allódiumtulajdonos új kötelezettségeket vállalt ugyan, de gazdálkodásának módján mit sem változtatott. Csak azért keresett magának urat, illetve fogadta el a függőségi viszonyt, mert az egyéb társadalmi keretek – a nemzetségi szolidaritás vagy a közhatalom – nem tudták ellátni feladatukat. Jó példa a wohleni emberek esete, akik kirívó önkény áldozataiul estek, de amikor a király elé akartak járulni panaszuk-

kal, a teljes létszámban összegyűlt udvari nép tömegében egyszerűen képtelenek voltak rusztikus nyelvükön megszólalni. Nem kétséges, hogy a kereskedelem pangásának és a pénzforgalom akadozásának is része volt az államhatalom gyöngeségében. Az sem lehet vitás, hogy az állam lehetetlenné tette a földművesek számára a fizetési eszközök tartalékolását, s ezáltal nagyban csökkentette ellenállásukat. Ám a gazdasági helyzet csak ezeken a közvetett csatornákon keresztül járult hozzá némiképp a parasztság társadalmi kríziséhez. A földeken lejátszódó szerény drámában ugyanannak a folyamatnak az egyik aspektusát kell tetten érnünk, amely a társadalmi hierarchia magasabb fokán megannyi embert vazallusi függésbe taszított.

Elegendő, ha ezen összefüggés kapcsán a kontinensen kialakult különféle helyi sajátosságokra hivatkozunk. A középkorban – Szardínia szigetén – egy olyan társadalom is kialakult, amelyre nem annyira a hűbériség, mint inkább széles körben domináló uradalmiság volt a jellemző. Szardíniát elkerülték az egész Európán végigvonuló nagy társadalmi áramlatok hatásai: nem csoda tehát, hogy fönnmaradhattak a szigeten a római időkben rendbe szervezett falusi vezérségek anélkül, hogy a helyi arisztokráciák hatalma a frank típusú behódoltatás sajátos formáját öltötte volna. Ugyanakkor nem akadunk olyan földesúri rendszer nélküli országra, ahonnan ne hiányzott volna egyúttal a hűbéresség intézménye is. Ezt tanúsítja a Brit-szigeteken létrejött kelta társadalmak, a Skandináv-félsziget vagy magában Németországban az Északi-tenger mentén húzódó mélyföldek, az Elba torkolatán túl elterülő Dithmarschen vagy az Elbától a Zuiderzee-ig nyúló fríz területek példája. Fríziában mindenesetre ez maradt a helyzet egészen a 14–15. századig, amikor is a szabad paraszti tömegek néhány nemzetségfő uralma alá kerültek. (A francia *chef* szó egyébként a fríz *hoveling* pontos megfelelője.) Ezeknek a falusi zsarnokocskáknak némi késéssel és meglehetősen kezdetleges formában ugyan, de sikerült uradalmakat összetákolniuk: nemzedékről nemzedékre halmozott földvagyonuk és saját fegyveres csapataik voltak, ráadásul egyes igazságszolgáltatási jogköröket is megkaparintottak. Ebben az időszakban ugyanis a fríz társadalom jórészt vérségi kötelékekre támaszkodó keretei recsegni-ropogni kezdtek. Miközben másutt a maguk teljességében fejlődtek ki a hűbéri intézmények, ezekben a nyugati világ peremén elhelyezkedő társadalmakban sem volt ismeretlen a majorosoknak, a fölszabadított és föl nem szabadított rabszolgáknak, valamint a szabad embereknek a náluk gazdagabbaktól való függése, sem a fegyvertársak odaadó ragaszkodása fejedelmükhöz vagy az őket portyára vezető kapitányhoz, viszont semmi sem emlékeztetett a paraszti függelmek és a katonai hűségkötelékek átfogó, hierarchizált hálózatára, amelyet hűbériségnek szoktunk nevezni.

Helyénvaló-e, ha e rendszer hiányát azzal magyarázzuk, hogy a szóban forgó területen nem érvényesült tartósan a frank hatás? (Ugyanis magában Fríziában igen korán összeomlott az erőszakkal kiépített és rövid ideig működő Karoling közigazgatási szervezet.) Ennek a kétségkívül nagy jelentőségű ténynek azon-

ban mindenekelőtt abban lehetett szerepe, hogy a fegyvertársi viszony nem tudott hűbéresi függőséggé átalakulni. A legfontosabb tényezők az idegen hatásoktól függetlenül működtek. Ott, ahol a szabad emberek továbbra is bármikor hadba hívható harcosok maradtak, és fölszereltség dolgában nemigen különböztek az elit csapatok tagjaitól, bármilyen társadalmi státusúak is voltak, a parasztok könnyűszerrel kivonták magukat a földesúri fennhatóság alól, miközben a fegyveres kísérők csapataiból nem jött létre sajátságos feladatokat ellátó és *sui generis* jogi vértezettel bíró lovagi osztály. Ott, ahol az emberek a személyes védelem helyett más erőtényezőkre és más felelősségi rendszerekre is támaszkodhattak – így például a frízek, a dithmarscheniek és a kelták a rokonságra, a skandinávok pedig a rokonság mellett a germán típusú közjogi intézményekre –, sem a földesúri uradalmakat jellemző függőségi viszonyok, sem a hűbérkötelék és a hűbér nem települtek rá az egész társadalom életére.

De ez nem minden. Akárcsak a tulajdonképpeni hűbéri rendszer, a földesúri rendszer is csak azokban az országokban jutott el az abszolút tökélyre, ahol teljes egészében idegen minták alapján építették ki. A normann királyok Angliájában mind a lovagi, mind a paraszti allódiumok ismeretlenek voltak, ugyanakkor az utóbbiak a kontinensen szívósnak bizonyultak. Igaz, Franciaországnak a Mosel és a Loire közötti részein, valamint Burgundiában már csak ritkán akad belőlük a 12–13. században, sőt vannak olyan hatalmas területek, amelyekről ekkorra teljességgel kivesztek. Ugyanakkor több-kevesebb (de sohasem elhanyagolható) számban találkozhatunk velük Délnyugat-Franciaországban, Közép-Franciaország egyes vidékein – így Forez-ben –, Toszkánában és főleg Németországban, ahol különösen Szászországban fordulnak elő gyakran. Figyelemre méltó egybeesés, hogy ezeken a vidékeken fönnmaradtak a telkeket, *dominium*okat és hatalmi jogköröket magukba foglaló vezéri allódiumok is, melynek birtokosai semmiféle hűbéresküre nem kényszerültek. A vidéki földesúri birtok sokkal régebbi múltra tekintett vissza, mint a feudalizmus első korszakának jellegzetes intézményei. Mindez arra mutat azonban, hogy a földesúri birtok említett időszakban bekövetkezett térhódításai, illetve részleges kudarcai ugyanazokkal az okokkal magyarázhatók, mint a vazallusság és a hűbér sikerét elősegítő vagy gátló tényezők.

A földesúr és az urasági földbérlők

Az egyéni függőségi szerződéseket leszámítva – melyek homályosan megfogalmazott klauzulái egyébként általában gyorsan feledésbe is merültek – a hűbérúr és a telkes jobbágyok viszonyát egyedül a „a föld szokása" szabályozta, olyannyira, hogy franciául a járandóságokat általában csak „szokásoknak" *(coutumes)*, a beszolgáltatásra kötelezettet pedig „szokás terhelte embernek" *(homme coutumier)* nevezték. Amióta legalább embrionális állapotában megjelent a földesúri rendszer – így például a Római Birodalomban vagy az angolszász kori

Angliában –, elsősorban az egyedi hagyomány különböztetett meg minden egyes földesúri birtokot. A feudális uralomnak mint társadalmi csoportosulásnak az életét megszabó precedensek szükségképpen maguk is közösségi jellegűek voltak. Nem számít, ha az egyik telek birtokosa időtlen idők óta nem fizet egy illetéket, mondja ki lényegében a párizsi parlament egyik Szent Lajos idejében keletkezett végzése: ha ezenközben a többiek rendszeresen eleget tettek e kötelezettségnek, az illeték kötelező erővel terheli azt is, aki ily hosszú ideig kivonta magát teljesítése alól.[230] Legalábbis ez volt a jogászok álláspontja. A gyakorlatban bizonyára nem érvényesült ekkora szigor. Az ősi szabályokat elvben mindenki – az úr és az alárendelt egyaránt – köteles volt tiszteletben tartani. Azonban egyetlen más példa sem tudná jobban megvilágítani, mennyire csalóka volt is valójában ez az egykor kialakult szokásokhoz való ragaszkodás. Ugyanis a századokon átívelő, változhatatlannak tartott szokásjog ellenére a 13. századi földesúri birtok a legkevésbé sem hasonlított a 9. századira.

Az ok nem a szokásjog orális továbbhagyományozódásában keresendő. A Karoling-korban számos hűbérúr körültekintő vizsgálat után írásba foglaltatta a földjein honos „szokásokat" (ezeket a részletes leírásokat nevezték később „úrbéri összeírásnak"). A társadalmi környezet hatása azonban mindenkor erőteljesebben érvényesült, mint a múlt iránt tanúsított tisztelet.

A mindennapi élet ezer meg ezer vitás esete következtében a jogi emlékezet szüntelenül új meg új precedensek elraktározására kényszerült. Ráadásul a szokásjog csak akkor lehet valóban kényszerítő erejű, ha pártatlan és engedelmességre szorító igazságügyi hatóság oltalmát élvezi. A 9. századi frank államban előfordult, hogy a királyi bíróságok magukra vállalták ezt a feladatot. Igaz, hogy csak a telkes jobbágyokra nézve kedvezőtlen végzéseik ismeretesek a számunkra, de ez azért is lehet, mert az egyházi irattárosoknak eszük ágában sem volt megőrizni az ellenkező tartalmú ítéletek szövegét. A későbbiekben pedig a hűbérurak ragadták magukhoz az igazságszolgáltatási hatalmat, s ezzel lehetetlenné váltak a föllebbezések. Még a leglelkiismeretesebb uraságok sem riadtak vissza mindig a hagyomány fölforgatásától, ha az sértette érdekeiket vagy azokét, akik a védelmük alatt álltak: Suger apát az emlékirataiban elégedettséggel tekint vissza arra az időre, amikor egyik birtokán hatalmi erővel kényszerítette ki parasztjaitól, hogy az emberemlékezet óta pénzben fizetett cenzus helyett a továbbiakban a terméssel arányos – azaz több haszonnal kecsegtető – járandóságot rójanak le.[231] A földbirtokosok erőszakos visszaéléseit legföljebb csak a paraszti tömegek példátlan mozdíthatatlansága, valamint saját könyvelésük rendezetlensége ellensúlyozta – igaz, olykor meglehetősen hatékony módon.

Sehol sem találkozunk akkora változatossággal, sehol sem érhetők tetten akkora eltérések, mint a feudalizmus első korszakában az egyes telkeket sújtó terhek terén. A kijelölt napokon hol néhány pénzdarabbal, hol – és ez volt a gyakoribb eset – földjeiken learatott kévékkel, baromfiudvarukban nevelt csirkékkel, saját kaptáraikból való vagy a közeli erdő méhrajaitól elcsent viaszlé-

pekkel kellett a földesúri tiszt elé járulniuk. Máskor pedig a földesúr a saját kezelésében levő földeken vagy legelőkön dolgoztatta őket. De az is előfordult, hogy a hűbérúr távolabb fekvő lakhelyeire kellett boroshordókat vagy néhány zsák gabonát szállítaniuk saját szekereiken. A várfalakat és a várárkokat is saját kezük munkájával kellett időnként karbantartaniuk. Ha a hűbérúr vendégeket fogadott, a parasztoknak olykor le kellett mondaniuk ágyneműjükről, hogy a vendégeknek legyen miben aludniuk. A nagy vadászatok idején a kutyafalka élelmezéséről kellett gondoskodniuk, ha pedig kitört a háború, botcsinálta gyalogkatonaként vagy fegyverhordozóként föl kellett sorakozniuk a falunagy zászlaja alatt. E kötelezettségek részletes áttekintése azonban az elsősorban „gazdasági" vállalkozásként és jövedelemforrásként tekintett földesúri birtok vizsgálatához tartozik. A magunk részéről megelégszünk az átalakulás azon jelenségeinek kiemelésével, amelyek a legerősebb hatást gyakorolták az emberek közötti kötelékre.

A parasztgazdaságoknak a közös hűbérúrtól való függése egyfajta földbér fizetésében fejeződött ki. A feudalizmus első korszaka meglehetősen leegyszerűsítette a dolgokat ezen a téren. A frank korban még az egymástól elkülönítve lerótt számos járandóságok egyetlen földjáradékká olvadtak össze, melyet Franciaországban – ha pénzben kellett beszolgáltatni – általánosan az „cenzus" *(cens)* elnevezéssel jelöltek. Ugyanakkor az eredeti illetékek között akadtak olyanok is, amelyeket – legalábbis elvben – az állam számára hajtottak be az uradalmi tisztviselők. Ezek közé tartoztak a királyi hadsereg részére lerótt beszolgáltatások, illetőleg ezeknek pénzzel való megváltása. A földesúr adott földterületen érvényesülő magasabb jogainak a kifejeződéseként ezek végül mindenestül a földbirtokos hasznára begyűjtött járadékba tagolódtak bele, ami világosan rámutat arra a tényre, hogy az emberek kis csoportján uralkodó vezér által kivívott, az emberek fölött közvetlenül gyakorolt hatalomhoz képest minden más magasabb hatósághoz fűződő kötelék háttérbe szorult.

Az örökletesség kérdése, mely pedig oly égető gonddal jelentkezett a katonai hűbérek esetében, a paraszti telkek vonatkozásában – legalábbis a hűbériség korában – jószerint semmiféle különösebb vizsgálódásra nem tart igényt. Nagyjából mindenütt azt látjuk, hogy a nemzedékek zavartalanul követik egymást az egyes földeken. Olykor azonban, mint később majd kitérünk rá, az oldalági rokonok ki voltak zárva az öröklésből, amennyiben a telek bérlője szolgai státusú *(servilis)* volt. Ugyanakkor az utódok mindig érvényesíthették jogaikat, föltéve, hogy nem mondtak idő előtt búcsút a családi otthonnak. Az örökösödés szabályait az adott vidék régi szokásai szabták meg, s a hűbérurak – egyes időszakokban és vidékeken – legföljebb csak azért avatkoztak közbe, hogy egy tagban maradjanak a gazdaságok, mert így látták biztosítva a járandóságok pontos beszolgáltatását. Ráadásul a telkek örökletessége annyira magától értetődőnek látszott, hogy a dokumentumok eleve érvényesnek tekintik ezt az elvet, s legföljebb csak utalás formájában tesznek róla említést. Vajon ez azzal magyarázható, hogy ez a szokás érvényesült emberemlékezet óta a legtöbb paraszti gazda-

ság esetében, még mielőtt a falusi vezérekből földesurak lettek volna, s ezt követték később a *dominium* testéből kihasított telkek vonatkozásában is? Bizonyára. De tegyük hozzá, hogy a hűbéruraknak semmiféle érdekük nem fűződött e szokás eltörléséhez. Ebben az időben, amikor több föld volt, mint ember, s amikor a gazdasági körülmények egyébként is lehetetlenné tették túl nagy kiterjedésű *dominium*ok bér fejében vagy munkaerővel való megművelését, a földparcellák egymáshoz tapasztása helyett célravezetőbbnek látszott, ha a hűbéruraknak a saját maguk ellátásáról gondoskodni képes, állandóan mozgósítható alattvalók állnak a rendelkezésére.

A telkes jobbágyokra kényszerített új keletű sarcok közül a legáltalánosabbak kétségkívül azok a különféle monopóliumok voltak, amelyeket a hűbérúr parasztjai rovására saját magának tartott fönn. Hol úgy döntött, hogy az év bizonyos periódusaiban csak őt illeti meg a bor és a sör árusításának a joga, hol pedig csak az ő istállóiból kerülhettek ki – természetesen fizetség ellenében – a csordák szaporodásáról gondoskodó bikák és kandisznók vagy azok a lovak, amelyek a Délvidék egyes régióiban a gabonának a szérűn való cséplését végezték. A parasztok többnyire kötelesek voltak a hűbérúr malmában őröltetni a gabonájukat, az ő kemencéjében sütni a kenyerüket s az ő prését használni a borkészítéshez. E kötelezettségek közkeletű elnevezése – „banalitások" – már önmagában is sokatmondó. A frank korban még teljesen ismeretlenek voltak, és megjelenésük kizárólag a hűbérurak általánosan elismert hatalmán alapult, melyet régi germán szóval *ban*nak neveztek. E hatalom magától értetődően elválaszthatatlan volt minden vezéri státustól, vagyis már régóta a hűbérurak attribútumai közé tartozott, most azonban rendkívüli erővel érvényesülhetett a bírói jogkörüket kiteljesítő kis helyi hatalmasságok kezében. Ugyancsak sok tanulsággal jár számunkra, ha e „banalitások" területi megoszlását követjük figyelemmel. A legerőteljesebben Franciaországban jelentek meg, ahol az államhatalom föllazulásának és az igazságszolgáltatás magánkézbe kerülésének a folyamata minden más országhoz képest a legnagyobb méreteket öltötte. Itt is elsősorban azok az urak gyakorolták, akik a legfelső fokú igazságszolgáltatás jogával, az úgynevezett „pallosjoggal" rendelkeztek. Németországban – ahol egyébként kevesebb kötelezettséget foglaltak magukba – a jelek szerint különösen a frank államszervezet legfőbb bíráinak, a grófoknak a leszármazottai ragaszkodtak hozzájuk. Angliában csak a normann hódítást követően – és akkor is csak részlegesen – vezették be őket. A hűbérúri hatalom azért is telepedett rá egyre inkább mindenre, és öltött mind haszonszerzőbb jelleget, mert egyeduralmát nemigen veszélyeztette a király vagy képviselői által gyakorolt *ban*.

Az egyházközségi templomok majdnem mindenütt a hűbéruraktól (vagy az egyházközség területén osztozó hűbérurak egyikétől) függtek. Többnyire a szóban forgó hatalmasságok valamelyik őse építette őket saját birtokán, de ez egyáltalán nem volt előfeltétele annak, hogy a hűbérurak kiterjesszék rájuk ellenőrzésüket. A közös istentisztelet színhelyét ugyanis a hívek tulajdonának tekin-

tették. Ahol nem alakultak ki hűbérbirtokok – mint például Fríziában –, ott a templom magához a faluközösséghez tartozott, míg Európa többi részén a jogilag nem létezőnek tekintett paraszti csoportokat csak fölöttesük – vagy egyik fölöttesük – képviselhette. Ez a tulajdonjog (ez az elnevezés a gregorián reformot követően a szerényebb „patronátusra" változott) elsősorban abban tükröződött, hogy a hűbérúr nevezte ki, illetve jelölte a papi teendőket ellátó személyt, s az egyházközségi bevételeknek legalább egy részére is igényt tartott. Ez utóbbiak közül a kazuálé általában nem tett ki jelentősebb értéket, de korántsem lehetett elhanyagolható jövedelemforrásnak tekinteni. A dézsma már lényegesen több bevételt jelentett. Fizetését sokáig pusztán erkölcsi kötelességnek tekintették, de a frank államban az első Karolingok, Britanniában pedig az őket valamivel később utánzó angolszász királyok minden hívőtől szigorúan megkövetelték. A dézsma elvben természetben beszedett tizedet jelentett, és kivétel nélkül minden jövedelemfajtára kiterjedt. A valóságban azonban hamarosan szinte kizárólag a mezőgazdasági terményeket sújtotta. A hűbérurak egyébként távolról sem tudták teljes mértékben kisajátítani. Angliában a dézsma nagyrészt el is kerülte ezt a sorsot, lévén hogy a földesúri rendszer itt csak késve épült ki. Magán a kontinensen pedig gyakran a papok, sőt olykor a püspökök is legalább egy részét megtarthatták saját céljaikra. Emellett a gregorián reform nyomán támadt vallási eszmélés következményeként hamarosan számos, korábban világiak kezére jutott dézsmaszedési jog (de még ennél is több templom) „került vissza" az egyház, illetve többnyire a monostorok birtokába. Az, hogy ezeket az eredendően egyházi járandóságokat a hűbériség első korszakában fölöttébb világi uraságok kaparintották meg, az egyik legszembeszökőbb – és egyik legjövedelmezőbb – megnyilvánulása volt egy olyan hatalom terjeszkedésének, amely senki másnak nem ismerte el a jogát arra, hogy alávetettjeit bármire is kötelezze.

A paraszti telkeseket sújtó pénzbeni „segítség" *(aide)* vagy adó *(taille)* a vazallusokat terhelő adóhoz hasonlóan – és vele egy időben – abból az általános kötelezettségből fakadt, hogy adott esetben minden alárendelt ura segítségére tartozott sietni. Kezdetben, akárcsak a hűbéresek esetében, itt is többnyire ajándéknak álcázva jelent meg, ami egyes elnevezéseiben mindvégig tükröződik: Franciaországban „kérésnek" *(demande)* vagy „adománynak" *(queste)* nevezték, Németországban pedig *Bedé*nek, ami „imát" jelent. De előfordult, hogy a *tolir* („fogni", „venni") igéből képzett, őszintébb *toulte* szóval jelölték. Története rövidebb múltra tekinthet vissza ugyan, de ennek ellenére párhuzamba állítható a földesúri monopóliumok kialakulásával. Franciaországban széles körben elterjedt, Angliában a normann hódítók honosították meg, míg Németországban maroknyi hűbérúr privilégiuma maradt: azok szűk köréről van szó, akik a felsőbb igazságszolgáltatási hatalmat gyakorolták, mely odaát kevésbé aprózódott föl, mint Franciaországban. Ez is azt mutatja, hogy a legfőbb úr a feudális korban mindig is a bíró maradt. A vazallusok fizette járandósághoz hasonlóan a paraszti rovásadó sem kerülhette el a szokás szabályozó hatását. Minthogy ezek

az adófizetők kellőképp erőteljes föllépés hiányában többnyire nem tudták elérni, hogy uraik pontosan rögzítsék behajtásának lehetséges eseteit, az eredetileg kivételes alkalmakkor kivetett adót – a pénzforgalom egyre intenzívebbé válásával párhuzamosan – mind gyakoribb időközökben követelték tőlük. Mellesleg óriási különbségek mutatkozhattak ebből a szempontból az egyes földesúri birtokok között. Ile-de-France tartományban az 1200. esztendő táján egyes birtokokon évente, másokon kétévente, ismét másokon pedig csak elvétve gyűjtötték be. A jogi szabályozás majdnem mindenütt bizonytalanságot mutat. Amellett, hogy az új keletű teher túl „fiatal" volt még ahhoz, hogy könnyűszerrel betagolódjék a „régi jó szokások" rendszerébe, behajtásának időszakossága távolról sem rögzült végérvényesen, s még ott is, ahol szabályos időközökben vetették ki, minden egyes alkalommal más és más összeget követeltek, ami elkerülhetetlenül az önkényesség színében tüntette föl. Az egyház köreiben – egy Párizsból származó dokumentum tanúsága szerint – akadtak „derék emberek", akik vitatták a jogszerűségét. A parasztok különösen gyűlölték, és nemegyszer heves lázadásokban törtek ki miatta. A földesúri szokásrendszer, amely a pénzínséges időkben csak félig-meddig kristályosodott ki, képtelen volt zökkenőmentesen alkalmazkodni az új típusú gazdaság szükségleteihez.

A 12. század végén élő telkes jobbágy dézsmát, rovásadót és különféle „banalitásokat" kényszerült leróni, vagyis egy sor olyan tartozást, amelyek 8. századi őse számára még azokon a vidékeken is ismeretlenek voltak, ahol a földesúri intézmény a legrégebbi múltra tekinthetett vissza. A beszolgáltatási kötelezettségek egyértelműen súlyosabbakká váltak. Igaz, a növekvő anyagi terheket – legalábbis helyenként – a munkakötelezettség enyhülése némiképp kompenzálta.

A hűbérurak ugyanis – mintegy a római *latifundium*ok egykori földarabolóinak kései követőiként – Európa-szerte hozzáláttak a saját kezelésükben lévő földterületek fölparcellázásához: hol régi telkeseik között osztották ki ezeket a földdarabokat, hol új telkeket alakítottak ki, hol pedig apró vazallusi hűbéreket létesítettek, amelyek azután hamarosan maguk is telkekre hasadtak szét. Ez a folyamat – melyet elsősorban most nem vizsgálható, gazdasági természetű okok robbantottak ki – a 10–11. században, föltehetően Franciaországban, Lotaringiában és Itáliában kezdődött, majd valamivel később Németország Rajnán túli területeit is elérte, míg Angliában, ahol a földesúri rendszer rövidebb múltra tekinthetett vissza, hatása csak lassabban, ráadásul szeszélyes erővonalak mentén érvényesült. Márpedig a *dominium* területének szűkülése szükségképpen a robotkötelezettségek eltörlését vagy enyhítését jelentette. Nagy Károly idejében a telkes jobbágyok hetente több napon is ingyenmunkára kényszerültek, ám Fülöp Ágost vagy Szent Lajos Franciaországában évente mindössze néhány napot kellett uruk gabonaföldjein vagy rétjein dolgozniuk. Az új követelések nemcsak a parancsnoklási jog teljesebb vagy kevésbé teljes megkaparintásának függvényében jelentkeztek, hanem annak megfelelően is, mennyit tartott meg a földesúr az eredetileg saját művelésében lévő földterületből. A több földdel és több

idővel rendelkező paraszt többet tudott fizetni. A hűbérúr pedig természetesen azon volt, hogy amit az egyik oldalon veszteségként kellett elkönyvelnie, az a másik oldalon nyereségként jelentkezzen: a *dominium*on aratott búza híján a francia földesúri malmok kerekei leállhattak volna, ha nem működik a *ban* monopóliuma. Ha pedig a földesúr már nem követelte meg parasztjaitól, hogy az év teljes hosszában munkáscsapatokat állítsanak ki számára, sőt gazdaságilag önálló, bár erősen megadóztatott termelőkké változtatta őket, miközben saját életét a földjáradékra alapozta, akkor – különösen ott, ahol ez a folyamat maradéktalanul kiteljesedett – elkerülhetetlenül lazított valamelyest az embereit őhozzá fűző függőségi köteléken. A hűbérhez hasonlóan a paraszti telek története is végeredményben úgy jelenik meg előttünk, mint egy szolgálatokon alapuló társadalmi szerveződés földjáradékrendszerré való átalakulása.

Szolgaság és szabadság

A kiindulópont: személyi státusok a frank korban

Vizsgálódásunk látókörét szűkítsük ideiglenesen a frank államra, és képzeljünk el egy 9. század elején élő embert, akinek sok emberrel van dolga, s megpróbálja megállapítani az egyes személyek jogi státusát. Lehet az illető valamelyik vidéki tartományba küldött magas rangú királyi tisztviselő, nyáját számláló főpap vagy alávetettjeit számba vevő hűbérúr. A jelenetet nem a képzelet szülte: nem egy hasonló kísérletről van tudomásunk. De mindegyik nagyfokú bizonytalanságot és eltéréseket mutat. Szinte sohasem fordul elő, hogy két ugyanazon a vidéken végzett földesúri összeírás hasonló kritériumokra hagyatkozott volna. A társadalmi struktúrák a kortársak szemében a jelek szerint nem öltöttek kellőképp határozott körvonalakat. Ez a különböző besorolási rendszerek közötti átfedésekkel magyarázható. Egyesek részben Róma, részben Germánia egymásnak ellentmondó hagyományaiból merítették terminológiájukat, mely meglehetősen tökéletlenül illeszkedett a jelen realitásaihoz, míg más fölosztások mindenáron a kor valóságának a megragadására törekedtek, ami viszont számos melléfogással járt.

Mindenekelőtt egy alapvető, egyszerűen megragadható ellentétpár fölállítása látszott kézenfekvőnek a szabad emberek és a rabszolgák (latinul *servi*) között. Igaz, hogy a római császárok emberbaráti törvénykezésének tovább élő elemeinek, a keresztény szellemiségnek és a mindennapi élet elkerülhetetlen egyezkedéseinek köszönhetően a státusukat szabályozó elvek sokat veszítettek eredeti szigorúságukból, ám a rabszolgák jogilag továbbra is gazdájuk tulajdonában voltak, aki önhatalmúan intézkedhetett testükről, munkájukról és javaikról. Ekképp a *servus* nem rendelkezett saját jogi személyiséggel, s mintegy az egyéb társadalmi csoportokon kívül álló, született idegenként jelent meg. A királyi hadsereg nem tartott igényt rá, nem vehetett részt az igazságszolgáltatási fórumok munkájában, közvetlenül nem élhetett panasszal e testületek előtt, s csak akkor jelent meg a törvényszék előtt, ha súlyos bűnt követett el egy harmadik személlyel szemben, és gazdája kiszolgáltatta a társadalmi megtorlásnak. A *populus Francorum*ot – egyébként minden etnikai különbségtől függetlenül – kizárólag szabad emberek alkották: bizonyíték, hogy a szóban forgó nemzetet (*franc:* „frank"), illetve jogi státust (*libre:* „szabad") jelölő szavakat végül teljesen azonos értelemben használták.

Ha közelebbről vesszük azonban szemügyre a dolgokat, azt látjuk, hogy a látszólag egyértelmű ellentétpár csak fölöttébb pontatlan képet ad a társadalmi állapotok eleven különféleségéről. Az életmód különbözősége folytán még az egyébként nem túl jelentős számú rabszolgák között is mélyreható különbségek feszültek. Egy részük ház körüli szolgálatokat vagy mezőgazdasági munkát végzett; ezeket gazdájuk saját házában vagy tanyáin szállásolta el, s valósággal emberi nyájként bánt velük, hiszen hivatalosan is az ingó vagyontárgyak kategóriájába tartoztak. A telkes rabszolgának viszont saját otthona volt, saját munkájával tartotta el magát, és adott esetben semmi sem akadályozta meg a termelt fölösleg eladásában. Létfönntartását tekintve nem függött tehát közvetlenül gazdájától, akinek a keze csak időnként nehezedett rá. A földesúri „udvar" birtokosa persze rettenetesen súlyos terhekkel sújtotta, ezeket azonban – néha jogilag is, a gyakorlatban pedig mindig – korlátok szabályozták. Egyes földesúri szolgáltatások összeírásában azt olvashatjuk ugyan, hogy az ilyen ember „köteles urát szolgálni, valahányszor erre parancsot kap", de a gyakorlatban az úr jól fölfogott érdeke azt diktálta, hogy minden kisbérlő számára elegendő munkanapot hagyjon „telke" megművelésére, mert ellenkező esetben a beszolgáltatásból eredő jövedelem semmivé válhatott volna. Így a házzal bíró *servus* élete nagyban hasonlított a „szabadnak" mondott telkes jobbágyéhoz, akinek családjához nemritkán házassági kötelék is fűzte, s egy lényeges aspektusban jogi helyzete is közelíteni kezdett az övéhez. A királyi törvényszékek ugyanis már elismerték, hogy a *servus* kötelezettségeit az adott vidéken érvényes szokásjog rögzíti, ami tökéletesen ellentmondott a rabszolgaság fogalmának, amelynek egyik lényeges eleme volt a feltétlen alávetettség. Tudjuk azt is, hogy a hatalmasságokat követő fegyveres hívek csapataiban helyenként rabszolgák is szerepet kaptak. A fegyveres emberek tekintélye, a beléjük helyezett bizalom, egyszóval – az egyik kapituláré kifejezésével – „a vazallusság dicsősége" a szolgaság minden bélyegét elhomályosító társadalmi rangot és cselekvési teret biztosított számukra, olyannyira, hogy a királyok helyénvalónak látták, ha kivételt téve tőlük is megkövetelik a hűségesküt, melyre elvben csak az igazi „frankokat" (azaz az igazi „szabadokat") kötelezték.

A szabad emberek körében a társadalmi sokszínűség még erőteljesebben jelentkezett. A vagyonok között mutatkozó jelentős eltérések a jogállásbéli különbségekben is elkerülhetetlenül éreztették a hatásukat. Bármennyire jó családból született is valaki, ha nem tellett neki megfelelő hadfölszerelésre, nem vehetett részt a hadjáratokban, vagy csak mások segítségével. Vajon ténylegesen a frankok népéhez tartozónak tekintették az ilyen embert? Az egyik kapituláré „másodrendű szabadoknak" nevezi őket, egy másik rendelet viszont nyersebben fogalmaz, amikor különbséget tesz a „szabadok" és a „szegények" között.[232] A legfontosabb azonban, hogy a legtöbb elméletileg szabad ember nemcsak a király alattvalója volt, hanem ettől vagy attól a hatalmasságtól is függött, s első-

sorban e függőségnek szinte a végtelenségig eltérő árnyalatai szabták meg minden egyes esetben az egyén helyzetét.

A nem szolgai státusú földesúri telkeseket a hivatalos, latin nyelven fogalmazott okiratok többnyire „telepeseknek" *(colonus)* nevezték. A frank állam hajdan rómaiak megszállta területein élők közül föltehetően sokan származtak olyan ősöktől, akikre egykoron a *colonatus* törvényei vonatkoztak. Azonban a szóban forgó társadalmi állapotot hajdanán alapvetően jellemző földhözkötöttség elve szinte teljes mértékben feledésbe ment. Néhány évszázaddal korábban – a Nyugat-római Birodalom fönnállásának végső szakaszában – majdnem mindenkit megpróbáltak örökletes feladatához láncolni, illetve szokásos adókvótája fizetésére kényszeríteni: a katonát a hadsereg, a kézművest az általa űzött ipar, a *decuriót* a városi szenátus fogságában igyekeztek tartani, a földbérlőt pedig a „röghöz kötötték", melyet nem hagyhatott el, s melytől a birtok elsődleges tulajdonosa sem tudta elszakítani. Ezt az álmot azután a hatalmát óriási területeken érvényesíteni képes közigazgatás csaknem teljesen valóra is váltotta. Ezzel szemben a barbár királyságoknak – hasonlóan az őket fölváltó legtöbb középkori államhoz – nem volt elég hatalmuk ahhoz, hogy üldöztessék az elszökött parasztokat, illetve megakadályozzák, hogy új gazdánál találjanak otthonra. Ráadásul a hozzá nem értő kormányzatok kezében elapadó földadó miatt eleve értelmetlenné vált minden hasonló erőfeszítés. Sokatmondó tény, hogy a 9. századra már számos *colonus* „szolgai", vagyis egykoron rabszolgáknak juttatott telkeken telepedett meg, míg sok „szabad", azaz eredetileg *colonus*nak kiutalt földet rabszolgák műveltek. Az ember és a föld státusa közti ellentmondás (az utóbbit sújtó terhek ugyanis állandóan a múltbéli állapotokra emlékeztettek) egyrészt az osztálybesorolásokban egyébként is megmutatkozó zavarokat növelte, másrészt arról árulkodott, hogy az egyes „rögök" esetében az automatikus öröklődés elvét immáron nem tartották tiszteletben.

Tudjuk, hogy az elvont római jogi gondolkodás a személyes státusánál fogva szabad embernek tekintett *colonus*t rabszolgájává tette „annak a földnek, hol meglátta a napvilágot" – más szóval egy dologtól, és nem egy személytől való függőségbe utalta. De vajon mit kezdhetett ezzel a fölfogással egy olyan kor, amely annyira a konkrét valósághoz kötődött, hogy minden társadalmi viszonylatot csak hús-vér emberek közti, kölcsönös engedelmességi és védelmi paktumként tudott elképzelni? A császári alkotmányok szövegében ez állt: „a telepes térjen vissza szülőföldjére", a nyugati gót államszervezet számára a 6. század elején összeállított római jogi kézikönyvben viszont ez: „a telepes térjen vissza urához".[233] Nem vitás, hogy távoli őséhez hasonlóan a 9. századi *colonus* is szabad embernek tekintendő a törvény szempontjából: hűségesküt tesz az uralkodónak, és néha meg is jelenik az ítélkező testületekben. A közhatalommal azonban csak ritkán és meglehetős távolról tart kapcsolatot. Ha hadba megy, annak a fölöttesnek a zászlaja alatt sorakozik föl, akitől a telkét kapta. Ha bíróság elé

idézik, az immunitás elve, illetve az e privilégium által rendszerint csak szentesített szokások ismét csak urát teszik meg állandó bírájává. Egyszóval a társadalomban elfoglalt helyzete mindinkább egy másik emberrel szembeni függő viszonyként jelenik meg, mely olyan szorosan nehezedik rá, hogy szinte magától értetődőnek tűnik családi állapotának szabályozása is. Így tilos az uradalom határain túlról feleséget választania magának, míg a teljességgel szabad asszonnyal kötött frigyét „egyenlőtlen házasságnak" tekintik. A kánonjog mindinkább megnehezíti számára az egyházi rendbe kerülést, miközben a világi jog a régen csak a rabszolgákra mérhető testi fenyítéssel is sújthatja. Amikor pedig ura eltörli a ránehezedő terheket, az aktust gyakran „fölszabadításnak" nevezik. Nem véletlen, hogy a *colonus* szó – annyi más latin jogi terminussal szemben – végül nem őrződött meg a galloromán nyelvjárásokban. A többi, ugyancsak társadalmi státusokat jelölő szó magától értetődően nagy jelentéselcsúszás árán maradhatott csak fönn, ám így is a folytonosság érzéséről vagy illúziójáról árulkodnak. Ugyanakkor a Karoling-korral a *colonus* kezdett beleveszni a függő helyzetűek egységes tömegébe, melyet az okiratok a *mancipia* elnevezéssel (a szó a klasszikus latinban a „rabszolgák" szinonimája volt), a köznyelv pedig az ennél is bizonytalanabb értelmű „az uraság emberei" kifejezéssel jelölt. A telepesek tehát egyfelől közel álltak a földhöz juttatott rabszolgákhoz, másfelől viszont – olyannyira, hogy néha a szóhasználat is megegyezett – szinte egybemosódtak a tulajdonképpeni pártfogás alatt állók nem fegyveres csoportjával.

Mint tudjuk, a *commendatio* intézménye nem korlátozódott a felsőbb osztályokra. Az alacsony sorú szabad ember is keresett magának védelmezőt, anélkül azonban, hogy rabszolgává szegődött volna. Átengedte valamelyik uraságnak a földjét, hogy azután telekként vegye vissza. A két fél között így személyi jellegű kapcsolat jött létre, amely azután még sokáig meglehetősen szabályozatlan maradt, s azzal kezdett később határozottabb körvonalakat ölteni, hogy egy másik, elterjedtebb s ezért minden alávetési köteléknek mintául szolgáló függőségi formától – az „engedelmesség terhe mellett" fölszabadított rabszolga státusától – vett át nem egy elemet.

A Római Birodalom utolsó évszázadaiban már számtalan rabszolgát fölszabadítottak a későbbi frank államot alkotó területeken. A Karolingok idejében is minden évben tömegeket érintett ez az aktus. A hűbérurak szemében minden a rabszolga-fölszabadítás mellett szólt. A gazdasági élet átalakulásával célszerűnek látszott föloszlatni a mostanra már fölaprózott egykori *latifundium*okat megművelő, hatalmas ingyenmunkáscsapatokat. A gazdagságnak ezután a hatalmas földterületek közvetlen kiaknázása helyett inkább a járandóságok és a szolgáltatások behajtása lett a záloga, és a hatalomvágy szempontjából is jóval hatékonyabb eszköznek tűnt a védelem kiterjesztése a néphez tartozó szabad emberekre, mint a jogfosztott emberi jószágok puszta birtoklása. Végül pedig a halál közeledtével egyre sürgetőbben jelentkező vágy az üdvözülésre az egy-

ház szavának meghallgatására ösztönözte az embereket. Márpedig az egyház – ha nem lépett is föl általában a szolgaság intézménye ellen – a keresztény rabszolga fölszabadítását a legjelesebb jámbor cselekedetek között tartotta számon. Ekképp a fölszabadulás Rómában vagy Germániában mindig is számos rabszolgastátus természetes végállomását jelentette. Annyi mindenesetre valószínű, hogy a barbár királyságokban egyre gyorsabb ütemben folytak a rabszolga-fölszabadítások.

Látszólag azonban a gazdák csak azért mutatkoztak ennyire nagylelkűnek, mert távolról sem kellett minden előnyről lemondaniuk. Első pillantásra semmi sem mutat akkora kuszaságot, mint a rabszolga-fölszabadítást a 9. századi frank államban szabályozó jogi rendszer. A római hagyományok, valamint a különböző germán jogszokások alapján rengeteg egymástól különböző procedúrára volt lehetőség, miközben a kedvezményezettek státusára vonatkozó előírások is hihetetlen változatosságban tárulnak elénk. Ha azonban kizárólag a gyakorlati megvalósulást vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az aktusok mindig két nagyobb kategóriába sorolhatók. Egyes esetekben a fölszabadított személy minden magánhatalomtól való függés alól mentesült, kivéve ha saját elhatározásából nem kereste valakinek az oltalmát. Máskor viszont egyes korábbi kötelezettségek új státusában is terhelték – hol korábbi urával, hol új patrónusával (például valamely egyházi intézménnyel) szemben, akihez gazdája engedélyével költözhetett. Minthogy ezeknek a kötelezettségeknek általában nemzedékről nemzedékre kellett szállniuk, ez az eljárás valóságos örökletes kliensség kialakulásával járt. Az első típusba tartozó *manumissiók*ra, rabszolga-fölszabadításokra (hogy korabeli kifejezéssel éljünk) csak ritkán került sor. Annál gyakoribb volt a másik megoldás, ugyanis egyedül ez felelt meg az akkori szükségleteknek. A *manumissor* lemondott ugyan rabszolgájáról, de meg akarta tartani függésében, míg a *manumissus* nemigen mert protektor nélkül élni, s így mindjárt meg is lelte a hőn óhajtott védelmezőt. Az ekképp létrejött köteléket oly erősnek tekintették, hogy a teljes papi függetlenségét megkövetelni igyekvő egyház nem szívesen szentelte föl ezeket az embereket, mert a klérus fölfogása szerint hivatalosan immár státusuk ellenére túlságosan szoros függésbe ágyazódtak. A fölszabadított rendszerint egyúttal telkes jobbágy is volt: egyes esetekben ura már azelőtt „telekre ültette", hogy levethette magáról a rabszolgaság bélyegét, máskor viszont fölszabadulásával egy időben jutott földhöz. Az alávetettséget gyakran még személyesebb jellegű terhek is kifejezték. Néha az úr minden haláleset alkalmával igényt tartott az örökség egy részére. Legtöbbször viszont fejenkénti illetéket követelt, melyet a fölszabadított személynek – és később valamennyi leszármazottjának – minden évben fizetnie kellett. Ez a „fejadó" *(chevage)* rendszeres, nem elhanyagolható összegű jövedelmet biztosított a hűbérúrnak, de még ennél is fontosabb volt, hogy – mivel két egymást követő behajtás között viszonylag rövid idő telt el – elejét vette annak, hogy a kötelék az alávetett mesterkedé-

sei vagy a fölöttes hanyagsága folytán esetleg feledésbe menjen. E gyakorlatnak a régi germánoknál szokásos fölszabadítási eljárások szolgáltak mintául, és hamarosan minden manumissziós szerződésben benne foglaltatott.

Örökösödési illeték, fejadó: az alávetettség e két kifejeződése hosszú jövőnek tekintett elébe a feudális társadalmakban. Mindenestre az utóbbi kisvártatva nem csak a szolgaságból fölszabadítottak kis csoportjára korlátozódott. Néhány manumissziós okiratból egyértelműen kiderül, hogy az évente beszolgáltatott egy-két dénár vagy viasz annak a védelemnek az ellenértékét képviselte, amelyet a patrónussá vált úr az egykori rabszolgára kiterjesztett. Márpedig a fölszabadítottakon kívül más, szabadnak nevezett emberek is voltak, akik önként vagy kényszer hatására valamelyik hatalmasság „segedelmét" *(maimbour)* vették igénybe. A 9. századra már széles körben elterjedt fejadó a személyes függőségek külön kategóriája lett. Ezeknek a függőségeknek minden változatos elnevezésük ellenére közös vonásaik voltak: az alávetettek általában örökletes, alárendelt státusban éltek, szemben a protektor erőteljesen érvényesülő és jelentős bevételekkel járó hatalmi jogával. Ekképp az egymással még jócskán keveredő kötelékek káoszában néhány olyan erővonalat látunk kialakulni, amelyek körül a következő korszak intézményei lassanként kikristályosodhattak.

A francia szolgaság

Magában Franciaországban és Burgundiában a feudalizmus első korszakában egy sereg azonos irányban ható tényező valósággal elsöpörte a társadalmi státusokra utaló régi elnevezéseket. Az írott törvények feledésbe merültek. A frank korban fölállított urbáriumok egy része elpusztult, míg a szóhasználat átalakulása és számos birtokhatár átrajzolódása következtében a megmaradt iratok tanulmányozása is nehézségekbe ütközött. Ráadásul a hűbérurak és a bírák többnyire túlságosan is tudatlanok voltak, semhogy a jog emlékeivel bíbelődhettek volna. Ugyanakkor a társadalmi státusok ekkortól bekövetkező újratagolódása során jelentős szerep jutott a szabadság és a szolgaság a köztudat számára időtlen idők óta ismerős ellentétpárjának. Ennek azonban egy alapvető jelentésváltozás volt a záloga.

Ne csodálkozzunk azon, hogy a szóban forgó ellentét régi tartalma immár semmit sem mondott az embereknek. Franciaországban gyakorlatilag alig akadtak olyanok, akik ténylegesen rabszolgasorsban éltek volna, és hamarosan végképp kivesztek. A telkes rabszolgák életmódjában semmilyen közös vonás nem volt a rabszolgasággal. Ami pedig a hajdanán a gazda házában ellátott apró szervilis csoportokat illeti, ezek az elhalálozások és a fölszabadítások együttes következményeként visszafordíthatatlanul elapadtak. A vallási fölfogás ugyanis tiltotta, hogy keresztény hadifoglyokat rabszolgaságba döntsenek. Igaz, továbbra is létezett a „pogányság" földjére irányuló rabló hadjáratok táplálta rabszolga-

kereskedelem, ennek fő áramlatai azonban vagy elkerülték az általunk vizsgált országokat, vagy – valószínűleg kellőképp tehetős vásárlók hiányában – csak áthaladtak rajtuk a mohamedánok megszállta Hispánia vagy a Kelet irányában. Mellesleg az állam meggyengülésével a teljes jogú szabad ember és a közintézmények illetékességi körén kívül eső rabszolga között az ókorban tett megkülönböztetés minden értelmét elveszítette. Az emberek azonban továbbra is úgy tekintették a társadalmat, mint amely egyfelől szabad, másfelől nem szabad egyénekből áll, s az utóbbiakat most is a régi latin *servi* elnevezéssel illették, melyből azután a francia nyelvben *serfs* („szolgák") lett. Voltaképpen az történt, hogy a két csoport közötti törésvonal észrevétlenül áthelyeződött.

A kor szemében valamely fölöttestől való függőség nem állt ellentétben a szabadság fogalmával. Hiszen ki mondhatta magáról, hogy nem áll fölötte úr? Az akkori fölfogás szerint a szabadság ott ért véget, amikor az embernek már nem volt módja rá, hogy legalább egyszer az életben éljen a választás lehetőségével. Más szóval minden örökletes kötelékre rásütötték a szolgaság bélyegét. Hiszen a hagyományos rabszolgaság egyik legkegyetlenebb velejárója az a kötelék volt, amely „már az anyja méhében" fogva tartotta a gyermeket. Ennek a szinte fizikai kényszernek a képzete pregnánsan jelenik meg a francia *homme de corps* („személyében is függő") kifejezésben, amely a népnyelvben a „szolga" szinonimája volt. A vazallusok hűbéresküje nem járt örökletes következményekkel, így őket, mint láttuk, alapvetően „szabadoknak" tekintették. Ezzel szemben a telkes rabszolgák – egyébként nem nagyszámú – leszármazottjaival együtt szolgai státusúnak sorolták be azoknak a függésbe kerülteknek az előbbieknél jóval népesebb tömegét – ilyenek voltak például a fölszabadított rabszolgák vagy a különféle alsóbbrendű szolgálatvégzők leszármazottai –, akiknek az ősei saját személyükön kívül utódaik jövőjét is elzálogosították. Sokatmondó egybeeséssel ugyanez vonatkozott a fattyúkra, az idegenekre *(aubains)* és olykor a zsidókra is. Minthogy sem családjukban, sem a nép körében nem volt természetes támaszuk, a régi jogrend automatikusan az adott vidéken uralkodó fejedelem vagy vezér gondjaira bízta őket; a hűbéri korban azután szolgákká lettek, s ennélfogva annak a hűbérúrnak tartoztak engedelmességgel, akitől a földjüket kapták, illetve aki az igazságszolgáltatási jogokat gyakorolta az adott környéken. Ezek a „pártfogoltak" a Karoling-korban mind növekvő számban fizették a fejadót. Ennek azonban az volt a föltétele, hogy megőrizhették – vagy elnyerhették – a szabad emberek státusát. A rabszolgának ugyanis gazdája volt, aki mindent elvehetett tőle, nem pedig oltalmazója, akit a védelemért ellenszolgáltatás illetett meg. Lassanként azonban erre a korábban még tiszteletre méltónak tartott kötelezettségre is mindinkább némi megvetéssel tekintettek, s végül a bíróságok egyenesen a szolgasors megkülönböztető jegyei közé sorolták. Ugyanazok a családok tartoztak ennek eleget tenni, mint korábban, s az okok is alapvetően ugyanazok maradtak. Csakhogy a korabeli szemlélet most máshogy sorolta be azt a köteléket, amelyet a vele járó szolgáltatás jelenített meg az emberek felé.

A társadalmi értékrend nagymértékű fölborulásának első árulkodó tünete a szolgasággal kapcsolatos szóhasználat frank kor végén kezdődő jelentős mértékű föllazulása – ami egyébként minden más jelentéstartalmi változáshoz hasonlóan észrevétlen maradt a kortársak számára. Ekkortól ugyanis ingadozás figyelhető meg a szavak korábbi és későbbi jelentése között. E bizonytalanság még sokáig fönnmaradt. A társadalmi besorolás körvonalai az adott régiók, sőt a dokumentumok kiállításával megbízott egyes írástudók szerint is változtak. Egyes tartományokban a hajdan „engedelmesség terhe mellett" fölszabadított rabszolgák leszármazottait egészen a 12. század elejéig az eredetükre utaló *culverts* elnevezéssel illették, amely a latin *colibertus* („fölszabadított") szóból származott. Az eredeti manumissziós szerződésnek fittyet hányva ekkoriban már – a szó új keletű értelmében – „szabadsággal" nem bíró embereknek tekintették őket. A társadalmi hierarchiában az egyszerű *servus*oknál magasabb kategóriába sorolták őket. Ugyanakkor itt-ott egyes családokhoz – jóllehet a szervilis státussal járó minden teherben ténylegesen osztoztak a többiekkel – sokáig a „alárendelt" vagy az „oltalmas" *(gens d'avouerie)* elnevezés társult. Midőn valaki utódaival egyetemben egy úr függésébe lépett, akinek egyéb kötelezettségek mellett a fejadó fizetését is megígérte, az aktust hol önkéntes szolgaságba lépésnek tekintették, hol pedig – éppen ellenkezőleg – a *commendatio* régi frank formulájához hasonlóan külön klauzulát foglalták a szövegbe, mely szerint az illető megőrizte szabad mivoltát. De az is előfordult, hogy a megszövegezésben gondosan kerülték minden vitatható kifejezést. Amikor azonban az iratanyag több évszázadot is átfog – mint például a genti Szent Péter apátság esetében –, nem nehéz észrevennünk, hogy a kifejezésmód az idő múlásával egyre inkább szolgáknak tekinti őket.

Bármekkora volt is a valóságban ezeknek az önfelajánlási aktusoknak a száma – arányuk a szegényes dokumentumállományhoz képest mindenesetre meglepően magas –, magától értetődik, hogy a szolgaság létszámbeli növekedéséhez más tényezők is hozzájárultak. Az elévülés, az erőszak vagy a jogi fölfogásban bekövetkezett változások hatására a régi és új keletű földesúri alávetettek tömegei mindenféle szerződés nélkül is apránként e felé a nevében régi, de szinte vadonatúj ismérvek meghatározta társadalmi állapot felé tartottak. A Parisis vidéki Thiais falvában a 9. század elején a 146 családfő között csak 11 rabszolgát találunk, miközben 130-nak volt *colonus*i státusa, és a hűbérúrnak még 19 más pártfogolt is fizetett fejadót, Szent Lajos idején azonban már majdnem az egész lakosság szolgasorban élő emberekből áll.

Mindvégig akadtak olyan egyének, sőt egész közösségek, amelyekről nem lehetett tudni, pontosan hova is sorolandók. Rosny-sous-Bois parasztjai vajon a Szent Genovéva apátság szolgái voltak-e, vagy sem? Hát a lagnyiak? Vajon őket ténylegesen az apátság szolgáinak kell tekinteni? Ezek a kérdések VII. Lajos és III. Fülöp uralkodása között pápákat és királyokat foglalkoztattak. Egyes északi városok polgárai, akiket a fejadó mellett egyéb apáról fiúra öröklődő és a szabad-

ság akkori fogalmával ellentétes „szokások" sújtottak, a 13. századdal már ellenálltak annak, hogy továbbra is szolgaként kezeljék őket. A különféle bizonytalanságok és anomáliák azonban mit sem változtattak az alapvető tényen. Legkésőbb a 12. század első felére – midőn a *culvert*-ek már nem alkottak különálló csoportot, s elnevezésük a „szolga" puszta szinonimájává vált – egységes kategóriába tartozott minden alsó helyzetű személyi függőségben élő ember, akit születésétől fogva kötelék fűzött urához – vagyis aki a szolgaság „bélyegét" viselte.

A kérdés persze távolról sem pusztán az elnevezések szintjén merült föl. A szolgaságtól hagyományosan elválaszthatatlannak tekintett egyes korlátozások szinte elkerülhetetlenül vonatkoztak a nem szabadoknak erre csoportjára, amely valójában új típusú volt, de a kortársak szemében nem ekként jelent meg. Ezek az emberek nem léphettek be az egyházi rendbe, és nem tanúskodhattak szabad emberek ellenében (igaz, ez a tilalom nem vonatkozott egyes különleges privilégiumokat élvező főurak, a király, majd nem sokkal később egyes egyházi intézmények szolgáira sem). Az alacsonyabbrendűség és a megvetettség fájdalmas hangja áradt egész létükből. Másfelől egy valóságos társadalmi jogállapot jött így létre, amelyet mindenekelőtt meghatározott terhek csoportja szabott meg, melyek a csoport-szokásjog végtelen változatossága ellenére nagy vonalakban majdnem mindenütt hasonló módon jelennek meg: az apró szeletekre bomlott, mégis alapvetően egységes társadalomban minduntalan ebbe furcsa ellentétbe ütközünk. Ezek közé tartozott a fejadó, továbbá – hacsak a szolga nem kapott mentesítést, ami persze drága pénzbe került – a „külső házasság" *(formariage)* tilalma, ami azt jelentette, hogy tilos volt más társadalmi státusú és nem saját urasága alá tartozó személlyel házasságot kötnie. De ne feledjük az örökösödési illeték gyanánt behajtott járandóságokat sem. Picardiában és flamand földön a „holt kéz" általában szabályos örökösödési adó formáját öltötte: a hűbérúr minden haláleset alkalmával igényt tartott egy kisebb összegre, vagy – és ez volt a gyakoribb eset – lefoglalta a legszebb bútordarabot, illetve a legjobbnak tartott haszonállatot. Más vidékeken a „holt kéz" a családi közösség jogainak elismerését jelentette: ha voltak az elhunytnak vele együtt, a „családi tűzhely" körül élő fiai (vagy fivérei), a földesúrnak nem járt semmi, ellenkező esetben viszont mindent elkobozhatott.

Bármilyen súlyosnak tűnjenek is számunkra ezek a kötelezettségek, gyökeres ellentétben álltak a rabszolgasággal, hiszen eleve föltételezték, hogy az általuk sújtott személy tényleges családi vagyonnal bír. Telkes jobbágyként a szolgának ugyanazok voltak a kötelességei és a jogai, mint bárki másnak: birtokhasználata nem állt a többiekénél ingatagabb alapokon, s ha elvégezte munkáját, ha lerótta az előírt járandóságokat és szolgáltatásokat, akkor a maga ura volt. A szolgát nem szabad a „röghöz kötött" *colonus* mintájára elképzelnünk. Az urak persze azon voltak, hogy megtartsák parasztjaikat, hisz emberkéz nélkül nem sokat ért a föld. De nehéz volt megakadályozni az elköltözéseket, hiszen a hatalom elaprózódása ekkorra már minden tényleges erőszakszervezet

működését lehetetlenné tette, ráadásul – minthogy bőséggel akadtak még szűzföldek – nem sok értelme volt a szökevényeket földjük elkobzásával fenyegetni, hiszen joggal remélhették, hogy másutt könnyűszerrel találnak módot a letelepedésre. Ily módon a hűbérurak több-kevesebb sikerrel elsősorban arra törekedtek, hogy maga a telek ne maradjon paraszt nélkül, és az illető státusának nem sok jelentősége volt a szemükben. Amikor például azt látjuk, hogy két földesúr megegyezik, hogy egyikük sem fogadja be a másik földjéről érkező alávetetteket, akkor rendszerint nem tesznek különbséget a költözködésükben gátolt személyek szolgai, illetve szabad társadalmi állapota között.

Egyébként távolról sem volt szükségszerű, hogy a földterület függése ugyanazt az utat kövesse, mint az emberé. Elvben semmi akadálya sem volt annak, hogy a szolga egyidejűleg akár minden függőségi viszonytól mentes allódiumokat is birtokolhasson. Az ilyen esetekben viszont az volt az úzus – s erről egészen a 13. századig példák sora árulkodik –, hogy a kérdéses területet nem érintették ugyan a szolgai telket sújtó terhek, elidegenítése viszont a szolga személye fölött álló hűbérúr engedélyétől függött, ami a gyakorlatban meglehetősen csorbította az allódium eredeti jogállását. De sokkal gyakoribb volt az az eset, amikor a kizárólag telkekkel rendelkező szolga nem attól az uraságtól kapta telkeit – vagy nem attól kapta minden telkét –, akihez a társadalmi státusának megfelelő kötelék fűzte. Sőt az is előfordult, hogy nem annak az úrnak a földjén élt, akinek a szolgája volt. A feudális kor azonban sohasem idegenkedett a függőségi kötelékek összegabalyodásától. „A clunyi Szent Péter apátságnak adom ezt a gazdaságot minden tartozékával egyetemben [a valóságban ez a szóban forgó földterület fölötti elsődleges jogok átengedését jelentette], leszámítva a földjét megművelő parasztot, asszonyát, fiait és leányait, mert ők nem az én tulajdonom" – olvashatjuk egy 11. század végi burgundiai oklevélben.[234] Ez a kettősség kezdettől fogva szervesen kapcsolódott egyes védencek helyzetéhez, s a társadalmi mobilitás növekedésével mind kevésbé számított kivételesnek. Ilyenkor természetesen kényes osztozkodási kérdések vetődhettek föl, s olykor vagy a telek, vagy az ember gazdája rosszul járt. Azonban egy – ugyancsak sokatmondó – vonatkozásban szinte mindenki elsődlegesnek tekintette az ember és ember között húzódó köteléket. Úgy vélték ugyanis, hogy a „véres büntetést" érdemlő bűntettet elkövető szolga bírája egyedül „test szerinti" ura lehet, függetlenül attól, hogy utóbbit egyébként milyen igazságszolgáltatási jogok illetik meg, s hogy hol lakik a perbe fogott személy. A szolgát végső soron nem az őt a földhöz rögzítő kapocs jellemezte, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy olyan szorosan függött egy másik embertől, hogy ez a kötelék mindenhova elkísérte, sőt utódaira is rátapadt.

A szolgákkal kapcsolatban nemcsak azt kell látnunk, hogy legtöbbjük nem egykori rabszolgák leszármazottja volt, hanem azt is, hogy társadalmi státusuk nem az ókori rabszolgaság vagy a római *colonatus* valamiféle többé-kevésbé enyhített változata volt. Az intézmény az őt létrehozó közeg szükségleteit és

kollektív szemléletét tükrözte a régi elnevezések és a különféle hagyományokból kölcsönzött vonások mögött. Nem vitás, hogy a szolgáknak nagyon nehéz sorsuk volt. A szövegek hűvös közömbössége mögött kemény, olykor tragikus életeket kell elképzelnünk. Egy anjoui szolgacsalád származásrendje, amelyet a 11. században egy per kapcsán állítottak föl, ezzel az említéssel zárul: „Nive, kit ura, Vial megfojtott". A gazdák olykor a szokásjognak is fittyet hányva gyakoroltak önkényt: „talpától a feje búbjáig az én tulajdonom", állította szolgájáról Vézelay egyik apátja. Nem egy „test szerinti" ember ravaszsággal vagy szökéssel próbált kibújni az igából. Nem lehet teljességgel megalapozatlannak tekinteni annak az arrasi szerzetesnek a szavait sem, aki szerint az apátságához tartozó szolgák ugyanolyan eltökélten tagadták a kötelék létezését nyugalmas időkben, mint ahogy meglétét hangsúlyozták, mihelyt a fenyegető veszély láttán oltalmazóra volt szükségük.[235] Minden kliensrendszer szinte elkerülhetetlenül a védelmezés és az elnyomatás két pólusa között ingadozik. S a szolgaság voltaképpen egy efféle mechanizmus egyik legfontosabb elemeként jött létre.

De nem minden paraszt jutott szolgai sorra, még akkor sem, ha a földje függőségi viszonyba került, illetőleg megmaradt ebben az állapotban. Amikor az egész feudális kort megszakítás nélkül kíséri végig egy adott forrásanyag, azt látjuk, hogy a szolgák közé ékelődve kifejezetten „szabadnak" nyilvánított embercsoportok is megjelennek a földesúri telkesek között.

Ezeket azonban nem szabad egyszerű bérlőkként elképzelnünk, akiket kizárólag az adós és a hitelező fagyos viszonya köt össze a föld legfőbb urával. Őket is körülveszi az a társadalmi klíma, amelyben minden alattvaló és fölöttes közti viszony erős és közvetlen emberi színezetet vesz föl, s ennélfogva nemcsak számos, házukat és földjüket terhelő járandóságot vagy szolgáltatást követelhet tőlük a hűbérúr. Segítséggel és engedelmességgel tartoznak uruknak, miközben elvárják tőle, hogy megvédelmezze őket. Az ilyesfajta összeforrottságnak elég ereje van ahhoz, hogy „szabad" alattvalója megsebesítése esetén a hűbérúr jóvátételre tartson igényt, illetve hogy a hűbérúr ellen folytatott bosszúhadjárat, sőt kisebb megtorló rajtaütések esetén jogszerűnek tekintsék, ha ezek az akciók a társadalmi státusoktól függetlenül kiterjednek alattvalói teljes körére is. Ugyanakkor megfelelő respektus övezi ahhoz, hogy látszólag magasabb kötelességekkel szemben is elsőbbség illesse meg. Nem szolgák voltak annak a VI. Lajos és Montfort ura közös tulajdonában levő, új alapítású városnak a polgárai, akik szabadságlevelük értelmében semlegesek maradhattak az uraik között kitört háborúság esetén, jóllehet egyikük a királyuk volt.[236] Azonban bármennyire is szorító volt ez a kötelék, mégis szigorúan esetleges maradt. Nézzük csak az elnevezéseket! A *vilain* szó a latinul *villá*nak nevezett földbirtok lakosát jelöli, de használatosak voltak az *hôte* (a latin *hospes*ből: vendég), a *manant* (a latin *maneré*ből: marad), a *couchant et levant* (ugyanott kel fel, ahol lefeküdt) terminusok is. Márpedig ezekhez a szavakhoz a helyben tartózkodás képzete társul, s ekképp telkes jobbágyi minőségében mindenkire vonatkozhat-

tak, még a szolgákra is. A „szabad" telkes jobbágynak viszont nem volt külön elnevezése, mivel ő a szó valódi értelmében „lakos" volt. Ha eladta, elajándékozta, vagy elhagyta a földjét, és máshová költözött, többé semmi sem kötötte urához, akitől a szóban forgó földdarab függött. Éppen ezért az ilyen paraszt – *manant* vagy *vilain* – szabadsággal bíró személyként jelenik meg; következésképp – a helyenkénti kezdeti ingadozásoktól eltekintve – mentes volt a házasodási és örökösödési jogok korlátozása alól, ami pedig a „test szerinti" ember esetében annak a szigorú alávetettségnek az ismérve, amely az egyént a családjával együtt fogva tartotta.

De tanulságos is volna, ha valaki meg tudná rajzolni a paraszti szabadság és szolgaság térképét! Sajnos a valóságban csak néhány durva becslésre hagyatkozhatunk. Azt már tudjuk, hogy a skandináv inváziók nyomán átformálódott Normandia miért alkotna fehér foltot ezen a képzeletbeli vázlaton. De helyenként más, a szolgaság intézményétől mentes térségek is föltűnnének, melyek Forez vidékéhez hasonlóan kisebb kiterjedésűek volnának, s ahol értelmezési erőfeszítéseink komoly akadályokba ütköznének. Mindenütt másutt óriási többséget alkotnának a szolgák, akik között elszórtan, változó sűrűségben bukkannának föl a szabad parasztok. Utóbbiak hol szorosan keveredtek a szolganépességgel – házaik is egymással szomszédosak, s ugyanazon hűbérúr parancsol nekik –, hol viszont olyan falvakban éltek, amelyek szinte teljes egészében elkerülték a szolgasorsot. Még ha jobban ismernénk is az okokat, amelyek egyes családokat örökletes szolgaságba taszítottak, másokat viszont megállítottak a lejtőn, valami akkor is bizonyosan ellenállna vizsgálódásunknak. A végkifejletet nehezen fölmérhető erők összecsapása, olykor egyenesen a tiszta véletlen szabta meg, és gyakran átmeneti állapotok hosszú sora előzte meg. Végső soron a társadalmi állapotok szüntelen sokszínűsége hordozza talán a legtöbb tanulságot a számunkra. Ahogy egy tökéletes feudális társadalomban minden föld csak hűbérbirtok vagy szolgaságos telek lehetett volna, úgy minden ember csak vazallus vagy szolga lehetett volna. Szerencsére a tények arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a társadalomszerkezet nem geometriai alakzat.

A német példa

Az európai feudális kor földbirtok-intézményének mindenre kiterjedő vizsgálata megkövetelné, hogy vessük tekintetünket Franciaország déli részére, ahol a személyes szolgaság mellett egyféle „telekszolgaság" is létezett, ami azt jelentette, hogy a szolgai kötelék a földről mintegy átkerült magára az emberre. Ez a jelenség annál is rejtélyesebb, mert nemigen tudjuk meghatározni, hogy mikor alakult ki. Ezután Itáliában kellene nyomon követnünk a szolgaság fogalmának a kifejlődését, amely szoros rokonságban áll a francia jog fölfogásával, ám a jelek szerint kevésbé terjedt el, és körvonalai is kevésbé voltak határozottak. Végül

pedig az Ibériai-félsziget kínálná számunkra az áhított ellentétes példát, amikor is a francia típusú szolgai rendszert meghonosító Katalóniával szembeállíthatnánk a mohamedánoktól visszafoglalt Asztúriát, Leónt és Kasztíliát, ahol – akárcsak a félsziget egészén – a szent háború következményeként továbbra is szívósan élt a rabszolgaság, ám ahol az őshonos lakosság körében a személyi függőségi viszonyoknak e társadalmi rétegben is csak csekély kényszerítő erejük volt, sőt később szinte teljesen mentesültek a szolgaság bélyegétől. E túlságosan is hosszúnak ígérkező, túlontúl sok bizonytalansággal járó áttekintés megkísérlése helyett vessük inkább tekintetünket a németországi és az angliai példákra, melyek rendkívül gazdag tanulságokat hordoznak számunkra.

A német vidékeket persze korántsem képzelhetjük egységes egésznek. Az Elbától keletre fekvő, betelepített területek vizsgálata kívül esik az általunk tanulmányozott korszakon. De még a régi Németország kellős közepén is azt látjuk, hogy a viszonylag régóta kialakult és mélyen meggyökeresedett földesúri rendszerű Svábfölddel, Bajorországgal, Frankóniával és a Rajna bal partján fekvő területekkel szemben éles ellentétet mutat Szászország, amely az ott élő nagyszámú, mind földjét, mint személyét tekintve szabad paraszttal mintegy átmenetet alkot Frízföld felé, ahol nincsenek földesurak, s következésképp szolgák sem. Vizsgálódásunkat a legfőbb vonásokra korlátozva mégis néhány egyértelműen német jellegzetességet figyelhetünk meg.

Franciaországhoz hasonlóan itt is az örökletes alárendeltségi viszonyok széles körű – és azonos módon bekövetkezett – elterjedésével találkozunk. A német oklevéltárak éppúgy bővelkednek az önfelajánlási aktusokat rögzítő szerződésekben, mint a mieink. Akárcsak Franciaországban, itt is fokozatosan közeledett egymáshoz az új keletű „oltalmazottak" és a régi földesúri alattvalók helyzete, s az ekképp kialakult státustípus az „engedelmességes" fölszabadításnak nevezett alárendeltségi viszonytól kölcsönözte számos vonását. Ez az átalakulás egyértelműen tükröződik a nyelvhasználatban. Az etimológiája szerint eredetileg fölszabadulásra utaló *Laten* szó a német jogi nyelvezetben korábban egy jogilag világosan meghatározott osztályt jelölt, amely – a néhány idegen betelepült és olykor a legyőzött népcsoportok tagjai mellett – a korábbi gazdáikhoz egyfajta patronátusi kötelékkel továbbra is kapcsolódó fölszabadítottakat foglalta magába. A 12. századi Észak-Németországban a függő helyzetűek hatalmas tömegeit illették ezzel az elnevezéssel, s e tömegekben a nemrég kliensekké vált rabszolgák fiai legföljebb kisebbséget alkothattak. A fejadó és az örökösödési illeték – utóbbi többnyire valamilyen ingó vagyon beszolgáltatását jelentette minden generációváltás esetén – a személyi alávetettséget tükröző sajátságos terhekként jelentek meg, csakúgy, mint a „külső házasság" tilalma. Végül pedig Franciaországhoz hasonlóan itt is elveszítette eredeti értelmét a szabadság és a nem szabadság fogalma, s lassanként a szolgaság bélyegét sütötték minden olyan kötelékre, amely apáról fiúra háramlott át. A Marmoutier-i apátság (Elzász) területén a 9. században egymástól elkülönülő „szabad" és

„szolgai" telkek a 12. században már egységes kategóriát alkotnak „szolgatelek" elnevezés alatt. A határ túlsó oldalán élő testvéreikhez, a francia *culvert*ekhez hasonlóan a hűbéri kor *Laten*jeit elnevezésük dacára többnyire már nem tekintették szabad embereknek, ami egyebek között azt is jelentette, hogy ha uruk lemondott a fölöttük gyakorolt jogokról, akkor paradox módon az egykori fölszabadítottak újbóli fölszabadítójaként jelent meg. Ezzel szemben a *Landsassen*ek („a földeken megtelepült emberek") „szabadságát" mindenütt elismerik. A francia berendezkedéssel való analógiák közül utolsóként említsük még meg, hogy ezeket a *hospes*eket németül *Gäste*nek nevezték; valójában parasztok voltak, akiket a letelepedésükből eredő szolgáltatásokon kívül semmilyen más kötelék nem fűzött urukhoz.

Néhány sajátságosan németországi fejlemény azonban zavarokat idézett elő a fejlődés folyamatában. Franciaországban a szabadság eredeti fölfogásának mélyreható torzulása kizárólag az állam – és elsősorban az igazságszolgáltatási hatalom – meggyöngülése miatt következhetett be. Németországban viszont (elsősorban az északi területeken) a régi típusú közbíráskodási intézmények – helyenként a földesúri ítélőszékekkel párhuzamosan – mindvégig fönnmaradtak a hűbéri kor folyamán, s ennélfogva többé-kevésbé homályos formában ugyan, de tartotta magát az a kettős fölfogás, mely szerint hol minden embert szabadnak tekintettek, hol pedig csak azokat, akik részt vehettek e közbíróságok munkájában, illetve emezek hatáskörébe tartoztak. Azokon a területeken (például Szászországban), ahol nagy számban álltak fönn paraszti allódiumok, újabb tényező bonyolította a helyzetet. A köztudat ugyanis elkerülhetetlenül státusbeli különbséget látott az allódiumtulajdonos és a telkes jobbágy között, még akkor is, ha mindketten mentesek voltak minden személyi, örökletes kötelék alól. Az allódiumbirtokos szabadsága földjére is kiterjedt, s ennélfogva a közfölfogás számára teljesebbnek tűnt. Ekképp csak az allódiumtulajdonos formálhatott jogot rá, hogy – már ha birtoka kellő nagyságú volt – régi frank eredetű szóval „esküdtként" *(échevin)* részt vegyen a tárgyaláson, vagyis csak őt tekintették *Schöffenbarfrei*nek, azaz esküdtté választható személynek. Nem szabad azonban megfeledkeznünk a gazdasági természetű tényezők szerepéről sem. Minthogy a szomszédos szláv területeken folytatott rabló hadjáratok állandóan táplálták a rabszolga-kereskedelmet, a tulajdonképpeni értelemben vett rabszolgaság Németországban nem tekinthető annyira elhanyagolhatónak, mint Franciaországban, bár itt sem öltött jelentős méreteket. Ezzel szemben a földesúr saját kezelésében lévő területein lakó egykori *servus*ok nem váltak olyan tömegesen bérlőkké, mint Franciaországban, ugyanis a *dominium*ok itt gyakran jóval nagyobb kiterjedésűek voltak. Igaz, a hajdani *servus*ok legtöbbjét így vagy úgy „telekre ültették", de csak jelentéktelenül apró parcellákat juttattak nekik. Ezek a mindennapos robotra kényszerített „naposcselédek" *(Tagesschalken)* valóságos kényszermunkások voltak, ami teljesen ismeretlen dolog volt Franciaországban:

mélységes elnyomatás jutott osztályrészükül, amit elkerülhetetlenül a szolgainál is szolgaibb sorsként éltek meg.

Egyes történészek megfeledkeztek arról, hogy a társadalmi osztályokba tagolódás végső soron kizárólag elméleti síkon létezik, és a feudális Németországban érvényesülő személyi jogra olyan tisztaságot és szabályosságot erőltettek rá, ami attól teljességgel idegen volt. Ezzel egyébként már a középkori jogászok is kísérleteztek, s az ő próbálkozásaik sem voltak sikeresebbek. Tudomásul kell vennünk, hogy a nagyszabású szokásjoggyűjtemények szerzői által fölállított rendszerek – amint azt Eike von Repgow *Szász tükré*nek vizsgálatából is kiderül – nemigen nevezhetők koherensnek, ráadásul terminológiájuk sokszor nem állt összhangban az oklevelekben használatos nyelvezettel. A németországi realitások és a viszonylag könnyen áttekinthető francia szolgai rendszer között éles ellentét húzódik. Az egyes földesúri birtokok területén örökletes függőségi státusban élő emberek gyakorlatilag szinte sohasem alkottak egyforma szolgálatokra kényszerített, egységes osztályt. Ugyanakkor az egyes csoportok közötti határvonalak és a rájuk vonatkozó elnevezések uradalomról uradalomra végletes eltéréseket mutatnak. A szolgaság egyik legszokásosabb ismérvének a fejadót tekintették, amely a szégyenfolt nélküli védettség jeleként ekkoriban valamit még megőrzött eredeti jelentéséből. A mindennapi robotra kényszerített emberek olyan szegények voltak, hogy uraik gyakran nemcsak az örökösödési illeték, hanem természetszerűen a fejadó lerovása alól is kénytelenek voltak mentesíteni őket. De nem szerepelt a fejadó azok között a hagyományos, fölöttébb kemény terhek sorában sem, amelyek a szolgasorban élő telkesek jelentős részét sújtották. Ennélfogva – jóllehet a kötelék örökletessége folytán gyakran ezeket is a „szabadságtól" megfosztottak közé sorolták – azok a családok, amelyeknek ez a hajdani önkéntes behódolásukra emlékeztető járandóság volt az ismertető jegye, a legtöbb esetben a többi „nem szabadhoz" képest előkelőbb helyen álltak a hierarchiában. Másutt az egykori védencek leszármazottait továbbra is a régi *Muntmen* elnevezéssel illették, mely a *Munt* germán szóból származik, s már a legrégebbi korokban is a protektor gyakorolta hatalomra utaltak vele. A román nyelvű vidékeken „magukat oltalomba ajánlóknak" *(commendés)* nevezték volna őket. A 12. századi francia falvakban élő, egyébként nem nagy számú, gyakorlatilag a szolgaság tömegeibe beolvadt paraszti függő helyzetűek származását már csak ez a tartalmilag kiürült elnevezés idézte, a hasonló eredetű németeknek azonban sok esetben sikerült megőrizniük különálló osztálymivoltukat, sőt olykor eredeti szabadságukat is. A különböző státusú emberek közötti házasság tilalmának, illetve az alacsonyabb társadalmi sorból valóval kötött frigyet sújtó jogi státusvesztésnek is szerepe volt abban, hogy az alávetettségben élő népesség egyes rétegei között továbbra is szilárdan álltak a korlátok.

A németországi fejlődés sajátos alakulásának legfontosabb okai végső soron talán az időbeli eltolódásban keresendők. Az oszthatatlan, gyakran több

különböző jogi kategóriájú telkekből álló, az emberi státusokat rengeteg apró csoportra elkülöníteni igyekvő német földesúri birtok az 1200-as évek táján a Karoling-időkével mutat szoros rokoni vonásokat – ami nemigen mondható el a vele egykorú franciaországi földesúri birtokokról. A következő két évszázad során azonban Németországban is erős elmozdulás figyelhető meg. Így például a 13. század végén (vagyis Franciaországhoz képest két-háromszáz év késéssel) megindul az örökletes függőségben élők betagolódása közös jogi elnevezésbe, s az új keletű szóhasználatban itt is tetten érhetők a rabszolgasággal kapcsolatos terminológiából kölcsönzött elemek. A „saját ember" *(homo proprius, Eigen)* elnevezés eredetileg elsősorban a földesúr által eltartott és a *dominium*on foglalkoztatott uradalmi cselédet jelölte, később viszont apránként kiterjesztették minden olyan telekhasználóra, akit apáról fiúra hagyományozott kötelék fűzött az úrhoz. Később szokásba jött, hogy a kifejezést még egy szóval egészítsék ki, amely erősen kihangsúlyozta a kötelék személyi jellegét: Németországban ettől fogva mind gyakrabban használják a francia szolga egyik legelterjedtebb elnevezésével furcsamód egybehangzó „test szerinti saját ember" *(eigen von dem Lipe Leibeigen)* megjelölést. Magától értetődik, hogy a közeg és a kor különbözősége folytán számos ellentétes vonás figyelhető meg a 12. századi francia szolgaság és e kései *Leibeigenschaft* intézménye között, ráadásul ez utóbbi megjelenése kívül esik a hűbériség korán. Ettől függetlenül most is azt a sajátságos archaikusságot figyelhetjük meg, amely szinte az egész feudális kor folyamán mintegy a német társadalom megkülönböztető jegyeként áll előttünk.

A nem nemesek helyzete Angliában

Az angliai paraszti osztályok helyzete a 9. század közepén – mintegy két évszázadnyi távolságból – ismét csak a régi Karoling-kori urbáriumokból kibontakozó képet idézi elénk: a csatornán túli földesúri birtokok *(manor)* lazább szervezetűek voltak ugyan, ám az emberek között húzódó függőségi kötelékek rendszere legalább annyira bonyolultnak mutatkozik. Ezek a kaotikus állapotok sok vesződséget okoztak a kontinensről érkezett írástudók számára, akiket Hódító Vilmos bízott meg új királyságának telekkönyvezésével. A többnyire a nyugat-franciaországi gyakorlatból kölcsönzött terminológiájuk meglehetősen rosszul illeszkedik az angliai realitásokhoz. Mindazonáltal néhány általános vonás egyértelműen kiviláglik munkájukból. Eszerint találunk Angliában valódi rabszolgákat *(theows)*, akik közül egyeseket uruk telekhez juttatott, továbbá járandóságokkal és szolgáltatásokkal sújtott, de szabadnak tekintett bérlőket, valamint függő helyzetűeket, akik különböző protektoroknak tartoztak engedelmességgel, ezek azonban nem szükségképpen azonosak azzal a földesúrral, akitől telküket kapták – már ha egyáltalán volt nekik. Az egyes emberek közötti alárendeltségi kötelék oly-

kor még annyira laza, hogy akár az alárendelt kezdeményezésére is fölbomolhat, máskor viszont örökletes és eltéphetetlen kapocsként jelentkezik. Végül pedig akadnak – noha maga az elnevezés nem létezik – valódi paraszti allódiumbirtokosok is. Ezenkívül két másik megkülönböztetési elvet kell még megemlítenünk, melyek a föntiekkel együttesen léteztek. Az egyik a megművelt földterület nagyságán, a másik valamelyik születőfélben lévő földesúri igazságszolgáltatási hatalom illetékességi körébe való tartozáson alapul.

A normann hódítással szinte teljesen kicserélődtek az uradalmak birtokosai, ugyanakkor a fönt ismertetett rend is gyökeresen átalakult és leegyszerűsödött. Kétségtelen persze, hogy a régi berendezkedés számos eleme fönnmaradt, elsősorban északon, ahol, mint láttuk, a paraszti harcosok megléte nem kevés bosszúságot okozott a teljesen másféle osztálytagozódásokhoz szokott jogászoknak. Ám mintegy száz évvel Hastings után a helyzet összességében már erősen rokon vonásokat mutatott a franciaországi állapotokkal. A hűbérúrtól kizárólag a tőle kapott házak és földek folytán függő telkesekkel szemben megjelent a „szolgák" *(bondmen),* a „születésüktől szolgák" *(nativi, niefs)* osztálya, akiket örökletes személyes kötelék fűzött urukhoz, s akiket ennélfogva „szabadságfosztottaknak" tekintettek. Egy sor kötelem és jogkorlátozás sújtotta őket, amelyek rendeltetését már jól ismerjük, s amelyek mindenütt szinte változatlan formában jelentkeztek. Ezek az emberek nem léphettek egyházi rendbe, tilos volt számukra a „külső házasság", a földesúr minden halálesetkor elvette tőlük a legtöbbet érő ingó jószágot, továbbá fejadót kellett fizetniük. (Ez utóbbiról viszont meg kell jegyeznünk, hogy a németországival néhány tekintetben megegyező itteni szokásrendszernek megfelelően csak abban az esetben kellett leróni, ha az illető a gazdája birtokában lévő földterületeken kívül lakott.) Tegyük még hozzá, hogy külön tehertétel gondoskodott a jó erkölcsök védelméről, amihez hasonlóval – a hűbéri társadalom mélységes egyöntetűsége folytán – a távoli Katalóniában is találkozunk, s aminek értelmében a ballépésen ért szolga hajadonok kötelesek voltak bírságot fizetni uruknak. Ezek a nem szabadok sokkal többen voltak, mint a hajdani rabszolgák, akiktől mind életmódjuk, mind a státusukat szabályozó jog egyértelműen megkülönböztette őket. Sokatmondó tény, hogy az angolszász idők *theow*-jaitól eltérően a család valamelyik tagja által elkövetett gyilkosság esetén a hűbérúr mellett a közvetlen rokonok is részt vállaltak a jóvátételből. A nemzetségen belüli kölcsönös felelősség nem létezett a rabszolgák körében, az új idők szolgáinál viszont mindig egyértelműen jelen volt.

Egy ponton azonban mélyreható különbség tapasztalható a franciaországi állapotokhoz képest. Az angol földesúr a csatorna túlpartján élő szomszédainál sokkal több sikerrel tartotta meg földjén szolgáit, sőt egyszerű bérlőit is. Ugyanis ebben a sziklaszilárd egységbe kovácsolt országban a királyi hatalomnak elég ereje volt hozzá, hogy fölkutassa a szökdöső *nief*eket, és megbüntesse az őket befogadókat. Ugyanakkor az úrnak már a birtokon belül rendelkezésére állt egy

minden bizonnyal angolszász eredetű, az emberek szoros kézben tartását szolgáló intézmény, amelyet azután a hatékony rendfenntartást szorgalmazó első normann királyok törvényesítettek és továbbfejlesztettek. Ezt az intézményt *frankpledge*-nek, azaz „kezességnek" nevezték, s tulajdonképpen a szabad emberek közötti kölcsönös kezességvállalást jelentette. Valójában arra szolgált, hogy kiterjedt kölcsönös felelősségvállalási hálózat épüljön ki rajta keresztül az elnyomó szervezet érdekeinek megfelelően. E célból szinte Anglia teljes területén tízfős csoportokba osztották a lakosságot, s minden ilyen „tized" együttes felelősséggel tartozott azért, hogy tagjai adott esetben megjelenjenek a bíróság előtt. Vezetőiknek meghatározott időpontokban át kellett adniuk a bűnösöket vagy a gyanúsítottakat az államhatalom képviselőinek, akik egyúttal ellenőrizték, hogy senki sem bújt-e ki az ekképp kifeszített háló alól. Eredetileg minden szabad embert bele akartak tagolni ebbe a rendszerbe, s csak a legfelsőbb osztályok tagjai, a hatalmasságok háznépét alkotó szolgálattevők és fegyveresek (akikért természetszerűen uruk felelt), valamint a klerikusok képeztek kivételt. Később viszont gyors és alapvető változás következett be. Ekkor már csak a földesúri függésben lévőket kényszerítették a *frankpledge* kereteibe, méghozzá kivétel nélkül mindnyájukat, tekintet nélkül eltérő társadalmi helyzetükre. Magának az intézménynek az elnevezése is hamissá vált, hiszen közülük sokan nem számítottak már szabad embernek – vagyis ismét csak a korábban már oly gyakran tapasztalt jelentésváltozás paradox, egyszersmind sokatmondó példájával van dolgunk. Ráadásul minthogy a túlontúl kis számú hivatalnok képtelen volt ezeknek az igazságügyi szemléknek az ellátására, ennek joga egyre gyakrabban magukra a hűbérurakra (vagy legalábbis közülük igen sokra) szállt át, s így rendkívül hatásos kényszerítő eszközzé vált a kezükben.

A normann hódítás azonban nemcsak a *manor*ok erős szervezeti kiépülését vonta maga után, hanem egy rendkívüli katonai erejű királyság megjelenését is. A két hatalom közötti „határegyezmény" megkötésével magyarázható, hogy a társadalmi státusok hierarchiája, valamint a szabadság fogalma még egy utolsó átalakuláson ment keresztül a középkori Angliában. A 12. század közepétől a normann, majd az Anjou-dinasztia erőfeszítéseinek eredményeképpen a monarchia igazságszolgáltatási hatalma egyedülálló mértékben kitágult. Ennek a korai fejlődésnek viszont megvolt az ára. A Plantagenêtek bírái kénytelenek voltak tiszteletben tartani azt a korlátot, amelyet a lassabban fejlődő államok (köztük Franciaország) később jóval könnyebben hághattak át, és így némi habozás után lemondtak arról, hogy a „majorsági" lord és emberei közötti vitás ügyekben is igazságot tegyenek. Ez nem jelenti azt, hogy utóbbiak elől teljesen elzárult volna a királyi bíróságokhoz vezető út: egyedül a hűbérúrral való viszonyukat érintő peres ügyek tartoztak teljes mértékben a lord és ítélőszéke illetékességi körébe. Ezek azonban éppen legelevenebb érdekeikben érintették az alávetetteket, hiszen az őket sújtó terhekről, valamint a telkek birtoklásának és

továbbadásának a föltételeiről volt szó. Ráadásul az érintett személyek száma igen magas volt, hiszen a *bondman*eken kívül ide tartozott az egyszerű telkesek legnagyobb része is, akiket a francia terminológiából kölcsönzött szóval többnyire *vilain*ekként, parasztokként emlegettek. Az angol társadalomban tehát újabb, mindenki számára fontos következményekkel járó hasadás jelent meg, melynek egyik oldalán a központi igazságszolgáltatásnál mindenkor védelmet találó, igazi királyi alattvalók, a másikon pedig az esetek több mint a felében a hűbérúri önkénynek kiszolgáltatott paraszti tömegek helyezkedtek el.

Ugyanakkor valószínűleg sohasem ment teljesen feledésbe az a fölfogás, mely szerint a szabadság elsősorban azt jelentette, hogy az embernek joga van közbírósághoz fordulnia (a rabszolgát ugyanis csak saját gazdája büntethette meg). Ennek megfelelően a jogászok rendkívül elmésen úgy foglaltak állást, hogy a „paraszt" kizárólag urához képest – és csakis saját urához képest – tekintendő nem szabadnak (vagyis semmi sem akadályozhatja meg abban, hogy harmadik féllel szemben ne forduljon valamilyen közbírósághoz). Viszont a közfölfogás, sőt a jogszolgáltatás is árnyalatlanabban és egyszerűbben látta a dolgokat. A 13. században az egykoron – akárcsak Franciaországban – egymásnak szinte ellentmondó „paraszt" *(vilain)* és „szolga" *(serf)* szavakat gyakorlatilag már szinonimaként tekintik, s ez az egybeolvadás súlyos fejleményre utal, hiszen nem korlátozódott a szókészlet területére: a nyelvhasználat ugyanis csak az emberek tudatában élő kollektív képzeteket fejezte ki. A „nem nemest" ettől fogva szintén örökletes státusnak tekintették, s noha a nem nemesek tömegében a francia szolgákhoz képest jóval kisebb számú egykori *bondman*ek leszármazottai továbbra is némiképp alacsonyabbrendű elemekként különültek el, a hűbérurak a teljhatalmú „majorsági" törvényszékek segítségével egyre inkább arra törekedtek, hogy alávessék az új szolgai osztály tagjait mindazoknak a terheknek és jogkorlátozásoknak, amelyek korábban csak a szolgákat sújtották.

Midőn azonban a parasztot olyan embernek határozták meg, aki urához fűződő viszonyát tekintve kizárólag ez utóbbi ítélkezési körébe tartozik, majd pedig – annak megfelelően, hogy a földvagyon mobilitása következtében az ember és a föld státusa egyre gyakrabban nem esett egybe – a paraszti telket olyan földként definiálták, melynek birtokjogát nem védték a királyi törvényszékek, akkor nyilvánvalóan az emberek, illetve az ingatlanok egy adott kategóriájának ismertetőjegyeit írták körül, de nem vonták meg azok határvonalait. Szükség volt ugyanis még egy ismérvre, amelynek segítségével eldönthető, kik azok a személyek és melyek azok a földek, amelyek a szóban forgó és minden egyéb következmény alapjául szolgáló joghátrány hatálya alá esnek. Senki sem gondolhatott komolyan arra, hogy minden egyes hűbérúri fennhatóság alatt álló személyt vagy földet ebbe a megbélyegzést hordozó osztályba soroljanak. És nemcsak a lovagi hűbérekkel kellett kivételt tenni: az egy-egy „majorsághoz" tartozó cenzuális földek birtokosai között számos túlontúl magas társadalmi státusú személy is akadt,

sőt nagy számban voltak közöttük olyan parasztok, akiknek szabad volta annyira régi időkre tekintett vissza és annyira szilárd jogi alapokon nyugodott, hogy lehetetlen lett volna egyik pillanatról a másikra betagolni őket a szolgai osztályba. A joggyakorlat tehát megint csak egy olyan ismérvhez folyamodott, amely szintén a köztudatban mélyen meggyökeresedett képzetek vagy előítéletek tárházából származott. Egykoron a rabszolga teljes munkaerejét köteles volt gazdája rendelkezésére bocsátani; következésképp a szabadság nagymértékű sérelmét jelentette, ha valakinek ideje jelentős részét ura szolgálatára kellett áldoznia – különösen ha a hűbérúr megkövetelte szolgálatok meglehetősen alantasnak tartott kétkezi feladatok ellátásával jártak, amelyeket jellemző módon közönségesen csak „szolgamunkának" neveztek egész Európában. Paraszti teleknek tehát azt tekintették, amelynek birtokosa súlyosan terhes – olykor egyenesen önkényesen megállapított – robotmunkákkal, valamint egyéb, nem kifejezetten respektált szolgálatokkal tartozott urának, s az ilyen földeket birtokló emberek alkották a 13. századtól a parasztok osztályának derékhadát. Ez a megkülönböztetés egyes esetekben persze fölöttébb szeszélyes formákban valósult meg, s akadtak olyan vidékek, amelyek számára teljesen ismeretlen maradt.

Sajátságosan angol problémával találták szembe magukat a Plantagenêtek jogtudósai, amikor a túlságosan korán kifejlődött királyi igazságszolgáltatás és a hatalmas földbirtokos arisztokrácia – ugyancsak kizárólag Angliában tapasztalható – egyidejű fennállásából eredő gondokkal kellett megküzdeniük. De ugyanez mondható el az osztályba sorolás alapjául szolgáló elvről, valamint ennek távoli, az általunk vizsgált periódust követően jelentkező, rendkívül súlyos következményeiről. Ezzel szemben a feudális Európa közös örökségét alkották azok az elgondolások, amelyek a szolgaság új fogalmát kialakítani igyekvő jogi szemléletben érvényesültek. A parasztnak, még ha szabad volt is, nem lehetett más bírája, mint saját ura: ezt hangoztatta Szent Lajos idejében is a király közvetlen környezetében működő egyik francia jogtudós. S nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szabadság és a közbíróság illetékességi körébe való tartozás közé tett egyenlőségjel fölöttébb szívós életűnek bizonyult Németországban. Ugyanakkor az alantasnak vagy túlságosan keménynek ítélt szolgálatokra való kötelezettséget mintegy természetesen a szolgaság bélyegének tekintették, s bár a bíróságok hivatalból harcoltak ez ellen a jog betűjének ellentmondó felfogás ellen, mindez kevés volt ahhoz, hogy 1200 táján ne jelentkezzenek szívós gyűlölségek Ile-de-France tartomány egyes falvaiban.[237] A francia állam lassú, rejtett, de biztos fejlődése azonban végül is megakadályozta, hogy a királyi és a hűbérúri igazságszolgáltatási hatalom között éles határvonal keletkezzék. Ami pedig a lenézett munkák fogalmát illeti, annyi bizonyos, hogy Franciaországban szerepet játszott a nemesi osztály elkülönítésében, de sohasem sikerült kiszorítania a szolgaság hagyományos kritériumait, lévén hogy semmi sem kényszerítette ki a társadalmi státusok osztályozásának reformját. Az angliai

példa ennélfogva ritka világossággal mutat rá, hogy egy sok tekintetben egységesnek tekinthető kultúrán belül, az adott közeg hatására kikristályosodó egyes vezéreszmék hogyan vezethettek helyenként egy teljesen eredeti jogrend kialakulásához, míg másutt az adott körülmények következtében szinte mindvégig embrionális állapotban maradtak. Ekképp az angol példa valóságos módszertani leckeként is szolgál számunkra.

A földesúri rendszer új formái felé

A paraszti terhek rögzítése

Több száz évet vettek igénybe azok a mélyreható változások, amelyek révén a 12. században megkezdődött a hűbérúr és alárendeltjei közötti viszony átalakulása. Érjük be most annak bemutatásával, hogyan lépett át a földesúri intézmény a hűbériséget követő korba.

Miután a Karoling-kori urbáriumokban egyre nehezebbé vált az eligazodás, és a bennük rögzített előírások a gyakorlatban immár alkalmazhatatlanná, vagyis elavulttá váltak, még a legnagyobb és a viszonylag sikeresen igazgatott birtokok belső szerveződése is afelé tartott, hogy előbb-utóbb kizárólag orális hagyományok rögzítette szabályokon alapuljon. Valójában semmi sem állta útját annak, hogy azonos minta alapján rögzítsék a javaknak és a jogoknak az akkori helyzetnek jobban megfelelő állapotát. Ezt az utat követték egyes egyházi intézmények azokban a régiókban, ahol – mint például Lotaringiában – a Karoling-hagyományok továbbra is szívós életűnek bizonyultak. Ezek a leltárkészítések azután sohasem mentek ki a szokásból. De már az első időkben egy más típusú okirat készítése került előtérbe, amely a birtokszerkezet leírása helyett több figyelmet szentelt az emberek közötti viszonylatok rögzítésének, és jobban megfelelt egy olyan kor követelményeinek, amikor is a földesuraság mindenekelőtt hatalmi rendszerként jelent meg. A hűbérúr az általa kibocsátott okiratban rögzítette az egyes földterületeken érvényesülő szokásjogot. Ezeket a helyi érvényű apró alkotmányokat elvben a hűbérúr adományozta, ám a gyakorlatban többnyire az alávetettekkel folytatott előzetes egyezkedések eredményeképp jöttek létre. Az efféle megegyezésekre annál is inkább szükség volt, mert az okirat többnyire nem érte be a régi gyakorlat rögzítésével, hanem néhány ponton módosításokat is bevezetett. Ezt derül ki a metzi Saint-Arnoul apátság 967-ben kibocsátott oklevelének szövegéből, amely mérsékelte a Morville-sur-Nied-i parasztok terheit, illetve engedett a burgundiai Bèze szerzetesei által 1100 táján szentesített – az előbbivel ellenkező tartalmú – „egyezségből", melynek értelmében az egyik tűzvészben elpusztult falu lakosai csak meglehetősen szigorú föltételek elfogadása árán kezdhettek hozzá az újjáépítéshez.[238] A 12. század első éveiig azonban csak ritkán találkozunk ilyen dokumentumokkal.

Azt ezt követő időszakban viszont – különböző tényezők hatására – egyre gyakrabban bukkannak elő. A hűbérurak körében megjelent a jogi tisztázottság

iránti igény, ami az írásbeliség diadalához vezetett. Az alsóbb rétegeknél is azt tapasztaljuk, hogy az iskolázottság terjedésével egyre értékesebbé válnak a szemükben az írott dokumentumok. Nem állíthatjuk természetesen, hogy ezeknek az embereknek a döntő többsége képes is lett volna elolvasni szövegüket; a rengeteg faluközösség nyilván azért követelt magának okleveleket, és azért őrizte meg őket századokon keresztül, mert közvetlen szomszédságában mindig akadtak olyan emberek – klerikusok, kereskedők, jogászok –, akik adott esetben elvégezték számára a szövegek értelmezését.

A terhek rögzítését, illetve csökkentését elsősorban a társadalom életének átalakulása segítette elő. Csaknem egész Európában teljes erővel folyt a szűzföldek föltörése. A hűbérurak csak azzal vonzhattak magukhoz új földműveseket, ha kedvező föltételeket helyeztek kilátásba, s az volt a legkevesebb, amit a jelentkezők elvártak, hogy előzetes garanciát kapjanak minden esetleges önkényes rendelkezéssel szemben. Ez viszont azzal járt, hogy a környező terület régi falvainak urai is kénytelenek voltak példájukat követni, hiszen ellenkező esetben alávetettjeik nemigen tudtak voltak ellenállni a könnyebb szolgáltatásokkal terhelt földek csábításának. Nyilván nem véletlen, hogy a megannyi hasonló későbbi kiváltságlevélnek mintául szolgáló két szokásjogi alkotás, a frissen alapított Beaumont-en-Argonne parasztjaira, illetve az Orléans-i erdő mellett fekvő, régebben létesített Lorris lakosaira vonatkozó oklevél egyaránt hatalmas erdőségek szélén található településeket érintett, s mindkét dokumentum esetében azt látjuk, hogy első olvasásukat követően már az erdőirtók fejszecsapásai skandálják szövegüket. Ugyancsak árulkodó fejlemény, hogy Lotaringiában végül már az ezeréves településeket is az „újváros" *(villeneuve)* szóval jelölték, amennyiben lakosai státusát valamilyen oklevél szabályozta. A városi néprétegek sorsa is hasonlóképpen alakult. Eredetileg rájuk is vonatkoztak a földesúri rendszer kötelmei, azonban a 11. század végétől számos város lakosainak sikerült pergamenen megerősített, jelentős előnyöket kiharcolniuk maguknak. Diadalaik hallatán fölbátorodtak a paraszti tömegek is, s a kiváltságjogokkal rendelkező városok fenyegető elszívó ereje gondolkodásra kényszerítette az uraságokat. Végül pedig a gazdasági folyamatok fölgyorsulása nemcsak azzal járt, hogy az urak kívánatosnak látták a terhek elosztásának bizonyos fokú módosítását, hanem azzal is, hogy a parasztok ládáiba is került némi pénzmennyiség, melynek folytán új lehetőségek tárultak föl előttük. Kevésbé voltak szegények, következésképp kevésbé voltak tehetetlenek, mint korábban, s ennélfogva nehezebben nyugodtak bele a helyzetükbe. Most már megvásárolhatták maguknak azt, ami egyébként nem adatott volna meg nekik, vagy nyílt harccal szerezhettek érvényt akaratuknak: nem szabad ugyanis azt képzelnünk, hogy a hűbérurak minden esetben ellenszolgáltatás nélkül, szabad elhatározásból szánták volna el magukat az engedményekre. De a mozgalom megállíthatatlanul terjedt hegyen-völgyön keresztül, s a falusi törvénygyűjtemények egymás után láttak napvilágot az egymással szomszédos településeken. Franciaországban szokásjogi okleve-

leknek *(chartes de coutumes)* vagy szabadságleveleknek *(chartes de franchises)* hívták őket; ez utóbbi, noha nem jelentette szükségképp a szolgaság eltörlését, általában az öröklött terhek könnyítésével járt.

A feudális kor végén, valamint a következő korszak elején a „szabadságlevél" egész Európában általánosan elterjedt intézménnyé vált. Számtalan ilyen dokumentummal találkozunk a Francia Királyságban, Lotaringiában vagy az Areláti Királyságban, a Németországhoz tartozó Rajna-vidéken, szinte egész Itáliában (beleértve a normann királyságot is), valamint az Ibériai-félsziget egész területén. Nem kétséges, hogy a spanyol *poblacioné*k és *fueró*k vagy az itáliai *statutó*k nem csak nevükben különböztek a franciaországi kiváltságlevelektől, amelyekre egyébként távolról sem volt jellemző az egyöntetűség. Az egyes országok vagy vidékek szerint jelentős különbségek mutatkozhatnak előfordulásuk gyakoriságában, de jelentősek az eltérések időbeli megjelenésük tekintetében is. A legrégebbi ibériai *poblacioné*k a 10. századra nyúlnak vissza, vagyis arra az időszakra, amikor a keresztények megkezdték a visszafoglalt területek újbóli betelepítését. Ugyanakkor a Rajna középső folyásának vidékén a legelső, a jelek szerint nyugatibb mintákat követő falusi kiváltságlevelek csak a 13. század utolsó éveiben jelentek meg.

Bármilyen jelentősnek tűnjenek is ezek az eltérések, a velük kapcsolatban fölmerülő problémák szinte elhanyagolhatók azokhoz képest, amelyek a „szabadságlevelek" térképén éktelenkedő két hatalmas fehér folt, Anglia és a Rajnán túli Németország esetében vetődnek föl. Igaz, a hűbérurak mindkét országban viszonylag nagyszámú közösségnek juttattak kiváltságleveleket, ezek azonban szinte kizárólag a városok lakosait érintették. Nem vitás, hogy a falusiasság a nagy kereskedelmi metropolisok kivételével majdnem minden középkori városban ilyen vagy olyan formában tovább élt: megvoltak a közösségi tulajdonú legelők, az emberek földekkel rendelkeztek, amelyeket a legalacsonyabb sorúak maguk műveltek meg. Az ilyen kiváltságos helyzetű német vagy angol település legtöbbjét ma inkább egyszerű burgusnak, mintsem városnak neveznénk. Kétségtelen viszont, hogy a kiváltságok elnyerésénél döntő súllyal esett latba az a körülmény, hogy az illető település tartott-e vásárt, voltak-e kereskedői vagy valamilyen kézművesipara. Másutt viszont az átalakulás a kizárólag parasztok lakta falvakat érintette.

A szilárd szerkezetű majorságok megléte, illetve a földesúri önkényt szolgáló átalakulásuk valószínűleg elégséges magyarázatot szolgáltat rá, miért nem jelentek meg Angliában a falusi „szabadságlevelek". A lordok urbáriumaikat, valamint a törvényszékeik ítéleteit tartalmazó pergamentekercset használták írásos emlékeztetőül: semmi szükségét nem érezték tehát annak, hogy más módon rögzítsék a szokásokat, amelyeknek a képlékenysége lassanként lehetővé tette számukra, hogy a telekkel rendelkezők helyzetét meglehetősen ingataggá tegyék. Tegyük még hozzá, hogy az angliai szűzföldek föltörése a jelek szerint viszonylag csekély intenzitással folyt, miközben a hűbéruraknak haté-

kony eszközeik voltak arra, hogy alávetettjeik elköltözését megakadályozzák: így itt nem játszott szerepet az a tényező, amely a kontinensen a legtöbb engedmény kivívásához vezetett.

Németországban gyökeresen más volt a helyzet. A „szabadságlevél" itt csak azért jelent meg kivételesen, mert a terhek rögzítésére egy másik eljárást részesítettek előnyben: az úgynevezett *Weistrum*ról van szó, amelyet Ch.-Edmond Perrin elmésen „jogtudósításnak" *(rapport de droits)* nevezett. Minthogy a német földesúri birtokokon megmaradt az a szokás, hogy a függő helyzetűeket rendszeres időközönként a Karoling-idők törvénynapjait idéző gyűlésekre hívták egybe, a hűbérurak kézenfekvőnek találták, hogy ezen alkalmakkor fölolvastatják előttük az életüket szabályozó hagyományos jogi rendelkezéseket, amelyeket az érintettek éppen a kihirdetésen való részvételükkel magukra kötelezőnek ismertek el. Ezek az állandóan megújuló szokásos összegzések jellegüket tekintve erősen hasonlítottak azokra az eljárásokra, amelyeknek az eredményeit a régi urbáriumok tartalmazták. Különböző jogi szövegek jöttek így létre, amelyekhez időnként gond nélkül kiegészítéseket illeszthettek. A „jogtudósítás" intézménye elsősorban a Rajnán túli Németországban honosodott meg; a folyam bal partján egészen a francia nyelvű területekig széles átmeneti zóna húzódott, amelyen a „jogtudósítás" a „szabadságlevéllel" osztozott. Az előbbi szövege általában kevésbé volt részletekbe menő, viszont könnyebben lehetett rajta módosításokat végrehajtani. A végeredmény azonban mindkét esetben alapvetően azonos volt. Noha mindig és mindenütt jócskán akadtak *Weistrum* vagy szabadságlevél nélküli falvak, s noha ott, ahol sor került kibocsátásukra, sem az egyik, sem a másik szabályozási módszer sem érvényesült olyan óriási erővel, hogy megállítsa magát az életet. A európai földesúri birtokok történetének következő szakasza az urak és a parasztok közötti viszony egyre érezhetőbb rögzülése jegyében kezdődött meg. „Ne légyen kivetve cenzus, miről nem szól írás": ez az egyik roussiloni kiváltságlevélben szereplő mondat jól jelzi a hűbériség első korszakának gyakorlatától eltávolodó új gondolkodásmód és új jogszerkezet irányultságát.[239]

Az emberi viszonyok átalakulása

A földesúri birtok belső szerveződése nemcsak szilárdabb formákat öltött, hanem néhány tekintetben gyökeres változásokon is keresztülment. Általánosan megfigyelhető a robotkötelezettségek csökkenése; helyettük – illetve esetenként a természetbeni beszolgáltatások helyett – a hűbérurak pénzbeni járandóságokra tartottak igényt, miközben a kötelezettségek rendszeréből fokozatosan eltűnt minden olyan teher, amelyre a tisztázatlanság és az esetlegesség volt jellemző. A változások immár az oklevélgyűjtemények minden lapján tetten érhetők. A korábban „önkényes" rovásadó Franciaország jó részén behatárolttá vált, azaz

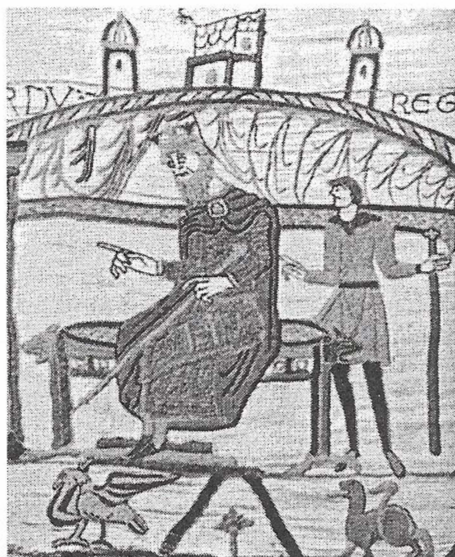
változatlan összegű és csak megszabott időközökben behajtható adóvá alakult át. Ugyanígy gyakran átalányadó lép azoknak az ellátási kötelezettségeknek a helyébe, amelyek a hűbérurat különböző lakhelyein való, szükségképpen változó időtartamú tartózkodásai során illették meg. A számos regionális, illetve helyi eltérés ellenére világosan nyomon követhető, hogy az alávetettek fokozatosan adófizetőkké változtak, akiknek az adókvótája egyik évről a másikra nem sokat változott.

Ugyanakkor hol eltűnt, hol alapvetően megváltozott az a függőségi viszony, amiben a személyi alárendeltségi kötelék a legtisztább formában jelentkezett. Az ismétlődő, olykor egész falvakat érintő szolgafölszabadítások nyomán a 13. századdal jelentős mértékben csökkent a francia és itáliai szolgák száma. Másutt pedig pusztán a jogszokások elavulásának köszönhetően jelentős rétegek tehettek szert a szabadságra. De ez nem minden: Franciaországnak azokon a vidékein, ahol a szolgaság még fönnmaradt, az intézmény apránként eltávolodott a „test szerinti" alávetettség státusától: nem annyira személyi kötelékként, mint inkább alsóbbrendű társadalmi állapotként jelent meg, ami, akár valami ragály, a földről átkerülhetett az emberre. Egyes földeket így szolgateleknek nyilvánítottak, amely birtokosát jobbággyá fokozta le, viszont az illető olykor akár föl is szabadult a szolgaság alól, mihelyt lemondott parcellájáról. Ugyanakkor nem egy tartományban a sajátos kötelezettségek halmaza darabokra hullott. Új típusú ismérvek jelentek meg. Hajdanában megszámolhatatlan telkest sújtott az önkényesen kivetett rovásadó, miközben szolgának megmaradt szolgák megkaphatták a rendszeres és rögzített összegű megváltás jogát. Ha valaki most is ura kénye-kedve szerint fizetett, az illető vagy szolga volt, vagy annak tekintették. Ezek a változások szinte mindenütt megjelentek. Látványosan eredeti vonásai ellenére az angliai paraszti mivolt is csak azt jelentette, hogy a szóban forgó emberek státusát az őket sújtó rögzítetlen terhek (jelesül a robotszolgáltatások) és valamilyen földterület kihasználásával járó szolgáltatások alapján határozták meg. Korábban csak a *bondman*ek minősültek nem szabadoknak, s ekkoriban az „emberi köteléket" a szolgaság jegyének tekintették; mostantól fogva viszont azemberek földművelői, „nem nemesi" minőségükben viselték ezt a bélyeget: mindenekelőtt azokat tekintették nem nemeseknek, akikre rögzítetlen szolgáltatások terhei nehezedtek, „akik este nem tudták még, milyen munkát kell végezniük másnap reggel". Németországban, ahol a „test szerinti saját emberek" csak nagyon későn alkottak egységes osztályt, a fejlődés lassabban – de nagyjából hasonló erővonalak mentén – ment végbe.

A földesúri birtok önmagában véve semmiféle címen nem szerepelhet az általunk hűbérinek nevezett intézmények sorában. Fönnállása egybeesett – és a későbbiekben is egybeesik majd – az állam megszilárdulásával, a kliensrendszer visszaszorulásával és föllazulásával, valamint a növekvő pénzforgalom kialakulásával. Ugyanakkor a nagyjából a 9. századdal megjelenő új életviszonyok nemcsak azzal a következménnyel jártak, hogy ez az ősi szerveződési

alakzat a korábbinál lényegesen több embert vont az ellenőrzése alá, miközben belső szerkezetét tekintve is jelentősen megerősödött. A nemzetséghez hasonlóan a földesúri birtokon is döntő mértékben érződik a külső társadalmi környezet hatása. Ez az intézmény a vazallusság kialakulása és fönnállása korában mindenekelőtt a függő helyzetűek közösségét jelentette, akiket hol védelmezett, hol harcba vezetett, hol szipolyozott a hűbérúr, s akiket gyakran örökletes, a telekhasználattól vagy a lakóhelytől független kötelék fűzött urukhoz. A földesúri birtok akkor is fönnmaradt, amikor a hűbériségre kiváltképp jellemző viszonylatok meglazultak, ám ekkor nagyobb hangsúlyt kaptak a föld kiaknázásával kapcsolatos tisztán gazdasági szempontok. Azt látjuk tehát, hogy egy sajátságos színezetű emberi viszonylatokról árulkodó társadalomszerveződési alakzat nemcsak új intézmények létrehozásában nyilvánulhat meg: prizmaként működve sajátos árnyalatokat kölcsönöz mindannak, ami a múltból ráhagyományozódik, s amit azután a jövőnek ad át.

MÁSODIK KÖTET

AZ OSZTÁLYOK ÉS A KORMÁNYZÁS

Az olvasóhoz

Az európai feudális rend legsajátlagosabb vonása a társadalmi lajtorján fölülről lefelé tartó függőségi kötelékek szövedékében ragadható meg. Hogyan, milyen körülmények hatására, milyen szellemi közegben alakulhatott ki és indulhatott fejlődésnek ez a sajátságos struktúra? Melyek voltak azok a régebbi korokból kölcsönvett intézmények, amelyekre támaszkodott? Ezekre a kérdésekre kerestük a választ előző kötetünkben. Azonban a hagyományosan „feudális" jelzővel illetett társadalmakban a személyi alávetettségi kötelékek vagy a közvetlen hatalmi viszonyok sohasem szabták meg teljes mértékben az egyéni sorsokat. Az emberek egyúttal különböző, egymás fölött elhelyezkedő csoportokba tagolódtak, amelyek az egyes foglalkozások szerint, illetve a birtokolt hatalom vagy társadalmi presztízs nagysága alapján különültek el egymástól. Ráadásul a számtalan apró hatalmi sziget fölött mindig léteztek nagyobb hatósugarú, más természetű hatalmi erők is. A feudalizmus második korszakában egyre határozottabb körvonalakat öltenek a társadalmi osztályok, miközben egyes hatalmi gócpontok és nagyszabású törekvések mentén egyre erőteljesebb ütemben folyik az erők összpontosítása. A továbbiakban a társadalmi berendezkedés ezen aspektusait kell szemügyre vennünk. Ezt követően megpróbálhatunk választ adni azokra a kérdésekre, amelyek kezdettől fogva mintegy irányt szabtak vizsgálódásainknak: melyek azok a nyugati fejlődés egy adott szakaszára sajátságosan jellemző – vagy nem csak erre az időszakra jellemző – alapvető vonások, amelyek következtében a szóban forgó néhány évszázad rászolgált arra az elnevezésre, amely külön helyet jelöl ki számára történelmünk folyamatában? Mi őrződött meg örökségükből a későbbi korok számára?

ELSŐ KÖNYV

Az osztályok

ELSŐ FEJEZET

A nemesség mint de facto osztály

A régi vérségi arisztokráciák eltűnése

Azoknak az íróknak és forradalmároknak a szemében, akik elsőként használták a „hűbériség" elnevezést, illetve akik e rendszer ledöntésén fáradoztak, a nemesség fogalma elválaszthatatlannak tűnt ettől a berendezkedéstől. Ám ha a történelmi terminusokat legalább valamelyes pontossággal kívánjuk kezelni, akkor azt kell mondanunk, hogy nemigen képzelhető el ennél szembeszökőbben téves gondolattársítás. A feudális kor társadalmaitól természetesen távol állt az egyenlőség elve. Minden uralkodó osztály azonban korántsem alkot nemességet: ezt az elnevezést a jelek szerint csak akkor érdemli ki, ha két feltételnek meg tud felelni. Először is sajátlagos, az általa vindikált felsőbbséget alátámasztó és azt konkrétan megvalósító jogi státussal kell rendelkeznie, másodszor pedig e státusnak vérségi alapon kell állandósulnia – igaz, fönntartva azt a lehetőséget, hogy korlátozott számban és szigorúan meghatározott normáknak megfelelve néhány más család is bebocsátást nyerjen köreibe. Más szóval sem a tényleges hatalom meglétét, sem azt a komoly gyakorlati eredményekkel járó örökletességet – mely a vagyon továbbhagyományozásából, illetve a jó pozíciónak örvendő szülők által gyermekük számára biztosított segítségből következik – nem tekinthetjük elégséges föltételnek: arra is szükség van még, hogy a társadalmi felsőbbség örökletes voltát a jog is elismerje. Hiszen, ha jelenünket nézzük, a mai nagypolgárságot is legföljebb csak ironikusan nevezhetjük kapitalista nemességnek. Azokban a társadalmakban – így a nyugati demokráciákban –, ahol a jogilag szentesített privilégiumok eltűntek, az osztálytudatot ezek emléke táplálja: csak azt tekintik valódi nemesnek, aki be tudja bizonyítani, hogy már ősei is gyakorolták ezeket az előjogokat. Márpedig ebben az egyedül legitimnek tekinthető értelmezésben a nemesség csak viszonylag későn jelent meg a nyugati világban: az intézmény első körvonalai a 12. században rajzolódtak ki, s csak a következő században szilárdultak meg, amikor a hűbérbirtok és a vazallusság intézménye már hanyatlásnak indult. A feudalizmus első korszaka, csakúgy mint az azt közvetlenül megelőző időszak számára a nemesség fogalma ismeretlen maradt.

A feudalizmus első korszakának társadalma élesen elvált e tekintetben azoktól a kultúráktól, amelyeknek távoli örökségét a magáévá tette. A Római Birodalom utolsó évszázadaiban állt fönn az a szenátori rend, amelyből az első Mero-

ving-uralkodók legfőbb római alattvalói a hajdani jogi privilégiumok eltűnése ellenére még oly büszkén eredeztették családfájukat. Több germán néptörzsnél is találunk hivatalosan „nemesnek" minősített családokat: a köznyelv *edelinge*-nek nevezte őket, amit a latin szövegek *nobiles*szel adnak vissza, s amely *adelenc* alakban még sokáig fönnmaradt a francia-burgundi nyelvben. A szóban forgó családok pontosan meghatározott előnyökkel rendelkeztek, így a rájuk vonatkozó jóvátételi díjtételek *(vergeld)* is kiemelkedően magasak voltak; gyermekeik, mint az angolszász dokumentumokban olvashatjuk, eleve „drágábbnak születtek", mint a többi halandó. Legtöbbjük minden valószínűség szerint régi helyi hatalmasságok – a Tacitus által emlegetett „járási főemberek" – leszármazottja volt, s azokon a területeken, ahol az állam monarchiává alakult, lassanként le kellett mondaniuk minden politikai hatalomról a saját soraikból származó királyi dinasztia javára. Szakrális nemzetségként élvezett tekintélyük nem egy elemét azonban ennek ellenére megőrizték.

Ám az előkelőség eme jegyei mindenestül elenyésztek a barbár királyságok korában. Számos *edelinge* nemzetség minden bizonnyal korán kihalt: már kiterjedtségük folytán is a magánbosszúk, a proskripciók és a hadjáratok kedvelt célpontjaivá váltak. Szászországtól eltekintve az inváziókat közvetlenül követő időszakban már alaposan megcsappant a számuk: a bajoroknál például mindössze négy ilyen család maradt meg a 7. századra. Ha föltételezzük is – amit egyébként nem tudnánk bizonyítani –, hogy a legrégebbi idők frankjai körében is létezett vér szerinti arisztokrácia, annyi bizonyos, hogy az intézmény már az első írásos dokumentumok megjelenése előtt kiveszett. Egyébként a szenátori rend sem volt egyéb gyér szerkezetű, törékeny oligarchiánál. Márpedig ezek a büszkeségüket régi idők emlékeivel tápláló osztályok természetszerűen nem újultak meg: az új királyságokban a szabad emberek közötti egyenlőtlenség teljesen más típusú, konkrét körülményekből, a gazdagságból és az ezzel járó hatalomból, illetve a király szolgálatából fakadt. Mindkét előny rendszerint apáról fiúra hagyományozódott, ám ettől még továbbra is nyitva állt az út a villámgyors fölemelkedések és a hasonlóképp hirtelen lesüllyedések előtt. Angliában a 9. vagy a 10. századdal végbement, fölöttébb árulkodó jelentésszűkülés következtében egyedül a király közvetlen környezetének tagjai viselhették továbbra is az *aetheling* címet.

Nem meglepő tehát, hogy a feudalizmus első szakaszában az uralkodó családok története a családfák rövidségével jellemezhető leginkább. Legalábbis erre a következtetésre kell jutnunk, ha a már a középkorban kiagyalt történetekkel egyetemben hajlandók vagyunk elvetni azokat a leleményes, ám gyarló föltevéseket is, amelyeket néhány nagy műveltségű kutató a tulajdonnevek továbbhagyományozódásának túlságosan is hipotetikus szabályszerűségei körül épített ki mostanában. Így például egy bajor gróf – akinek leánya Jámbor Lajos hitvese lett – a legrégibb ismert őse a Welfek családjának, akik előbb a Nyugati Frank Királyságban játszottak jelentős szerepet, majd 888 és 1032 között a burgundi

királyi koronát viselték. A toulouse-i grófi ház Jámbor Lajos uralkodásának éveire tekint vissza, míg a később itáliai királyokká emelkedő Ivreai őrgrófok nemzetsége Kopasz Károly idejében keletkezett. Az előbb szászországi hercegekké, majd a Keleti Frank Királyság királyaivá, sőt végül császárokká előlépő Liudolfingek dinasztiája Német Lajos uralkodásával veszi kezdetét. A legrégibb mai európai királyi dinasztia minden valószínűség szerint a Capeting-ivadék Bourbonoké. Ami viszont ősük, a 866-ban elesett, már a galliai hatalmasságok közé számító Erős Róbert származását illeti, mindössze apja nevét ismerjük, s gyaníthatjuk, hogy talán szász vér folyt az ereiben.[240] Mintha csak mindenen eluralkodna a sötétség, mihelyt elérjük a végzetes 800-as évszámot. Egyébként az első Karolingok az egész birodalom területén a legfontosabb katonai körzeteket a meglehetősen hosszú múltra visszatekintő, jórészt Ausztráziából és a Rajnán túlról származó dinasztiákra bízták, illetve olyan családokra, amelyek közeli vagy távoli rokonságban álltak a szóban forgó nemzetségekkel. Az Attonidák hegyeket és síkságokat magukba foglaló hatalmas észak-itáliai területeken uralkodtak a 11. században. Ősük egy bizonyos Siegfried volt, aki jelentős javakat birtokolt a luccai grófságban, és valamivel 950 előtt távozott az élők sorából. Ezt megelőzően azonban semmiféle adatunk nincs a családról. Ugyancsak a 10. század derekán tűnik föl a svábföldi Zähringenek, az Ausztria tényleges megalapítóinak tekinthető Babenbergek vagy az amboise-i nagyurak nemzetsége. Ha most a szerényebb hatalmú hűbérúri családok genealógiájának vizsgálatára térnénk át, azt tapasztalnánk, hogy a szál már jóval későbbi korokban is elszakad a kezünkben.

De nem érhetjük be azzal, hogy a forrásanyag elégtelen állapotára hivatkozunk. Nem vitás persze, hogy még néhány más családi láncolatot is földeríthetnénk, ha a meglévő iratállomány nem volna ennyire gyér. Pedig nagy szükségünk van ezekre a véletlenszerűen fölbukkanó oklevelekre. Dicsőséges korszakukban a Liudolfingeknek, az Attonidáknak vagy az Amboise-i uraságoknak megvoltak a maguk történetírói. Hogyan lehetséges, hogy ezek az írástudók semmit sem tudtak – vagy semmit sem akartak az utókorral tudatni – uraik őseiről? Az izlandi parasztok évszázadokon át csak szájhagyomány útján megőrzött családfáit sokkal jobban ismerjük, mint saját középkori főúri családjaink genealógiáját. Minden arra vall, hogy utóbbiak esetében csak attól a többnyire viszonylag friss időponttól kísérték figyelemmel az egymást követő nemzedékeket, amikor a család valamelyik tagja elsőként emelkedett ténylegesen magas méltóságra. Nyilván jó okkal gondolták, hogy a nemzetség története e nevezetes időpontot megelőzően nem volt éppenséggel fényesnek mondható: helyenként az ősök meglehetősen alacsony sorból származtak – például a híres normandiai Bellême-ház a jelek szerint Tengerentúli Lajos egyik egyszerű íjászára vezethető vissza[241] –, helyenként pedig (és ez volt a gyakoribb eset) sokáig jórészt beleveszik a kis földesúri birtokosok tömegébe, akiknek mint társadalmi csoportnak az eredete – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – bizony nem kevés

kérdést vet föl. Azonban ez a látszólag furcsa hallgatás elsősorban azzal magyarázható, hogy ezek a hatalmasságok a szó valódi értelmében nem alkottak nemesi osztályt. A nemesség fogalma nemesi ősök meglétét föltételezi. Ez esetben viszont az ősöknek nem volt jelentőségük, mivel nem létezett nemesség.

A „nemes" szó különböző jelentései a feudalizmus első korszakában

Szó sincs róla, hogy a „nemes" (latinul *nobilis*) szó ne bukkanna föl meglehetősen gyakran föl a 9. és a 11. század között keletkezett oklevelekben. Tény viszont, hogy minden szabatos jogi értelmet nélkülözve tényleges vagy vélt kiválóságot jelentett, méghozzá olyan ismérvek alapján, amelyek szinte minduntalan változtak. A szóhoz majdnem mindig az előkelő születés s olykor a kiemelkedő vagyon képzete társult. Elég, ha a máskor világosabban fogalmazó Paulus Diaconusra (8. század) gondolunk, aki Szent Benedek *Regulá*jának egyik szakaszához írott magyarázatában habozik a két értelmezés között, és végül belegabalyodik mondandójába.[242] A szót különböző, túlságosan is bizonytalan jelentésekkel használták ahhoz, hogy pontos értelmezésére lehetőség nyílhatott volna, annyi azonban mindenesetre elmondható, hogy használata a feudalizmus korának kezdetétől összhangban áll néhány általános orientációval, melyek változatos története fontos tanulságokat hordoz számunkra.

Azokban az időkben, amikor oly sokan kényszerültek belenyugodni abba, hogy földjeiken keresztül valamelyik hűbérúrhoz kötődnek, már pusztán az a tény a kiválóság jelének tűnt, ha valakinek sikerült elkerülnie ezt a fajta függőségi köteléket. Nem szabad meglepődnünk tehát azon, ha az allódiumbirtokosok – még akkor is, ha tulajdonuk nem különbözött az egyszerű paraszti földektől – néha pusztán ebben a minőségükben kiérdemelték a *nemes*i vagy az *edel*i címet a közfelfogás szemében. Érdemes megjegyeznünk, hogy a legtöbb szövegben, amelyben apró allódiumtulajdonosokra vonatkozik ez a jelző, az illetők egyúttal le is mondanak erről a címről, mivel telekbérlőként vagy szolgaként valamelyik hatalmasság szolgálatába szegődnek. De nem a nemesség fogalmának teljesen más szempontok szerint bekövetkező kikristályodása az egyedüli oka annak, hogy a 11. század végét követően már nemigen bukkannak föl efféle „nemesek", akik valójában meglehetősen alacsony sorú emberek voltak. A nyugati világ legtöbb országában szinte teljes egészében eltűnt – tulajdonképpen kihalt – ez a társadalmi csoport.

Rengeteg rabszolga nyerte el a szabadságot a frank korban. Ezeket az új keletű szabadokat természetesen nem egykönnyen tekintették magukkal egyenlőnek azok a családok, amelyek minden időkben mentesek voltak a szolgaság bélyegétől. A „szabadtól", aki lehetett akár egykori rabszolga vagy nemrégiben fölszabadított *servus* fia, a rómaiak eredetileg megkülönböztették a mindenkor

„szabad” *(ingenuus)* embereket, azonban a hanyatlás korának latin nyelvhasználatában a két szó hamarosan rokon értelmet öltött. A szolgaság foltjától mentes nemzetséget valóban „nemesnek” tekinthették, legalábbis a szó akkori, bizonytalan értelmében. „Nemesnek az mondható, akinek az ősei közül senki sem viselte a szolgaság bélyegét”: ezt a meghatározást olvashatjuk egy 11. század eleji, Itáliában keletkezett szövegmagyarázatban is, amely egy másutt is tapasztalható fölfogást igyekszik véglegesen meggyökereztetni.[243] Azonban a társadalmi osztálytagozódás átalakulása következtében ez az értelmezés is kiveszett: az egykori fölszabadított rabszolgák utódai, mint láttuk, hamarosan egyszerű szolgákká süllyedtek.

Még az alacsony sorú emberek között is akadtak azonban olyanok, akiknek sikerült megőrizniük személyes „szabadságukat”, jóllehet földjük valamelyik hűbérúr függésében tartotta őket. Ezeket az immár ritkának számító ranggal bíró embereket szükségképpen sajátos tisztelet vette körül, s nem állt ellentétben a kor szokásaival, ha „nemesekként” emlegették őket. Helyenként a szövegek is mintegy egyenértékűnek igyekeznek tekinteni a két fogalmat. Ez azonban sohasem lehetett teljes. Hogyan is tarthatták volna nemeseknek a szabadnak mondott emberek tömegeit, akik közül sokan bérlőként kemény és megalázó robotra kényszerültek? A társadalmi értékekkel kapcsolatos közgondolkodás sehogy sem tudta volna a magáévá tenni ezt a fölfogást. A „nemes” és a „szabad” fogalma között rövid időre földerengő rokonértelműség csak a függőség egy sajátos formájával, a katonai hűbérességgel kapcsolatos szóhasználatban hagyott tartós nyomokat. Számos paraszti vagy cselédsorban élő függőségi helyzetével ellentétben a vazallusi hűségkötelék távolról sem volt örökletes, s az ezzel járó szolgálatok a szabadság legkényesebb fölfogásával is tökéletesen összeegyeztethetők voltak. „Szabad *(franc)* emberként” emelkedtek ki a hűbérúr többi „embere” közül, s a más hűbérekkel szemben egyedül az ő jószágaikat illették, mint tudjuk, a „szabad hűbér” *(franc-fief)* elnevezéssel. S minthogy fegyvertársi és tanácsadói szerepük a vezér árnyékában élő emberek tarka tömegében az előkelőség vonásaival ruházta föl őket, hamarosan a szépen hangzó „nemesek” elnevezéssel is kiváltak a többiek közül. A 9. század közepén a „nemesek kápolnája” nevet viselte az a kis templom, amelyben a saint-riquier-i szerzetesek külön istentiszteleteket rendeztek az apátsági udvarban eltartott vazallusok számára, míg a kolostor szolgálatában álló kézművesek és alacsonyabb rangú tisztségviselők a „köznép kápolnájában” hallgatták a misét. Midőn Jámbor Lajos a kempteni szerzetesek bérlőit fölmentette a katonai szolgálat alól, kikötötte, hogy a mentesítés nem érinti az apátság beneficiumaiban részesült „legnemesebb” személyeket.[244] A szó valamennyi korabeli jelentése közül arra várt a legnagyobb jövő, amelyik a vazallusság és a nemesség fogalmait egyre inkább azonosnak tekintette.

Ennek a szinte mindenre alkalmazható szónak a segítségével lehetővé vált a társadalmi hierarchia magasabb fokán a leghatalmasabb, legrégibb és legte-

kintélyesebb családok megkülönböztetése a sem szolgai születésű, sem alsó függő viszonyban nem élő emberek tömegében. „Hát nem akad már nemes az országban?" – méltatlankodtak az egyik krónikás szerint a Nyugati Frank Királyság hatalmasságai, amikor azt látták, hogy Együgyű Károly minden kérdésben kegyence, Haganon tanácsai szerint jár el.[245] Ez a fölkapaszkodott tanácsos a nagy grófi családokhoz képest meglehetősen szerény eredetre tekinthetett vissza ugyan, de semmi esetre sem volt alacsonyabb rangú, mint azok a familiáris harcosok, akik előtt megnyílt a Saint-Riquier apátság *capella nobilium*ának kapuja. Kérdés, hogy a szóban forgó melléknév akkoriban többet is jelentett-e, mint viszonylagos felsőbbséget. Mindenesetre jellemző, hogy többnyire középfokú alakban fordul elő: főleg arra utalnak vele, hogy valaki *nobilior*, vagyis nemesebb, mint a szomszédja.

A feudalizmus első szakaszában mind kevésbé használták azonban a szót az alacsonyabb sorú emberek jelölésére: egyre inkább csak a hatalmasok azon csoportjaira vonatkoztatták, akik az állam működésében mutatkozó zavarok és a védelmi kötelékek általánossá válása következtében növekvő befolyással bírtak a társadalom életére. Értelme továbbra is bizonytalan maradt, és most sem utalt tényleges státusra, illetve valamilyen társadalmi csoporthoz való tartozásra. Ugyanakkor a szóhoz az általa jelölt rang föltétlen előkelőségének a képzete tapadt. Nem kétséges, hogy egy erősen tudatosult hierarchikus rend képe élt azoknak az elméjében, akik egy 1023-as békepaktum során arra tettek esküt, hogy tartózkodnak a „nemes asszonyok" zaklatásától: a fogadalom a többi nőre nem vonatkozott.[246] Vagyis ha a nemesség jogi szempontból nem létezett is még osztályként, némi terminológiai egyszerűsítéssel teljes joggal beszélhetünk mostantól fogva a nemesek társadalmi osztályáról, és talán mindenekelőtt a nemesi életformáról. Ez a csoport ugyanis vagyonának természete, a hatalmi jogkörök gyakorlása és viselkedésformái alapján különült el elsősorban a többitől.

A nemesi osztály mint a földbirtokosok osztálya

Ezt az uralkodó osztályt néha földbirtokos osztályként emlegették, s ha ezen azt kell értenünk, hogy tagjai alapvetően a földterületek fölötti hatalmukból nyerték jövedelmüket, akkor egyet is kell ezzel értenünk. Egyébként mi más forrásból tehettek volna szert bevételekre? Hozzá kell még tennünk, hogy az útvámok, a vásári illetékek, a mesteremberek különböző csoportjaitól követelt járandóságok – már ahol ezek egyáltalán léteztek – távolról sem tartoztak a legkeresettebb javak közé. A sajátlagos vonást a kiaknázás formája jelentette. A mezők – vagy ritkább esetben a boltok és a műhelyek – mindig mások munkáján keresztül jövedelmeztek a nemes számára. Vagyis ez utóbbi mindenekelőtt uraság volt. Illetve ha nem rendelkezhettek is uradalmakkal mindazok, akiknek az életmódját nemesinek tekinthetjük – gondoljunk csak a vezérek házában eltartott hadfiak-

ra vagy a kóbor harcosokként megélni kényszerült, nem elsőszülött fiúkra –, aki úr volt, az ebből következően a társadalom legfölsőbb rétegéhez tartozott.

Fölmerül viszont itt egy kérdés, méghozzá az egyik leghomályosabb azok közül, amelyekkel civilizációnk kialakulásával kapcsolatban szembe kell néznünk. A hűbérúri családok egy részének minden bizonnyal nincstelen kalandorok voltak az ősei, vagy olyanok, akik egyszerű fegyveresekből a vezérek vagyonából kihasított hűbért bíró vazallusokká váltak. Mások talán olyan gazdag parasztokra vezethetők vissza, akik néhány 10. századi dokumentumokból sejthetően számos másoknak kiutalt telek járadékait kaparintották meg maguknak. Nem kétséges azonban, hogy nem ez volt a leggyakoribb eset. A nyugati világ legnagyobb részén a földbirtok eredetileg meglehetősen kezdetleges körvonalaival egyetemben hosszú múltra tekintett vissza. A birtokosok osztálya újra meg újra kicserélődött ugyan, de szükségképpen azonos ideje létezett. Ki tudná valaha is megmondani, hogy azok közül, akiknek a hűbéri kor parasztjai járandóságokkal és robottal tartoztak, vajon hányan véshették volna föl családfájukra (már persze ha írni tudtak volna) megannyi ma is létező falu rejtélyes névadóját – például a bernayi Brennos, a cornigliano Cornelius, a gundolfsheimi Gundolf vagy az alvershami Aelfred nevét –, vagy hányan származtak közülük azoktól a germán helyi hatalmasságoktól, akik Tacitus szerint a parasztok „ajándékai" révén gazdagodtak meg? A szál azonban mindenestül kicsúszik ujjaink közül. Nem lehetetlen viszont, hogy a földbirtokosok és a számtalan telekbérlőből álló embertömeg közötti alapvető ellentéttel az európai társadalmak egyik legrégebbi törésvonalára tapintunk rá.

A katonai hivatás

A földesúri birtokok tulajdonlása azért árulkodott valóban nemesi méltóságról, és a pénzben vagy ékszerekben fölhalmozott kincsek mellett azért jelentette az előkelő ranggal összeegyeztethető vagyon egyedüli formáját, mert mindenekelőtt mások fölött gyakorolt hatalmat tételezett föl. Mi más igazolhatta valaha is jobban a tekintélyt, mint amikor valaki ilyesfélét jelenthetett ki: „Azt akarom, hogy..."? De emellett még az is nagy súllyal esett latba, hogy a nemesi hivatás kizárt minden közvetlen gazdasági tevékenységet. A nemesnek testestől-lelkestül tulajdon hivatásának, a katonai mesterségnek kellett szentelnie magát. Ez utóbbi, lényegbevágó körülménnyel magyarázható az a szerep, amelyet a katonai vazallusok a középkori arisztokrácia kialakulásában játszottak. Mellesleg nem egyedül ők alkották ezt a csoportot, hiszen nem lehetett volna kirekeszteni belőle az allódiumok gazdáit, akik egyébként életformájuk révén hamar hasonultak a hűbérbirtokos vazallusokhoz, és gyakran hatalmasabbak is voltak náluk. Nem kétséges azonban, hogy a szóban forgó társadalmi csoport alapját a vazallusok képezték. Most is az angolszász szóhasználat módosulása szolgált ekla-

táns példával annak bemutatására, hogyan alakult át a régebben szentségtől övezett nemzetségnek tekintett nemesség fogalma az új idők életmód meghatározta nemességfogalmává. A régi törvények az *earl*t és a *ceorl*t – azaz a szó germán értelmében tekintett nemest és az egyszerű szabad embert – állították szembe egymással, a későbbiekben viszont csak az ellentétpár második tagja maradt változatlan, és az első terminus helyére a *thegn* (fegyvertárs vagy vazallusa), a *thegnborn* (elsősorban királyi vazallus) vagy a *gesithcund* (vazallus gyermeke) szavak kerültek.

Természetesen szó sincs róla, hogy egyedül a vazallusoknak lehetett vagy kellett fegyvert fogniuk, illetve hogy csak ők kedvelték volna a csatározásokat. Nem is lehetett ez másként a hűbériség első korszakában, amikor a társadalom minden rétegét áthatotta az erőszak iránti hajlam, illetve az erőszak keltette rettegés. Csak a 12. század második felében születtek meg azok a törvények, amelyek igyekeztek az alsóbb osztályok tagjai számára korlátozni vagy megtiltani a fegyverviselést. Megjelenésük egybeesett a társadalom jogilag rögzített tagolásának előrehaladtával, valamint a belső zavargások viszonylagos enyhülésével. A karavánnal utazó kereskedő „karddal a nyergén" közlekedett, amint azt Barbarossa Frigyes egyik konstitúciójában olvashatjuk, s újból pultja mögé állva megőrizte mindazokat a szokásokat, amelyekre az akkoriban kockázatos kalandokkal járó üzleti élet során tett szert. A városok nagy fölfordulásokkal járó újjászületése idején nemcsak a saint-trondiakról, hanem számos más település polgárairól is elmondhatta volna Gilbert de Mons, hogy „rettentőek a fegyverforgatásban". A tettlegességet mindenestül elutasító kereskedő típusa – amennyiben nem csak a legendák világában létezett – abban az időben jelenik meg, amikor véget ér a „poros lábúak" állandó vándorlása, s amikor a kereskedők már helyben végzik tevékenységüket – vagyis legkorábban a 13. században. A középkori hadseregek csak kevés emberből álltak ugyan, de sohasem kizárólag a nemeseknek kellett megjelenniük a sorakozón. A hűbérurak a parasztjaikat vették igénybe gyalogkatonaként. S miközben a 12. században emezek katonai kötelezettségei egyre csökkentek – így a hadi szolgálat időtartamának egyetlen napra való korlátozása azzal járt, hogy a falusi egységeket csak helyi rendfenntartási akciókra vehették igénybe –, ezzel pontosan egy időben a vazallusok is mind kevésbé tettek eleget a hűbér birtoklásával járó feladataiknak. A paraszti pikások vagy íjászok helyébe nem a vazallusok léptek: a közrendű harcosokra a zsoldosok miatt nem volt már szükség, akik megjelenésével lehetőség nyílott a hűbéres lovagság gyöngeségeinek kiküszöbölésére is. Ám akár vazallus volt az illető, akár – ahol ez még előfordulhatott – allódiumbirtokos, a feudalizmus első szakaszának „nemesurát" mindenekelőtt az jellemezte, hogy jobb fegyverzetű, hivatásos hadfiként jelent meg a megannyi alkalmi katona között.

A „nemesúr" lóháton harcolt – jobban mondva mindig lovon közlekedett, ha olykor leszállt is a nyeregből a csata folyamán. Emellett mindig teljes fegyverzetben jelent meg. Támadófegyverként lándzsát és kardot, néha buzogányt

használt. Fejét sisak védte, testét teljesen vagy részben fémpáncél, karján pedig háromszög vagy kör alakú pajzsot tartott. De nem csak a lova tette lovaggá a vitézt: szüksége volt alacsonyabb rangú társra, fegyverhordozóra is, aki a tartaléklovakat vezette utána, s mindvégig gondoskodott róluk. Olykor az is előfordult, hogy a nehéz lovagság mellett a seregekben könnyebb fegyverzetű lovasok is fölvonultak, akiket általában „szolgálatosoknak" *(sergents)* neveztek. A harcosok legfölsőbb osztályához azok tartoztak, akiknek lovuk és teljes fegyverzetük egyaránt volt.

A fegyverzet a frank korban egyre költségesebbé, kezelése pedig egyre bonyolultabbá vált. A hadviselés eme fajtájából egyre inkább kiszorultak azok, akik nem volt gazdagok, vagy nem álltak vagyonos ember szolgálatában, és nem voltak egyúttal hivatásos harcosok. Kihasználva a kengyel megjelenéséből adódó lehetőségeket, a 10. század táján fölhagytak a régi, hajítódárdaként alkalmazott kurtalándzsa *(hasta)* használatával; helyét a hosszú és nehéz modern lándzsa foglalta el, melyet a harcos kézitusakor a hóna alatt tartott, pihenéskor pedig a kengyelen támasztott meg. A sisak előbb orrvédővel, majd sisakrostéllyal egészült ki. A bőr és szövet kombinációjából készült, testhez simuló, fémkarikákkal vagy fémlapocskákkal kivarrt *brogne*-t *(bronia)* a talán arab mintára készült páncéling váltotta föl, amely teljes egészében láncszemekből készült, és gondos megmunkálást igényelt, és az európaiak sokáig behozatalra szorultak belőle. A kezdetben közönséges gyakorlati kényszer folytán kialakult osztálymonopólium lassan a jogrendben is érvényesült. A beaulieu-i szerzetesek célszerűnek látták, ha uradalmi tisztségviselőik szerény fölszerelésben mutatkoznak, ezért valamivel 970 után megtiltották számukra a pajzs és a kard viselését. Nagyjából ugyanebben az időben a sankt-galleni barátok azt rótták föl a falunagyoknak, hogy túlságosan szép fegyvereket hordanak.[247]

Próbáljunk meg most elképzelni a maga alapvető kétarcúságában egy korabeli csapatot. Ott látjuk egyfelől a mind támadó-, mind védőfegyverekkel rosszul fölszerelkezett gyalogosokat, akik rohamkor és meneküléskor egyaránt lassúnak bizonyulnak, s akiket hamar elcsigáz a nehezen járható ösvényeken vagy mezőkön való menetelés. Ezekre a szegény ördögökre, akik az egyik lovagregény kifejezésével „nemtelen módra" vonszolják magukat a sárban és a porban, harci tudásukra és hadmozdulataikra büszke, keménykötésű, gyors, hozzáértő és eredményes katonák tekintenek le kevélyen ménjeik nyergéből: a Cid életrajzírója szerint ők alkotják valójában az egyetlen olyan erőt, amelyet érdemes számba venni, amikor valaki meg akarja becsülni egy hadsereg létszámát.[248] Egy olyan társadalomban, ahol a háború mindennapos eseménynek számított, ebben ragadható meg a legelevenebben élő különbség ember és ember közt. A „vazallusnak" mintegy szinonimájává lett „lovag" a „nemessel" is egyenértékűvé vált. Ugyanakkor a kisemberek vonatkozásában nem egy szöveg szinte jogi terminusként kezeli a megvető értelmű *pedones* („gyalogosok") szót, amit talán „talpasokként" *(pousse-cailloux)* fordíthatnánk. Uszamá arab emír

szerint a frankoknál „az előkelőség csak a lovasokat illeti meg. Ők az egyedüliek, akik számítanak. Ők vesznek részt a tanácsokban, s az ő tisztük az igazságosztás."[249]

S valóban, egy olyan közfölfogás számára, amely jó okkal becsülte sokra a fizikai erő elemi megnyilvánulásait, a legkiválóbb harcosok egyúttal a legfélelmetesebb, legkeresettebb és legrespektáltabb emberekként jelentek meg. Egy akkoriban meglehetősen elterjedt felfogás az emberek közösségét három „rend" (imádkozók, harcolók, dolgozók) formájában jelenítette meg. Ez az elmélet azt a közmegegyezéses célt szolgálta, hogy a másodikat magasan a harmadik fölött helyezzék el. Az eposzok azonban ennél is tovább mentek: a katona hajlamos volt saját küldetését még az imádkozásra hivatottakénál is előbbre valónak tekinteni. A büszkeség minden osztálytudat egyik leglényegesebb alkotóeleme. A feudális kor „nemesi" büszkesége mindenekelőtt a hadfi gőgjét jelentette.

Ugyanakkor a háború nem egyszerűen a hűbérúr, a király vagy a család érdekében ellátott alkalmi feladatot jelentett számukra, hanem sokkal többet: életcélt.

MÁSODIK FEJEZET

A nemesi élet

A háború

„Kedvemre való a húsvéti nap heve – mi fakaszt lombot s virágot bőven – s szívesen hallom a madarak énekét – kiknek vidám dala messzire hangzik – csaliton, ligeten, mezőn által. – De gyönyörrel látom, midőn a réten – vitézek s vezérek sátrai állanak, – s ujjongva követem szememmel a vidéken – a fegyveres lovagokat és paripáikat, – midőn csatasorba állnak. – Kedvtelve látom, midőn a fullajtárok – kergetik messzire csordást marháival – s repdes szívem, midőn nyomukban – fegyveresek nagy tömege vonul, – s öröm fog el, ha szemem láttára – erős várak ostromába fognak – szakad, omlik a palánk, – s a sereg a parthoz érve – mindenhol árkokba ütközik, – miket egymásba font karók védenek... – Buzogányok, kardok, tarka sisakok – darabokra zúzott pajzsok, – pedig alig kezdődött még a tusa – rengeteg vitéz, mind csapdos fegyverével, – s a holtak és sebesültek lovai – máris indulnak hosszú vándorútra. – S a nagy csatának hevében – a dicső családok fiai – szívesen töretik fejüket s karjukat, – hisz' jobb halottnak lenni, mint legyőzött élőnek. – Mondom néktek, nincs oly íze – sem éteknek, sem italnak, sem álomnak, – mint mikor kétfelől hangzik a »Rajta!« – s nyerítenek a gazdát váró lovak az árnyékban. – »Segítség! Segítség!« kiáltják mindfelől, – s együtt hullanak az árkon túl a fűbe deli s apró vitézek – és szerteszét fekszenek a holtak, oldalukban – lándzsák csonkjai, végükön zászlóval."

Így dalolt a 12. század második felében egy trubadúr, aki valószínűleg nem volt más, mint a périgord-i kisnemes, Bertrand de Born.[250] A leírás pontossága és lendületessége elüt az akkoriban dívó konvencionális költészet ürességétől, és az átlagosnál jóval nagyobb tehetségre vall. A költő érzésvilága azonban nélkülöz minden eredetiséget: rengeteg költeményt ismerünk, amely ugyanebből a közegből származik, s ahol (igaz, jóval kevesebb tűzzel) ugyanez a közvetlen hang szólal meg. A „hamvasan jókedvű" háborúzásban – hogy egy kortársunk kifejezésével éljünk, akinek nem adatott meg, hogy közelről lásson ilyesmit – a nemes mindenekelőtt jó alkalmat talált rá, hogy megmutassa a nemes állatokéval rokon fizikai erejét, melyet gyermekkorától fogva állandó szakszerű gyakorlatozással fejlesztett. „Ki tizenkét esztendős koráig az iskolapadot koptatta, s nyeregbe nem ült soha, az nem jó semmi másra, mint hogy papnak menjen": ez a régi, Karoling-kori szállóige századokkal később is fölbukkan egy német köl-

tőnél.[251] Az eposzok bővelkednek a párviadalok végeérhetetlen leírásában, melyek ékesszólóan árulkodnak a kor lelkületéről. Egyhangúságuk halálra untatja a mai olvasót, aki nehezen hiszi el, hogy a korabeli hallgatóság annyi örömöt lelt az efféle elbeszélésekben. (Így reagál az otthon ülő ember a sportversenyekről szóló tudósításokra.) A jó lovag képmását bemutató irodalmi alkotások és krónikák egyaránt kiemelik atlétikus tulajdonságait: „jó csontú", „óriás kezű s lábú", „hatalmas termetű", testét tiszteletre méltó sebhelyek ékítik, válla széles, csakúgy, mint lovasemberhez illően a „lába köze". S minthogy az ilyen erő megfelelő táplálkozást igényel, a vitéz étvágya mindenki másén túltesz. A korai időkből származó, helyenként még barbár hangvételű *Chanson de Guillaume*-ben Dame Guibourc így szól urához, miután férje unokaöccse, az ifjú Girart a vár nagytermében elfogyasztotta a fölszolgált ételeket:

Istenemre, édes uram, véredre vall,
Hogy ez deli ifjú ártánycombot így fal,
S két húzásra ledönt hordó bort torkába,
Harci kedvét bizony bánja szomszédsága.[252]

Szinte fölösleges mondanunk, hogy attól még senki sem lesz eszményi lovag, ha hajlékony és izmos a teste. Bátorságra is szükség van. S a háború azért is tölti el lelkes ujjongással ezeket az embereket, akiknél a vakmerőség és a halál megvetése hivatásbeli erénynek számít, mert alkalmat ad a bátorság megnyilvánulására. E vitézség persze nem zárja ki, hogy a lovagok olykor pánikba essenek – gondoljunk csak a vikingekkel szembeni meghátrálásaikra –, sem azt, hogy időnként a primitív népek ravaszságaihoz folyamodjanak. Ám a történelem és a legendák egybehangzó tanúsága szerint a lovagi osztály tagjai tudtak verekedni. Elvitathatatlan hősiességük számos forrásból táplálkozott. Hol az egészséges ember puszta fizikai föloldódásaként jelentkezett, hol a tehetetlen düh megnyilvánulásaként: utóbbira maga a „bölcs" Olivier a példa, aki „halálos gyötrelmében" azért oszt rémisztő csapásokat, hogy „megtoroljon minden megtorlandót". Máskor a vezér vagy – szent háború idején – valamilyen ügy iránti odaadás sarkallja a vitézt. De említhetjük az egyéni vagy a kollektív dicsőség szomját, továbbá az elkerülhetetlen sorsba való fatalista belenyugvást, amire a *Nibelungének* szolgáltatja az egyik legmegragadóbb irodalmi példát. Végül ne feledkezzünk meg a kilátásba helyezett túlvilági jutalmakról sem, melyek nemcsak az Istenük ügyéért életüket áldozó hősöket, hanem az uruk szolgálatában eleső vazallusokat is meg kellett hogy illessék.

A veszélynek mindenkor fittyet hányó lovagok számára a háború azért is számított kellemes foglalatosságnak, mert orvosságot találtak benne az unalomra. A mindennapi élet többnyire csak szürke egyhangúságot tartogatott az olyan emberek számára, akik kulturáltsága még sokáig meglehetősen alacsony fokon

rekedt meg, s akiket – leszámítva néhány főurat és környezetüket – nemigen foglalkoztattak súlyos hivatalos teendők. A lovagok szórakozásra vágytak, s ha már szülőföldjükön nem tudták csillapítani kalandvágyukat, akkor távolabbi vidékeken kerestek maguknak kellemes időtöltést. A vazallusaitól mindig pontos szolgálatellátást követelő Hódító Vilmos birtokai elkobzásával büntette egyik hűbéresét, mert az illető engedélye nélkül merészelt részt venni az ibériai keresztes hadjáratban. A király így okolta döntését: „Nem hinném, hogy akadna a seregben nálánál jobb lovag; ám állhatatlan, tékozló, s hol erre, hol arra kóborol."[253] De hány meg hány más lovag akadhatott, akiről ugyanezt elmondhatta volna? Nem kétséges, hogy főleg Franciaországban volt sok híve az efféle vándoréletnek. Ennek az volt az oka, hogy a mohamedánoktól félig még megszállt Ibériai-félszigettel és – kisebb mértékben – a szláv népekkel határos Németországgal ellentétben a francia föld nem kínált számukra könnyen elérhető hódítási vagy portyázási területeket, s a nagy császári hadjáratokkal járó kötöttségek és gyönyörűségek is ismeretlenek maradtak a számukra. Valószínű az is, hogy mind közül a francia lovagi osztály volt a legnépesebb, s ennélfogva lehetőségeik is szűkösebbek voltak. Többen is fölfigyeltek rá, hogy az összes francia tartomány közül Normandia bővelkedett leginkább a merész kalandorokban: már a német Freisingi Ottó is emlegette „a normannok fölöttébb nyugtalan fajtáját". Talán a viking vér buzgott túlságosan bennük? Lehetséges. De elsősorban arról van szó, hogy ebben az erősen centralizált fejedelemségben a hercegek már korán viszonylagos békét teremtettek, s a hadfiak kénytelenek voltak más tájakon keresni a hőn várt alkalmat a kardcsapások osztogatására. Nem sokban különbözött a helyzet Flandriában sem, ahonnan a harcosok szinte ugyanekkora tömege indult vándorútnak.

Ezek a kóbor lovagok – a szó ebben a korban született[254] – segítséget nyújtottak az ibériai keresztényeknek a félsziget északi részének a mohamedánoktól való visszafoglalásában, létrehozták a dél-itáliai normann államokat, és bizánci zsoldosokként már az első keresztes hadjárat előtt bejárták a Keletre vezető utakat, mielőtt Krisztus sírjának elfoglalásában és védelmezésében lelték volna meg legkedveltebb foglalatosságukat. A szent háború a kaland és a kegyes cselekedet kettős igézetével vonzotta őket, akár Ibéria, akár Szíria volt a hadszíntér. „Nem kell immár rideg életet élnünk a rendek legzordonabbikában – zengi az egyik trubadúr –, e tettek dicsőségünkre válnak, sőt a poklot is elkerüljük: mi mást kívánhatnánk még?"[255] E vándorlásoknak is részük volt abban, hogy fönnmaradt az összeköttetés azok között a világok között, amelyeket egyébként óriási távolságok és rendkívül éles ellentétek választottak el egymástól, illetve hogy az európai – és elsősorban a francia – kultúra saját övezetén kívül is terjedhetett. Elgondolkoztató például a „francus" Hervé sorsa, aki éppen a Van-tó partvidékét vigyázta csapataival, amikor egy emír 1057-ben foglyul ejtette. Ugyanakkor a legféktelenebb társadalmi csoportokon ejtett efféle érvágások elejét vették an-

nak, hogy továbbra is örökös helyi csatározások fojtogassák a nyugati civilizációt. Tudták a krónikások is, hogy mihelyt a keresztesek útra kelnek, a vidékre visszatér a békesség, s mindenki szabadabban lélegezhet.[256]

A hadviselés néha a jogilag előírt kötelesség teljesítését, máskor viszont – és ez volt a gyakoribb eset – a puszta kedvtelést jelentette a lovag számára, de az is megesett, hogy a becsület szólította a harcmezőre. A 12. században például egész Périgord földjét vér áztatta, mert az egyik nemesúr nem volt hajlandó véka alá rejteni véleményét, miszerint egyik nemes szomszédja úgy viselkedett, mint valami kovácsmester.[257] A háborúzás azonban mindemellett – és talán elsősorban – jövedelemforrást jelentett. Valójában ebben állt a nemesi ipar.

Korábban ízelítőt adtunk Bertrand de Born túláradó harci lírájából. Ám a költő maga sem titkolta, hogy nem éppen a legnemesebb okok késztették elsősorban arra, hogy „ne lelje kedvét a békében". Miért kívánom én, írja egy helyütt, „hogy a gazdag emberek gyűlöljék egymást?" „Azért, mert a gazdag ember sokkal nemesebb, nagylelkűbb és vendégszeretőbb háborúságkor, mint békében." S az ellenségeskedések kitörésének hírére még nyersebben fogalmaz: „Jól mulatunk majd. Hisz a bárók szeretni fognak bennünket... s ha azt akarják, tartsunk ki mellettük, barbarinókat [Limoges-ban vert pénzérméket] nyomnak majd a markunkba." De a háború iránti olthatatlan rajongás más okból is táplálkozik: „Trombiták, dobok, jelvények és lándzsazászlók – lobogók, fekete s fehér paripák – vonulnak majd nemsokára szemünk előtt. Fényes nap lesz az, – mert veszti majd vagyonát az uzsorás – s nappal sem lesz nyugta sem megrakott jószágnak, – sem polgárembernek, sem kereskedőnek, – ki Franciaföld útjait tapossa; – ám gazdaggá lesz, ki szíves-örömest elveszi a másét." A költő „vavasszornak" mondta magát, vagyis egyike volt azoknak az ősi udvarházakban élő kis hűbéreseknek, akiknek élete nemcsak a vidámságot nélkülözte, hanem a kényelmet is. A vezérek adományaival és a gazdag zsákmánnyal járó háborúk viszont javíthattak a helyzetükön.

A tekintélyét és a saját jól fölfogott érdekeit szem előtt tartó főúr nem takarékoskodhatott a nagylelkű ajándékokkal azokkal a vazallusokkal szemben sem, akiket a rideg kötelesség szólított zászlaja alá. Sőt a vezérnek kétszer olyan bőkezűnek kellett lennie, mint máskor, ha a hűbéreseket az előírt szolgálati időn túl akarta maga mellett tartani, ha messzi expedíciókra akart indulni velük, vagy ha az egyre szigorúbb szokásjogban engedélyezettnél gyakrabban tartott igényt a megjelenésükre. Tegyük hozzá, hogy a vazallusokból álló egységek egyre csökkenő harci ereje folytán hamarosan nem akadt már olyan sereg, amely nélkülözhette volna a kóborló fegyveres csoportok segítségét, akik mindig készen álltak a kalandra, föltéve hogy a nagy kardcsapások osztogatása mellett csábító zsákmány is ígérkezett. Bertrand-unk cinikus szavakkal ajánlja föl kardját Poitiers grófjának: „Segíthetnélek téged, uram. Nyakamban ott lóg a pajzs, fejemen a sisak... Ám hogyan kelnék hadra, ha egy garasom sincs?"[258]

Semmi sem volt becsesebb ajándék a harcosok számára, mint amikor vezé-

rük engedélyt adott a zsákmányszerzésre. Leginkább ezt a fajta hasznot tartotta szem előtt a lovag is, amikor a saját szakállára vett részt az apró helyi csatározásokban. Mellesleg a zsákmány a javak mellett emberekből is állhatott. A keresztény törvény persze tiltotta a foglyok rabszolgaságba döntését, s legföljebb az fordulhatott elő, hogy néhány parasztot vagy kézművest erőszakkal arra kényszerítettek, hogy máshol telepedjen le. A váltságdíj-követelés viszont megszokott dolognak számított. A keménykezű és bölcs uralkodó megtehette, hogy Hódító Vilmoshoz hasonlóan halálukig tartja fogva ellenségeit, ha egyszer a keze közé kerültek. A harcosok többsége azonban nem látott ily messzire. A váltságdíj-követelés általánosan elterjedt szokása olykor súlyosabb következményekkel járt, mint egykoron a rabszolgaságba taszítás. A csata estéjén, meséli a költő, aki valószínűleg szemtanúja volt hasonló eseményeknek, Girard de Roussillon és emberei lemészárolták a névtelen foglyok és sebesültek tömegét: csak a várurak életét kímélték meg, akik szépen csengő dénárok ellenében kiválthatták magukat.[259] A fosztogatás pedig hagyományosan a jövedelemszerzés elfogadott formájának számított, olyannyira, hogy az írásbeliség térhódításával a jogi szövegek egyenesen így is kezelik, akár a barbár törvényeket, akár a 13. században elszegődött katonákra vonatkozó szerződéseket tekintjük. A seregeket hatalmas társzekerek követték, hogy a harcosok ezeken halmozhassák föl a megszerzett javakat. A legveszedelmesebb következmény abban jelentkezett, hogy az erőszak úgyszólván jogszerű formái – az utánpótlás nélküli hadseregek elkerülhetetlen rekvirálásai, illetve az ellenség vagy annak alattvalói ellen véghezvitt megtorlások – számtalan, gyakorlatilag érzékelhetetlen átmeneten keresztül a durva és kisszerű banditizmusba torkollhattak: a utakon haladó kereskedőket rendszeresen kifosztották, s a 13. század elején egy katalán kisnemes azzal zaklatta makacsul a Canigou-i apátság környékén élő szomszédait, hogy aklaikból és baromfiudvaraikból juhot, sajtot, csirkét rabolt. A legjobbak különös szokásokra tettek szert. Guillaume Maréchal kétségkívül vitéz lovag volt. Ám abban az időben, amikor még birtoktalan fiatalemberként egymás után kereste föl a franciaországi lovagi tornákat, egy alkalommal egy nemes kisasszonyt menekítő szerzetessel találkozott az úton, aki nagy jámboran azt is bevallotta neki, hogy pénzét uzsorakamatra adott kölcsönökkel igyekszik majd gyarapítani. Guillaume erre minden különösebb aggály nélkül elragadta a szerencsétlen pára dénárjait, büntetésül az általa forralt sötét tervek miatt. Egy bajtársa még így is szemrehányást tett neki, mert meghagyta a barát lovát.[260]

Az ilyen magatartás magától értetődően az élet és az emberi szenvedés mélységes megvetését föltételezte. A feudális kor háborúi nem operettkatonákat kívántak. Gyakran jártak olyan cselekedetekkel, amelyekben hiába keresnénk a lovagiasság vonásait. Így például a győztesek nemegyszer – olykor egyenesen adott szavukat megszegve – lemészárolták vagy megcsonkították azoknak a helyőrségeknek a katonáit, amelyek „túl sokáig" álltak ellen. A seregek mozgásának mintegy természetes velejárója volt az ellenség termőföldjeinek elpusztí-

tása, hiába tiltakozott a költő Huon de Bordeaux vagy később a jámbor Szent Lajos király az ártatlanokat szörnyű nyomorba döntő „mezei dúlások" ellen. A valóságot híven tükröző német és francia eposzok egyaránt bővelkednek a köröskörül „füstölgő" tájak leírásában. „Az igazi háború tűzzel és vérrel jár", írta a dolgokat nem takargató Bertrand de Born.[261]

A *Girard de Roussilon* költője és IV. Henrik császár névtelen biográfusa műveik egy-egy meglepően egybecsengő részletében bemutatják, mit hoz a béke visszatérte a „szegény lovagoknak": retteghetnek a hatalmasok megvető tekintetétől, akiknek immáron semmi szükségük rájuk, követeléseiket behajtani igyekvő uzsorások leselkednek rájuk, tajtékzó ménjüket nehéz igáslóra, aranyos sarkantyújukat közönséges vassarkantyúra kell váltaniuk – vagyis válságba jut gazdaságuk és társadalmi tekintélyük.[262] A kereskedő és a paraszt számára viszont ismét lehetőség nyílik a munkára, a megfelelő táplálkozásra, vagyis az életre. Adjuk át újra a szót a *Girard de Roussillon* fölöttébb éleslátó *trouvère*-jének. A száműzött, bűnbánó Girard feleségével bolyong az országban. Ha kereskedőkkel találkoznak, a hercegnő óvatosságból azt igyekszik elhitetni velük, hogy a számkivetett, akinek fölismerni vélik a vonásait, már nincs az élők sorában: „Girard halott: láttam, amint a föld befogadja testét." „Hála néked, Isten – válaszolják a kereskedők –, hisz folyvást háborúzott, mindenféle bajt szabadítva reánk." E szavakra elsötétült Girard tekintete, s ha vele lett volna kardja, „mentén levágta volna egyiküket". Ez az élettel teli epizód jól példázza a társadalmi osztályokat egymástól elválasztó ellentétet. A bátorságra és hadi jártasságra sokat adó lovag is megvetette a nem fegyverforgató – *imbellis* – népeket, vagyis a parasztokat, akik a seregek láttán messzire iramodtak „akár a szarvasok", csakúgy, mint később a polgárokat, akiknek gazdasági hatalma annál gyűlöletesebbnek tűnt a szemében, mert titokzatos és az övétől homlokegyenest eltérő tevékenységből származott. Ha a vérontásra való hajlam általánosnak mondható is – az apátok közül is többen kolostori gyűlölségeknek estek áldozatul –, a „nemesek" kis társadalmi csoportját az különböztette meg a többitől, hogy ők a háborút a dicsőség és a megélhetés szükséges forrásának tekintették.

A nemes otthoni élete

A háborúskodások közepette persze elkerülhetetlenül akadtak holt évadok. A lovagi osztály azonban nemesi életformája folytán ekkor is elkülönült a társadalom más csoportjaitól.

Nem szabad azt képzelnünk, hogy életük szükségképpen falusias környezetben zajlott. Itália, Provence vagy Languedoc földjén már több ezer éves nyomokat hagytak a mediterrán kultúrák, s ezek az örökségek a Római Birodalom idejében egységes rendszerré szerveződtek. E vidékeken minden apró népcsoport hagyományosan egy-egy város vagy városka köré települt, mely egyszerre

szolgált székhelyül, vásárul és kegyhelyül, s ekképp itt volt a hatalmasságok állandó lakóhelye is, akik sohasem szakadtak el e régi alapítású városoktól, s minden nagyszabású átalakulásból kivették a részüket. A városiasság a délvidéki nemesség egyik eredeti sajátosságának számított a 13. században. Itáliától eltérően – írja a pármai születésű Ferenc-rendi szerzetes, Salimbene, aki fölkereste Szent Lajos országát – a francia városokat csak polgárok lakják, a lovagok a birtokaikon élnek. Ám ez a különbség, ami többé-kevésbé elmondható a derék ferences koráról, korántsem volt ennyire éles a hűbériség első korszakában. Nem vitás, hogy a 10. vagy a 11. században elsősorban Németalföldön és a Rajnán túli Németországban a szinte a semmiből keletkezett, tisztán kereskedővárosok – Gent, Brügge, Soest, Lübeck és mások – falai között a vezető réteg szinte kizárólag a kereskedelemben meggazdagodott emberekből állt. Előfordult, hogy egy-egy fejedelmi várúr jelenléte folytán néhány familiáris vazallus, illetve szolgálati idejét töltő hűbéres is élt ezekben a városokban. Ezzel szemben a régi, római alapítású városokban – például Reimsben vagy Tournai-ben – a jelek szerint már régóta jelentős számú lovag telepedett le, akik közül sokan nyilván a püspöki vagy az apátsági udvarokhoz kötődtek. Itálián vagy Dél-Franciaországon kívül a lovagi rétegek életmódja csak lassanként és a társadalmi osztályok fokozottabb differenciálódása révén különült el a tulajdonképpeni városlakókétól. A nemesek persze nem mondtak le arról, hogy néhanapján föl ne keressék a városokat, azonban csak ritka alkalmakkor, szórakozást keresve vagy valamilyen hivatal ellátása végett jelentek meg a falaik között.

Mellesleg minden a vidéki élet felé terelte őket. Egyre általánosabb szokássá vált, hogy a vazallusokat uradalmakból álló hűbérekkel jutalmazzák. Ugyanakkor a hűbéri kötelezettségek lazulásával az immár birtokba helyezett vazallusok mind több időt töltöttek otthonukban, távol a városok fölötti hűbérúri hatalmat gyakorló királyoktól, főuraktól vagy püspököktől. S ne feledjük, ezek a sportemberek természetükből fakadóan jobban érezték magukat a szabad levegőn. Egy német szerzetes megható történetet tár elénk egy gróf fiáról: hozzátartozói szerzetesnek szánják az ifjút, s amikor első ízben tapasztalja a kolostori elzárkózás kemény megpróbáltatását, még aznap fölkapaszkodik a monostor legmagasabb tornyába, hogy „legalább vándor lelke betelhessék a hegyek s mezők látványával, miken soha többé nem nyargalászhat".[263] E folyamatot szükségképpen fölgyorsította a polgári rétegek nyomása, melyek nemigen törekedtek rá, hogy tevékenységük és érdekeik iránt közömbös elemeket fogadjanak be maguk közé.

Bármennyi korrekcióra szorul is a kezdettől kizárólag vidéken élő nemességről kialakított kép, nem vitás, hogy amióta csak léteztek lovagok, Észak-Franciaországban, de sok esetben a Földközi-tenger partvidékén is legtöbbjük – mégpedig egyre növekvő számban – falusi udvarházban élte napjai nagy részét. A földesúri házak többnyire magukon a településeken belül vagy azok közvetlen közelében helyezkedtek el, s olykor több is akadt belőlük egy-egy faluban. Élesen elütöttek a környező szalmatetős kunyhóktól – akárcsak a városokban az

alsóbb néprétegek házaitól –, éspedig nemcsak amiatt, mert jobb építésűek voltak, hanem elsősorban azért, mert majdnem mindig védelemre is szolgáltak. A gazdagok természetesen azóta igyekeztek lakhelyeiket a rajtaütésektől megoltalmazni, amióta ilyen veszélyekkel egyáltalán számolniuk kellett. Ezért erősítették meg már a 4. században a *villá*kat is, ami egyben arról árulkodik, hogy a *pax romana* ekkoriban már eltűnőben volt a galliai vidékeken. Ez a szokás helyenként a frank korig élt tovább. Azonban a gazdag földbirtokos tulajdonában lévő „udvarok" legtöbbje, sőt maguk a királyi paloták is sokáig szinte teljesen híjával voltak a védműveknek. Csak a normann és magyar inváziókat követően jelentek meg az Adriától egészen az észak-angliai síkságokig a kijavított vagy újjáépített városfalak mellett azok a vidéki „erősségek", amelyek árnyéka ezután végleg rávetült Európa térképére. Számuk a belháborúk következtében egyre nőtt. Később majd megvizsgáljuk, milyen szerepet játszott a felsőbb – királyi vagy fejedelmi – hatalom a vártornyok elszaporodásában, illetve hogyan igyekezett építésüket engedélyhez kötni. Ennek azonban még nem jött el az ideje. Ugyanis a kisbirtokosok hegyeken-völgyeken elszórt, megerősített építményei majdnem mindig felsőbb jóváhagyás nélkül nőttek ki a földből. Alapvető, közvetlenül jelentkező és azonnal kielégítendő szükségletek hívták őket életre. Világosan látta ezt az egyik hagiográfus, jóllehet nem éppen rokonszenv sugárzik szavaiból: „ezek az egymással folyton viszálykodó, egymást mészárló emberek ilyképpen védekeznek ellenségeikkel szemben, ilyképpen diadalmaskodhatnak mások fölött, s így nyomhatják el alattvalóikat".[264] Egyszóval váraik révén védhették meg magukat, és váraik révén uralkodhattak másokon.

Ezek az építmények általában meglehetősen egyszerű típust követtek. Legelterjedtebb válfajuk – legalábbis a mediterrán országokon kívül eső területeken – sokáig a fából épült torony volt. A 11. század vége felé keletkezett *Szent Benedek csodatételei*nek egyik különös részlete leírja az egyik ilyen erőd fölöttébb kezdetleges elrendezését. Az emelet egyetlen teremből állt, ahol „a vezér... lakozott, beszélgetett, evett, aludt a háznéppel", a földszintet pedig az éléstár foglalta el.[265] Rendszerint árok vette szorosan körül. Néha még palánkból és döngölt földből kiépített, újabb árokkal övezett külső védőfal kerítette körbe az erődítményt. Így mód nyílt néhány gazdasági épület és a konyha biztonságos elhelyezésére, melyeket a tűzveszély miatt tanácsos volt valamivel távolabbra telepíteni. Szükség esetén itt találhattak menedékre az alattvalók, míg maga a torony nem volt közvetlen támadásnak kitéve; ráadásul nehezebben lehetett a fő erősség ellenében a leghatásosabb harcmodort, vagyis a gyújtogatást alkalmazni. Az erődítmény védelme azonban több fegyveres jelenlétét követelte meg, mint amennyit az egyszerű lovagok általában ki tudtak adni. Végül pedig a torony és a védőövezet többnyire természetes vagy – legalábbis részben – mesterséges dombon helyezkedett el: az emelkedő ugyanis megnehezítette a támadók dolgát, miközben a magaslatról jobban szemmel lehetett tartani a környéket.

Követ a mágnások használtak elsőnek erődítésre, azok a „gazdag *bastidor*ok", akiket Bertrand de Born is megénekelt, s akik gyönyörűséget leltek abban, hogy „mészből, homokból, terméskőből... kapukat, tornyocskákat, bástyákat, boltíveket meg csigalépcsőket" emeltessenek maguknak. A kő csak fokozatosan, a 12., sőt inkább a 13. században jelent meg a kis- és középnemesek lakóépületeinek építőanyagaként. Amíg a szűzföldek föltörése be nem fejeződött, addig könnyebb és olcsóbb volt az építőanyagot az erdőségekből kitermelni, mint a kőbányákból. Ráadásul a kőművesmunkához képzett munkaerőre volt szükség, míg a robotra mindig kéznél lévő bérlők többnyire nemcsak a favágáshoz, hanem az ácsmunkához is értettek valamicskét.

Természetesen olykor a paraszt is védelemre, menedékre találhatott az apró földesúri erődben. A kortársak azonban jó okkal rendszerint veszedelmes fészkeknek tekintették ezeket az építményeket. A béke fönntartására hivatott intézmények, a szabad közlekedés kialakításában érdekelt városok, továbbá a királyok vagy a fejedelmek legsürgetőbb teendője mindig e megszámlálhatatlan torony leromboltatása volt, amelyekkel a helyi „törpe zsarnokok" elborították a síkságokat. S mondhatnak bármit egyesek, az apróbb-nagyobb váraknak nemcsak Anne Radcliffe regényeiben voltak kútszerű, mély börtöneik. A 12. században újjáépített tournehemi erődítményt fölkereső Lambert d'Ardres nem feledkezik meg e pincebörtönök leírásáról, „ahol a rabok sötétben, szennyben, férgek társaságában rágják a keserűség kenyerét".

Amint az lakóhelyének jellegéből is kitűnik, a lovag állandó riadókészültségben élt. Az eposzok, sőt a lírikus költemények megszokott alakja a toronyőr, aki a magasból kémleli éjszakánként a vidéket. Lejjebb, a szűk erődítmény két vagy három szobájában él a kevés számú állandó lakó, akikhez néha átutazó vendégek társulnak. Egymással szoros közelségben, valóságos promiszkuitásban élnek, részben a helyszűke folytán, elsősorban viszont az akkori szokások miatt, amelyek még a társadalom legmagasabb köreiben is a hatalmasságok életének elkerülhetetlen velejárói voltak. A főurak szinte lélegzetet sem vehettek kísérőik – fegyvereseik, inasaik, vazallusaik, „tápláltként" a gondjukra bízott ifjú nemeseik – nélkül, akik kiszolgálták, vigyázták őket, társalogtak velük, s amikor eljött az álom ideje, egészen a hitvesi ágyig oltalmazták lépteiket. Illem ellen való, ha a nemesúr egyedül étkezik, vallották még a 13. századi Angliában is.[266] A nagyteremben hosszú asztalok álltak, s az ülések mindig padszerűen voltak kialakítva, hogy az embereket egymás mellett helyezhessék el. A szegények a lépcső alatt húzták meg magukat. Ilyen helyen távozott az élők sorából két híres vezeklő férfiú, a legendabeli Szent Elek *(saint Alexis)* és a valóságban is létezett Simon de Crépy gróf. Ez a minden magányos elmélkedést kizáró életmód ekkoriban általános volt: még a szerzetesek is hálótermekben, nem pedig külön cellákban aludtak. Néhányan éppen azért menekülnek a remeteségbe, a szerzetességbe vagy a vándoréletbe, mert akkoriban ezek voltak

az egyedül lehetséges magányos életformák. A nemesség körében ezek a szokások összhangban álltak művelődésük formáival is: az ismereteket ugyanis nem annyira a könyvek és az egyéni tanulás, mint inkább a hangos fölolvasások, az ütemesen skandált elbeszélések és az emberi kapcsolatok közvetítették.

Nemesi foglalatosságok és szórakozások

A nemes lakóhelye folytán többnyire falusinak számított ugyan, de egy világ választotta el a földművesektől. Ha kapát vagy ekeszarvat fogott volna a kezébe, az kiváltságai elvesztésének jele lett volna, amint az egy szórakoztató anekdotagyűjtemény tanúsága szerint meg is esett egy szegény lovaggal. S ha olykor előfordult is, hogy el-elnézte a mezőkön dolgozó parasztokat vagy a saját földjein aranyló termést, a jelek szerint nemigen irányította közvetlenül a mezőgazdasági munkákat.[267] Később, amikor napvilágot látnak majd a gyümölcsöző uradalmi gazdálkodásról írott kézikönyvek, nem az urasághoz szólnak majd, hanem a tiszttartókhoz, s a gazdálkodó nemesember csak a 16. században, a vagyonok átrendeződése idején jelenik majd meg. Igaz, a telkesei fölött gyakorolt bíráskodási jogok hatalma egyik alapvető forrását képezik, ám ezeket már nemigen gyakorolja saját maga, hanem átengedi őket paraszti származású intézőinek. Kétségtelen viszont, hogy az igazságosztás a lovag megszokott – egyébként meglehetősen ritka – békés foglalatosságai közé tartozik. Többnyire csak saját osztálya keretein belül fejt ki ilyen tevékenységet: hol saját vazallusai fölött ítélkezik, hol a hűbérúr által fölállított bíróság tagjaként dönt a vele egy rangban lévők perében, míg Angliában és Németországban – vagyis azokban az országokban, ahol fönnmaradtak a közbíróságok – a grófsági vagy a járási törvényszék munkájában vesz részt. Ebből következően a jogi kultúra alkotta a lovagi világban meghonosult műveltség egyik legkorábbi rétegét.

A harcos élet szeretete a sajátosan nemesi szórakozásokra is rányomta a bélyegét.

Mindenekelőtt a vadászatról kell szólnunk, amely, mint láttuk, több volt puszta játéknál. Ugyanis a mi világunktól eltérően az akkori európai embert még nem a vadállatok kipusztításával végleges pacifikált természet vette körül. S minthogy a nem megfelelően táplált, találomra kiválasztott háziállatokból csak szánalmas minőségű ételek kerülhettek az asztalra, a hús túlnyomó része – elsősorban persze a gazdagok körében – vadhús volt. Mivel a vadászat úgyszólván szükséges tevékenységnek minősült, szoros értelemben nem válhatott osztálymonopóliummá. Bigorre-ban a 12. század elején a parasztok számára megtiltották ugyan a vadak elejtését, az ilyen tilalom azonban kivételnek számít.[268] A királyok, a fejedelmek és a hűbérurak persze saját hatalmi körükön belül mindenütt azon voltak, hogy egyes területeken maguknak tartsák fönn a vad

űzésének a jogát: az „erdőségben" (a francia *forêt* szó eredetileg őrzött vadászterületet jelentett, akár voltak rajta fák, akár nem) csak ők vadászhattak nagyvadra, a „vadaskertekben" pedig rajtuk kívül más nem ejthetett zsákmányt. Ezeknek az igényeknek a jogi alapja homályban marad előttünk: minden valószínűség szerint egyszerűen csak a föld gazdájának az akarata érvényesült, s magától értetődik, hogy a királyi erdőségeknek helyenként a megművelhető földterületek rovására való kialakítása, illetve a tilalmak bevezetése kapcsán a legfurcsább túlhajtásokat meghódított országban, vagyis a normann királyok Angliájában tapasztaljuk. Ezek az önkényes rendelkezések egy adott osztályra ténylegesen jellemző hajlam szívós elevenségéről tanúskodnak. De ugyanez mondható el a bérlőkre kirótt szolgáltatásokról, amelyek egyebek között az uraság kutyafalka elszállásolását és élelmezését vagy évad idején a nagy vadásztársaságok céljaira szolgáló erdei „kalibák" fölállítását foglalták magukba. A sankt galleni szerzetesek azzal vádolták a falunagyokat, hogy a nemesség soraiba kívánnak fölvergődni, s mindenekelőtt azt rótták föl nekik, hogy kutyákat tartanak, amelyeket nyúlra, sőt ami még rosszabb, farkasra, medvére és vaddisznóra uszítanak. Ahhoz, hogy valaki e sport legvonzóbb válfajait űzhesse – ide tartozott az agárfalkával való vadászat vagy az ázsiai síkságok lovas kultúráitól a nyugatiak által sok egyéb mellett eltanult sólyomvadászat –, ahhoz vagyonra, szabad időre és szolganépre volt szükség. Nemcsak az egyik guines-i grófról mondhatta volna el házi krónikása, hogy „hamarább kapta föl a fejét a karvaly szárnycsapásaira, mint a pap szavaira", és mások szájából is elhangozhattak volna azok a bájosan együgyű szavak, amelyekre az egyik *jongleur* énekében a meggyilkolt hős körül halálos fájdalommal vonyító kutyafalka látványa indította az egyik szereplőt: „Nemes ember vala: hőn szerették őt kutyái."[269] A vadászat közelebb hozta a harcosokat a természethez, s ekképp olyan elemekkel bővítette világlátásukat, amelyekre más módon sohasem tehettek volna szert. A lovagi költők, akiknek a francia líra mellett a német *Minnesang* is annyit köszönhet, vajon hogyan tudták volna oly érzékletes hangon megénekelni a hajnalt vagy május havának örömeit, ha társadalmi csoportjuk hagyományainak megfelelően nem arra nevelik őket, hogy „ismerjék a fát s a folyót"?

A másik fő foglalatosság a lovagi torna volt. A középkorban többnyire viszonylag újabb keletű intézménynek tartották, s sokat emlegették is állítólagos föltalálójának, egy bizonyos Geoffroi de Preuillynek a nevét, aki a közhiedelem szerint 1066-ban halálozott el. Valójában azonban már a legrégebbi korokban is vívtak ilyen színlelt csatákat: gondoljunk csak azokra a néha halállal végződő „pogány játékokra", amelyekről a triburi zsinat is megemlékezett. A nem annyira keresztény, mint inkább átkeresztényített ünnepeken a nép fiai továbbra is hódoltak ennek a szokásnak, s ide tartoztak azok a „pogány játékok" is – figyelemre méltó az elnevezés újbóli fölbukkanása –, melyek egyikén több más ifjú társaságában egy vendôme-i varga fia is részt vett 1077-ben, s ott halálos sebet

kapott.[270] A fiatalok közötti csatározások persze majdnem minden nép hagyományában megtalálhatók. A színlelt csaták minden időkben a hadseregek fölkészítését és szórakoztatását szolgálták: a „strassburgi esküvel" megkoronázott híres találkozó során Kopasz Károly és Német Lajos is rendeztettek ilyen látványosságot saját kedvtelésükre, s nem találták rangjukhoz méltatlannak, hogy maguk is részt vegyenek benne. A feudális kor azt a sajátos újdonságot hozta e téren, hogy ezekből a katonai vagy népi viadalokból kialakította a fiktív csaták egy sajátos típusát: ezek a tusák viszonylag szigorú szabályok között, általában különböző díjakért folytak, és – ami fölöttébb lényeges – kizárólag a vívásban jártas, lóháton küzdő és lovagi fegyverzetű férfiak vehettek részt rajtuk – vagyis egy társadalmi osztály sajátos szórakozása volt, s népszerűségével a nemesség körében semmi sem versenyezhetett.

Minthogy ezekre a jelentős kiadásokkal járó rendezvényekre általában a király, illetve a főurak által időnként tartott udvari ünnepségek alkalmával került sor, a viadalok kedvelői állandóan rótták az utakat a különböző tornák színhelyei között. Nemcsak vagyontalan, olykor „kompániákba" tömörült lovagokat találunk soraikban, hanem rendkívül előkelő nagyurakat is, így például Hainaut grófját, IV. Balduint vagy angol hercegeket, köztük az „ifjú királyt", Henriket, aki egyébként távolról sem tündökölt az összecsapások során. Hasonlóan a mai sportversenyekhez, a lovagok is területi alapon sorakoztak föl, s nagy botrány tört ki azon a napon, amikor a Gournay mellett tartott viadalon a hainautiak az Île-de-France-iak táborába álltak, ahelyett, hogy a flamandokhoz és a vermandoisbeliekhez csatlakoztak volna, akik – legalábbis ezen a küzdőtéren – szokásos szövetségeseiknek számítottak. Bizonyosra vehető, hogy az ilyen játékok során kialakított szövetségek hozzájárultak az egyes tartományok közötti szoros kapcsolatok végleges meggyökereztetéséhez, annál is inkább, mert ezek a csatározások távolról se mindig bizonyultak víg mulatságnak: nem voltak ritkák a sebesülések – sőt a *Raoul de Cambrai* költőjével szólva, olykor annyira „elfajult a tusa", hogy a küzdő felek halálos csapásokat mértek egymásra. Ennélfogva a legkörültekintőbb uralkodók egyáltalán nem pártolták ezeket a szórakozásokat, amelyek során fölöslegesen omlott vazallusaik vére. II. Plantagenêt Henrik kifejezetten be is tiltotta őket Angliában. Ugyanezen okból – s azért is, mert ezek a viadalok rokonságban álltak a „pogányságtól bűzlő" népünnepélyek mulatságaival – az egyház is szigorúan ellenezte őket, olyannyira, hogy a viadalokon halálosan megsebesült lovagokat nem volt hajlandó szentelt földben eltemetni, még ha az illetők bűnbánatot tanúsítottak is. Azonban a tornák a politikai és egyházi törvények ellenére kérlelhetetlenül folytatódtak, ami arra vall, hogy mélyen gyökerező igény hívta életre őket.

Hozzá kell tennünk, hogy – akárcsak az igazi háborúkban – a harci szenvedély itt sem volt minden érdek nélkül. Az ügyesség és az erő haszonnal is járt, hiszen a győztes gyakran elnyerte a vesztes fölszerelését és lovát, sőt olykor magát a legyőzött ellenfelet is, akit csak váltságdíj ellenében bocsátott szabadon. Nem

egy „tornahős" lovag húzott nem kis hasznot fegyverforgatási tudományából. Mint látjuk, a „harci tűz" és a nyereségvágy elválaszthatatlanul fonódott egymásba a nemesek háborúszerető lelkületében.[271]

Viselkedési szabályok

Magától értetődik, hogy ennek az életmódja és vezető társadalmi szerepe folytán egyértelműen körülhatárolt osztálynak előbb-utóbb ki kellett alakítania saját viselkedési kódexét. Ezek a normák azonban csak a hűbériség második korszakában forrtak ki: ekkor érkezett el minden tekintetben a tudatosulás időszaka.

1100 táján született meg, majd terjedt el a nemesi értékek összességének jelölésére szolgáló, sokatmondó *courtoisie* („udvariasság") szó; e terminus a *cour* („udvar") szóból képződött, melyet ekkoriban még *t*-vel a végén írtak (és ejtettek). Ezek a szabályok a legnagyobb főurak és a királyok körül kialakult, időleges vagy állandó gyülekezetekben jöttek létre. A vártornyokba zárkózott magányos lovagok környezetében sohasem születhetett volna meg, hiszen kialakulásuk előfeltétele volt, hogy az emberek versengjenek, és gondolatokat cseréljenek egymással. Ez a magyarázata annak, hogy az erkölcsi érzék fejlődése a nagy fejedelemségek, illetve monarchiák megszilárdulásával, valamint az intenzívebb társasági élet visszatérésével áll összefüggésben. Ahogy a *courtois* melléknév eredeti jelentésének megfelelően egyre „nagyvilágibb" értelmet nyert, úgy egyre szélesebb körben terjedt el a fennköltebb jelentést hordozó *prudhomme* („becsületes", „derék") szó. Szent Lajos szerint – aki a szerzetesi erények mellett a világiasság jogainak is igyekezett érvényt szerezni – ez a szó akkora erkölcsi nagyságra vallott, hogy már a puszta kiejtése is „betölti a szájat". A jelentésváltozás ebben az esetben is fontos tanulságokat hordoz a számunkra. A *prudhomme* szó értelme ugyanis eredetileg megegyezett a *preux*-ével, amelynek meglehetősen tág korai jelentése – „hasznos", „kiváló" – fokozatosan leszűkült a katonai erények jelölésére. A két szó útja akkor vált szét – s a *preux* tovább őrizte hagyományos jelentését –, amikor már az a fölfogás érvényesült, hogy pusztán ereje és bátorsága folytán senkiből sem lesz tökéletes lovag. „Nagy különbség van a *preux [un homme preux]* és a *prudhomme* között", jelentette ki állítólag Fülöp Ágost, aki az utóbbit sokkal többre tartotta az előbbinél.[272] E puszta szellemességnek tűnő mondat voltaképpen ékesen tanúsítja, milyen átalakuláson ment keresztül a lovagi ideál.

Akár egyszerű illendőségi szokásokról, akár valódi erkölcsi alapelvekről legyen szó, akár a szoros értelemben vett *courtoisie*-ra, akár a *prudhommie*-ra gondolunk, az új magatartási kódex szülőházája vitathatatlanul a franciaországi és a Mosel vidéki udvarokban keresendő (utóbbiak egyébként nyelvük és viselkedéskultúrájuk szempontjából franciának tekintendők). A francia divatot a 11. századtól már Itáliában is utánozták.[273] A következő két évszázadban ezek a

hatások még erőteljesebben érvényesültek: jól tanúsítja ezt a német lovagi élet szókincse, amely tele van a fegyvereket, ruhadarabokat, viselkedési szokásokat jelölő *welsch* („idegen") szavakkal, amelyek főleg Hainauton, Brabanton vagy Flandrián keresztül jutottak el keleti szomszédainkhoz. A *Höflich* sem más, mint a *courtois* tükörszava. Ezek a kölcsönszavak nem csak az irodalmi alkotások révén terjedtek el. Számos ifjú „teuton" nemes a nyelv mellett az illemszabályokat is elsajátította a francia hercegek környezetében. Wolfram von Eschenbach költő egyenesen „a derék lovagok földjének" nevezi Franciaországot. Az az igazság, hogy ennek az arisztokratikus kultúrformának a kisugárzása csak egyik aspektusa volt annak az általánosan érvényesülő hatásnak, amelyet a francia kultúra a maga egészében ebben az időben Európa valamennyi országára – és magától értetődően főleg a legelőkelőbb társadalmi osztályokra – gyakorolt. Az egész kontinensen elterjedtek a francia művészeti és irodalmi stílusok, óriási tekintélynek örvendtek a chartres-i, majd a párizsi iskolák, miközben a francia úgyszólván nemzetközi nyelvvé lépett elő. Ennek néhány okát nem is olyan nehéz földerítenünk. A legkalandvágyóbb lovagok a franciák voltak, akik keresztül-kasul bejárták a nyugati világot, miközben a kereskedelemnek a németországit jóval megelőző (de valójában csak az itáliait követő) térhódítása folytán az ország viszonylagos prosperitásnak örvendhetett. Franciaországban a lovagi osztály már korán elvált az *imbelles*-ek hadviselésre alkalmatlan gyülevész népétől, s a számtalan helyi háborúság ellenére az ország testét nem szabdalták akkora viszályok, mint Németországét a császárság és a pápaság harcai során. Fölmerülhet azonban a kérdés: vajon nem hiú erőfeszítés annak magyarázatával próbálkozni, ami az emberről alkotott tudásunk jelenlegi állapotában a megmagyarázhatatlan dolgok tartományába utalandó, vagyis egy adott kultúra *tonus*ának és delejes tulajdonságainak a megragadásával kísérletezni?

„Ezt a napot majd hölgyeink szobáiban is emlegetni fogjuk", jelentette ki Soissons grófja a manszurai csata forgatagában.[274] Ez a mondat, amelyhez hiába keresnénk hasonlót a gesztaénekekben, de amely több 12. századi regényhős szájából is elhangozhatott volna, arról árulkodik, hogy előtérbe került a társasági élet, s vele a nők szerepe. A nemesasszonyt sohasem zárták a gineceumba. Szolgálóitól körülvéve vezette a házat, s megesett, hogy ő intézte – olykor kemény kézzel – a hűbérbirtok igazgatását is. A művelt, szalonjában vendégeket fogadó úrhölgy típusát azonban csak a 12. század hozta létre. Mélyreható változással van dolgunk, hiszen elég arra gondolnunk, milyen elképesztő faragatlanságról tettek tanúbizonyságot a régi epikus költők hősei az asszonyokkal, akár a királynőkkel szemben is: olykor egyenesen durva szidalmakkal illették őket, amit amazok ütlegekkel viszonoztak. Szinte halljuk a hallgatóság durva nevetését. Az „udvari" publikum nem vált érzéketlenné e vaskos tréfák iránt, ám – akárcsak a *fabliau*-kban – kizárólag a paraszti vagy polgári nőszemélyek rovására tartotta az ilyesmit megengedhetőnek. A *courtoisie* ugyanis alapvetően osztálysajátosság maradt. A lovag a nemes „hölgyek szobájában" és általában

az udvarban immár azon igyekezett, hogy vetélytársait elhomályosítva fényes tettei táplálta hírnevével, az illendőség szabályaihoz való ragaszkodásával, sőt irodalmi vénájával tündököljék.

A korábbiakban szóltunk róla, hogy a nemesség körében sohasem volt teljes az írástudatlanság, s hogy ezek a rétegek nemigen zárkóztak el az – inkább hallgatott, mint olvasott – irodalomtól. Ám a nagy előrelépésre akkor került sor, amikor maguk a lovagok váltak literátorokká. Sokatmondó tény, hogy egészen a 13. századig szinte egyedüli műfajként a lírikus költészetet művelték. Az általunk ismert legrégibb trubadúr – hozzá kell tennünk, hogy nyilván nem ő volt az első –, IX. Aquitániai Vilmos (†1127) a Francia Királyság egyik leghatalmasabb tartományura volt. A lovagság felső, középső és alsó rétegeinek szép számú reprezentánsa akadt az őt követő provanszál dalnokok és a valamivel később színre lépő, déli kollégáikkal versenyre kelő északi lírikusok között. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk a nagyok nyakán élő, hivatásos *jongleur*ökről sem. Ezek a rövid, általában hozzáértően kimunkált alkotások – melyek közül kiemelkedik a híres *trobar clus* míves hermetizmusa – kiváltképp alkalmasak voltak rá, hogy arisztokrata társaságok előtt adják elő őket. Ennek az osztálynak a tagjai olyan gyönyörűségek élvezésére voltak képesek, amelyek pusztán kifinomultságuk folytán elérhetetlenek maradtak a nemtelenek számára, s ezért rendkívül erősen tudatosult bennük tulajdon felsőbbrendűségük, ráadásul műélvezetük gyakran heves és őszinte volt. A szavak varázsához szorosan illeszkedő zenei megformáltság – a költeményeket többnyire énekszóval, hangszeres kísérettel adták elő – ugyancsak megigézte a hallgatóságot. Guillaume le Maréchalnak, a kemény hadfinak, midőn közeledni látszik utolsó órája, nincs elég bátorsága – noha kedve volna –, hogy maga fakadjon dalra, de csak azután vesz búcsút leányaitól, hogy emezek még egyszer utoljára eléneklik neki az egyik *rotrouenge* „édes hangzatait". A *Nibelung-ének* burgundi hősei pedig a csendes éjszakában Volker forgólantját hallgatva hajtják utoljára földi álomra fejüket.

Ami a testi örömöket illeti, a lovagi osztály általános magatartása e téren gyakorlatilag teljességgel realistának mondható. Ugyanezt állíthatjuk magáról a korról is. Az egyház aszketizmust írt elő tagjai számára, a világiak nemi érintkezését pedig igyekezett a házaséletre és az utódok nemzésére korlátozni. De az egyházi emberek nemigen maradtak hűek saját tanításukhoz, különösen ami a világi papságot illeti: a gregorián reform ugyanis mindössze a püspöki kar sorait tisztította meg. Igazi csodálattal emlegették ekkoriban azokat a jámbor személyiségeket – egyházközségi papokat, sőt apátokat –, akikről „úgy hírlett", hogy szűzen haltak meg. A papság példája jól bizonyítja, hogy a legtöbb ember fölöttébb viszolygott az önmegtartóztatástól, s az ilyen klérus nemigen volt alkalmas rá, hogy a híveket a vágyak leküzdésére inspirálja. Eltekintve egyes tréfás epizódoktól – így például a *Nagy Károly zarándoklata* Olivier-jának férfiúi hencegéseitől –, az eposzok szűziesen tisztának mondhatók. A költők ugyanis nem tulajdonítottak különösebb fontosságot olyan csatározások leírásának, amelyek-

ben valójában nem volt semmi eposzba illő. Még az „udvari" kor szókimondóbb elbeszélései is sokkal inkább az asszonyokat, mint a hősöket ruházzák föl az érzékiség tulajdonságával. Helyenként azonban legalább a fátyol sarka föllibben. A *Girard de Roussilon*-ban, ebben a régi időkben keletkezett költeményben egy vazallus gyönyörű leányt szolgál föl éjszakára a házában vendégül látott hírhozónak. Valószínű, hogy nemcsak a szerzők képzeletében léteztek azok a „vétséges" találkák, amelyekre a regények szerint oly bőséggel nyílt alkalom a várakban.[275] De ennél is ékesszólóbbak a történelem tanúságai. Köztudott, hogy a házasság a nemes számára egyszerű ügyletként jelentkezett. Az uraságok házanépe mindig bővelkedett a fattyakban. A *courtoisie* térhódítása kezdetben nem sokat változtatott ezeken az erkölcsökön. Aquitániai Vilmos helyenként úgy dalol az érzéki gyönyörről, mint valami testőr, s a későbbi költők közül többen is utánozták ezt a stílust. Vilmos azonban egyúttal egy ismeretlen eredetű hagyományt is folytatott, s a szerelemnek egy teljesen más fölfogása is megjelenik a költeményeiben: az „udvari" szerelemről van szó, amely kétségkívül a lovagi erkölcsi kódex egyik legeredetibb alkotása. Dulcineát vajon elválaszthatónak tartjuk Don Quijotétól?

Az udvari szerelem sajátos jegyeit néhány szóban összefoglalhatjuk. Semmi köze a házassághoz, jobban mondva egyenesen szemben áll ezzel az intézménnyel: a szeretett hölgy általában házasságban él ugyan, de a szerető sohasem a férj. Gyakran magasabb társadalmi állású hölgy az imádat tárgya, s a férfi érzelmeit mindenkor áhítatos odaadás jellemzi. Az udvari szerelem elsöprő szenvedélyként jelenik meg, mely állandó akadályokkal küzd, gyakran féltékenység kíséri, de éppen ezekből a nehézségekből merít erőt – ugyanakkor megszokott menete már kezdettől fogva sajátos rituáléra emlékeztet. Nem idegen tőle a kazuisztika. Végül pedig, mint Jaufroi Rudel egyik poémájából láthatjuk – melynek téves értelmezéséből született meg a Távoli hercegnő híres legendája –, szívesen kultiválja a „távoli" szerelmet. Persze nem utasítja el elvből a testi gyönyört, s ha adott esetben le kell mondania is – az udvari szerelem teoretikusa, André le Chapelain kifejezésével – „a végső vigaszról", akkor az epidermikus élvezetek keresésével igyekszik aprópénzre váltani vágyait. A távollét vagy az akadályok azonban ahelyett, hogy lerombolnák, inkább mélabús költőiséggel ruházzák föl. Ha a kedves hőn kívánt birtoklása végleg lehetetlennek bizonyul, az érzés továbbra is sarkallja a férfi szívét, és fájdalmas „örömmel" tölti el.

Ez a kép tárul elénk a költők alkotásaiból. Az udvari szerelmet ugyanis csak az irodalmon keresztül ismerjük, s ezért nagy bajban vagyunk, amikor le akarjuk hántani róla a divat vagy a fikció burkát. Igaz, hogy ez a szerelem igyekezett az érzést a testiségtől bizonyos fokig elválasztani, de távolról sem állta útját annak, hogy a test – egyébként meglehetősen vad formában – továbbra is kielégülést nyerjen. Jól tudjuk azonban, hogy a legtöbb embernél az érzelmi őszinteség különböző síkokban jelentkezik. Nem kétséges, hogy a szerelmi kapcsolat ilyen fölfogása – melynek megannyi eleme ma is ismerősen köszön vissza ránk

– saját korában rendkívül eredeti elegyet alkotott. Nem sokban táplálkozott az antikvitás *ars amoris*aiból, sem a hozzá talán valamivel közelebb álló, örökösen kétértelmű traktátusokból, amelyeket a görög-római műveltség a férfibarátság taglalásának szentelt. Különösen a szerető alárendelt helyzete számított új vonásnak. Ez, mint korábban láttuk, gyakran a vazallusi hűségkötelék szókészletéből kölcsönzött terminusokkal jutott kifejezésre. A transzpozíció azonban nemcsak a szavak szintjén jelentkezett. A szeretett lény és a fölöttes alakjának összemosódása a hűbéri társadalomra ténylegesen jellemző kollektív lelkület egyik alapvető irányultságának felelt meg.

Bármit állítottak is olykor egyesek, ez a szerelmi kódex a föntebb említett forrásoknál is kevésbé támaszkodott a korabeli vallási fölfogásra.[276] Ha hajlandók vagyunk eltekinteni néhány felszínes formai analógiától – melyek legföljebb az azonos környezet hatását tükrözik –, éppenséggel arra a fölismerésre kell jutnunk, hogy egyenesen ellentmondásban állt vele, jóllehet hívei valószínűleg nem voltak teljességgel tudatában ennek az ellentétnek. Hiszen a teremtmények szeretetét a legfőbb erények s a legnagyobb gyönyörűségek közé emelte... Azzal, hogy lemondott a testi gyönyörről, voltaképpen azokból a testi vágyakból létrejött érzelmi föllobbanásokat szublimálta – olykor az egész emberi létet kitöltő módon –, amelyeknek a kereszténység csak azért adományozott létjogosultságot, hogy mindjárt meg is fékezze őket az udvari szerelem által mélységesen megvetett házasság intézményével, illetve hogy a fajfenntartás szükségességével igazolja őket – mely gondolat teljességgel idegen volt az udvari szerelemtől –, valamint hogy minden esetben az erkölcsi tapasztalat egyik másodlagos szintjére utalja őket. Nem a lovagi lírát kell faggatnunk, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan viseltetett valójában a korabeli keresztény érzésvilág a nemi élettel szemben. A hiteles, minden szépítgetéstől mentes visszhang a *Szent Grál keresése (Queste du Saint-Graal)* jámbor, egyházhű szövegében érhető tetten, ahol is Ádám és Éva, mielőtt „az igaz Ábel" nemzésére a fa alatt egybekelnének, azért könyörögnek az Úrhoz, hogy sötét éjszakát bocsásson rájuk, mert szégyenüket így könnyebben viselnék el.

Ugyanakkor talán a két erkölcsi fölfogás e ponton tapasztalható szembenállása szolgáltatja számunkra a kulcsot annak a rejtélynek a megoldására, amelyet e „szerelmi elmélkedések" hirtelen megjelenése támaszt a társadalomföldrajz szempontjából. A „szerelmi elmélkedések" – a témáikat számunkra megőrző lírai költészettel egyetemben – Dél-Franciaország udvaraiban láttak napvilágot a 11. század vége felé. Ennek csak tükröződése volt mindaz, ami valamivel később – lírai vagy regényes formában – északon jelentkezett, illetve a német *Minnesang*be átszivárgott. Természetesen képtelenség volna, ha e jelenség kapcsán a provanszál nyelvű kultúra valamiféle felsőbbrendűségére hivatkoznánk. Akár a művészetekre, akár a szellemi életre, akár a gazdaságra gondolunk, minden ilyen állítás tarthatatlannak bizonyulna. Annyit jelentene, hogy mindenestül tagadnánk a francia nyelvű eposzok, a gótika, a Loire és a Mosel

közötti iskolákban fölvirágzó filozófiai gondolkodás, a champagne-i vásárok vagy a nagy hatású flandriai városok jelentőségét. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a Délvidéken – különösen a hűbériség első korszakában – az egyház nem volt olyan gazdag, kiművelt és tevékeny, mint az északi tartományokban. Egyetlen nagyszabású egyházi irodalmi alkotás sem látott itt napvilágot, egyetlen szerzetesi reformmozgalom sem innen indult az útjára. A vallási központok viszonylagos erőtlensége elegendő magyarázat rá, miért hódíthattak akkora sikerrel Provence-tól Toulouse vidékéig az eredetileg nemzetközi jellegű eretnekmozgalmak. Emellett a klerikusok befolyása nyilván jóval kevésbé érvényesült a társadalom felsőbb osztályaiban, amelyek így nagyobb szabadsággal alakíthattak ki hangsúlyozottan világias erkölcsi kódexüket. Egyébként az, hogy a lovagi szerelem szabályai később oly könnyen terjedhettek el, azt tanúsítja, hogy alapvető összhangban álltak az adott osztály új típusú szükségleteivel. Többek között lehetővé tették számára, hogy önmagát szemlélhesse. Ha valaki nem úgy szeret, mint a többiek, akkor nyilván különbözőnek érzi magát tőlük.

Szinte senki nem ütközött meg azon, ha a lovag gondosan fölmérte a várható zsákmány vagy váltságdíj nagyságát, vagy amikor hazatérve kegyetlenül megadóztatta parasztjait. A jövedelem jogosságához nem fért kétség, de volt egy megszorítás: a lovagnak azonnal és bőkezűen el kellett költenie. „Biztosíthatlak benneteket – állítja egy trubadúr, akinek szemére hányják zsiványságait –, csak azért vettem el a másét, hogy nyomban el is ajándékozzam, nem pedig azért, hogy kincseket halmozzak."[277] Természetesen némiképp jogos gyanakvással hallgathatjuk a *jongleur*öket, ezeket a hivatásos élősködőket, akik nagy hangon zengték a minden más elébe helyezett bőkezűség dicséretét, és „azét az úrhölgyét és királynőét, mely minden erényt világossággal tölt el". Nem vitás persze, hogy a kis- és középbirtokosok, de talán legfőképp a magas előkelőségek között mindig akadtak fukar vagy egyszerűen csak óvatos emberek, akik inkább hajlottak rá, hogy a ritka pénzt vagy ékszereket a ládafiába rejtsék, semhogy szétosszák a többiek között. Mindazonáltal a nemes azzal vélte a jövőben kevésbé bízó vagy azt aggályosan kikalkulálni igyekvő osztályokkal szembeni felsőbbségét kihangsúlyozni, hogy a gyorsan szerzett vagyont gyorsan el is tékozolta. Ez a dicséretes pazarlás azonban nem mindig érte be a bőkezűség vagy a pompakedvelés megszokott formáival. Egy krónikás megörökítette annak a furcsa tékozlási vetélkedésnek az emlékét, amelynek egy Limousinben összegyűlt „udvar" szolgált színterül. Az egyik lovag ezüst pénzérméket vetett el egy előzőleg fölszántatott mezőn; egy másik gyertyákkal gyújtatott be a konyhájában; egy harmadik pedig „nagy hetvenkedve" elrendelte, hogy elevenen égessék el harminc lovát.[278] Vajon mit gondolt volna egy kereskedő, ha látja ezt a pazarlási presztízscsatát, amely egyes etnográfiai munkákban leírt jelenségeket juttat elkerülhetetlenül az emlékezetünkbe? E tekintetben is a „becsület" sajátos fölfogása választotta el egymástól a különböző társadalmi csoportokat.

A hatalmánál, vagyonának természeténél, életmódjánál, sőt erkölcsi fölfogásánál fogva elkülönülő nemesi osztály a 12. század közepe táján már készen állt rá, hogy jogilag elismert, örökletes osztállyá kristályosodjék ki. Ekkor kezdett általánossá válni a szokás, hogy tagjait a „jó fajtájú embert" jelentő *gentilhomme* szóval jelöljék, ami a vér előkelőségének növekvő jelentőségéről árulkodik. A nemesi osztály megszilárdulását egy szertartás, a lovaggá ütés segítette elő.

HARMADIK FEJEZET
A lovagság

A lovaggá ütés

A 11. század második felétől különféle, mind több és több dokumentum említi, hogy itt-ott szertartásokra került sor, amelyek a szövegek szerint „lovaggá tétellel" jártak. A szóban forgó ceremónia több részből állt. A többnyire a serdülőkorból épphogy kilépő jelöltnek először egy nála idősebb lovag átadja a jövendő státusával járó fegyvereket, jelesül a kardot, amelyet a derekára csatol. Ezt szinte mindig egy hatalmas ütés követi, amelyet a „keresztapa" tenyérrel az ifjú tarkójára vagy orcájára mér, s amelyet a francia dokumentumok „tenyeresnek" *(paumée)* vagy „nyakasnak" *(colée)* neveznek. Vajon az ifjú ellenállóerejét tették így próbára? Vagy, mint egyes értelmezők állították a középkor kései századaiban, ezzel akarták az ifjú számára maradandóvá tenni az esemény emlékét, ugyanis – Raimón Llull kifejezésével – élete végéig nem feledkezhetett meg „ígéretéről"? Mindenesetre a költemények hősei tényleg azon vannak, hogy meg ne roskadjanak valahogy a durva pofon súlya alatt; mint az egyik krónikás megjegyzi, ez az egyetlen olyan ütés, amelyet a lovag anélkül kap, hogy visszaadná.[279] Ismeretes egyébként, hogy a kor jogszokásai szerint a jogi aktusok tanúi elméjébe gyakran arculcsapással igyekeztek bevésni az esemény emlékét (magukat a feleket általában megkímélték ettől). Ennek a gesztusnak azonban – mely kezdettől fogva lényeges részét alkotta a ceremóniának, olyannyira, hogy szokássá vált „lovaggá ütés"-ről beszélni (a francia *adoubement* szó egy ütést jelentő régi germán szóból ered) – az eredeti jelentése gyökeresen más volt, és ugyancsak hiányzott belőle a racionális elem. A lovaggá ütő személy keze és a lovaggá ütött teste között létrejött kapcsolattal egyfajta fluidum került át előbbiből az utóbbiba, éppúgy, mint azzal a „pofonnal", amelyet a püspök mér a pappá szentelt klerikus orcájára. Az ünnepséget gyakran sportbemutató zárta le: a lóháton megiramodó újdonsült lovag lándzsájával átszúrt vagy ledöntött egy karóra függesztett bábut.

Eredetét és jellegét tekintve a lovaggá ütés nyilvánvalóan azokhoz a beavatási szertartásokhoz kapcsolódik, amelyekre az őskori és az ókori társadalmakban megannyi példát találunk. Ezek a legkülönbözőbb formát öltő szokások arra szolgáltak, hogy az ifjút teljes jogú tagként beemeljék abba a csoportba, amelybe életkora folytán mindaddig nem nyerhetett bebocsátást. A germánoknál követett ceremónia összhangban állt társadalmuk katonai jellegével. Esetleges más

vonásokkal egyetemben – ilyen lehetett például a jelölt hajának levágása, ami később az angliai lovaggá ütési szertartásokban is szerepel – alapvetően fegyverek átadásából állt, amint azt Tacitus is írja, s a fönnmaradt szövegek szerint a rituálé az inváziók korában sem változott. Nem kételkedhetünk abban, hogy a germán rítus és a lovaggá ütési szertartás között folytonosság áll fönn. Azzal azonban, hogy az aktus más közegbe került át, jelentése is megváltozott.

A germánoknál minden szabad ember egyben harcos is volt – mindenkinek, aki közéjük tartozott, jogában állt, hogy fegyverátadásos beavatásban részesüljön. (Legalábbis azoknál a törzseknél, ahol a hagyomány kötelezően előírta ezt a szokást: ennek általános elterjedtségéről ugyanis nincs bizonyítékunk.) Mint tudjuk, a hűbéri társadalom egyik sajátossága a hivatásos harcosok – mindenekelőtt a katonai vazallusokból és vezéreikből álló – csoportjának kialakulásában ragadható meg: az ősi ceremóniára kizárólag ezeknek a katonáknak a körében került sor. A változás azzal a kockázattal járt, hogy a szertartás alól kivész minden, valamelyest is szilárd társadalmi talaj. Eredetileg a nép teljes jogú fiaihoz való csatlakozás rítusa volt, azonban a nép ebben az értelemben – vagyis a szabad emberek apró közösségeként – már nem létezett. Később egy osztály soraiba való belépés rítusaként jelent meg, csakhogy ennek az osztálynak még távolról sem alakultak ki határozott körvonalai. Helyenként a szokás egész egyszerűen kiveszett: a jelek szerint ez történt az angolszászoknál. A frank szokásjog befolyási övezetében fönnmaradt, sokáig azonban itt sem öltött kellőképp általános vagy legalább bizonyos társadalmi szint fölött kötelező jelleget.

Később azután, ahogy a lovagi körökben egyre világosabban tudatosult mindaz, ami őket a „fegyvertelenek" tömegeitől elválasztotta, illetve ami őket emezek fölébe emelte, egyre elkerülhetetlenebb szükségét érezték annak, hogy formális aktussal szentesítsék a szóban forgó közösség soraiba való emelkedést. Az új tagok azok az ifjak lehettek, akik „nemesi" családban születtek, és immár a felnőtt társadalom tagjai közé léphettek, vagy – jóval ritkábban – azok a szerencsés fölkapaszkodottak, akik új keletű hatalma, ereje vagy ügyessége a régi nemzetségek sarjaiéval vetekedhetett. Ha a 11. század végi Normandiában valamelyik fő vazallus fiáról azt állították, hogy „nem lovag", akkor ez azt jelentette, hogy az illető még gyermek vagy serdülő ifjú volt.[280] Nem kétséges, hogy a minden jogi státusváltozást, illetve minden megegyezést kísérő látványos gesztusok a középkori társadalom egyik jellegzetes beállítódásából fakadtak, amint az az iparoscégekbe való fölvétel helyenként oly látványos rituáléjából is kiderül. A formális aktusok meggyökereztetéséhez szükség volt arra is, hogy a státusváltozás egyértelműen tudatosuljon az emberekben. A lovaggá ütési szertartás általánossá válása a lovagság fogalmában bekövetkezett alapvető változást tükrözte.

A feudalizmus első korszakában a „lovag" szó hol *de facto* társadalmi állapotot, hol jogi köteléket jelentett, de mindig csak egy-egy adott személy vonatkozásában. Az mondta lovagnak magát, aki lóháton, teljes fölszerelésben indult

a harcba. Ha valaki egy másik embertől fegyveres szolgálat kötelezettségével járó hűbérföldet kapott, akkor az illető ura lovagjának mondta magát. Most azonban már sem a hűbér birtoklása, sem az életmód meglehetősen ingatag kritériuma nem jelentett garanciát a címre: szentesítő aktusra is szükség volt. Ez a változás a 12. század közepe táján következett be. Jelentőségét jól érzékelteti egy már 1100 előtt elterjedt nyelvi fordulat: „lovaggá tétel" mellett ekkor már lovaggá „rendelésről" *(ordonner)* is beszélnek. Ezt a kifejezést használja 1098-ban Ponthieu grófja is, aki a majdani VI. Lajos lovaggá avatására készül.[281] A fölavatott lovagok közössége „rendet" *(ordo)* alkot. Ezek az eredetileg egyházi emberek által gyártott, tudós szavak kezdettől fogva közszájon forognak a világiak körében is, és – legalábbis eredeti jelentésükben – korántsem a lovagi rendnek a papi rendekkel való hasonlatosságát igyekeznek érzékeltetni. A keresztény írók római antikvitástól kölcsönzött szókészletében az *ordo* a társadalom egyik – világi, illetve egyházi – szeletét jelentette, éspedig szabályos, szilárd körvonalú, az isteni tervnek megfelelő szeletét. Vagyis tulajdonképpen egy intézményt, s nem egyszerűen egy puszta valóságelemet.

Magától értetődik azonban, hogy a természetfölöttiség igézetében élő társadalomban a szentség bélyegének előbb-utóbb fel kellett tűnnie a fegyverek átadásának kezdetben teljességgel profán rítusán. Két, egyaránt a messzi múltban gyökerező szokás szolgált kiindulópontul az egyház beavatkozásának.

Ilyen volt először is a kard megáldása. Eredetileg semmiféle kapocs sem fűzte a lovaggá ütés ceremóniájához. Mindent, ami az ember szolgálatában állt, ezzel a szertartással igyekeztek megóvni az ördög cselvetéseitől. A paraszt megáldatta termését, csordáját, kútját, az újdonsült férj a hitvesi ágyat, a zarándok az útjára magával vitt botot. Természetes, hogy a harcos ugyanígy járt el a hivatása gyakorlásához szükséges eszközökkel. A régi lombard jog ismerte például „a megszentelt fegyverekre tett" eskü fogalmát.[282] Ám azok a fegyverek, amelyeket az ifjú harcos első ízben öltött magára, minden másnál inkább kiérdemelték a fölszentelést, ami alapvetően érintéses rítus formájában zajlott le. A jövendő lovag rövid időre az oltárra helyezte kardját, s az aktust imádságok kísérték. Ezek az imák azonban hamarosan az első beöltözés rítusának megfelelő formát öltöttek, amint azt már a mainzi Saint-Alban apátságban valamivel 950 után készült *pontificalé*ból is láthatjuk. Ez a jórészt valószínűleg korábbi források alapján szerkesztett főpapi szertartáskönyv kisvártatva elterjedt egész Németországban, Észak-Franciaországban és Angliában, míg Rómában I. Ottó udvara kényszerítette ki a használatát. Ennek következtében messzi tájakon is meghonosodott az „újonnan fölövezett" kard megáldásának szokása. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy a megszentelés aktusa akkoriban mintegy előjátékul szolgált csak magához a ceremóniához. A tulajdonképpeni lovaggá ütési szertartásra csak ezt követően, a maga sajátos külsőségeivel került sor.

Az egyház azonban ekkor is szerephez juthatott. Az ifjú fegyverekkel való fölövezésének tisztje eredetileg csak olyan személyre hárulhatott, aki maga már

lovagi rangra emelkedett – vagyis például az apára vagy a hűbérúrra. Az is előfordult, hogy főpapot bíztak meg e feladattal. 846-ban Sergius pápa akasztotta a kardszíjat a Karoling II. Lajos vállára, Hódító Vilmos pedig a canterburyi érsekkel üttette lovaggá egyik fiát. Nyilvánvaló, hogy az ilyen megtiszteltetés nem annyira a papnak, mint inkább a számos vazallusnak parancsoló egyházfejedelemnek szólt. Egy pápa vagy egy püspök természetesen nem mondhatott le az őt hagyományosan körülvevő vallási pompáról, s a liturgia mintegy magától értetődően áthatotta az egész ceremóniát.

Mindez a 11. századra már kész ténynek tekinthető. Egy ugyanebből az időszakból származó, besançoni főpapi szertartáskönyv mindössze két egyaránt meglehetősen egyszerű kardáldást tartalmaz ugyan, ám a másodikból egyértelműen kiderül, hogy a kard fölövezése az istentiszteletet végző pap feladata volt. Ha viszont a lovaggá ütés teljesen elvallásiasodott rituáléjára vagyunk kíváncsiak, akkor északabbra, a Szajna és a Mosel közé eső területekre kell vetnünk a tekintetünket, ahol a legtöbb hűbéri intézmény bölcsője ringott. Legrégebbi emlékként a reimsi érseki tartományban használatos, a század elején készült *pontificalé*ra hivatkozhatunk, amelynek összeállítója nemcsak a mainzi szertartáskönyve támaszkodott, de bőséggel merített a helyi szokásokból is. A Rajna-vidéki eredetivel megegyező kardáldáson túl a szertartásrend hasonló imákat írt elő az egyéb fegyverek és jelvények – zászló, lándzsa, pajzs stb. – fölszentelésére (egyedüli kivétel a sarkantyú, amelynek felhúzása mindvégig laikus kezekre hárult). Ezt követte magának a leendő lovagnak a megáldása. Végül a szöveg előírta, hogy a kard fölövezése a püspök tiszte. Közel két évszázadnyi szünet után a ceremónia teljesen kidolgozott formában bukkan föl – ismét csak Franciaországban – Guillaume Durant mende-i püspök *Pontificalé*jában, amely 1295 táján készült, de leglényegesebb részei minden valószínűség szerint Szent Lajos korából származnak. A gyűjtemény a legvégső határokig tágítja a főpap fölszentelői szerepét, aki immár nemcsak a kardot övezi föl a lovagra, hanem ő méri rá a „tenyerest" is, tehát – mint a szövegben olvashatjuk – ő „üti rá" a jelöltre „a lovagság jegyét". Ez az eredetében francia rituálé került át a 14. században a *Római Pontificalé*ba, hogy ily módon az egész keresztény világban hivatalos követendő szertartásrenddé emelkedjék. Ami az egyéb, kiegészítő rítusokat illeti – például a keresztségre készülők mintájára vett tisztító fürdőt vagy a teljes fegyverzetben való kápolnai virrasztást –, ezek leghamarabb a 12. században, s akkor is csak szórványosan jelenhettek meg. A fegyverzetben való virrasztást nem pusztán jámbor elmélkedések tölthették ki: megesett, hogy – ha hihetünk Beaumanoir költeményének – tekerőlantok profán muzsikája kísérte.[283]

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy e vallási mozzanatok bármelyike valaha is az aktus nélkülözhetetlen részét alkotta volna. Meglehetősen gyakran fordult elő, hogy az adott helyzetben egész egyszerűen nem lehetett sort keríteni rájuk. Köztudott, hogy ütközet előtt vagy után mindig is ütöttek lovaggá harcosokat a csatamezőn. Erről árulkodik az a „nyakas" is, amelyet a marignanói

csata után Bayard mért – a kései középkor szokásának megfelelően kardjának lapjával – I. Ferenc francia királyra. 1213-ban Simon de Montfort keresztes hőshöz illő áhítatos pompa közepette rendeztette meg fia lovaggá avatási ceremóniáját: az ifjút a *Veni Creator* hangjaira két püspök öltöztette Krisztus szolgálatába szegődött lovaggá. Az ünnepélyes eseményen jelen lévő Pierre de Vaux-de-Cernay barátnak sokatmondó kiáltás hagyta el az ajkát: „Óh, a lovagságnak vagyon új módija, mi ez idáig ismeretlen vala!" A kardáldás szerényebb ceremóniája John of Salisbury tanúsága szerint[284] a 12. század közepére még nem vált általánossá, jóllehet széles körben elterjedt. Egyszóval az egyház arra törekedett, hogy az ókori eredetű fegyverzetátadási rítust „szentséggé" emelje: ez a klerikusok írásaiban oly sokszor előbukkanó szó semmi megütközést nem keltett egy olyan korban, amikor a teológiától még idegen volt minden skolasztikus merevség, s ezért az emberek mintegy magától értetődően ezzel az általános elnevezéssel illették a legkülönbözőbb fölszentelési aktusokat. Az egyház próbálkozásai nem jártak ugyan teljes sikerrel, de mindig sikerült hol nagyobb, hol kisebb szerepet kihasítania magának. Erőfeszítései azonban jelezték, mekkora fontosságot tulajdonít a fölavatási rítusnak, s így nagyban hozzájárultak annak a meggyőződésnek az életben tartásához, miszerint a lovagság beavatottak társasága. És mert minden keresztény intézményt legendás előzményeknek kellett szentesíteniük, most is szükség volt a hagiográfusok segítségére. „Midőn a pap Szent Pál leveleiből olvas föl a misén – írja az egyik liturgista –, a lovagok állva maradnak: ekképp tisztelegnek az apostolnak, ki maga is lovag volt."[285]

A lovagi kódex

Ha egyszer a vallásos elem megjelent a színen, nem érte be azzal, hogy a lovagság soraiban megszilárdítsa az összetartozás tudatát. Ugyanilyen erős hatással volt a csoport által követett erkölcsi törvényekre is. Mielőtt a jövendő lovag átvette volna az oltárra helyezett kardot, rendszerint esküt kellett tennie, melynek szövege meghatározta kötelességeit.[286] Nem minden lovag tett ilyen esküt, mivel nem mindenki mondatott áldást a kardjára. John of Salisbury nyomán az egyházi írók viszont többnyire úgy vélték, hogy egyféle kváziszerződés értelmében hallgatólagosan azok is érvényesnek ismerték el magukra, akiknek a száját nem hagyták el az eskü szavai, mégpedig pusztán azért, mert elfogadták a lovagi státust. Az így kialakult előírások lassanként más szövegekben is megjelentek: először a ceremónia különböző fázisait kísérő, sokszor oly gyönyörűségesen hangzó imákban, később pedig – elkerülhetetlen eltérésekkel – a világi nyelven napvilágot látott különféle írásokban. Ezek közé tartozik Chrétien de Troyes valamivel 1180 után keletkezett *Perceval*jának egyik közismert részlete. A következő században született művek közül ide sorolhatjuk a *Lancelot* prózában írott regényének néhány oldalát, a német *Minnesang*en belül a „Meisseni

dalnok" egyik alkotását, végül – és elsősorban – a *L'Ordene de Chevalerie* rövid lélegzetű francia didaktikus költeményt. Utóbbit óriási siker kísérte: hamarosan olasz szonettkoszorú született belőle, Katalóniában Raimón Llullt ihlette parafrázisra, s ekképp szabaddá vált a terep az előtt a fölöttébb bőséges irodalom előtt, amely a középkor utolsó évszázadaiban szinte teljesen kimerítette a lovaggá ütés szimbolikus értelmezését, s mely túlhajtásai révén – a jog szférájából a társadalmi etikett tartományába átkerült intézmény hanyatlásával párhuzamosan – leleplezte annak az eszménynek a kiürülését, amelyet sokan nagy hangon, de meggyőződés nélkül hirdettek.

Ez az eszmény azonban a kialakulását követő időkben korántsem nevezhető élettelennek. Mintegy rárakódott azokra a viselkedési szabályokra, amelyeket az osztálytudat addig spontán módon hozott létre. Ilyen volt a vazallusok hűségi kódexe (az átmenet világosan látható Sutri Bonizo püspök *A keresztény élet könyve* című, a 11. század végén keletkezett munkájában, amelyben a lovag még elsősorban hűbérfölddel ellátott vazallusként jelenik meg), valamint – és elsősorban – a nemes és „udvari" emberek osztálykódexe. Az új tízparancsolat a vallásos gondolkodás számára legelfogadhatóbb alapelveket vette át ezekből a világias erkölcstanokból, melyek között ott szerepel a bőkezűség, a dicsőség és a hírnév utáni vágy, valamint a nyugalom, a szenvedés és a halál megvetése: mint Thomasin német költő írja, „nem akarhat lovagi mesterséget űzni, ki kényelemben kíván élni".[287] Az új eszmény azonban egyúttal keresztény színezettel itatta át ezeket a normákat, s igyekezett az örökséget megtisztítani annak erősen profán elemeitől, amelyek mindaddig (s a gyakorlatban később is) oly jelentős részét alkották – vagyis azoktól a lerakódásoktól, amelyek láttán Szent Anzelmtől Szent Bernátig a klerikusoknak a világi élet iránti gőgös megvetését sugárzó régi szójáték tolult megannyi rigorista ajkára: *non militia, sed malitia.*[288] „A lovagság nem más, mint gonoszság": vajon hány szerző merészelte volna elismételni ezt a kijelentést most, miután az egyház végleg a magáénak tekintette a lovagi erényeket? Végül pedig az ekképp megtisztult régi követelményekhez újak járultak, amelyek magukon viselték a kizárólagosan lelki természetű törekvések bélyegét.

Klerikusok és világiak egyöntetűen elvárták tehát a lovagoktól a jámborságot, amely Fülöp Ágost szerint sem hiányozhatott az igazi *prudhomme*-ból. A lovagnak „mindennap" – vagy legalábbis „gyakorta" – misére kellett járnia, pénteken pedig böjtöt kellett tartania. E keresztény hős azonban alapvetően továbbra is harcos maradt. Hiszen a fegyverekre mondott áldástól is mindenekelőtt azt várták, hogy hatékonyabbá teszi őket... Az imádságok világosan ki is fejezik ezt a hiedelmet. De az így megszentelt kardot – noha senki sem tiltaná meg gazdájának, hogy saját vagy hűbérura ellenségeivel szemben szükség esetén kirántsa – a lovag mégis elsősorban azért kapta, hogy a jó ügyek szolgálatába állítsa. Már a 10. század utolsó éveiben keletkezett áldások is erre a gondolatra helyezik a hangsúlyt, melyet azután a későbbi liturgiák még inkább elmé-

lyítenek. Az öncélú, illetve a haszonért folytatott háború régi eszménye óriási jelentőségű metamorfózison ment át. A megszentelt karddal hadakozó lovag hivatása az Anyaszentegyház védelme, elsősorban a pogányok ellenében. Oltalmaznia kell az özvegyeket, az árvákat, a szegényeket, s üldöznie a gonosztevőket. Ezekhez az általános követelményekhez a világi körökben készült szövegek gyakran fűztek a harctéri viselkedéssel kapcsolatos, konkrétabb jellegű intelmeket. Megtiltják a lovag számára a legyőzött és védekezni már képtelen ellenfél megölését. Bíróság tagjaként, illetve a közéletben nem szabad részt vennie hamis ítélet meghozatalában, illetve árulásban, de – teszi hozzá szerényen a *L'Ordene de Chevalerie* – ha nem tudja megakadályozni az ilyesmit, akkor el kell hagynia a helyszínt. Ami pedig a mindennapi életben követendő normákat illeti, a lovag sohasem adhat úrhölgynek rossz tanácsot, s „lehetőség szerint" segítenie kell szorult helyzetbe került felebarátján.

Persze semmi csodálkoznivaló sincs azon, hogy a cselvetésektől és az erőszaktól átszőtt valóság távolról sem állt mindig összhangban ezekkel a törekvésekkel. Ha hajlamosak volnánk arra a megállapításra jutni, hogy a föntebb ismertetett értékrend akár egy „szociális" indíttatású morál, akár egy keresztényibb erkölcsi kódex szempontjából túlságosan is sommásnak tűnik, akkor az ítélkezés vétkében volnánk elmarasztalhatók, lévén hogy a történész egyedüli feladata a dolgok megértése. Sokkal inkább arra kell fölhívnunk a figyelmet, hogy a lovagi erények lajstroma gyakran nyugtalanító módon megrövidül, mihelyt a téma az egyházi teoretikusok után a világi népszerűsítő szerzők tollát is megihleti. „A legmagasabb rend, mit Isten létrehozott s mi fölött uralkodik, a lovagság rendje", írja a tőle megszokott emelkedett hangon Chrétien de Troyes. E hangzatos bevezető után viszont azt látjuk, hogy meglepően sovány az az útravaló, amellyel a *prudhomme* ellátja az általa fölfegyverzett ifjút. Igaz, Chrétien talán inkább a 12. századi nagy fejedelmi udvarok *courtoisie*-jának képviselője, mint annak a vallásos ihlettől átjárt *prudhommie*-nak, amely a következő évszázadban IX. Lajos személyisége körül jut érvényre. E lovaggá ütött szent férfiú korában és környezetében született meg a Guillaume Durant *Pontificalé*jában is szereplő nemes ihletésű imádság, amelyben mintegy a chartres-i katedrális kapuzatánál vagy a reimsi katedrális homlokzatának belső oldalán emelt kőlovagok alakjához fűzött liturgikus kommentárként tárul elénk: „Szentséges Nagyurunk, Mindenható Atyánk... ki megengedéd, hogy a kard a gonosz ármányok letörésére és az igazság védelmére szolgáljon a földön; ki a nép oltalmául létrehozád a lovagok rendjét... add, hogy jelen lévő szolgád szíve mindig nyitott legyen a jóra, s e kardot vagy más fegyverét sose fordítsa igaztalanul senki ellen; mindig az igazakat, mindig az egyenes úton járókat védelmezze vele."

Az egyház tehát eszményt adott a lovagság számára, s ekképp végleg legitimálta a harcosok eme „rendjének" létét, amely a szabályzott életű társadalom egyik szükséges szeleteként egyre inkább a fölavatott lovagok közösségével esett egybe: „Óh, Urunk, ki a bűnbeesés után mindenütt három fokot teremtettél az

emberek körében", olvashatjuk a Besançon-i szertartásrend egyik imádságában. Ugyanakkor az egyház mintegy igazolta a lovagi osztály már régóta tényként kezelt társadalmi felsőbbségét. A hagyományokat fölöttébb tisztelő *L'Ordene de Chevalerie* ki is jelenti, hogy a lovagoknak a papok kivételével minden más embernél több tisztelet jár. A *Lancelot*-regény szerzője szókimondóbban fogalmaz: miután bemutatta, hogyan jött létre e rend „a gyönge s békés embereket védelmezendő", a jelképeket kedvelő korabeli irodalmi ízléshez hűen a harcos lova az általuk „illő alázatban" tartott „népet" szimbolizálja. „Mert hogy a lovagnak a nép fölött a helye. S ahogy a ló hátán ülő ember ménjét sarkantyúzva oda jut el, ahova kíván, úgy a lovag is akarata szerint vezeti a népet." Raimón Llull sem véli keresztény érzületet sértőnek, amikor a dolgok rendjével összhangban állónak tartja, hogy a lovag „kényelme s jóléte" emberei „gyötrelmes fáradozásaiból" származzon.[289] Ez a sajátosan nemesi gondolkodásmód megléte nagymértékben elősegítette a szoros értelemben vett nemesség kialakulását.

A *de facto* nemesség átalakulása *de jure* nemességgé

A lovagi cím örökletessége és a nemesi rangra emelkedés

Az 1119 táján a szentföldi kolóniák védelmére létrehozott Templomos-rend soraiba kétféle, öltözetükben, fegyverzetükben és rangjukban egyaránt különböző harcosok tartoztak: a felső kategóriát a „lovagok", az alsót a „szerviensek" alkották. Az előbbiek fehér, az utóbbiak barna köpönyeget viseltek. Nem kétséges, hogy ez a különbség már kezdetben a belépő tagok eltérő társadalmi státusának felelt meg. Ugyanakkor a legrégebbi, 1130-ban szerkesztett *Regula* semmiféle konkrét ismérvet nem határoz meg e tekintetben. Nyilvánvaló, hogy az újoncnak a közfelfogás szemében kialakult, *de facto* társadalmi állapota alapján döntötték el, hogy ebbe vagy abba a kategóriába tartozzon. A második, valamivel több mint egy évszázaddal később kidolgozott *Regula* viszont szigorú jogászi szabatossággal fogalmaz. A fehér köpönyeg fölöltését csak akkor engedélyezi, ha a jelöltet már a rendbe való belépése előtt lovaggá ütötték. Ez azonban távolról sem elég. Csak az jöhet számításba, „ki lovag fia, vagy apai ágon lovagoktól ered", vagyis – amint az egy másik passzusból kitűnik – aki „jó házból való ember" *(gentilhomme).* Ugyanis, teszi hozzá a szöveg, a lovagság csak e föltétellel „nyerendő és nyerhető" el. De ez még nem minden. Abban az esetben, ha az újonc lovagi rangját elhallgatva a szerviensek csoportjába furakszik, az illetőt vasra kell verni, mihelyt az igazság kiderül.[290] A 13. század közepén már ezeknek a szerzeteskatonáknak a körében is erőteljesebben nyilatkozott meg a minden szándékos kiváltságvesztést bűnnek tartó kaszti gőg, mint a keresztény alázat. Mi történhetett vajon e két dátum, 1130 és 1250 között? Nem kevesebb, mint az, hogy a lovaggá emelkedés joga örökletes privilégiummá változott.

Azokban az országokban, ahol a törvényhozás hagyománya nem veszett ki vagy éppenséggel újjáéledt, az új jogrendet szabályszerű textusok öntötték formába. Barbarossa Frigyes 1152-es békerendelete megtiltja a parasztoknak két lovagi fegyver, a lándzsa és a kard viselését, miközben csak azokat ismeri el „törvényes lovagoknak", akiknek már az ősei is azok voltak. Egy másik, 1187-ből származó békerendelete pedig kifejezetten megtiltja a parasztok fiai számára, hogy lovaggá üttessék magukat. 1140-ben II. Rogér szicíliai király, 1234-ben I. Jakab aragóniai uralkodó, 1294-ben pedig II. Károly, Provence grófja elrendeli, hogy a lovagi rendbe csak lovagok leszármazottai léphetnek. Franciaországban nemigen léteztek ekkoriban törvények. A királyi udvar azonban Szent La-

jos uralkodása idején szabályos jogszolgáltatást folytatott. Ugyanez mondható el a szokásjoggyűjteményekről. Csak külön királyi kegy folytán emelkedhet érvényre az olyan lovaggá ütési aktus, ahol a jelölt apjának vagy atyai nagyapjának nem volt lovagi rangja. (Champagne egyes részein viszont a tartományi szokásjog nagyjából ekkoriban – vagy valamivel később – elfogadja azt az elvet, miszerint az efféle „nemesség" az „anyaméh" útján is öröklődhet.) Ugyanez a fölfogás látszik érvényesülni Bölcs Alfonz király utasítására 1260 táján szerkesztett nagyszabású kasztíliai jogi traktátus, a *Siete Partidas* egyik – igaz, meglehetősen homályos – passzusában. Feltűnő, hogy ezek a textusok szinte egy időben látnak napvilágot, miközben tökéletes összhangban állnak mind egymással, mind a Templomosok nemzetközi rendjének *Regulá*jával. Ami a kontinenst illeti – Anglia ugyanis, mint látni fogjuk, kivételt képez –, a felsőbb osztályok formálódása lényegében azonos ütemben haladt.[291]

Valószínű hogy az uralkodók és a törvényszékek nemigen voltak tudatában újításuknak, amikor szövegekben rögzítették a szóban forgó korlátot. A lovaggá ütöttek döntő többsége mindenkor a lovagok leszármazottai közül került ki. Az egyre kirekesztőbb közfelfogás szerint egyedül ez – Raimón Llull szavaival – „a régi becsület fönnmaradásának záloga", csakis születésük folytán lehetett meg az embereknek az a képességük, hogy megtartsák a fegyverátadási ceremóniával járó magatartási szabályokat. „Óh, Istenem! mily csúf büntetés jár a jó hadfinak, ki paraszt fiából lovagot avat!" – kiált föl 1160 körül a *Girard de Roussillon* költője.[292] A betolakodókkal szembeni kitételek azt jelzik, hogy az ilyesmi nem számított kivételes eseménynek. Semmilyen törvény, semmilyen szokásjog sem tudta érvényteleníteni státusukat. Mellesleg a hadseregek fölállítása olykor egyenesen meg is követelte nemtelenek lovaggá ütését, ugyanis – éppen az osztályelőítélet szellemében – elképzelhetetlennek tűnt, hogy olyasvalaki harcolhasson lóháton és tetőtől talpig fegyverben, akit nem ütöttek lovaggá. A flamand hercegek még az 1302-es courtrai csatát megelőző napon is úgy próbáltak maguknak lovasságot szervezni, hogy olyan gazdag polgárokat ütöttek lovaggá, akik be tudták szerezni a megfelelő hátaslovat és fölszerelést.[293] Az a nap, amelyen a hosszú ideje csak *de facto* létező, különféle kibúvókkal kijátszható örökletes hivatás jogilag szigorúan szabályozott privilégiummá emelkedett, óriási jelentőségű dátum volt, még akkor is, ha a kortársak nem voltak ennek teljes tudatában. E drákói rendelkezések meghozatalában kétségkívül nagy szerep jutott a lovagi osztály határvonalai mentén lejátszódó, mélyreható társadalmi változásoknak.

A 12. század folyamán ugyanis új társadalmi erő jelent meg: a városi patríciusság. A gazdag kereskedőkben, akik közül sokan földbirtokokra tettek szert, s akik nemigen tiltakoztak volna, ha ők maguk vagy fiaik „lovagi kardszíjat" kapnak, a született harcosok elkerülhetetlenül saját gondolkodásmódjuktól és életmódjuktól jóval távolabb álló s számarányuk folytán jóval nyugtalanítóbb elemeket láttak, mint az alkalmi katonákban vagy az uradalmi tisztségviselők-

ben, akik a jó házból származó ifjak mellett mindeddig egyáltalán szóba jöhettek, hogy a lovaggá avatás szertartásában részesüljenek. Freisingi Ottó püspök jóvoltából tudjuk, hogyan reagáltak a német főurak az észak-itáliai iparos- és kereskedőemberek körében szerintük túlontúl könnyen osztogatott lovagi címekre, míg Franciaországban Beaumanoir teljes tisztánlátással fejti ki, hogy a királyok a pénzüket sietve földbirtokokba fektető új társadalmi rétegek fölemelkedése láttán kénytelenek voltak meghozni a szükséges óvintézkedéseket, nehogy minden hűbérföldhöz jutott újgazdag a lovagok ivadékaival egyenlő rangúnak tekinthesse magát. Egy osztály akkor szokott bezárkózni, amikor fenyegetve érzi magát.

Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy az akadály eleve áthághatatlannak bizonyult volna. Egy hatalmasokból álló osztály csak úgy alakulhat át teljes mértékben örökletes kaszttá, ha következetesen kizárja soraiból az élet törvényszerűségei folytán elkerülhetetlenül fölbukkanó új erőket, ám ezáltal önmagát mint társadalmi tényezőt végzetes sorvadásra ítéli. A feudális kor végére kialakult jogi fölfogás inkább szigorú ellenőrzésnek igyekezett alávetni az új belépőket, mintsem mereven megtiltotta volna fölavatásukat. Korábban minden lovag birtokában volt a lovaggá ütés jogának. Így gondolkodott a 13. század utolsó éveiben az a három ember is, akikről Beaumanoirnál olvashatunk. Mindannyian lovagi címet viseltek, de szükségük volt egy egyenrangú negyedikre is, akinek a jelenlétét bírósági ügyükben a perrendtartás előírta. Fölszedték az első útjukba kerülő parasztot, és azonmód nyakon ütötték: „Légy lovag!" Ekkorra azonban a jog már nagyot lépett előre, és idejétmúlt eljárásuknak súlyos bírság lett a megérdemelt büntetése. Ugyanis a „lovaggá rendeltek" már csak abban az esetben gyakorolhatták a korábbi érvénnyel a lovaggá ütés jogát, ha a jelölt eleve lovagi nemzetséghez tartozott. A fölavatás akkor sem teljesen lehetetlen, ha ez a körülmény nem áll fönn: ilyenkor azonban annak a hatalomnak a különleges engedélye szükséges, amely az akkori közfölfogás szerint egyedül tekinthet el a szokásjogi előírások alkalmazásától – vagyis a királyé, akinek Beaumanoir kifejezésével egyedül állt jogában az „újdonságok" bevezetése.

Így működött, mint korábban már láttuk, Szent Lajos óta a francia királyi udvar jogszolgáltatása. A Capetingek környezetében hamarosan kialakult az a szokás, hogy a különleges engedélyeket kancelláriai levelek formájában bocsátják ki, melyeket szinte kezdettől fogva nemesleveleknek neveztek: hiszen ha valakit lovaggá avattak, az illető egyúttal a született „nemesek" közé emelkedett. Az oly hosszú jövőnek elébe tekintő nemeslevelek közül a rendelkezésünkre álló legkorábbiak III. Fülöp vagy IV. Fülöp idejében keletkeztek. A király olykor a csatatéren élt ezzel a jogával, amikor is ősi szokás szerint egy-egy vitézi tettet lovaggá ütéssel jutalmazott: Szép Fülöp ezzel tüntetett ki egy mészárost a Mons-en-Pevèle-i csata estéjén.[294] Többnyire azonban hosszú időn át végzett szolgálatokat vagy kiemelkedő társadalmi helyzetet ismertek el vele. Az aktussal nemcsak egyetlen ember lépett elő lovaggá: minthogy a fölavatáshoz való jog jelle-

ge folytán nemzedékről nemzedékre szállt, minden ilyen alkalommal újabb lovagi nemzetség keletkezett. A szicíliai törvényhozás és joggyakorlat hasonló elveket követett, s ugyanez mondható el spanyol területekről is. Ami a Német-római Birodalmat illeti, Barbarossa konstitúciói ilyesmiről egyáltalán nem tesznek említést. Tudjuk viszont, hogy a császár följogosítva érezte magát, hogy egyszerű katonákat is lovaggá avasson,[295] vagyis úgy tekintette, őt magát személy szerint nem kötik a tulajdon törvényeiben megfogalmazott, látszólag abszolút érvényű tilalmak. Ugyanakkor halála után a szicíliai gyakorlat elkerülhetetlenül éreztette hatását utódai alatt, akik több mint fél évszázadra egyesítették a két koronát. Az 1250-től ténylegesen uralkodó IV. Konrádtól kezdve a német császárok oklevelek útján emeltek lovagi rangra olyanokat, akiket születésük erre nem jogosított volna föl.

A monarchiák nem egykönnyen tudták csak maguknak fönntartani ezt a kizárólagos jogot. Maga Szicíliai II. Rogér is kivételt tett egy ízben della Cava apátja javára. Franciaországban a beaucaire-i királyi bírósági körzet területén élő nemesek és főpapok még 1298-ban is – nem tudjuk, milyen sikerrel – igényt tartottak arra a jogra, hogy szabadon üthessenek lovaggá polgárembereket.[296] Különösen a királyi hűbéresek ellenállása volt heves. III. Fülöp idejében a királyi udvar kénytelen volt eljárást indítani Flandria és Nevers grófjai ellen, amiért saját szakállukra „nemteleneket" – valójában igen gazdag embereket – emeltek lovagi rangra. Később, a Valois-k zavaros uralkodása közepette a királyi házból származó, „apanázs"-birtokkal rendelkező hercegek könnyedén magukhoz ragadhatták ezt az előjogot. Az újonnan jöttek lovagok közé emelésének a joga a Német-római Birodalomban természetszerűleg nagyon kiszélesedett: megillette a tartományurakat (így 1281-től Strassburg püspökét),[297] sőt Itáliában városi közösségek is élvezhették (mint például 1260 után Firenze). De semmi egyébről nem volt itt szó, mint a királyi jogkör földarabolódásáról: továbbra is sértetlen maradt az az elv, melynek értelmében ilyen kivételt csak a király engedélyével lehetett tenni. Ennél sokkal súlyosabb volt annak a tekintélyes számú betolakodónak az esete, akik *de facto* helyzetüket kihasználva férkőztek a lovagság soraiba. Minthogy a nemesi osztályt jórészt hatalma és életmódja különböztette meg a többitől, a közfelfogás a törvények ellenére nem tagadta meg a „nemes" elnevezést – s következésképp a lovaggá üttetés jogát – a katonai hűbérek birtokosaitól, az uradalmak gazdáitól vagy a páncéljukban megvénült veteránoktól, bármilyen családból származtak is. S minthogy a címek, ahogy ez már lenni szokott, a puszta megszokás folytán meggyökeresedtek, néhány generációval később már senkinek sem jutott eszébe, hogy elvitassa őket a szóban forgó családoktól, miközben a kormányzatok egyedül abban reménykedhettek, hogy e visszaélések szankcionálását kilátásba helyezve némi pénzt csikarhatnak ki a vétkesekből. Mindennek ellenére a gyakorlatban már létrejött örökletesség egy hosszú, természetes vajúdási folyamat végén voltaképpen azért alakulhatott át jogilag szentesített örökletességgé, mert megszilárdult a monarchikus, illetve

fejedelmi hatalom, mely egyedül bizonyult képesnek rá, hogy szigorúbb keretek közé kényszerítse a társadalmat, s egyidejűleg szabályozza – illetőleg szentesítse – a rendek közötti elkerülhetetlen és üdvös közlekedést. Ha nem működött volna a párizsi parlament, illetve ha nem állt volna a rendelkezésére elegendő erő ítéletei végrehajtatásához, akkor a királyság minden kis nemese továbbra is tetszése szerint tehetett volna bárkit lovaggá.

Nemigen akadt akkoriban olyan intézmény, amely az örökké pénzszűkében lévő kormányzat kezében ne alakult volna fokozatosan át pénzcsináló gépezetté. A lovaggá ütési engedélyek sem kerülhették el a közös sorsot. A kancelláriák által kibocsátott okiratokhoz hasonlóan – néhány ritka kivételt leszámítva – a királyi nemeslevelek sem voltak ingyenesek. Sőt egyesek néha azért fizettek, hogy ne kelljen igazolniuk származásukat.[298] Ám a jelek szerint Szép Fülöp volt az első király, aki a lovagi ranggal nyíltan üzletelni kezdett. Az 1302-es courtrai csatavesztés után királyi biztosok járták a tartományokat azzal a feladattal, hogy nemesi címek vásárlására ösztönözzék az embereket, s hogy egyúttal pénzért szabadságot kínáljanak a királyi birtokok szolgáinak. Nem mondhatjuk el azonban, hogy ez a gyakorlat ettől kezdve általános méreteket öltött volna Európában vagy akár Franciaországban, vagy hogy jelentős bevételeket hozott volna. A királyok csak később tanulták meg, hogyan lehet a dolgot állandó kincstári forrássá tenni, míg a leggazdagabb adófizetők elérték, hogy egy adott összeg egyszeri lerovásáért cserébe ne sújtsák többé őket azok az adók, amelyek fizetése alól a nemesség mentesült. De a nemesi adókedvezmények egészen a 14. század közepéig éppoly körülhatárolatlanok maradtak, mint maga az állami adó; ugyanakkor az összetartozás tudata, ami a lovagság köreiben fölöttébb erőteljesen nyilvánult meg (s ne feledjük, maguk a fejedelmek is közéjük tartozónak tekintették magukat), valószínűleg nem tette volna lehetővé e különleges kegy túl gyakori osztogatását, mert az ilyen aktusok elkerülhetetlenül a vérségi elv elleni merényleteknek tűntek volna. Ha az örökletes címet birtokló lovagok csoportja elvben nem volt is teljesen zárt, az ajtó csak résnyire tárult föl, s az emberek sokkal nehezebben préselhették át magukat rajta, mint akár a korábbi, akár a későbbi korokban. Ezzel magyarázható – legalábbis Franciaországban – a heves nemességellenes érzelmek kitörése a 14. században. Semmi sem árulkodhat oly ékesszólóan egy osztály szilárdságáról és elzárkózásáról, mint az ellene indított támadások erőszakossága. „Nem nemesek zendülése nemesek ellenében": ez a sokatmondó frázis a *jacquerie* idejében szinte a hivatalos szóhasználat rangjára emelkedett. De nézzük csak a nemesség ellen harcolókat! A legelső szabad város legelső magisztere, a gazdag polgár Étienne Marcel kifejezetten a nemesek ellenségének mondta magát. A maga idejében XI. Lajos vagy XIV. Lajos is közéjük tartozott volna. A nagyjából 1250-től 1400-ig tartó időszak során a társadalmi rétegek legmerevebb hierarchizálódása következett be az európai szárazföld országaiban.

A lovagok leszármazottai privilegizált osztállyá szerveződnek

Önmagában még nem lett volna elegendő a valódi nemesi osztály létrejöttéhez, hogy a lovagi cím elnyerését kizárólag az e rangot már élvező családok sarjai, illetőleg a különleges kedvezményekben részesülők számára teszik lehetővé. Így ugyanis egy szertartás lebonyolításától – vagy le nem bonyolításától – tették függővé azokat a privilégiumokat, amelyeknek a nemesség akkori fogalma szerint pusztán a születéshez kellett kapcsolódniuk. Nem egyszerűen csak presztízsről volt szó. A lovagoknak, azaz a harc és a tanácsadás magasztos feladatait ellátó „avatott" harcosoknak, illetve vazallusoknak egyezményesen elismert kiemelkedő státusa egyre inkább szabályszerű jogi kódexben konkretizálódott. A 11. század vége és a 13. század első évei között voltaképpen ugyanazokat a szabályokat követték a feudális Európa minden országában. Ezeknek az előnyöknek a birtoklásához mindenekelőtt az kellett, hogy az illető ténylegesen eleget tegyen vazallusi kötelességeinek, hogy „bírjon fegyvert s lovat, s ha csak az öregség nem tartja vissza, jelenjék meg a seregben, a lovasportyákon, a törvényszékekben és az udvarokban", olvashatjuk a katalán *Jogszokások*ban. Lovaggá avatási ceremónián is át kellett esnie. A vazallusi kötelmek általános föllazulása következtében egyre kevesebb hangsúlyt helyeztek az előbbi feltételre, olyannyira, hogy a legkésőbbi időkből származó szövegek nem is említik. A második viszont hosszú időn keresztül érvényben maradt. Már 1238-ban a gévaudani La Garde-Guérin várát osztatlanul birtokló családtagok jogait rögzítő magánérvényű rendelkezés az elsőszülött fiúval szemben az ifjabbnak ítéli az elsőbbséget, amennyiben emezt lovaggá ütötték, amazt pedig nem. Ugyanakkor bárhol előfordulhatott, hogy egy lovagi sarj valamilyen okból nem vetette alá magát a szertartásnak. Túl sokáig maradt egyszerű „fegyverhordozó", mondták az ilyen, várakozó pozícióban megrekedt emberekről, a fiatal nemeseknek a lovagi pályán előttük járók oldalán játszott hagyományos szerepére célozva. Mihelyt valaki elérte azt az életkort, amikor az ilyen mulasztás már elfogadhatatlannak tűnt – a korhatárt Flandriában és Hainautban huszonöt, Katalóniában harminc évben szabták meg –, az illetőt minden kímélet nélkül paraszti sorra vetették.[299]

Az „előkelő vér" eszménye azonban túlságosan is erős volt ahhoz, hogy ezek a követelmények mindörökre fönnmaradjanak. Eltörlésük több egymást követő szakaszban ment végbe. Provence-ban 1235-ben – csakúgy, mint ugyanezen idő tájt Normandiában – az apa státusával járó előnyöket már elismerik a fiú számára, még ha emez nem is üttette lovaggá magát, ám az unokának, mint a provence-i irat leszögezi, már személyesen kell elnyernie a lovagi címet, ha a privilégiumokat élvezni kívánja. De ennél is sokatmondóbbak az oppenheimiekhez szóló, egymás után kibocsátott német királyi kiváltságlevelek: az 1226-ban a lovagoknak adományozott jogokat 1269-ben „a lovagokra és a lovagok fiaira", 1275-ben „a lovagokra, fiaikra és unokáikra" terjesztik ki az uralkodók.[300] Ám előbb-utóbb nyilván beleuntak a nemzedékek számlálásába. Nem vitás, hogy az

ünnepélyes fegyverátvételi ceremónián való megjelenés továbbra is a ranggal járó kötelezettségnek számított, amely alól az ifjú nemes csak némi presztízsvesztés árán vonhatta volna ki magát. Sokan elcsodálkoztak azon a különös babonán, amely miatt a barcelonai házból származó provence-i grófok dinasztiájában mindig a lehető legkésőbbre tolták ki a ceremónia időpontját, mivel közeli haláleset előjelét látták benne.[301] Mivel a lovaggá ütési aktus mintegy biztosítékul szolgált rá, hogy a lovag rendelkezik a szolgálatellátáshoz szükséges teljes hadfölszereléssel, a francia királyok Fülöp Ágosttól Szép Fülöpig igyekeztek is lovagi családból származó alattvalóikra rákényszeríteni a szertartáson való megjelenést. Egyébként nem sok sikerrel: a királyi közigazgatás még a bírságok behajtásából és a mentesítések árusításából sem tudott jövedelmező bevételi forrásra szert tenni, s mihelyt háborúval kellett számolni, kénytelen volt beérni annak előírásával, hogy a lovagnak legalább fegyverzettel kell rendelkeznie.

A 13. század utolsó éveire az átalakulás nagyjából mindenütt befejeződött. Immáron nem attól lesz nemessé valaki, hogy átesik az ősi beavatási rítuson, amely mostanra puszta illendőségből megejtett formalitássá csökevényesedett (s a többség már csak azért is húzódozik tőle, mert rendszerint jelentős kiadásokkal jár), hanem attól, hogy – akár él a lehetőséggel, akár nem – örökletesség folytán módjában áll igényt tartania a ceremónián való részvételre. Mint Beaumanoir írja, *gentilhomme*-nak azt nevezik, aki „lovagok nemzetségéből" származik. A valamivel 1284 után keletkezett legrégebbi lovaggá ütetési engedély, amelyet a francia királyi kancellária olyan személynek adományozott, aki nem lovagi nemzetség tagjaként látott napvilágot, a kedvezményezett valamennyi leszármazottját egyetlen tollvonással – és minden föltétel megjelölése nélkül – „azokra a privilégiumokra, jogokra és kiváltságokra" teszi érdemessé, „miket szokás szerint élveznek azok, kik mindkét fölmenői ágon nemesektől erednek".[302]

A nemesi jog

Az ekképp kialakult, és – amennyire csak a nemek közötti különbségek megengedték – a *gentilhomme*-ok mellett a „jó házból való asszonyokra" is vonatkozó nemesi jogi kódex egyes részleteiben jelentős különbségek tapasztalhatók a különböző országokban. A szabályok azonban csak meglehetősen lassú folyamat eredményeként jöttek létre, s az idők során komoly változásokon estek keresztül. A következőkben csak a legáltalánosabb érvényű sajátosságok kiemelésére szorítkozunk, amelyek a 13. század folyamán öltöttek határozott formát.

Hagyományosan a vazallusi kötelékek alkották az előkelő osztályokra sajátosan jellemző függőségi viszonyokat. Azonban, akárcsak másutt, e téren is azt tapasztaljuk, hogy a *de facto* állapotot jogi monopólium váltja föl. Nemrégiben még azért számított valaki nemesnek, mert vazallus volt. Most viszont a két terminus között megfordul a viszony, s elvben senki sem lehet vazallus – más

szóval senki sem birtokolhat katonai vagy „szabad" hűbért –, ha neve nem szerepel a született nemeseké között. A 13. század közepén már nagyjából mindenütt ez a fölfogás érvényesül. Csakhogy a polgárság vagyoni növekedése és a régi nemesi családokat rendszeresen gyötrő pénzhiány miatt nem lehetett betű szerinti szigorral alkalmazni ezt a szabályt. Egyrészt távolról sem mindig tartották meg a gyakorlatban – aminek következtében a nemesi címet bitorlók száma megszaporodott –, másrészt jogi téren is lehetőséget kellett teremteni a szabály hatálya alóli mentesítésekre. Ezek olykor általános érvényűek voltak – így például azok esetében, akik nemesi anyától és nem nemesi apától származtak[303] –, többnyire azonban egyedi kivételezéseket jelentettek. Ez utóbbiak is a rend helyenkénti áthágását egyedül legitimálni képes monarchiák javát szolgálták, melyek nemigen hajlottak rá, hogy ingyen osztogassák ezt a kegyet. Minthogy a hűbér a legtöbb esetben földesúri birtokot jelentett, az alacsonyabb sorú emberek fölött gyakorolt hatalmi jogkörök e derogációk folytán lassanként elváltak a nemesi rangtól. Ha a hűbér egyben vavasszorok fölé helyezte birtokosát, amazok – ha *gentilhomme*-ok voltak – legtöbbször nem ismerték el a nem nemesi kedvezményezett jogát hűbéresküjük fogadására, s ekképp a „nemtelen" földbirtokosnak be kellett érnie a minden hűségnyilatkozat nélkül nyújtott szolgálatokkal és illetékekkel. A közvélemény még azt sem nézte jó szemmel, hogy az illető vazallusi fogadalmat tegyen a fölötte álló hűbérúrnak. A szertartást a hűségígéretre korlátozták, vagy elhagyták belőle a csókváltást, amely a két felet egyenlőnek tüntette volna föl. A nem előkelő családban született ember számára még az engedelmesség megkövetelésének, illetve vállalásának egyes formái is elérhetetlenek maradtak.

A katonai vazallusokra már hosszú ideje az általános jogszabályoktól eltérő jogrend vonatkozott. Ügyeikben nem ugyanazok a bíróságok voltak illetékesek, amelyek a többi függő helyzetű fölött ítélkeztek. Hűbéreik nem ugyanúgy szálltak apáról fiúra, mint minden más ingatlan vagyon. Társadalmi rangjuk családjogi helyzetükön is rajta hagyta a nyomát. Amikor a katonai hűbérek birtokosaiból létrejött a nemesség, az eredetileg az adott hivatás gyakorlásához kapcsolódó jogszokások lassanként az érintett családok csoportjára vonatkoztak. Sokatmondó elnevezésbeli változást tapasztalunk e tekintetben: amit korábban „hűbérbérletnek" mondtak – erről az intézményről egy korábbi fejezetben szóltunk[304] –, azt az újabb szóhasználat szerint Franciaországban „gyámságnak" nevezték. A nemesi magánjog tehát gyakran archaikus színezettel jelentkezett – amint az természetesnek is hatott egy olyan osztály esetében, melynek sajátos volta részben abban jelentkezett, hogy ősi intézmények tükröződtek benne.

A nemesi osztály társadalmi elsőbbségét, illetve harcoló rend mivoltát – olykor az eddig említetteknél is erőteljesebben – egy sereg más ismérv is jelezte. A nemesi vér tisztaságának megóvása érdekében a leghatékonyabb eszköznek nyilvánvalóan a rangon aluli házasságok tilalma kínálkozott. Ezt azonban csak az importált hűbériség egyik szigetén, Cipruson, valamint az erősen hie-

rarchikus berendezkedésű Németországban vezették be. De még ez utóbbiban is – ahol, mint látni fogjuk, a nemesi társadalom igen erős belső tagolódást mutatott – csak a nemesség legfelsőbb rétege zárkózott így el a volt uradalmi tisztségviselőkből rekrutálódott legszegényebb lovagok elől. Másutt – ha a gyakorlatban nem mindig is, de jogi szempontból föltétlenül – a szabad emberek egykori egyenlőségének az emléke továbbra is éreztette a hatását a házasságkötések terén. Ugyanakkor néhány nagyobb vallási közösség, melyek arisztokratikus hajlama mindaddig csak a szolgasorból jövő jelöltek elutasításában mutatkozott meg, mostantól fogva nyíltan vallotta, hogy csak nemesi ivadékokat fogad a soraiba.[305] Időbeli eltérésekkel ugyan, de mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a nemes személye különleges védelmet élvez a nemtelennel szemben, miközben a közembereket sújtó bírságoknál többnyire súlyosabb büntetéseket ír elő számára a rá vonatkozó büntetőjog; ugyanakkor csak a nemest illeti meg a magánbosszú joga, melyet elválaszthatatlannak tekintenek a fegyverviselés jogától, s a fényűzésellenes törvények is elkülönítik személyét a többiektől. A privilégium hordozójának tekintett nemzetség jelentősége abban az átalakulásban fejeződött ki, amelynek során a lovag pajzsára festett vagy pecsétjére vésett régi egyéni „ismertetőjeleket" fölváltották a címerek, amelyek hol a hűbérrel öröklődtek tovább, hol – és ez volt a gyakoribb eset – a „jószágtól" függetlenül hagyományozódtak nemzedékről nemzedékre. A folytonosság eme jelképei először a származási gőgtől különösen áthatott királyi és fejedelmi dinasztiáknál, majd hamarosan a rangban alattuk álló nemzetségeknél jelentek meg, hogy azután a nemességbe sorolt családok monopóliumává váljanak. Végül pedig – noha adómentességük körül még korántsem alakult ki pontos szabályozás – a régi vazallusi kötelességből sajátosan nemesi feladattá lett katonai szolgálat mostantól mentesítette őket az általános pénzbeni terhek alól, lévén hogy társadalmi hivatásuk a közfelfogás szerint a kardforgatás volt.

Bármilyen szorosan tapadtak is a nemes személyéhez a születésével járó jogok, elveszíthette őket, ha a rang előkelőségével összeegyeztethetetlennek ítélt tevékenységek űzésébe fogott. Igaz, a nemesi cím elvesztésével járó cselekedet, a *dérogeance* fogalma ekkor még távolról sem alakult ki teljesen. A nemesek kereskedelmi tevékenységét a jelek szerint először néhány városi alkotmány tiltotta meg, melyek inkább a kereskedő polgárság kvázimonopóliumát igyekeztek védelmezni, mintsem a rivális kaszt gőgjét szolgálni. A közfelfogás szerint azonban mindenfajta mezőgazdasági munka ellenkezett a katonai becsülettel. A párizsi parlament határozata értelmében a paraszti telekhez jutott lovag akkor sem végezhet mezei robotot, ha ő maga hajlandó volna rá. „Szántani, csákányozni, szamárhátón fát vagy trágyát szállítani": egy provence-i rendelet szerint mindezek a cselekedetek automatikusan a lovagi privilégiumoktól való megfosztással járnak. Provence-ban csak azt az asszonyt tartották nemesasszonynak, aki „sem a kemencéhez, sem a mosóhelyre, sem a malomba"[306] nem jár el. A nemesség most már nem egy meghatározott hivatást – a vezéréhez hű katona

hivatását – gyakorló emberek összessége. A nemesség immár nem a beavatottak osztálya. Mint osztályt most már – és a jövőben is – kizárólag életmódja különíti el a többiektől.

Az angliai kivétel

Angliában, ahol a vazallusi és lovagi intézményeket idegen minták alapján honosították meg, a *de facto* nemesség kialakulása a kezdeti időkben nagyjából a kontinensen kirajzolódó utat követte, a 13. században azonban gyökeresen más irányt vett.

A normann, majd az Anjou-királyok biztos kézzel uralkodtak a szigetország fölött. Királyságukat mindenekelőtt a birodalomépítő vágyaik megvalósításához szükséges eszközök tárházának tekintették, s ennek érdekében a lehető legszélesebb körű katonai szolgálat bevezetésével próbálkoztak. Az uralkodók egyidejűleg két, különböző korokból származó elvet követtek: egyfelől igyekeztek minden szabad embert fegyverbe állítani, másfelől különleges szolgálatokat követeltek a vazallusoktól. 1180-ban, illetve 1181-ben II. Henrik arra kötelezi szárazföldi birtokain, illetve magában Angliában élő alattvalóit, hogy társadalmi státusuknak megfelelő fegyverzettel lássák el magukat. Az angliai „hűbérjogi törvények" többek között pontosan meghatározták a lovagi hűbérek birtokosai által beszerzendő fölszerelést. A szöveg a lovaggá ütésről nem tesz említést, jóllehet, mint láttuk, a rítust a szükséges fegyverzet beszerzése zálogának tekintették. Érthető tehát, hogy 1224-ben, illetve 1234-ben III. Henrik helyénvalónak látta, ha minden lovagi hűbér birtokosát arra kötelezi, hogy haladéktalanul vesse alá magát a beavatási szertartásnak – legalábbis azokban az esetekben (ebben állt a második rendelet által bevezetett korlátozás), amikor az illető közvetlenül a királynak tartozott hűbéresküt tenni.

Mindeddig tulajdonképpen semmi olyat sem találunk ezekben az intézkedésekben, ami a korabeli Capeting-törvénykezéshez képest lényeges eltérést mutatna. Magától értetődik azonban, hogy a hosszú közigazgatási hagyományokkal rendelkező angol kormányzat hamarosan rájött, hogy a régi, hűbérrel ellentételezett szolgálaton alapuló rendszer az adott körülmények között egyre kevésbé bizonyulhat hatékonynak. Számos hűbér több darabra tagolódott, míg mások örökké átcsúsztak az állandóan ismétlődő, de mindig tökéletlenül végrehajtott összeírások hálóin. Ráadásul számuk szükségképpen korlátozott volt. Ésszerűbbnek tűnt tehát, ha a szolgálat és következésképp a megfelelő fölszerelkezés kötelezettségét egy sokkal megfoghatóbb valamire, nevezetesen a földbirtokra alapozzák, méghozzá függetlenül ennek természetétől. 1180-ban II. Henrik már ennek az elvnek próbált érvényt szerezni azokon a szárazföldi birtokain, ahol a hűbéri szervezet távolról sem mindenütt épült ki olyan szabályosan, mint Angliában vagy a normandiai hercegségben. Ugyanezt a módszert követték 1254-től magán a szigeten is, ahol változó gazdasági ismérvek alapján jár-

tak el (ezeknek a részleteit most nyugodtan elhanyagolhatjuk). Ám míg II. Henrik beérte azzal, hogy kötelezővé tette a fegyverzet beszerzését, az újonnan kialakult szokásoknak megfelelően most minden meghatározott nagyságú szabad föld szabad birtokosától megkövetelték, hogy lovaggá üttesse magát. Ez annál is inkább jó megoldásnak ígérkezett, mert a rendelet értelmében az engedetlenkedők kellemes bevételekkel örvendeztethették meg a kincstárt.

Mindazonáltal még Anglia sem rendelkezett olyan jól működő államgépezettel, amely kikényszeríthette volna az ehhez hasonló intézkedések maradéktalan tiszteletben tartását. A szóban forgó rendeletek valószínűleg már a század végén, de legkésőbb a következő század elején többé-kevésbé hatástalannak bizonyultak. Le kellett tehát mondani alkalmazásukról, a lovaggá ütési ceremóniák pedig egyre ritkábban zajlottak, majd végül magát a rítust – akárcsak a kontinensen – egy ódon etikett külsőségei közé száműzték. A királyok politikája azonban – valamint ennek elkerülhetetlen velejárójaként a hűbérföldekkel való üzletelés korlátozásának teljes hiánya – rendkívül súlyos következményekkel járt. A lovaggá ütés Angliában cenzusos intézménnyé vált, s nem alakulhatott ki körülötte örökletességi alapon szerveződő társadalmi osztály.

Nem is jött soha létre ilyen osztály a szigetországban. A középkori Angliában a szó francia vagy német értelmében nem volt nemes. Nem emelkedett a szabad emberek fölébe olyan kaszt, amelynek a tagjai sajátos, vérségi alapon öröklődő jogokat birtokoltak volna. Látszólag tehát meglepően egalitárius struktúra áll előttünk. A dolgok mélyére tekintve viszont azt látjuk, hogy ez az építmény egy olyan hierarchikus korláton nyugodott, amely más társadalmakhoz képest alacsonyabban helyezkedett el, de rendkívül merev volt. Miközben a nemesek kasztja minden más országban a „szabadnak" minősített emberek egyre tekintélyesebb tömegei fölé emelkedett, Angliában éppen ellenkezőleg, a szolgaság fogalma annyira kitágult, hogy végül a parasztok legnagyobb része kénytelen volt viselni ezt a bélyeget. Angol földön az egyszerű *freeman* jogi szempontból nemigen különbözött a nemesembertől. Maguk a *freeman*ek viszont oligarchiát alkottak.

Ezzel egyébként nem azt akarjuk mondani, hogy a La Manche csatorna túloldalán ne alakult ki volna ugyanolyan erős hatalmú arisztokrácia, mint Európa más országaiban. Az angol főurak talán még hatalmasabbak is voltak a többieknél, lévén hogy a legteljesebb önkénnyel bánhattak a paraszti földekkel. Ez az osztály földbirtokosokból, harcosokból, hadvezérekből, királyi tisztviselőkből, valamint a grófsági bíróságok monarchia mellé delegált állandó képviselőiből állt, akiknek az életvitele látványosan és tudatosan vált el a szabad közemberekétől. A csúcson a grófok és a „bárók" szűk köre helyezkedett el, akiknek a privilégiumai valójában a 13. században kezdtek meglehetősen szabatos formában kialakulni. Ezek az előjogok azonban szinte kizárólag politikai és tiszteletbeli jellegűek voltak, főképp pedig a hivatali birtokokhoz, a „honorokhoz" kap-

csolódtak, s csak a legidősebb fiút illették meg. Más szóval Angliában a nemesemberek osztálya összességében véve inkább „társadalmi", mint „jogi" képződmény maradt. S noha a hatalom és a jövedelem a legtöbb esetben magától értetődően öröklődött tovább, s a vérség tekintélye a kontinenshez hasonlóan itt is erőteljesen érvényesült, a szóban forgó csoportnak meglehetősen bizonytalan körvonalai voltak, s jelentős mértékben nyitott maradt. A 13. században már a földbirtok puszta megléte följogosította – majd egyenesen kényszerítette – gazdáját a lovaggá ütési ceremóniára. Körülbelül másfél évszázaddal később viszont – bár ez a jog jellemző módon továbbra is csak a „szabad" telkek birtokosait illette meg – hivatalosan joga volt, hogy részt vegyen a minden grófságban létrehozandó „Közbirtokosok gyűlésének" képviselői választásán. S noha ezektől a sajátos módon „grófságok lovagjainak" nevezett – és eredetileg csak a ténylegesen fölavatott lovagok közül választható – képviselőktől elvben egészen a középkor végéig megkövetelték örökletes címereik bemutatását, a jelek szerint sohasem fordult elő, hogy valamelyik szilárd vagyoni alapú és társadalmi tekintélyű család számára nehézségekbe ütközött volna jelvényeinek elismertetése.[307] Az angoloknál ekkoriban ismeretlenek voltak a nemeslevelek (a Stuartok örökké pénzszűkében lévő monarchiája által létrehozott báróságok csak a francia módszerek kései utánzását jelentik). Nem is volt szükség rájuk: maguk a tények helyettesítették őket.

Az angol arisztokrácia szorosan tapadt az emberek fölötti tényleges hatalmat biztosító realitásokhoz, miközben elkerülte a túl szigorúan körülhatárolt és a túlságosan is vérségi alapokon szerveződő osztályokat fenyegető megmerevedést; így föltehetően a lehető legjobban hasznosította a maga számára azt az erőt, amelyet azután századokon át megőrzött.

ÖTÖDIK FEJEZET

A nemességen belüli osztálykülönbségek

A hatalom és a rang hierarchiája

A katonai hivatásból és az életmódból eredő közös vonások ellenére a *de facto,* majd *de jure* nemesek sohasem alkottak egyenrangú emberekből álló társadalmi csoportot. A vagyoni, a hatalmi s ebből következően a tekintélybeli különbségek valóságosan létező hierarchiát alakítottak ki soraikban, ami előbb – többé-kevésbé csiszolatlan formában – a közfelfogásban, majd a szokásjogban vagy a törvényekben is kifejezésre jutott.

Amikor még a vazallusi függőségi rendszer maradéktalanul érvényesült, a rangsorolás alapjául többnyire az egymás fölött elhelyezkedő hűbéri kapcsolatok szolgáltak. A lépcső legalsó fokán a „vavasszor" helyezkedett el, aki több hűbéresnek is vazallusa volt *(vassus vassorum),* ugyanakkor egyetlen harcosnak sem hűbérura. Legalábbis ez mondható el arról az időszakról, amikor ezt a román nyelvű területeken általánosan elterjedt terminust szoros értelemben használták. Ha valaki senkinek – legföljebb nincstelen parasztoknak – parancsolt, annak nem sok tisztelet járt ki. Ez a jogi helyzet a gyakorlatban majdnem mindig szerény vagyoni állapottal, kényszerű kockázatos kalandokkal járó, ínséges vidéki kisnemesi életmóddal esett egybe. Ilyennek rajzolja meg Chrétien de Troyes *Erec* című regényében a főhősnő apjának portréját („fölöttébb szegényes vala az udvara"), vagy a *Gaydon* költője a nemes szívű, hevenyészett fegyverzetű alhűbéres alakját. De az irodalmi művek szereplőin kívül hadd emlékeztessünk még a csatározások és a zsákmány igézetében szegényes otthonának búcsút mondó Robert de Guiscard-ra, Bertrand de Born koldulgatásaira vagy azokra az egyik provence-i *cartularium* okirataiban említett lovagokra, akiknek minden hűbérbirtoka egyetlen „telekből", azaz egy paraszti teleknek megfelelő földdarabból állt. Néha – nagyjából ugyanebben az értelemben – a *baccalarius* szóval utaltak rájuk, amely voltaképpen „ifjú embert" jelölt: ilyen anyagi körülmények között élt ugyanis számos még „házatlan" vagy apja vagyonából még nem részesült fiatalember. De előfordult, hogy helyzetükben hosszú ideig nem következett be változás.[308]

Mihelyt a nemes más nemesek urává lett, tekintélye környezete szemében megnövekedett. A *Barcelonai szokáskönyv* elsorolja a megsebesített, fogságba hurcolt vagy más sérelmet szenvedett lovagnak fizetendő különféle kárpótlásokat, majd hozzáteszi, hogy az illető „a jóvátétel kétszeresére tarthat igényt",

amennyiben „két más lovag lakozik a tisztségével járó földeken, egy harmadik pedig háznépe között foglal helyet".[309] Ha a lovag nagyszámú fölfegyverzett hívét vonultatja hadba lobogója alatt, akkor „zászlósúrnak" tekintendő. Ha az emberek fölfelé tekintve azt látják, hogy csak egyetlen lépcsőfok választja el a királytól vagy a tartományúrtól, aki előtt személyesen tesz hűbéresküt, akkor *captal*nak („kapitány") vagy bárónak is nevezik.

Ez utóbbi, germán nyelvekből átvett kölcsönszó eredetileg „embert" jelentett, de hamarosan a „vazallus" jelölésére használták, hiszen a hűségígéret folytán az illető hűbérura „emberévé" vált. Később viszont az a szokás alakult ki, hogy elsősorban a legnagyobb hatalmasságok fő vazallusait jelölték vele. A szó ebben a jelentésében csak viszonylagos elsőbbségüket fejezte ki az ugyanahhoz a csoporthoz tartozó más hívekhez képest. A chesteri püspöknek vagy Bellême urának éppúgy megvoltak a saját bárói, mint a királyoknak. De a hatalmasok leghatalmasabbjait, vagyis a monarchiák legnagyobb hűbéreseit a köznyelv egyszerűen csak „a bárók" elnevezéssel illette.

A báróval majdnem teljesen rokonértelmű – s egyes textusokban ténylegesen azzal egyenértékűként kezelt – *pair* („egyenrangú") szónak kezdettől fogva pontosabb jogi tartalma volt, és az igazságszolgáltatási intézményekkel kapcsolatos szókészlet szerves elemét alkotta. A vazallus egyik legfontosabb privilégiuma abban állt, hogy kizárólag a hűbérura más vazallusaiból összeállított törvényszék mondhatott fölötte ítéletet. A kötelék hasonlóságából eredő egyenlőségnek megfelelően a *pair* sorsáról *pair* döntött. Ám jelentős hatalmi és tekintélybeli különbségek lehettek egy adott fölöttes közvetlen hűbéresei között. Tarthatatlan állapotnak számított volna akkoriban, ha a függési helyzet állítólagos hasonlóságának okán a gazdag zászlósúrnak fejet kellett volna hajtania a legszegényebb kisnemes által kimondott ítélet előtt. Megint csak azt látjuk, hogy a jogi helyzet folyományai ellentétben állnak a tudatosult konkrétabb realitásokkal. Nem csoda tehát, hogy sok helyütt már korán kialakult az a szokás, hogy a legfőbb hűbéresek ügyeiben kizárólag a velük azonos méltóságú nagyurak ítélkezhetnek, s uruk csak az ő tanácsaikat hallgatja meg a legsúlyosabb kérdésekben. Ekképp különült el a tulajdonképpeni *pair*ek köre, s gyakran hagyományos vagy misztikus szám szabta meg, hányan is lehetnek: például heten, mint a Karoling-kor közbíróságait alkotó tanácsosok *(scabini)*, vagy tizenketten, mint az apostolok. A közepes nagyságú hűbérbirtokok gazdái – így a mont-saint-micheli apátság szerzetesei – körül éppúgy létezett ilyen intézmény, mint a leghatalmasabb tartományurak – például Flandria grófja – mellett, az eposzok szerzői szerint pedig Franciaország *pair*jei apostoli számban sorakoztak föl Nagy Károly mögött.

De más, a hatalom és a gazdagság hangsúlyozásával megelégedő elnevezések is föl-fölbukkannak a legnagyobb előkelőségek alakjait fölidéző krónikások és költők tolla nyomán. A „mágnások", a „potentátok", a „kényurak" magasan a lovagok tömegei fölött helyezkedtek el a szemükben. A rangbéli különbségek igen élesen jelentek meg magán a nemességen belül is. Ha egy lovag egy

másik lovagnak valamilyen sérelmet okozott, s a bűnös „rangosabb" volt a szenvedő félnél, nem lehetett megkövetelni tőle a személyes vezeklő hűségesküt – fejti ki a katalán *Szokáskönyv.*[310] *A Cid költeményé*ben a főhős grófi nemzetségből származó vejei rangon alulinak tartják egy egyszerű vazallus leányaival kötött frigyüket: „Még ágyasainkká sem kellett volna tennünk őket, hacsak nem könyörgik ki e kegyet. Nem voltak egyenlőek vélünk, nem érdemelték ki, hogy karjainkban alhassanak." Ezzel szemben a „szegény picardiai lovagnak", Robert de Clarynak a negyedik keresztes hadjáratról szóló emlékirataiban a „seregbéli közembereknek" *(le commun de l'ost)* „a nagyurak", „a gazdagok", „a bárók" ellen régóta táplált gyűlölete szólal meg keserű hangon.

A világosság és a hierarchia korának, a 13. századnak jutott a feladat, hogy ezeket az inkább érzékelt, mintsem pontosan definiált különbségeket szabályosan kialakított rendszerbe ötvözze. A jogászok gondolkodásában azonban a geometriai szellem túlhajtásai érhetők tetten, ami nemigen állt összhangban az ugyancsak képlékeny realitásokkal. Ugyanakkor az átalakulás rendkívül éles eltérésekkel ment végbe az egyes országokban. Az eddig követett gyakorlatnak megfelelően vizsgálódásunkat most is a legkarakterisztikusabb esetekre korlátozzuk.

Angliában, ahol az arisztokrácia az udvarban való megjelenés ősi kötelezettségéből kormányzati eszközt tudott kovácsolni a maga számára, a „báró" szó továbbra is a király legfőbb hűbéreseit jelölte, akik egy *de facto* kiváltság értelmében a „Nagytanácsban" székeltek, s ez az előjoguk apránként szigorúan örökletes monopóliummá alakult. Ezek az arisztokraták előszeretettel használták „a királyság *pair*jei" címet, amelyet azután hivatalosan is sikerült elismertetniük.[311]

Ezzel szemben Franciaországban élesen különvált a két terminus használata. A „vavasszor" és „báró" elnevezések nem vesztek ki, de ezek legtöbbször csak a vagyoni és a tekintélybeli különbségek érzékeltetésére szolgáltak. A vazallusi függőségi rendszer föllazulása folytán az egymás fölött elhelyezkedő hűbérkötelékek alapján kialakított szempontok elveszítették minden jelentőségüket. Az egyes státusok közötti határvonalak pontosabb rögzítése érdekében a szakemberek azt a megoldást vélték kézenfekvőnek, ha az igazságszolgáltatási hatalom egyes fokozatait veszik alapul: ekképp a felsőbb, halálbüntetés kimondására is jogosult bírói hatalom gyakorlása kizárólag a báróságokat illette meg, míg a vavasszorok hűbérbirtokán alsó- vagy középszintű bíráskodás folyt. Ebben az értelemben – melyet egyébként a köznyelv sohasem tett teljes mértékben magáévá – Franciaországban rengeteg báró akadt. Ugyanakkor a *pair*ek nagyon kevesen voltak: kihasználva a tizenkettes szám mellett szóló epikai hagyományt, a Capeting-király hat leghatalmasabb vazallusa az uralkodótól közvetlenül függő hat legtekintélyesebb püspökkel vagy érsekkel karöltve magának tartotta fönn e cím kizárólagos használatát – még azon az áron is, hogy e méltóságot minden erőfeszítésük ellenére nemigen sikerült gyakorlati előnyökre váltaniuk: így például még az egymás fölött való ítélkezésük joga is csorbát

szenvedett azzal, hogy a bíróságban a korona tisztségviselői is helyet foglaltak. Kevesen voltak tehát, ugyanakkor tartományúri érdekeik túlságosan is elváltak a főnemesi körök ambícióitól, miközben a királyság törekvéseihez képest külön utakon jártak; így hát a politikai realitások szintjén sohasem sikerült érvényt szerezniük méltóságuknak, mely az etikettbeli megkülönböztetéseken kívül semmi egyébre nem jogosította föl őket. Ráadásul minthogy az eredeti hat *pair*ség közül három az alapjukul szolgáló hűbérek koronabirtokokhoz való visszatérésével még a század folyamán megszűnt, a királyok 1297 után saját elhatározásukból újakat hoztak létre.[312] A spontán nemesi formációk idejének lejártával olyan korszak érkezett el, amikor a rangok rögzítésének, illetve megváltoztatásának a joga a társadalmi hierarchia minden lépcsőfokán az állam kezében összpontosult.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a franciaországi főméltóságokkal járó címek történetét vesszük szemügyre. A grófok – valamint az egyszerre több grófságot kormányzó hercegek és őrgrófok – minden időkben a főnemesség legmagasabb körét alkották. Ugyanebbe a csoportba tartoztak nemzetségük tagjai, akiket délen *comtor*oknak neveztek. Ám ezek a frank terminológiából származó szavak eredetileg pontosan meghatározott hatalmi jogköröket jelöltek: kizárólag a Karoling-kor – hajdan közhivatalként létrehozott, de azóta hűbérré vált – legnagyobb „honorainak" örököseit illették meg. Noha ezek közül néhány már korán bitorlók kezére jutott, a kisajátítás mindenekelőtt magát a hatalmat érintette, s a címekben csak utólag rögzült a bekövetkezett változás. Fokozatosan azonban, mint látni fogjuk, a grófi jogkörök halmaza darabokra esett szét, s végül minden sajátos tartalmát elveszítette. A különböző grófságok urai elvben továbbra is számos, ténylegesen tisztségviselő őseiktől örökölt jogot birtokoltak: ám ezeknek a jogoknak a sora grófságról grófságra erősen változott, s csak ritkán illették meg osztatlan előjogként a grófokat, így gyakorlásuk joga a közfelfogás szerint már nem a grófi hatalom egyetemes jellegű fogalmához kapcsolódott. Végső soron az elnevezés minden egyes esetben csupán a hatalom és a tekintély nagyságának jelképeként élt tovább. Semmi ésszerű oka nem volt tehát már annak, hogy az elnevezés használatát a messzi múlt tartományi kormányzóinak utódaira korlátozzák. Legkésőbb 1338-ban a királyok megkezdték a grófi címek adományozását.[313] Így vette kezdetét egy nyelvében archaikus, de szellemében új megjelölésbeli osztályozás, mely egyre bonyolultabbá vált a későbbiek során.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a méltóságbeli – és olykor privilégiumbéli – fokozatok nem kezdték ki mélyen a francia nemesség egységes osztálytudatát. Ha Angliához képest – ahol a nemesek jogállása nem tért el a többi szabad emberétől – a 13. századi Franciaország hierarchikusan tagolt társadalom képét öltötte is, annyi mindenképpen elmondható, hogy minden lovaggá avatható személyre lényegileg egységes, sajátos jogrend vonatkozott. A németországi átalakulás azonban ettől alaposan eltérő irányt vett.

Már kezdetben kialakult egy a német hűbériségre sajátosan jellemző szokás. A közfelfogás szerint egy adott társadalmi szinten elhelyezkedő személy csak rangvesztés terhe mellett juthatott olyan hűbérhez, amelynek ura nála alacsonyabb státusú volt. Más szóval: míg másutt a hűbérkötelékek tagozódása szabta meg a rangokat, addig itteni hierarchiájuknak egy eleve létező, osztályok szerinti megkülönböztetéshez kellett idomulnia. Jóllehet a gyakorlatban nem mindig tartották tiszteletben a „lovagi pajzsok" merev egymás fölé rendelését, a szóban forgó elv pregnánsan jeleníti meg a korabeli németek gondolkodásmódját, akik kelletlenül ugyan, de elfogadták a hűbérkötelékek létrejöttét, ám abba már nem nyugodtak bele, hogy az új függőségi viszonyok a szilárdan meggyökeresedett hierarchikus beidegződések ellenében érvényesüljenek. Hátra volt viszont a különböző fokok kijelölése. A világi arisztokrácia legmagasabb köreiben a közmegegyezéses alapon „elsőknek" nevezett személyek *(Fürste)* helyezkedtek el. Ezt a szót latinra *princeps*nek (fejedelem) fordították, míg a francia nyelvben a *prince* elnevezés honosodott meg. Árulkodó tény azonban, hogy az ismérvet most sem a tulajdonképpeni hűbéri viszonyokból kiindulva állították föl. Eredetileg ugyanis ezzel az elnevezéssel illették szokás szerint mindazokat, akik grófi jogköröket gyakoroltak, még akkor is, ha hercegek vagy püspökök iktatták őket méltóságukba, s ekképp nem tartoztak a király közvetlen vazallusai közé. A Karoling-kori hagyományok mély nyomot hagytak a birodalom berendezkedésén, s a közfelfogás szerint a grófok – függetlenül az őket méltóságukkal fölruházó hatalmasságok személyétől – mindig a monarchia nevében látták el hivatalukat. Minden ilyen *Fürste* részt vett azokon a gyűléseken, amelyek megválasztották a királyokat.

A 12. század közepe táján a legnagyobb tartományurak növekvő hatalma és a német intézményrendszert mind jobban átjáró hűbéri szellem a rangok közötti határvonal jelentős elmozdulásához vezetett. Egy kétszeresen is árulkodó megszorítással a *princeps*i címet ettől fogva egyedül a király közvetlen hűbéreseinek tartották fönn, és közöttük is azoknak, akiknek a hatalma több grófságra terjedt ki. Egyúttal kizárólag ezek az első körhöz tartozó főurak vehettek részt – a velük egyenrangú egyházi méltóságokkal egyetemben – az uralkodó megválasztásában. Legalábbis ez volt a helyzet addig a kisvártatva beköszöntő napig, amikor is egy második törésvonal is kialakult a *princeps*ek között, és megjelent fölöttük a született választófejedelmek még szűkebb csoportja. A világi fejedelmek ezen új osztálya (köztük a Választófejedelmek) alkotta végül a király és az egyházfejedelmek mögött – utóbbiakon a monarchiától közvetlenül függő püspökök és nagy apáturak értendők – a „lovagi pajzsok" harmadik sorát. Valójában azonban – elsősorban a különböző rangú személyek közötti házasságkötés lehetőségével – az egyenlőtlenség itt sem terjedt addig, hogy a nemesség belső egysége valamilyen formában ne maradhatott még sokáig fönn. Mindez viszont nem mondható el a lovagi ranglétra legalsó szintjén elhelyezkedőkről – akik ha társadalmi rétegként nem is, de önálló jogi státusú csoportként kivált-

képp sajátos képződményt alkottak a rangok hierarchiáját oly nagy gonddal kimunkáló akkori német társadalomban –, a miniszteriálisokról vagy szolgálólovagokról.

Szolgálattevők és szolgálólovagok

Egyetlen hatalmasság sem él szolgák nélkül, egyetlen vezér sem vezet hadat alvezérek nélkül. Még a legszegényebb mezei földbirtokon is az úr megbízottja irányította a *dominium* megművelését, rendelte el a robotokat, ellenőrizte végrehajtásukat, szedte be a járandóságokat, és ügyelt az alattvalók közötti rendre. Gyakran ennek a falunagynak *(maire, bayle, Bauermaister, reeve)* is voltak helyettesei. Kézenfekvőnek látszott, hogy ezeket a nem éppen bonyolult funkciókat egymást váltó szolgákra bízzák, sőt az is, hogy az érintettek maguk válasszák meg saját soraikból e tisztségek ideiglenes birtokosait. Angol földön meglehetősen gyakran követték ezt az eljárást. A kontinensen is természetesnek tűnt, hogy ezeket a feladatokat maguk a parasztok lássák el, Angliától eltérően azonban itt tényleges tisztségek birtokosai lettek: megbízatásuk hosszabb időre szólt, fizetéssel járt, és egyedül a hűbérúr döntött kinevezésükről. Ugyanakkor a lovagok háznépe – a mezei kisnemesektől a bárókig – az úr vagyonának és rangjának függvényében hol kisebb, hol nagyobb számú cselédet, az udvarhoz tartozó kézművest, valamint a parasztok és a házvitel irányításában segédkező gazdatisztet számlált. Ezek a szolgálatok már nem tartoztak a tisztelet övezte lovagi kötelezettségek körébe, ezért a köznyelv nemigen tett különbséget közöttük, s azonos elnevezésekkel illette a hűbérúr közvetlen környezetében élő kézműveseket, cselédeket, küldöncöket, jószágigazgatókat vagy udvarnagyokat. Az oklevelek nemzetközi nyelve, a latin többnyire a *ministerialis* szóval jelölte őket, míg francia földön a *sergent*, a németeknél pedig a *Diensmann* elnevezés járta.[314]

Mint más esetekben, most is két eljárás kínálkozott e szolgálatok ellentételezésére: vagy a hűbérúr házában való eltartás, vagy telek juttatása, melyet hűbérnek neveztek, mivel hivatásszerűen ellátott feladatok terhelték. Ami a vidéki szolgálattevőket illeti, a kérdés valójában nemigen merült föl. Minthogy parasztok voltak, és éppen tisztségeik folytán nagy távolság választotta el őket sokat vándorló uruktól, ezért elsősorban telkes szolgáknak tekintették őket, s hűbértelkeiket – legalábbis a kezdeti időkben – csak az különböztette meg a szomszédos szolgatelkektől, hogy bizonyos illetékek és robotok nem terhelték őket: az úr ugyanis az általuk ellátott különleges kötelességeket ezekkel a mentesítésekkel ellentételezte. Járandóságukat a többi paraszt által lerótt – és általuk behajtott – beszolgáltatások bizonyos százaléka egészítette ki. A ház körül foglalkoztatott kézművesek vagy a háznépet irányító gazdatisztek életkörülményeinek viszont sokkal jobban megfelelt a *praebenda*-rendszer. De az a folyamat, amely megannyi vazallus birtokba iktatásához vezetett, a szolgálattevők alacsonyabb rétegeiben is megismétlődött. A szóban forgó *ministeriales* jelentős része már

korán hűbérhez jutott, ami egyébként távolról sem akadályozta meg őket abban, hogy ne tartsanak továbbra is igényt a szokásos élelmiszer- és ruhanemű-kiosztásokból rájuk eső, jövedelmük jelentős részét alkotó porciókra.

A *sergent*-ek valamennyi kategóriájában gyakran bukkannak föl szolgai státusú emberek. Ez a hagyomány nagyon régi időkre nyúlt vissza: mindenkor akadtak rabszolgák, akik bizalmi feladatokat töltöttek be gazdájuk házában, s ismeretes, hogy a frank korban többüknek sikerült a formálódó vazallusság soraiba beférkőzniük. Ám ahogy kiépültek az immár szervilisnek tekintett, örökletes személyi függőségi viszonyok, az urak többnyire az ebbe a csoportba tartozó alattvalóiknak engedték át azokat a feladatokat, amelyeket nem akartak minden esetben a vazallusaikra bízni. Alsóbbrendű státusuk, a kötelék szorossága, valamint a születésüktől fogva lerázhatatlan iga súlya miatt ezektől az emberektől inkább el lehetett várni az azonnali, föltétlen engedelmességet, mint a szabadoktól. Ha a miniszteriális intézmény soha nem korlátozódott is a szolgai tevékenységre – megint csak azt kell megállapítanunk, hogy az általunk vizsgált társadalom nem hasonlít semmiféle elméleti konstrukcióra –, kétségtelen, hogy a hűbériség első korszakában növekvő jelentőségre tett szert.

A chartres-i Saint-Père szerzeteseinek szolgálatában dolgozó egyik szűcsmesterről, akit később az éléstár őrének tettek meg, az egyik korabeli följegyzés megemlíti, hogy az illető mindenáron „föllebb akart emelkedni". E kifejezés a maga naivságában ugyancsak árulkodó. A *sergent*-eket azonos, az elnevezés egyöntetűségében is kifejeződő szolgálati feladatok kötötték össze egymással, miközben legtöbbjük a szolgaság bélyegét hordozta; ennek ellenére meglehetősen tarka, sőt egyre hierarchizáltabb világot alkottak. Az általuk betöltött tisztségek túlságosan is különböztek egymástól ahhoz, hogy az életmód és a megbecsültség terén ne alakuljanak ki közöttük jelentős egyenlőtlenségek. Kétségtelen, hogy a hasonló feladatokat ellátó alárendeltek között a fölemelkedés lehetősége mindenkor az adott csoportban érvényesülő szokásoktól, a kiaknázható alkalmaktól vagy az egyes emberek ügyességétől függött. Általában azonban három körülmény emelte a legtöbb falunagyot, illetve földesúri tisztet az alsóbbrendű *sergent*-ek, a tulajdonképpeni szolgák és a ház körül foglalkoztatott kézművesek fölé: vagyonuk volt, parancsolhattak és fegyvert viselhettek.

Paraszti sorú lett volna a falunagy? Persze, legalábbis kezdetben, s helyenként mindvégig az is maradt. De mindig gazdag parasztnak jutott ez a kiváltság, aki azután hivatala révén még jobban megszedte magát: ugyanis már a szabályszerű jövedelmek sem voltak elhanyagolhatók, nem beszélve azokról, amelyek a különböző visszaélésekből származhattak. Abban a korban, amikor egyedül a közvetlen hatalom lehetett hatékony, magától értetődött, hogy a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán, a falusi társadalom közegében is megismétlődtek azok a jogbitorlások, amelyek révén számos magas rangú királyi tisztségviselő gyakorlatilag a saját szakállára kormányzó úrrá válhatott. Már Nagy Károly is jogos bizalmatlansággal tekintett saját *villá*inak elöljáróira, s azt

ajánlotta, hogy ezeket a tisztségeket sohase adományozzák túl nagy befolyással rendelkező embereknek. Néhány ügyeskedőnek persze itt-ott sikerült teljesen kisajátítania a hűbérúr hatalmát, az ilyen látványos visszaélések azonban mindvégig kivételesek maradtak. Ki tudná viszont fölbecsülni, mennyi termést tartottak meg maguknak az úr magtárai és ládái rovására? Veszni hagyja földjét, ki *sergent*-ek gondjára bízza, inti kortársait a bölcs Suger. S főleg, mennyi szolgáltatást és robotot igényelhettek saját céljaikra ezek a kis vidéki zsarnokok? Hány tyúkot gyűjtöttek be a baromfiudvarokból, hány hordó bort vitettek el pincékből, hány oldal szalonnával szegényítették az éléskamrákat, mennyi szövőmunkát kényszerítettek az asszonyokra? Eredetileg mindig csak ajándékokról volt szó, amelyeket persze nem lehetett megtagadni, s a megszokás nyomán, ahogy ez már lenni szokott, kötelezettségek lettek. Tegyük még hozzá, hogy a falunagy, aki származását tekintve maga is paraszt, saját közegében úrként jelenik meg. Természetesen mindenki tudja, hogy elvben egy nála nagyobb hatalmasság nevében osztogatja a parancsokat. De ettől még parancsol. Sőt mi több, még bíróvá is emelkedik: egymaga ítélkezik a parasztok ügyeiben. Komolyabb perekben az apát vagy a báró mellett foglal helyet a bíróságban. Jogköre fölhatalmazza arra, hogy vitás esetekben megvonja a határt a szomszédos parcellák között, s a paraszti lelkületet semmi sem töltheti el több tisztelettel, mint az ilyen hatalom. S ő az, aki fegyveres vész közeledtekor a parasztok csapatának élén lovagol. A szívét tépő bánattól szenvedő Garin herceg mellé a költő nem rendelhetett volna jobb szolgát, mint az egyik hűséges falunagyot.

Kétségtelen, hogy a társadalmi fölemelkedés útja számtalan, rendkívül eltérő fokozaton keresztül vezethetett. Nem kérdőjelezhetjük meg azonban a számtalan árulkodó oklevelet, a rengeteg sirámot, melyet Alemanniától Limousinig visszhangoznak a krónikaíró szerzetesek, s nem tekinthetünk el a *fabliau*-k tanúságától sem. A képen, amely kibontakozik előttünk – s amelynek ragyogó színei gyakran, ha nem is mindig, a valóságot tükrözik –, az elégedett falunagy tekint reánk. Nemcsak óriási jómódban él: vagyona is más jellegű, mint a parasztoké. Dézsmákat hajt be, malmok gazdája. Saját birtokain telkeseket, sőt vazallusokat telepít le. Háza valóságos erődítmény. Ugyanúgy öltözködik, mint a nemesember. Istállóiban harci méneket, kutyaházaiban vadászfalkát tart. Kard, pajzs és lándzsa alkotja fegyverzetét.

A hűbéreiket és a hozzájuk özönlő ajándékok vagyonukat folyvást gyarapító legfőbb *sergent*-ek mintegy a miniszteriálisok vezérkarát alkották a bárók személye körül, s az előbbieknél jóval magasabb méltóságokba emelkedtek: ők ugyanis uruk közvetlen közelében tevékenykedtek, aki fontos küldetéseket bízott rájuk, s helyenként lovas kísérőként vagy kisebb csapatokat vezényelve katonai teendőket is elláttak mellette. Ilyenek voltak például azok a „nem nemesi lovagok", akik egy 11. századi oklevél szerint a „nemes lovagok" mellett Talmont urának kíséretét alkották. Ezek a *sergent*-ek ott ültek a bíróságokban és a tanácsokban, s tanúként szerepeltek a legsúlyosabb jogi aktusoknál. Az ilyen

szerep néha olyanoknak is kijutott, akiknek egyébként szerény hivataluk folytán a cselédségben lett volna a helyük. Az arrasi barátok „konyhaszolgái" részt vehettek az ítélethozatalokban, míg a saint-trond-i szerzetesek egyik lakatosa – aki egyúttal üvegesként és sebészként is működött – minden erejével azon volt, hogy telkét „szabad lovagi hűbérré" minősítsék át. Többnyire azok részesülhettek ilyen megtiszteltetésben, akiket mai szóval a különbözi szolgálati ágak vezetőinek nevezhetnénk: például az eredetileg az ellátásért felelő udvarnagy, a lóállományra gondot viselő főistállómester, a pohárnok vagy a kamarás.

E ház körüli tisztségek legnagyobb része kezdetben a birtok nélküli vazallusokra hárult. A hűbéresek számára fönntartott, illetve a más státusú emberekre háruló feladatkörök között mindvégig nem alakult ki egyértelmű határvonal. Ahogy azonban a mind nagyobb presztízsnek örvendő vazallusság fokozatosan levetkőzte eredeti vonásait, s ahogy a korábban a háznéphez tartozó fegyveres kísérők csapata a birtokba iktatás egyre általánosabbá váló gyakorlata következtében szétszóródott, a mindenféle rendű és rangú hűbérurak szívesebben bízták a személyük körüli feladatokat alacsonyabb születésű függő helyzetűekre, akik a közvetlen közelükben éltek, és kezelhetőbbnek mutatkoztak. Lotár császár a lüneburgi Szent Mihály apátság számára kiállított 1135-ös oklevelében elrendeli, hogy az apát ezentúl nem adományozhat szabad embereknek beneficiumokat: csak a közösség szolgálatában álló miniszteriálisok részesülhetnek belőlük. Az udvari miniszteriálisság terjedése a kiábrándulás tüneteként jelentkezik a vazallusi hűségtől kezdetben oly sokat váró társadalomban. A szolgálatok és a szolgálatellátók e két kategóriája között valóságos verseny bontakozott ki, ami a kor epikus, illetve udvari irodalmában egyaránt tükröződik. A költő Wace például meleg szavakkal magasztalja egyik hősét, aki mindenkor csak „nemesemberekre" bízta „a ház körüli foglalatosságokat". Egy másik költeményben pedig egy olyan emberi portré kerekedik ki a várbeli hallgatóság megelégedésére, amely minden bizonnyal a hétköznapi valóságból táplálkozik (az illetőről ugyanis kiderül, hogy áruló): „Vele volt egy báró, kit Girard a leghűségesebb hívének tartott. Szolga volt, s egyszersmind számos vár udvarnagya".[315]

Minden tényező abba az irányba hatott, hogy a *sergent*-ek eme legelső köre – legalábbis a rangban alattuk elhelyezkedőkhöz képest – egyértelműen és szilárdan körülhatárolt társadalmi csoporttá váljék. Ilyen volt mindenekelőtt az örökletesség megjelenése: hamarosan a legtöbb *sergent*-i hűbér az egyházi intézmények erőfeszítései ellenére gyakran jogilag is, de a gyakorlatban szinte mindig nemzedékről nemzedékre hagyományozhatóvá vált, vagyis az apa funkcióját és földjét fia örökölte. Második helyen említhetjük az adott közösségen kívül kötött házasságokat, amelyeket a 12. századtól könnyen nyomon követhetünk a hűbérurak közötti szolgacsere-megállapodások alapján: ha a falunagy fia vagy leánya nem talált falujában rangjához illő párt, csak a szomszédos birtokról lehetett neki feleséget, illetve férjet keríteni. Márpedig „a saját köreiken be-

lüli" házasodás igényét az osztálytudat egyértelmű megnyilvánulási formájának kell tekintenünk.

Ezt a látszólag oly szilárd alapokon nyugvó csoportot azonban furcsa belső ellentmondás szaggatta. Számos vonása – a hatalmi jogkörök, a viselkedésformák, a vagyon jellege vagy a katonai hivatás – folytán a vazallusok „nemességével" rokonult, s a katonai feladatok ellátása gyakran a jogi aktusok terén is éreztette természetes következményeit. Egyrészt itt is megjelent „a szó és kéz általi" hűbéreskü: noha távolról sem minden miniszteriális hűbér adományozásakor került sor ilyen aktusra, a legjelentősebbek esetében a jelek szerint elkerülhetetlennek tartották, hogy a fegyveres hűségkötelék létesítésének rítusára is sort kerítsenek. Másrészt lovaggá avatási szertartások is zajlottak: a falunagyok és a földesúri tisztek között nem egy lovaggá „rendelt" személy akadt. De ezek a nemesi életre vágyó lovagok és más helyi hatalmasságok legtöbbje együttal szolga is volt, s e minőségükben vonatkozott rájuk a „külházasság" tilalma (melynek föloldása mindig sokba került) és a „holt kéz"; nem léphettek papi rendbe (ha csak föl nem szabadították őket), a bíróságon nem tanúskodhattak szabad emberek ellenében, és ami a legfontosabb, továbbra is rajtuk maradt a nem önként választott függés bélyege. Egyszóval jogi helyzetük éles ellentmondásban állt valóságos helyzetükkel. Ezt a konfliktust alapvetően más és más megoldásokkal igyekeztek föloldani az egyes országokban.

A miniszteriálisok – akár egyszerű társadalmi rétegként – mindenkor az angol társadalomban játszották a legkisebb szerepet. A falusi *sergent*-ek, mint láttuk, a legtöbb esetben nem specializálódtak. Rendszerint nem a túlontúl kis számú és alsóbbrendű *bondman* közül választották ki a földesúri tiszteket, akik később státusuknál fogva mentesültek a mezei robot alól, s szó sem lehetett arról, hogy a nemtelenekkel egy kategóriába sorolják őket. Ekképp legtöbbjüknek sikerült elkerülnie mind a régi, mind az új típusú szolgaságot. Szabad emberként élvezhették a minden szabadot megillető jogokat, s ha lovaggá ütötték őket – ez persze nem mindig fordult elő –, a státusukat megillető respektus vette őket körül. A jog beérte azzal, hogy a katonai hűbérektől megkülönböztetett *sergent*-i hűbérek vonatkozásában sajátos szabályokat dolgozzon ki, főképp pedig éles határvonalat igyekezett vonni a legnagyobb és legtiszteletreméltóbb – s ekképp hűbéreskü ellenében átengedett – *sergent*-i hűbérek, illetve a nagyjából a „szabad" paraszti telkek státusában osztozó, „kisebb hűbérek" között.

Franciaországban éles szakadás következett be. A kevésbé hatalmas és kevésbé szerencsés falunagyok megmaradtak egyszerű gazdag parasztoknak; néha bérbe vehették a földesúri jogokat vagy az uraság saját kezelésében levő földeket, s olykor fokozatosan le kellett mondaniuk minden igazgatási funkcióról. Amikor ugyanis a gazdasági helyzet ismét lehetővé tette a bérezést, számos földesúr visszavásárolta a különböző tisztségeket, hogy birtokai igazgatását rendszeresen javadalmazott valódi tisztségviselőkre bízza. A bárói udvarok néhány

elöljárója már jó ideje jártasságra tett szert a városi uradalmak irányításában, s lassanként bejutottak a polgári patríciusréteg soraiba. Sokuknak viszont a legszerencsésebb vidéki *sergent*-ekkel egyetemben sikerült a nemesek közé férkőzniük, méghozzá abban az időszakban, amikor emezek szilárd jogokkal körülvett osztállyá alakultak. Összeolvadásukat már hosszú ideje több tényező is előkészítette, köztük is elsősorban a miniszteriális nemzetségek és a lovagi vazalluscsaládok sarjai között mind gyakrabban kötött házasságok. A szolgai származású, de születési bélyegét eltüntetni igyekvő s végül újra gazdája markába kerülő lovag viszontagságai a 12. századi krónikák és anekdoták megszokott témái között szerepelnek.

Voltaképpen a szolgaság jelentette az egyedüli korlátot, amely eredményesen gátolhatta volna meg a megannyi közös sajátosság előkészítette asszimilálódást. Ez az akadály a 13. századtól bizonyos értelemben áthághatatlanabbnak tűnhetett, mint valaha. Arról van szó, hogy egy időtlen idők óta létező szokással való jelentőségteljes szakítás nyomán a joggyakorlat immár összeegyeztethetetlennek tekintette a lovaggá ütést a szolgasággal: ekkorra ugyanis az emberekben már igen erősen tudatosult a hierarchikus társadalmi tagolódás elve. De éppen ekkoriban bontakozott ki a nagy szolgafölszabadító mozgalom is. A *sergent*-eknek a közönséges szolgáknál több pénzük volt, ezért mindenhol elsőként vásárolhatták meg szabadságukat. Semmi sem állta tehát útját annak, hogy a jog alkalmazkodjék a tényleges helyzethez, s azok, akik a legközelebb álltak a lovagi életmódhoz, s akiknek nemritkán lovaggá ütött őseik is voltak, ne csatlakozhassanak egyenjogú tagként azoknak a rendjéhez, akiket születésük jogosított föl a lovagság soraiba lépéshez. S mivel belépésük előtt már minden folttól megszabadultak, semmiféle megkülönböztető jel nem választotta el őket a többiektől. Utódaik a vidéki kisnemesség jelentős hányadát alkották, de nem mindegyikük maradt meg ezen a társadalmi lépcsőfokon: a Saulx-Tavannes hercegek, akik az ancien régime utolsó éveiben a katonai arisztokrácia legfelsőbb köreibe tartoztak, a saulx-i hűbérúr egyik elöljárójától származtak, akit gazdája 1284-ben szabadított föl.[316]

Németországban az udvari *Dienstmann*ok csoportja néhány vidéki *sergent*-nal egyetemben már korán kivételes szerepre tett szert. Valószínű, hogy a német társadalomban a vazallusi kötelékek sohasem játszottak olyan kitüntetett szerepet, mint Észak-Franciaországban vagy Lotaringiában. A hűbéri függőségi kötelékek meglazulása minden bizonnyal gyorsan ment végbe, s ezt a folyamatot nemigen próbálták megállítani: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy más országoktól eltérően itt kísérletet sem tettek rá, hogy az *hommage lige* bevezetésével támasszák föl a rendszert. Így Németországban kiváltképp kézenfekvőnek tűnt, hogy a földesúri házakban ellátandó feladatköröket nem szabad, függő helyzetűekre bízzák. Ezek az – egy sváb szöveg kifejezésével – „lovagi életű szolgák" már a 11. század elején olyan nagy számban sürgölődtek a legfőbb előkelőségek körül, s az apró, ám annál féktelenebb csoportjaikat átható össze-

tartás szelleme oly erőteljesen érvényesült, hogy előjogaik elismerésekor, illetve rögzítésekor egész sor csoportszokásjog jött létre. Ezeket hamarosan írásba foglalták, és úgyszólván egységes osztály-szokásjoggá szerveződtek. Ezeknek az embereknek a sorsa annyira irigylésre méltónak tűnt, hogy egy évszázaddal később nem egy tisztes rangú szabad ember azért szánta el magát a szolgasorba lépésre, hogy miniszteriális lehessen belőle. Fontos szerep jutott nekik a hadjáratokban, s ott ültek a bírói emelvényeken is. Sőt a birodalmi diéta döntése nyomán a fejedelmi bíróságokon is jelen lehettek, azzal a föltétellel, ha mellettük legalább két „nemes" ül. A hatalmasságok tanácsülésein is fontos szerep jutott nekik, olyannyira, hogy amikor 1216-ban a császár le akart mondani az egyik tartományúr hűbéresküjéről, egy birodalmi határozat ennek egyedüli föltételeként azt szabta meg, hogy a rendelkezéssel a szóban forgó fejedelem mellett annak miniszteriálisainak is egyet kell érteniük. Az egyházi uradalmak miniszteriálisai néha részt vettek a püspök vagy az apát megválasztásában, s ez utóbbi távollétében igazi zsarnokként bántak a szerzetesekkel.

Az első helyet az uralkodó *Dienstmann*jai foglalták el. Ugyanis amíg a Capetingek a legfontosabb udvari tisztségeket vazallusi nemzetségek sarjaira bízták, addig németországi szomszédaik szolgasorban született egyszerű *sergent*eket tüntettek ki ezzel a keggyel. I. Fülöp francia király szolgát nevezett ki ugyan kamarásául,[317] e tisztség azonban viszonylag szerény volt, és az eset a jelek szerint kivételesnek mondható. A francia királyok olykor előkelő báróra bízták az udvarnagyi tisztet, míg főistállómestereiket rendszerint a Loire és a Somme közötti vidékről származó kisnemesek közül választották. Németországban – ahol voltaképpen a dinasztiaváltások, továbbá, mint látni fogjuk, az államszerkezet egyes sajátosságai gátolták meg a királyokat abban, hogy egy Ile-de-France-hoz hasonló, állandó és hűséges nemesi tartalékokkal rendelkező területre támaszkodhassanak – a császári udvarnagyokat és főistállómestereket rendszerint a szolgák közül emelték ki. Persze ez a gyakorlat az arisztokrácia ellenállásába ütközött, ami a dolog természeténél fogva a kor udvari irodalmában is tükröződik, s néhány fölkelés valószínűleg éppen emiatt robbant ki. Mindennek ellenére a miniszteriálisok mindvégig a Száliak és a Staufenek megszokott környezetét alkották. Ők gondoskodtak az ifjú hercegek neveltetéséről, rájuk hárult a legfontosabb várak őrzése, s néha – legalábbis Itáliában – ők álltak a legnagyobb katonai körzetek élén. Ugyanakkor ők voltak a birodalom legtisztább politikai hagyományainak a letéteményesei. Barbarossa és közvetlen utódai uralkodása idején kevesen emelkedhettek olyan magasra, mint a szikár termetű Markward von Anweiler udvarnagy, aki Szicília régenseként végezte be életét: Markwardot csak 1197-ben szabadította föl ura, s még aznap megtette a Ravennai Hercegség és az Anconai őrgrófság urának.

Magától értetődik, hogy a közrendűek sorából fölkapaszkodott emberek hatalmuk és életmódjuk folytán Németországban közelítettek legjobban a hűbéresi körökhöz. Itt azonban nem férkőzhettek szinte észrevétlenül a vazallusi

eredetű nemesség soraiba. Túl sokan voltak ehhez, osztályjellegük a rájuk vonatkozó sajátos szokásjog folytán túlságosan is régen szilárd körvonalakat öltött, s Németországban ekkoriban még túlontúl erősen élt a közjogi szabadság ősi eszméje – ráadásul a német jogi fölfogás rendkívül érzékeny volt a rangbéli distinkciók iránt. A szolgák lovaggá ütését nem tiltották meg, de a szolgálólovagok egy különálló (legalsó) lépcsőfokon helyezkedtek el a lovagság egyetemes osztályában, s a még finomabb megkülönböztetések kedvéért olykor saját kategóriájukon belül is két egymás fölött elhelyezkedő rétegre bomlottak. Nem akadt probléma, ami annyi bosszúságot okozott volna a teoretikusoknak vagy a jogszolgáltatóknak, mint amikor azt kellett eldönteniük, hogy pontosan milyen rang is illeti meg ezeket a közrendű szabadokhoz képest hatalmas, ám mégis szégyenbélyegtől éktelenített személyiségeket. Ugyanis a polgároknak és az egyszerű parasztoknak többnyire nem volt semmi olyasmilyük, amiből a miniszteriálisok tekintélye eredt, ám szabadon születettekként végső soron föléjük emelkedtek. Különösen a bíróságok összeállítása okozott súlyos nehézségeket. „Egyetlen szolgai állású személy se mondhasson a jövőben fölöttetek ítéletet", olvashatjuk még abban a kiváltságlevélben is, amelyet Habsburg Rudolf a mai Svájc területén élő parasztoknak adományozott.[318]

Eljött azonban az a nap, amikor – a fejlődés eltérő ütemének megfelelően Franciaországhoz képest hol évszázados, hol másfél évszázados késéssel – az elkerülhetetlen végre megtörtént. A kevésbé szerencsés *Dienstmann*-családok megrekedtek a gazdag parasztság szintjén, vagy sikerült beférkőzniük a városi polgárság soraiba. Azokat, akik lovagi méltóságra emelkedtek, immár semmilyen jegy sem különböztette meg a szabad emberekből létrejött lovagságtól, jóllehet továbbra is mély szakadék választotta el őket a főnemességtől, lévén hogy a német nemesi jog mindvégig hűségesen őrizte a kasztszellemet. Most is csak azt látjuk – s elsősorban talán ezt a tanulságot szűrhetjük le a miniszteriálisság áttekintéséből –, hogy a jogi tradíciónak végül kapitulálnia kellett a realitások előtt.

A klérus és a foglalkozást űző rétegek

Az egyházi társadalom a feudális korában

A hűbéri korban a klerikusok és a világi emberek között nem húzódott olyan szilárd, egyértelmű választóvonal, mint amilyet a katolikus egyházreform a tridenti zsinat körüli időkben megvonni igyekezett. A két rend határán bizonytalan színezetű átmeneti zónával találkozunk, amelyben jogilag meglehetősen tisztázatlan helyzetű „tonzúrások" tömege helyezkedett el. Ám a klérus ennek ellenére jogi szempontból világosan különálló osztályként jelenik meg, mivel az egész testületre sajátos jogrend vonatkozott, s az egyháznak féltékenyen védett igazságszolgáltatási privilégiumaik voltak. Társadalmi osztálynak viszont nem tekinthető, mivel soraiban életmód, hatalom és tekintély dolgában egymástól rendkívül különböző emberek keveredtek.

Nézzük elsőként a szerzetesek seregét. Valamennyien „Szent Benedek fiai", a gyakorlatban azonban az eredeti *Regula* egymástól egyre eltérőbb változatait követték. Megosztott, gyakran fölbuzduló tömegük szüntelenül a tiszta aszkézis és a földhözragadt gondok közt hánykódott; ez utóbbiak a hatalmas vagyon kezeléséből vagy szerényebb körülmények esetén a mindennapi kenyér megszerzéséből eredtek. Ne gondoljuk persze, hogy az egyháziakat áthághatatlan korlátok választották el a világiaktól. Végső soron még a legkérlelhetetlenebb remeteélet diktálta szabályoknak is meg kellett hajolniuk a cselekvés kényszerei előtt. Az egyházközségekben szerzetesek végezték a lelki gondozást. A monostori iskolák kapuja olyan tanulók előtt is kitárult, akik sohasem öltenek majd kámzsát. A kolostorok – főképp a gregorián reformot követően – valóságos püspök- és pápaneveldék szerepét töltötték be.

A világi papság legalsó rétegét a plébániai teendőket ellátó falusi papok alkották. Felkészültségük hiányos volt, jövedelmük szűkös, s életük végeredményben nem sokban különbözött híveikétől. VII. Gergely föllépése előtt majdnem mindegyiküknek felesége is volt. Sőt miután elült – az egyik monostori krónika kifejezésével – „a lehetetlen dolgok tanítója"[319] által keltett aszketikus fuvallat dühöngése, a „papné" a valóságban s olykor jogilag is még sokáig megjelent a plébános oldalán, s a falusi folklór megszokott szereplőjének számított. Olyannyira, hogy az „osztály" szót nem sok választotta el attól, hogy a klérus vonatkozásában is eredeti, szoros értelmében jelenhessék meg: Becket Tamás idejében az angliai papdinasztiák majdnem olyan gyakoriak voltak, mint ma-

napság az ortodox hitű országokban a pópanemzetségek, s többnyire hasonló tiszteletnek is örvendtek.[320] Az egyházi intézmények felsőbb szintjeit a városi plébánosok, a katedrálisok árnyékában meghúzódó kanonokok, a püspöki udvarokban élő klerikusok és méltóságok gazdagabb és kifinomultabb rétege alkották. Végül a csúcson a prelátusok – apátok, püspökök, érsekek – helyezkedtek el, s a világi és a szerzetes papság hierarchiái mintegy az ő személyükön keresztül illeszkedtek egymáshoz. Vagyonuk és hatalmuk folytán ezek az egyházi főurak a legtekintélyesebb katonai főnemesek mellett foglalhattak helyet.

Bennünket viszont most csak társadalmi jellegű kérdések foglalkoztathatnak. Az Istent szolgálók közösségének küldetése már hosszú ideje elvileg elvált minden világi foglalatosságtól, ugyanakkor helyet kellett találniuk a maguk számára a hűbéri kor sajátságos struktúráiban. Tudjuk, hogy az egyház hatást gyakorolt a kor más intézményeire, de vajon milyen mértékben került ő maga emezek befolyása alá? Más szóval – lévén hogy a történészek az egyház „feudális jellegéről" szoktak beszélni –, vajon milyen konkrét jelentést kell tulajdonítanunk ennek a megállapításnak?

A klerikusok a szertartásrend vagy az aszketikus életmód előírásai, tanulmányaik, valamint a lelki gondozás reájuk háruló feladatai miatt képtelenek lettek volna rá, hogy közvetlen termelő tevékenységgel tartsák fönn magukat. A szerzetesség megújítói többször is igyekeztek a barátokat rábírni, hogy kizárólag a saját kezükkel megművelt föld gyümölcseivel táplálkozzanak, de a kísérlet mindig ugyanabba az alapvető problémába bukott bele: ezekre a túlságosan is materiális teendőkre az elmélkedések vagy az istentisztelet rovására kellett volna időt szakítani. Azt pedig már tudjuk, hogy bérmunka igénybevételére ebben az időben gondolni sem lehetett. A Raimón Llull által említett lovaghoz hasonlóan[321] a szerzetes és a pap is arra kényszerült, hogy mások „verejtékére" alapozza életét. A falusi plébános nyilván nem érezte méltatlannak, hogy olykor maga is kezébe vegye az eke szarvát vagy az ásót, de szegényes jövedelme mégis elsősorban a kazuálé vagy a dézsma bizonyos hányadából eredt, amit a falusi földesúr nagylelkűen átengedett neki. A nagyobb egyházi intézmények, vagy hogy a korabeli fogalmat használjuk, ami távolról sem csak puszta jogi fikciót jelentett, a „szentek" patrimóniuma a hívek alamizsnáiból, illetve olyan vásárlásokból jött létre, amelyekben az eladó lelki üdvéért mondott imák gyakran a vételár részét képezték, s ezek a birtokok lényegében földesúri jelleget öltöttek. A közösségek vagy a főpapok tulajdonában hatalmas vagyonok halmozódtak fel, melyek méretükben nemritkán a tartományurak kezében lévő földbirtokok, különböző jogok és illetékek együttesére emlékeztettek. Ezeknek a nagyobb területegységek fölötti hatalom kialakításában játszott szerepét a későbbiekben követjük majd figyelemmel.

A földesúri birtokhoz azonban nemcsak járandóságok, hanem hatalmi jogok is kapcsolódtak. Az egyházi hatalmasságoknak számos, mindenféle rendű és rangú világi alattvaló állt a rendelkezésükre, a hatalmas javak őrzéséhez el-

engedhetetlen katonai vazallusoktól a parasztokig és a legalacsonyabb sorú „alávetettekig".

Ez utóbbiak egyébként seregestül özönlöttek az egyházi intézmények felé. Vajon tényleg irigyelt helyzetet jelentett, ha valaki a „pásztorbot", nem pedig a kard árnyékában élt? A kérdés régóta foglalkoztatta a tollforgatókat: Abélard már a 12. században kritikus hangot ütött meg a szerzetesi fönnhatóság enyheségét magasztaló clunyi apáttal szemben.[322] Ha eltekintünk az egyéni tényezőktől, a vitát végső soron a következő kérdésre egyszerűsíthetjük: többet ér-e a következetes gazda (márpedig az egyháziak általában ilyenek voltak), mint a következetlen? A kérdés igazából eldönthetetlen. Két dolog azonban bizonyos. Időtállóságuk és az őket körülvevő tisztelet folytán az egyházi intézmények egyrészt különösen keresett protektorként jelentek meg az alacsony sorú emberek körében. Másrészt ha valaki egy szent szolgálatába állt, akkor nemcsak a világ veszedelmeivel szemben találhatott oltalmat, hanem a jámbor cselekedetből eredő, nem kevésbé becses előnyökre is szert tett. A kolostorokban szerkesztett oklevelek minduntalan hangsúlyozzák is e kettős nyereséget, mondván, hogy aki az egyházhoz szegődik szolgának, az valójában az igazi szabadságból részesül. Ami azt jelenti – anélkül egyébként, hogy mindig világos különbséget tettek volna a két fogalom között –, hogy az illető egy privilegizált testület tagjaként szabadságjogokkal rendelkezik a földön, a másvilágon pedig „a Krisztusban meglévő örök szabadság"[323] vár rá. Gyakran előfordult, hogy hálás zarándokok arra kérték addigi urukat, engedélyezze maguk és utódaik számára, hogy az őket meggyógyító befolyásos közvetítő földi képviselőinek a szolgálatába léphessenek.[324] Ily módon a személyi függőségi láncolatoknak a kor sajátosságaként jelentkező kialakulásával az egyházi intézmények a legnagyobb vonzerővel bíró gócpontok közé számítottak.

A feudális kor egyháza tehát óriási embertömeg fölött rendelkező hatalommá nőtte ki magát, ami a kortársak által világosan fölismert kettős veszélyt rejtett. Mindenekelőtt az ember túlságosan könnyen megfeledkezhetett eredeti hivatásáról. „Mily jó dolog is volna Reims érsekének lenni, ha nem kellene misét mondanom", jelentette ki a szóbeszéd szerint Manassé érsek, akit 1080-ban pápai legátusok mozdítottak el méltóságából. Akár igaz a történet, akár valótlanságon alapul, híven tükrözi azt az időszakot, amikor a francia püspöki karba való beiktatásoknál távolról sem a kívánatos szempontok érvényesültek. A gregorián reform után már valószerűtlennek tűnt volna az ilyen cinikus kitétel. Ám a harcos főpap alakja minden században fölbukkan (egy német püspök „az egyház jó lovagjainak" nevezte őket). Ugyanakkor a klerikusok fölhalmozta kincsek látványa, az „elszegényített" örökösök szívét marcangoló gyűlölet – akik nem tudták megemészteni, hogy őseik remek termőföldeket juttattak egykoron a pokoltól való rettegést ügyesen kiaknázó szerzeteseknek –, valamint a fegyveres ember megvetése az ízléséhez képest túlságosan is védett életmód iránt elemi egyházellenességet szított a világi arisztokrácia köreiben, aminek az epikus költők sok-

szor oly nyers formában adtak hangot.[325] Noha ez a fölfogás nagyon jól megfért a lelkiismeret-furdalásokkal vagy az utolsó órák szorongásaival megjelenő, nagylelkű adományozási rohamokkal, nem egy politikai vagy sajátosan vallási mozgalom ebből eredeztethető.

Egy olyan közegben, amely hajlamos volt minden emberek közötti viszonylatot a legtöbb kötelezettséggel járó kapcsolat mintájára elképzelni, a vazallusság szokásrendszere az egyházi társadalmon belül is mintegy elkerülhetetlenül rányomta a bélyegét a nála sokkal régebbi, tőle teljesen eltérő jellegű függőségi viszonyokra. Előfordult, hogy a püspökök hűbéresküt követeltek káptalanjuk méltóságviselőitől vagy egyházmegyéjük apátjaitól, míg a nagyobb javadalmakkal bíró kanonokok ugyanerre kötelezték kisebb ellátmányt élvező társaikat, a plébánosoknak pedig az elé a főpap elé kellett járulniuk, akitől egyházközségük függött.[326] E feltűnően világi eredetű szokásoknak a lélek *civitas*ában való megjelenése elkerülhetetlenül kiváltotta a rigoristák tiltakozásait. De még ennél is károsabb következményekkel járt, amikor a papnak a fölszentelés szent olajával megkent és az oltáriszentséggel érintkező kezei a behódolási szertartás során világi személy kezeibe helyeződtek. Ez a probléma elválaszthatatlan egy sokkal tágabb s az egyház egész története során egyik legaggasztóbbnak mutatkozó problémától: a hierarchia különböző állomásaira való kinevezések kérdésétől.

Távolról sem a feudális kor vezette be azt a gyakorlatot, mely szerint a lelkek pásztorainak kiválasztása a világi hatalmakra hárult. Ami a falusi plébániákat illeti – ahol a hűbérurak kezét szinte semmi sem kötötte meg –, ez a szokás már az egyházközségi rendszer kialakulásával megjelent. A püspöki és az apáti tisztek betöltésekor elvben csak a választás felelt volna meg a kánoni szabályoknak: a püspököt a város papságának és népének, az apátot a szerzeteseknek kellett megválasztaniuk. Ám a császárok már a római uralom utolsó szakaszában sem riadtak vissza attól, hogy rákényszerítsék akaratukat a választásra jogosultakra, sőt olykor egyenesen maguk nevezték ki a püspököket. Példájukat a barbár királyságok uralkodói is követték, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi eljárást a korábbinál sokkal szélesebb körben alkalmazták. Azokban a monostorokban, amelyek nem közvetlenül a királytól függtek, az apátot gyakran a rendházalapító vagy annak örökösei jelölték ki. Egyetlen valamirevaló kormányzat sem engedhette ki ellenőrzése alól az olyan kinevezéseket, amelyek a súlyos vallási felelősség mellett – amit a népe javán munkálkodó egyetlen hatalmasság sem hagyhatott figyelmen kívül – sok ember fölötti hatalmi jogokat hordoztak. A Karoling-kor gyakorlata megszilárdította azt a később elvként követett fölfogást, mely szerint a püspöki „kijelölések" joga a királyokat illeti meg. A 10. században vagy a 11. század elején a pápák és a főpapok már egyöntetűen hangoztatták ezt a nézetet.[327]

Azonban az élet más területeihez hasonlóan a múlt hagyományozta intézmények és szokások itt sem tudták kivonni magukat az új társadalmi közeg hatása alól.

A feudális korban minden föld-, jog- vagy tisztségátruházási aktus valamilyen konkrét, az átengedett tulajdont vagy tisztséget jelképezni hivatott tárgy kézből kézbe való átadásával ment végbe. Amikor tehát egy világi személy egyházközség, egyházmegye vagy monostor irányítására kért föl egy klerikust, a javadalom adományozója a szokásos formáknak megfelelő „invesztitúrában" részesítette a jelöltet. A püspökök esetében már az első Karolingok idejében magától értetődően a „pásztorbotot"[328] választották jelképül, amelyet később a „pásztorgyűrű" egészített ki. Természetesen e jelvényeknek egy világi hatalmasság kezéből való átvétele távolról sem mentesítette a kedvezményezettet a liturgikus fölszentelés alól – vagyis az aktus nem kreálhatott bárkiből püspököt. Nagyot tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a ceremónia pusztán a főpap által elfoglalandó méltósággal járó javak átengedését fejezte volna ki. Valójában a tisztséghez és a fizetséghez való jog került át egyidejűleg a kedvezményezetthez, anélkül, hogy bárki is szükségét érezte volna e két elválaszthatatlanul egybefonódott fogalom megkülönböztetésének. Ekképp a ceremónia meglehetősen nyers formában rávilágított ugyan a világi hatalmasságoknak az egyházi kinevezésekben játszott döntő szerepére, de önmagában semmit sem módosított egy már régóta nyilvánvaló helyzeten. Ugyanez viszont nem mondható el egy másik aktusról, amelynek gyökerei sokkal mélyebben rögzültek az emberekben.

A helyi hatalmasság vagy az uralkodó föltétlen hűséget várt el attól a klerikustól, akinek valamilyen egyházi tisztséget juttatott. Ám a Karoling-vazallusság kialakulása óta egyetlen olyan kötelék sem látszott ténylegesen kényszerítő erejűnek, amely nem a frank önfelajánlási ceremóniát kísérő formalitások közt jött létre. A királyok és a tartományurak bevezették tehát azt a szokást, hogy az általuk kinevezett püspököknek és apátoknak hűbéresküt kell tenniük, s néha a falusi hűbérurak is erre kényszerítették a helyi plébánosokat. A hűbéreskü azonban valójában behódolást kifejező szertartás volt, ráadásul óriási tisztelet övezte. Ennélfogva a lelki hatalom letéteményeseinek a világi hatalom képviselőivel szembeni alárendeltsége nemcsak látványosan nyilvánult meg, hanem egyszersmind szorosabbá is vált. Annál is inkább, mert a két szertartásos aktus, a hűbéreskü és az invesztitúra egybefonódása azzal a veszéllyel járt, hogy elmosódtak a különbségek a főpapi tisztség és a vazallusi hűbér között.

A püspökök és a legfőbb apátok kinevezése alapvetően a királyi előjogok közé tartozott, s ekképp a feudális társadalmak egyik sajátosságából adódóan e téren is jelentkeztek az uralkodói jogok fölaprózódásának következményei. Ez a földarabolódás azonban az egyes tartományokban különböző méreteket ölthetett, s ezért rendkívül eltérő mértékben éreztethette hatását az egyházi személyiségek kinevezésében. Azokon a területeken – például Franciaországban s itt is elsősorban a Délvidéken és az ország szívében –, ahol számos püspökség került fő-, sőt középnemesek ellenőrzése alá, semmi sem vethetett gátat a legszélsőségesebb visszaéléseknek: a fiú mintegy automatikusan léphetett apja örökébe, sőt egyes tisztségeket nyíltan áruba bocsátottak. Ellenpéldának Németországot

hozhatjuk föl, ahol a királyoknak szinte minden püspöki székhelyet sikerült az uralmuk alatt tartaniuk. Persze az egyházi méltóságok kiválasztásában nem kizárólag vallási megfontolások vezették őket. Mindenekelőtt olyan főpapokra volt szükségük, akik képesek az emberek kormányzására, sőt harcolni is tudtak. Touli Brúnó, aki később IX. Leó néven szent életű pápaként uralkodott, püspöki kinevezését mindenekelőtt katonai parancsnoki képességeinek köszönhette. Az uralkodó előszeretettel nevezett ki gazdag püspököket a szegény egyházmegyék élére. Nem vetette meg a drága ajándékokat, amelyekkel az újonnan beiktatottak már-már kötelességszerűen elhalmozták, akár katonai hűbérben, akár magas egyházi méltóságban részesültek. Nem kétséges azonban, hogy a szász, valamint az első száli uralkodók alatt a birodalom püspökei sem képzettségük, sem erkölcsi tartásuk tekintetében nem előzték meg a szomszédos országok hasonló méltóságait. Ha már elkerülhetetlen volt a világi hatalomtól való függés, az egyház jobban járt, ha minél magasabb – ennélfogva föltehetően szélesebb látókörű – hatalmasságnak tartozott engedelmességgel.

Ezután a VII. Gergely nevéhez kapcsolódó reform időszaka következett. Nem feladatunk most, hogy ismertessük e szenvedélyes kísérlet fordulatokban gazdag történetét, melynek során a természetfölötti erőket igyekeztek kivonni a világiak befolyása alól, s a földi hatalmakat tapintatosan megpróbálták az Üdvözülés nagy művének egyszerű szolgáiként fölsorakoztatni. A vállalkozás végső mérlegét – tekintet nélkül az egyes országokban mutatkozó árnyalatnyi különbségekre – most csak néhány szóban foglaljuk össze.

A reformátorok erőfeszítései nem az egyházközségi rendszer átalakítására irányultak elsősorban. A jogrend majdnem teljes egészében változatlan maradt ezen a területen. A nyers „tulajdon" terminus helyébe végleg az illendőbb „patronátus" elnevezés lépett, s a püspökök immár valamivel gondosabban ellenőrizték az egyházi személyek kiválasztását. Ezek a szerény mértékű újítások azonban nem sokat nyomtak a latba, lévén hogy a hűbérurak jószerével megtartották maguknak a plébánosok kinevezésének a jogát. A valamelyest is jelentősnek mondható egyedüli változás is inkább a gyakorlatban, mint a jogrend terén jelentkezett: számos addig világi kézen lévő falusi plébánia került adományozások vagy vásárlások következtében egyházi intézmények, elsősorban monostorok birtokába. A hűbérúri fönnhatóság továbbra is érvényesült, ezentúl viszont legalább olyanok gyakorolták, akik maguk is az egyház kötelékébe tartoztak. Megint csak azt látjuk, hogy a minden más alkotóelemnél jóval régebben kialakult falusi birtok a hűbériség társadalmi gépezetének egyik legidőtállóbb alkatrésze volt.

A legmagasabb egyházi méltóságoknak sikerült a világi hatalmaknak való behódolás legmegbotránkoztatóbb formáit fölszámolniuk. A helybéli dinasztiák immár nem „sajátíthatták ki" nyíltan a monostorokat. A katonai főnemesek nem emelkedhettek saját szakállukra megannyi jámbor rendház apátjává vagy „főapátjává". A lelki hatalom jelképei nem szerepelhettek többé a beiktatási cere-

móniákon: a pásztorbotot és a pásztorgyűrűt a jogar váltja föl, a kánonjogászok pedig elvként szögezik le, hogy a szóban forgó szertartás egyedül arra hivatott, hogy a tőle függetlenül odaítélt vallási funkció gyakorlásával járó, anyagi természetű jogok átruházását szentesítse. Az egyházi méltóságok választásának elve mindenütt szabállyá emelkedik, s a világiakat jogilag még egyszerű választókként is véglegesen kizárják a püspökválasztási procedúrából, amelyben – egy az egész 12. századon végigvonuló folyamat eredményeként – csak a székesegyház kanonokjaira korlátozódó testület vehet részt. Ez az eredeti törvénynek teljességgel ellentmondó újítás minden másnál jobban árulkodik a papság és a világi tömegek között egyre nagyobb méreteket öltő szakadásról.

A választás elvét azonban nem lehetett egykönnyen alkalmazni, mivel sokan képtelenek voltak belenyugodni abba, hogy az eredmény puszta szavazatszámlálás alapján alakuljon ki. Úgy vélték, a döntés nem az egyszerű többséget illeti meg, hanem – a hagyományos formula szerint – a „major et sanior pars"-t. Márpedig a kisebbség nehezen állt ellen a kísértésnek, hogy a számok törvényei szerint győztesnek mutatkozó ellenfelétől megtagadja a nehezebben mérhető második ismérv teljesítését. Sokszor meg is kérdőjelezték a választások eredményét. Ez persze megkönnyítette a felsőbb hatóságok beavatkozását, s erre nemcsak a pápák, hanem a királyok is módot találtak. Tegyük hozzá, hogy senkinek sem lehettek illúziói a szűk körű, gyakran a legtisztességtelenebb helyi érdekeknek engedelmeskedő választói testületek elfogultságai felől. A legtisztábban látó kánonjogászok nem is tagadták, hogy egy szélesebb hatósugarú hatalom jótékony ellenőrző szerepet tölthetne be e tekintetben. Az uralkodók és a legfőbb egyházi méltóság viszont vetélkedni kezdtek ezért a hatalomért. Ezenközben végbement a politikai erők általános összpontosulása, s a bárók gyülevész hadát a nyugati világ legtöbb országában fokozatosan kiszorította a színről a királyi – illetve helyenként a tartományúri – hatalom. A jogokban immár senkivel sem osztozó királyok ettől fogva eredményesebben élhettek azokkal az eszközökkel, amelyekkel nyomást gyakorolhattak az egyházi testületekre. A megfélemlítési eljárások közé tartozott például az uralkodói hatalom képviselőjének megjelenése a választásokon, amit a pápa és a császár között kötött 1122-es konkordátum törvényesnek ismert el. A hatalmukban leginkább bízó uralkodók olykor a közvetlen kinevezésektől sem riadtak vissza. A hűbériség második korszakának, valamint az ezt követő századoknak a történelme attól a számtalan viszálytól hangos, amelyet a püspöki vagy apáti kinevezések a katolikus világ minden sarkában kiváltottak. Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy a gregorián reform képtelennek bizonyult rá, hogy a legnagyobb világi hatalmasságoktól elragadja azt a – létükhöz valójában elengedhetetlenül szükséges – eszközt, melynek segítségével maguk jelölhették ki a legfőbb egyházi méltóságokat, vagy legalább ellenőrizhették megválasztásukat.

Az új idők püspökeinek és apátjainak hatalmas birtokaik voltak, amelyek tulajdonlásával ugyanolyan terhek hárultak rájuk királyukkal vagy tartomány-

urukkal szemben, mint a legnagyobb bárókra, ráadásul – tudniillik, mint látni fogjuk, a kor fölfogása szerint az egyházi birtokokat különösen szoros kötelék fűzte a koronabirtokokhoz – az általuk ellátandó szolgálatok fontosságban minden mást megelőztek. Ekképp a legfőbb egyházi méltóságokat továbbra is olyan hűségkötelék láncolta az uralkodóhoz, amelynek senki sem kérdőjelezhette meg a jogosságát és a szilárdságát. A reformátorok beérték annak követelésével, hogy a kötelezettségek a klerikus magas méltóságához illő formát öltsenek. Semmi kifogásuk nem volt az ellen, ha a főpapok hűségígéretet tesznek, de elutasították a hűbéresküt. A 11. század végétől már ezt a rendkívül logikus és világos elméleti álláspontot fogalmazták meg egymással versengve a zsinatok, a pápák és a teológusok. A gyakorlat még hosszú ideig másként alakult, később viszont az említett fölfogás egyre inkább teret nyert, s a 13. század közepére már majdnem mindenütt érvényre jutott. Mindössze egyetlen, ám távolról sem elhanyagolható kivételt kell megemlítenünk. A vazallusságot híven őrző Franciaország makacsul ragaszkodott e tekintetben a hagyományos szokásokhoz, s néhány sajátos privilégiumtól eltekintve egészen a 16. századig kitartott mellettük. Szent Lajos nem riadt vissza a következő szavaktól, midőn rendre utasította egyik püspökét: „Ön az én emberem, mégpedig kéz általi emberem!" Ez talán a legékesebben szóló bizonyítéka annak, hogy a hűbériség legjellegzetesebb képzetei milyen szívósan rátelepültek még erre az alapvetően spirituális jellegű társadalmi osztályra is.[329]

Parasztok és polgárok

A lovagi ihletésű irodalom azt az látszatot keltette, mintha a falusiak és a parasztok teljesen egynemű közeget alkottak volna a nemesek és a klerikusok osztályai mögött. A valóságban azonban számos, mélyen húzódó társadalmi választóvonal tagolta részekre ezt a hatalmas embertömeget. Ez a szó szoros értelmében magukról a parasztokról is elmondható. Nemcsak arról van szó, hogy a hűbérúrral szembeni függés különböző fokozatai a „szolgaság"–„szabadság" ellentétpár mentén hullámzó jogi határvonalakat metszettek soraikba. A státusbeli különbségek mellett és tőlük függetlenül súlyos gazdasági egyenlőtlenségek is megosztották az apró falusi közösségeket. Elegendő, ha egyelőre csak a legkézenfekvőbb és legkorábban megfogalmazódó különbségre utalunk: melyik igás állataira büszke szántóvető tekintette volna magát egyenrangúnak a saját falujabéli szegény zsellérekkel, akik sovány parcelláik megművelésekor saját izmaikra voltak utalva?

Ugyanakkor a paraszti tömegektől, valamint a tisztelet övezte feladatok ellátására hivatott csoportoktól elkülönülve mindig is léteztek elszigetelt, kereskedőket és kézműveseket tömörítő gócok. Ezeket a nagyszámú új jövevénytől földuzzadt társadalmi csírákat a feudalizmus második korszakának gazdasági forradalma a városi osztályok hatalmas, erősen differenciált tömegévé változtatta.

Ezeknek a különböző foglalkozások szerint tagozódott csoportoknak a tanulmányozása csak gazdasági tevékenységük mélyreható vizsgálata után képzelhető el. Most megelégszünk azzal, hogy gyorsan fölvázoljuk helyzetüket a feudális társadalom színpadán.

Nem akadt olyan nyelv a feudális Európában, amelynek szavaival világos különbséget lehetett volna tenni város és falu között. A *ville*, a *town*, a *Stadt* szavak mindkét fajta településre utalhattak, a *Burg* pedig mindenféle megerősített helyre vonatkozhatott. A *cité* szó kizárólag az egyházmegyei székhelyeket jelölte, s olykor a kivételes fontosságú területi központokat is ezzel az elnevezéssel illették. A 11. században a *chevalier, clerc, vilain* szavak egyértelmű ellentéteként megjelenik a francia *bourgeois* („polgár") szó, amely hamarosan a többi európai nyelvben is elterjed. Maga a település névtelen marad ugyan, de az ott lakó emberek, jobban mondva a lakosság legtevékenyebb, kereskedői vagy iparosi tevékenységük folytán legsajátosabban városi elemei saját helyet vívnak ki maguknak a társadalmi nómenklatúrában. A kortársak biztos ösztönnel jöttek rá, hogy a várost mindenekelőtt az jellemzi, hogy egy sajátos embercsoport lakóhelye.

Nem szabad persze abba a hibába esnünk, hogy eltúlozzuk a különbségeket. A polgár a városiasodás első szakaszában ugyanúgy kedveli a harcot, mint a lovag, és rendszerint fegyvert is visel. De életmódja a parasztéhoz is hasonlít: hol földjei műveléséről gondoskodik, melyek barázdái olykor a városfalakon belül húzódnak, hol állatait vezeti a kívül eső, éberen őrzött községi legelőkre. Ha elegendő vagyont gyűjt, vidéki birtokot vásárol magának. Persze ne higgyük, hogy a lovagi osztályt hidegen hagyta a vagyongyarapítás gondolata. A polgár esetében viszont csak járulékosak az őt az egyéb társadalmi csoportokkal látszólag rokonító tevékenységek, s többnyire csak egy lassanként levetett korábbi létforma kései maradványaiként jelentkeznek.

A polgár alapvetően csereüzletekből él. Megélhetését a vételár és az eladási ár, illetve a kölcsönadott tőke és a visszafizetett összeg közötti különbségből fedezi. S minthogy itt nem egyszerűen munkás vagy fuvaros béréről van szó, e közvetítésből eredő haszon jogosultságát tagadják a teológusok, miközben a lovagi társadalom képtelen megérteni annak valódi természetét. Ekképp a polgár magatartási kódexe szembeszökő ellentmondásba kerül környezete erkölcsi fölfogásával. Mindenáron spekulálni szeretne a földdel, ezért elviselhetetlennek érzi az ingatlanjait sújtó hűbérúri korlátozásokat. Gyorsan kell lebonyolítania üzleteit, s vállalkozása terebélyesedésével állandóan új meg új jogi problémákba ütközik, miközben a hagyományos bírósági eljárások lassúsága, bonyolultsága és elavultsága megkeseríti az életét. Magában a városban több különböző hatalom érvényesül egyszerre, ami gátolja a tranzakciók rendezett lebonyolítását, nem beszélve arról, hogy ezzel osztályának érdekközössége is súlyos csorbát szenved. A szomszédságában élő katonai nemesek vagy egyházi emberek mentességei mint nyereségszerzési szabadságának korlátai jelennek meg a sze-

mében. Szüntelenül járja az utakat, és egyaránt gyűlölettel tekint az őt megsarcoló vámszedőkre és a várakra, ahonnan rablólovagok rontanak a kereskedőkaravánokra. Egyszóval minden csak sanyargatja, minden csak nehezíti az életét egy olyan világban, amelynek intézményei között egyelőre csak parányi hely jut neki. Olyan városról álmodik, amelynek erőszakkal kivívott vagy szépen csengő dénárokkal megvásárolt szabadságlevele van, s amelynek jól szervezett lakói alaposan fölkészültek mind a gazdasági terjeszkedésre, mind az elkerülhetetlen megtorlásokra. Márpedig ez a város idegen testet alkot a feudális társadalom közegében.

Igaz, ritkán fordult elő, hogy a megannyi buzgó közösség által hőn óhajtott kollektív függetlenség végül meghaladta volna egy egészében meglehetősen szerény belső igazgatási autonómia valamelyik fokozatát. A helyi zsarnokságok által rájuk erőltetett indokolatlan kötöttségek lerázására viszont egy másik mód is kínálkozott, amely kényszermegoldásnak tűnhetett ugyan, ám a gyakorlatban többnyire bevált: a polgárok a hatalmas területek rendjén őrködő nagy monarchikus vagy tartományi kormányzatok védőszárnyai alatt találhattak menedéket, amelyek egyre inkább megértették, hogy már pénzügy okokból is érdekükben áll, ha a tehetős adófizetők növelik gazdagságukat. Ugyanezen okból – s talán még messzemenőbb következményekkel – a polgári erők megszilárdulása ellenirányban hatott a hűbéri szerkezet sajátos vonására, a hatalom fölaprózódására.

Az új városi közösségnek színre lépését – azaz lázadását vagy megszerveződését – általában egy jelentőségteljes aktus, a polgárok kölcsönös eskütétele kísérte. Az addig elszigetelt egyének immár kollektív testet alkottak. Ezt az esküvel szentesített egyesülési formát Franciaországban *commune*-nek („község") nevezték. Soha egyetlen más szóhoz nem tapadt ennyi szenvedély. Ezt harsogták a polgárok, amikor gyülekeztek a zendülés napján, ezt kiáltozták, amikor veszélybe kerültek, s a gyűlölet visszhangját váltotta ki a korábban egyedül uralkodó társadalmi osztályok tagjaiból. De miért is vette körül annyi ellenséges érzület „ezt az új keletű, ám förtelmes" elnevezést, hogy Guibert de Nogent szavait idézzük? Számos tényező is szerepet játszott benne. Nyugtalankodtak a nagyurak, akiknek hatalmuk, jövedelmük és tekintélyük közvetlen veszélyben forgott. Az egyházi vezetőkben nem ok nélkül keltettek félelmet az olyan társadalmi csoportok törekvései, amelyek nemigen respektálták az egyház „szabadságjogait", ha egyszer hátrányosan érintették őket. A lovag megvetéssel vagy nehezteléssel tekintett a kereskedőre, míg a klerikus szívéből az erényhű méltatlankodás indulatai törtek föl ezen „uzsorások" és „nyerészkedők" jövedelmei láttán, melyek a szemükben csak tisztátalan forrásból származhattak.[330] Ám mindennek más, mélyebben ható okai is voltak.

A feudális társadalomban a segítségadási és „barátsági" eskü kezdettől fogva a rendszer egyik alapvető alkotóelemének számított. Ez azonban alulról fölfelé érvényesülő elkötelezettséget jelentett, amely a gyöngébbet a nála hatalmasabb-

hoz fűzte. A közösségi eskü eredeti vonása abban állt, hogy egyenrangú embereket tömörített. Nyilvánvalóan nem egy eladdig ismeretlen jelenséggel van dolgunk. Ilyen esküt tettek már egymásnak azok a népi *gildék* tagjai, akik egyesüléseit Nagy Károly később betiltotta, vagy később azok a békeszövetségek, amelyeknek a városi *communák* azután több tekintetben az örököseiként léptek föl. De ugyanezt a formát választották néha a kalmárok is, amikor az olykor szintén *gildéknek* nevezett apró társulásaikba tömörültek; ezeket a kereskedelmi tevékenység és a vele járó kockázatok hívták ugyan életre, de már a városok autonómiatörekvéseit megelőzően a polgári szolidaritás egyik legkorábbi megnyilatkozásaiként jelentkeztek. A kommunális mozgalom kibontakozása előtt a kölcsönös hűségeskük sohasem öltöttek ekkora méreteket, és sohasem állt mögöttük ekkora erő. Ezek a mindenütt tetten érhető „összeesküvések" az egyik szentbeszéd-gyűjtemény kifejezésével valóban mint „egymásba fonódó tüskés rőzsekötegek" jelentek meg.[331] Ebben állt a *communa* forradalmian erjesztő ereje, ami a hierarchikus rendbe tagolódott külső társadalmi közeg heves ellenszenvével találkozott. Persze ezek a kezdetleges városi csoportosulások távolról sem demokratikus alapokon szerveződtek. Valójában a „nagypolgárok" hozták létre őket, akiket a többiek sokszor csak kényszerűségből követtek, s akik gyakran keménykezű gazdái és könyörtelen uzsorásai voltak a szegényebb rétegeknek. Azzal azonban, hogy a védelemmel ellentételezett engedelmességi ígéret helyébe a kölcsönös segítségadási fogadalmat léptették, olyan új elemet honosítottak meg az európai társadalmak életében, amely alapvetően idegen volt a hűbérinek nevezhető szellemtől.

MÁSODIK KÖNYV

A kormányzás

ELSŐ FEJEZET

A bíróságok

Az igazságszolgáltatási rendszer általános vonásai

Hogyan ítélkeztek az emberek fölött? Minden társadalmi rendszer vizsgálatának ez a legmegbízhatóbb próbaköve. Tekintsünk most tehát ebből a szempontból az ezredforduló időszakának Európájára. Már vizsgálódásunk kezdetekor élesen kirajzolódik előttünk néhány vonás, amely az igazságszolgáltatási gyakorlat minden elemére rányomja a bélyegét. Mindenekelőtt a bírói hatalom hihetetlen mértékű fölaprózódása, a hatáskörök összefonódása és a bíróságok csekély hatékonysága tűnik a szemünkbe. A legsúlyosabb esetekben a döntés számtalan egymás mellett működő bíróságot illethetett meg. Kétségtelen, hogy léteztek bizonyos szabályok, amelyek elméletileg elválasztották egymástól az illetékességi köröket, ez azonban nem küszöbölte ki az állandó bizonytalanságokat. A fönnmaradt iratanyagban bőséggel találunk olyan okleveleket, amelyek az egymással vetekedő törvényszékek közötti jogvitákra utalnak. A peres felek gyakran lemondtak annak kiderítéséről, valójában melyik hatóság elé is kellene járulniuk ügyükkel, s inkább közösen választott döntőbírákhoz fordultak, vagy az ítélet helyett a peren kívüli megegyezést részesítették előnyben (amit azután sok esetben nem tartottak meg). A saját illetékességükben és döntéseik kényszerítő erejében is kételkedő bíróságok sokszor nem tartották magukhoz méltatlannak, hogy a tárgyalás megkezdése előtt vagy után annak kijelentésére kötelezzék a feleket, hogy belenyugszanak az általuk hozott ítéletbe. Ha valamelyik fél számára kedvező verdikt születetett, a nyertes az esetek túlnyomó többségében csak úgy tudott a döntésnek érvényt szerezni a magát megmakacsoló vesztessel szemben, ha kiegyezett vele. Ez az a pillanat, amikor emlékeztetnünk kell rá, hogy a káosz a maga módján jelentős történelmi tényezőnek számíthat. Egyvalami azonban még magyarázatra szorul. Az igazságszolgáltatás terén tapasztalható zűrzavar jórészt nyilván abból eredt, hogy különböző joghagyományokból származó, egymásnak szüntelenül ellentmondó alapelvek voltak egyidejűleg érvényben, melyek egy folytonos mozgásban lévő társadalom szükségleteihez voltak kénytelenek jól-rosszul alkalmazkodni. De közrejátszottak benne azok a konkrét körülmények is, amelyeket a társadalmi környezet teremtett az igazságszolgáltatást körül.

Ebben a számtalan függőségi köteléket kiépítő társadalomban minden fölöttes bíráskodni kívánt. Márpedig annyi akadt belőlük, hogy számuk csak Isten

előtt ismeretes. Ugyanis a hűbéruraknak csak a bíráskodási jog gyakorlásával nyílt igazán módjuk rá, hogy alávetettjeiket feladataik ellátására kényszerítsék, és – mivel embereiknek nem engedték meg, hogy külső bíróságok döntéseinek vessék alá magukat – ez látszott oltalmazásuk és a rajtuk való uralkodás legbiztosabb eszközének. Ráadásul e jog gyakorlása alapvetően hasznot hozó tevékenységet jelentett. Nemcsak arról van szó, hogy a bírságok és az eljárási díj mellett az elkobzott, olykor értékes javak is az uraságot illették meg, hanem arról is, hogy a szokások kötelezettségekké válása az igazságszolgáltatás területén valósult meg legerőteljesebben, s ebből az urak óriási hasznot húzhattak. Nem véletlen, hogy a *justicia* szó jelentését néha annyira kitágították, hogy a hűbérúri hatalmi jogkörök egészét jelölték vele. Az az igazság, hogy mindebben egy olyan kényszer játszott sok tekintetben szerepet, amely majdnem minden embercsoport életében jelentkezik, hiszen még manapság is minden munkaadó vállalkozó vagy minden katonák fölött parancsnokló tiszt a maga módján bírói szerepet is ellát. Az említettek hatalma azonban nem terjed túl egy pontosan meghatározott tevékenységi szférán: beosztottjaikról csak munkás, illetve katona mivoltukban ítélkezhetnek. A feudális idők urai viszont messzebbre tekinthettek, mivel az alárendeltségi kötelékek ekkoriban mindenestül igyekeztek fogságban tartani az embereket.

A feudális korban az igazságszolgáltatás nem tartozott a legbonyolultabb feladatok közé. A bíráskodáshoz persze szükség volt némi jogi ismeretre. Ahol írott törvénykönyvek léteztek, ott a hűbérurak minden tudománya kimerülhetett abban, hogy kívülről valamennyire megtanulják, vagy fölolvastatják maguknak a bennük foglalt, többnyire nagyszámú és részletes rendelkezést, melyek túl merevek voltak ahhoz, semhogy teret engedtek volna egyéni szellemi erőfeszítéseknek. Ahol viszont a szóbeli jog foglalta el a szövegek helyét, ott beérhették azzal, hogy valamelyest kiigazodtak a szerteágazó joghagyományban. Végezetül okvetlenül ismerniük kellett az előírásos gesztusokat és kifejezéseket, amelyek az eljárást szigorú formák közé szorították. A bíráskodás tehát végső soron memória és gyakorlat kérdése volt. A bizonyítási módszerek kezdetlegesek és könnyen alkalmazhatóak voltak. Tanúk fölvonultatására meglehetősen ritkán került sor, s a bírák ilyenkor is többnyire csak az elmondottak rögzítésére szorítkoztak: a vallomások megalapozottságának vizsgálatára már nem terjedt ki a figyelmük. Tudomásul kellett venniük valamilyen hiteles írás tartalmát (az ilyesmi egyébként sokáig fölöttébb ritka eseménynek számított), fogadniuk kellett a felek egyikének vagy a vele együtt vallóknak az esküjét, meg kellett állapítaniuk az ordália vagy az igazságosztó párbaj eredményét (ez utóbbi egyébként lassan háttérbe szorította az „istenítéletek" egyéb formáit). Ezek a feladatok nem igényeltek komolyabb szakmai előképzettséget. Maguk a perek is kevéssé változatos, nem túlságosan bonyolult ügyekre korlátozódtak. A kereskedelmi élet anémiája folytán csak elvétve kellett jogügyletekkel foglalkozniuk. Amikor a csereforgalom helyenkénti föllendülésével nyilvánvalóvá vált az idevonatkozó

közjogi szabályozás elégtelensége és a hagyományos bíróságok fölkészületlensége, a kereskedői tömörülések hamarosan azzal segítettek magukon, hogy nem hivatalos döntőbíráskodás révén, majd a maguk által fölállított törvényszékek útján saját körükben döntöttek az ilyen ügyekben. Majdnem valamennyi peres ügynek a *saisine* – azaz a hosszú ideje tartó használat által szentesített birtoklás – vagy a dolgok és az emberek fölött gyakorolt hatalom képezte a tárgyát. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk a bűntettekről és a vétségekről sem. A magánbosszú intézménye azonban a gyakorlatban alaposan korlátozta e téren a bíróságok működését. Végeredményben semmiféle akadályba nem ütköztek azok, akik a megfelelő hatalom – vagy annak képviseletének – birtokában bíráknak kiáltották ki magukat.

A közönséges bíróságok mellett működött azonban egy különleges igazságszolgáltatási rendszer is, mégpedig az egyház keretein belül. Ennek illetékességi körébe kizárólag az egyház sajátos küldetésével összefüggő ügyek tartoztak. Ugyanis azok a bíráskodási jogkörök, amelyekkel a püspökök és a monostorok a katonai hűbérurakhoz hasonlóan a tőlük függők fölött rendelkeztek, magától értetődően kívül estek a tulajdonképpeni egyházi igazságszolgáltatási rendszeren. Ennek működése két területen érvényesült. Egyfelől igyekezett illetékességi körébe vonni minden olyan személyt, aki a sacerdosi jelet (tonzúrát) viselte (azaz a klerikusokat és a szerzeteseket), másrészt több-kevesebb sikerrel magához vonta minden olyan vétség vagy cselekmény elbírálását – lett légyen szó eretnekségről, esküszegésről vagy a házasság intézményéről –, amely abban az esetben is vallási természetűnek minősült, ha világi személyek követték el. Az egyházi igazságszolgáltatásnak a feudális időkben bekövetkező térnyerése nemcsak a legfőbb világi hatalmasságok gyöngeségéről árulkodik – a Karoling-monarchia sokkal kevesebb függetlenséget engedélyezett ezen a téren az egyház számára –, hanem arról is, hogy az egyházi emberek mind szélesebb szakadékot igyekeztek nyitni Isten szolgáinak kisszámú közössége és a világi tömegek között. Az illetékességi körök kijelölése itt is heves vitákkal járt, melyek valójában akkor mérgesedtek el, amikor a működőképes állami kormányzatok igyekeztek visszaszorítani az egyházi bíróságok jogtalan térfoglalásait. Ám éppen mert az egyházi jog és igazságszolgáltatás a hűbériség egyéb intézményeivel egyetemben mintegy államot alkotott az államban, akkor járunk el helyesen, ha csak röviden utalunk szerepükre és jelentőségükre, s a továbbiakban eltekintünk tőlük.

Az igazságszolgáltatás szétesése

A barbár kor Európájában a személyi joghoz hasonlóan az igazságszolgáltatási rendszerre is alapvetően a szabad emberek és a rabszolgák közötti hagyományos megkülönböztetés nyomta rá a bélyegét. Az előbbiek fölött szabadokból álló törvényszékek mondtak elvben ítéletet, ahol a tanácskozást a király képviselője

vezette. Ami a rabszolgákat illeti, egymással való viszályaikban döntési, más esetekben büntetési jog illette meg urukat, aki szinte kénye-kedve szerint járhatott el annak gyakorlásában, olyannyira, hogy e tekintetben nem is beszélhetünk igazságszolgáltatásról. Kivételesen előfordulhatott, hogy a rabszolgáknak közbíróság elé kellett állniuk: néha gazdájuk saját elhatározásából választotta ezt a megoldást (hogy letegye saját válláról a felelősséget), olykor pedig a rend megóvása érdekében maga a törvény kényszerítette rá. Ám sorsukról ekkor is fölöttük álló és nem velük egyenrangú személyek döntöttek. Az ellentét tehát mindenki számára világosan jelent meg, az élet ellenállhatatlan nyomására azonban hamarosan megváltozott a helyzet.

A gyakorlatban, mint láttuk, a két különböző jogi státus közötti hasadék eltűnőben volt. A szabad emberekhez hasonlóan rengeteg rabszolga is telekhez jutott. Egyúttal rengeteg olyan szabad ember akadt, aki hűbérúr fönnhatósága alatt élt, és urától függő földet birtokolt. A földesúr számára magától értetődött, hogy erre a vegyes összetételű, ám a közös függés kötelékeivel egybefogott népesség valamennyi tagjára kiterjessze büntetési jogkörét, s a csoporton belül kialakult perlekedésekben bíróként lépjen föl. A római kor utolsó szakaszában a hivatalos törvénykezés mellett már fölbukkannak a „hatalmasok" magánbíróságai s olykor börtönei is. Az 542-ben elhalálozott arles-i Szent Cézár életrajzírója egyebek között amiatt magasztalja hősét, mert Cézár sohasem méretett – legalábbis egyszerre – harminckilenc botütésnél többet egyetlen szolgájára sem, s a szerző külön is hangsúlyozza, hogy nemcsak a rabszolgák élvezték uruk kegyes könyörületét, hanem „a neki engedelmességgel tartozó szabadok" is. Ezt a gyakorlatban már kialakult helyzetet a barbár királyságok emelték azután jogerőre.

Egyébként a Galliában már korán meggyökeresedett, majd a Karoling-uralkodók idejében az egész hatalmas birodalomban érvényesülő frank „immunitás" elve is főleg ezt az igazságszolgáltatási formát volt hivatott megvalósítani, s hamarosan az intézmény valódi létjogosultsága is ezen a téren jelentkezett. Az elnevezés kettős előjogot jelöl: egyrészt a szóban forgó személyek mentesültek bizonyos adók alól, másrészt a királyi tisztviselők semmiféle indokkal sem léphettek az immunitás területére. Ez szinte szükségképpen azt eredményezte, hogy az ottani lakosokat érintő egyes bírói jogkörök a hűbérúrra szálltak át.

A valóságban az immunitás oklevél útján való adományozása minden jel szerint az egyházi intézményekre korlátozódott. A ritka ellenpéldák, melyeket esetleg fölhozhatnánk, egyrészt kései időkből származnak, másrészt egészen kivételes körülmények indokolták megjelenésüket. E tekintetben nem annyira az oklevéltárak mindig gyanút ébresztő hallgatása a döntő bizonyíték a számunkra, hanem az, hogy a frank kancellária által használt formuláskönyvekben hiába keresnénk olyan iratmintát, amely e kiváltság világiak javára szóló adományozását tartalmazná. A gyakorlatban számos világi személy más úton jutott ezekhez az előnyökhöz. Hagyományosan a királyi birtokokat is a mentességet élvező javak közé sorolták. Ez azt jelentette, hogy ezek a közvetlenül az uralko-

dó hasznára megművelt és külön tisztségviselők által igazgatott földek kívül estek a rendes állományhoz tartozó funkcionáriusok illetékességi körén. A gróf és alárendeltjei számára tilos volt itt bármit is behajtani, sőt be sem tehették a lábukat ezekre a területekre. Márpedig amikor elvégzett vagy elvégzendő szolgálatok jutalmául a király ezek közül adományozott valakinek földbirtokot, akkor az rendszerint a szóban forgó mentességgel egyetemben szállt át új gazdájára. Hiszen az ideiglenes jelleggel kiutalt beneficium elméletileg továbbra is a monarchia birtokai közé tartozott! Ekképp azok a hatalmasságok, akiknek a vagyona jórészt uralkodói bőkezűségből eredt, számos birtokuk területén pontosan ugyanolyan törvényes privilégiumokat élveztek, mint az immunitással bíró egyházi intézmények. Mellesleg semmi kétség, hogy ezeket a kiváltságokat minden jogszerűségnek fittyet hányva gyakran sikerrel terjesztették ki családi birtokaikra is, ahol már hosszú ideje hozzászoktak ahhoz, hogy korlátlan úrként parancsoljanak.

Az uralkodók különböző, de minden esetben kényszerítő erejű okokból folyamodtak ezekhez a kiváltságadományozásokhoz, melyek azután végigkísérték a hűbériség első korszakát, sőt a kancelláriai tisztviselők még jóval később is tovább örökítették egymásra az akkorra már meglehetősen kiürült oklevélformulákat. Az egyházi intézmények különféle kegyekkel való elhalmozása jámbor kötelességnek számított, ami mintegy egybeesett a jó kormányzás kívánalmával: ily módon a fejedelem a mennyei áldás harmatát csöpögtethette ugyanis alattvalói fejére. A hatalmasságok és a vazallusok törékeny hűségét pedig aligha biztosíthatta volna magának az ilyen nagylelkű ajándékok nélkül. Vajon súlyos hátrányokkal járt, hogy ily módon beszűkült a királyi tisztviselők illetékességi köre? Ezek a funkcionáriusok keményen bántak az urukkal szemben engedetlenkedő lakossággal, s magatartásukat nagyfokú bizalmatlanság kísérte. A rend és az engedelmesség biztosításában a monarchia immár nem csak rájuk számított, hanem az apró embercsoportok fölött álló s az alattvalók tömegeinek kormányzásában egymással osztozó kisebb hatalmasságokra is, akiknek a jogköreit növelve saját rendfenntartó rendszerét igyekezett megszilárdítani. Végül pedig a magántörvényszékek már hosszú ideje túlontúl kiterjesztették hatókörüket – ugyanis a puszta erő hívta életre őket, s egyedül az erőviszonyok szabták meg korlátaikat –, s legalizálásuk egyúttal azzal az eredménnyel kecsegtetett, hogy sikerül megfelelő határok közé szorítani működésüket. Ez a Karoling-kori immunitásadományozásokban oly gyakran tetten érhető elgondolás az igazságszolgáltatási rendszer Nagy Károly kezdeményezte általános reformjába illeszkedett, amely mindenestül rányomta bélyegét a következő századok arculatára is.

A Meroving-államban az egységnyi igazságszolgáltatási körzet meglehetősen kicsiny területnek felelt meg: nagyságrendileg – ha magától értetődően eltekintünk a számtalan lehetséges helyi eltéréstől – körülbelül a legkisebb napóleoni kerületeknek felelt meg. A román vagy a germán nyelveken általában „századnak" *(centaine)* nevezték őket: ez a meglehetősen rejtélyes elnevezés a germán

népek egykori intézményeire s talán egy a miénktől különböző számrendszerre vezethető vissza (a mai németben használatos *hundert* szó kezdetben valószínűleg százhúszat jelentett). A román nyelvű vidékeken a latin *vicariá*ból származó *voirie* és *viguerie* terminusokat is használták. Amikor a gróf ellenőrző körutat tett az általa felügyelt „századokban”, akkor minden szabad embernek meg kellett jelennie az általa tartott törvényszéken, ahol az ítélethozatal a közülük kiválasztott esküdtek kis csoportjára hárult, míg a királyi tisztviselő feladata a tanácskozások levezetésére és a döntések végrehajtására korlátozódott.

Ez az eljárás azonban kettős nehézséggel járt a gyakorlatban: a meglehetősen sűrűn összehívott gyűlések terhet jelentettek az embereknek, a grófra háruló feladat pedig túlságosan súlyos volt ahhoz, hogy eleget tudjon neki tenni. Nagy Károly ezért két egymás fölött elhelyezkedő igazságszolgáltatási fórumot létesített, amelyek mindegyike a saját körében volt illetékes. A gróf továbbra is rendszeresen fölkereste a „századot”, és törvénynapot tartott, amelyen, akárcsak a múltban, elvben mindenki köteles volt megjelenni. Ezekre a teljes érintett lakosság összehívásával járó grófi törvénynapokra azonban most már csak évente háromszor kerül sor, amit a szóban forgó bíróság illetékességi körének a korlátozása tett lehetővé. Ezek az általános gyűlések immár csak a nagyobb ügyekkel foglalkoztak. A kisebb jelentőségű ügyekben más, gyakrabban és szűkebb körben lefolytatott tárgyalásokon hoztak döntést, ahol csak az esküdteknek kellett megjelenniük, s amelyek levezetése a gróf egyik alárendeltjére, az őt az adott kerületben képviselő „századbíróra” *(centenier, voyer)* hárult.

Bármennyire szörnyűségesen pontatlan adatokkal szolgálnak is számunkra a dokumentumok, nemigen kételkedhetünk benne, hogy Nagy Károly és közvetlen utódai idejében általában a kisebb ügyekre korlátozódott az az igazságszolgáltatási jogkör, amelyet az immunitást élvező személyek a földjeiken élő szabad emberek fölött gyakoroltak. Más szóval a kérdéses privilégiummal rendelkező hűbérúr a századbíró szerepét látta el saját birtokain. A súlyosabb ügyekben az „immunitás” megakadályozta a grófot, hogy a vádlottat, a panaszlottat vagy a velük együtt esküt tevő személyeket maga elé idézze a mentességet élvező területen; ilyenkor a hűbérúr volt felelős azért, hogy az említettek megjelenjenek a grófi bíróság előtt. Ezekkel az elkerülhetetlen engedményekkel az uralkodó azt kívánta elérni, hogy a közbíróságok legalább a legfontosabb ügyekben maguknak tarthassák fönn a döntés jogát.

A nagy és a kis ügyek elkülönítése messzeható következményekkel járt. E kettősség az egész hűbéri korban, sőt még a jóval későbbi századokban is fönnmaradt, s a „fölső-”, illetve „alsóbíróság” elnevezésekben élt tovább. Ez a lényegi különbségtétel – mely az egykori Karoling Birodalom országaiban (és csakis ezekben) mindenütt tetten érhető – két illetékességi kör meglétét szentesítette, amelyek egy adott területen nem egyesültek szükségképpen egyetlen kézben. Ám az egymás fölött elhelyezkedő hatáskörök határai, valamint a hatáskörök megoszlása távolról sem maradt meg mindvégig eredeti állapotában.

A büntetőeljárások területén a Karoling-kor némi bizonytalanság után a büntetés jellegéből adódó ismérv alapján különítette el a főbenjáró ügyeket: egyedül a grófi bíróság hozhatott halálos ítéletet, illetve rendelhette el a vádlott rabszolgaságba taszítását. Ezt az egyértelmű elvet azután századokon át követték. Meg kell jegyeznünk, hogy a szabadság fogalmának változásai következtében a szolgaságra való ítélés hamarosan eltűnt a büntetések közül (teljesen más kategóriába, a jóvátételi eljárások közé tartoznak azok az esetek, amikor egy szolga meggyilkolásában bűnös személy ilyen függőségi viszonyba lép az áldozat hűbérurával szemben). A pallosjog birtokosát viszont minden esetben megilleti a „főbenjáró bűnök" elbírálása, azaz az olyan vádaké, amelyek halálos ítéletet vonhatnak maguk után. A változás abban jelentkezik, hogy ezek a normann jog kifejezésével „pallosos törvénynapoknak" nevezett tárgyalások immár nem néhány magasabb törvényszék előjogai közé tartoznak. A hűbériség első korszakának egyik legszembeötlőbb vonása abban ragadható meg, hogy számtalan apró hatalmasság jogosult halálos ítélet kimondására. Ez a sajátosság egyébként egyetemes érvényű – jóllehet Franciaországban minden más országnál erőteljesebben jelentkezett –, s az emberi közösségek sorsára is döntő hatást gyakorolt. Mi is történt valójában? Minden valószínűség szerint sem a grófi hatalom örökösödés vagy ajándékozások folytán helyenként bekövetkezett fölaprózódása, sem az egyszerű jogbitorlások nem szolgáltatnak elégséges magyarázatot a pallosjogú személyek ilyen mértékű elszaporodására. Ugyanakkor különféle jelek egyértelműen a jogi kompetenciák áthelyeződéséről árulkodnak. Minden nagyobb egyházi intézmény saját maga vagy képviselői révén hozott halálos ítéleteket, ami azt jelenti, hogy a pallosjog a régi szabályokkal szöges ellentétben immár az immunitás természetes folyománya lett. Néha „századnak is nevezik *(centaine, voirie)*, ami mintegy hivatalos elismerése annak, hogy ettől fogva a másodfokú bíróságok hatáskörébe tartozónak tekintik. Más szóval a Karolingok emelte hajdani korlát ezen a ponton engedett. A bekövetkezett változás pedig aligha megmagyarázhatatlan.

Mindenekelőtt világosan kell látnunk, hogy ezek a hajdan a grófi törvénynapok – vagy felsőbb szinten a királyi bíróság, illetve a *missus dominicus*ok által összehívott ítélőtáblák – illetékességi körébe tartozó halálos ítéletek sohasem voltak gyakoriak a frank korban. Csak olyan bűntettek esetében alkalmazták, amelyeket a közrend szempontjából különösen ártalmasnak tartottak. A bírák szerepe többnyire abban merült ki, hogy egyezséget javasoltak vagy írtak elő a feleknek, majd a törvényes tarifának megfelelően megállapították a lefizetendő jóvátételt, melynek egy része a bírói hatalommal fölruházott hatalmasságot illette meg. Ám az államhatalom visszaszorulásának idején egymást érték a vendetták és a különböző erőszakos cselekmények. A régi bűnmegtorló rendszer hatástalansága, amit maguk a tények leplezték le, hamarosan egy olyan folyamatot indított el, amely szorosan kapcsolódott a korabeli békeszövetségekhez, s amely a legbefolyásosabb egyházi körök újonnan kialakult álláspontjá-

ban nyilvánult meg legkarakterisztikusabban. Korábban a vérontást és a hosszan tartó gyűlölségeket elkerülendő a pénzbeli „jóvátételeket" részesítették előnyben. Most viszont nagy hangon azt követelték, hogy a bűntettek eme kényelmes megváltását személyiséget sújtó büntetések váltsák föl, mert nézetük szerint csak ezek riaszthatták vissza az elvetemülteket. Ebben az időben – vagyis a 10. század táján – jelentek meg az európai büntető törvénykönyvekben azok az elképesztően kegyetlen büntetések, amelyek nyomai a tőlünk nem is olyan távoli idők humanitárius kezdeményezéseiig megmaradtak. Torz metamorfózissal van dolgunk: az új törvények hosszú távon az emberi szenvedések iránti közömbösséghez vezettek, noha eredetileg éppen ezek elkerülésének szándéka hívta életre őket.

Minden olyan büntetőperben, ahol bármilyen súlyos volt is az elkövetett tett, hóhér közreműködésére nem került sor, az alsó fokú bíróságok – azaz a „századok" vagy az immunitások törvényszékei – mindvégig megtartották illetékességüket. A pénzben lerótt jóvátétel helyébe fokozatosan megtorló büntetések léptek ugyan, de a bírák személye nem változott. Egyedül a bírósági határozatok jellege módosult, s a grófok immár nem rendelkeztek a halálos ítéletek monopóliumával. Az átmenetet egyébként a korábbi szisztéma két sajátos vonása könnyítette meg. A századok bíróságai tettenérés esetén mindig halálra ítélhették a bűnösöket, mivel a közfelfogás szerint ezt követelte a közrend védelme. Ugyanezen megfontolásból a szóban forgó törvényszékek egyre inkább arra hajlottak, hogy a korábban fölállított korlátot a továbbiakban ne vegyék figyelembe. Hiszen az immunitást élvező személyek mindig szabadon rendelkeztek rabszolgáik életével! De hol húzzák meg ezentúl a szolgaság határvonalát a függő helyzetűek között?

A bűntetteken kívül a peresetek két kategóriája tartozott a grófi törvénynapok kizárólagos illetékességi körébe: azok, amelyek a felek valamelyikének szolgai vagy szabad státusát, illetőleg rabszolgák birtoklását érintették, valamint azok, amelyek tárgya valamilyen allódium tulajdonjoga volt. E kettős kompetencia azonban nem hagyományozódott át változatlan formában a következő korszak jóval nagyobb számú, felsőfokú igazságszolgáltatási fórumaira. Az allódiumokat érintő, egyre ritkuló perekben gyakran kizárólag a grófi jogkörök tényleges örökösei ítélkezhettek: ezt a monopóliumot élvezte például a 12. századig Laon püspöke, aki egyben a grófi tisztet is birtokolta.[332] Ami a szolgaságot vagy a rabszolgákat érintő kérdéseket illeti, a rabszolgacselédség szinte teljes eltűnése, valamint a szabadság új fogalmának a fölbukkanása azzal járt, hogy az ilyen ügyek mindenestül elvegyültek az öröklött vagyon vagy a függőségi kötelék körül folyó eljárások tömegében, amelyek sohasem tartoztak a „nagyperek" közé. A kompetenciáikban mind felülről, mind alulról megnyirbált felsőbíróságok szinte csak büntető törvényszéki feladatköröket láttak el. A szó mai értelmében polgárinak nevezhető ügyek azonban a pereljáráson keresztül ismét megjelenhettek ezen a fórumon. A feudális korban ugyanis számos különféle természetű vitás esetet párbajjal döntöttek el, s ilyen körülmények között mintegy magától

értetődőnek látszott az a – ha nem is mindenhol, de gyakorta elfogadott – alapelv, amely szerint az ilyen vérontással járó bizonyítási eljárásnak a „főbenjáró bűnök" vizsgálatára hivatott bíróság előtt kell lezajlania.

A feudális időkben minden pallosjogú személy gyakorolhatta az alsó fokú bíráskodás jogát a saját földjein. Mindez fordítva nem mondható el, leszámítva néhány vidéket – köztük, ha hihetünk Beaumanoirnak, a 13. századi Beauvais-t –, ahol csak az átalakulási folyamat végén találkozunk ezzel a jelenséggel. Más szóval sokáig cseppet sem számított kivételesnek, ha egy ember kisebb ügyeiben a helyi hűbérúr szolgáltatott igazságot, míg súlyosabb ügyekben az illetőnek valamelyik szomszédos bíróságot kellett fölkeresnie. A korabeli bírói hatalomra a nagyfokú szétszóródás jellemző ugyan, ennek ellenére az egymás fölött elhelyezkedő illetékességi körök továbbra is különböző fórumokat illettek meg. Ugyanakkor az egész rendszerben minden egy szinttel lejjebb került. A századbírák *(centeniers)* utódai és az immunitásbirtokosok – csakúgy, mint számos, efféle privilégiummal nem rendelkező egyéb hatalmasság – az allódiumügyeket leszámítva elragadták a gróftól a felsőbb fokú ítélkezés monopóliumát, és ekképp maguk is a pallosjog birtokába jutottak, miközben a számtalan helyi hűbérúr javára le kellett mondaniuk a kisebb ügyek elbírálásának jogáról. Aki alacsony sorú függő helyzetűek csoportjának parancsol, vagy akit néhány paraszti telek után járandóságok illettek meg, annak mostantól legalább alsó fokú igazságszolgáltatási joga volt. Meg kell jegyeznünk, hogy ez az illetékességi kör különböző időkből származó és különféle természetű elemek elegyét jelentette.

Mindenekelőtt ide tartozott minden olyan vitás ügy, amely maga a hűbérúr és telekbérlői között keletkezett, különösen ami az utóbbiakat sújtó terheket érintette. Nem érdemes itt a különböző hivatalos igazságszolgáltatási rendszerek örökségére hivatkoznunk: e jog valódi forrása a vezért megillető hatalomról régóta kialakult, egyre erőteljesebben érvényesülő fölfogásban keresendő. Helyesebben „vezér" helyett beszéljünk inkább mindazokról, akik abban a helyzetben voltak, hogy alantas jellegű kötelességek teljesítését követelhették meg másoktól. A 12. századi Franciaországban előfordulhatott, hogy egy szerény nemtelen telek birtokosa másvalakinek engedte át cenzus ellenében földje művelését, majd kérte hűbérura fölhatalmazását, hogy ha bérlője nem tesz eleget fizetési kötelezettségének, hadd „léphessen föl emeznek bírájaként ezen – és csakis ezen – ügyben".[333] A tulajdonképpeni igazságszolgáltatás és a gyakran maga a hitelező által végrehajtott, sokszor jogilag is szentesített végrehajtás között az átmenet nem volt mindig világosan érzékelhető, s a közgondolkodás nemigen tudott különbséget tenni a két fogalom között. Az alsó fokú bíróságok hatáskörébe azonban nemcsak a járandóságokkal kapcsolatos ítélkezés – amit a későbbi kor jogtudósai „úriszéknek" *(justice foncière)* neveztek – tartozott. Az ezzel a joggal fölruházott személy nagyjából minden a fönnhatósága alatt álló területen élők közt keletkezett „polgári" perben természetes bíróként jelent meg – eltekintve attól, hogy nem állt módjában igazságosztó párbajokat elrendelni –,

s ő bírált el minden apró vagy közepes súlyosságú vétséget is. Illetékességi körében tehát az egykoron kisebb ügyekben minősített eljárások, valamint a hűbérurak által már régóta ténylegesen gyakorolt döntési és büntetési jogok keveredtek egymással.

A felső- és alsóbíróságok egyaránt egy adott területhez kötődtek, s csak azoknak az embereknek az ügyeiben voltak illetékesek, akik a kérdéses körzet határain belül laktak. A feudális társadalomban az egyes emberek közötti kötelékek azonban olyan erejűek voltak, hogy a területi elvvel szemben a személyi tényezők is erősen éreztették a hatásukat. Amikor valaki nálánál gyöngébbre terjesztette ki „segedelmét" *(maimbour)*, a frank korban a jog és a kötelesség egyaránt előírta az illető számára, hogy jelenjen meg védencével a bíróságon, vegye őt ott védelmébe, és kezeskedjen érte. Innen már csak egyetlen apró lépést kellett megtenni az ítélethozatal jogának követeléséig, ami a társadalmi hierarchia minden fokán be is következett.

A legalacsonyabb sorú és a legszorosabb függőségben élő személyek azok voltak, akiket örökletes kötelékük folytán szokás szerint „nem szabadoknak" neveztek. Rendszerint úgy tekintették őket, mint akik fölött – legalábbis főbenjáró bűnök esetében – csak „test szerinti" uruk mondhat ítéletet, még akkor is, ha nem uruk földjén laktak, s ha a hűbérúr a többi telkese fölött nem gyakorolhatta a pallosjogot. Gyakran hasonló elv alapján igyekeztek eljárni más típusú függésben élő alacsony sorú emberek esetében is, akiket nem apáról fiára háruló kötelék láncolt ugyan az urasághoz, mégis szorosan kötődtek annak személyéhez. Ilyenek voltak a szolgák és a szolgálók, valamint azok a városi kereskedők, akiket az egyházi főurak vásárlásokkal és eladásokkal bíztak meg. Ezek a gyakorlatba nehezen átültethető törekvések a tisztázatlan helyzetek és a konfliktusok állandó forrásául szolgáltak.

Hozzá kell tennünk, hogy amennyiben az új típusú szolgaság megőrizte a régi intézmény nyomait, úgy a régi büntetési jog természetes folyományaként jelenhetett meg az a kizárólagos bíráskodási jog, amelyet a hűbérúr a szolgái fölött gyakorolt. Nyilvánvalóan ez a fölfogás tükröződik még egy 12. századi német dokumentumban is.[334] A katonai vazallusok ezzel szemben szabad emberek voltak, s a Karoling-korban kizárólag a közbíróságok alá tartoztak. Legalábbis jogilag ez volt a helyzet. Nemigen kétséges ugyanis, hogy a hűbérúr igyekezett maga elsimítani azokat a nehézségeket, amelyek ellentéteket szülhettek volna hívei között, s hogy a valamely hatalmasság vazallusaitól sérelmet szenvedett emberek azt látták a legbiztosabb megoldásnak, ha az illető hűbérurához fordulnak jogorvoslatért. Ez a gyakorlat a 10. században egy valódi igazságszolgáltatási fórum megjelenéséhez vezetett. Az átalakulást egyébként az is megkönnyítette – s olykor szinte észrevétlenné is tette –, hogy az általános hatalmi átrendeződést a közbíróságok kisajátítása kísérte. Ezeknek az intézményeknek a többsége ugyanis „honorként" vagy örökletes hűbérként hatalmasságok kezébe került, akik híveikkel népesítették be azokat. Így egyes tartományokban világo-

san nyomon követhetjük, hogyan alakult át lassanként az ilyen összeállítású grófi ítélőtábla valódi feudális törvényszékké, ahol a vazallus mindenekelőtt a többi hűbéres között fölmerült perekben ítélkezett.

Egyenrangú ítéljen, vagy a hűbérúr?

A korábbi kettősség – szabad ember fölött szabad emberek gyülekezete mondott ítéletet, míg a rabszolga fenyítése egyedül urára tartozott – szükségképpen eltűnt a társadalmi osztályok nagyarányú átrendeződésével, valamint azt követően, hogy rengeteg olyan eredetileg szabad ember lépett szolgasorba, akik hajdani státusuk számos vonását függelmi helyzetükben is megőrizték. A „egyenrangúak" hozta ítélethez való jogot sohasem vitatták el azoktól, akik valamelyest is tisztes társadalmi helyzetnek örvendtek. Ez egyébként rangbéli megkülönböztetések bevezetésével járt, ami, mint láttuk, helyenként nagyban csorbította a közös szabadságból következő törvényszék előtti egyenlőség régi elvét. Ráadásul a szokásjog sok helyütt – a szolgákat is beleértve – a függő helyzetűek összességére is kiterjesztette azt az ítélkezési gyakorlatot, mely szerint ugyanazon gazdának az alávetettjeiből álló testületek – sőt olykor velük egyenrangúak – hozzanak döntést az ügyeikben. A Szajna és a Loire közé eső területeken a felsőfokú igazságszolgáltatást továbbra is az „általános törvényszékek" gyakorolták, s az adott körzet valamennyi lakosának meg kellett jelennie a tárgyaláson. Az esküdteket *(échevins)* a legtisztább Karoling-hagyományhoz híven gyakran az igazságszolgáltatási hatalom birtokosa látta el továbbra is életük végéig szóló kinevezéssel, máskor viszont – a funkciók hűbérré válása keretében – a bíróság munkájában való részvétel néhány telekbérlő öröklletes kötelezettségévé alakult. Másutt a hűbérúr vagy képviselője a jelek szerint beérte azzal, hogy mintegy véletlenszerűen olyanokkal vette körül magát, akik a környék legfőbb notabilitásai, a „jó és igaz emberek" közé tartoztak. E különbségek közepette azonban egyvalamire föltétlenül emlékeztetnünk kell. Kényelmes dolog királyi, főúri, hűbérúri igazságszolgáltatásról beszélnünk, de ezeknek a terminusoknak a használata csak akkor jogos, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a király vagy a főurak szinte sohasem ítélkeztek személyesen, s ugyanez mondható el számos hűbérúrról, sőt falunagyról is. Törvényt valójában a hatalmasság által összehívott és gyakran személyesen irányított bíróság „ült", illetve „mondott" (ami azt jelenti, hogy a bíróság tagjai az emlékezetükbe idézték a jogszabályokat, majd beépítették őket az ítéletbe). „A bíróság ítél, nem az uraság", állítja egyértelműen az egyik angliai textus.[335] Persze egyaránt óvatlanul járnánk el, ha eltúloznánk vagy ha teljesen tagadnánk a bíróság előtt megjelentek számára ekképp nyújtott garanciákat. „Gyorsan, gyorsan, hozzatok nekem ítéletet sietve", kiáltozta a türelmetlen Plantagenêt Henrik, midőn Becket Tamás elítélését követelte híveitől.[336] Az eset meglehetősen jól érzékelteti azokat a – helyenként nagy-

mértékben változó – korlátokat, amelyek közé a hatalmasságok a bírói pártatlanságot szorították csakúgy, mint a kollektív ítélethozatal kényszerét, amelyet még a legerőszakosabb zsarnokoknak is tiszteletben kellett tartaniuk.

Az a fölfogás azonban, mely szerint a nem szabadok – és a hozzájuk mintegy magától értetődően társított legalacsonyabb sorú szolgák – ügyeiben egyedül az uruk ítélkezhetett, túlságosan is mélyen meggyökeresedett a köztudatban, semhogy egykönnyen kitörlődhetett volna. A hajdanán romanizált területeken még a római berendezkedés hagyta maradványok és emlékek is életben tartották: itt ugyanis a *magistratus*ok nem egyenlő, hanem magasabb rangúak voltak, mint a hatáskörük alá tartozó személyek. Megint csak az történt, hogy egymásnak ellentmondó elvek közötti választás kényszere a legkülönfélébb jogszokásokhoz vezetett. Az egyes régiók, sőt falvak szerint hol kollektív testületek, hol egyedül a hűbérúr vagy ennek hivatalnoka ítéltek a parasztok fölött. Kezdetben nem ez utóbbi eljárás volt a gyakoribb, a hűbériség második korszakában viszont az átalakulás ebbe az irányba tartott. „Bárói ítélőszék", ahol szabad telkesgazdák döntenek más szabad telkesgazdák sorsáról; „szokásjogi ítélőszék", ahol az immáron szabadságfosztottnak tekintett fejet hajt a tartománybíró *(sénéchal)* ítélete hallatán – a 13. századi angol jogászok ezt a messzeható következményekkel járó megkülönböztetést igyekeztek a mindaddig jóval egyszerűbb „majorsági" igazságszolgáltatási rendszerben meghonosítani. Franciaországban pedig azt látjuk, hogy a jogelmélet fittyet hány a széles körben követett gyakorlatnak, s – Beaumanoir értelmezésében – a egyenrangúak által lefolytatott ítélkezést e nemesi monopóliumok közé sorolja. A korra oly jellemző rangbéli tagolódás az igazságszolgáltatási rendszeren is rajta hagyta a nyomát.

A széttagolódott igazságszolgáltatás peremén jelentkező múltbéli maradványok és új tényezők

Bármennyire széttagolódott is az igazságszolgáltatás, bármennyire a különböző hűbérurak monopóliumává vált is, súlyos hiba volna azt képzelnünk, hogy a régi, népjogi vagy közjogi bírósági intézmények teljességgel kivesztek volna a hűbéri világból. Ellenállóerejük azonban területenként változott, noha sehol sem volt lebecsülendő. Elérkezett tehát a pillanat, amikor a korábbinál nagyobb nyomatékkal hangsúlyozhatjuk ki az egyes országok között mutatkozó eltéréseket.

Az angliai folyamatok vitathatatlan sajátszerűségeik ellenére nyilvánvaló hasonlóságokat mutatnak a frank államban bekövetkezett fejlődéssel. Az igazságszolgáltatási szervezet alapját a szabad emberekből álló ítélőszékével itt is a „század" alkotja. Később, a 10. század körül a „századok" fölött megjelennek a szigetlakók nyelvén *shire*-knek nevezett grófságok. Az ország déli részén az ott fönnmaradt etnikai elkülönülésnek megfelelően jöttek létre: helyenként a nagyobb monarchiákba lassanként beletagolódó egykori királyságok területének feleltek

meg (Kent, illetve Sussex), helyenként pedig valamelyik letelepedő nép kebeléből spontán módon kivált csoportok szállásterületével estek egybe (amint azt a korai Kelet-Anglia két felét alkotó Suffolk és Norfolk – „déli emberek" és „északi emberek" – esetében láthatjuk). Az ország középső és északi részeiben önkényesebb szempontok alapján, a dánokkal vívott harcok közepette később kialakított *shire*-k eredetileg csak közigazgatási és katonai körzetek voltak, középpontjukban fellegvárral; ez az oka annak, hogy legtöbbjüket egyszerűen csak a központi település után nevezték el. Ekkoriban már a *shire*-kben is működtek szabad emberekből álló bíróságok, viszont az illetékességi körök itt jóval kevésbé különültek el egyértelműen, mint a Karoling Birodalomban. Noha olykor igyekeztek a grófsági törvényszéknek fönntartani a közrendre különösen súlyos veszélyt jelentő bűnesetek elbírálásának a jogát, ez a fórum általában csak azokban az esetekben avatkozott be, amikor az eredetileg illetékes bíróság tehetetlennek bizonyult. Ez a magyarázat rá, hogy az alsó- és fölsőbíróságok közötti megkülönböztetés mindig is idegen maradt az angol igazságszolgáltatási rendszertől.

Akárcsak a kontinensen, a helyi hatalmasságok törvényszékei itt is illetékességi versenyre keltek ezekkel a közbíróságoknak tekinthető fórumokkal. A hűbérurak már a korai időkben ítélőszékeket állítanak föl saját házukban, azaz *hall*jukban. A királyok később törvényesítik a kialakult helyzetet: a 10. századtól megkezdik a bíráskodási engedélyek osztogatását, amelyek a *sake and soke* jogát tartalmazzák (a német *Sache* főnévnek megfelelő *sake* „ügyet" vagy „pert", a német *suchen* igével analóg *soke* pedig a bíró „keresését", azaz az ítéletéért való folyamodást jelentette). Az ekképp kiutalt jogkörök hol egy adott földterületre, hol egy adott embercsoportra vonatkoztak, s nagyjából az angolszász „század" illetékességi körével estek egybe, amelyről tudjuk, hogy rendkívül széles kompetenciájú volt. Ez azt jelenti, hogy birtokosaiknak az első időkben nagyobb hatáskörük volt, mint a legtöbb Karoling-kori immunitási terület urának, a 10. századra viszont – az utóbbiak jogainak önkényes kiterjesztésével – ezek a különbségek nagyjából elmosódtak. A hűbérúri ítélőszékek megjelenése erős hatással volt a társadalmi kötelékekre, olyannyira, hogy a földesúr bírósága alá tartozó szabad parasztot közönségesen csak *sokeman*nek – a szó eredeti értelmében „bírót kereső embernek" – nevezték. Olykor egyes egyházi intézmények és hatalmasságok is abban az örökös kedvezményben részesültek, hogy „századbíróságokat" állíthattak föl, sőt néhány – igaz, kisszámú – monostor illetékességi köre minden bűntettre, így az eredetileg a király ítélkezési joga alá eső perekre is kiterjedt.

Ezek a jelentősnek mondható engedmények azonban sohasem szüntették meg teljesen a régi közjogi alapon nyugvó testületi ítélőszékek működését. Még a bárók kezébe került „századbíróságok" is ugyanúgy üléseztek tovább, mint azokban az időkben, amikor királyi megbízott irányította a munkájukat. Az eredeti rend szerint működő grófsági bíróságok tevékenysége sohasem szünetelt.

Természetesen a leghatalmasabb uraságok ezek előtt már nemigen jelentek meg, magas rangjuk folytán nem voltak hajlandók ítéleteiknek alávetni magukat. De nem jelentek meg azok a parasztok sem, akiket szabad mivoltuk ellenére a hűbérúri bíróságok láncolták magukhoz (a legalacsonyabb sorú falusiakat illetően az az elvi megszorítás volt érvényben, hogy adott esetben a pap, a földesúri tiszt és négy másik ember útján kell képviseltetniük magukat ezeken a fórumokon). Viszont mindenki, aki hatalmát vagy szabadságának fokát tekintve az említett kategóriák közé esett, továbbra is köteles volt ezen ítélőszékek elé járulni. A hűbérúri bíróságok, valamint a normann hódítás után egyre terebélyesedő királyi igazságszolgáltatás között őrlődő közjogi ítélőszékek hatásköre fokozatosan összeszűkült, de sohasem volt teljesen figyelmen kívül hagyható. A nemzet legéltetőbb elemei továbbra is összejöttek ezeken a fórumokon – elsősorban grófsági szinten, de ugyanez mondható el a szűkebb kört átfogó „századokról" is –: rögzítették az adott területre vonatkozó szokásjogot, a közösség nevében alávetették magukat a felsőbb hatóságok által lefolytatott különféle vizsgálatoknak, s szükség esetén vállalták a felelősséget a kollektív mulasztásokért. Így ment ez egészen addig a napig, amikor a grófsági bíróságok teljes létszámban egybegyűlt képviselői létre nem hozták a magvát annak az intézménynek, amelyet később alsóháznak neveztek. Nem kétséges, hogy az angol parlamenti rendszer bölcsője nem „Germánia erdőségeiben" ringott: kialakulására alaposan rányomta a bélyegét az a hűbéri társadalmi közeg, amelyben napvilágot látott. Sajátos megjelenési formája alapvetően megkülönböztette a kontinensen kialakult „rendi" gyűlésektől, miközben a tehetősebb osztályok már a középkorban részesülhettek a hatalom gyakorlásából. Az angol politikai berendezkedés eredete nyilvánvalóan abban keresendő, hogy a szigetország földjébe szilárdan beleágyazódott a szabad emberekből álló ítélőszékeknek a barbár idők ősi szokásait továbbörökítő architektúrája.

A német igazságszolgáltatási rendszer alakulását a hihetetlenül változatos helyi és tartományi jogszokások ellenére két alapvető tény határozta meg. Minthogy a „hűbérjog" korábban is elkülönült a „területi jogtól", a vazallusi bíróságok a régi igazságszolgáltatási fórumokkal párhuzamosan működtek, vagyis anélkül, hogy emezeket magukba olvasztották volna. Ugyanakkor a régi grófsági ítélőszékek és a „századbíróságok" tevékenysége – igaz, a meglehetősen tökéletlenül körülhatárolt illetékességi körök mellett – továbbra is rendkívül széles területet ölelt föl a társadalmi hierarchia erősebb tagolódása folytán, főleg pedig annak a szívósan tovább élő fölfogásnak következtében, mely szerint a szabadságot az élvezi, aki közvetlenül csak a közhatalomtól függ. Ez mondható el a sváb Jura-vidékről és Szászországról, ahol gyakoriak voltak az allódiumok, s ahol a földesúri rendszer távolról sem épült ki teljesen. Itt viszont az esküdtektől egy idő után megkövetelték, hogy adott nagyságú földvagyonuk legyen, s tisztségeiket az akkor szinte általánosan érvényesülő tendencia jegyében olykor örökletesnek ismerték el. Ennek következtében a régi elv tisztelete, mely

szerint szabad ember ügyében szabad emberek tanácsa mondhat csak ítéletet, itt végül azzal járt, hogy a bíróságok sokkal oligarchikusabb alapokon szerveződtek, mint bárhol másutt.

A hűbérúri bíróságok Franciaországban – és bizonyára Észak-Itáliában – jutottak a legnagyobb szerephez. Nem vitás persze, hogy Franciaországban – és különösen az északi területeken – mély nyomokat hagyott a Karoling-kori igazságszolgáltatási rendszer, ezek azonban legföljebb a hűbérúri törvényszékek alsó- és felsőbíróságokra való tagolódásában, valamint belső szerveződésében éreztették a hatásukat. Hamar és szinte teljesen eltűntek a „századbíróságok". Jellemző, hogy a felsőbíróság hatásköre rendszerint egybeesett a váruradalom területével, s ezzel az elnevezéssel is illették, mintha a közfelfogás az ítélkezés jogát kizárólag a tényleges hatalom forrásaként és jelképeként megjelenő erődítmény birtoklásával együtt tudta volna csak elfogadni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a régi grófi bíróságok mindenestül eltűntek volna. A nagyobb autonóm provinciákban (Flandriában, Normandiában vagy Béarnban) a tartományuraknak néha sikerült – legalábbis az általuk birtokolt területegység jelentős részén – maguknak fönntartani a „főbenjáró bűnökben" való ítélkezés jogát. Mint láttuk, gyakran a gróf döntött az allódiumokat érintő ügyekben, valamint azokban a perekben, amelyekben az egyik félként a hűbéri hierarchiába tökéletlenül betagolódó egyház intézmények lépnek föl, ráadásul – amennyiben a kérdéses jogot nem engedte át valaki másnak, illetőleg nem fosztották meg tőle – elvben ő oszt igazságot a vásárokon és a közutakon is. Ebben a rendszerben – legalábbis csírájában – az igazságszolgáltatási hatalom szétszóródása elleni hatásos ellenszer rejlett.

De más erők is hatottak ebben az irányban. Az európai kontinens valamennyi országában két kezdetben sokáig meglehetősen hatástalan, de egyaránt nagy jövőjű tényező munkálkodott a bírósági hatalom szétdarabolódásának korlátozásán, illetve megakadályozásán.

Ilyen volt mindenekelőtt a királyság intézménye. Mindenki egyetértett abban, hogy a király népeinek legfőbb bírája. Hátra volt még azonban, hogy ez az elv a gyakorlatban is érvényre jusson. A kérdés a hatáskör és a tényleges hatalom szintjén vetődött föl. A 11. században a Capeting-királyok bírósága csak az uralkodó közvetlen függésében lévők, illetve a tőle függő egyházi intézmények dolgaiban ítélkezett, miközben – jóval ritkábban, és főleg jóval kisebb hatásfokkal – a korona legfőbb hűbéreseivel szemben hűbérúri bíróságként is működött. Ezzel szemben a Karoling-hagyományt szorosan követő német királyi bíróság számos más jelentős ügyben is magának tartotta fönn az ítélkezést. Ám ezek az uralkodók személyéhez szorosan kötődő törvényszékek viszonylagos ügybuzgalmuk ellenére minden bizonnyal elérhetetlenek voltak az alattvalók tömegei számára. Az sem bizonyult kielégítő megoldásnak, amikor Németországban a jó kormányzást elősegíteni hivatott királyi körutak alkalmával minden más bírói fórum a háttérbe szorult a királyi igazságszolgáltatással szemben. A monar-

chikus hatalom csak azzal válhatott az igazságszolgáltatási rendszer döntő elemévé, ha kiküldött bírák vagy állandó megbízottak hálózatán keresztül az királyság egészére kiterjesztette csápjait. Az angol–normann, illetve angol Anjou-uralkodóknak az erőknek a hűbéresség második korszakának végét jelző általános összpontosításával egy időben sikerült bevégezniük ezt a feladatot, amit a Capetingek csak később és sokkal lassabb ütemben tudtak megvalósítani. Az uralkodók a csatorna mindkét oldalán – de elsősorban Franciaországban – sikerrel támaszkodhattak magára a vazallusi rendszerre. Ugyanis a hűbériség a bíráskodási jog számtalan kézben való fölaprózódásával járt ugyan, ám a föllebbezések rendszerével éppen e széttöredezettség ellenében nyújtott orvoslatot.

A korabeli felfogástól idegen volt, hogy egy ugyanazon felek között egyszer már eldöntött per később más bírák előtt újrakezdődjék. Más szóval a jóhiszeműen elkövetett tévedést nem lehetett helyrehozni. Ha viszont az egyik fél úgy látta, hogy a törvényszék szándékosan döntött rosszul – vagy azzal a váddal illette bíráit, hogy egyáltalán nem voltak hajlandók ítéletet hozni –, akkor semmi sem akadályozta meg abban, hogy eljárást indíttasson a bíróság tagjai ellen a felsőbb fórumon. Ha ebben a korábbitól teljesen elkülönítetten lefolytatott eljárásban számára kedvező döntés született, a rossz bírákra rendszerint büntetés várt, ítéletüket pedig minden esetben megváltoztatták. Ilyenfajta föllebbezésre – amelyet ma bíró ellen folytatott kártérítési pernek neveznénk – már a barbár királyságok korában lehetőség volt, a panaszosok azonban akkoriban csak egyetlen, a szabad emberekből álló ítélőszékek fölött elhelyezkedő igazságszolgáltatási fórumhoz, a királyi bírósághoz fordulhattak vele, ami azt jelenti, hogy csak ritkán és nagy nehézségek árán élhettek ezzel a jogukkal. A feudális rendszerrel új lehetőségek nyíltak. Minden vazallusnak az őt hűbérfölddel ellátó úr volt a közvetlen bírája. Márpedig az igazságszolgáltatás megtagadása ugyanolyan bűnnek számított, mint bármi más, s ezért természetszerűen rá is kiterjedt az általános szabályozás; a föllebbezések a hűbéreskük rangsorának megfelelően haladtak fokról fokra fölfelé. Maga a bírósági eljárás továbbra is kényes művelet maradt, főképp pedig veszélyekkel járt, mivel a bizonyítást szokás szerint párbajjal oldották meg. A feudális törvényszék, amelyhez a panaszosnak ezentúl fordulnia kellett, mindenféleképpen sokkal elérhetőbb volt, mint a túlságosan is távoli királyi bíróság, s ez utóbbihoz egyébként is csak fokról fokra lehetett eljutni. Mellesleg a vezető osztályok körében mind ritkábban került sor a föllebbezésekre. A vazallusi, illetve feudális rendszer függőségi hierarchiát hozott létre, s az egymás fölött elhelyezkedő hűbérurak között közvetlen kapcsolati láncot alakított ki; ekképp lehetővé tette, hogy az igazságszolgáltatási rendszerben ismét megjelenjen egy olyan egységesítő tényező, amelyet a régi típusú, a lakosság alattvalóknak tekintett tömegei számára jórészt elérhetetlen monarchiák képtelenek voltak életben tartani.

A hagyományos hatalmak. A királyságok és a császárság

A királyságok térképe

A szétszórt, megszámlálhatatlan uradalom, családi vagy faluközösség és vazallusi csoport fölébe különféle hatalmak emelkedtek a hűbéri Európában. Ezek horizontja szélesebb volt ugyan, ám ennek árát a jóval csekélyebb hatékonysággal fizette meg. E hatalmak arra voltak hivatottak, hogy a széttagozódott társadalomban ébren tartsák a rend és az egység bizonyos elveit. A legfölső szinten a királyságok és a császárság helyezkedtek el, melyek erejüket, illetve törekvéseiket a távoli időkből eredeztették. Alattuk rövidebb múltra visszatekintő hatalmi egységeket látunk, melyek skálája szinte érzékelhetetlen fokozati különbségek mentén az egységes tartományoktól az egyszerű báróságokig és váruradalmakig terjedt. Vizsgálódásunkat a legtöbb történelmi hordaléktól terhes szerveződések szemügyre vételével kezdjük.

A Római Birodalom bukása után a nyugati világ germán dinasztiák kormányozta királyságokra tagolódott. A feudális Európa majdnem minden királyságának e „barbár" monarchiák voltak a többé-kevésbé közvetlen ősei. Ez az eredet különösen világosan mutatható ki az angolszász kori Angliában, ahol még a 9. század első felében is öt-hat különböző állam állt fönn, melyeket a hódítók által hajdan létrehozott – igaz, kezdetben jóval nagyobb számú – hatalmi szerveződések egyenes ági leszármazottainak tarthatunk. Mint láttuk, a skandináv betörések után végül csak a szomszédai maradványait magába építő Wessex maradt talpon, melynek uralkodói a 10. században egész Britannia, vagy – gyakoribb és tartósabb jelleggel – az angelnek vagy angolok királyainak tituláltatták magukat. E *regnum Anglorum* határai mentén azonban a normann hódítás korában is kelták lakta övezetek húzódtak. A walesi britonok elszórva éltek több apró tartomány területén. Északon skót – azaz ír – vezérek, akik egyazon család fiai voltak, egymás után hajtották uralmuk alá a felföldek kelta törzseit és a Lothians vidékén élő, germán vagy germanizált népcsoportokat, s apránként hatalmas királyságot hoztak létre, melyet a győztesek után Skóciának neveztek el.

Az Ibériai-félszigeten a mohamedán invázió után Asztúriába menekült gót nemesek királyt választottak maguknak. Az első uralkodó örökösei között több ízben is földarabolt, ám a *reconquista* során területileg jelentősen gyarapodott állam központja a 10. század eleje táján a hegyek déli oldalán elterülő fennsíkra, Leónba helyeződött át. Még ebben a században egy Kasztíliában kialakított,

eredetileg az Asztúriai–Leóni Királysághoz tartozó keleti katonai körzet fokozatosan önállóvá vált, s vezére 1035-ben fölvette a királyi címet. Hasonló szakadás nyomán jött létre mintegy száz évvel később a félsziget nyugati szögletében a Portugál Királyság. Eközben a navarraiaknak nevezett közép-pireneusi baszkok továbbra is önálló életet folytattak a völgyekben, s végül ők is létrehozták királyságukat, mely 900 táján már szilárd körvonalakat öltött. Ebből szakadt ki 1037-ben az a parányi monarchia, amelyet a földjét öntöző hegyi patak után Aragóniának kereszteltek. De ne feledkezzünk meg az Ebro alsó folyásától északra kialakított frank „őrgrófságról" sem, amelyet Barcelonai grófság elnevezéssel egészen Szent Lajos uralkodásáig jogilag francia királyi hűbérnek tekintettek. Ezek voltak azok a rendkívül ingatag, osztozkodások, hódítások és dinasztikus házassági tervek folytán gyakran módosuló határokkal körülvett politikai szerveződések, amelyekből azután megszülettek a „spanyol királyságok".

A Pireneusoktól északra fekvő egyik barbár állam, a Frank Királyság területe mértéktelenül megnövekedett a Karoling-uralkodók alatt. Vastag Károly 887. novemberi trónfosztása, majd kisvártatva – a következő év január 13-án – bekövetkező halála az egység megőrzésére irányuló utolsó erőfeszítés kudarcát jelezte. Távolról sem valami furcsa hóbort vezette a keleti területek új királyát, Arnulfot, amikor a reimsi érsek fölkérése ellenére sem igyekezett kiterjeszteni uralmát a nyugati régiókra. Nagy Károly öröksége nyilvánvalóan túl súlyosnak tűnt a számára. A területi fölosztás nagyjából az első, 843-as verduni osztozkodás során kialakított határvonalak mentén ment végbe. Német Lajos királysága, amely 843-ban a Rajna bal partján fekvő három egyházmegyének (Mainz, Worms, Speyer) a folyamtól keletre elterülő hatalmas, a frank dinasztiák leigázta germán régiókkal való egyesítésével jött létre, 888-ban ismét helyreállt, amikor egyetlen életben maradt leszármazottját, Karinthiai Arnulfot megkoronázták. Ez volt a Keleti Frank Királyság, amelyet tudatos – és ekképp veszélytelen – anakronizmussal nyugodtan nevezhetünk a továbbiakban Németországnak.

Kopasz Károly egykori királyságában, a Nyugati Frank Királyságban – azaz Franciaországban – két nagyurat kiáltottak ki szinte egy időben királynak: az itáliai, de frank családból származó herceget, Spoletói Guidót, s a valószínűleg szász származású neusztriai grófot, Odót. Utóbbinak jóval nagyobb számú párthíve volt, mint vetélytársának, ráadásul a normannokkal vívott harcokban nagy tekintélyre is tett szert: nem csoda hát, hogy könnyű győzelmet aratott. A határt most is nagyjából a verduni szerződésnek megfelelően húzták meg: valójában a grófságok között húzódó, egymást követő határvonalakból jött létre. Többször is átszelte a Scheldét, mielőtt valamivel a Semois-val való összefutása után elérte a Moselt, majd néhány mérföldnyi távolságból nagyjából párhuzamosan követte a bal parton a folyam vonalát. Ezután Port-sur-Saône fölött elérte a Saône-t, s meglehetősen hosszan egybe is esett a folyó vonalával, leszámítva egyetlen, Chalonnal szemben keleti irányba tett vargabetűt. Végül Mâconnais déli részén elszakadt a Saône–Rhône-vonaltól, meghagyva a szomszédos hatalomnak min-

den nyugati partmelléki grófságot, s csak később szaladt ki ismét a vízhez, hogy a deltavidéktől a Kis-Rhône-t kísérje el a tengerig.

Maradt a közbülső sáv, amely az Alpoktól északra Német Lajos és Kopasz Károly államai közé ékelődött, az itáliai félszigeten pedig egészen Rómáig nyúlt el. Ezek a területek alkották 843-ban Lotár meglehetősen heterogén királyságát. Lotárnak azonban ekkor már egyetlen férfiági utódja sem élt, s öröksége végül mindenestül – igaz, fokozatosan, egymást követő darabokban – a Keleti Frank Királyságba tagolódott be.

A régi lombard állam utódjaként megjelenő Itáliai Királyság – a bizánci uralom alatt lévő Velencét leszámítva – a félsziget északi és középső részeit foglalta magába, s közel egy évszázadon keresztül fölöttébb viharos időket élt meg. A koronát több nemzetség is magának követelte, köztük a déli területeket uraló spoletói hercegek, ám elsősorban a síkságra való könnyű és eredményes betörés ígéretével kecsegtető alpesi hágókat birtokló hatalmasságok pályáztak rá: a friauli vagy ivreai őrgrófok, a Pennini Alpok szorosait ellenőrző burgundiai királyok, a provence-i királyok vagy grófok és a bajor hercegek. Ráadásul e trónkövetelők közül többen is császári koronát kaptak a pápától, ugyanis a birodalom első, Jámbor Lajos idejében bekövetkezett fölosztása óta Itália birtoklása – ami Róma és a római egyház fölött gyakorolt védnökségi és hatalmi jogokkal járt – e nagy tekintély övezte méltóság elengedhetetlen föltételének, illetve a császári korona elnyeréséhez szükséges legjobb ajánlólevélnek tűnt. Miközben a Nyugati Frank Királyság királyait a távolság megóvta attól, hogy Itáliával vagy a császársággal kapcsolatos terveket dédelgessenek, a Keleti Frank Királyság uralkodói a gazda nélküli gyönyörű királyság legközelebbi szomszédai közé tartoztak. Már a Karoling-származását kihasználó Arnulf is behatolt 894-ben és 896-ban a félszigetre, ahol királynak ismertette el magát, sőt a pápa császárrá is fölkente. Példáját 951-ben egyik utódja, a szász I. Ottó követte, akinek a nagyapja alkalmasint elkísérte hajdan Arnulfot a hegyeken túlra. A lombardok ősi fővárosában, Paviában királlyá kiáltották ki, majd miután egy ideig más feladatokkal kellett megbirkóznia, tíz évvel később visszatért Itáliába. Ezúttal keményebb kézzel igázta le az országot, s Rómáig is eljutott, ahol a pápa 962. február 2-án *augustus imperator*rá koronázta. Ettől fogva a rövid válságidőszakokat leszámítva Itália jogszerű uralkodója az újkor derekáig mindig a német király lesz.

888-ban egy fölöttébb magas méltóságú személyiség, a bajor vérből származó Welf Rudolf állt annak a hatalmas katonai körzetnek az élén, amelyet a Karolingok a Jura és az Alpok között alakítottak ki a korábbi években, s amelyet közönségesen csak Jurántúli Hercegségnek neveztek. Pozíciója kulcsfontosságú volt, mivel a birodalom legjelentősebb belső hegyszorosai közül jó néhány az ellenőrzése alatt állt. Rudolf maga is korona után halászott a zavarosban, és választása a Keleti és a Nyugati „Frankföld" között húzódó, később találóan „Közbülső-Frankföldnek" nevezett „senki földjére" esett. Toulban koronáztatta magát királlyá, ami jól mutatja, merre is irányultak vágyai. Túlságosan eltávo-

lodott azonban saját hercegségétől, s így nem akadt elegendő számú híve. Miután vereséget szenvedett Arnulftól, megőrizhette ugyan királyi címét, de meg kellett elégednie azzal, hogy a Jurántúlhoz csatolja a besançon-i érseki tartomány nagyobbik részét.

Az ettől északabbra eső területeken a lotári örökség egy teljes darabja maradt gazda nélkül. Ezt a területet megfelelő földrajzi elnevezés híján az első Lotár egyik itt uralkodó, apjával megegyező nevet viselő fia után keresztelték el Lotaringiának. E hatalmas területet nyugaton a *Francia occidentalis* korábban kialakított határai övezték, kelet felől pedig a Rajna folyása, melytől a határ csak mintegy kétszáz kilométeres szakaszon szakadt el, lévén hogy a bal parti három egyházmegye a Keleti Frank Királysághoz tartozott. Lotaringia a hatalmas apátságok és a dúsgazdag püspökségek földje volt, folyói vizét kereskedőhajók szelték szüntelen, miközben áhítatos tisztelet vette körül, hiszen itt ringott a Karoling-ház bölcsője, s itt volt egykoron az óriási birodalom középpontja is. Élénken éltek még a legitim uralkodóház hagyta emlékek, s valószínűleg ez volt az oka annak, hogy egyetlen helyi kezdeményezésű királyság sem jött létre ezen a területen. Minthogy azonban királyi ambíciókban itt sem volt hiány, a belső küzdelmek végül szembeállították egymással a két szomszédos monarchiát. Lotaringia először Arnulfnak hódolt meg névlegesen, aki 888-ban egyedül viselt koronát az összes Karoling-ivadék közül, majd meglehetősen nehezen tűrte saját külön királyának uralmát, akit Arnulf saját fattyai közül ültetett a trónjára. Miután a németországi Karoling-ág 911-ben kihalt, a szomszéd fejedelmek között hosszú versengés indult Lotaringiáért. A Keleti Frank Királyság uralkodói Arnulf örököseinek tekintették magukat, noha más ősök vére folyt ereikben. Ami pedig a Nyugati Frank Királyság uralkodóit illeti – legalábbis amikor Karoling-nemzetségbeliek ültek a trónon, vagyis 898 és 923, illetve 936 és 987 között –, meglepő lett volna, ha a Mosel és a Rajna vidékén nem tartottak volna igényt ősi örökségükre. Ám láthatóan a Keleti Frank Királyság oldalán volt az erő, olyannyira, hogy midőn nyugaton a Capetingek léptek 987-ben a korábbi dinasztia helyére, az új uralkodók mintegy magától értetődően lemondtak e családi hagyományaiktól idegen ambíció követéséről, annál is inkább, mert a vitatott területen egyébként sem számíthattak volna támogatásra. Lotaringia hosszú évszázadokra – sőt északkeleti részeit, Aachent és Kölnt, Triert és Koblenzt tekintve mindörökre – betagolódott a német politikai csillagképbe.

A Jurántúli Hercegséggel szomszédos Lyonnais, Viennois és Provence tartomány, valamint az alpesi egyházmegyék közel két évig senkit sem ismertek el királyuknak. Ezeken a vidékeken erősen élt az emléke – és éltek még hívei is – egy Boson nevű nagyra törő embernek, aki a Karolingok törvényes jogainak fittyet hányva már 887 előtt saját független királyságot alakított ki. Fia, Lajos – aki egyébként anyai ágon Lotár-ivadék volt – elérte, hogy a 890-es év vége felé Valence-ban királlyá koronázzák. Az ekképp létrejött királyság azonban kérészéletűnek bizonyult. Lajos, akinek 905-ben Veronában kiszúrták mindkét szemét,

és a tragédia után a szerencsétlen vak király nevében sokáig kormányzó rokon, Arles-i Hugó Itália tervezett meghódításának igézetében valószínűleg csak megfelelő kiinduló állásnak tekintettek a Rhône és a hegyek közé eső területeket, olyannyira, hogy Lajos 928-ban bekövetkezett halála után lombardiai királynak kikiáltott Hugó szinte minden ellenállás nélkül tűrte, hogy a Welfek egészen a tengerig terjesszék ki hatalmukat. Ekképp a 10. század derekán a Burgund Királyság – általában így nevezték a Rudolf által létrehozott államot – Bázeltől a Földközi-tengerig terjedt. Gyönge uralkodói viszont a német királyok vagy császárok illedelmes védenceinek tűntek ekkortól a kortársak szemében, míg végül a dinasztia 1032-ben elhalálozó utolsó sarja – igaz, ímmel-ámmal és hosszas csűrés-csavarás után – a német uralkodót ismerte el örököséül. Lotaringiától eltérően, de Itáliához hasonlóan ez a „Burgundia" – amelyet a 13. századdal inkább Areláti Királyság néven emlegetnek majd – valójában nem tagolódott be az egykori Keleti Frank Királyságba: az uniót úgy értelmezték, hogy a három különálló királyság megbonthatatlan egységben él közös uralkodójuk alatt.

A feudális korban kirajzolódtak tehát Európa politikai térképének első alapvonalai, amelyek közül egyik-másik föllelhető jelenlegi térképeinken is, s már ekkor megjelentek azokkal a határövezetekkel kapcsolatos viták, amelyek nyomán napjainkig hol sok tinta, hol sok vér folyt. De mindent alaposan mérlegelve a királyságok földrajzának legjellegzetesebb vonását talán abban ragadhatnánk meg, hogy – a területeik közötti zónák képlékenysége ellenére – maguknak a királyságoknak a száma meglepő módon állandó maradt. Noha az egykori Karoling Birodalomban egymás után jöttek létre és egymás után enyésztek el a gyakorlatilag autonóm hatalmi körzetek, Rudolf és Vak Lajos után még a leghatalmasabb helyi „zsarnokok" sem merészkedtek odáig, hogy fölvegyék a királyi címet, illetve hogy ne ismerjék el alattvalói vagy vazallusi függésüket valamelyik királlyal szemben. Ez talán a legékesebben szóló bizonyítéka annak, hogy továbbra is elevenen élt a monarchikus hagyomány, amely jóval régebbi volt, mint a hűbéresség, s emennél jóval hosszabb jövő állt még előtte.

A királyi hatalom hagyományai és természete

A régi Germánia királyai többnyire az istenektől eredeztették családfájukat. Jordanès szavaival „félistenekhez hasonlítottak", s népeik a személyüket öröklétesen átható misztikus hatalomtól várták háborúban a győzelmet, békében pedig a bő termést. A római császárok is isteni fénykoszorútól övezve éltek s uralkodtak hajdanán. A hűbéri kor királyságai e kettős örökségből – de elsősorban a germán hagyományból – merítették szentséges jellegüket. A szentesítést a kereszténység végezte el, mely egy a Bibliában megörökített régi, héber vagy szír eredetű trónra lépési szertartást támasztott fel. A Karoling Birodalom utódállamaiban, valamint Angliában és Asztúriában a trónra lépő királyok nem csak

méltóságuk hagyományos jelképeit vették át a főpapok kezéből (köztük elsősorban a koronát, amelyet azután ünnepélyesen viseltek nagy ünnepek alkalmával összehívott udvarukban – a „koronás udvarokban", mint VI. Lajos francia király egyik oklevelében olvashatjuk)[337]: egy püspök új Sámuelként szent olajjal is bedörzsölte eme új Dávidok testének különböző részeit. Márpedig ez a rítus a katolikus liturgiában egyetemesen arra szolgál, hogy egy ember vagy egy tárgy a világi szintről a szentség szintjére emelkedjék. A fegyver azonban kétélű volt. „Pedig minden ellentmondás nélkül való, hogy a nagyobbik áldja meg a kisebbet", jelentette ki Szent Pál. Abban, hogy a királyokat papok szentelték föl, nem a lelki hatalom elsőbbsége nyilvánult meg? Valóban, több egyházi író kezdettől erre az álláspontra helyezkedett. A Keleti Frank Királyság első uralkodói közül nyilván többen is tudatában voltak annak, milyen veszélyes következményeket hordoz ez az értelmezés, s ezért döntöttek úgy, hogy elmulasztják, vagy egyenesen elutasítják a fölkenés szertartását. Utódaik viszont hamarosan megbánták apáik bűnét: nem nyugodhattak bele, hogy nyugati riválisaik egyedül élvezzék az ebből eredő, áhítatos tiszteletet keltő karizma privilégiumát. A jelvények (a gyűrű, a kard, a zászló és maga a korona) egyházi szertartás keretében való átadását valamivel később néhány tartományban – Aquitániában, Normandiában, a Burgundiai és a Bretagne-i Hercegségben – is meghonosították. Jellemző viszont, hogy még a leghatalmasabb hűbéresek sem merészkedtek soha odáig, hogy a szó valódi értelmében fölszenteltessék – azaz fölkenessék – magukat. A papok mellett csak királyok lehettek „az Úr felkentjei".

Az aktus tehát természetfölötti tartalmat hordozott, amelynek a fölkenés inkább a megerősítését, mintsem az eredetét jelentette. Jelentőségét szükségképpen felfokozottan érezte át egy olyan kor, amely a mindennapi életben állandóan a túlvilág beavatkozásait vélte fölfedezni. Nem vitás, egy ténylegesen papi jellegű királyi méltóság összeegyeztethetetlen lett volna a mindenütt uralkodó vallással. A katolikus pap hatalma pontosan meghatározott formában jelenik meg: a kenyért és a bort ő – és csakis ő – változtathatja át Krisztus testévé és vérévé. A királyok nem részesültek papi fölszentelésben, így nem mutathatták be a szent áldozatot, s ennélfogva a szó valódi értelmében nem voltak papok. De még kevésbé voltak egyszerű világi személyek. Nem könnyű világosan kifejeznünk ezeket a képzeteket, melyek már önmagukban lázadoznak a logika ellen. Megközelítő érvénnyel azt mondhatjuk, hogy a királyokat nem szentelték ugyan pappá, de – egy 11. századi szerző kifejezésével – „részt vettek" e hivatás gyakorlásában. Ez azzal a szerfölött súlyos következménnyel járt, hogy az egyház kormányzására tett erőfeszítéseik során egyházi férfiúkként véltek föllépni, s kortársaik szemében is ekképp jelentek meg. Legalábbis ami a közfelfogást illeti: egyházi körökben sohasem uralkodott osztatlanul ez a nézet. A 11. században Gergely pápa hívei rendkívül erőszakosan, ugyanakkor rendkívül tisztánlátón indítottak heves támadást ez ellen a fölfogás ellen. A lelki és a világi hatalom szétválasztása mellett emeltek szót, amiben Rousseau és Renan nyomán

ma a kereszténység egyik legnagyobb újítását látjuk. A két hatalom szétválasztásával a reformátoroknak elsősorban az volt a céljuk, hogy a testek urait megalázhassák a lelkek urai előtt: hiszen a Hold csak visszfényt ad, míg a Nap minden világosság forrása. Sikerük azonban e tekintetben gyérnek mondható. Sok évszázadnak kellett még eltelnie ahhoz, hogy a népek szemében a királyságok ismét a szerény emberi hatalmakat megillető rangot foglalhassák el.

A tömegek számára a királyság szentséges jellege nem csak az egyházkormányzás jogának túlságosan elvont fogalmában jelent meg. A királyság intézménye, valamint az egyes királyságok körül legendák és babonák köre alakult ki. E mondakör kiteljesedése egybeesett a legtöbb monarchikus hatalom megszilárdulásával, ami a 12–13. század táján következett be. Kezdetei azonban a hűbériség első korszakába nyúlnak vissza. A 9. század utolsó éveitől a reimsi érsekek azt állítják, ők őrzik azt a csodás olajat, amelyet egy galamb hozott egykoron a mennyből Chlodvig számára. A főpapok e csodálatos kitüntetésre hivatkozva maguknak követelték a francia királyok fölkenésének monopóliumát, akik így azt állíthatták és hihették magukról, hogy maga az ég szentelte őket uralkodóvá. A francia királyokról legkésőbb I. Fülöp – de valószínűleg már Jámbor Róbert –, az angol királyokról pedig I. Henrik uralkodása óta azt tartották, hogy képesek kézrátétellel meggyógyítani bizonyos betegségeket. IV. Henriket már kiátkozta a pápa, amikor 1081-ben áthaladt Toszkánán, ám útja során mindenhonnan özönlöttek felé a parasztok, hogy megérinthessék öltözékét, abban a hiszemben, hogy így bőséges termést arathatnak.[338]

Indokolt volna-e a királyok személyét körülvevő aura csodálatos erejét megkérdőjeleznünk, s a királyi hatalom iránt tanúsított tisztelet gyakori hiányára hivatkoznunk? Ez esetben nem a megfelelő módon tennénk föl a kérdést. Tudniillik a dolgokat közelebbről vizsgálva számtalan példát látunk rá, hogy a legfőbb vazallusok engedetlenkedtek ugyan királyaikkal szemben, harcba szálltak ellenük, csúfot űztek belőlük, sőt fogságban is tartották őket, de – hacsak nem tévedek – mindössze három olyan király akadt, akivel erőszak végzett a szóban forgó korszakban: Angliában Vértanú Edward egy fivére érdekében kirobbantott palotaforradalomnak esett áldozatul, Franciaországban a bitorló I. Róberttel harcban végzett a törvényes király egyik híve, a számtalan dinasztikus háborúságtól szaggatott Itáliában pedig I. Berengárnak oltották ki az életét. Be kell látnunk, hogy az iszlám országaiban folyó öldöklésekhez vagy magában a nyugati világban a legfőbb koronahűbéresek ellen elkövetett gyilkosságok számához és az e féktelen korszakban tapasztalható szokásokhoz képest ez nem valami sok.

A vallásitól a mágikus szféráig emelkedő, egymásra épülő képzetek valójában arra voltak hivatottak, hogy a természetfölötti erők szintjén fejezzék ki a királyok sajátos politikai küldetését, amely megegyezett azzal, amit régi germán szóval *thiudans*oknak, azaz „a nép vezetőinek" is tulajdonítottak. Az önálló hatalmi övezetek hűbéri világot elöntő tengerében a királyságok – Guizot találó megállapításával – *sui generis* hatalmakként jelentek meg: elvben minden más

hatalom fölött álltak, sőt egészen más természetűek is voltak. Árulkodó tény, hogy miközben a legtöbb egyéb hatalom különféle jogok puszta halmazát jelentette – amelyek annyira összekuszálódtak egymással, hogy elkerülhetetlen tévedésekhez vezet minden kísérlet, amely folyamatos vonalakkal igyekszik megrajzolni bármely apróbb vagy nagyobb „hűbér" határvonalait –, a monarchikus államokat valóságos határok választották el egymástól. Természetesen ezek a határok sem követtek szabályos vonalakat: az ekkoriban még gyéren lakott területek miatt nem is volt rá szükség. A Mosel-vidéki őrgrófságok területén az Argonne bozótosai például megfelelőképp elválasztották egymástól Franciaországot és a császárságot. Ugyanakkor egy adott város vagy falu, bármilyen hevesen versengtek is olykor érte különböző államok, jogilag mindig csak a szemben álló királyságok egyikétől függhetett, miközben az egyik hatalmasság a felsőbíráskodást gyakorolta a területén, a másiknak szolgái voltak, a harmadik egyes helyeken cenzusra és az ezzel kapcsolatos bíráskodási jogokra tarthatott igényt, az egyházi dézsma meg egy negyediket illetett meg. Más szóval szinte megszokott volt, hogy a földek – akárcsak az emberek – egyszerre több úrtól is függtek. De sohasem tartozhattak egyszerre több király alá.

Európától távol, Japánban előfordult, hogy az embereknek és a földeknek a mi feudális berendezkedésünkkel erős hasonlóságot mutató függőségi rendszere alakult ki fokozatosan a hozzá képest itt is sokkal régebbi múltra visszatekintő monarchiával szemben. Japánban azonban a két intézmény egymás mellett létezett, anélkül, hogy átjárták volna egymást. A mi királyainkhoz hasonlóan a Felkelő Nap országának császárát is szentségesség övezte, s amazoknál sokkal közelebb állt az istenséghez, miközben jogilag egész népe fölött uralkodott. A vazallusok hierarchiája nem a császár személyénél, hanem legfőbb vezérüknél, a sogunnál végződött. Ez azzal járt, hogy a sogunok hosszú évszázadokra magukhoz ragadtak minden tényleges hatalmat. Európában viszont a királyságoknak a vazallusi hierarchiánál régebbi és jellegében tőle idegen intézménye mintegy a hűbéri lánc csúcsán helyezkedett el, miközben sikerült elkerülnie, hogy maga is belegabalyodjék a függőségi hálóba. A hűbérek örökletessé válásával előfordulhatott, hogy olyan földbirtok került a koronához, mely egy hűbérúr vagy egy egyházi intézmény fennhatósága alá tartozott. Az általánosan érvényes szabály ilyenkor az volt, hogy a király viselte ugyan a birtokkal járó terhek egy részét, de mentesült a hűbéreskü alól, hiszen nem nyilváníthatta magát valamelyik alattvalója hívének. Ugyanakkor semmi sem akadályozta meg abban, hogy alattvalói közül – akik elvben valamennyien a védencei voltak – ne tüntessen ki néhányat azzal, hogy az előtte tett hűbéreskü értelmében különleges védelmet is nyújt nekik.

Mint láttuk, ezeknek a királyi alattvalóknak a soraiban a kisebb-nagyobb vazallusok serege mellett a 9. századtól ott tolongott az összes hatalmasság is, akik királyi főtisztviselőkből hamarosan tartományurakká váltak. Ekképp az uralkodó nemcsak egész népének volt a kormányzója, hanem a különböző fokoza-

tok szerint rengeteg vazallusnak – sőt emezeken keresztül szinte megszámlálhatatlan alacsony rangú alávetettnek – volt a fölöttes hűbérura. Azokban az országokban – például a normann hódítás utáni Angliában –, ahol a rendkívüli szabályossággal kialakult hűbéri struktúra miatt nem jöhettek létre allódiumok, még a függőségi létra legalsó fokán álló legszegényebb pára is, ha fölfelé veti tekintetét, meglátja királyát a csúcson. Másutt a lánc néha megtört, mielőtt a legfelső fokig ért volna. A hűbéresség kifejlődése azonban mindenütt üdvös következményekkel járt a királyságok számára. Ott, ahol államfőként már nem volt képes engedelmességre bírni alattvalóit, a király fölhasználhatta a saját céljaira a vazallusi függőségi viszonyokat, melyek akkoriban a legelevenebben élő emberi kötelékként jelentek meg. A *Roland-ének* hőse vajon királyáért harcol-e, vagy uráért, akihez hűbéreskü köti? Valószínűleg ő maga sem tudja. Csak azért harcol olyan önfeláldozóan uralkodójáért, mert az egyben hűbérura is. Később, amikor Fülöp Ágost elvitatja a pápától azt a jogot, hogy tetszése szerint rendelkezzék egy eretnek gróf vagyona fölött, a király szinte magától értetődően azt jelenti ki: „e grófságnak magam vagyok hűbérura", nem pedig azt: „e grófság királyságom része". Ilyen értelemben a Karolingok politikája – akik arról álmodoztak, hogy kormányzati rendszerüket a vazallusságra alapozzák – talán nem is volt hosszú távon olyan hiábavaló, mint amilyennek a kezdeti kudarcok láttán többnyire gondoljuk. Mint korábban láttuk – s erre a későbbiekben is vissza kell majd térnünk –, a feudalizmus első korszakában számos ok játszott közre abban, hogy a királyi hatalom tényleges hatóköre erősen beszűkült. A monarchiáknak azonban két hatalmas, mindeddig rejtve maradt erőforrás állt a rendelkezésükre, amelyek hatása kedvező körülmények között kibontakozhatott: régi tekintélyük csorbítatlan öröksége, valamint a megifjodás képessége, amelyet az új társadalmi berendezkedéshez való alkalmazkodásuk hívhatott életre.

A királyi hatalom átadása: dinasztikus problémák

De hogyan is szállt át az utódokra ez a különféle hagyományokat hordozó királyi méltóság? Örökösödés vagy választás útján? Ma önkéntelenül egymást kizárónak tekintjük ezt a két fogalmat, ám számtalan textus arról árulkodik, hogy a hűbéri korban távolról sem tűntek ennyire összeegyeztethetetlennek. „Egyhangúan megválasztattunk a népek s a fejedelmek által, s örökösei lettünk az oszthatatlan királyságnak", jelenti ki 1003-ban II. Henrik német király. Franciaországban pedig így ír a kiváló kánonjogász, Ive de Chartres: „Jogszerűen szenteltetett királlyá, kit örökösként illet meg a királyság, s kit a püspökök és a nagyurak egyhangú megegyezése választott e méltóságra."[339] Arról van itt szó, hogy a két elv közül egyiket sem fogták föl abszolút érvényűnek. A tiszta választásban nem annyira szabad akaratuk megnyilvánulását látták, mint inkább azt, hogy hallgatnak a belső kinyilatkoztatás szavára, mellyel meglelhetik az igazi

vezért. Ez a fölfogás egyébként a klerikusok között talált elsősorban védelmezőkre, akik elutasították a nemzetségek szentségességének többé-kevésbé pogány gondolatát, miközben minden hatalom jogszerű forrását egy olyan kiválasztás alapján képzelték el, mint amilyet saját törvényeinek megfelelően az egyház is alkalmazott saját kebelén belül: az apátot a szerzeteseknek, a püspököt pedig a város klerikusainak és polgárainak kellett megválasztaniuk. E teológusok fölfogása egybeesett a legfőbb hűbéresek törekvésével, akiknek leghőbb vágya volt, hogy saját függésükbe vonják a monarchiát. Egy sereg képzet azonban, melyeket a középkor elsősorban Germániától örökölt, teljesen más irányba befolyásolta a közfelfogást. Az emberek nem egyének, hanem egyes nemzetségek örökletes küldetésében hittek: úgy vélték, egyedül ezekből kerülhetnek ki a megfelelő vezetők.

Ebből logikusan nyilván az következett volna, hogy az elhunyt király fiai együttesen gyakorolják a hatalmat, vagy fölosztják maguk között a királyságot. Mindkét eljárás, mint tudjuk, megszokott volt a barbár világban; gyakran – s fölöttébb tévesen – a királyság családi vagyonként való kezelésének állítólagos bizonyítékát látták ebben, holott valójában az fejeződött ki bennük, hogy valamennyi leszármazottnak osztoznia kell a nemzetségüket megillető privilégiumban. Az angolszász és a spanyol államok sokáig ezt az utat követték a hűbéri korban, ami azonban népeik számára kockázatokkal járt. Éles ellentétben állt ugyanis az osztatlan monarchia elvével, amelyre például II. Henrik is tudatosan nagy hangsúlyt helyezett, s amely összhangban állt az államnak a hányatott korszak közepette szívósan tovább élő eszméjével. Egy másik megoldáshoz folyamodtak tehát, melyet egyébként már korábban is alkalmaztak, mégpedig mindig az elsővel többé-kevésbé párhuzamosan: az ország legfőbb méltóságai, akiket az összes alattvaló született képviselőinek tekintettek, választották ki az új királyt a predesztinált család tagjai közül – és csakis őközülük, illetve a férfiág kihalása esetén olykor a vele rokonságban álló családok tagjai közül. „A frankoknál mindig az volt a szokás – jegyzi föl helytállóan Fulkó reimsi püspök –, hogy királyuk elhunytával a királyi nemzetségből választottak utódot."[340]

Az ily módon fölfogott kollektív örökletesség azután szinte elkerülhetetlenül maga után vonta az egyenes ági egyéni örökletességet. Hiszen az utolsónak elhunyt király fiainak ereiben is ugyanaz a dicsőséges vér folyt! Itt azonban egy másik eljárás jutott döntő szerephez, melyet a választások véletlenszerűségeivel szembeni ellenszerként az egyház is alkalmazott saját szféráján belül. Gyakran előfordult, hogy az apát még életében elfogadtatta a szerzetesekkel a saját maga által kijelölt utódot: így jártak el a hatalmas Clunyi monostor első vezetői is. A királyok vagy a fejedelmek is kieszközölték alattvalóiktól, hogy még éltükben megosszák méltóságukat valamelyik fiúkkal, akit – ha királyi trón várományosa volt – azonmód királlyá is szenteltek. Ezt a egyetemessé vált gyakorlatot nemcsak a nyugati világ valamennyi monarchiája követte, hanem a velencei dózsék vagy a gaetai „konzulok" is. Az uralkodónak persze több fia is lehetett,

s ilyenkor fölmerült a kérdés, hogyan válasszák ki az előrehozott királyválasztás szerencsés kedvezményezettjét. A hűbérjoghoz hasonlóan a monarchikus jog sem tette mindjárt magáévá az elsőszülöttségi elvet: gyakran hivatkoztak vele szemben a „bíborban született" – azaz apja trónra lépése után napvilágot látott – gyermek jogaira, illetve más, személyesebb jellegű okok kerültek a mérleg serpenyőjébe. Mindazonáltal – néhány ellenirányú kísérlet dacára – az elsőszülöttséggel járó előjogok szinte kezdettől fogva érvényre jutottak Franciaországban, annál is inkább, mert e mellett az egyébként praktikusnak tűnő elgondolás mellett szólt a hűbérek továbbhagyományozásának gyakorlata is. A régi germán szokások szellemét hívebben őrző Németország sohasem tette fenntartások nélkül a magáévá ezt az eljárást. Barbarossa Frigyes még a 12. század közepén is második fiát jelölte ki utódjának.

Ezek az eltérő trónutódlási eljárások mélyebben ható különbségekről árulkodnak. A választási elvek és az uralkodói nemzetség jogait ötvöző, azonos eszmékből táplálkozó monarchikus jogszokások az egyes európai államokban fölöttébb eltérő irányban fejlődhettek tovább. Elég, ha most csak két különösen tipikus esetet vizsgálunk meg: a francia, illetve a német trónutódlás kérdését.

A Nyugati Frank Királyság története 888-ban a dinasztikus hagyománnyal való látványos szakítással kezdődött. Odo király trónra emelésével a főurak választása minden tekintetben új emberre esett. Kopasz Károly leszármazottai közül csak egy nyolcéves gyermek volt életben, akit zsenge kora miatt már két ízben is eltávolítottak a trónról. Azonban alighogy a fiúcska – akit ugyancsak Károlynak hívtak, s akinek a könyörtelen történetírás később az „Együgyű" melléknevet adta – betöltötte a száli frank törvények szerint a nagykorúságot jelentő tizenkettedik életévét, 893. január 28-án Reimsben őt is királlyá koronázták. A két király hosszú ideig tartó háborút vívott egymással. Azonban nem sokkal 898. január 1-jén bekövetkező halála előtt Odo – föltehetően egy néhány hónappal korábban megkötött megegyezés értelmében – fölszólította híveit, hogy halála után a Karoling-ivadéknak fogadjanak engedelmességet. Károlynak csak huszonnégy évvel később támadt újabb vetélytársa. Az engedetlenségre egyébként is hajlamos néhány főurat bosszantotta, hogy a király egy alacsony sorú lovagot tüntetett ki a kegyeivel, s ezért új uralkodó után néztek. Minthogy Odo fiú utód nélkül halt meg, fivére, Róbert örökölte családi vagyonát és párthíveit, s a lázadók 922. június 29-én őt választották meg vezérüknek. A dinasztia félig-meddig fölkentnek számított, mivel egyik tagja már viselte a koronát. Amikor a következő évben Róbert elesett a csatamezőn, veje, Raoul burgundiai herceg részesült a szent kenetben, s minthogy Károly nem sokkal később csapdába esett, és élete hátralevő részét a zendülők egyik vezérének fogságában töltötte, a bitorló győzelme teljesnek volt mondható. Azonban Raoul is fiú utód nélkül halt meg, s ekkor akcióba léptek a restauráció hívei: visszahívták Együgyű Károly Angliába menekült fiát, akit 936 júniusában IV. Lajos néven megkoronáztak. Lajost fia, majd unokája követhette minden nehézség nélkül a trónon. Ekképp a 10. szá-

zad vége felé minden arra mutatott, hogy a legitim uralkodóház végleg visszanyerte jogait.

A Karoling-hatalmat végül egy véletlen vadászbaleset ingatta meg, melynek az ifjú V. Lajos esett áldozatul. 987. június 1-jén a noyoni gyűlés Capet Hugót, Róbert király unokáját kiáltotta ki királynak. IV. Lajosnak azonban még élt egy Károly nevű fia, aki a német császár jóvoltából hercegi méltósághoz jutott Alsó-Lotaringiában. Károly hamarosan harcba is szállt örökségéért, miközben Hugóban sokan – Gerbert kifejezésével – csak „átmeneti" uralkodót láttak. Egy jól sikerült rajtaütés azonban megváltoztatta a dolgok menetét. Laon püspöke álnokul félrevezette Károlyt, akit 991 virágvasárnapján foglyul ejtettek a városban. Nagyapjához, Együgyű Károlyhoz hasonlóan ő is rabságban végezte be életét. Ettől fogva csak a Capeting-ház tagja ülnek a trónon, egészen addig a napig, amikor a franciák már nem akarnak többé királyságot.

Ebből a véletlen diktálta végkifejlettel záruló, hosszú tragédiából egyértelműen kiderül, hogy a legitimitás eszméje sokáig megőrzött valamit az erejéből. Az aquitániai okleveleknél – melyek a keltezési formulák tanúsága szerint nem ismerik el a bitorlók, Raoul, majd Capet Hugó uralmát (a Loire-tól délre eső területek mindig önálló életet éltek, s az itteni bárók magától értetődően ellenségesen fogadtak minden burgundiai vagy Ile-de-France-i származású uralkodót) – vagy néhány krónikás konvencionális, illetve érdek sugalmazta méltatlankodásánál sokkal ékesebben árulkodnak erről a tények. Odo, Róbert és Raoul kísérlete nem tűnhetett túlságosan csábítónak, ha'annyi évnek kellett eltelni, amíg követőkre talált. Róbert fiát, Nagy Hugót semmiféle aggály nem tántorította el attól, hogy IV. Lajost közel egy esztendeig fogságban tartsa. A dologban az a különös, hogy Nagy Hugó nem merte ezt a kedvező körülményt saját maga királlyá választása érdekében kihasználni. A váratlan haláleset előidézte 987-es dinasztiaváltás mögött sokak vélekedésével ellentétben elsősorban nem az egyház állt. Adalbéron reimsi érsek kétségkívül döntő szerepet játszott a királyválasztásban, de nem támaszkodhatott a teljes klérusra. A cselszövés szálai minden jel szerint a német császári udvarig vezettek. Az energikus és művelt egyházi vezetők, Adalbéron és Gerbert a császáreszme odaadó hívei voltak; szemükben a császárság egyet jelentett a keresztény egységgel. Az akkori Németország és Itália trónján ülő szász uralkodókat aggodalommal töltötte el, hogy a franciaországi Karolingokban annak a Nagy Károlynak a vére folyik, akinek a fenséges öröksége a kezükbe hullott ugyan, de akihez nem kötötték őket vérségi szálak. Konkrétabban pedig joggal remélhették a dinasztiaváltástól, hogy ettől fogva békében birtokolhatják a Lotaringiai Hercegséget, amelyet a Karolingok a szülőföldjüknek tekintettek, és szüntelen elvitattak tőlük. A sikert a franciaországi erőviszonyok is elősegítették. Nemcsak arról van szó, hogy a szülőföldjén kívül szerencsét próbáló Lotaringiai Károlynak alig voltak hívei. A Karolingok ügye mindenekelőtt azért bukott el, mert az utolsó királyok képtelenek voltak elegendő földbirtokot és egyházi intézményt közvetlen uralmuk alatt tartani, s ekképp

nem számíthattak egy újabb és újabb javadalmazásokra sóvárgó, széles vazallusi *clientela* apáról fiúra öröklődő támogatására. A Capetingek diadala ebben az értelemben egy fiatal hatalom, egy számtalan hűbért adományozó tartományúr győzelmét jelentette a szinte már puszta eszmévé csupaszodott királyság hagyományos hatalmával szemben.

Egyébként nem is annyira a Capetingek sikeres trónra lépése a meglepő, hanem az, hogy 991 után a dinasztikus viszályok teljesen elcsitulnak. A Karoling-nemzetség nem halt ki Lotaringiai Károllyal, akinek a fiai – ki korán, ki később – sorra megszöktek a fogságból. Viszont semmilyen jel sem mutat rá, hogy valaha is megpróbálkoztak volna a korona megszerzésével. Ugyanez mondható el Vermandois egyébként fékezhetetlen ambíciójú grófjairól, akiknek Nagy Károly egyik fiára visszamenő nemzetsége csak a 11. század második felében halt ki. Talán az történt, hogy a hűség fogalmának a leszűkítésével nem szívesen terjesztették volna ki a vérségi jogokat olyan oldalági rokonokra, akik, ha hűbérről lett volna szó, ekkoriban általában már nem léphettek volna föl örökösként. Úgy tűnik, hogy 987-ben ezt a érvet használták föl Károly ellenében. Ebben az időben azonban meglehetősen kétes értékű lehetett az ilyen hivatkozás, annál is inkább, mert az ellenfél szájából hangzott el. De részben talán ez a magyarázat rá, hogy a Vermandois-ág 888 után tartózkodott az ilyen követelésektől. S ki tudja, mi lett volna a Capeting-ház sorsa, ha nem segíti őket bámulatos szerencséjük, s nem léphet minden apa örökébe saját fia. A Karoling-legitimitás eszméje a főurak tudatában háttérbe szorult egyéni ambícióik mögött, s immáron nem támaszkodhatott kellőképp nagyszámú és hatalmas hűbéres személyes támogatására; ilyen körülmények között csak azokban az egyházi körökben maradhatott volna fönn, amelyeknek egyedül – vagy szinte egyedül – volt elég széles szellemi látókörük ahhoz, hogy fölülemelkedhessenek a mindennapos apró cselszövényeken. A már nem is anyagi, hanem erkölcsi erők viszonyában a döntő tényezőt kétségkívül az jelentette, hogy a legtevékenyebb és legintelligensebb egyházi vezetők, Adalbéron és Gerbert a császárság eszméjéhez való hűségük folytán úgy ítélték meg, hogy ezen eszme akkori letéteményesei érdekében föl kell áldozniuk Nagy Károly dinasztiáját.

De vajon mi a magyarázat rá, hogy nemcsak az utolsó Karoling-sarjak, hanem más sem pályázott soha a Capetingek trónjára? A királyválasztás még sokáig érvényben volt: az imént hivatkoztunk Ive de Chartres álláspontjára, mely VI. Lajos 1108-as koronázása alkalmával fogalmazódott meg. Ünnepélyes szertartások közepette összegyűlt az udvar, és kikiáltotta az új királyt. A koronázás napján pedig a ceremóniát megejtő főpap, mielőtt fölkente volna az új uralkodót, még egyszer a megjelentek beleegyezését kérte. Csakhogy az állítólagos választás minden egyes esetben az előző király fiára esett, s a társuralkodás gyakorlata folytán ez gyakran még az apa életében megtörtént. Előfordult, hogy egyik-másik koronahűbéres húzta-halasztotta a hűbéreskü letételének időpontját, s nemritkán zendülések is kitörtek. De sohasem jelent meg ellenkirály. So-

katmondó tény, hogy az új uralkodóház azonnal hangsúlyozta: magáénak tekinti az általa fölváltott nemzetség hagyományait, hasonlóan Pipinhez és utódaihoz, akik fölvállalták a Merovingek örökségét. A Capeting-királyok elődeiként emlegetik a Karolingokat, s a jelek szerint már korán büszkén hirdették, hogy ők az előző dinasztiai női ági leszármazottai – amit egyébként igaznak vélhetünk, mivel Capet Hugó hitvesének ereiben is csordogálhatott valamennyi Nagy Károly véréből. Majd – legkésőbb VI. Lajos uralkodása idején – azt látjuk, hogy a király környezete igyekszik fölhasználni az uralkodóház érdekében a nagy császár legendáját, mely az epikus költemények révén akkoriban bontakozott ki Franciaországban, s nem lehetetlen, hogy az udvar még e legenda terjesztésében is közreműködött. A Capetingek mindenekelőtt a szentséges királyság bűvös ereje miatt ragaszkodtak a Karoling-örökséghez. Hamarosan azonban egy kizárólag általuk birtokolt, megindítóan csodálatos képességgel, a gyógyítás képességével bővítették ezt a hagyományt. Az isteni kenet tisztelete nem tudta megakadályozni a lázadásokat, de legalább elejét vette a trónbitorlásoknak. A kiváltságos nemzetség titokzatos kiválasztottságát övező aura a római világtól többé-kevésbé idegen volt: az ősi korokból, Germánián keresztül jutott el Nyugat-Európába. Itt viszont szívós erejűnek bizonyult: elegendő volt, hogy a véletlen folytonosan fiú utódokkal áldja meg a királyokat, s a dinasztia erős *clientelá*ra támaszkodjék, s az új legitimitás máris gyorsan megszilárdulhatott a régi romjain.

Németországban a trónutódlás története kezdetben sokkal kisebb bonyolultságot mutat. Amikor a Karoling-dinasztia germániai ága 911-ben kihalt, a főurak választása a kiveszett nemzetség egyik rokonára, egy frank arisztokratára esett. I. Konrád nemigen tudta engedelmességre bírni alattvalóit; igaz viszont, hogy soha senki sem lépett föl vele szemben trónkövetelőként. Az uralkodó maga jelölte ki utódjául Henrik szász herceget, akivel Konrád halála után a bajor herceg versenyre kelt ugyan, de akit azután különösebb bonyodalmak nélkül elismertek és királynak választottak. Ezután – miközben a nyugati királyságban hosszú dinasztikus viszály tombolt – több mint száz éven keresztül (919–1024) e szász nemzetségből származó uralkodók követték egymást a trónon: a korona hol apáról fiúra, hol unokatestvérről unokatestvérre szállt. Továbbra is rendszeresen megtartották a királyválasztást, ez azonban a jelek szerint csak megerősítette a korona örökletességét. Ha viszont mintegy másfél évszázadot előreugrunk az időben, azt látjuk, hogy a két állam között most is fönnáll az eltérés, csakhogy ellenkező előjellel. Az európai politikai gondolkodás ezután szinte közhelyszerűen állítja szembe egymással az örökletes francia monarchiát és a „királyválasztónak" nevezett Németországot.

Három azonos irányban ható ok térítette más útra a németországi fejlődést. A Capetingek számára oly kedvező fiziológiai véletlen itt a dinasztikus folyamatosság ellenében érvényesült: előbb az ötödik szász király, majd az újabb – „száli", azaz frank – királyi nemzetség negyedik sarja távozott fiú utód vagy férfiági vérrokon nélkül az élők sorából. Másfelől I. Ottó óta a német királyság a

közfelfogás szemében a császári méltósághoz kapcsolódott. Ám miközben az alapvetően germán hagyományokon nyugvó királyságok ha nem is az egyén, de mindenképpen egy-egy nemzetség örökletes küldetésének eszméjét ápolták, a császárság alapjául szolgáló s a 11. század végével mind jobban ismert történeti, illetve áltörténeti irodalom táplálta római hagyomány sohasem tette teljesen a vérségi előjogok elvét a magáévá. „A császárt a hadsereg emeli méltóságába", ismételték folyvást, s a legnagyobb bárók szívesen vállalták magukra ezeknek a légióknak – vagy, amint kedvtelve állították, a „Szenátusnak" – a szerepét. Végül pedig a németországi uralkodók és a frissen megújult pápaság között a gregorián reformtörekvések idején kitört ádáz küzdelem arra késztette a pápákat, hogy az általuk léptetni kívánt ellenséges uralkodóval szemben a választási elvre apelláljanak, amely egyébként is összhangban állt az Egyház fölfogásával. A 888 óta első német ellenkirály megválasztására 1077. március 15-én, a száli házból származó IV. Henrik ellenében került sor, pápai legátusok jelenlétében. Távolról sem ez az ellenkirály volt az utolsó a német történelemben, s ha bizonyára nem felel is meg teljesen a valóságnak, hogy a szóban forgó gyűlés egyszer s mindenkorra a választó monarchia mellett foglalt állást, a monostorokban akkoriban terjengő hírek mindenesetre a jövőbeli fejlemények megsejtéséről árulkodtak. De a német uralkodókat és a pápai kúriát egymással szembeállító viszály hevessége mindenekelőtt abból eredt, hogy ezek a királyok egyben császárok is voltak. A pápák a többi fejedelemnek csak azt vethették a szemére, hogy elnyomják országuk egyházát, miközben Augustus és Nagy Károly utódaiban olyan vetélytársakra bukkantak, akik Róma, az Apostoli Szentszék és a kereszténység fölötti uralmukat veszélyeztették.

A császárság

A Karoling Birodalom összeomlása helyi csoportosulásoknak szolgáltatta ki a két egyetemesen keresztény méltóságot: a pápaság a rivális római arisztokrata klikkek zsákmányául esett, a császárság pedig az itáliai főnemesség soraiban egymás után létrejövő és fölbomló pártok harcainak a középpontjába került. Ugyanis, mint láttuk, a császári cím a közfelfogás szerint az Itáliai Királysághoz kötődött. Csak akkor telt meg ismét némi tartalommal, amikor 962-től német uralkodók sajátították ki, akik igényeiket a korban jelentősnek számító erők fölvonultatásával tudták alátámasztani.

Arról egyébként szó sincs, hogy a királyi és a császári cím valamikor is egybemosódott volna. A Jámbor Lajos és I. Ottó uralkodása között eltelt időszakban végleg kialakult a Nyugat-római Birodalom kettős, római és pápai jellege. A méltóság elnyeréséhez nem volt elegendő, ha valakit Németországban császárnak ismertek el és szenteltek föl. Mindenféleképp szükség volt arra is, hogy az uralkodó különleges fölszentelésben részesüljön Rómában, mely szertartás

során a pápa ismét fölkeni, s átadja neki a császárság tulajdonképpeni jelvényeit. Az új fejlemény abban áll, hogy immár a német főurak kiválasztottját tekintik az egyedüli legitim jelöltnek, aki e magasztos ceremónián megjelenhet. A 12. század vége felé egy elzászi szerzetes ezeket a sorokat vetette papírra: „bárki légyen is a fejedelem, kit Germánia vezéréül választott, a gazdag Róma fejet hajt előtte s urának ismeri el". Sőt az a nézet terjedt el hamarosan, hogy aki a Német Királyság trónjára lép, az egyszersmind nemcsak a Keleti Frank Királyság és Lotaringia uralkodója lesz, hanem minden birodalmi területé, így Itáliáé és később a Burgund Királyságé is. Más szóval ez az uralkodó – VII. Gergely kifejezésével – a „jövendő császár", s ennélfogva megilleti a birodalom kormányzása: a 11. század vége óta ezt a várományosi státust fejezi ki a „rómaiak királya" cím, amelyet a Rajna vidékén megválasztott német uralkodó azon a napon válthat még szebben hangzó titulusra, amikor a megszokott „római expedíció", a hagyományos *Römerzug* során a Tiberis partján fejére ölti a Caesarok koronáját. De megeshet, hogy a körülmények meghiúsítják e hosszú és nehéz utazást, s az uralkodónak be kell érnie azzal, hogy élete végéig egy birodalom királya marad.

Tételezzük föl azonban, hogy az illetőnek elegendő szerencse jut osztályrészül, s ténylegesen császárrá koronázzák, ami egészen III. Konrád uralkodásáig (1138–1152) minden német trónra lépő uralkodónak előbb vagy utóbb sikerült is. De mivel járt ez az annyira áhított cím? Kétségtelen, hogy magasabb méltóságot fejezett ki, mint a közönséges királyi címek, melyek viselőit a 12. században előszeretettel nevezték *regulus*oknak („királyocskáknak") a császár környezetében. Ez az oka annak, hogy egyes uralkodók olykor az egykori Karoling Birodalom határain kívül is fölvették a császári címet, amivel egyrészt minden egyetemes igényű monarchiával szembeni függetlenségüket, másrészt a szomszédos királyságok vagy volt királyságok fölötti fennhatóságukat szándékoztak kifejezni: így tett Angliában Mercia és Wessex néhány királya vagy az Ibériai-félszigeten számos leóni uralkodó. Valójában csak egyszerű plagizátorokról van szó. A nyugati világ egyetlen igazi császára az Ottó kancelláriája által először 982-ben, Bizánccal szemben alkalmazott formula értelmében „a rómaiak" császára volt. A birodalom mítosza a Caesarok – mégpedig lehetőleg a keresztény Caesarok – emlékéből táplálkozott. Ráadásul Róma nemcsak „a Világ feje" volt, hanem az apostoli város is, amely a mártírok drága vérétől „újult meg". A római egyetemesség reminiszcenciáihoz az egyik császárpárti püspök kifejezésével „Világhódítónak"[341] nevezett Nagy Károly képe társult, hogy az egyetemesség eszméje közelebbi emlékekből is erőt meríthessen. III. Ottó pedig (egyébként Nagy Károly mintájára) „A Római Birodalom megújítása" jelszót vésette a pecsétjére, ugyanakkor fölkutattatta Aachenben a legnagyobb Karoling sírját, amelyről a történelem iránt közömbösebb generációk megfeledkeztek, s nemcsak a dicső maradványokat helyeztette ezúttal rangjukhoz méltó nyughelyre, hanem a holttestről levétetett egy ékszert és néhány ruhafoszlányt, amelye-

ket azután saját ereklyéiként őrzött. Ezek az egymással párhuzamos gesztusok a két egymástól elszakíthatatlan hagyományhoz való hűséget fejezték ki látványosan.

Minden bizonnyal egyházi embereket kell elsősorban keresnünk e kezdeményezések mögött. Legalábbis ami az eredeti ötletet illeti. Nehezen hihető, hogy olyan meglehetősen műveletlen katonák, mint I. Ottó vagy II. Konrád, valaha is fölfogták volna ezeknek az elgondolásoknak a jelentőségét. De az udvarban működő, a királyokat tanácsaikkal szolgáló, sőt olykor neveltetésükről is gondoskodó klerikusok befolyással voltak az uralkodók döntéseire. III. Ottó fiatal volt, művelt, hajlott a misztikumra, s a bíborban született ifjút édesanyja, egy bizánci hercegnő sok mindenre kitanította; nem csoda hát, hogy a birodalmi álom mámorát a végsőkig hajtotta. „Római, a szászok s az itáliaiak legyőzője, az Apostolok szolgája, Isten kegyéből a Világ császára": nemigen valószínű, hogy a jegyző szorongva várta volna ura jóváhagyását, amikor ezeket a címeket biggyesztette az egyik oklevél elejére. Valamivel több mint egy évszázaddal később „a Világ kormányzója", vagy „a Világ urainak ura" kifejezések szinte refrénszerűen jelennek meg az első száli uralkodók hivatalos történetírójának a tollából.[342]

Tüzetesebben szemlélve viszont ez az ideológia ellentmondások szövevédékeként jelenik meg. Első pillantásra semmi sem tűnhetett csábítóbbnak I. Ottó számára, mint az, hogy Nagy Konstantin utódjának nevezzék. De a hamis adománylevél, amelyet a kúria az Egyház Békéje létrehozójának a neve alatt állított ki, s amely Itáliát, sőt az egész nyugati világot a pápának engedte át, annyira kellemetlen volt III. Ottó udvara számára, hogy az uralkodó környezetében föl is vetették a dokumentum hitelességének a kérdését: a pártérdek fölébresztette a kritikai érzéket. Az I. Ottót követő német királyok előszeretettel Aachenben koronáztatták meg magukat, azt kifejezendő, hogy Nagy Károly legitim örököseinek tartják magukat. Azonban Szászországban, az uralkodó dinasztia szülőföldjén Nagy Károly egykori kegyetlen hódító háborújának az emléke – mint a történetíróktól tudjuk – továbbra is táplálta az ottaniakban élő keserűséget. Vajon tényleg élt még a Római Birodalom? A klerikusok mindenesetre ezt állították, mivel a Jelenések könyvének akkoriban elfogadott értelmezése szerint a Római Birodalom volt a negyedik a világvége előtt a földön egymást követően fönnálló négy birodalom közül. Más szerzők viszont kétségbe vonták a folytonosságát: véleményük szerint a verduni fölosztással teljesen új szakasz kezdődött a történelemben. Végül pedig ezek a szászok, frankok, bajorok vagy svábok, akik közül a birodalom császárai és leghatalmasabb főurai kikerültek, s akik a hajdani rómaiak nyomdokain igyekeztek haladni, a valóságban az idegen, a hódító lelkületével tekintettek saját koruk rómaijaira. Se nem szerették, se nem becsülték őket, azok viszont hevesen gyűlölték emezeket. Mindkét fél gyakran a legkíméletlenebb erőszakra ragadtatta magát. A szívében valóban római III. Ottó kivételnek számított, s uralkodása egy meghiúsult álom tragédiájával vég-

ződött. Távol érte a halál Rómától, ahonnan elűzték a zendülők, miközben a németek közül sokan azzal vádolták, hogy Itália igézetében elhanyagolta „szülőföldjét, a gyönyörűséges Germániát".

Ami pedig az egyetemes monarchia megvalósítását illeti, nyilvánvaló, hogy az uralkodóknak távolról sem voltak meg a kellő anyagi eszközeik hozzá, hiszen – hogy komolyabb nehézségeket ne említsünk – már egy Rómában vagy Tivoliban kitört zendülés, egy föllázadt uraság tulajdonában levő, valamelyik hágót ellenőrző vár vagy saját csapataik engedetlensége számtalanszor megakadályozták őket tulajdon államaik hatékony kormányzásában. Ez az igény az 1152-ben trónra lépő Barbarossa Frigyes uralkodásáig tulajdonképpen csak a kancelláriai oklevélformulákban nyilvánult meg. Semmi sem mutat arra, hogy az első szász császárok valaha is hivatkoztak volna rá, amikor be-betörtek a Nyugati Frank Királyság területére. Annyi bizonyos, hogy ez a nagyravágyó terv legföljebb közvetett módon fogalmazódott meg. A szász vagy száli császár Róma legfőbb ura, következésképp Szent Péter Patrimoniumának védnöke és oltalmazója volt, főképp pedig örököse mindazoknak a hagyomány szentesítette jogoknak, melyeket a római császárok és az első Karolingok gyakoroltak Róma fölött, s ő volt a védelmezője a keresztény hitnek mindenütt, ameddig csak a hatalma terjedt; ekképp semmi sem tűnhetett magasztosabb és méltóságához illőbb küldetésnek a szemében, mint a Római Egyház védelme, reformálása és irányítása. Mint Vercelli egyik püspöke írja, a pápa „Caesar hatalmának fedezékéből mossa le a századokról bűneiket".[343] „Caesar" jogot formált rá, hogy maga nevezze ki a pápát, vagy legalábbis elvárta, hogy csak beleegyezésével léphessen valaki a pápai trónra. „Szent Péter szeretetétől vezérelve nevelőnket, Szilveszter nagyurat választottuk pápául; Isten akaratából fölszenteltük és trónusára emeltük", olvashatjuk III. Ottó egyik oklevelében. Minthogy a pápa nemcsak Róma püspöke volt, hanem egyben és elsősorban az egyetemes Egyház feje – *universalis papa,* ismétli kétszer is a Nagy Ottó által a Szentszéknek adományozott kiváltságlevél –, a császár ily módon mintegy az egész keresztény világ fölött ellenőrzést kívánt gyakorolni, s e szándék megvalósítása esetén jóval nagyobb hatalmat élvezhetett volna, mint egy király. A lelki és a világi hatalom közötti elkerülhetetlen viszály csírája beférkőzött a birodalom testébe, s ez a csíra halálosnak bizonyult.

Tartományok és váruraságok

Területi fejedelemségek

Az a tendencia, amelynek nyomán a nagy államok kisebb hatósugarú politikai alakzatokra bomlottak, önmagában véve már a régi időkben is megfigyelhető volt Európában. Az olykor regionális ligákba tömörült városi arisztokráciák engedetlenkedése csaknem akkora fenyegetést jelentett a hanyatlófélben levő Római Birodalom egységére, mint a hadseregparancsnokok egyéni ambíciói. A hűbéri Európában – mintegy elmúlt idők másutt tovább élő tanúiként – helyenként fönnmaradt egy-két efféle apró, oligarchikus „Római Birodalom". Ilyen volt például a „Velenceiek közössége", vagyis azoknak a lagúnákban létrehozott kisvárosoknak a szövetsége, amelyet a Terra Fermáról elmenekült csoportok alapítottak; a származási helyükre utaló elnevezés valójában jóval később tapadt végleg a Rialto dombjához – vagyis a mai Velencéhez –, mely csak lassan lépett a főváros rangjára. De ugyanez mondható el Dél-Itáliában Nápolyról és Gaetáról. Szardínián a helyi vezérdinasztiák „bírósági körzetekre" szabdalták föl a sziget területét. Másutt viszont a barbár királyságok megjelenése vetett gátat a fölaprózódási folyamatnak – igaz, nem egy esetben a helyi erők ellenállhatatlan nyomása miatt tett engedmények mellett. Így a Meroving-királyoknak is bele kellett nyugodniuk, hogy egyes grófságok arisztokratái maguk választják meg grófjukat, vagy hogy a burgundiai főnemesek saját maguk közül jelölik ki a *majordomust*. Ily módon a tartományi hatalmak kialakulása – mely a Karoling Birodalom összeomlásakor az európai kontinens teljes területén bekövetkezett (az angolszászoknál valamivel később mentek végbe ezek a fejlemények) – bizonyos értelemben visszalépésnek tűnhetett. A közvetlenül megelőző korszak rendkívül erős közintézményei azonban továbbra is éreztették a hatásukat, s emiatt a változások sajátos színezetet öltöttek.

A területi fejedelemségek mindenütt egymáshoz tapasztott grófságokból jöttek létre a Frank Birodalomban. Minthogy a Karoling-kori gróf igazi köztisztviselő volt, nemigen érhet bennünket az anakronizmus vádja, ha ezen új típusú hatalom birtokosait afféle „főprefektusokhoz" hasonlítjuk, akik mindannyian fegyveres erők fölött rendelkeztek, s egyúttal több megyét is igazgattak. Nagy Károly állítólag azt az elvet követte, hogy sohasem helyez több grófságot egyetlen személy igazgatása alá. Abban azonban már nem lehetünk bizonyosak, hogy uralkodása során mindvégig e bölcs elővigyázatosság szellemében cselekedett.

Annyi kétségtelen, hogy utódai – főként Jámbor Lajos halálát követően – már nem eszerint jártak el, s ennek az oka nemcsak a hatalmasságok telhetetlenségében keresendő, hanem a körülmények megváltozásában is, aminek nyomán a szóban forgó elv alkalmazása nagy nehézségekbe ütközött volna. Az inváziók, valamint a rivális királyok viszálykodásai folytán a háború immár a frank világ szívében dúlt, s ekképp majdnem mindenütt kialakultak azok a hatalmas katonai körzetek, amilyeneket korábban csak a birodalom határvidékein létesítettek. Néha a Nagy Károly alatt bevezetett ellenőrző körutak nyomán jöttek létre, amikor is az ideiglenes felügyelettel megbízott *missus* állandó kormányzóvá lépett elő. Ezt tanúsítja a Szajna és a Loire között Erős Róbert vagy délebbre a toulouse-i grófok ősének a pályafutása.

A grófságok mellett a vidék legfontosabb monostorai is rendszerint az új hatalmasságok kezére jutottak, akik ezen intézmények védnökeivé, sőt világi „apátjaivá" kiáltották ki magukat, s ily módon további jelentős emberi és anyagi erőforrásokra tettek szert. Gyakran maguk is rendelkeztek a provincia területén fekvő birtokokkal, melyeket újabb hűbérekkel vagy újabb allódiumokkal gyarapították, s – elsősorban a királyi vazallusok hűbéresküjének kisajátításával – hívek sokaságát szerezték maguknak. Képtelenek voltak azonban közvetlenül érvényesíteni hatalmukat végig a jogilag alájuk tartozó területeken, s ezért egyes vidékeken náluk rangban alacsonyabb grófok vagy egyszerű *vicomte*-ok („algrófok") kinevezésére – illetve a meglévők elismerésére – kényszerültek, akiket a hűbéreskü kötelékével igyekeztek magukhoz láncolni. A több grófságot összpontosító hatalmasságok elnevezésére a hagyományos terminológia semmiféle támpontot sem nyújtott. Hol „nagygrófoknak" titulálták őket (illetve ők maguk ezt a címet vették föl), hol „főgrófoknak", hol „őrgrófoknak" (akik eredetileg azoknak a végvidéki katonai körzeteknek az élén álltak, amelyek mintájára később az ország belsejében is létrehoztak ilyen területi szerveződéseket), olykor pedig „hercegeknek" *(duces)*. Ez utóbbi, a Meroving-, illetve a római időkből származó címet többnyire csak ott használták, ahol az új keletű hatalom valamilyen korábbi, tartományi vagy etnikai alapon szerveződött egységre támaszkodott. Az ízléseknek megfelelően hol ez, hol az a titulus került ki győztesen a vetélkedésből, sőt például Toulouse-ban vagy Flandriában az egyszerű grófi cím rögződött meg.

Ezek a hatalmi konglomerátumok magától értetődően csak abban az időben szilárdultak meg ténylegesen, amikor a különféle rendű és rangú „honorok" örökletessé váltak. Ez a folyamat, mint láttuk, a Nyugati Frank Királyságban nagyon korán, a császárság területén viszont jóval később ment végbe. Az építmény mindaddig bármelyik pillanatban összeomolhatott egy váratlan haláleset, a hatalmát történetesen erőnek erejével érvényesíteni képes uralkodó új elhatározása, a hatalmas vagy ügyes szomszéd nagyurak ellenséges föllépése következtében. Franciaország északi részében legalább két, éspedig két különböző nemzetség által megkísérelt grófságokat egyesítő próbálkozás előzte meg a „flandriai őrgrófok" sikeres, a brüggei fellegvárból vezényelt vállalkozását. Vagyis bi-

zonyosra vehető, hogy a sikerben és a kudarcban a véletlen is jelentős szerepet játszott. Fortuna szeszélyei azonban nem szolgálnak mindenre magyarázattal.

E fejedelemségek alapítói minden bizonnyal nem kiváló földrajztudósok voltak. Mindenesetre művük csak ott járt eredménnyel, ahol a földrajzi viszonyok nem gátolták terveik megvalósítását, vagyis ahol olyan területeket sikerült egymáshoz tapasztaniuk, amelyek között zökkenőmentes és hagyományosan intenzív volt az összeköttetés – elsősorban pedig ott, ahol képesek voltak az átkelőpontok ellenőrzésére, melyek jelentőségét a monarchiák vizsgálata kapcsán láthattuk, s amelyek nemcsak katonai szempontból jelentettek döntően előnyös pozíciót, hanem az útvámok kivetésével csinos jövedelemforrásokat is képeztek. Vajon fönnmaradhatott és gyarapodhatott volna a burgundiai fejedelemség, ha hercegei Autuntől az Ouche völgyéig nem ellenőrizték volna azokat az utakat, amelyek a tulajdonképpeni Frankföldet (Ile-de-France) a felvidék kietlen pusztaságain keresztül a Rhône-medencével kötötték össze? „Fűtötte a vágy, hogy megkaparintsa a dijoni fellegvárat – állítja a címre pályázók egyikéről Richer szerzetes –, okkal gondolván, hogy mihelyt az erősség a kezébe kerül, Burgundia legnagyobb részét uralma alá hajthatja." Canossa urai, akiknek az Appenninekben voltak birtokaik, a hegyekről hamarosan kiterjesztették mind az Arno, mind a Pó irányában a mélyföldekre a hatalmukat.

Gyakran a közösségi élet régi megszokottságai is megkönnyítették az új hatalmasságok dolgát. Nem a véletlen műve, hogy az új keletű címekben sokszor régi népnevek bukkannak föl. Igaz, ha az adott etnikum túlontúl tágas területet mondhatott hajdan a magáénak, akkor végső soron csak az elnevezés maradt fönn, melyet meglehetősen önkényesen az egész népességnek csak egy töredékére alkalmaztak.

A frank államon belül létező, nemegyszer külön királyságokat alkotó hagyományos alakulatok közül Ausztráziát majdnem teljes egészében Lotaringia kebelezte be. Ugyanakkor a három másik – Aquitánia, Burgundia és Neusztria (utóbbit lassanként egyszerűen csak „Frankföldnek" nevezték) – emléke a 900. év táján még nem törlődött ki az emberek tudatából. Ekképp az aquitániaiak, a burgundiak és a frankok hercegének címét e hatalmas katonai körzetek élén álló különböző személyek viselték. E három fejedelemség együttes területe nagyjából meg is felelt az egész királyságának, olyannyira, hogy olykor maga a király is „a frankok, az aquitániaiak és a burgundiak" uralkodójának nevezte magát, s a hatalmát mindenre kiterjeszteni vágyó Róbert-ivadék Nagy Hugó abban látta céljai megvalósításának legbiztosabb eszközét, ha a Frank Hercegség mellett (melyet apjától örökölt) a másik két tartomány hűbérurává is előlép. E túlságosan is nagyszabású hatalomkoncentráció azonban csak rövid ideig állhatott fönn.[344]

A később Capeting-királyokká lett frankföldi hercegek valójában csak az általuk közvetlenül birtokolt grófságok fölött gyakoroltak tényleges hatalmat, melyek – minthogy saját vicomte-jaik a Loire alsó folyásánál önállósították ma-

gukat – 987 táján mindössze hat-nyolc, Párizs és Orléans körül elterülő körzetre korlátozódtak. A burgundok hajdani földjének nevét három területegység is viselte a hűbéri korban: a Rudolf-utódok királysága, egy emezektől függő hűbérbirtok (a „Burgundi grófság", azaz a mai Franche-Comté), valamint egy francia hercegség. Ez utóbbi a Saône-tól Autun és Avallon vidékéig terjedt, és korántsem foglalta magába mindazokat a régiókat (köztük például Sens vagy Troyes környékét), amelyeket a Nyugati Frank Királyság lakosai továbbra is a „Burgundiához" tartozó területek közé soroltak. Az Aquitániai Királyság északon egykor egészen a Loire-ig terjedt, s a helyén létrehozott hercegség súlypontja sokáig a folyó közelében helyezkedett el. Jámbor Vilmos herceg 910-ben Bourgesban keltezte a Clunyi apátság alapítólevelét. A hercegi címért azonban több dinasztia vetekedett, s elnyerői kezdetben csak a poitoui síkföldeket és a Massif Central nyugati lejtőit tartották tényleges ellenőrzésük alatt. Ezután egy szerencsés örökség jóvoltából 1060 táján meglévő birtokaikhoz csatolhatták egy helyi vazallusuralkodó-család Bordeaux és a Pireneusok között kialakított fejedelemségét, melynek addigi birtokosai a Baszkföld vagy Gascogne hercege címet viselték, lévén hogy a szóban forgó vidéket korábban baszk nyelvet beszélő népek szállták meg. A területegyesítésből létrejött hűbéri állam kétségkívül jelentős méretű volt, de az eredeti Aquitánia számos darabja még így is kívül esett a határain.

Másutt az etnikai tényező erőteljesebben jelentkezett. Ezen – minden állítólagos „faji" szemponttól eltekintve – azt értjük, hogy etnikai szubsztrátumként örökletes kulturális egységgel bíró embercsoport jelenléte mutatható ki az adott területeken. A számos viszontagságon átesett Breton Hercegség annak a „királyságnak" az örökébe lépett, amelyet a Karoling Birodalom viszályait kihasználó armorikai kelta vezérek alakítottak ki, mégpedig a távoli észak skót királyaihoz hasonló módon, azaz a kelta lakosságú földekhez hozzácsatolták a más nyelvű népek lakta határvidékeket – a jelen esetben Rennes és Nantes régóta román nyelvterületnek számító őrgrófságait. Normandia a skandináv „kalózok" letelepedésének köszönhette létét. Angliában nagyjából a sziget régebbi, a különböző germán népek szállásterületének megfelelő belső határvonalai szerint jöttek létre azok nagy hatalmi körzetek, amelyeket a királyok néhány mágnás javára alakítottak ki a 10. századtól. Az etnikai jelleg azonban sehol sem jelentkezett olyan élesen, mint a német hercegségek esetében.

Létrejöttükben ugyanazok a tényezők játszottak szerepet, mint a Nyugati Frank Királyságban vagy Itáliában: itt is több grófságot egyesítettek katonai körzetekké, s az elnevezésekben szintén kezdeti bizonytalanság figyelhető meg. Az őket birtokló hatalmasságok címei azonban jóval hamarabb s jóval nagyobb egyöntetűséggel rögzültek, mint másutt. Nagyjából 905 és 915 között – vagyis meglepően rövid idő alatt – kialakult az alemán (vagy sváb), a bajor, a szász, a (Rajna bal partján fekvő ripuári frank egyházmegyéket és a Majna alsó folyása menti száli frank településeket magába foglaló) frankóniai hercegség, nem is

beszélve Lotaringiáról, ahol a herceg úgyszólván egy hatalmában némiképp megnyirbált királyi utódként jelent meg. Ugyanakkor „Keleti Frankföldön" – melyet a régi Római Birodalom területétől eltérően elkerült az inváziókkal járó demográfiai keveredés – az új keletű állammal létrejött elvi egység ellenére továbbra is fönnállt a különböző germán nemzetek szerinti tagolódás. A királyválasztáskor is ezeknek az etnikai kötődéseknek megfelelően tömörültek csoportokba a hatalmasságok, s jelentek meg – vagy maradtak együttesen távol – a ceremóniától. Az egyes népek körében, illetve gyakorlatilag az általuk megszállt területen érvényesülő, írásba foglalt szokásjog révén életben tartott partikularizmusok a közeli múltban gyökerező emlékekből táplálkoztak. A Karoling-állam csak a 8. század második felében kebelezte be Alemanniát, Bajor- és Szászországot, s a hűbéres fejedelmek által ismét fölvett hercegi címmel ugyanaz a titulus jelent meg, amelyet az első két ország örökletes uralkodói az időnként megszakadó frank hegemónia korában hosszú ideig viseltek. Teljesen ellentétes példát szolgáltat számunkra Türingia. Az itteni királyság 534-ben bekövetkezett összeomlása után megszűnt az önálló nemzeti lét, s semmiféle hercegi hatalom sem volt képes tartósan berendezkedni. A herceg sokkal inkább népe vezérének, mintsem egy tartományi körzet kormányzójának tűnt, olyannyira, hogy a helyi arisztokrácia maga akarta megválasztani, s a bajor hatalmasságok néha el is ismertették a királlyal azon jogukat, hogy – legalábbis beleegyezésük megadásával – részt vehessenek az új herceg kijelölésében. A Karoling-állam hagyományai azonban túlságosan erősen éltek még Németországban ahhoz, semhogy a királyok lemondhattak volna arról, hogy ezeket a nagy katonai kormányzóságokat irányító méltóságokat elsősorban ne saját megbízottjaikként kezeljék. Mint korábban láttuk, sokáig nem is voltak hajlandók elismerni e tisztségek örökletes voltát.

Egyébként a szilárd etnikai kohézió mellett a hercegi méltóság megmaradt közhivatalnoki jellege is hozzájárult ahhoz, hogy a 10. századi német hercegségek jelentősen elütöttek a korabeli francia fejedelemségektől: jóval kevésbé voltak hűbéri képződmények, ami elkerülhetetlenül arról árulkodik, hogy Németországban a hűbéresítés nem jutott el ugyanabba a stádiumba, mint Franciaországban, ahol a vazallusi függőségen kívül nemigen létezett más hatékony engedelmességi kötelék a hatalommal bíró emberek között. Miközben Franciaországban az első frankföldi, aquitániai és burgundiai hercegek próbálkozásai ellenére a hercegek, az őrgrófok és a „nagygrófok" rövid idő múltán csak a saját birtokukban levő, illetve az általuk hűbérként adományozott grófságok fölött gyakoroltak valóságos hatalmat, a német hercegek nemcsak saját „honoraikból" merítettek maguknak jelentős erőt, hanem a francia főuraknál jóval nagyobb területeket tartottak tényleges ellenőrzésük alatt. Gyakran előfordult, hogy a hercegi tartomány határain belül elhelyezkedő körzetek néhány grófja közvetlenül a királynak tartozott hűbéresküvel, ám ennek ellenére bizonyos mértékben a hercegnek is alá voltak rendelve. A helyi főurak ünnepélyes udvarnapok

alkalmával megjelentek a herceg udvarában, aki a tartományi haderő főparancsnoka volt, és békefönntartói minőségében az egész területre kiterjedő bíráskodási jogokat is gyakorolt, melyek meglehetősen laza körvonalúak voltak ugyan, ám nem lebecsülendő kényszerítő erejük volt.

Ezekre a német történészek kifejezésével *Stammesherzogtümer*nek nevezett nagy „etnikai" hercegségekre fölülről a hatalmát miattuk jelentős mértékben korlátozva látó királyság jelentett veszélyt, alulról pedig mindazok a fölaprózódás irányában ható tényezők fenyegették, amelyek egyre erőteljesebben törtek a felszínre egy olyan társadalomban, mely mindinkább eltávolodott eredetétől és a hajdanvolt népek emlékétől, s egyre inkább a hűbéresítés útjára lépett. A királyok néha egész egyszerűen eltörölték a hercegségeket – ez történt 939-cel Frankónia esetében –, legtöbbjüket pedig apró darabokra szabdalták, és megfosztották őket a területükön fekvő fontosabb egyházi intézményekhez, az érintett grófságokhoz kapcsolódó jogaiktól, aminek következtében fokozatosan elveszítették eredeti sajátosságaikat. Az alsó-lotaringiai (vagy „lothier"-i) hercegi cím 1106-ban a Löweni-ház kezébe került, majd nyolcvanöt évvel később a méltóság akkori birtokosa az egész egykori tartományra ki akarta terjeszteni a hatalmát. A császári udvartól azt a választ kapta, hogy az érvényben lévő szokásjog szerint „a hercegi jogok csak azokban a grófságokban illetik meg, amelyek saját birtokában vannak, vagy amelyeket hűbéreseknek adományozott". Ugyanezt állítja egy korabeli krónikás, amikor azt írja, hogy a szóban forgó nemzetségből származó hercegek „sohasem gyakoroltak bírói hatalmat saját földjeik határain kívül".[345] Nem is fejezhetnénk ki jobban a fejlődés új irányát. Az eredeti típusba tartozó hercegségekből mindössze néhány cím – s olykor ennél valamivel több – maradt fönn. De az ilyen elnevezést viselő tartományok már nemigen váltak külön a „territoriális" hatalmak tengerében, amelyek kihasználták a monarchia fokozatos meggyöngülését, s a 12. század vége felé, különösen pedig a 13. század folyamán oly szilárd gyökereket eresztettek Németországban, hogy végül kialakulhattak belőlük azok a szövetségi államok, amelyek közül az utolsók még a 19. században is fönnálltak: ezek már a francia típussal rokon politikai képződmények voltak, mivel végeredményben grófi és más, különböző természetű jogok konglomerátumát jelentették. A számunkra már megszokott fejlődésbeni eltolódások egyik következménye abban jelentkezett, hogy Németország mintegy két évszázados késéssel tért rá arra az útra, amelyről nyugati szomszédja akkoriban már letérőben volt.

Grófságok és váruraságok

A nagy fejedelemségek nem olvasztották magukba a Karoling Birodalom utódállamaiban létrejött, előbb vagy utóbb örökletessé vált grófságok mindegyikét. Egyesek továbbra is őrizték függetlenségüket: így a szomszédos Anjou és Nor-

mandia állandó fenyegetései ellenére Maine például 1110-ig önálló maradt. De az osztozkodások, a különböző immunitások intézményesítése, valamint a helyenkénti jogbitorlások végül a grófi jogkörök fölaprózódásához vezettek. Ekképp a frank tisztségviselők legitim örökösei, illetve a szerencséjük vagy ügyességük folytán földesúri birtokok sokaságának vagy kiterjedt bíráskodási jogköröknek birtokába jutott egyszerű „hatalmasságok" közötti különbség lassanként egy cím meglétére vagy hiányára redukálódott – melyet egyébként az egyházi intézmények világi képviselői (így például a Saint-Riquier-i apátság *advocatus*aiból lett ponthieu-i grófok), sőt a gazdag németországi allódiumbirtokosok némelyike egyszerűen kisajátított magának. Ebből is látható, hogy a közhivatal fogalma mennyire a háttérbe szorult a tényleges hatalom leplezetlen megnyilvánulása mögött.

E változó elnevezésű és kiterjedésű uralmi övezetek kialakulása, illetve megszilárdulása során egy közös vonást figyelhetünk meg, mely a várak hatalommegszilárdító szerepében jelentkezett. „Hatalmas volt – írja Orderic Vital Montfort uráról –, mint azok, akik erős helyőrségek védte erős várakkal bírnak." Most nem azokra a megerősített házakra kell gondolnunk, amelyekkel, mint láttuk, a lovagok többsége beérte. A hatalmasok erődítményei igazi védőművekkel fölszerelt kis katonai táborok voltak. Ezeknek is volt tornyuk, amely a hűbérúr lakhelyéül s egyúttal legbelső védelmi menedékül szolgált. A torony körül azonban egy vagy több védőövezetet alakítottak ki, melyek viszonylag nagy területre terjedtek ki, ahol a katonák, a szolgák és a mesteremberek elszállásolására, illetve a járandóságok és az élelmiszerkészletek raktározására szolgáló épületek helyezkedtek el. Már a 10. században így jelenik meg előttünk Warcq-sur-Meuse grófi *castrum*a, amelytől nem sokban különbözik a vagy két évszázaddal később épült brüggei vagy Ardres-i erősség; ezek már jóval tökéletesebb védőművekkel rendelkeznek, alapvonalaikat tekintve viszont úgyszólván nem látunk változást. A legelső ilyen fellegvárakat a királyok vagy a nagy katonai körzetek parancsnokai emeltették a skandináv és a magyar betörések idején, s a későbbiek során sohasem ment teljesen feledésbe az a fölfogás, mely szerint az erődítésépítés joga kizárólag a közhatalmat illeti meg. Minden korban jogtalannak – vagy angol–normann kifejezéssel „törvénytörőnek" – minősítették a király vagy a fejedelem engedélye nélküli várépítkezéseket. Ennek a szabálynak azonban csak a megtartásában érdekelt hatalom tudott érvényt szerezni, s így csak a monarchikus, illetve tartományi hatalom 12. századdal kezdődő megszilárdulását követően volt konkrét tartalma. Ennél is súlyosabb következményekkel járt viszont, hogy az újabb erődítmények építését megakadályozni képtelen királyok és tartományurak azokat a várakat sem tudták igazából az ellenőrzésük alatt tartani, amelyeket ők maguk építettek, mielőtt hűbér gyanánt híveikre bízták őket. A hercegekkel és a jelentősebb grófokkal pedig saját váruraik szálltak szembe, akik tisztségviselőkből vagy vazallusokból igyekeztek mihamarább dinasztiákká emelkedni.

Márpedig ezek a várak nemcsak biztos menedékül szolgáltak az urak – és olykor alattvalóik – számára. Egyben a környező vidék közigazgatási központjaként működtek, s innen indult ki a függőségi viszonyok hálózata is. A parasztok itt rótták le járandóságaikat, s erődítési robotmunkákat is végeztek. A környék vazallusai alkották az őrséget, s gyakran a helyi szóhasználat szerint hűbéreik is magától a vártól – Berryben például az issoudun-i „nagytoronytól" – függtek. A falakon belül működött a törvényszék, s innen indult ki a hatalom minden érzékelhető megnyilvánulása. Ekképp Németországban a 11. század végétől számos olyan gróf, aki a visszavonhatatlanul fölaprózódott körzetben teljes egészében képtelen volt parancsainak érvényt szerezni, a kerület *(Gau)* neve helyett a családi örökséghez tartozó legjelentősebb vár nevét használta csak titulusában. Ez a címhasználati szokás olykor magasabb méltóságoknál is megfigyelhető: I. Frigyes például csak Staufen hercegének szólította Svábföld hercegét.[346] Franciaországban nagyjából ugyanebben az időben terjedt el az a szokás, hogy a váruradalmakat *(châtellerie)* felsőbírósági illetékességi területnek tekintsék. Ám ugyancsak kivételes sors jutott osztályrészül az aquitániai Bourbon-l'Archambault várának: birtokosai nem viseltek ugyan grófi rangot, végül mégis valóságos területi fejedelemség alakult ki erősségük körül, melynek elnevezése nemcsak egy ma is létező tájegységben (Bourbonnais), hanem egy illusztris család nevében is tovább élt. A hatalom látható forrásaként megjelenő tornyok és falak egyben titulusként és igazolásként is szolgáltak a hatalom birtokosai számára.

Az egyházi hatalom

A Karolingok a római és a Meroving-kori hagyományt követve természetesnek és kívánatosnak tartották, hogy a püspök részt vegyen egyházmegyéje világi ügyeinek igazgatásában. E feladatnak a főpapok a királyi megbízottal – vagyis a gróffal – együttműködve (s olykor emezt ellenőrizve) tettek eleget. A hűbériség első korszakának monarchiái messzebbre mentek: előfordult, hogy a püspököt egyúttal grófnak is megtették.

A folyamat két szakaszban ment végbe. A püspök nyújtotta védelem, illetve az általa személyesen gyakorolt hatalom erőteljesebben nyilvánult meg a székesegyháznak otthont adó városban, mint az egyházmegye egyéb településeiben. Miközben a grófot ezernyi teendő késztette a falvak fölkeresésére, a püspök nem szívesen hagyta el „városát". Veszély idején viszont saját emberei is részt vettek a sokszor a saját költségein emelt vagy kijavított falak védelmében; magtárai megnyíltak az éhező ostromlottak előtt, s gyakran személyesen kellett irányítania a város védelmét. A királyok egy a védelem szempontjából kedvező állapotot szentesítettek, amikor elismerték a püspök grófi hatalmát a városi erősség és az eredeti külső védőövezet fölött, amit többnyire egyéb jogok

– pénzverés vagy a védelmi rendszer tulajdonjoga – egészítettek ki. Ez mondható el 887-től Langres-ról, minden bizonnyal 904-től Bergamóról, 927-től Toulról, vagy 946-tól Speyerről – hogy csak a különböző országokban rendelkezésünkre álló legrégebbi példákat idézzük. A környező földterületek igazgatása a gróf kezében maradt. E hatalommegosztás olykor tartósnak bizonyult. Tournai városában századokon át a püspök vagy a székeskáptalan gyakorolta a grófi jogkört, míg maga Tournai vidéke (Tournaisis) Flandria grófjának illetékességi körébe tartozott. Másutt viszont azt látták célszerűnek, ha az egész területet a püspök ellenőrzése alá helyezik. Így például előbb a városban gyakorolt grófi jogok szállták Langres püspökére, majd hatvan évvel később egyik utódja már az egész grófságot a magáénak tudhatta. Mihelyt szokásossá vált a teljes grófságok átengedése, hamarosan el is tekintettek a közbülső fokozatoktól: a reimsi érsekek például a jelek szerint korábban sohasem voltak magának a városnak a grófjai, ám 940-ben mégis elnyerték Reims és vidéke grófjának a címét.

Nyilvánvaló, milyen okok késztették a királyokat ezekre az engedményekre. Az uralkodók egyszerre két vasat tartottak a tűzben: mind mennyei, mind földi érdekeiket szem előtt tartották. A szentek bizonyosan nagy örvendezésben törtek ki az égben, amikor földi szolgáik busás jövedelmekre tettek szert, s egyúttal kellemetlen szomszédaiktól is megszabadultak. A földön pedig a hatalmi jogkör megbízhatóbb kezekbe került azzal, hogy a grófságokat püspököknek engedték át. Emezekkel ugyanis nem fordulhatott elő, hogy tisztségüket örökletes családi vagyonná próbálják átalakítani; kinevezésük a király beleegyezésétől függött (már amikor az uralkodó magának tartotta fönn a főpapok kinevezésének a jogát), ráadásul műveltségük és érdekeik folytán önként a monarchia támogatói közé tartoztak: végső soron a hűbéri államban dúló zűrzavarban közülük kerültek ki a legkevésbé engedetlen tisztségviselők. Figyelemre méltó, hogy a német királyok kezdetben a püspöki székvárosoktól távol fekvő alpesi körzeteket bízták a főpapokra, amelyeknek az elvesztésével elzáródtak volna a hegyeken átvezető utak, s a birodalmi politika érdekei súlyos csorbát szenvedtek volna.

A mindenütt azonos szükségletek folytán életre kelt intézmény sorsa az egyes országokban nagyfokú eltéréseket mutatott. A Francia Királyságban a 10. században számos püspökség került területi fejedelmek, sőt egyszerű grófok ellenőrzése alá, ami azzal járt, hogy csak meglehetősen kevés, elsősorban a tulajdonképpeni Frankföldön és Burgundiában székelő püspök kapott grófi méltóságot. Akadt viszont két főpap (Reims, illetve Langres élén), akik egy időben közel álltak ahhoz, hogy az általuk személyesen igazgatott központi területhez vazallus grófságok sorát kapcsolják, s ekképp valóságos fejedelemségeket kormányozzanak. A 10. századi háborúskodások folyamán a legtöbbet emlegetett s a legnagyobb tiszteletben tartott fegyveres erőt „a reimsi templom lovagjai" alkották. Ám ezek a szomszédos világi fejedelemségek közé ékelt, ráadásul saját hűbéreseik árulásától sújtott egyházi tartományok a jelek szerint

hamar elsorvadtak. A 11. században már azt látjuk, hogy a különféle rendű és rangú püspök-grófok számára az egyedüli mentő megoldást az jelenti, ha egyre szorosabb kötelékekkel kapcsolódnak a királysághoz.

A frank hagyományhoz hű német uralkodók valószínűleg csak hosszas habozás után szánták magukat rá, hogy hozzányúljanak a régi grófsági szervezethez. A 10. század vége felé azonban egyre gyakrabban juttattak egész grófságokat, sőt olykor több grófságból álló egységeket a püspököknek, ami néhány év leforgása alatt oda vezetett, hogy a szóban forgó adományokat kísérő mentelmi privilégiumok és más engedmények révén hatalmas, egyházi kézen lévő tartományi hatalmak alakultak ki. A királyok kelletlenül ugyan, de arra a meggyőződésre juthattak, hogy a helyi hatalmat kisajátító engedetlen hatalmasságok – és elsősorban a hercegek – ellenében az a legcélravezetőbb eszköz, ha világi hatalmat juttatnak a főpapoknak. Feltűnő, hogy ezek az egyházi irányítású körzetek többnyire ott keletkeztek nagy számban – s többnyire ott bizonyultak szívósnak –, ahol a hercegségeket egyszerűen eltörölték a föld színéről (így Frankóniában), vagy – mint például az egykori Rajna-vidéki Lotaringia vagy Nyugat-Szászország területén – a hercegek minden tényleges ellenőrzést elvesztettek az egykoron hozzájuk tartozó vidékek egy része fölött. Ám a későbbi fejlemények végül áthúzták az uralkodók számításait. A pápák és a császárok hosszú viszálykodása, valamint az egyházreform – legalábbis részleges – diadala nyomán a német püspökök a 12. század után egyre kevésbé tekintették magukat a monarchia tisztségviselőinek, s a legjobb esetben is csak a korona vazallusainak tartották magukat. Németországban tehát az egyházi principátusok egész egyszerűen betagolódtak a nemzeti állam egységét megbontó tényezők közé.

Itália lombardok lakta részén, valamint – igaz, csekélyebb mértékben – Toszkánában a császári politika a kezdeti időkben a németországiakhoz hasonló irányvonalak szerint érvényesült. Ennek ellenére sokkal ritkábban fordult elő, hogy egy-egy egyházi intézmény több grófság fölött is rendelkezzék, s az átalakulás itt fölöttébb eltérő eredményekhez vezetett. A püspök-gróf mögül hamarosan egy új tényező, a városi *communa* lépett színre. E sok tekintetben rivális hatalom okosan fölhasználta a város régi urai által kialakított fegyvereket saját tervei valóra váltására. A lombard városok nagy oligarchikus köztársaságai gyakran a püspök örököseiként vagy személye mögött megbújva léptek föl, amikor függetlennek nyilvánították magukat, és kiterjesztették hatalmukat a környező lapályokra.

Egyébként nagyfokú jogi szőrszálhasogatásnak tűnne, ha bármely országon belül szigorú különbséget igyekeznénk megvonni aszerint, hogy az egyházi intézményeknek volt-e grófi jogkörük vagy sem: számos olyan intézmény akadt ugyanis, amelynek vezetője nem birtokolt grófi címet, de elegendő mentelmes uradalom, vazallus, paraszt és ítélkezése alá tartozó személy fölött gyakorolt hatalmat ahhoz, hogy az előbbiekhez hasonlóan valóságos tartományi hatalom uraként jelenjen meg. A nyugati világ földjét mindenfelé ezek a nagy egyházi

„szabadbirtokok” határvonalai szabdalták, melyeket gyakran keresztek sora jelzett: ezek Suger kifejezésével a világi személyek számára áthághatatlan megannyi „Herkules oszlopaiként”[347] meredeztek. Legalábbis elvben. A gyakorlatban ugyancsak másként festettek a dolgok. A világi arisztokrácia a szentek és a szegények patrimoniumában lelte meg gazdagság- és hataloméhsége kielégítésének egyik legkedveltebb eszközét. Ennek megszerzésének módja a fenyegetéssel kicsikart vagy szolgálatkész barátok előzékenységéből tett hűbéreskü lehetett, esetleg a puszta erőszakkal véghezvitt eltulajdonítás vagy – legalábbis az egykori Karoling-állam területén – a képviseleti méltóság *(avouerie)* elnyerése.[348]

Amikor az első Karolingok törvényekkel szabályozták az immunitások rendszerét, szükségesnek látszott, hogy minden immunitással bíró egyházi intézmény mellé világi képviselőt rendeljenek, akinek az volt a feladata, hogy magának az uradalomnak a területén megtartsa az engedélyezett törvénynapokat, illetve gondoskodjék arról, hogy megjelenjenek a grófi bíróság előtt azok az alattvalók, akiket a királyi tisztviselők az immár mentelmet élvező területről nem tudtak volna jogszerűen előállítani. Valójában e tisztség létrehozását kettős szándék diktálta, mely éppen kettősségénél fogva összhangban állt egy céljainak nagyon is tudatában lévő politika alapvető irányultságaival: egyrészt el akarták kerülni, hogy a világi kötelezettségek elterítsék a klerikusokat és főleg a szerzeteseket a hivatásukkal járó feladatoktól, másfelől pedig – mintegy a hűbérúri bíróságok hivatalos elismerésének ellentételezéseként – világosan meghatározott igazságszolgáltatási fórumok szabályos és ellenőrzött rendszerébe akarták őket betagolni. Nemcsak arról volt tehát szó, hogy minden mentelmes egyházi intézménynek védnökük *(advocatus)* vagy védnökeik kellett hogy legyenek, hanem arról is, hogy a közhatalom közvetlenül ellenőrizte a szóban forgó személyek kiválasztását. A Karoling-kori védnök a püspök vagy a monostor szolgálatában tevékenykedett, ugyanakkor mintegy a melléjük kirendelt királyi megbízott feladatait is ellátta.

Az intézmény nem tűnt el a Nagy Károly kiépítette közigazgatási rendszer összeomlásával, de alapvető változásokon ment keresztül. Az *advocatus* javadalmazását természetesen kezdettől az egyházi birtokokból kihasított beneficiumokkal oldották meg. Amikor a közhivatal fogalma a személyes függőségi kötelékek előtérbe kerülésével elhomályosult, az *advocatus*t általában már nem tekintették királyi megbízottnak (az uralkodónak ugyanis nem tett hűbéresküt), hanem csak a püspök vagy a szerzetesek vazallusát látták benne, akik immár szabad akaratuk szerint dönthettek e poszt betöltéséről. Legalábbis addig az egyébként meglehetősen hamar bekövetkező időpontig, amikor – más hűbéresekhez hasonlóan és néhány jogi természetű kikötés mellett – az *advocatus*i hűbér is a hivatallal egyetemben gyakorlatilag örökletessé nem vált.

Ugyanakkor az *advocatus* szerepe jelentősen fölértékelődött. Elsősorban bírói hatásköre növekedett. Minthogy az immunitással bírók magukhoz kaparintották a „főbenjáró bűnökben” való ítélkezés jogát, az *advocatus* most már nem vezette a bűnösöket a grófi bíróság elé, hanem saját maga kezelte a felsőbírásko-

dás rettegett fegyverét. Főképp azonban nem csak bírói feladatköröket látott el ezentúl. Az egyházi intézményeknek e zűrzavaros időkben hadvezérekre is szükségük volt, akik alattvalóikat védőszentjük zászlaja alatt harcba vezetik. Minthogy az állam már képtelen volt megfelelő védelmet nyújtani számukra, elérhető oltalmazókhoz kellett folyamodniuk, akik gondoskodnak szüntelenül fenyegetett javaik épségéről. E feladatok ellátására a világi képviselőkben vélték megtalálni a megfelelő személyeket, akiket a császár törvényileg rendelt az egyházi intézmények mellé; ugyanakkor ezek a hivatásos katonák valószínűleg sietve ajánlották föl, illetve kényszerítették rájuk szolgálataikat, amitől komoly presztízst és busás jövedelmet vártak. Ennek következtében a tisztség súlypontja jelentős mértékben áthelyeződött. Amikor a dokumentumok az *avouerie* jellegét igyekeznek meghatározni vagy az *advocatus* által követelt javadalmazásokat próbálják alátámasztani, azt látjuk, hogy a hangsúly egyre inkább a védelem mozzanatára kerül. Ezzel egy időben módosul a társadalmi közeg is, amelyből a szóban forgó személyek kikerülnek. A Karoling-idők *advocatus*a végső soron meglehetősen szerény hivatalnok volt. A 10. században viszont a „hatalmasok" legelőkelőbbjeinek, a grófi nemzetségek tagjainak sem tűnik méltatlannak, ha most olyan tisztségekre pályáznak, amelyeket nem sokkal korábban rangjukon aluliaknak tartottak volna.

Azonban ezt az intézményt is elérte a jogkörök mindenütt tapasztalható fölaprózódása. A Karoling-uralkodók a jelek szerint grófságonként egy-egy *advocatus*t kívántak eredetileg kinevezni azok mellé az egyházi intézmények mellé, amelyeknek nagy kiterjedésű területeken voltak birtokaik. Ezek száma azonban hamar megszaporodott. Németországban és Lotaringiában – ahol mindenképpen elmondható, hogy az intézmény itt őrizte meg leginkább eredeti jellegét – a helyi *advocatus*ok, akiket gyakran *sous-avonés*-nak (alvédnököknek) neveztek, elvben továbbra is az egyházi általános *advocatus*nak, illetve az egyház javain osztozó két-három általános *advocatus* valamelyikének a megbízottai, és rendszerint a vazallusai is voltak. Franciaországban, mint várható volt, a fölaprózódási folyamat messzebbre jutott, olyannyira, hogy végeredményben szinte nem akadt valamennyire is jelentős földbirtok (vagy földbirtokok jelentős csoportja), amely ne rendelkezett volna a helybéli közepes potentátok közül kikerült saját „oltalmazójával". Azonban itt is azt látjuk, hogy az az általában magasabb társadalmi állású személy, akire a püspökség vagy a monostor védnöksége hárul, jövedelmét és hatalmát tekintve magasan a tengernyi apró helyi védnök fölött áll. Megesett egyébként, hogy ezeknek a főuraknak egyike-másika nemcsak az egyházi intézmény védnöke, hanem „tulajdonosa" is volt – amin mindenekelőtt az értendő, hogy saját maga nevezte ki az apátot, vagy világi létére fölvette az apáti méltóságot. A fogalmak effajta keveredése sajátosan jellemezte ezt a kort, amely sokkal fogékonyabb volt az erő nyers megnyilvánulására, mint a jogi árnyalatokra.

Az *advocatus* nemcsak a tisztével járó, gyakran jelentős hűbérek fölött ren-

delkezett. Hivatala ténylegesen lehetővé tette számára, hogy rendelkezési jogait kiterjessze az egyházi intézményhez tartozó területekre, ahol így busás járandóságokat is behajthatott. Leginkább Németországban tapasztalható, hogy az *advocatus* oltalmazói funkciói mellett bíráskodási jogait is megőrizte. Számos német *Vogt* arra a régi elvre hivatkozott, amely tiltotta a klerikusoknak a vér ontását, s sikerült is majdnem mindenestül magukhoz kaparintaniuk a szerzetesrendi birtokokon a fölsőbíráskodás jogát. E kisajátítást megkönnyítette, hogy a monarchiának itt még viszonylagos hatalma volt, s hűen követte a Karoling-kori hagyományokat. Igaz, a német királyoknak is le kellett mondaniuk arról, hogy maguk nevezzék ki az *advocatus*okat, de elvben legalább továbbra is ők ruházták föl őket a *bannum*mal, vagyis a kényszer jogával. Minthogy a vazallusuk közvetlenül az uralkodótól kapta megbízatását, a hatalomátruházási jogtól megfosztott egyháziak semmilyen jogcímet nem találhattak, amelynek értelmében maguk gyakorolhatták volna a felsőbíráskodást. Sőt még azt a jogot is csak nagy nehezen tudták megőrizni, hogy maguk büntethessék a legszorosabb alávetettségben tartott cselédjeiket és szolgáikat. Franciaországban, ahol a királyi hatalom és az *advocatus*ok között minden kötelék megszakadt, az igazságszolgáltatási jogkörök fölosztása meglehetősen változatos módokon történhetett, s ez a zűrzavar inkább kedvezett az egyház érdekeinek, mint a rendezettebb németországi állapotok. Hányszor meg hányszor vetettek ki a parasztokra – az oklevelek kifejezésével élve – „sarcot" az egyházi intézmények valódi vagy állítólagos „oltalmazói"! Igazából talán még Franciaországról sem mondható el – ahol az *advocatus*i tiszt számtalan apró, a konc után mohón törtető vidéki zsarnok kezébe került –, hogy az általuk nyújtott védelem annyira keveset ért volna, ahogyan azt a klerikális történetírás szerette volna elhitetni. Hiszen VI. Lajos egy minden bizonnyal valamelyik apátságban keltezett oklevelében egyenesen beismeri, hogy az ilyen oltalom „kiváltképp szükséges és teljességgel hasznos".[349] Ez azonban kétségtelenül sokba került. Szinte végeérhetetlen azoknak a szolgáltatásoknak és járandóságoknak a listája, amelyeket a leleményes védnökök ki tudtak csikarni a parasztokból, akiknek nem is voltak közvetlen hűbérurai: ide tartoztak a „segítség" különböző formái a mezei robottól az elszállásolásig vagy a hadi szolgálattól az erődítési munkálatokig, továbbá a zabban, tyúkban, dénárban lerótt illetékek, melyeket a megművelt területek, illetve – minthogy elsősorban magát a falut kellett megvédeni – többnyire a paraszti viskók számának megfelelően vetettek ki. Suger joggal írja, hogy ezek a törpe zsarnokok „nagyra tátott szájjal zabálták föl" parasztjaikat.[350]

Az aranykort a 10. század és a 11. század első fele hozta el az *advocatus*ok számára. Ez természetesen csak a kontinensre vonatkozik, mivel a Karoling-hagyományok nélküli Angliában mindvégig ismeretlen maradt ez az intézmény. Idővel viszont a gregorián reformtól új erőre kapott egyház ellentámadást indított. Megegyezések, bírósági határozatok, megváltások, a bűnbánat vagy a jámborság ihlette önkéntes átengedések révén szigorú határok közé szorították és

folyamatosan megnyirbálták az *advocatus*ok jogait. Nem vitás persze, hogy az egyház egykori birtokainak hatalmas szeleteiről kényszerült lemondani a javukra, s nem egy egyházi földön az *advocatus*ok továbbra is gyakorolták az igazságszolgáltatási jogokat, különféle járandóságokat hajtottak be, miközben a megadóztatottak egyre kevésbé voltak tudatában annak, milyen jogcímen teszik is ezt. Hasonlóképpen a parasztok sem nyertek sokat egyházi uraik tüelmes erőfeszítéseinek eredményeiből, ugyanis az *advocatus*okból visszaszerzett területek bérlői továbbra is megfizették az adóikat, csak most nem valamelyik szomszédos világi földesúr vagyonát gyarapították vele, hanem a püspökségét vagy az apátságét. Ám az elkerülhetetlen áldozatok meghozásával az egyház elkerülte a hűbéri hatalmát fenyegető egyik legalattomosabb veszélyt.

A reform árát azonban a kis- és közepes dinaszták fizették meg elsősorban: le kellett mondaniuk ugyanis a korábban szinten korlátlanul kiaknázható jövedelemforrásokról, amelyek nélkül számos lovagi nemzetség a múltban képtelen lett volna kilábalni a meglehetősen középszerű sorból. A feudalizmus második korszakának végére a helyi *advocatus*ok majdnem teljesen ártalmatlanokká váltak. Az általános *avouerie*-k továbbra is fönnálltak, ezek a méltóságok azonban mindenkor a királyt vagy a legnagyobb főurakat illették meg. Ekkoriban a monarchiák már kezdték maguknak vindikálni azt a jogot, hogy országuk valamennyi egyházi intézménye fölött egyetemes „gyámságot" gyakoroljanak. Ugyanakkor a püspökök, a káptalanok és a monostorok azért utasíthatták vissza a számtalan apró oltalmazó ugyancsak költséges szolgálatait, mert biztonságuk szempontjából beérhették immár a nagy monarchikus vagy fejedelmi kormányzatok újra hatékonnyá lett támogatásával. Ám ezt a védelmet is meg kellett mindig vásárolni, bármilyen elnevezés mögé bújtatták is, mégpedig meglehetősen kemény szolgáltatásokkal és egyre terhesebbnek bizonyuló pénzbeni juttatásokkal. „Legyenek csak gazdagok a templomok, mert minél többet adunk nekik, annál többet követelhetünk tőlük": ezt a mondatot tulajdonította németországi II. Henriknek egy 12. századi naiv szöveg.[351] Az elvileg elidegeníthetetlen, jellegük folytán az örökösök osztozkodásainak állandó veszélyétől megkímélt egyházi fennhatóságú területek kezdettől fogva figyelemre méltóan szilárd tényezőknek mutatkoztak az őket körülvevő ingatag világban. Nem csoda hát, hogy az erők összefogásának idején az egyik legbecsesebb eszköznek bizonyultak a legfőbb hatalmak kezében.

Anarchia és erőszak

A hatalmi körök korlátai

Gyakran beszélünk feudális *állam*okról, és nem vitás, hogy maga a fogalom szerepelt a tudós emberek szellemi eszköztárában, miközben a szövegekben olykor a régi *respublica* szóval is találkozunk. A politikai erkölcs a közvetlen fölöttessel szemben ellátandó feladatok mellett e felsőbb hatalom iránti kötelezettségek teljesítését is előírta. Sutri Bonizo szerint a lovag „ne kímélje saját életét, ha ura megmentéséről van szó, s a köz érdekében harcolnia kell mindhalálig".[352] Az állam akkori képzete azonban nagyban különbözött a maitól. Főképp jóval sekélyebb tartalmat takart.

Hosszan sorolhatnánk azokat a működési területeket, amelyek a mai ember számára elválaszthatatlanok az állam képzetétől, de amelyek alapvetően idegenek voltak a feudális államoktól. Az oktatás az egyházhoz tartozott csakúgy, mint a segélyezés, melynek fogalma egybemosódott a könyörületességgel. A közérdekű munkálatokat a közvetlenül érdekeltek vagy az apró helyi hatalmasságok saját kezdeményezésére bízták, ami látványos szakítást jelentett nemcsak a római, hanem a Nagy Károly-i hagyományokkal is. A kormányzatokat a 12. századig nemigen foglalkoztatták efféle gondok, s ekkor sem annyira a monarchiák, mint inkább a fejlődésben korán előrelépett fejedelemségek tették meg az első intézkedéseket: Anjou ura, Plantagenêt Henrik megépíttette a Loire-parti föltöltött utakat, míg Flandria grófja, Elzászi Fülöp néhány hajózható csatornát ásatott. Csak egy évszázaddal később került arra sor, hogy a királyok és a fejedelmek a Karolingokhoz hasonlóan beleavatkozzanak az árak alakulásába, s bátortalanul ugyan, de gazdaságpolitika kidolgozásába fogjanak. Azt kell mondanunk, hogy a feudalizmus második korszakában szinte kizárólag olyan hatalmak kötelezték el magukat a jóléti intézkedések mellett, amelyeknek a hatókörük meglehetősen csekély volt, s amelyek jellegüknél fogva idegenként hatottak a hűbéri világban: a városokról van szó, amelyek önálló közösségekként való megszerveződésük másnapján már iskolák és kórházak létrehozását és gazdasági rendelkezések bevezetését tartották legfontosabb teendőjüknek.

Voltaképpen a királynak vagy a főúrnak három – és szinte csak e három – kötelességnek kellett eleget tennie: egyházi intézmények alapításával és az igaz hit védelmezésével elő kellett segítenie népe lelki üdvözülését; meg kellett védenie népét a külső ellenséggel szemben (s ezzel az oltalmazói szereppel együtt

járt – már ha lehetőség nyílt rá – a becsület és a hatalomvágy inspirálta hódítás); végül gondoskodnia kellett róla, hogy igazságosság és béke honoljon az országban. S minthogy küldetése mindenekelőtt a betolakodók és a gonoszok lekaszabolását írta elő számára, a fejedelem sokkal gyakrabban harcolt az ellenséggel, büntette meg a bűnösöket és fojtotta el a zendüléseket, mintsem a közigazgatással foglalkozott. Maga az ekképp körvonalazott feladat is elég súlyos terhet jelentett.

Valamennyi hatalomra jellemző, hogy ha nem mondhatók is éppen gyöngének, de hatékonyságuk mindig csak időről időre érvényesül, s ez a fogyatékosság mindig akkor jelentkezik legszembetűnőbben, amikor a hatalmasságok nagyra törő terveket melengetnek, s amikor hatáskörüket nagyobb területen kívánják érvényesíteni. Amikor az egyik bretagne-i herceg 1127-ben bevallja, hogy képtelen az egyik monostort saját lovagjaival szemben megoltalmazni, akkor ezzel a beismeréssel voltaképpen egy másodrangú helyi fejedelemség gyöngeségét leplezi le. De még azoknak az uralkodóknak is hosszú éveket kellett tölteniük a lázadások leverésével, akiknek a hatalmát messze zengő hangon magasztalták a krónikások. Olykor a legparányibb homokszem is megakaszthatja a gépezetet. Elég, ha egy rebellis grófocska beveszi magát sziklafészkébe, és II. Henrik császár máris három hónapos veszteglésre kényszerül.[353] Már találkoztunk az erőtlenség főbb okaival: lassú és nehézkes volt az összeköttetés, hiányoztak a pénztartalékok, s a hatalomnak csak az emberekkel való tényleges kontaktus útján lehetett érvényt szerezni. 1157-ben – olvashatjuk Freisingi Ottónál, aki ártatlanul ezzel igyekszik magasztalni hősét – Barbarossa Frigyes „elérte az Alpoktól északra eső területeket; megjelenésével a frankok [azaz a németek] közé visszatért a béke, mely vele együtt elköltözött az itáliaiak földjéről". Természetesen nem szabad megfeledkeznünk a személyi kötelékek jelentette makacs konkurenciáról sem. Egy francia szokásjogi gyűjtemény még a 13. század közepén is számon tart olyan eseteket, amikor egy báró feltétlen hűségre kötelezett vazallusa jogosan fogott fegyvert hűbérura oldalán saját királya ellenében.[354]

A legjobb elmék világosan érzékelték az állam folytonosságát. Németországi II. Konrád saját házikáplánja szerint ezeket mondta: „Midőn a király meghal, megmarad a királyság, akárcsak a hajó, melynek odaveszett a kapitánya." A paviaiak érveiben viszont, akikhez ez az intés szólt, sokkal inkább a közvélekedés érvényesült: tagadták ugyanis, hogy bűnükül róható föl a császári palota lerombolása, arra hivatkozván, hogy erre az interregnum idején került sor. „Életében mindvégig szolgáltuk császárunkat; ám mikor meghalt, király nélkül maradtunk." Az óvatosak nem mulasztották el, hogy az új uralkodóval megerősíttessék az elődje adományozta kiváltságokat, s akadtak angol szerzetesek, akik a 12. században nem riadtak vissza attól, hogy a királyi udvar előtt arra hivatkozzanak, hogy az egyik ediktum szövege ellentétben áll egy régi jogszokással, s ekképp kibocsátója halála után érvényét veszti.[355] Más szóval az emberek tu-

datában a hatalom elvont képzete nemigen vált el a vezér konkrét személyétől. Maguk a királyok is csak nehezen tudtak erősen behatárolt családi érzületeik fölé emelkedni. A keresztes hadjáratra induló Fülöp Ágost a következőképp rendelkezik a minden monarchikus hatalom alapjául szolgáló kincstár sorsáról arra az esetre, ha halálát lelné a szentföldi úton: ha fia életben van, csak a vagyon fele osztandó szét alamizsnaként; ám ha fia őelőtte halálozna el, a kincstárat teljesen ki kell e célból üríteni.

Ne képzeljük azonban, hogy akár *de iure,* akár *de facto* személyi abszolutista rendszerek működtek volna ekkoriban. A jó kormányzás akkoriban egyetemesen elfogadott kódexe szerint egyetlen vezér sem hozhatott fontos ügyekben döntést anélkül, hogy ne kért volna tanácsot. Természetesen nem a népet kellett megkérdeznie. Senki sem gondolt arra, hogy a népnek közvetlenül vagy választott képviselői útján véleményt kellene nyilvánítania. Hiszen az isteni terv értelmében a hatalmasok vagy a gazdagok voltak természetes képviselői! Ekképp a király vagy a fejedelem, amikor tanácsot kért, legfőbb alattvalóihoz és saját híveihez fordult – más szóval az udvarához, mégpedig a szó vazallusi értelmében. Még a leggőgösebb uralkodók sem feledkeztek meg soha arról, hogy okleveleikben ne utaljanak e tanácskozások szükségességére. I. Ottó császár maga is elismeri, hogy egy törvény kihirdetésére azért nem kerülhetett sor az egyik gyűlésen, mert „néhány nagyúr nem vala jelen".[356] Az erőviszonyoktól függött, hogy a szabályt mereven vagy rugalmasan alkalmazták-e. Ám óvatlanságra vallott volna, ha az uralkodó túlságosan is nyíltan szegte volna meg. Ugyanis a valamelyest is előkelő rangú alattvalók csak azokat a parancsokat tartották föltétlenül tiszteletben, amelyeket ha nem is beleegyezésükkel, de legalább a jelenlétükben adtak ki. Az emberek kizárólag magával a hatalommal való személyes kontaktus révén tudták csak érzékelni a politikai köteléket, s ebben ismét csak a feudális hatalmi fölaprózódás egyik alapvető okát érhetjük tetten.

Erőszak és béketörekvések

A feudális társadalom rajza – különösen annak első korszakában – szükségképpen hamis képet festene a valóságról, ha kizárólag a jogi intézményeket igyekezne fölvázolni, s elfeledtetné, hogy az emberek ekkoriban állandó és fájdalmas bizonytalanságban éltek. Ez nem úgy jelentkezett, mint manapság, amikor a fegyverben álló nemzetek világában az emberek szörnyűséges, ám egyúttal kollektív és időszaki veszélytől szoronganak. S nem is – legalábbis nem elsősorban – a kisembereket vagy a balszerencséseket szétzúzó gazdasági erőktől rettegtek. A veszély mindennapos volt, és minden egyes életet fenyegetett. Nemcsak a javakra leselkedett, hanem a testre is. Nemigen találnánk jelen munkánkban olyan oldalt, amelyen ne sejlene föl a háború, a gyilkosság vagy az erőszak

árnya. Elegendő most néhány szóval fölsorolnunk azokat az okokat, amelyek az erőszakot ténylegesen egy kor és egy társadalmi rendszer sajátos ismertetőjegyévé tették.

„Midőn a Frankok Római Birodalma összeomlik, s más királyok lépnek majd a fenséges trónra, minden ember csak saját kardjában bízhat", jövendölte a 9. század közepén egy ravennai klerikus, aki saját szemével látta és siratta a Karolingok nagy birodalmi álmának elenyésztét.[357] A kortársak világosan a tudatában voltak tehát az okoknak: az államok gyöngesége, ami maga is jórészt az elfojthatatlan anarchisztikus beidegződések következménye volt, nagyban hozzájárult a zűrzavar elszabadulásához. Az idegen betörések nemcsak megszokott eseménnyé tették mindenütt az emberölést és a fosztogatást, hanem lerombolták a régi hatalmi kereteket is. De az erőszak részben a társadalmi struktúra és a korabeli gondolkodásmód mélyéből is fakadt.

Jelen volt a gazdaságban is: egy olyan korszakban, amikor cserekapcsolatokat csak gyéren és nagy nehézségek árán lehetett fönntartani, a meggazdagodás legbiztosabb módja csak a zsákmányszerzés és az elnyomás lehetett. Az uralkodó katonai osztály egy része főleg ebből élt; sokatmondó tény, hogy egy szerzetes egyszer olyan oklevélszöveget hagyathatott mintegy magától értetődően jóvá egy kisnemessel, melyben emez „minden járandóságtól, minden sarctól vagy adótól, mindenfajta robottól" mentesen adományoz el egy birtokot, „s minden olyasmitől menten, amit a lovagok erőszakkal szoktak kicsikarni a szegényektől".[358]

Az erőszak jelen volt a jogrendben, hiszen a szokásjogi elv hosszú távon szinte minden jogbitorlás legitimálásához vezetett. Ráadásul mély gyökereket eresztett az a hagyomány, amely fölhatalmazta, sőt egyenesen kötelezte az egyént vagy a kisebb csoportot, hogy szolgáltasson magának igazságot. A tengernyi véres tragédiát előidéző *faide,* a családtagok által bevégzett bosszú nem az egyedüli fajtája volt a közrendet állandóan veszélyeztető egyéni jogorvoslati akcióknak. Amikor egy valós vagy vélt anyagi sérelem áldozatának a békén őrködő gyülekezetek megtiltották, hogy közvetlenül a sérelem okozójának valamely jószágát elragadva kártalanítsa magát, akkor a zavargások egyik leggyakoribb okát sikerült kiküszöbölniük.

Végül az erőszak jelen volt a mindennapi szokásokban. Az ember az első fölindulását nehezen fojtotta el, a fájdalom látványára kevéssé volt érzékeny, s nem nagy becsben tartotta azt az életet, amely csak átmenet volt az örökkévalóság felé. Becsülete igazából csak a brutális fizikai erőnek volt. „Nap mint nap – jegyezte föl 1024 körül Burchard wormsi püspök – vadállatiasan elkövetett gyilkosságokra kerül sor a Szent Péter-székesegyház híveinek körében. Az emberek hol részegségükben, hol fölfuvalkodottságból, hol minden ok nélkül rontanak egymásra. Egy év leforgása alatt Szent Péter harmincöt szolgája lelte halálát a székesegyházhoz tartozó más szolgák kezétől, s a gyilkosok nemhogy nem bánják meg bűnüket, hanem még kérkednek is vele." Közel egy évszázaddal

később egy angol krónikás úgy vélte, azzal érzékeltetheti legjobban a Hódító Vilmos királyságában megteremtett béke teljességes voltát, ha ezt a két fejleményt emeli ki: egyrészt immár egyetlen ember sem végezhet ki egy másikat Angliában, bármekkorát vétett is az ellene, másrészt bárki nyugodtan járhat-kelhet aranytól duzzadó erszénnyel, mert nem eshet sehol bántódása.[359] Ami azt jelenti, hogy a krónikás a maga naiv módján fölfedezte a leggyakoribb bajok kettős gyökerét, vagyis a bosszúállást – amelynek a kor fölfogása szerint erkölcsi létjogosultsága volt – és a leplezetlenül dúló banditizmust.

Az erőszakos cselekményeket végeredményben mindenki megszenvedte, s a hatalmasságok jobban tudatában voltak az általuk okozott szörnyű károknak, mint bárki más. Érthető tehát, hogy e zűrzavaros korszak mélyéből az Isten legbecsesebb és legelérhetetlenebb „ajándéka" utáni olthatatlan vágy hosszú békekiáltásként tört az ég felé. Ezen mindenekelőtt a belső béke igénye értendő. Semmi sem lehetett szebb cím egy király vagy egy fejedelem számára, mint a „Békéltető" melléknév. E szót valódi értelmében kell tekintenünk, vagyis olyasvalakit jelöl, aki kikényszeríti a békét, nem egyszerűen kibékíti a szembenállókat. „Békesség honoljon a királyságban": így imádkoztak minden koronázáskor. „Áldottak legyenek a békítők", kiáltott föl később Szent Lajos. A béketeremtés minden hatalom közös törekvése volt, ami olykor megindítóan naiv szavakban nyilvánult meg. Knut királyról egyik udvari költője azt zengte: „Mily ifjú voltál még, mi nagy Fejedelmünk, de bármerre jártál, láng mart minden házat"; ám teljesen más képet kapunk az uralkodóról, ha bölcs törvényeibe tekintünk: „Azt akarjuk, hogy minden tizenkét évnél idősebb férfiember megesküdjék, sohasem lop s nem lesz sohasem tolvajnak cinkosa."[360] Minthogy azonban a nagy világi hatalmak tehetetlennek mutatkoztak, a hőn óhajtott rend megteremtésére irányuló spontán törekvések az egyház kezdeményezésére, a rendes hatalmi kereteken kívül jelentkeztek.

A béke és a *treuga Dei*[361]

A békeszövetségek terve a püspöki gyűléseken született meg. A klerikusok fölfogásában az emberi szolidaritás eszménye abból táplálkozott, hogy a keresztény világot a Megváltó jelképes testeként fogják föl. „Egyetlen keresztény se öljön le más keresztényt – szögezték le 1054-ben a Narbonne-i tartomány püspökei –, minthogy keresztényt ölni tagadhatatlanul annyit jelent, mint Krisztus vérét ontani." Az egyház ebben a korban különösen sebezhetőnek tudta magát. Ugyanakkor fontos feladatának tartotta, hogy saját tagjai mellett védelmezze a gyöngéket, a *miserabile personá*kat, akiknek oltalmáról a kánonjog előírásai szerint gondoskodnia kellett.

Azonban az anyaintézmény ökumenikus jellege ellenére – s eltekintve a megreformált pápaság nyújtotta kései támogatástól – a mozgalom kezdetben

szinte kizárólag francia, elsősorban aquitániai területekre korlátozódott. A kezdeményezés föltehetően 989 körül, a charroux-i (Poitiers melletti) zsinaton született meg, s ezt követően a spanyol Marktól egészen a Berryig vagy a Rhône folyásáig zsinatok sora követte a példát, de Burgundiában és a királyság északi részében csak a 11. század második évtizedében talált hívekre. Az Areláti Királyság néhány prelátusa, valamint Cluny apátja 1040–1041-ben az itáliai püspökök között is igyekeztek elterjeszteni e gondolatot, a jelek szerint nem sok sikerrel.[362] Lotaringiában és Németországban csak a század végen öltött jelentősebb méreteket a mozgalom, Angliát viszont teljesen elkerülte. A *treuga Dei* térhódításában tapasztalható különbségek könnyen megmagyarázhatók a politikai struktúrák eltérései alapján. Amikor 1023-ban a soissons-i és a beauvais-i püspök békeszövetséget hozott létre, cambrai kollégájukat is fölkérték a csatlakozásra, aki viszont – bár püspöksége szintén a Reimsi érsekséghez tartozott, ő maga birodalmi alattvaló volt – nemet mondott: „nem volna illendő”, jelentette ki, ha egy püspök olyasmibe ártaná magát, ami a királyok dolga. A Német-római Császárságban – és elsősorban a birodalmi püspöki karban – még elevenen élt az állam eszméje, s maga az állam sem látszott teljesen képtelennek feladatai ellátására. Hasonló volt a helyzet Kasztíliában és Leónban, ahol a nagy compostellai érsek, Diego Gelmirez csak az 1124-es örökösödési válságot követően vezethetett be „a rómaiak és a frankok mintájára” hozott zsinati határozatokat. Ezzel szemben Franciaországban különösen szembeötlő volt a monarchia tehetetlensége. Ez elsősorban az ország déli és középső anarchikus vidékein jelentkezett: ezek a területek már hosszú ideje gyakorlatilag függetlenséget élveztek, ráadásul itt sohasem vethették meg a lábukat a flandriaihoz vagy a normandiaihoz hasonló, erős kézzel kormányzott fejedelemségek. Az ittenieknek be kellett látniuk: vagy saját erőből segítenek magukon, vagy elpusztulnak a zűrzavarban.

Arra természetesen gondolni sem lehetett, hogy az erőszak minden formájának elejét veszik. Legföljebb abban reménykedhettek, hogy korlátok közé szoríthatják. Először azzal kísérleteztek – s voltaképpen ezt nevezték „Isten békéjének” –, hogy egyes személyeket és épületeket különleges védelem alá helyeznek. A charroux-i zsinat még eléggé elnagyolt módon sorolta föl a tilalmakat: megtiltotta a templomokba való erőszakos behatolást, illetve kifosztásukat, a parasztok lábasjószágainak elragadását, valamint minden olyan klerikus bántalmazását, aki nem visel fegyvert. Később viszont kiterjesztették és pontosították a tilalmakat. A természetüknél fogva oltalmazandó személyek közé besorolták a kereskedőket is (erre adataink szerint a 990-es Le Puy-i zsinaton került először sor). A tiltott cselekmények listáját egyre nagyobb részletességgel dolgozták ki: hamarosan ide tartozott a malmok lerombolása, a szőlőtőkék elpusztítása, vagy a templomba, illetve onnan hazafelé tartó emberek megtámadása. Az előírások kivételeket is tartalmaztak. Ezek egy része a háborús szükségletekből fakadt: az 1023-as beauvais-i eskü például megengedi a parasztok állata-

inak leölését, amennyiben ez a vezér vagy kísérete élelmezését szolgálja. Másokban viszont a minden hatalomgyakorlástól jogszerűen elválaszthatatlannak tekintett kényszer, sőt erőszak tudomásulvétele tükröződött: „Nem fosztom ki a parasztokat – ígérik 1025-ben a Saône-parti Anse-ban összegyűlt hűbérurak –, nem ölöm le állataikat, csak a saját földemen." Ismét mások egyetemesen elfogadott jogi vagy erkölcsi hagyományok miatt maradtak érvényben. A gyilkosság miatti *faide* lehetőségét – nyíltan vagy elhallgatással – a szövegek majdnem mindig nyitva hagyták. Már az is nagyra törő célnak számított, ha az ártatlanokat és a kisembereket meg akarták óvni a hatalmasok viszályaitól, amikor – mint a narbonne-i zsinat határozatában olvashatjuk – elejét akarták venni az olyan bosszúhadjáratoknak, amelyek kezdeményezői mindössze valamely földbirtok vagy adósság fölötti vitára hivatkozhattak, vagy amikor meg akarták fékezni a banditizmust.

Abból, hogy bizonyos személyeket és épületeket tiszteletben kell tartani, önként adódott, hogy legyenek bizonyos napok, amikor az erőszak gyakorlásának semmiféle teret nem engednek. Már az egyik Karoling-kapituláré megtiltotta, hogy a *faide*-re vasárnap kerüljön sor. E rendelkezést adataink szerint az 1027-ben Roussillon-ban („a Toulonges-i réten") összeült szerény egyházmegyei zsinat újította meg elsőnek – a résztvevők nyilván nem ismerték közvetlenül az obskurus kapitulárét, de maga a gondolat elevenen élt –, s ennek, valamint a szokás szerint vele együtt újra kihirdetett egyéb tilalmaknak gyorsan meglett az eredményük. Ám kisvártatva nem érték be azzal, hogy hetente csak egy erőszakmentes napot írjanak elő. A vasárnapi tilalommal egyetemben – ezúttal egy északon hozott rendelkezést követően (Beauvais, 1023) – hamarosan húsvét napja is tabunak számított. „Isten fegyverszünetét" – *treuga Dei*, így nevezték az ilyen időszaki fegyvernyugvást – most már nemcsak a nagyobb ünnepekre terjesztették ki, hanem szerda estétől kezdődően a hét három – a vasárnapot megelőző és azt előkészíteni hivatott – napjára is. Kevesebb idő maradt tehát a háborúra, mint a békére. Minthogy elvben semmiféle kivételt sem tettek e tekintetben, a törvény végtelenül üdvös hatással lett volna, ha nem lett volna ennyire ambiciózus, s ekképp nem maradt volna a legtöbb esetben holt betű.

A legelső zsinatok (így a charroux-i) beérték azzal, hogy közönséges módon kizárólag egyházi szankciókat helyeznek kilátásba. 990 táján Guy, Le Puy püspöke összehívta egyházmegyéje lovagjait és parasztjait egy réten, s „arra kérte őket, fogadják meg esküvel, hogy megtartják a békét, nem nyomorítják meg a templomok s a szegények vagyonát, s visszaszolgáltatják azt, amit elragadtak... Ők azonban erre nem voltak hajlandók." Ezért a főpap az éjszaka leple alatt a helyszínre vezényelte titokban összehívott csapatait. „Másnap reggel nekilátott, hogy az engedetlenkedőket rákényszerítse, esküdjenek föl a békére és szolgáltassanak túszokat, s Isten segítségével sikerrel is járt."[363] A helyi hagyomány szerint ekképp jött létre – nem éppen önkéntes alapon – az első „békepaktum". Mások is követték, s hamarosan nem akadt az erőszak korlátozása

végett összehívott gyűlés, amelyet ne követett volna kibékülést és béketűrést fogadó általános eskütétel. Ugyanakkor a zsinati határozatok ihlette fogadalom szövege egyre pontosabbá vált, s a ceremóniát néha túszok állítása egészítette ki. A békemozgalom eredeti sajátossága tulajdonképpen az esküvel fogadott szövetségekben rejlett: a béketeremtő akcióba igyekeztek bevonni az egész népet, melyet természetesen kisebb vagy nagyobb urai képviseltek elsősorban.

Hátra volt még a kényszer-, illetve büntetőeszközök alkalmazása azokkal szemben, akik nem voltak hajlandók esküt tenni, illetve ha tettek is, nem tartották meg fogadalmukat. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az egyházi büntetések csak ideig-óráig hozhatnak eredményeket. A gyűlések – mindenekelőtt az áldozatoknak fizetett jóvátétel, illetve bírságok formájában – világi büntetéseket is kilátásba helyeztek, ezeknek azonban csak akkor lehetett némi súlyuk, ha akadt olyan hatalom, amely képes is volt ezeknek érvényt szerezni.

A jelek szerint először a meglévő hatalmakhoz folyamodtak. A béke megbontásának megtorlása „a vidék urának" illetékességi körébe tartozott, akit erre esküje kötelezett, s akinek az ügybuzgalmát, amint azt az ezredik évben összeült poitiers-i zsinat jegyzőkönyveiből is láthatjuk, az általa szolgáltatott túszok is ébren tartották. Ám ez azt jelentette volna, hogy egy olyan gyakorlathoz térnek vissza, amely egyszer már eredménytelennek bizonyult. Szinte elkerülhetetlen volt tehát, hogy ezek az eskütétellel létrejött szövetségek – melyek eredeti célja mindössze az volt, hogy egy széles körű fogadalommal kötelezze az embereket erényes magatartásra –, egyre inkább végrehajtó szervekké alakultak át. Néha az is előfordult – Languedocban mindenesetre ez volt a helyzet –, hogy külön bírákat választottak, akik a megszokott igazságszolgáltatási fórumokon kívül működtek, s akiknek az volt a feladatuk, hogy megtorolják a rend megbontásával járó cselekményeket. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy számos ilyen szövetség valóságos milíciákat állított föl: ezzel voltaképpen annak a régi elvnek szereztek érvényt, mely szerint minden fenyegetett közösségnek jogában áll, hogy leszámoljon a banditákkal. Eredetileg most is a fönnálló hatalmak iránti tisztelet vezette őket: ha az illetékes hűbérúr kudarcot vallana, a poitiers-i zsinat olyan uraságok katonai erejére bízza a bűnösök észre térítését, akik részt vettek a közös eskütételen. Ám hamarosan új típusú ligák alakultak, amelyek egyértelműen túlnőttek a hagyományos kereteken. Egy véletlenül fönnmaradt dokumentum megőrizte annak a szövetségnek a nyomát, amelyet 1038-ban Aimon bourges-i érsek állított föl. Az egyházmegye minden tizenöt évesnél idősebb lakosa köteles volt papja előtt esküt tenni. A tilalom megszegői elleni akciókkor maguk a papok vonultak templomi zászlót lobogtatva az egyházközségi csapatok élén. Ez a népi haderő várak sorát rombolta le és gyújtotta föl egészen addig a napig, amikor is a rosszul fölfegyverzett – és lovasságát állítólag szamarakra ültetni kénytelen – sereget Déols ura a Cher partján lemészárolta.

Nyilvánvaló, hogy ezek a szövetségek elkerülhetetlenül heves ellenséges

érzéseket váltottak ki, melyek nem korlátozódtak a zűrzavar fönntartásában közvetlenül érdekelt körökre. Kétségtelen ugyanis, hogy a társadalmi hierarchia ellenében ható tényezőként jelentek meg, és nemcsak azért, mert parasztokat sorakoztattak föl a rablólovagokkal szemben, hanem – és talán elsősorban – mert az embereket arra ösztönözték, saját maguk gondoskodjanak a védelmükről, s ne a fönnálló hatalmi fórumoktól várják a segítséget. Nem is olyan régen a Karolingok fénykorában Nagy Károly még azokat a *gildé*ket és konfraternitásokat is eltörölte, amelyek a banditizmus fölszámolása érdekében jöttek létre. Betiltásukban nem csak az játszhatott szerepet, hogy a régi germánok pogány kultuszának egyes elemei bizonyára tovább éltek ezekben az egyesületekben. Egy olyan állam, amely a közfunkció eszméjére és a monarchikus rend megszilárdítása érdekében fölhasznált személyi függőségi viszonyokra kívánt egyidejűleg támaszkodni, nem engedhette meg magának, hogy a rend fönntartása erre föl nem hatalmazott csoportok kezébe kerüljön, amelyek a kapitulárék tanúsága szerint akkor is elsősorban parasztokból álltak. A feudális idők bárói és uraságai is féltékenyen őrizték jogaikat. Reakciójuk egy aquitániai történelmi eseménnyel öltött különösen látványos formát, ami egyúttal egy már közel két évszázados mozgalom utolsó föllángolásáról tanúskodik.

1182-ben egy Le Puy-i ácsmester látomásai ihletében békekonfraternitást alapított, s a mozgalom hamarosan Languedoc teljes területén, sőt Berryben és Auxerre környékén is elterjedt. Tagjai megkülönböztető jelként fehér csuklyát és egy sálfélét viseltek, amelynek elülső, mellükre omló végén Szűz Mária képe volt látható, körülötte ezzel a fölirattal: „Isten Báránya, ki megszabadítod a világot bűneitől, hozz nekünk békét!" Azt mesélték, hogy maga Miasszonyunk jelent meg az ácsmester előtt, s ő adta át neki a jelképet és a jelmondatot. A *faide* minden formája kifejezett tilalom alá esett a csoport tagjai számára. Ha valamelyikük gyilkosságot követett el, a tettes orcáját az áldozat fivérének – amennyiben ő maga is a Csuklyások *(Capuchonnés)* közé tartozott – békecsókkal kellett illetnie, s az illetőt a feledés jeleként saját házában kellett étellel-itallal megvendégelnie. Ezek az emberek, akik előszeretettel Békebarátoknak nevezték magukat, egyébként távolról sem voltak tolsztoji alakok. Kemény és győzedelmes harcokat folytattak az útonállók ellen. A kivégzések azonban hamarosan nyugtalanságot váltottak ki a hűbérurak között. Egy auxerre-i szerzetes 1183-ban dicsérő szavak özönével emlékezik meg a rend eme derék szolgáiról, egy évvel később viszont sokatmondó pálfordulással már ő maga szór sarat eme engedetlenek „szektájára". Egy másik krónikás szerint azzal vádolták őket, hogy „ama intézmények romlásán munkálkodnak, mik bennünket Isten akaratából és az e világi hatalmasságok jóvoltából kormányoznak". Tegyük hozzá, hogy a laikus – s ennélfogva tudatlannak vélt – illuminátusok ellenőrizhetetlen isteni sugalmai – akár Durand ácsmesterről, akár Jeanne d'Arcról légyen szó – a hit őrei személyében mindig súlyos fenyegetéseket jelentettek az ortodoxiára. A Le Puy-i „Esküd-

tek" ugyanolyan nyomorultul végezték szövetségeseikkel együtt, mint egy évszázaddal korábban a berryi milíciák: a bárók, a püspökök és az útonállók hadai együttesen verték szét őket.

Ezek a vereségek egy általánosabb érvényű kudarc beszédes tüneteiként jelennek meg. A zsinatok és a ligák egyaránt képtelenek voltak rá, hogy a semmiből megalkossák a hatékony rendfönntartásnak és igazságszolgáltatásnak a béketeremtéshez elengedhetetlen eszközeit, s ekképp sohasem tudták tartósan fölszámolni a zűrzavart. „Az emberek – olvashatjuk Raoul le Glabre-nál – úgy tettek, mint a kutya, ki visszajár saját hányadékához. Az ígéret elhangzott, de nem tartották meg." Ám a tovaszállott nagy álom különféle formákban mély nyomokat hagyott más társadalmi közegekben.

A francia kommunális mozgalom 1070-ben Le Mans-ban a rablólovagok várai elleni, lobogó templomi zászlók alatt indított büntető hadjáratokkal vette a kezdetét. Egyebek mellett a „szent institúciók" kifejezés is – ezt a nevet adta dekrétumainak a fiatal városi közösség – ismerősen cseng minden történésznek, aki a „békemozgalmak" történetével foglalkozik. A polgárok összefogását természetesen egy sor egyéb, alapvetően más jellegű tényező is kiváltotta. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy a városi „barátságok" létjogosultságának – a szövetségek ugyanis helyenként ezt a szépen hangzó nevet vették föl – az egyik legfontosabb igazolása kezdettől fogva a saját tagjaik között folytatott vendetták megakadályozása vagy lecsillapítása, valamint a városfalakon kívüli banditizmus elleni harc volt. S főként nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a „békepaktum" és a kommunális szerződés között az az egyenrangú személyek által mindkét esetben letett eskü a közvetlen összekötő kapocs, amelynek már tapasztalhattuk a forradalmi hangvételét. Ám a zsinatok és a főpapok védnöksége alatt létrehozott nagy szövetségektől eltérően a *communa* mindig csak egyetlen adott városon belül fogta össze az osztályszolidaritás érzésétől áthatott s az erejük egyesítéséhez már hozzászokott embereket. A *communák* ereje jórészt éppen e szorosra fűzött szálakból eredt.

Azonban küldetésük vagy érdekeik tudatában a királyok és a fejedelmek is keresték a belső rend megteremtésének a lehetőségeit. Magától értetődik, hogy huzamosabb hezitálás nélkül a saját céljaikra kellett fordítaniuk a tőlük függetlenül létrejött mozgalmat, s saját hatalmi körükön belül – követve az egyik provence-i gróf példáját, aki már 1226-ban fölvette ezt a címet – maguknak is „nagy békéltetőkké" *(grands paciaires)* kellett válniuk.[364] Valószínű, hogy már Aimon érsek is arról álmodozott a híres berryi milíciák megszervezésekor, hogy tényleges tartományi teljhatalmat hozhat létre önmaga számára. Katalóniában pedig a grófok, akik kezdetben beérték a zsinatokon való megjelenéssel, hamarosan némi módosítással beiktatták saját rendeleteik szövegébe az ott hozott határozatokat, s ekképp az egyházi béketeremtés lassan a tartományúri béketeremtés formáját öltötte. Languedocban, főleg pedig a Massif Central egyházmegyéiben a pénzforgalom 12. századi föllendülése lehetővé tette a békeszövetsé-

gek számára, hogy szilárd pénzügyi alapokon nyugodjanak: ezeken a területeken „közbéke" vagy *pezade* néven új adót vetettek ki, amelyet a zavargások áldozatainak kárpótlására és az expedíciók finanszírozására fordítottak. A behajtást az egyházközségek biztosították, s a püspök kezelte a befolyt összegeket. Ám rövid idő múltán a pénzt már nem eredeti rendeltetésére használták föl. A hatalmasságok – elsősorban a toulouse-i grófok, akik számos grófság gazdái, illetve hűbérurai voltak – arra kényszerítették a püspököket, osszák meg velük a befolyt jövedelmeket. Lassan maguk a püspökök is megfeledkeztek az eredeti célról, olyannyira, hogy végül a nagyszabású önkéntes védelmi erőfeszítés itt azzal a messzeható eredménnyel járt (a *pezade* ugyanis az ancien régime végéig fönnállt), hogy az érintett vidék lakosait már rendkívül korán helyi adó fizetésére lehetett kötelezni.

Jámbor Róbert kivételével – aki hatalmas gyűléseket hívott össze, hogy alattvalóit békefogadalomra kényszerítse – a Capetingek nem sokat törődtek ezekkel az intézményekkel, amelyek talán csorbították a szemükben saját igazságosztó küldetésüket. VI. Lajos idejében az egyházközségi csapatok a király közvetlen szövetségeseiként indultak a hűbérúri erődök ostromára. Ami pedig az utódja alatt, 1155-ben kibocsátott, tíz évre szóló ünnepélyes békerendeletet illeti, a szövegben kimutatható ugyan a szokásos zsinati határozatok hatása, de tetten érhető benne a királyi hatalmi aktus minden sajátossága. Ezzel szemben a legerősebb észak-franciaországi fejedelemségek, Normandia és Flandria urai hasznosnak vélték, ha először maguk is belépnek az esküvel egybekovácsolt békeszövetségekbe. IV. Balduin flandriai gróf már 1030-ban csatlakozott Noyon-Tournai püspökéhez, aki széles körű kollektív fogadalom letételét kezdeményezte. 1047-ben egy Caenben összeült zsinat – talán flamand példákat követve – meghirdette a *treuga Dei*t. De nem került sor fegyveres ligák fölállítására: működésüket nem tűrték volna el, ráadásul semmi sem szólt volna létjogosultságuk mellett. Nem sokkal később a gróf vagy a herceg – mindenekelőtt Normandia ura, aki kihasználhatta a sajátos skandináv jogi hagyományokat – törvényhozói, bírói és rendfönntartói minőségben az egyházi férfiak helyére lépett.

A békemozgalmak a Német-római Császárság területén fejthették ki a legtartósabb hatást, ugyanakkor itt szenvedték el a legfurcsább torzulásokat is. Korábban láttuk, hogy megjelenésük már kezdetben ellenérzéseket váltott ki. Nem vitás persze, hogy a népeket már a 11. század elején fölszólították a különböző gyűléseken az általános megbékélésre és a minden erőszakos cselekménytől való tartózkodásra. Mindezt azonban a királyi diétákon határozták el, és királyi rendeleteken keresztül hirdették ki. Ezt a gyakorlatot követték egészen addig, amíg IV. Henrik és VII. Gergely között ki nem tört a nagy viszálykodás. Először a liège-i püspök hirdette meg 1082-ben a *treuga Dei*t egyházmegyéje báróinak a támogatásával. Az eseménynek mind a helyszíne, mind az időpontja figyelmet érdemel. Lotaringia Németországnál sokkal nyitottabb volt a nyugatról jövő hatások iránt. Másrészt alig öt év telt el azóta, hogy IV. Henrikkel

szemben föllépett az első ellenkirály. A kezdeményezésnek nem volt monarchiaellenes éle, hiszen császárpárti püspök állt mögötte. IV. Henrik jóvá is hagyta a főpap lépését, a császár azonban az idő tájt Itáliában tartózkodott. Ugyanakkor Németországnak a császári hatalmat immár el nem ismerő tartományaiban a bárók szükségesnek látták, hogy egyesítsék erőiket a zűrzavar fölszámolása érdekében. Az egyház és a helyi hatalmasságok minden jel szerint egyre inkább saját kezükbe vették a királyi funkciókat.

A császári monarchia azonban túlontúl erős volt ahhoz, hogy lemondjon erről a fegyverről. Az Itáliából visszatérő IV. Henrik azon nyomban maga is törvényeket bocsátott ki az erőszak megfékezésére, majd a császárok és a királyok századokon át időnként nagyszabású békealkotmányokat bocsátottak ki, amelyek érvénye hol egy-egy tartományra, hol – és ez volt a gyakoribb eset – az egész birodalomra terjedt ki. Nem egyszerűen a korábbi gyakorlathoz való visszatérésről van itt szó. A francia békemozgalmak Lotaringián keresztül jelentkező hatására a korábbi általános rendelkezéseket egyre aprólékosabb szabályok garmadája váltotta föl, miközben a szóban forgó szövegekbe apránként olyan előírásokat is becsempésztek, amelyek csak távoli összefüggésben álltak a törvény eredeti céljával. Nem tévedett az a 13. század eleji sváb krónikás, aki szerint „a *Friedesbriefék* az egyedül hatályos törvények német földön".[365] A zsinatok és a közös fogadalmon alapuló szövetségek nagyszabású próbálkozásainak fölöttébb ellentmondásos következményei is voltak: Languedocban a tartományi adó bevezetését készítették elő, Németországban pedig a monarchikus törvényhozás föltámadásához járultak hozzá.

A 10–11. századi Anglia is létrehozta saját békeligáit és *-gildé*it. A londoni szervezet 930 és 940 között írásba foglalt alapszabálya a korabeli biztonsághiány és erőszak becses dokumentuma: a sommás igazságszolgáltatás, a jószágtolvajok után nyargaló üldözők láttán egyenesen a Vadnyugat pionírjai közé képzeljük magukat a Frontier-korszak hősi éveiben. Valójában egy kíméletlen közösség gyakorolta itt a világi igazságszolgáltatást, s egy olyan népi büntetőkódex volt érvényben, amelynek véres szigora – ezt tanúsítja a szövegbe iktatott egyik betoldás is – egyenesen elképesztette a királyt és a püspököket. A német jog a *gilde* elnevezés alatt szabad emberek olyan szövetségeit értette, amelyek a családi kötelékeken kívül jöttek létre, s bizonyos mértékig azokat helyettesítették. A közös fogadalomtétel mellett a pogány idők vallási italáldozataira emlékeztető időszaki szertartások jellemezték az életüket; olykor közös kasszán éltek és a tagok legfontosabb kötelessége a kölcsönös segítségnyújtás volt: „a barátságban s a bosszúban egyek vagyunk, bármi vár is reánk", olvashatjuk a londoniak alapszabályában. Angliában, ahol a személyi függőségi viszonyok a kontinenshez képest sokkal később szőtték át az élet minden területét, a királyok a Karoling-uralkodóktól eltérően távolról sem tiltották be ezeket a csoportosulásokat, sőt örömmel ismerték el őket, mert számítottak segítségükre a rend megőrzésében. Ha a nemzetség vagy a lord nem tudta ellátni küldetését, a tagjai iránt felelős-

séget vállaló *gilde* lépett föl helyette. A normann hódítás nyomán kialakult rendkívül erős királyi hatalom is fölhasználta a kölcsönös kezességvállalásnak az angolszász hagyományban gyökerező különféle formáit. Ezzel azonban végső soron az volt a célja, hogy – a *frankpledge* korábban ismertetett intézményével[366] – létrehozza az új uradalmi rendszer egyik fontos alkotóelemét. A francia típusú békeintézmények nem illeszkedhettek bele az angol társadalom sajátos fejlődési folyamatába, ahol keménykezű monarchia váltotta föl a korábbi rendszert, amely valamelyest megtűrte még a hűbérurak hatalmával szemben föllépő szabad emberek közös kezdeményezéseit.

Magán a kontinensen a királyságoknak és a tartományi fejedelemségeknek jutott a feladat, hogy az erők elkerülhetetlen koncentrálását követően megvalósítsák azokat a törekvéseket, amelyek iránt a zsinatok és a „békepaktumok” tanúsága szerint is elevenen égett a vágy.

ÖTÖDIK FEJEZET

Az államok helyreállítása: a nemzeti fejlődés

A hatalom koncentrálásának okai

A feudalizmus második korszakában mindenütt megkezdődött az a folyamat, amelynek során az emberek fölött gyakorolt, mindaddig számtalan apró darabra szabdalt hatalom nagyobb szerveződések kereteiben összpontosult. Ezek a szerveződések természetesen távolról sem voltak új keletűek, csak most ismét régi hatósugaruknak megfelelően fejtették ki működésüket. A látszólagos kivételek – így Németország esete – rögvest elenyésznek, mihelyt az államot nem kizárólag királyságként vesszük szemügyre. Ennyire általános méreteket öltő jelenséget csak olyan okok idézhettek elő, amelyek az egész nyugati világban mindenütt jelentkeztek. Fölsorolásukkor úgyszólván beérhetnénk azzal, hogy fordított láncolatban említjük meg azokat a tényezőket, amelyek korábban a fölaprózódáshoz vezettek.

A királyi és fejedelmi hatalmak az inváziók végeztével megszabadultak egy erőiket fölemésztő feladattól. Ugyanakkor rendkívüli mértékű demográfiai föllendülés vette kezdetét, amiről a 11. század közepétől a művelésre alkalmassá tett területek látványos növekedése is árulkodik. Az emelkedő népsűrűség nemcsak a rend fönntartását könnyítette meg, hanem a városok, a kézművesség és a kereskedelem föllendülését is elősegítette. A növekvő s egyszersmind intenzívebb pénzforgalom lehetővé tette, hogy az adókat újra kivessék. A bevételeknek köszönhetően ismét megjelenhettek a fizetett hivatalnokok, miközben az örökletes szerződéseken alapuló, csekély hatékonyságú katonai szolgálati rendszert a zsoldoshadseregek váltották fel. A kis- és középbirtokosok is hasznot húztak a gazdaság átalakulásából, elsősorban, mint láttuk, az adók jóvoltából. Ám a királynak majdnem mindig több földbirtoka és több vazallusa volt, mint bárki másnak, ráadásul hatalma jellegénél fogva számtalan alkalom kínálkozott számára különböző, elsősorban az egyházi intézményeket és a városokat sújtó illetékek kivetésére. Fülöp Ágost egynapi jövedelme halála évében nagyságrendileg körülbelül a fele volt annak, amit valamivel később egy teljes év alatt könyvelhetett el egy olyan monostori uradalom, amely nem tartozott ugyan a leggazdagabbak közé, de nagy kiterjedésű birtokai egy különösen virágzó tartomány földjén feküdtek.[367] Ily módon az állam lassanként a birtokában volt a főhatalom egyik legalapvetőbb eszközének, azaz egy olyan anyagi erőforrásnak, amely

összehasonlíthatatlanul meghaladta bármely magánszemély vagy magánközösség vagyonát.

A gondolkodásmód változása is ebben az irányban hatott. A 11. század végével beköszöntő kulturális „reneszánsz" nyomán az emberekben egyre jobban tudatosult az a némiképp elvont társadalmi kötelék, amely az egyént a közhatalom alá rendelte. Föltámadt a múlt törvényileg szabályozott életű nagy monarchikus államainak az emléke, így azé a Római Birodalomé, amelynek az abszolút uralkodók által kivívott tekintélyét a törvény- és a történelemkönyvek egyaránt hirdették, vagy a legendák kultuszától megszépült Karoling Birodalomé. Persze a tömegekhez képest legföljebb maroknyian lehetettek azok, akik elég tanultak voltak ahhoz, hogy ezek a hatások elérhessék őket. A szellemi elit azonban létszámában ekkorra már jelentősen megnőtt, elsősorban azért, mert a gyermekek taníttatása az arisztokrácia legelőkelőbb rétegein túl most már a lovagi osztályban is megszokott dolog volt. Ezek a csekély vagyonnal bíró nemesemberek aztán hasznosabbnak tűntek a klerikusoknál egy olyan időszakban, amikor minden magas rangú hivatalnoknak egyben hadvezérnek is kellett lennie, ráadásul az egyháziaknál kevésbé hatottak rájuk a világi hatalmaktól idegen érdekek, miközben már hosszú ideje otthonosan mozogtak a jog területén: nem csoda tehát, hogy a polgárokat jóval megelőzve tölthettek be kulcspozíciókat a megújult monarchiákban, így Plantagenêt Henrik Angliájában vagy Fülöp Ágost és Szent Lajos Franciaországában. Az írásbeliség lehetősége, igénye és növekvő térhódítása folytán az államok levéltárakat állíthattak föl, ami nélkül nemigen képzelhető el a kormányzás folytonossága. Az angol–normann államban, valamint az ugyancsak normann Szicíliai Királyságban már a 12. század közepén használatosak voltak az egyes hűbérbirtokokat terhelő szolgálatokat rögzítő táblázatok, az időszakos könyvelési kimutatások, az elküldött és a kapott okmányokat fölsoroló jegyzékek, s még ugyanennek a századnak a végén vagy legkésőbb a következő évszázadban a Francia Királyságban és legtöbb nagy fejedelemségében is meghonosodott az efféle emlékeztető földjegyzések készítése. Ezeknek az iratoknak a megjelenése mintegy arra figyelmeztetett, hogy a jövőben egy új – vagy legalábbis mindeddig csak a nagy egyházi intézményekre és a pápai udvarra korlátozódó – hatalommal, a bürokráciával is számolni kell.

Ez az alapvető vonásaiban szinte egyetemesnek tekinthető fejlődés azonban meglehetősen különböző irányvonalak mentén ment végbe az egyes országokban. A következőkben – mintegy bemutató jelleggel – mindössze három államtípust veszünk gyorsan szemügyre.

A Capetingek új monarchiája

A nagy idők Karoling-monarchiája – egyébként viszonylagos – erejét néhány általános alapelv alkalmazásából merítette. Ezek közé tartozott a minden alattvalótól megkövetelt katonai szolgálat, a királyi bíróság kiváltságos szerepe, az akkoriban valódi tisztviselőkként működő grófoknak a királyi hatalomtól való függése, a királyi vazallusok birodalomszerte kiterjedt hálózata, valamint az egyház fölött gyakorolt uralkodói hatalom. Mi maradt mindebből a 10. század végi Francia Királyságnak? Szinte semmi. Kétségtelen, hogy – különösen amióta a koronát megkaparintó Robertini hercegek magukkal hozták híveiket – viszonylag jelentős számú közép- és kisnemes továbbra is közvetlenül a királynak tett hűbéresküt. Ezek azonban majdnem mindannyian azon a meglehetősen szűk észak-franciaországi területen élnek, ahol a dinasztia maga gyakorolta a grófi jogokat. Másutt viszont – a legnagyobb bárókat leszámítva – csak alhűbéresekre számíthat a királyság, ami rettenetes hátrányokkal járt egy olyan korban, amikor az emberek csak a közeli hűbérúrral szemben éreztek erkölcsi kötelességtudatot. A grófok vagy az egyszerre több grófság fölött uralkodó hatalmasságok, akik így megannyi vazallusi láncolat összekötő láncszemét alkották, sohasem tagadták, hogy méltóságuk a királytól ered. Hivataluk azonban családi vagyonná lett, amelyet sajátos kötelezettségek terhelnek. „Nem a király ellenében cselekedtem – jelenti ki egy kortárs szerint Eude de Blois, aki Capet Hugó egy másik vazallusától próbálta elragadni Melun grófi várát –, mindegy neki, ez vagy az az ember bírja-e a hűbért."[368] Föltéve, ha megmarad a hűbéri kötelék. Igaza lehetett annak a bérlőnek, aki ezt mondta: „a személyem közömbös; csak az a fontos, hogy az úr megkapja a bérleti díjat". Jegyezzük azonban meg, hogy a hűség és a szolgálat bérét ez idő tájt többnyire ugyancsak értékén alul fizették meg.

Hadsereg gyanánt a királynak gyakorlatilag be kellett érnie saját kis vazallusaival, az általa még valamelyest ellenőrzött egyházi intézmények „lovagjaival", valamint azokkal a gyalogosokkal, akiket saját, illetve az említett egyházi intézmények falvainak parasztjaiból állított ki. Olykor néhány herceg vagy hatalmasabb gróf is megjelent csapataival – inkább szövetségesként, mint alattvalóként – a zászlaja alatt. A makacsul a királyi bíróság elé járuló pörlekedők általában ugyanazokból a társadalmi közegekből származtak: többnyire a király előtt tett hűbéresküre kötelezett kisnemesek vagy az uralkodóhoz tartozó egyházi intézmények képviselői. 1023-ban Blois grófja azzal a föltétellel hajlandó magát a királyi törvényszék döntésének alávetni, hogy még a tárgyalás megkezdése előtt kapja meg azokat a hűbérföldeket, amelyek a lefolytatandó per tárgyát képezik. A püspökségek több mint kétharmada – valamint négy egyházi provincia: Rouen, Dol, Bordeaux és Narbonne – a tartományfejedelmek uralma alá került, s így teljesen kívül estek a királyság ellenőrzésén. Az uralkodó még így is számos egyházmegye fölött rendelkezhetett, például Le Puy birtoklásával Aquitánia szívében vagy Noyon-Tournai megtartásával a flamand fennhatósá-

gú vidék közepén is jelen lehetett. De a királyi püspökségek is főleg a Loire és a Német-római Császárság határa között helyezkednek el. Ugyanez mondható el a „királyi" apátságokról is, amelyek jelentős részben a Robertiniek örökségét alkották, akik hercegségük idején gátlás nélkül kaparintották magukhoz a monostorokat. Ezek az egyházi intézmények azután a monarchia egyik legfontosabb erőtartalékát jelentették. Az első Capetingek azonban még túl gyöngék voltak ahhoz, hogy akár saját klérusuk is különösebb értéket tulajdonított volna az általuk ajándékozható privilégiumoknak. Capet Hugó uralkodásának tíz éve alatt mindössze tucatnyi ilyen tartalmú oklevelet bocsátott ki ismereteink szerint, míg kortársa, III. Ottó német császár után – aki nem egészen húsz évig uralkodott, ráadásul az első időkben még kiskorú volt – több mint négyszáz maradt fönn.

A Nyugati Frank Királyság uralkodójának erőtlensége éles ellentétben állt a szomszédos óriási állam urának többé-kevésbé fényesnek mondható hatalmával, s ez nem is kerülte el a kortársak figyelmét. Lotaringiában gyakran emlegették a *Kerlinger*ek, azaz Kopasz Károly egykori királysága lakóinak „gáttalan erkölcseit".[369] Könnyebb azonban az ellentét meglétét konstatálni, mint okait föltárni. A Karoling-korban létrehozott intézményeknek kezdetben mindkét későbbi állam területén egyforma erejük volt. Valószínű, hogy a magyarázat a társadalmi szerkezet mélyen rejlő sajátosságaiban keresendő. A hűbéri tagolódást mindenkor a helyi, illetve a közvetlen vezérnek a kisebb embercsoportok fölött érvényesülő hatalma idézte elő, melynek folytán emezek kikerültek minden más, elvben szélesebb körben illetékes hatalom ellenőrzése alól. Márpedig – ha a hagyományosan engedetlen Aquitániától eltekintünk – a francia monarchia legéltetőbb részét éppen azok a Loire és a Mosel között elhelyezkedő vidékek alkották, ahol a földesúri birtokok a leghosszabb múltra tekintettek vissza, s ahol a *commendatio* intézménye a leginkább elterjedt. Következésképp az államhatalom tényleges megnyilvánulására nemigen nyílott tér ott, ahol a földingatlanok óriási többségét paraszti telkek és hűbérföldek alkották, s ahol már jó ideje nem a hűbérúr nélküli embert nevezték „szabadnak", hanem azt, akinek előjogai kimerültek ura szabad megválasztásában.

A régi közjog összeomlása végső soron üdvös következményekkel járt a Capeting-monarchia számára. Nem mintha az új dinasztia valaha is szakítani próbált volna a Karoling-hagyományokkal, amelyekből erkölcsi ereje legjavát merítette. Kényszerűségből azonban új hatalmi eszközökkel kellett fölváltania a frank állam régi, megkorhadt szervezeteit. A grófokat saját képviselőiknek tekintő hajdani királyok egyetlen nagyobb terület igazgatását sem tudták elképzelni ezek nélkül a hivatalnokok nélkül. Egyetlen olyan közvetlen királyi igazgatás alatt álló grófságról sem tudunk, amelyhez Capet Hugó az utolsó Karolingok örökségén keresztül jutott volna. Éppen ellenkezőleg: a Capetingek, akiknek családja a grófi „honorok" halmozásának köszönhette fölemelkedését, a trónra lépve sem szakítottak őseik politikájával.

Ez azonban nem ment zökkenők nélkül. A francia királyokat gyakran ha-

sonlították azokhoz a parasztokhoz, akik türelmesen tapasztanak parcellát parcella mellé. Ez a kép azonban kétszeresen is félrevezető. Alapvetően tévesen állítja be az Úr fölkentjeinek gondolkodásmódját, akik ráadásul sohasem fukarkodtak a kardcsapásokkal, és akikre – akárcsak a lovagi osztály tagjaira, akiknek osztoztak az érzésvilágában – mindig veszélyes vonzerőt gyakorolhatott a kaland igézete. Ez a kép olyan folyamatosságot vél megragadni a szándékaikban, amilyet a történész, mihelyt valamelyest alaposabban szemléli a dolgokat, szinte sohasem tapasztal. Ha Bouchard de Vendôme-nak, akit Capet Hugó Párizs, Corbeil és Melun grófjának tett meg, más közvetlen örököse is lett volna egyetlen életben maradott, régóta egyházi rendbe lépett fián kívül, akkor magának Ile-de-France-nak a szívében, vagyis a legveszedelmesebb helyen jött volna létre egy újabb tartományi fejedelemség. I. Henrik egyik oklevele arról tanúskodik, hogy a király egyáltalán nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy egy nap magát Párizst adja hűbérbe.[370] Minden arra vall, hogy az első Capetingek csak nehezen tudtak elszakadni a Karolingok követte gyakorlattól.

A 11. század első éveiben a királyok egymás után egy sor grófságra teszik rá a kezüket anélkül, hogy élükre új grófokat állítanának. Mindez arra vall, hogy az uralkodók e cím viselőit immár – okkal – nem tekintik hivatalnokoknak, s egyre inkább hajlanak arra, hogy maguk vegyék a kezükbe a grófságok igazgatását. Az ősöktől örökölt vagy újabban annektált földeken így megszűnik a közbülső hatalom képezte ernyő, s a királyi hatalmat kizárólag az aprócska körzetek élére állított, nem túlságosan előkelő személyek képviselik. Igaz, kezdetben egyik-másik ilyen „elöljáró" *(prévôt)* – aki éppen alacsony társadalmi státusa folytán kevés veszélyt jelentett – sikerrel örökíthette saját fiára tisztét, ám uraiknak nem okozott gondot, hogy a 12. században szinte minden ilyen hivatalt időleges bérletté alakítsanak át. Később, Fülöp Ágost idejében megjelennek a valódi fizetett hivatalnokok, a tartományi bírók *(baillis, sénéchaux)*, akik a közigazgatási hierarchia magasabb fokán helyezkednek el. A Francia Királyság alkalmazkodott az új társadalmi körülményekhez, amikor hatalmát szerényen a kevés embert számláló csoportok közvetlen kormányzására alapította, s elsősorban erre a szisztémára támaszkodhatott régi időkből származó, gondosan ápolt eszményeinek és értékeinek megvalósítása érdekében, amikor a helyzet lehetővé tette az erők összpontosítását.

Ám nem a királyság volt az átalakulás egyetlen haszonélvezője. Hasonló folyamat játszódott le a még meglévő nagy tartományi fejedelemségeken belül is. A Troyes-tól Meaux-ig és Provins-ig terjedő, a családi kötelékeket leleményesen kihasználó Eude de Blois által 1022 táján összetákolt grófságmozaik és a 13. század elején létrejött, az elsőszülöttségi jog bevezetésével minden további fölosztás lehetőségét kizáró, pontosan kirajzolt határú közigazgatási körzetekkel, hivatalnokokkal és levéltárakkal rendelkező champagne-i állam között ugyanakkora különbséget látunk, mint Jámbor Róbert és VIII. Lajos királysága között. Az ekképp kialakított keretek olyan erőseknek bizonyultak, hogy még a király-

ságba való betagolódás után is épek maradtak. Annyi bizonyos, hogy a királyok műve sokkal inkább a területek begyűjtéséből, mint Franciaország egységesítéséből állt. Angliában csak a *Magna Chartát* bocsátották ki, míg Franciaországban külön kiváltságlevelet kaptak 1314–1315-ben a normannok, a languedociak, a bretonok, a burgundok, a picardok, a champagne-iak, az auvergne-iek, a nyugati „alsó végvidékek" lakosai, a berrybeliek és a nivernais-beliek. Angliában parlament működött, miközben Franciaországban a tartományi rendi gyűlések sokkal gyakrabban ültek össze, és végső soron sokkal tevékenyebbek voltak, mint az országos rendi gyűlés. Angliában a *common law* volt érvényben, amelyben csak csekély regionális eltérések mutathatók ki, míg a Franciaországban követett helyi szokásjog szinte végeérhetetlen tarkaságról árulkodik. Mindezek a különbségek később éreztetik majd hatásukat nemzeti fejlődésünk sajátosságaiban. Úgy tűnik, a Francia Királyságra még az állam föltámasztása után is rányomta a bélyegét az a tény, hogy a kezdeti időkben erejét – ugyancsak „hűbéri" módon – grófságok, váruradalmak, továbbá egyházi intézmények fölött gyakorolt jogok fölhalmozásából merítette.

Az archaikus német monarchia

„A hűbéri birtokok örökölhetőségét előbb vezeték be Franciaországban, mint Németországban" – állapítja meg Montesquieu. Ennek oka szerinte „a német nemzet nyugodt vérmérséklete, és ha szabad azt mondanom, nemzeti szellemének változatlansága".[371] Bizonnyal kockázatos pszichológiai látlelet az ilyen, még akkor is, ha Montesquieu-höz hasonlóan a „talán" szóval árnyaljuk a kijelentést. De a gondolatot továbbra is érvényesnek, sőt mélységesen találónak véljük. „Nyugodt vérmérséklet" helyett mondjunk inkább szerényen „archaizmust": e szó használatát követeli meg ugyanis a középkori német társadalom bármiféle vizsgálata, ha fejlődését a fontosabb dátumok alapján hasonlítjuk össze a francia társadaloméval. A vazallusságról és a hűbérről, az uradalmi rendszerről, a legendákat idéző témáival és a csodás elemeket körülvevő pogány atmoszférájával kiváltképp archaikusnak tekinthető eposzról éppúgy elmondható ez, mint a gazdaság területéről (a városok „reneszánszát" tekintve Németország egy-két évszázaddal maradt el Itália, Franciaország vagy Flandria mögött), s a szó érvénye akkor sem csorbul, ha az állam fejlődését vesszük szemügyre. Az egyik legfontosabb tanulság ismét csak az, hogy a társadalmi szerkezet és a politikai struktúra között összhang figyelhető meg. A Franciaországnál sokkal kevésbé mélyrehatóan és sokkal kevésbé egységesen „hűbéresített" Németországban a monarchia sokkal tovább maradt hű a Karoling-kori modellhez, mint nyugati szomszédja.

A király grófok segítségével kormányoz, akiknek tiszte csak lassan válik örökletessé, és akiket azután is inkább hivatalok, mint hűbérek birtokosainak

tekintenek. A mentelmes egyházi intézmények „védnökeihez" hasonlóan azok a grófok is az uralkodótól nyerik el különleges kedvezményként a *bannum*ot, vagyis a parancsolás és a büntetés jogát, akik nem közvetlen vazallusai a koronának. Persze a monarchiával szemben Németországban is versenyre keltek a tartományi fejedelemségek, elsősorban a hercegségek, melyek sajátos szerkezetéről már korábban szóltunk. A szász dinasztia uralkodói eltörölték vagy fölosztottak ugyan jó néhány ilyen territoriális képződményt, de a hercegek továbbra is veszélyesen hatalmasnak és engedetlennek mutatkoztak. A királyok azonban fölhasználhatták ellenük az egyházat, ugyanis a Capetingektől eltérően Nagy Károly németországi örökösei meg tudták tartani ellenőrzésüket a királyság szinte valamennyi püspöksége fölött. I. Henrik kénytelen volt ugyan lemondani a bajorországi püspökségekről az ottani herceg javára, e lépését azonban a körülmények diktálták, s az adományt nemsokára visszavonta. S amikor Barbarossa Frigyes jóval később a szász hercegnek adományozta az Elbán túli püspöki székhelyeket, akkor valójában missziós területeket engedett át, amelyek egyébként most sem kerültek ki hosszabb időre az uralkodó ellenőrzése alól. Igaz, a kis alpesi püspökségek élére való kinevezések jogával a salzburgi érseket ruházták föl, ez viszont olyan kivételt jelentett, amely nem járt különösebb következményekkel. A királyi kápolna ad otthont a jövendő birodalmi főpapok szemináriumának, s mindenekelőtt ezek a tanult, ambiciózus és a kormányzati ügyekben jártasságot szerzett férfiak gondoskodnak a monarchikus eszmény folytonosságáról. Az Elbától a Moselig és az Alpoktól az Északi-tengerig a királyi püspökségek és monostorok az uralkodó rendelkezésére bocsátják „szolgálataikat", vagyis pénzbeni vagy természetbeni járandóságokat rónak le, szállást adnak a fejedelemnek vagy megbízottainak, de elsősorban katonai szerepet vállalnak. A királyi hadsereg legnagyobb létszámú és legmegbízhatóbb egységeit az egyházi alakulatok alkotják. De nem ők az egyedüliek: a király ugyanis továbbra is minden alattvalójától megköveteli a katonai szolgálatot, s bár az „országos felhívásnak" *(clamor patriae)*, azaz az általános hadba szólításnak csak a határvidékeken, barbár rajtaütések idején van valóságos foganatja, a királyság minden hercege és grófja tartozik lovagjaival egyetemben a király zászlaja alatt fölsorakozni, s többé-kevésbé eleget is tesznek e kötelességnek.

Ez a múltból örökölt rendszer igazából sohasem volt tökéletes. Alkalmat adott ugyan a „római hadjáratok" nagyszabású tervei megálmodására, azonban éppen a túlontúl nagy igényű, valójában anakronisztikus vágyak táplálásával bizonyult veszélyesnek. Ugyanis a Németországban kialakult struktúrák nem voltak kellőképp erősek ahhoz, hogy ezt a súlyt elbírják. De hogyan is számíthatott volna alattvalói folytonos engedelmességére egy olyan kormányzat, amely adók gyanánt kénytelen volt beérni az egyházi intézmények helyenkénti pénzbeni „szolgáltatásaival", amelynek sem fizetett tisztviselői, sem állandó hadserege nem volt, amely állandóan úton volt, nem rendelkezett megfelelő összeköttetési eszközökkel, s amelyet az emberek fizikailag és lelkileg egyaránt távol

éreztek maguktól? Nem is akadt olyan uralkodó, aki alatt ne törtek volna ki lázadások.

Némi időbeli eltolódás és számos eltérés mellett Franciaországhoz hasonlóan Németországban is bekövetkezett az az átalakulás, melynek során a közhatalom apró embercsoportok fölött gyakorolt egyéni hatalmi jogkörökre darabolódott szét. Egyebek mellett a grófságok fölbomlása apránként megfosztotta létfontosságú alapjaitól a hatalmi építményt. A német királyok birtokában – akik persze sokkal többek voltak egyszerű tartományi fejedelmeknél – semmiféle olyan terület nem volt, amely hasonlított volna a francia királyokká emelkedett Robertini hercegek tulajdonában lévő, viszonylag kicsiny, de központi helyzetű vidékekhez. Még a Szász Hercegség is – melynek pedig trónra lépése előtt I. Henrik a birtokosa volt – némi területcsökkenés árán ugyan, de végül kikerült a királyság közvetlen ellenőrzése alól. Ez volt az egyik első megnyilvánulása annak a szokásnak, amely a későbbiekben fokozatosan törvényerőre emelkedett. Az uralkodó minden elkobzás vagy betöltetlenség folytán ideiglenesen a korona birtokába került honort *(fief de dignité)* szinte azonnal kénytelen volt újra átadni hűbérbe, s ennek a gyakorlatnak a rögzülése végzetes akadályt jelentett a császári monarchia megszilárdulása szempontjából. Ha Franciaországban is bevezették volna, akkor Fülöp Ágost nem tarthatta volna meg például Normandiát. Ugyanakkor Németországban mintegy harminc évvel korábban meggátolta, hogy Barbarossa Frigyes annektálja az Oroszlán Henriktől elvett hercegségeket. Igaz, a szabály csak a 12. században, a bárók nyomására öltött merev formát. Ám megjelenése kétségkívül azzal magyarázható, hogy Németországban a grófi és a hercegi „honorokhoz" szilárdan hozzátapadt azok közhivataljellege. Fölöttébb ellentmondásosnak tűnt volna, ha az uralkodó saját maga megbízott hivatalnokaként jelenik meg. A német király természetesen számos falu közvetlen hűbérura volt, saját vazallusai, miniszteriálisai és várai voltak. Birtokai azonban hatalmas térségeken elszórva helyezkedtek el. IV. Henrik későn ébredt tudatára a veszélynek. 1070 után erődökkel teletűzdelt valóságos Ile-de-France-ot próbált Szászországban kialakítani, kísérlete azonban kudarcot vallott, mivel már érlelődött a pápasággal való küzdelmét kísérő óriási krízis, melynek során napvilágra került a királyi hatalom gyöngeségének megannyi csírája.

Hivatkozzunk most is bátran a korábban emlegetett anakronizmusra. A IV. Henrik császár és VII. Gergely közötti több éve tartó, látszólag banális konfliktus a váratlan wormsi fordulatot követően csapott át 1076-ban engesztelhetetlen háborúsággá, amikor is a még ki nem átkozott király egy német zsinat megkérdezése után trónfosztottnak nyilvánította a pápát. A német uralkodó elhatározását elsősorban a múlt emlékei táplálták. Már I. Ottó is megfosztott egy pápát a trónjától, míg IV. Henrik apja (és elődje) egy csapásra hármat is elintézett. Csakhogy azóta változott a világ. A maguk a császárok által megreformált pápaság visszanyerte erkölcsi tekintélyét, s a kibontakozó vallási reformmozgalom hatására a lelki értékek legmagasztosabb jelképévé emelkedett.

Korábban már láttuk, hogyan vezetett ez az elhúzódó viszály az örökösödési elv végleges fölszámolásához Németországban. Az uralkodók beszorultak az állandóan megbolyduló itáliai darázsfészekbe. Az összes ekkoriban kitört lázadás a válság fejleményeivel összefüggésben robbant ki. Mindenekelőtt azonban az uralkodóknak az egyház fölött gyakorolt hatalma szenvedett mély csorbát. Távolról sem arról van szó, hogy a királyok ne befolyásolhatták volna ezután a püspöki vagy apáti kinevezéseket: hatalmuk továbbra is jelentős volt e tekintetben, jóllehet az egyes királyok alatt és a különböző történelmi pillanatokban szélsőségesen eltérő mértékben érvényesülhetett. Ám ettől fogva a tisztjükbe immár a hűbérbe adást jelképező jogarral beiktatott prelátusok nem közhivatalok birtokosaiként, hanem egyszerű hűbéresekként jelentek meg. Ráadásul a vallásos gondolkodás fejlődése megingatta a királyi méltósághoz mindeddig társuló szentséges képzetet, s a papság mind egyértelműbb engedetlenséggel fogadta a meghódoltatására tett kísérleteket, annál is inkább, mert ez sértette a spirituális erők elsőbbségéről egyre erőteljesebben vallott fölfogását. Ugyanakkor a társadalmi átalakulások következtében a királyság egykori tartományi képviselői fölaprózódott birtokok örökletes uraivá változtak, miközben a szó eredeti értelmében szabadnak tekintett emberek száma megfogyatkozott, s a fokozatosan a hűbérurak kezére jutott törvényszékek jelentős részben elveszítették közbíróságjellegüket. A 12. században Barbarossa Frigyes még fölöttébb hatalmas uralkodóként jelenik meg. A császárság eszméje immár egy gazdagabb és tudatosabb kultúrából táplálkozott, ami Frigyes uralkodása alatt – és a császár környezetében – jutott a legerőteljesebben kifejezésre. De a rosszul alátámasztott és a jelenben ható erőkhöz rosszul alkalmazkodó építményt már minden komolyabb megrázkódtatás fölboríthatja.

Ugyanakkor mind a monarchia, mint az etnikai alapon kialakult hercegségek romjain már új hatalmak vannak születőfélben. A 12. század végén bekövetkező fordulat nyomán a meglehetősen lazán összetákolt tartományi fejedelemségekből lassanként hivatalnokokra támaszkodó, többé-kevésbé törvényileg szabályozott, adókat kivető és képviseleti testületekkel bíró államok alakulnak ki. A fejedelmek saját céljaikra használják föl a vazallusi szervezet maradványait, s maga az egyház is engedelmeskedik nekik. Politikailag nem beszélhetünk többé Németországról, csak „német országokról". Egyfelől a német társadalmi fejlődés sajátos elmaradottságát kell megállapítanunk, másfelől azt, hogy itt is jelen voltak azok a kedvező föltételek, amelyek Európa-szerte lehetővé tették a hatalom központosítását. E két oksági láncolat találkozása azzal járt, hogy Németországban az erők koncentrációja csak a régi állam hosszan tartó földarabolódása árán mehetett végbe.

Az angol–normann monarchia: a hódítások következményei és a germán maradványok

Az angol–normann állam valójában két hódításból – vagyis a Nyugat-Neusztriát megszálló Rollo és az Angliát elfoglaló Hódító Vilmos haditetteinek köszönhetően – jött létre. Kialakulásának körülményei folytán sokkal szabályosabb struktúrájú volt, mint az apránként, különböző darabokból fölépített fejedelemségek vagy a régi, olykor zavaros hagyományokra visszatekintő monarchiák. Tegyük még hozzá, hogy a második hódításra, azaz Anglia elfoglalására olyan időszakban került sor, amikor a gazdasági és fölfogásbeli adottságok megváltozása Európa-szerte kedvező körülményeket teremtett a fölaprózódás fölszámolására. Sokatmondó tény, hogy e szerencsés kimenetelű háború nyomán létrejött monarchia szinte kezdettől az írásbeliségre támaszkodott, s ugyancsak hamar sikerült tanult tisztségviselőkre és közigazgatási gyakorlatra is szert tennie.

Az angolszász korszak vége felé az *jarl*ök a klasszikus módszerrel – vagyis több grófság egymáshoz tapasztásával – valódi territoriális fejedelemségeket alakítottak ki. A normann hódítással, valamint az ezt követő lázadások kemény elfojtásával eltűntek viszont a színről az angolszász helyi hatalmasságok, ami azt jelentette, hogy erről az oldalról semmi sem fenyegethette az állam egységét. Az akkori közfelfogás számára elképzelhetetlennek tűnt volna, hogy a király egyedül kormányozza egész királyságát; Vilmos is elkerülhetetlennek érezte, hogy maga is hasonló típusú hatalmi körzeteket hozzon létre. A monarchia szerencséjére azonban éppen a kedvezményezett főurak hűtlensége folytán hamarosan meg kellett szüntetni ezeket a rebellisek által irányított félelmetes politikai képződményeket. (Egyedül a walesi végeken lévő Chester grófsága, valamint a skót határon kialakított durhami egyházi tartomány volt kivétel.) A királyok olykor kineveztek grófokat, de emezeknek be kellett érniük azzal, hogy viselik a titulust, és bezsebelik a helyi igazságszolgáltatásból eredő jövedelmek egy részét. A helyi ítélkezési jogkörök gyakorlása, a katonák kiállítása és a kincstári jövedelmek behajtása a királyi megbízottak feladata volt, akiket angolul *sheriff*eknek neveztek. Ez azt jelenti, hogy a sheriffek hivatalnokok voltak? Nem egészen. Először is valójában bérbe vették tisztüket, mégpedig a kincstárnak fizetett állandó összeg fejében: a gazdaság helyzete ekkoriban még nem tette lehetővé fizetett tisztviselők alkalmazását, és ha az uralkodók el akarták kerülni a tisztségek hűbéresítését, akkor egyedüli megoldásként a bérbeadás kínálkozott. Másodszor pedig az első időkben viszonylag sokuknak sikerült továbbörökíteni a tisztséget. Az Anjou-uralkodók erős keze azonban egy csapásra gátat vetett ennek a veszélyes folyamatnak. 1170-ben II. Henrik a királyság valamennyi sheriffét elmozdította tisztségéből, addigi ügyigazgatásukat vizsgálatnak vetette alá, és csak alig néhányukat helyezte vissza posztjára: ezzel mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a király egész Anglia területén szilárdan a kezében tartja mindazokat, akik az ő nevében adnak ki parancsokat. Minthogy a köz-

hivatal itt távolról sem mosódott teljesen egybe a hűbérrel, Anglia a kontinens valamennyi államát jócskán megelőzve válhatott valóban egységes királysággá.

A feudális intézmények Angliában teljesedtek ki leginkább. Ez azonban oly módon valósult meg, hogy végső soron ez is a királyi hatalom tekintélyét erősítette. Itt minden föld hűbér volt, s így a király a szó valódi értelmében minden hűbérurak hűbérura volt. Ráadásul a katonai hűbérek rendszerét sehol máshol nem alakították ki ekkora céltudatossággal. Az ilyen fölépítésű hadseregek kiállításakor, mint tudjuk, mindenekelőtt azt kellett elérni, hogy a király vagy a fejedelem közvetlen vazallusai elegendő számú alhűbéressel érkezzenek a gyülekezőre, hiszen természetszerűen belőlük állt össze a sereg zöme. Más országoktól eltérően, ahol a létszám gyakran a szokásjog változásai vagy a jól-rosszul tiszteletben tartott egyéni megállapodások szeszélyeinek megfelelően alakult, a Normandiai Hercegségben, majd sokkal szélesebb méretekben magában Angliában úgy jártak el, hogy a központi hatalom minden egyes báróság számára egyszer s mindenkorra megszabta a minimális keretszámot. S mivel azt az elvet követték, melynek értelmében szinte minden kötelezettséget megfelelő pénzösszeg lefizetésére lehetett átváltani, a királyok a 12. század első éveitől időnként katonák helyett adót követeltek legfőbb hűbéreseiktől, amelyet a kiállítandó lovagok – vagy az akkoriban használatos közkeletű kifejezés szerint a „pajzsok" – számának arányában hajtottak be.

Ez a lenyűgözően összehangolt hűbéri szervezet a távolabbi múltban gyökerező hagyományokkal elegyedett. A béke, amelyet az erélyes „kalóz hercegek" a neusztriai grófságok elfoglalásával meghonosítottak, egyértelműen egy tartós állomásozásra berendezkedett hadsereg szabályzati előírásait tükrözi, ezek pedig hasonlatosak azokhoz a törvényekhez, amelyeket a dán történetíró, Saxo Grammaticus a legendabeli hódítónak, Frodi királynak tulajdonított. Nem szabad abba a hibába esnünk, hogy semmibe vesszük az angolszász örökség szerepét. A hűségeskü, amelyre Vilmos minden hatalommal bíró angliai személyt kötelezett, „bármely úrnak is lettek légyen az emberei" – s amelyet azután az őt közvetlenül követő két uralkodó megújított –, vagyis ez a fogadalom, amely mintegy átnyúlt minden hűbéri köteléken, és elsőbbséget élvezett velük szemben, voltaképpen a régi alattvalói eskünek a barbár királyságoktól örökölt gyakorlatának a tovább élését jelentette, amit korábban a wessexi uralkodó dinasztia tagjai ugyanúgy követtek, mint a Karolingok. Bármilyen gyöngének mutatkozott is utolsó éveiben az angolszász monarchia, a korabeli uralkodók közül csak az itteni királyok tudtak továbbra is állandó adót behajtani; ezt *Danegeld*nek nevezték, lévén hogy előbb a dán betolakodóknak fizetett sarc, később az ellenük vívott háború költségeit fedezték belőle. Ami meglepő módon azt jelenti, hogy a szigetországban a pénzforgalom nem sorvadt el annyira, mint másutt, s az országos adó behajtásának lehetősége különösen hatékony eszköz volt a normann királyok kezében. Végül pedig Angliában sok helyütt tovább élt – és a rendfönntartáshoz számtalan szállal kapcsolódott – a szabad emberek alkotta

ősi ítélőszékek kiváltképp germán intézménye, ami döntő mértékben elősegítette a királyi igazságszolgáltatási és közigazgatási hatalom fönnmaradását, majd kiterjesztését.

Mindamellett ennek a szerteágazó királyi hatalomnak csak viszonylagos ereje volt. A bomlasztó tényezők Angliában is tovább hatottak. A vazallusokat egyre kevésbé lehetett rábírni a hűbérekkel járó szolgálatok teljesítésére: a királyi kormányzat némi kényszerrel élhetett ugyan a legfőbb hűbéresekkel szemben, de arra már nemigen futotta erejéből, hogy a főurakon keresztül a gyakorta engedetlen kishűbéresek tömegét is kordában tartsa. A bárók szinte állandóan szembehelyezkedtek a monarchiával. 1135 és 1154 között, vagyis az István uralkodását kísérő hosszú dinasztikus harcok idején számtalan „törvénytörő" várat építettek, miközben a sheriffek olykor több grófságot is ellenőrzésük alá vontak, s néhányuk még a grófi címet is fölvette. Mindez a hatalom fölaprózódásának ellenállhatatlan továbbterjedését vetítette előre. A II. Henrik alatt bekövetkező talpra állás után viszont azt látjuk, hogy a hatalmasságok nem annyira a királyságot akarják darabokra szaggatni lázadásaikkal, mint inkább hatalmukat igyekeznek érvényesíteni az országban. Ugyanakkor a lovagi osztály számára a grófi udvarokban nyílt mód az összefogásra és képviselőik kiválasztására. A hódítók által létrehozott erőskezű királyság nem számolt föl minden más hatalmat, de arra kényszerítette őket, hogy még az ellene való föllépéseikkor se hághassák át az állam kereteit.

A nemzettudat

Vajon milyen mértékben feleltek meg nemzeteknek ezek az államok, illetve lettek belőlük nemzetek? Mint minden kollektív lélektani kérdés esetén, most is gondosan különbséget kell tennünk nemcsak az egyes időszakok, hanem az egyes régiók között is.

A nemzeti érzés távolról sem a legtanultabb emberek körében ölthetett először testet. Mindazon, amit valamelyest is komolyabb kulturális hagyatéknak lehet nevezni, egészen a 12. századig csak az egyházi emberek egy töredéke osztozott. Ez az értelmiség számos ok miatt távol tartotta magát az olyan egyoldalú elkötelezettségektől, amelyek előítéleteknek tűntek volna a szemében. Ilyen volt a nemzetközi nyelv, a latin használata, ami nagymértékben megkönnyítette a szellemi kommunikációt, de elsősorban a béke, a vallásosság és az egység magas eszményeinek a kultusza, amelyek emberi szinten a keresztény világ és a császárság egymással rokon képzeteiben öltöttek testet. Gerbert Aquitániából származott, s egy időben a Reimsi egyházmegye élén állt, vagyis kétszeresen is a francia király alattvalója volt, ám amikor Nagy Károly öröksége egy szász fejedelemé lett, bizonnyal nem érezte sarkalatos kötelességei elárulásának, ha „katonának áll Caesar táborába".[372] Ha a nemzeti tudat homályba vesző előzményeit igyekszünk tetten érni, akkor a műveletlenebb, inkább a jelen felé forduló

társadalmi közegeket kell vizsgálnunk. Elsősorban azonban nem a népi tömegeket kell szemügyre vennünk – annál is inkább, mert érzésvilágukra semmilyen dokumentumból sem következtethetünk –, hanem a lovagi osztályokat, valamint az egyházi emberek azon részét, akik csekélyebb iskolázottságúak voltak, s írásaikban beérték azzal, hogy a környező világban kialakult véleményeknek adjanak elsősorban hangot.

A romantikus történetírás ellenhatásaként az újabb idők egyes történészei körében az a fölfogás volt divatban, mely szerint semmiféle nemzeti vagy etnikai csoporttudat nem létezett a középkor első évszázadaiban. Megfeledkeztek tehát arról, hogy a *horsin*nel, vagyis az idegennel szembeni ellenségesség durva formájában megmutatkozó érzületek nem igényelnek különösebb szellemi pallérozottságot. Ma már tudjuk, hogy ezek az érzések sokkal erőteljesebben nyilvánultak meg a germán betörések idején, mint azt például Fustel de Coulanges állította, s ugyanez mondható el a feudalizmus korában végbement egyetlen nagyszabású hódítás, Anglia normann lerohanása kapcsán. Amikor Vilmos utolsó életben maradt fia, I. Henrik egy önmagában jellegzetesnek mondható gesztussal azt vélte az üdvözítő megoldásnak, ha a régi wessexi dinasztiából – egy canterburyi szerzetes kifejezésével: „a derék angliai nemzetségből" – származó hercegnőt vesz nőül, a normann lovagok gúnyolódásképpen szász csúfneveket aggattak a királyi párra. Ám fél évszázaddal később egy hagiográfus ekképp magasztalta Henrik és Edit frigyét unokájuk uralkodása idején: „Ma Anglia trónján angol vérből való király ül, s ugyanezen vér csörgedezik e két magból származó püspökök, apátok, bárók s vitéz lovagok ereiben is."[373] Az adott szűkös keretek nem teszik lehetővé, hogy akár csak fölvázoljuk ennek az egybeolvadásnak – és egyben az angol nemzeti tudat kibontakozásának – a történetét. Be kell érnünk azzal, hogy minden hódítási mozzanattól eltekintve az egykori Frank Birodalom határain belül, az Alpoktól északra vesszük szemügyre a nemzeti entitások kialakulását, mégpedig az egymással szomszédos Német- és Franciaország esetében.[374]

A hagyomány itt magától értetődően az egység gondolatát hordozta. Igaz, ha az egész egykori Karoling Birodalmat szemléljük, akkor ez a hagyomány viszonylag új keletűnek és némiképp mesterségesnek tűnik; ezzel szemben több évszázadosnak és valóságos kulturális közösségbe beágyazottnak tekinthetjük, mihelyt csak az egykori *regnum Francorum*ra vonatkoztatjuk. Kétségtelen, hogy a viselkedésformák és a beszélt nyelvek terén jelentős eltérések tapasztalhatók a társadalom mélyebb rétegeiben, de végső soron egységes arisztokrácia és egységes klérus segítette a Karolingokat az Elbától az óceánig nyúló hatalmas állam kormányzásában. 888 után pedig a birodalom felosztásával létrejött királyságok és fejedelemségek trónjait ugyanezeknek az egymással rokoni kapcsolatban álló főúri családoknak a sarjai foglalták el, akik csak látszólag voltak nemzeti vezérek. Itália koronájáért frankok vetekedtek, Burgundia koronája egy bajor főúr fejét ékesítette, míg Odóval föltehetően egy szász nemzetség ivadéka foglalta el

a Nyugati Frank Királyság trónját. A hatalmasságok részben a „honorokat" osztogató királyok politikája, részben saját ambícióik folytán vándoréletet folytattak, és magukkal vitték hűbéreseiket is, ami azt eredményezte, hogy a vazallusok osztálya is – ha szabad ezt a kifejezést használnunk – „provinciák fölötti" jelleget öltött. Nem véletlen, hogy a 840-től 843-ig tartó viszály idején a kortársaknak az volt az érzésük, hogy polgárháború dúl körülöttük.

Azonban a régebbi múltban gyökerező összetartozások emléke továbbra is elevenen élt. Később ezek a csoportosulások öltöttek először újra testet a megosztott Európában a kölcsönös megvetés és gyűlölet tobzódásában. A neusztriaiak „a világ legnemesebb tájéka" lakóinak gőgjével az aquitániaiakat „álnok népségnek", a burgundokat pedig „gyáva nyulaknak" nevezték. A frankok „romlottságát" az aquitániaiak, a svábok „csalárdságát" pedig a Meuse vidékének lakói kiáltották világgá. A szászok saját szépségüket és bátorságukat zengték – ők persze sohasem menekültek az ellenség elől –, miközben sötét képet festettek a türingiaiak gyávaságáról, az alemannok harácsolásairól vagy a bajorok fösvénységéről. A 9. század vége és a 11. század eleje között számtalan írótól vett példával gyarapíthatnánk még a gyalázkodások füzérét.[375] Ezek az ellentétek a már ismert okok folytán különösen szívós életűek voltak Németországban. Távolról sem szolgálták a monarchikus államok érdekeit, hanem éppenséggel integritásukat fenyegették. A krónikáját I. Ottó uralkodása alatt író Widukind szerzetes patriotizmusából sem a buzgalom, sem a hajthatatlanság nem hiányzik. Csakhogy itt szász, nem pedig német hazafiság nyilatkozik meg. Vajon hogyan lépett túl ezen a fokon az új politikai kereteknek megfelelő nemzeti tudatosság?

Névtelen hazáról nemigen lehetne világos képzetet alkotni. Fölöttébb tanulságos számunkra, hogy az akkori emberek számára sokáig nehéz feladatot jelentett a *regnum Francorum*ból osztozkodással kihasított két legfontosabb állam megnevezése. Mind a kettő „Frankföld" volt. Sokáig megelégedtek azzal, hogy a „Keleti" és a „Nyugati" jelzővel különböztetik meg őket, ezek azonban a nemzettudat szempontjából nem hordozhattak jelentőségteljes tartalmakat. Néhány író kezdetben megkísérelte föltámasztani a „Gallia" és a „Germánia" elnevezéseket, ezek azonban csak a tudós elmékben találhattak visszhangra. Ráadásul nemigen feleltek meg az új határoknak. A német krónikások még emlékeztek rá, hogy Caesar idejében Gallia a Rajnáig terjedt, ezért szívesen illették ezzel a névvel a folyó bal partján fekvő saját tartományaikat. Olykor pedig öntudatlanul is a határok eredetileg mesterséges jellegét hangsúlyozták, s annak az első uralkodónak a személyét vették támpontul, akinek a javára a királyságot eredetileg kihasították. A Lotaringiában vagy a tőlük keletebbre élők számára a nyugaton élő frankok egyszerűen csak „Kopasz Károly emberei" *(Kerlinger, Carlenses)* maradtak, maguk a lotaringiaiak viszont az obskurus II. Lotár alattvalóiként jelentek meg a többiek szemében. A német írók sokáig hűek maradtak ehhez a terminológiához: valószínűleg irtóztak volna még a gondolattól is, hogy a tőlük

nyugatra élők javára elismerjék a puszta „frank” vagy „francia” név viselésének monopóliumát (a *Roland-ének* fölváltva használja mindkét szót), amelyre mindegyik utódállam lakói egyaránt jogot formálhattak volna.

Ám, mint tudjuk, ez a jelentésszűkülés végül mégis bekövetkezett. A lotaringiai krónikás, Sigebert de Gembloux már a *Roland-ének* keletkezésének idején általánosan elfogadott tényként kezeli ezt.[376] De hogyan ment végbe? Ebben áll a franciák nemzeti elnevezésének mindeddig jórészt föltáratlan óriási rejtélye. A szokás abban az időszakban rögzülhetett meg, amikor a szászok kormányozta keleti királysággal szemben a nyugati ország ismét a tulajdonképpeni frank dinasztia, vagyis a Karoling-vérből való uralkodók kezébe került. Meggyökerezését a király által hivatalosan viselt cím is elősegítette. Riválisaival szemben, akik okirataikban egyszerűen csak királyoknak nevezték magukat – valamint hogy erőteljes nyomatékot adjon annak a tekintélynek, amelyre Nagy Károly örököseként tartott igényt –, Együgyű Károly Lotaringia elfoglalása után fölvette a régi *rex Francorum* címet. Utódai is mind gyakrabban ezzel a titulussal ékeskedtek, jóllehet már csak a későbbi Franciaországon uralkodtak, és idővel már nem is az eredeti nemzetség ivadékai közül kerültek ki. Tegyük hozzá, hogy Németországban a „frank” szó szinte szükségképpen etnikai különállást fejezett ki: közönségesen a ripuári egyházmegyék és a Majna völgye lakóit jelölték vele – ma is használjuk a „Frankónia” elnevezést –, s egy szász ugyancsak tiltakozott volna, ha franknak nevezik. A határ túlsó oldalán viszont azt látjuk, hogy ha nem is illethették ezzel a névvel a királyság teljes népességét, a Loire és a Meuse közötti területek lakosságát nyugodtan nevezhették így, lévén hogy a frank hatás mélyen beivódott szokásaikba és intézményeikbe. Végül Nyugati Frankföld annál is inkább magának tarthatta fönn e név használatát, mert szomszédja egy már ugyancsak érzékelhető állapotot tükröző, az övétől teljesen különböző új nevet készült fölvenni.

„Károly emberei” és a keleti királyság alattvalói között éles különbség mutatkozott, mégpedig – az egyes etnikumon belül megfigyelhető nyelvjárási eltérések mellett – a határ két oldalán beszélt nyelvek különbözősége folytán. Azaz nyugaton a „román”, keleten a *thiois* frankok éltek. A középkori szokásnak megfelelően a *thiois* szóval fordítom azt a melléknevet, amelyből a mai németben használt *deutsch* szó származik, s amelyet a klerikusok klasszikus reminiszcenciákkal teletűzdelt latinjukkal az etimológiának fittyet hányva *teuton*nak fordítottak. A Karoling-idők hittérítői által emlegetett *theotisca lingua* valójában nem más, mint az egyházi latinnal szembeállított népnyelv *(thiuda),* s egyben talán a pogányok, a *gentilis*ek nyelve. S minthogy a „germán” terminus inkább a tudós, mint a népnyelvi szókészlethez tartozott, ráadásul a köztudatban sohasem vert mély gyökeret, a kifejezésmód jelölésére kreált elnevezés hamarosan az etnikai megjelölés rangjára emelkedett: „a *thiois* nyelvet beszélő nép”, olvashatjuk már az e nyelven íródott egyik legrégebbi, Jámbor Lajos idejében keletkezett költemény prológusában. Már csak egy aprócska lépést kellett meg-

tenni, hogy az elnevezést egy politikai képződményre is kiterjesszék. A szokás valószínűleg jóval azelőtt rögződött, hogy az írók polgárjoggal merték volna fölruházni ezt a hagyományos történetírási terminológiának annyira ellentmondó kifejezést. Mindenesetre a salzburgi *annales*ekben már 920-ban fölbukkan a „*Thiois*-k [vagy Teutonok] Királysága" elnevezés.[377]

Ez a kalandos jelentésváltozás talán mégis meglepetést okoz azok számára, akik hajlamosak a nyelvi tények hangsúlyozását a nemzeti tudat új keletű forrongásával magyarázni. A nyelvi érvekre való hivatkozás azonban nem napjaink politikusainak az újítása. Egy 10. századi lombardiai püspök, akit fölháborítottak a bizánciak Apuliára támasztott, történelmileg egyébként ugyancsak megalapozott igényei, ezt írta: „e vidék az Itáliai Királyság része, amit lakói nyelve is bizonyít".[378] Nemcsak arról van szó, hogy a közös kifejezési eszközök használata közelebb hozza egymáshoz az embereket, és nyilvánvalóvá teszi a meglévő – valamint az általa újonnan létrehozott – gondolkodásbeli hagyományok hasonlóságait. Az akkori pallérozatlanabb lelkek számára a nyelvek eltérése a különbözőség érzését táplálta, ami önmagában véve ellentétek forrása lehetett. Már egy 9. századi sváb szerzetes is megjegyzi, hogy a „latinok" csúfot űznek a germán szavakból, s tudjuk, hogy egymás nyelvének a kigúnyolása vezetett 920-ban az Együgyű Károly és I. Henrik kísérete között kitört véres verekedéshez, ami miatt a két király kénytelen volt véget vetni a találkozónak.[379] Ugyanakkor a nyugati királyságban furcsa, mostanáig nem eléggé megvilágított fejlődés ment végbe, melynek folytán a galloromán nyelven belül két különböző nyelvjáráscsoport alakult ki; ennek következtében a „provanszálok" vagy másképp a languedociak hosszú századokon át abban a tudatban éltek, hogy ők teljesen különálló közösséget alkotnak, noha a legcsekélyebb politikai egység sem jött létre az általuk lakott területen. Vagy vegyük azt az esetet, amikor a második keresztes hadjárat során a lotaringiai lovagok – akik császári alattvalók voltak – a franciák közelségét keresték, mert értették és beszélték a nyelvüket.[380] Nincs nagyobb képtelenség, mint amikor összetévesztjük a nyelvet a nemzetiséggel. De akkor sem követünk el kisebb tévedést, ha tagadjuk a nemzettudat kikristályosodásában játszott szerepét.

Márpedig a szövegek nem hagynak kétséget afelől, hogy – Franciaországban és Németországban – már az 1100-as év táján világosan kialakult a nemzeti hovatartozás tudata. Godefroi de Bouillon szerencsésnek tudhatta magát, hogy mindkét nyelvet beszélte: a lotaringiai főúrnak az első keresztes háború során erősen meggyűlt ugyanis a baja, amikor a francia és a *thiois* lovagok akkoriban már hagyományosnak számító ellenségeskedéseit kellett lecsillapítania.[381] A *Roland-ének* megénekelte „édes Frankföld" kitörölhetetlenül él emlékezetünkben: ennek a „Frankföldnek" még meglehetősen bizonytalanok a határvonalai, és könnyen összetéveszthető egy legendabeli Nagy Károly gigantikus birodalmával, de az ország szíve minden bizonnyal valahol a Capeting-királyság területén helyezkedett el. Azzal, hogy a Karoling-kor emléke mintegy bearanyozta

büszkeségérzetüket – a hasonítást a *France* elnevezés használata is elősegítette, melynek rögzüléséhez a legenda is hozzájárult –, a nemzeti gőg különösen erőteljes formában jelentkezett a hódítások igézetében élő embereknél. Ugyanakkor a németek arra voltak szerfölött büszkék, hogy továbbra is ők alkotják a birodalom népét. A monarchia iránti lojalitás is hozzájárult a nemzeti öntudat ébren tartásához. Sokatmondó, hogy a főúri ihletésű epikai költeményekben ezek az érzések szinte sohasem jutnak kifejezésre. Nem szabad azt képzelnünk, hogy a királyság és a nemzet fogalma valaha is teljesen egybemosódott volna. A VI. Lajos idejében élő Guibert szerzetes – aki a keresztes hadjáratról szóló elbeszélésének az emlékezetes *Gesta Dei per Francos* címet adta – buzgó hazafi volt, de nem tartozott a Capetingek legrajongóbb csodálói közé. A nemzeti érzés összetettebb tényezőkből táplálkozott. Ezek közé tartozott a nyelv, a hagyományok, a jól-rosszul megértett történelmi múlt közössége, valamint a tudatosult közös sors, amelyet ugyancsak szeszélyesen kijelölt politikai keretek kényszerítettek rájuk, de amelyek egytől egyig mélyen gyökerező és immár hosszú időre visszatekintő hasonlóságoknak feleltek meg.

Mindezt nem a patriotizmus hozta létre. A feudalizmus második korszakában viszont, amikor is az emberek szükségét érezték annak, hogy szélesebb közösségekbe tömörüljenek, s amikor maga a társadalom is világosabb tudatára ébredt önnön létének, ezek a lappangó realitások végre nyíltan mutatkozhattak meg, s egyúttal új realitásokat kelthettek életre. Egy a *Roland-ének*nél valamivel később keletkezett költemény szerzője már ekképp magasztal egy különösen nagy becsben álló lovagot: „Egyetlen francia sem ér többet nála."[382] Nemcsak államok jöttek létre abban a korban, amelynek megkíséreljük itt föltárni mélyen zajló történelmét. Ebben az időben szilárdult meg vagy jött létre mindenfelé a még sok viszontagságnak elébe tekintő haza.

HARMADIK KÖNYV

A feudalizmus mint társadalomtípus. A feudalizmus tovább élése

ELSŐ FEJEZET

A feudalizmus mint társadalmi típus

Feudális társadalom vagy feudális társadalmak: egyes vagy többes szám?

Montesquieu szerint „a hűbéri törvények” megjelenése a maga nemében egyedülálló jelenség Európában, „egy olyan esemény..., amely csak egyszer fordult elő a világon, és amely talán sohasem fog többé megismétlődni”. Voltaire, aki nyilván kevésbé volt járatos pontos jogi definíciók megfogalmazásában, de szélesebb látókörre vágyott, később megkérdőjelezte Montesquieu állítását: „A hűbériség távolról sem egyedi fejlemény, hanem ősi társadalmi forma, mely különböző kormányzatokon keresztül megvalósulván az északi félteke országainak háromnegyed részében a mai napig tovább él.”[383] Napjaink tudománya egyöntetűen Voltaire-nek ad igazat: beszélünk egyiptomi, akháj, kínai vagy japán feudalizmusról – tovább nem is folytatom a sort –, s ezek a szókapcsolatok immár megszokott kifejezések a számunkra. A nyugati világ történészei körében azonban olykor mégis diszkrét nyugtalanságot keltenek: nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy e híres-nevezetes terminus körül még saját szülőföldjén is a legkülönbözőbb definíciók láttak napvilágot. A feudális társadalom alapja a föld, állította Benjamin Guérard. Jacques Flach viszont a személyi függőség egybeforrasztotta csoportokra hivatkozott. Vajon Guérard, illetve Flach szerint feudálisnak tekinthetők-e az egzotikus földrészek társadalmai, ahogy azt napjaink egyetemes történelmi munkái minduntalan állítják? E bizonytalanságot csak azzal orvosolhatjuk, ha a kiindulóponthoz visszatérve vetjük föl újra a kérdést. Minthogy az egymástól időben és térben elkülönült megannyi társadalomra csak az európai feudalizmussal való vélt vagy tényleges hasonlóságaik folytán illesztették a „feudális” elnevezést, mindenekelőtt e tipikusnak tekintett – s egy szerteágazó hivatkozási rendszer magját alkotó – képződménynek a sajátosságait kell megragadnunk. A szóban forgó terminus értelme azonban éppen hangzatossága folytán számos esetben eltorzult, s mindenekelőtt ennek a következményeit kell felszámolnunk.

Mint tudjuk, a feudalizmusnak elkeresztelt rendszerben első névadói mindenekelőtt azokat a vonásokat érzékelték, amelyek ellentétben álltak a központosított államról kialakított képpel. Innen már csak egyetlen lépést kellett tenniük ahhoz, hogy az elnevezést minden olyan esetben alkalmazzák, amikor az emberek fölött gyakorolt hatalom fölaprózódása figyelhető meg. Ráadásul az egyszerű ténymegállapítás rendszerint értékítélettel társult. Minthogy a viszonylag

nagy területen érvényesülő államhatalmat tekintették normának, minden ettől való eltérést rendellenesnek ítéltek. Ez már önmagában is elegendő volna ahhoz, hogy mindenestül elvessük ezt a szóhasználatot, amely kénytelen-kelletlen elviselhetetlen zűrzavart von maga után. Helyenként viszont azt látjuk, hogy a szót precízebb értelemben használják. Egy alacsony rangú városi tisztviselő, a valenciennes-i vásárcsarnok főfelügyelője már 1783-ban „a nagybirtokosok feudálisában"[384] jelölte meg a mezőgazdasági árucikkek drágulásának okát. Hány meg hány tollforgató tiporta azóta a sárba „a feudális nagytőkéseket és iparbárókat"! Egyes írásokban ez a többé-kevésbé homályos történelmi reminiszcenciákkal telített szó helyenként egyszerűen csak a hatalmi viszony nyers megnyilvánulására utal, gyakran pedig a gazdasági hatalmasságoknak a közélet területén való illetéktelen, de az előbbinél kevésbé durva formákat öltő beavatkozását idézi föl. Annyi bizonyos, hogy a középkori feudalizmus egyik legjellegzetesebb vonása az akkoriban elsősorban földtulajdont jelentő gazdagságnak a hatalommal való egybemosódásában ragadható meg. Ennek oka azonban nem az adott társadalom sajátosan feudális jegyeiben keresendő elsősorban, hanem abban a tényben, hogy e társadalom élete alapvetően a földesúri birtokon nyugodott.

A feudalizmus és földesúri birtokrendszer egybemosódása sokkal régebbi időkre tekint vissza, s mindenekelőtt a „vazallus" szó használatában érhető tetten. Ez az elnevezés egy másodlagosnak mondható jelentésátalakulás során arisztokratikus színezetet öltött, ami azonban – mint láthattuk – sohasem tett szert általános érvényre, olyannyira, hogy néha a tulajdonképpeni vazallusokkal a személyi függőségi kötelék folytán eredetileg rokon státust elfoglaló szolgákat, sőt egyszerű földbérlőket is ezzel a szóval jelöltek középkorban. Ami korábban csak Gascogne-ban, Leónban vagy más, csak részben feudalizált vidékeken gyakori jelentéstorzulásként jelentkezett, az a vazallusi kötelék eredeti fogalmának elmosódásával egyre általánosabban elterjedt elnevezéssé vált. „Mindenki előtt ismeretes – írja 1786-ban Perreciot –, hogy Franciaországban az urak alattvalóinak vazallus a nevük."[385] Ezzel egyidejűleg szokásba jött, hogy a paraszti földeket sújtó terheket az etimológia dacára „feudális jogoknak" nevezzék, ami ahhoz vezetett, hogy a hűbériség fölszámolását meghirdető 1789-es forradalmárok mindenekelőtt a földbirtokrendszer fölszámolását tűzték ki célul. A történésznek azonban most is közbe kell avatkoznia. A földesúri birtok a feudális társadalom alapvető alkotóeleme volt ugyan, de már jóval korábban fönnállt, és sokkal hosszabb jövő várt rá. Ha kellőképp tiszta terminológiával akarunk dolgozni, akkor a két fogalmat világosan el kell különítenünk egymástól.

Kíséreljük meg most nagy vonalakban fölvázolni, milyen tanulságokkal szolgál számunkra a pontos értelemben vett európai feudalizmus története!

Az európai feudalizmus alapvető vonásai

Legegyszerűbb volna mindannak elsorolásával kezdenünk, ami *nem* jellemezte ezt a társadalmat. Noha a rokonságból fakadó kötelezettségek erős kényszerítő erővel jelentek meg, a feudális társadalom mégsem támaszkodott teljes egészében a nemzetségre. Pontosabban szólva a tulajdonképpeni hűbéri kötelékeket az hívta életre, hogy a vérségi kötelékek megléte nem bizonyult elegendőnek. Másrészt a közhatalom képzete továbbra is ott lebegett ugyan a köztudatban az apró hatalmi gócok fölött, ám a feudális kora az állam mélyreható meggyöngülésével esett egybe, elsősorban ami annak védelmi funkcióit illeti. Azonban nemcsak arról van szó, hogy a hűbéri társadalom mind a rokonsági alapon szerveződő, mind az államhatalom által ellenőrzött társadalmaktól különbözött. A hűbéri berendezkedés ezeket a társadalmakat követte a sorban, és magán viselte elődei bélyegét. A rá sajátságosan jellemző személyi függési viszonyok megőriztek valamit az eredeti fegyvertársi kapcsolatokból létrejött mesterséges, de sok tekintetben szinte „rokoni" szálakból, míg a számtalan apró helyi hatalmasság birtokolta parancsolási jogok jelentős része a „regálé-jogok" elorzott martalékaként jelent meg.

Vagyis az európai feudalizmus a régebbi társadalmak erőszakos fölbomlása eredményeként áll előttünk. Megjelenése érthetetlen volna a germán inváziók kiváltotta, óriási méretű összeomlás nélkül, mely két eredetileg a fejlődés teljesen különböző lépcsőfokán álló társadalmat olvasztott össze egymással, miközben mindkettő meglévő kereteit darabokra törte, s merőben kezdetleges gondolkodási és társadalmi szokások tömkelege került a felszínre. Az új berendezkedés az utolsó barbár betörések közepette öltött végleges formát. Az emberek közötti kapcsolatok megritkultak, a vérszegény pénzforgalom lehetetlenné tette fizetett hivatalnoksereg fönntartását, miközben a gondolkodásmód képtelen volt elszakadni a közvetlenül érzékelhető és a közelben található dolgok szintjétől. Amikor ezekben a körülményekben változások következtek be, a hűbériség napja is leszálló ágába érkezett.

Ezt a társadalmat nem annyira a hierarchizáltság, mint inkább az egyenlőtlenség jellemezte: elsősorban vezérekre és szolgákra, nem pedig nemesekre és rabszolgákra tagolódott. Ha a rabszolgaság szerepe nem lett volna annyira csekély, az alsóbb társadalmi osztályok szintjén semmi sem indokolta volna a tulajdonképpeni hűbéri függési formák megjelenését. Az általános zűrzavarban a kalandorok túlontúl nagy szerephez jutottak, az emberek emlékezete túlságosan rövid volt, s a társadalmi tagolódás szintjei nem különültek el egymástól kellő szabályossággal ahhoz, hogy pontos körvonalakat öltő kasztok alakulhassanak ki.

Ugyanakkor a hűbéri rendszer szegény sorú embertömegek kevésszámú hatalmassággal szembeni szoros gazdasági kiszolgáltatottságát föltételezte. A megelőző korok örökségére támaszkodva kiterjesztette és megszilárdította az

ember ember általi kizsákmányolásának azon módjait, amelyek a római időkben már uradalmi *villák*ban és a helyi vezérek uralta germán falvakban alakultak ki, miközben létrehozta a földjáradék és a parancsolási jog kibogozhatatlan szövevényét, s ezzel ténylegesen életre hívta az uradalmat. Mindez az Ég jóindulatát biztosítani hivatott főpapok és szerzetesek, elsősorban pedig a katonai oligarchia érdekeit szolgálta.

A legsommásabb összehasonlító vizsgálat is elegendő annak bizonyítására, hogy az uralkodó osztálynak az akkoriban legütőképesebb fegyvernemet alkotó – vagyis nehéz fegyverzetű lovas katonaként szolgáló – hivatásos harcosok osztályával való csaknem teljes egybeesése a feudális társadalmak legsajátosabb vonásai közé tartozik. Láthattuk, hogy azokban a társadalmakban, ahol paraszti tömegek maradtak fegyverben, a vazallusi és a földesúri struktúrák vagy egyáltalán nem léteztek, vagy csak meglehetősen csökevényes formákat öltöttek: ez volt megfigyelhető például Skandináviában, valamint az asztúriai–leóni csoporthoz tartozó királyságokban. De talán még ezeknél is sokatmondóbb kivételt alkot a Bizánci Császárság, amelynek intézményeiben jóval tudatosabb elgondolások tükröződtek. Itt a római idők nagyszabású közigazgatási hagyományait megőrző és ütőképes hadsereg fölállítását állandóan szem előtt tartó kormányzat a 7. századi arisztokráciaellenes reakciót követően az állammal szembeni katonai kötelezettségekkel terhelt birtokokat alakított ki, amelyek bizonyos tekintetben valódi hűbéreknek számítottak, ugyanakkor a nyugati gyakorlattól eltérően valójában szerény gazdaságokból álló paraszti birtokok voltak. Az uralkodók ettől fogva legfontosabb feladatuknak tekintették, hogy e „katonai javak" birtokosait, valamint általában a kisbirtokosokat megvédelmezzék a gazdagok és a hatalmasok harácsolásaitól. A 11. század végén viszont eljött az az idő, amikor a megváltozott gazdasági föltételekkel megküzdeni képtelen, ugyanakkor belső viszályoktól szaggatott Német-római Császárság már nem tudott tényleges védelmet nyújtani a szabad gazdálkodóknak, miközben az állandó adósságokkal küzdő parasztok egyre nehezebben őrizték önállóságukat. A császárság jelentős adóbevételektől esett el, s egyben ki lett szolgáltatva a hatalmasságok kényének-kedvének, mert a szükséges haderőt csak ők tudták alattvalóikból kiállítani.

A hűbéri társadalom legsajátságosabb köteléke az volt, amely az alárendeltet a közvetlen közelében élő úrhoz fűzte. Az így létrejött, lépcsőzetesen egymást követő gócokból kiinduló, számtalan irányba elágazó szálak összekötötték a legalacsonyabb státusú embereket a legnagyobb hatalmasságokkal. Maga a földtulajdon is csak azért tűnt oly becses vagyonnak, mert birtokosaik a javadalmazások révén „emberekre" tehettek szert. Földet akarunk, mondták lényegében a normann uraságok, s nem fogadták el a herceg fölkínálta ékszereket, fegyvereket és lovakat. Maguk között pedig hozzátették még: „seregnyi lovag ellátásáról gondoskodhatunk így, amire a hercegnek nem lesz többé módja".[386]

Ezután mindössze az volt hátra, hogy a szolgálatokat ellentételező olyan földesúri jogokat hozzanak létre, amelyek érvénye megfelel a szolgálatellátás

időtartamának. Az erre talált megoldással jött létre a nyugati hűbéresség egyik legeredetibb vonása. A szláv fejedelmek köré tömörült hű harcosoknak az uruk egyszerű ajándékként juttatott földeket, a frank vazallus pedig a kezdeti bizonytalan helyzet elmúltával csak hűbért kaphatott, méghozzá elvben élethosszig tartó haszonélvezettel. A nagy tekintély övezte fegyveres szolgálatot ellátó legelőkelőbb osztályokon belül a függőségi viszonyok eredetileg két élő, egyenrangú személy önszántából kötött szerződéseként jelentek meg, s a kapocs erkölcsi ereje legnagyobbrészt éppen e személyes kapcsolat szükségszerűségéből eredt. Különböző tényezők hatására azonban hamarosan árnyék vetült a kötelmek eredetileg tiszta formájára. Ezek közé tartozott az örökletesség, amely magától értetődőnek számított egy olyan társadalomban, ahol a család tovább őrizte szilárd struktúráit. De itt említendő a gazdasági körülmények kikényszerítette földbirtokba helyezés gyakorlata is, aminek következtében fokozatosan magát a földet terhelő szolgáltatások váltották föl az embert terhelő hűségkötelmeket. Végül pedig – s talán elsősorban – ilyen volt a többes hűbéreskü intézménye is. Igaz, az alattvalói lojalitás sok esetben nem veszített a szilárdságából. Viszont mint a különböző társadalmi csoportokat fölülről lefelé összetartó, a földarabolódást és a zűrzavart meggátolni hivatott társadalmi kötőanyag egyértelműen hatástalannak bizonyult.

Ezeknek a kötelékeknek óriási jelentőséget tulajdonítottak, amiben kezdettől jelen volt egy mesterséges elem is. Általánossá válásuk a hűbéri időkben egy halódó állam, a Karoling Birodalom örökségeként jelentkezett, amely a társadalom földaprózódásának egy olyan intézménnyel igyekezett gátat vetni, amely maga is a földaprózódásból jött létre. Az egymásra épülő függőségi viszonyok nem voltak eleve alkalmatlanok rá, hogy az állam megszilárdulását szolgálják, amint azt az angol–normann monarchia esetével is igazolhatjuk. Ehhez azonban arra is szükség volt, hogy a központi hatalom ne csak magának a hódításnak a tényére támaszkodhassék, hanem ezzel egy időben – mint az angliai példából láthatjuk – a megváltozott gazdasági körülményekből és erkölcsi formák kialakulásából is erőt meríthessen. A 9. században a széthúzó tényezők még túlságosan erősek voltak.

A nyugat-európai kultúrkörben több nagy fehér folt látható a hűbériség térképén, melyekben a skandináv félsziget, Frízia és Írország helyezkedik el. De talán még ennél is fontosabb annak megállapítása, hogy a feudalizálódás nem egyforma mértékben és nem egyforma ütemben ment végbe az egyes országokban, s az átalakulás sehol sem volt teljes. Egyetlen olyan országot sem találunk, amelyben a falvak lakossága teljes egészében az örökletes személyi függőség láncolataiba tagolódott volna. Az egyes régiók szerint fölöttébb eltérő mértékben ugyan, de szinte mindenütt fönnmaradtak kisebb vagy nagyobb allódiumok. Az állam fogalma sohasem törlődött ki teljesen a köztudatból, azokban az országokban pedig, ahol a leginkább szívósnak bizonyult, az emberek a szó ősi értelmében továbbra is „szabadoknak" tekintették magukat, mivel csak a nép

vezérétől és annak képviselőitől függtek. Normandiában, Anglia dánok megszállta területein és az Ibériai-félszigeten fönnmaradtak a parasztokból álló seregek. Az alárendeltségi viszonyt létrehozó esküvel szöges ellentétben álló kölcsönös eskütétel intézménye tovább élt a „békeszövetségekben", és a kommunális mozgalomban jutott diadalra. Valószínűleg minden ember által teremtett intézményrendszer arra ítéltetett, hogy sohase valósuljon meg tökéletesen. Hiszen a 20. század eleji, vitathatatlanul a kapitalizmus jegyében működő európai gazdaságban is nem egy olyan vállalkozásról tudunk, amely nem ezeknek az elveknek az alapján szerveződött.

A Loire és a Rajna között, valamint a Saône burgundiai szakaszának mindkét partja mentén erősen árnyékolt terület helyezkedik el, amelyet a 11. századi normann hódítások Anglia és Dél-Itália irányában hirtelen kitágítanak. E központi magot fokozatosan halványuló sávok veszik körül, míg végül Szászországban, de elsősorban Leónban és Kasztíliában a vonalak már nagyon messzire kerülnek egymástól: nagyjából így néz ki a hűbériség fehér foltokkal övezett térképe, amelyet az imént kezdtünk el képzeletben papírra vetni. A legsűrűbb vonalakkal átszőtt zónában nem nehéz fölismernünk azokat a területeket, ahol a Karoling-kori törvényi szabályozás a legmélyrehatóbban érvényesült, s ahol a romanizált és a germán etnikumok előrehaladottabb keveredése folytán szinte teljesen szétestek a két népcsoport életét korábban megszabó társadalmi keretek, miközben fejlődésnek indulhattak a földesúri birtok és a személyi függési rendszer fölöttébb régi időkből származó csírái.

Mit látunk az összehasonlító történelemtudomány tükrében?

Az európai feudalizmus alapvető vonásai ekképp jelennek meg előttünk: a parasztok szoros alávetettségben élnek; az általában megvalósíthatatlan fizetség helyett széles körben elterjed a szolgálatért adott hűbérbirtok; a társadalomban a hivatásos harcosok osztályának jut a vezető szerep; az embereket engedelmességi és védelmi kötelékek fűzik egymáshoz, melyek a harcosok osztályán belül a vazallusság különösképp tiszta formáját öltik; a hatalom darabokra töredezett, ami állandó zűrzavar forrása; ugyanakkor a rokonsággal és az állammal tovább él az emberek csoportosításának két formája, melyek közül az utóbbi új erőre kap a feudalizmus második korszakában. Mint minden olyan jelenség, melyet az örök változás tudománya, a történelem tár elénk, a fentiekben jellemzett társadalmi szerkezet is magán viseli az adott korszak és az adott közeg sajátos lenyomatát. Azonban ahogy a női, illetve férfiágon szerveződő nemzetségek vagy egyes gazdasági vállalkozási formák nagyjából azonos módon jelentkeznek a legkülönbözőbb civilizációkban, önmagában az sem elképzelhetetlen, hogy a miénktől eltérő kultúrák is átestek az előbbiekben leírt társadalomfejlődési stádiumhoz megközelítően hasonló állomáson. Ha valóban ez a helyzet, akkor tör-

ténelmük ezen szakaszára ténylegesen alkalmazható a „hűbériség" elnevezés. Ezt a hatalmas összehasonlító munkát azonban nyilvánvalóan nem végezheti el egyetlen ember. Most tehát be kell érnem egyetlen példával, amely legalább némi fogalmat adhat azokról az eredményekről, amelyekhez egy biztosabb kézzel irányított kutatómunka vezethetne. A feladat elvégzését megkönnyítik majd a rendelkezésre álló kitűnő tanulmányok, amelyeket az összehasonlító módszer józan és szakavatott alkalmazása fémjelez.

Japán korai történelmét szemlélve egy apai ági vérrokonságon alapuló – vagy ilyennek tekintett – csoportokból álló társadalom képe tárul elénk. Később, a 7. században kínai hatásra létrejön egy államalakulat, amely a mi Karoling Birodalmunkhoz hasonlóan egyféle erkölcsi patronátust igyekszik alattvalói fölött érvényesíteni. Végül – nagyjából a 9. századdal – kezdődik az a kor, amelyet hűbérinek szoktak nevezni, s amelynek az eljövetele a már ismert sémának megfelelően egybeesik a gazdasági forgalom ütemének lassulásával. Európához hasonlóan tehát a „hűbériséget" Japánban is két erősen különböző társadalmi struktúra kialakulása előzte meg, melyek akárcsak kontinensünkön, itt is mélyen rányomták bélyegüket az új berendezkedésre. A monarchia, mint láttuk, Japánban élesebben vált el a tulajdonképpeni hűbéri fölépítménytől – a hűbéreskük láncolata itt ugyanis nem ért el a császárig –, s elméletileg minden hatalom jogszerű forrásának nyilvánította magát, miközben a parancsolási jogkörök ősrégi megszokottságokból táplálkozó fölaprózódása hivatalosan itt is az államhatalom megnyirbálásaként jelent meg.

A parasztság fölött a hivatásos harcosok osztálya helyezkedett el. Ebben a közegben alakultak ki a fegyveres kísérőt vezéréhez fűző kötelék mintájára a személyi függőségi viszonyok, melyek az európai *commendatió*nál a jelek szerint kezdettől fogva sokkal hangsúlyozottabb osztályjelleget öltöttek. A függőségi viszonyok itt is hierarchiába szerveződtek, ám az európaitól eltérően a japán vazallusság sokkal inkább behódolási aktusként, mint szerződésként jelent meg. Ugyanakkor jóval szabályosabb formákat öltött, mivel kizárta a többes hűbéreskü lehetőségét. A harcosok eltartását a köztük kiosztott birtokok biztosították, melyek számos rokon vonást mutatnak az európai hűbérekkel. Olykor a mi „visszakapott" hűbéreinkhez hasonlóan tisztán fiktív birtokátengedésekre is sor került, amikor is olyan földek váltak hűbérekké, amelyek eredetileg a „megajándékozott" családi örökségéhez tartoztak. Ezek a harcosok természetesen egyre kevésbé voltak hajlandók földet művelni. Néhány kivétel azonban előfordult, lévén hogy Japánban is mindvégig megfigyelhető a paraszti „vavasszorság" torz formáinak megléte. A vazallusok tehát elsősorban a saját parasztjaiktól behajtott járadékokból éltek. Számuk azonban túlontúl nagy volt ahhoz (adataink szerint sokkal több akadt belőlük, mint Európában), hogy valódi, az alattvalók szigorú kézben tartását lehetővé tévő uradalmakat alakíthassanak ki maguknak. Tulajdonképpen csak a főuraknak és egyes templomoknak voltak valódi uradalmaik. Ezek a birtokok egymástól elkülönült részekből álltak, s ismeretlen volt a

földesúr saját kezelésében levő birtokrész fogalma. Ennélfogva inkább az angolszász kori Anglia embrionális állapotú uradalmaira, mint a ténylegesen uradalmasított nyugat-európai régiókban létrejött képződményekre emlékeztettek. Japánban legnagyobbrészt öntözéses rizstermesztésből állt a gazdálkodás, vagyis a termelés technikai föltételei erősen eltértek az európaiaktól, melynek következtében a paraszti függőség is a miénktől eltérő sajátságos formákat öltött.

Ez az áttekintés kétségkívül sommásra sikerült ugyan – ráadásul a két társadalmi berendezkedés közötti különbségeket sem árnyaltuk kellőképp –, azonban ennek ellenére meglehetősen szilárd alapokon álló konklúziót fogalmazhatunk meg. A hűbériség távolról sem „olyan esemény... amely csak egyszer fordult elő a világon". Elkerülhetetlen és mélyreható eltérésekkel ugyan, de Európához hasonlóan a japán történelemben is megfigyelhető ez a fejlődési állomás. Vajon más társadalmak is haladtak ezen az úton? És ha igen, mi volt az oka? Talán azonos okokat kell keresnünk? Minderre a jövőben elvégzendő munkálatok adják meg a feleletet. Nagy örömömre szolgálna, ha a könyvemben fölvetett kérdések olyan széles körű vizsgálódást hívnának életre, amelynek eredményei messze meghaladnák az általam elérteket.

MÁSODIK FEJEZET

Az európai feudalizmus tovább élése

Ami tovább él, s ami újraéled

Az európai társadalmak a 13. század derekát követően végleg eltávolodtak a feudális berendezkedéstől. Ám az a társadalmi rendszer, amely emlékezettel megáldott embercsoportok folyamatos fejlődésének egy mozzanatát alkotja, nem enyészhet el mindenestül egyik napról a másikra. A feudalizmus különböző formákban élt tovább.

Mély nyomokat hagyott a földbirtokrendszeren, amely előtt még hosszú évszázadok álltak, noha számos, itt nem részletezendő átalakuláson ment keresztül. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy immár nem illeszkedett a hozzá mindeddig szorosan kapcsolódó hatalmi intézmények rendszerébe, s ezért az elnyomott néprétegek szemében elkerülhetetlenül egyre értelmetlenebbnek, következésképp egyre gyűlöletesebbnek tűnt. A földesúri birtokon belüli függőségi formák közül a szolgaság intézménye volt a legtisztábban feudális jellegű; jelentős mértékben átalakult ugyan, és egyre inkább a földre, mintsem a személyre nehezedő kötöttségként jelentkezett, ám csak az 1789-es forradalom előestéjén törölték el. Ki emlékezett már ekkoriban arra, hogy a „holt kéz" sújtotta parasztok között bizonnyal akadtak olyanok is, akiknek az ősei önszántukból keresték valamely hatalmasság oltalmát? És még ha tudatában lettek is volna ennek az utódok, ettől vajon könnyebben tűrték volna anakronisztikus státusukat?

Anglia kivételével, ahol a 17. század első forradalma minden különbséget eltörölt a lovagi hűbérek és az egyéb birtokok között, a földekre nehezedő vazallusi és a hűbéresi kötelezettségek mindenütt másutt fönnmaradtak: így Franciaországban egészen a földesúri rendszer eltörléséig, Poroszországban pedig valamivel rövidebb ideig, azaz a hűbérek 18. századi általános „allodizálásáig". A függőségi hierarchia fölött immár egyedül az állam hatalma érvényesült, amely csak jóval később volt hajlandó lemondani erről az elvben csak általa alkalmazható hadseregállítási eszközről. Néhány alkalommal még XIV. Lajos is elrendelte a „nemesi fölkelést". Az ilyesmi azonban már csak kétségbeesett lépés volt a katonahiányban szenvedő kormányzatok részéről, sőt az ilyenkor behajtható különféle bírságok és adók miatt olykor egyenesen a gyors kincstári bevételek érdekében volt szükség rá. A hűbéreket illetően elmondhatjuk, hogy a középkort követően gyakorlatilag csak az őket sújtó pénzbeni terhek és az áthagyományozásukat szabályozó előírások maradtak továbbra is érvényben. Mint-

hogy ekkorra eltűntek az utolsó, telekre nem ültetett vazallusok is, a hűbéreskü minden esetben földingatlan birtokbavételéhez kapcsolódott. Maga a ceremónia ugyan „hívságosnak" tűnt az új idők racionalizmusán nevelkedett jogászok szemében,[387] de a formaságokra magától értetődően nagy gondot fordító nemesi osztály továbbra is ragaszkodott az eskü szertartásához. A helyenként beszedhető illetékek mellett a hajdanán mélységes emberi tartalmat hordozó aktus most már csak arra szolgált, hogy megállapítsák az adott birtokok fölötti hűbérúri fennhatóságnak a helyi szokásjog szerinti anyagi haszonnal járó tényét. A hűbéri viszonyok körül támadt, túlnyomórészt jogszolgáltatást igénylő peres ügyek állandóan foglalkoztatták a jogászokat, s ennek köszönhetően impozáns értekezésekben bővelkedő, terjedelmes szakirodalom látott napvilágot a teoretikusok és a jogalkalmazók tollából. Azonban maga az építmény már meglehetősen elkorhadt, és a kedvezményezettek végeredményben csak csekélyke haszonra számíthattak, amit mi sem mutat jobban, mint hogy Franciaországban minden komolyabb nehézség nélkül dönthették romba. A földesúri rendszer fölszámolása azonban csak heves ellenállás mellett mehetett végbe, ráadásul a vagyonok eloszlása is jelentős mértékben fölborult. Ugyanakkor a hűbér és a vazallusság eltűnése egy hosszas haláltusa elkerülhetetlen – és szinte észrevehetetlen – végét jelentette.

A továbbra is zavaros állapotokban élő társadalomban most is jelen voltak azok a szükségletek, amelyek a fegyvertársi, majd a vazallusi szövetségeket hajdanán életre hívták. A 14–15. században alapított nagyszámú lovagrend létrejöttében különféle tényezők játszottak szerepet, melyek közül az egyik legdöntőbb kétségkívül az volt, hogy a fejedelmek rendkívüli kényszerítő kapoccsal igyekeztek magukhoz láncolni főrangú alattvalóik egy-egy csoportját. A Szent Mihály-rendi lovagok a XI. Lajos adományozta alapszabályuknak megfelelően megfogadták, hogy „jó és igaz" szeretettel viseltetnek királyuk iránt, s odaadóan szolgálják igazságos háborúiban. Ez a kísérlet azonban éppoly hiábavalónak bizonyult, mint egykor a Karolingoké: a híres-nevezetes nyaklánccal kitüntetett személyek sorában az a Saint-Pol *connétable** foglalta el a harmadik helyet, aki később oly hitvány módon árulta el urát.

A végéhez közeledő középkor zűrzavaros állapotai közepette több eredménnyel – és több veszéllyel – járt az a próbálkozás, amellyel újjáélesztették a magánkatonákból álló csapatokat. Ezek a harcosok erősen emlékeztettek azokra a „csatlós" vazallusokra, akiknek a Meroving-kori szerzők nem győzték sorolni a fosztogatásait. Függőségük jeleként gyakran haduruk színeivel vagy címerével ékesített öltözetet viseltek. Flandriában Merész Fülöp megtiltotta ilyen alakulatok szervezését.[388] Angliában viszont az utolsó Plantagenêtek, majd a Lancaster- és a York-házból való királyok alatt különösen elterjedt ez a szokás,

* 1191 és 1626 között a királyi hadsereg főparancsnoka a *connétable* címet viselte. – *A ford.*

olyannyira, hogy a legfőbb bárók körül kialakult seregek tagjait egyszerűen csak „libériás katonáknak" nevezték. Az egykori „birtokba nem helyezett" vazallusokhoz hasonlóan ezek a katonák sem kizárólag alacsony sorból jött kalandorok voltak. Legnagyobb részük minden bizonnyal a „gentry" köréből került ki. Ha valamelyiküknek peres ügye támadt, lordja kezeskedett érte a bíróság előtt. A „kezeskedésnek", azaz a bírósággal szembeni védelemnek ez a törvénytelen, de a parlamentek ismétlődő tiltásai fényében ugyancsak meggyökerezett gyakorlata szinte minden egyes vonásában az ősi *mithium*ra emlékeztetett, amellyel a frank Gallia hatalmasságai oltalmazták híveiket. De az uralkodók számára is előnyös volt a személyi függőség új formájának a megjelenése: II. Richárd például azon igyekezett, hogy a királyság teljes területét a *vassus dominicus*ok mintájára szervezett saját híveivel árassza el, akiket az uniformisukat ékesítő „fehér szívről" lehetett fölismerni.[389]

Még az első Bourbonok Franciaországában is azt látjuk, hogy a fölemelkedni igyekvő és a valamelyik főúri háznál szolgálatot vállaló nemesember az első vazallusokéhoz erősen hasonló státust foglal el. Az ilyen emberről a régi hűbéri nyelvezetre emlékeztető kifejezéssel azt mondták, hogy az illető „a Herceg Úrhoz" vagy „a Bíboros Úrhoz tartozik". Esküttételi ceremóniák nem zajlottak ugyan, de gyakran írásba foglalt ígéret helyettesítette őket. A középkor végével a „barátsági fogadalom" váltotta föl a tartalmától megfosztott hűbéresküt. Nézzük például azt az iratot, amellyel egy Deslandes nevű kapitány 1658. június 2-án Fouquet szolgálatába lépett: „Hitemre fogadom Nagyméltóságú Főügyész Úr előtt, hogy [...] rajta kívül sohasem szolgálok más urat, személyéhez a leghívebb odaadással ragaszkodom. Ígérem, hogy a szolgálatára állok kivétel nélkül mindenki ellenében; csak tőle és senki mástól nem fogadok el parancsot, s nem érintkezem olyan emberekkel, akiktől eltilt [...]. Fogadom, hogy életem áldozom érte bárki ellenében, ha így látja jónak, s a világon senki fia nem számíthat kivételnek. [...]"[390] Akárha a jellegzetes *commendatio*-formulák visszhangját hallanánk tisztán az évszázadokon át: „Barátaid nékem is barátaim, elleneid nékem is elleneim lesznek." S még a király érdekében sem tesznek semmiféle megkötést!

Egyszóval a tulajdonképpeni vazallusságból csak kiüresedett ceremoniális gesztusok egyvelege és mindörökre megmerevedett jogi intézmények maradtak fönn, ám éltető szelleme mindegyre újjászületett hamvaiból. S bizonyára nem jelentene különösebb gondot, ha hasonló fölfogások és szükségletek megnyilvánulásait kellene föderítenünk más, időben hozzánk közelebb eső társadalmakban. Ezek azonban már csak elszórtan fölbukkanó, kizárólag bizonyos társadalmi közegekre jellemző jelenségeknek számítanának, amelyekkel szemben mellesleg azonnal föllép az állam, mihelyt saját szempontjából veszélyesnek ítéli őket, s amelyek végső soron képtelenek olyan szilárdan összefüggő rendszerré egyesülni, amely a társadalom teljes architektúrájának sajátos színezetet kölcsönözne.

A katonai hivatás és a szerződések

A feudális kor a nemességgé kristályosodott lovagságot örökítette az őt követő társadalmakra. Ebből a múltból merítette az uralkodó osztály a katonai hivatással járó büszkeséget, amit a kardviselés joga jelképezett. Különösen ott jelentkezett erőteljesen, ahol – mint Franciaországban – értékes adókedvezményekre szolgáltatott jogcímet. A nemesembernek nem kell adót fizetnie, fejtegeti 1380 táján két Varennes-en-Argonne-i „pajzshordó" kisnemes, mivel „a nemesség s a nemesek arra kényszerülnek, hogy testüket s fejüket veszélynek tegyék ki a hadban".[391] A hivatalnokarisztokráciával ellentétben az ősi eredetű nemesség makacsul „a kard nemességének" titulálta magát az ancien régime idején. Még a mai társadalmakban is, ahol már távolról sem csak egy osztály vagy egy foglalkozási réteg tagjai esnek el a harcmezőn a hazáért, a hivatásos katona szerepéhez továbbra is valami erkölcsi felsőbbségféle tapad makacsul (az ilyen elfogultság egyébként teljes idegen egy sor más – így a kínai – kultúrától), amiben a parasztok és a lovagok között a hűbéri korszak elején bekövetkezett elkülönülés emléke él tovább.

A vazallusi hűbéresküvel valódi, mégpedig kétoldalú szerződés lépett életbe. A hűbérúr elveszítette a jogait, ha nem teljesítette kötelességeit. Ez a fölfogás azután elkerülhetetlenül átplántálódott a politikai szférába – hiszen a király legfőbb alattvalói egyben hűbéresei is voltak –, ahol hatása később óriási erővel jelentkezett: itt ugyanis más, meglehetősen régi eredetű képzetekkel bővült, melyek szerint a nép vezérét misztikus felelősség terheli alattvalói jólétéért, míg népe balsorsáért bűnhődnie kell. Mindehhez hozzájárult, hogy ezek az ősi képzetek egy olyan gondolatfolyamba torkolltak, amelyet az egyház – pontosabban a spirituális és szentséges királyság mítosza elleni gregorián tiltakozás – táplált. Ennek az alapvetően egyházi tábornak az írói fejtették ki elsőként – mégpedig hosszú ideig utolérhetetlen érzékletességgel – annak a szerződésnek a gondolatát, amely egy elzászi szerzetes 1080 táján keletkezett hasonlata szerint úgy fűzi az uralkodót népéhez, „mint disznópásztort munkát adó gazdájához". E szavaknak az értelme még világosabban jelenik meg előttünk, ha a monarchia egyik mérsékeltnek számító hívének méltatlankodó fölkiáltásával állítjuk szembe őket: „az Úr fölkentjét mégsem lehet ugyanúgy leváltani, mint valamely falunagyot!" Az egyházi teoretikusok nem mulasztották el, hogy a rossz uralkodó jogos trónfosztását igazolandó többek között arra is hivatkozzanak, hogy a rossz hűbérúr elhagyása a vazallus egyetemesen elismert jogai között szerepel.[392]

E gondolatnak azután a mentalitásukat formáló intézmények hatására a vazallusi körök szereztek érvényt a gyakorlatban. Ebből a szempontból az első pillantásra kaotikusnak tűnő számtalan lázadásban egy termékeny elv érhető tetten: „Az ember szembeszállhat királyával és bírájával, midőn emez a törvény ellenében cselekszik, s ilyenkor segítheti is az ellene küzdőket [...]. Ez esetben nem szegi meg a hűség kötelességét." Erre az álláspontra helyezkedik a *Szász*

tükör szerzője.[393] A nevezetes „ellenállási jog" csírájában már a 843-as strasbourgi eskü, valamint a Kopasz Károly és a főurak között kötött 856-os paktum szövegében is benne rejlik, hogy azután a 13–14. században a nyugati világ megannyi szögletében keletkezett tengernyi textusban találjon visszhangra, amelyek többnyire hol a nemesi reakció, hol a városi polgárok egoizmusa következtében láttak napvilágot, ám mégis jelentős hatással voltak az eljövendő századokra. Ilyen volt az 1215-ben kelt angol *Magna Charta*, az 1222-es magyar Aranybulla, a Jeruzsálemi Királyságban összeállított jogszokáskönyv, a brandenburgi nemesség kiváltságlevele, az 1287-es aragóniai uniós okmány, a Cortenbergben kelt brabanti charta, az 1341-es Dauphinéi Statútum vagy a languedoci *communák* 1356-os deklarációja. Az angol parlament, a francia „rendek", a németországi *Stände* és a spanyol *Cortes* fölöttébb arisztokratikus formáiban megjelenő képviseleti rendszere törvényszerűen a feudális stádiumból éppen kilábaló és annak nyomait még magukon viselő államokban született meg elsőnek. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy Japánban nem következett be hasonló átalakulás egy olyan rendszerben, amely számtalan vonásában osztozott ugyan az európai hűbériséggel, de ahol a vazallusi függés sokkal egyoldalúbb volt, s ahol az isteni hatalmú császár a hűbéri fölépítményen kívül helyezkedett el. A kontinensünkön kialakult feudalizmus eredeti vonása szerződéses jellegében rejlik, ami lehetővé tette a hatalom megfékezését. Ez a kisemberekkel egyébként oly keményen bánó rendszer valami olyasmit is hagyományozott napjaink társadalmára, amiből a későbbiekben is szeretnénk erőt meríteni.

Jegyzetek

1. *Histoire de l'ancien gouvernement de la France avec XIV Lettres Historiques sur les Parlemens ou États-Généraux* (Franciaország régi kormányzásának története a Parlamentekről vagy Rendi Gyűlésekről szóló XIV történelmi levélben elbeszélve). Hága, 1727. A negyedik levélben, mely *A hűbéri kormányzatnak és a hűbérbirtokok létesítésének részletes leírása* címet viseli (I. köt. 286. o.), a következő mondatot találjuk a 300. oldalon: „Bő kivonatát adtam eme rendeletnek, mivel hitem szerint pontos képét nyújtja a hajdani hűbériségnek."
2. Azok közül a franciák közül, akiknek a gomblyukában ma vörös szalag vagy szalagrózsa virít, vajon hányan tudják, hogy az eredeti 1802. május 19-i alapszabály rendjük egyik legfontosabb kötelességeként „minden, a hűbéri rend visszaállítására törő vállalkozás elleni harc"-ot jelölte meg?
3. *Phaidón,* 109 b. Kerényi Grácia fordítása.
4. *Auctores antiquissimi (Mon. Germ.).* XI. köt. 362. o.; Widukind, I. 19.
5. Minden történelmi munka, amennyiben viszonylag széles olvasóközönséghez szól, egy fölöttébb kényes gyakorlati kérdést vet föl szerzője számára: mi történjen a hivatkozásokkal? A méltányosság azt követelte volna, hogy a jegyzetekben számtalan olyan tudományos munka címe szerepeljen, melyek nélkül könyvem nem láthatott volna napvilágot. Vállalva azonban a hálátlanság kellemetlen vádját, úgy gondoltam, hogy az olvasónak a szakirodalmon belüli kalauzolását a kötet végén közölt bibliográfiára bízom. Ugyanakkor kötelességemnek tartottam, hogy mindig úgy idézzek valamilyen dokumentumot, hogy a kevés tapasztalattal rendelkező érdeklődő is könnyen meglelje a szóban forgó passzust, és ellenőrizhesse annak értelmezését. Az utalás akkor hiányozhat, ha a tárgyalás során bemutatott adatok, valamint a forrásul szolgáló kiadványban található alapos tartalomjegyzékek és táblázatok segítségével minden nehézség nélkül megtalálható az adott dokumentum. Minden ellenkező esetben jegyzet szolgál irányjelzőként. Elvégre a bíróságon is fontosabb a tanúk polgári és családi állapota, mint az ügyvédeké.
6. Ennek az elnevezésnek az emlékét őrzi ma is La Garde-Freinet falu neve. A szaracénok erődítménye azonban a tengerpart közelében volt, nem pedig La Garde-ban, amely a szárazföld felőli részre esik. (*La garde* franciául őrsöt, őrséget jelent. – *A ford.*)
7. A magyarokat jelölő francia „hongrois" szó is föltehetően török eredetű. Elképzelhető, hogy ugyanez a helyzet a „magyar" szóval is, amely a jelek szerint eredetileg csak az egyik törzs elnevezése volt.
8. Lantbertus: Vita Heriberti. I. bek. In *SS.* IV. köt. 741. o.
9. Flodoard: *Annales,* 937.
10. Bölcs Leó: *Tactica.* XVIII. 62.

11. K. Schünemann: *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteurope.* Breslau, é. n., 18–19. o.
12. A Magyarország királysággá válásához vezető, meglehetősen homályos eseményekről lásd P. E. Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio.* I. köt. 1929, 153. skk. o.
13. A „feudalizmuson kívüli" Európa etnikai megoszlásának története nem tartozik közvetlenül vizsgálódásunk tárgyához. Annyit azonban itt meg kell jegyeznünk, hogy a magyarok a dunai síkságon való letelepedésükkel kettévágták a szláv tömböt.
14. A skandináv *götar*ok és a germán inváziók során oly jelentős szerepet játszó gótok közötti kapcsolat fölöttébb kényes kérdésében távolról sem jött létre egységes álláspont a korszak szakértői között.
15. Az angolszász forrásokban néha szereplő „normannok" – akárcsak magukban a skandináv dokumentumokban – valójában norvégok, akiket így különböztetnek meg a *stricto sensu* vett dánoktól.
16. Asser: *Life of King Alfred.* 1904, W. H. Stevenson kiadásában, 66. bek.
17. Shetelig: *Les origines des invasions des Normands.* Bergens Museums Arbog, Historisk-antikvarisk rekke. No. 1. 10. o.
18. *Landnamabók,* 303., 334., 344., 379. bek.
19. A szó etimológiáját illetően két jelentősebb hipotézis látott napvilágot: egyes tudósok szerint a skandináv *vik* („öböl") szóból, mások szerint a germán köznyelv *wik* („burgus" vagy „piac") főnevéből származik. (Vö. az alnémet *Weichbild*et [városi jog], illetve számos helynevet [pl. az angliai Norwich vagy a németországi Braunschweig].) Az első esetben a vikingek a búvóhelyükül szolgáló öblökről kapták volna a nevüket, a másodikban pedig azokról a burgusokról, amelyeket hol békés kereskedőkként, hol fosztogatókként látogattak. Minden kétséget kizáróan döntő érvet eddig még egyik hipotézis mellett sem fogalmaztak meg.
20. R. Poupardin: *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert.* 1905 (lásd a *Bevezetés*t is); valamint G. Tessier: *Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1932, 203. o.
21. *King Alfred's Old English Version of Boethius.* W. J. Sedgefield kiadása, XV.
22. Montelius: „Sverige och Vikingafäderna västernt" („Svédország és a nyugati viking expedíciók"). In *Antikvarisk Tidskrift.* XXI. köt. 2, 14. o. (több más példával is).
23. A költeményre vonatkozó hatalmas szakirodalomról a Klaeber-féle kiadásban (1928) találhatunk megfelelő eligazítást. Keletkezésének dátuma vitatott, lévén hogy a meghatározó nyelvi jegyek értelmezése rendkívüli nehézségekbe ütközik. Az általam képviselt nézet a jelek szerint nem mond ellen a történelmi valószínűségnek lásd Schücking: „Wann entstand der Beowulf?". In *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache.* XLII. köt. 1917. Újabban Ritchie Girvan (*Beowulf and the Seventh Century.* 1935) megpróbálta a mű keletkezését korábbra – 700 tájára – datálni, adós maradt azonban a témán erősen érezhető skandináv hatás magyarázatával.
24. Petit-Dutaillis *La monarchie féodale* című munkájában (63. o.) valószínűnek tartja, hogy a két hadvezér előre megegyezett, és osztozkodási szerződést is kötöttek volna. A föltevés kétségkívül leleményes, de semmiféle bizonyíték nem támasztja alá.
25. Rollo a jelek szerint Maine-t is megkapta, ám a király később visszavette ezt a tartományt.
26. Később Franciaország legkülönbözőbb földrajzi pontjain élő földesúri családok állították magukról, hogy őseik normann vezérek voltak. Ilyenek voltak például Vignory és Ferté-sur-Aube urai (lásd Chaume: *Les origines du duché de Bourgogne.* I. köt. 400. o. 4. jegyzet). Egy tudós kutató, Moranvillé így magyarázta a Roucy-ház eredetét is (*Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1922). A döntő bizonyítékok azonban még váratnak magukra.

27. FLODOARD: *Annales*, 924 (Rögnvald kapcsán).
28. GUILLAUME DE JUMIÈGES: *Gesta*. Marx kiadása, V. 12, 86. o.
29. MABILLON: *AA. SS. ord. S. Bened.* Saec. II. 1733-as kiadás. II. köt. 214. o. – *Landnamabók*. III. 14, 3.
30. *Saga d'Olaf le Saint*. LX. bek. Lásd SAUTREAU fordítását. 1930, 56. o.
31. NORDENSTRENG: *Die Züge der Wikinger*. Lásd L. MEYN fordítását. Lipcse, 1925, 19. o.
32. *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*. Guétard kiadása, no. LXXVII.
33. Bibl. Nat., Baluze 76, 99. lap (900. szeptember 14.).
34. *Ann. Bertiniani*, 859 (a F. LOT javasolta korrekcióval, *Bibl. Éc. Chartes*. 1908, 32. o. 2. jegyzet). – REGINO DE PRÜM, 882.; DUDON DE SAINT-QUENTIN. II. 22.
35. *King Alfred's West Saxon Version of Gregory's Pastoral Care*. Sweet kiadása (*E. E. S.*, 45), 4. o.
36. Vö. VERCAUTEREN: *Étude sur les cités de la Belgique seconde*. Brüsszel, 1934, 371. o. 1. jegyzet; Tournai-t illetően vö. *V. S. Amandi*. III. 2. (*Poetæ ævi carol*. III. köt. 589. o.).
37. *Memorie e documenti per servir all'istoria del ducato di Lucca*. V. köt. 2. No. 855.
38. Aethelwulf király testamentuma. In *Asser's Life of King Alfred*. W. H. Stevenson kiadása, 16. bek.
39. R. POUPARDIN: *Le royaume de Provence sous les Carolingiens*. 1901 (Bibl. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 131.). – L. DELISLE: *Instructions adressées par le Comité des travaux historiques... Littérature latine*. 1890, 17. o. – MURATORI: *Antiquitates*. 1738, I. köt. 22. oszl.
40. *Capitularia*. II. köt. No. 273. 31. bek. – F. LOT. In *Bibl. Éc. Chartes*. 1915, 486. o. – CHAUME: *Les origines du duché de Bourgogne*. II. köt. 2, 468–469. o.
41. JOLLIFFE: *The Constitutional History of Medieval England*. London, 1937, 102. o.
42. *Saga d'Olaf le Saint*. XX. bek. (SAUTREAU fordításában, 24. o.).
43. ADÉMAR DE CHABANNES: *Chronique*. Chavanon kiadása, III. 44. bek. – SHETELIG: *Vikingeminner i Vest Europa* (A vikingek hagyta nyugat-európai régészeti leletanyag). Oslo, 1933 (Instituttet for sammenlignende kulturforksning, A, XVI.), 242. o. (a clontarfi csatában részt vevő normann csapatokról).
44. Uo. III. 27. bek.
45. Lásd F. LOT: *Études critiques sur l'abbaye de Saint-Wandrille*. 1913 (Bibl. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 204. füzet), XIII. o. skk., valamint L. o. 2. jegyzet.
46. Edgár törvényei, IV. 2, 1.
47. A *dreng* szót illetően lásd STEENSTRUP: „Normandiets Historie under de syv förste Hertuger 911–1066" (francia nyelvű összefoglalóval). In *Mémoires de l'Académie royale des sciences et des lettres du Danemark*. 7. sorozat. Sect. des Lettres. V. köt. No. 1. 1925, 268. o. A béketeremtő törvényekről lásd YVER: *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand* (Extrait des travaux de la semaine d'histoire du droit normand). Caen, 1928. Még mindig haszonnal forgatható K. AMIRA cikke (STEENSTRUP *Normannerné*jének I. kötete kapcsán): „Die Anfänge des normannischen Rechts". In *Hist. Zeitschrift*. XXXIX. köt. 1878.
48. JOLLIFFE véleményem szerint téved, amikor az angol kutatók körében általánosan elfogadott nézettel szemben az „ekeföld" északkelet-angliai elterjedését nem hozza összefüggésbe a skandináv inváziók okozta átrendeződésekkel. Lásd elsősorban „The Era of the Folk". In *Oxford Essays in Medieval History presented to H. E. Salter*. 1934.
49. Lásd ALLEN MAWER: „The Redemption of the Five Boroughs". In *Eng. Hist. Rev*. XXXVIII. köt. 1923.
50. MONTELIUS: *Sverige och Vikingafäderna västernt* (Svédország és a nyugati viking expedíciók), 20. o.

51. E.-H. DUPRAT: „À propos de l'itinéraire maritime: I. Cithariste, La Ciotat". In *Mém. de l'Institut Historique de Provence.* IX. köt. 1932.
52. *Ep.* 16 (*Monum. Germ., E. E.* IV. köt.), 42. o.
53. Az angol tengerhajózás lassú fejlődéséről vö. F. LIEBERMANN: „Matrosenstellung aus Landgütern der Kirche London um 1000". In *Archiv für das Studium der neueren Sprachen.* CIV. köt. 1900. A kentiek vívta 851-es tengeri csata csak elszigetelt esemény; a galliai kikötők közelsége folytán a szóban forgó partszakaszon a tengerészeti tevékenység viszonylag élénkebb volt, mint másutt.
54. *Prolégomènes.* Ford. SLANE. I. köt. 291. o. A mongolokat illetően lásd GRENARD kitűnő megfigyeléseit. In *Annales d'hist. économ.* 1931, 564. o. Innen vettem át néhány kifejezést.
55. *Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert.* Poupardin kiadása, 62. o.
56. Lásd például L. LÉVY-BRUHL: *La mentalité primitive,* 377. o.
57. *Analecta Bollandiana.* 1883, 71. o.
58. MIGNE: *P. L.* CXXXI. köt. 966. oszl.
59. *Analecta Bollandiana.* 1883, 78. o.
60. NITHARD: *Histoire des fils de Louis le Pieux.* Lauer kiadása, II. 8. bek.
61. LOUP DE FERRIÈRES: *Correspondance.* Levillain kiadása, I. köt. No. 41.
62. *Capitularia.* II. köt. No. 281. 25. bek.
63. Vö. E. FARAL. In *Revue critique.* 1933, 454. o.
64. *Ep.* No. 69. In MIGNE: *P. L.* CXLI. köt. 235. oszl.
65. ASSER: *Life of King Alfred.* Stevenson kiadása, 104. bek. L. REVERCHON szerint (*Petite histoire de l'horlogerie,* 55. o.) hasonló módszert alkalmaztak még V. Károly francia király udvarában is.
66. GISLEBERT DE MONS. Pertz kiadása, 188–189. o. (1188).
67. P. VIOLLET: *Les Établissements de Saint Louis.* 1881–1886 (Soc. de l'Hist. de France). III. köt. 165. o. 8. jegyzet.
68. *Pastoral Care.* Sweet kiadása, 6. o.
69. GUNZO NOVARIENSIS. In MIGNE: *P. L.* CXXXVI. köt. 1286. oszl.
70. ADÉMAR DE CHABANNES: *Chronique.* Chavanon kiadása, III. 54. bek. III. Henrik császár, akiről később még szó esik, szerzetesekkel másoltatott magának kéziratokat: *Codex epistolarum Tegernseenstum* (*Mon. Germ., Ep. selectæ.* III. köt.). No. 122.
71. MENENDEZ PIDAL: *La España del Cid.* Madrid, 1929, 590, 619. o.
72. Vö. O. HÖFLER: *Kultische Geheimbünde der Germanen.* I. köt. 1934, 160. o.
73. RABAN MAUR: *De universo libri XXII.* In MIGNE: *P. L.* CXI. köt. 12. oszl.
74. HELMOND: *Chronica Slavorum.* I. 55.
75. *Apologeticus.* In MIGNE: *P. L.* CXXXIX. köt. 472. oszl.
76. TARDIF: *Cartons des rois.* No. 357. – *Diplom. regum et imperatorum Germaniæ.* I. köt. I. Ottó, no. 366.
77. WILMART. In *Revue Mabillon.* XI. köt. 1921.
78. Vö. E. PERELS: Das Kaisertum Karls des Grossen in mittelalterlichen Geschichtsquellen. In *Sitzungsberichte der preussischen Akademie, phil-hist.* Klasse, 1931.
79. P. FOURNIER – G. LE BRAS: *Histoire des collections canoniques.* II. köt. 1932, 338. o.
80. *De civ. Dei.* XVII, 1.
81. Ch. E. PERRIN: *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers,* 684. o.
82. *Huon de Bordeaux.* Guessard és Grandmaison kiadása, 148. o.
83. AIRELD DE RIEVAULX: Speculum charitatis. II. 17. In MIGNE: *P. L.* CXCV. köt. 565. oszl.
84. 1880–1882. sor. Ezek a szavak főleg azért meglepőek, mert egy érsek szájából hangzanak el. A szerzőt ezek szerint nem érintette meg a gregorián egyházreform szele.

85. Nincs kizárva, hogy a *Couronnement de Louis* szövegében helyenként olykor kimutathatók a korabeli krónikák fölhasználásának nyomai. Vö. SCHLADKO. In *Zeitschrift für die franzözische Spräche.* 1931, 428. o.
86. A *Thidreksaga* Előhangja. Vö. H. J. SEEGER: *Westfalens Handel.* 1926, 4. o.
87. De perfectione monachorum. In MIGNE: *P. L.* CXLV. köt. 324. oszl.
88. PIERRE DAMIEN: De elemosina. 7. bek. In MIGNE: *P. L.* CXLV. köt. 220. oszl.
89. Vö. F. LOT. In *Romania.* 1928, 375. o.; a korábban tárgyalt rész kapcsán pedig lásd az említett tudós által közreadott cikksorozatot.
90. LAMBERT D'ARDRE: *Chroniques de Guines et d'Ardre.* CXXX. bek. Ménilglaise kiadása, 311. o.
91. *Miracles de saint Benoît.* Certain kiadása, VIII. 36.
92. C. ERDMANN. In *Zeitschrift für deutsches Altertum.* 1936, 88. o., illetve 1937, 116. o.
93. *Histoire de Guillaume le Maréchal.* P. Meyer kiadása, I. köt. 8444. sor. skk. – PHILIPPE DE NOVARE: *Mémoires.* Ch. Kohler kiadása, LXXII. bek.; vö. CL. bek. sk.
94. Mellesleg a szóban forgó keresztnév eltűnését vizsgáló kutatások – melyekre mindeddig nem került sor – azt is kiderítenék, mikorra datálható a Roland-legenda népszerűségének kezdete.
95. GIRALDUS CAMBRENSIS: *De principis instructione.* III. dist. XII. bek. (*Opera, Rolls Series.* VIII. köt. 258. o.).
96. JEAN DE SALISBURY. In H. DENIFLE – E. CHATELAIN: *Chartularium universitatis Parisiensis.* I. köt. 18–19. o.
97. *Histoire de sa vie.* I. 4. G. Bourgin kiadása, 12–13. o.
98. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE: *Histoire des ducs et comtes de Champagne.* III. köt. 189. o. skk. – *Chroniques des comtes d'Anjou.* Halphen és Poupardin kiadása, 217–219. o.
99. LAMBERT D'ARDRE: *Chronique.* LXXX, LXXXI, LXXXVIII, LXXXIX. bek.
100. MANEGOLD DE LAUTENBACH: *Ad Gebehardum liber.* In *Monum. Germ., Libelli de lite.* I. köt. 311, 420. o.
101. *Tetralogus.* Bresslau kiadása, 197. o. skk.
102. ASSER: *Life of King Alfred.* Stevenson kiadása, 106. bek.
103. Ugyanez érvényes Spanyolországra, ahol, mint láttuk, a világiak is szert tehettek némi iskolázottságra: itt is folytatódott a nyugati gót törvénygyűjtemények másolása és tanulmányozása.
104. GLANVILL: *De legibus et consuetudinibus regni Angliae.* New Haven (USA), 1932, G. E. Woodbine kiadása (Yale Historical Publications, Manuscripts, XIII.), 24. o.
105. HINCMAR: *De ordine palatii,* 21. bek. – MIGNE: *P. L.* CLI. köt. 356. oszl. (1092. dec. 2.). Vö. TERTULLIANUS: *De virginibus velandis,* 1. bek.
106. Chron. Ebersp. In *SS.* XX. köt. 14. o. Az egész szövegrész rendkívül érdekes.
107. *Histor. de Fr.* VI. köt. 541. o. – LAMBERT D'ARDRE: *Chronique,* CXXVIII.
108. HINOJOSA: *El regimen señorial y la cuestion agraria en Cataluña,* 250–251. o.
109. MARTENE – DURAND: *Ampl. Collecto.* I. köt. 470. bek. (1065).
110. E. MABILLE: *Cartulaire de Marmoutier pour le Dunois.* 1874. Nos CLVI, LXXVIII.
111. *Rev. Hist. du Droit.* 1922, 301. o.
112. WALTER MAP: *De nugis curialium.* M. R. James kiadása, 237. o.
113. A törvényhozást elsőként gyakorló királyok között meg kell említenünk Jeruzsálem uralkodóit is. Vö. H. MITTEIS (in *Beiträge zur Wirtschaftsrecht.* I. köt. Marburg, 1931), valamint GRANDCLAUDE (in *Mélanges Paul Fournier* 1929). Ide sorolandók Szicília normann királyai is, azonban az általuk kibocsátott törvények részben a nyugatitól idegen hagyományt követték.
114. Legalábbis ami a ránk maradt egyetlen példányt illeti. Valószínű, hogy létezett egy azóta elveszett, korábban írott latin nyelvű változat is.

115. *Cartulaire de Sainte-Madeleine de Davron.* Bibl. Nat. 5288. latin kézirat, 77. lap, verso. A „barát" és a „rokon" szavakat azonos értelemben használják a walesi és az írországi jogi szövegekben is. Vö. R. THURNEYSSEN. In *Zeitschr. der Savigny-Stiftung.* G. A., 1935, 100–101. o.
116. JOINVILLE. Wailly kiadása *(Soc. de l'histoire de France),* 88. o. – *Garin le Lorrain.* P. Paris kiadása, I. köt. 103. o. – ROBERT DE TORIGNY. L. Delisle kiadása, 224–225. o. – GISLEBERT DE MONS. Pertz kiadása, 235, 258. o. – AETHELSTAN: *Lois.* VI. VIII. bek. 2.
117. HINOJOSA: *Das germanische Element im spanische Rechte.* In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung.* G. A., 1910.
118. J. TARDIF: *Coutumiers de Normandie.* I. köt. 52. o. LXI. bek.
119. *Le couronnement de Louis.* E. Langlois kiadása, 787–789. sor.
120. DAVIDSON: *Geschichte von Florenz.* IV. köt. 3. 1927, 370, 384–385. o.
121. REGINO DE PRÜM: *De synodalibus causis.* Wasserschleben kiadása, II. 5.
122. HARIULF: Vita Arnulfi episcopi. In *SS.* XV. köt. 889. o. – THOMAS DE CANTIMPRÉ: *Bonum universale de apibus.* II. 1, 15.
123. Raoul GLABER. Prou kiadása, II. X. bek.
124. MOTEY vicomte *Origines de la Normandie et du duché d'Alençon* című könyvében (1920) találhatunk egy erről szóló elbeszélést, melyben tetten érhető a Talvas-ok iránti naiv elfogultság.
125. F. CATTIER: La guerre privée dans le comté de Hainaut. In *„Annales de la Faculté de philosophie de Bruxelles".* I. köt. (1889–90), 221–223. o. Bajorországot illetően lásd SCHNELBÖGL: *Die innere Entwicklung des bayer. Landfriedens.* 1932, 312. o.
126. Így például Flandriában. Lásd erről WALTERUS: Vita Karoli. 19. bek. In *SS.* XII. köt. 547. o.
127. G. ESPINAS: *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal, Artois.* I. köt. 236. o. XXVIII. bek. Sokatmondó tény, hogy ez az előírás már nem szerepel az 1469-es „Keure"-ben. 251. o. IV. bek. *j.*
128. Ez a jog, mint látni fogjuk, az áldozat hűbérurát vagy vazallusát is megillette. Ennek az a magyarázata, hogy a védelmi, illetve függőségi kötelék mintegy hasonult a rokonsági kötelékkel.
129. GIRART DE ROUSSILLON. P. Meyer fordítása, 104. o. No. 787. – *Leges Edwardi Confessoris.* XII. 6.
130. *Établissements de Saint Louis.* P. Viollet kiadása. Lásd a tartalomjegyzéket.
131. L. DELISLE – E. BERGER: *Recueil des actes de Henri II.* No. CLXII.; vö. CXCIV. – M. QUANTIN: *Recueil de pièces pour faire suite au cartulaire général de l'Yonne.* No. 349.
132. Bibl. nat., 4763. Latin kézirat, 47. lap, recto.
133. FÉLIBIEN: *Histoire de l'abbaye royale de Saint Denys.* Just. o. No. CLV. – A. LUCHAIRE: *Louis VI.* No. 531.
134. B. DE BORN. Appel kiadása, 19, 16–17. sor. – PORÉE: *Les statuts de la communauté des seigneurs pariers de La Garde-Guérin (1238–1313).* Lásd Bibliothèque de l'École des Chartes, 1907, valamint *Études historiques sur le Gévaudan,* 1919.
135. *Lex saxonum,* LXII. bek.
136. A Blois-i törvényszék döntéseiről lásd például CH. MÉTAIS: *Cartulaire de Notre-Dame de Josaphat.* I. köt. No. CIII.; vö. no. CII.
137. B. GUÉRARD: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Père de Chartres.* II. köt. 278. o. No. XIX.
138. A szóban forgó korlátozás ténye a *Livre Noir de Saint-Florent de Saumur* egyik 1055–1070 között készült följegyzésében szerepel először. Bibl. Nat., újabb latin nyelvű szerzemények, 1930, 113. lap, verso.
139. Angliában egyébként már az angolszász időkben – igaz, kis számban – létrejöttek

olyan, *book-land*nek nevezett földtulajdonok, amelyeket tulajdonosaik szabadon eladhattak, mivel nem vonatkoztak rájuk a szokásjog tartalmazta korlátozások.
140. Miracula S. Ursmari, 6. bek. In *SS*. XV. köt. 2., 839. o.
141. Geoffroi de Vigeois I. 25. In Labbé: *Bibliotheca nova*. II. köt. 291. o.
142. *L'histoire de Guillaume le maréchal*. P. Meyer kiadása, I. köt. 339. sk. sor.
143. Guillaume de Tyr. XII. 12. – Joinville. Wailly kiadása *(Soc. de l'Hist. de France)*, 105–106. o.
144. *Garin le Lorrain*. P. Paris kiadása, II. köt. 268. o.
145. W.-O. Farnsworth: *Uncle and nephew in the old Franch chansons de geste: a study in the survival of matriarchy*. New York, 1913 (Columbia University: *Studies in romance philology and literature*); Cl. H. Bell: *The sister's son in the medieval german epic: a study in the survival of matriliny*. 1922 (University of California: *Publications in modern philology*. X. köt. No. 2.).
146. *Polyptyque de l'abbé Irminon*. A. Longnon kiadása, II. 87. Előfordult, hogy mindkét szülő névelemeinek megőrzése furcsa képtelenségekhez vezetett. Ilyen például az angolszász Wigfrith név, ami szó szerint annyit tesz: „a háború békéje".
147. *Livre Roisin*. R. Monier kiadása, 1932, 143–144. o.; A. Giry: *Histoire de la ville de Saint-Omer*. II. köt. 578. o. 791. bek. A kánonjog tehát nem vádolható túlságos elbizakodottsággal, amikor a hetedik fokig terjesztette ki a vérrokonok házasságának tilalmát.
148. Annales Altahenses maiores. 1037. In *SS*. XX. köt. 792. o.; Jehan Masselin: *Journal des États généraux*. A. Bernier kiadása, 582–584. o.
149. Philippe de Novare: *Mémoires*. Kohler kiadása, 17, 56. o.
150. Haskins: *Norman institutions*. Cambridge (USA), 1918, Harvard Historical Studies. XXIV. 63. o.
151. Tökéletes félreértés eredménye, hogy az ancien régime hűbéri jogi szakértőivel kezdve egyesek a *suzerain* szót használják ebben az értelemben, hiszen ennek a jelentése merőben különböző. Vegyük például azt az esetet, amikor Pál hűbéresküt tett Péternek, Péter pedig Jakabnak. Ekkor Jakab – nem pedig Péter – lesz Pál *seigneur suzerain*je, vagyis „fölöttes hűbérura". (A szót valószínűleg a *souverain* analógiájára képezték a *sus* határozószóból.) Más szóval az én *suzerain*em a hűbéruram hűbérura, nem pedig közvetlen hűbéruram. A kifejezés egyébként valószínűleg csak későn – talán a 16. században – jelent meg.
152. Mirot: Les ordonnances de Charles VII relatives à la prestation des hommages. In *Mémoires de la Société pour l'Histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons*. 2. füzet. 1935; G. Dupont-Ferrier: *Les origines et le premier siècle de la Cour du Trésor*. 1936, 108. o.; P. Dognon: *Les institutions politiques et administratives du pays de Languedoc*. 1895, 576. o. (1530).
153. H. Wartmann: *Urkundenbuch der Abtei Sanct-Gallen*. I. köt. No. 31.
154. Raban Maur. In *Zeitschrift für deutsches Altertum*. XV. köt. 1872, 444. o.
155. G. Dottin: *La langue gauloise*. 1920, 296. o.
156. Legalábbis ebben a jelentésükben. Ugyanis a francia *ambassade* („követség") szó eredete – számunkra most érdektelen átalakulásokon keresztül – az *ambacte* szóra megy vissza.
157. *Capitularia*. I. köt. No. 64. 17. bek.
158. Uo. I. köt. No. 141. 27. bek.
159. Thietmar de Mersebourg: Chronique. VII. 30. – Miracula S. Bertini. II. 8. In Mabillon *AA. SS. ord. S. Benedicti*. III. i. 133–134. o.
160. A kezdetben vezeklési aktusként megjelenő ceremónia (lásd fentebb, 153. o.) a viszonylag előkelőbb osztályokra korlátozódó alávetési szertartássá alakul. A Platon

által föltárt adatokból (L'hommage comme moyen de contracter des obligations privées. In *Revue général du droit.* XXVI. köt. 1902 – kár, hogy a tanulmány nem kellő forráskritikával íródott) az is kiviláglik, hogy az aktus különféle magánjogi kötelezettségek vállalására is szolgált. Valójában rendhagyó gyakorlatról van itt szó, amely csak egyes vidékeken (Katalóniában és talán Kasztíliában), és ott is csak későn vezettek be.

161. A kérdés legalaposabb nyelvészeti földolgozásáról lásd WARTBURG: *Franzözisches etymologisches Wörterbuch.* 1928 (és az ezt követő kiadások), III. köt. (Tudnunk kell viszont, hogy az állítólag 884-ből származó, Kövér Károlynaknak tulajdonított oklevél hamisítvány.)
162. *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny.* Bruel és Bernard kiadása, I. köt. Nos 24, 39, 50, 54, 68, 84, 103, 236, 243.
163. *Cartulaire de Maguelonne.* J. Rouquette és A. Villemagne kiadása. No. 3. (Eltérő szöveggel: *Histoire de Languedoc.* V. köt. No. 48.). Dátum: 893. január 23.–894. január 27., vagy (és ez a valószínűbb) 898. január 1.–898. december 31. A későbbi példákat illetően itt nincs módom a források idézésére. A provanszál *feuz* alak először 956. június 9-én jelenik meg írásban. (*Hist. de Languedoc.* V. köt. No. 100.)
164. A. MIRAEUS: *Donationes belgicae.* II., XXVII.
165. A *Heliand* című költeményben (822–840) különös módon a *lehni feho* („kölcsönbirtok") kifejezésben egyesül az a két szótő, amelyből a francia *fief* és a német *Lehn* származik (1548. sor).
166. A földesúri szolgálattevőknek juttatott hűbérekre vonatkozó adatok (a délvidéki *feudum sirventalé*ről lásd *Hist. de Languedoc.* V. köt. No. 1037.) jól ismertek. Ugyanez érvényes a *feudum presbyteralé*ra. A kézműveseknek adományozott hűbérekről lásd M. BLOCH: Un problème d'histoire comparée: la ministérialité en France et en Allemagne. In *Revue historique du droit*, 1928, 54–55. o.
167. GISLEBERT DE MONS. Pertz kiadása, 35. o. – *Red Book of the Exchequer.* H. Hall kiadása, I. köt. 283. o.
168. *Cartulaire de Saint-Sernin de Toulouse.* Douais kiadása, no. 155.
169. H. ROUND: *Feudal England.* London, 1907; H. M. CHEW: *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century.* Salzburgról lásd *SS.* XI. köt. 25. bek. 46. o.
170. *S. Stephani. Lemovic Cartul.* Font-Réaulx kiadása, no. XCI., XVIII.
171. LAMBERT D'ARDRE: *Chronique de Guines.* Ménilglaise kiadása, C., CI.
172. Legalábbis ez volt a szokás a leginkább feudalizált országokban, így Franciaország legnagyobb részén is. Itáliában más volt a helyzet.
173. G.-G. DEPT: *Les influences anglaise et française dans le comté de Flandre.* 1928; KIENAST: *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte.* I. köt. 1924, 159. o., II. köt. 76. o. 2. jegyz., 105. o. 2. jegyz., 112. o.; H.-F. DELABORDE: *Jean de Joinville.* No. 341.
174. Az angliai *drengek* kérdését legalaposabban LAPSLEY ismerteti (lásd *Victoria County Histories Durham.* I. köt. 284. o.). Vö. JOLLIFFE: Northumbrian institutions. In *English Historic Review.* XLI. köt. 1926.
175. P. GUIDI – E. PELLEGRINETTI: Inventari del vescovato, della cattedrale e di altre chieses di Lucca. In *Studi e Testi pubblicati per cura degli scrittori della Biblioteca Vaticana.* XXXIV. köt. 1921, no. 1.
176. *Capitularia.* I. köt. No. 88.
177. A Terracinára vonatkozó, 1000. december 26-án kibocsátott bullában. Vö. JORDAN: Das Eindringen des Lehnwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie. In *Archiv. für Urkundenforschung.* 1931.

178. Lásd L. HÜTTERBRAUKER: Das Erbe Heinrichs der Löwen. In *Studien und Vorarbeiten zum historischen Atlas Niedersachsens*. H. 9. Göttingen, 1927.
179. AETHELSTAN. II. 2. – A Jámbor Lajos három fia által 847-ben Mersenben kötött egyezmények közül Kopasz Károly proklamációjában a következő mondattal találkozunk: „Volumus etiam ut unusquique liber homo in nostro regno seniorem, qualem voluerit, in nobis et in nostris fidelibus accipiat." Ha azonban megvizsgáljuk a birodalom fölosztására vonatkozó más dokumentumok hasonló rendelkezéseit, azt látjuk, hogy „volumus" itt azt jelenti: „megengedjük", nem pedig azt, hogy „elrendeljük".
180. ROBERT DE TORIGNY. L. Delisle kiadása, I. köt. 320. o.
181. Az asztúriai–leónei intézményeket illetően P. Bernard, Szavoja főlevéltárosa előzékenységének köszönhetően jutottam hasznos útbaigazításokhoz.
182. E. LESNE: *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*. II. köt. 2., 251–252. o.
183. Pro ecclesiæ libertatum defensione. In MIGNE, *P. L.* CXXV. köt. 1050. oszl.
184. *Mon. Germ., EE.* V. köt. 290. o. No. 20.; LOUP DE FERRIÈRES. Levillain kiadása, II. köt. No. 122.; WARTMANN: *Urkundenbuch der Abtei Sanct-Gallen*. II. köt. No. 386.
185. *Le couronnement de Louis*. Langlois kiadása, 83. verssor.
186. MÉTAIS: *Cartulaire de l'abbaye cardinale de La Trinité de Vendőme*. I. köt. Nos LXVI., LXVII.
187. Cantatorium S. Hubertii. In *SS.* VII. köt. 581–582. o.
188. Mindazonáltal a fivéreket már korán különleges előjogok illették meg – gondoljunk csak II. Konrád törvényére –, amelyek az idősebb nemzedékeknek kedvező népi jog fölfogásának megfelelően olykor őket részesítették előnyben a fiúutódokkal szemben. Vö. G. GARAUD. In *Bullet. Soc. Antiquaires Ouest*. 1921.
189. WOLFRAM VON ESCHENBACH: *Parzival*. I. 4–5. versszak.
190. Néhány történész azzal magyarázza ezt a szolgáltatást, hogy eredetileg a hűbérurak maguk gondoskodtak volna vazallusaik fölszereléséről, s ennek megfelelően a hűbéres halála után a „hadfelszerelés" ismét urát illette meg. De mi indokolná a fölszerelés visszaadását, ha egyszer a fiú léphet apja örökébe? Az általam javasolt interpretáció mellett az szól, hogy figyelembe veszi a hűbéresi megváltás és más, hasonló jellegű szolgáltatások közti nyilvánvaló hasonlóságot. Így például a belépési jog bizonyos céhekbe, a hűbérúrnak átadandó, a kézműves a szakmájának megfelelő tárgy.
191. Ugyanezek a meggondolások érvényesültek 1290-ben Angliában, amikor is megtiltották a hűbérek „alvazallusnak" való eladását. A vevő ettől fogva csak közvetlenül az eladó hűbérurától kaphatta meg a birtokot.
192. *Mon. Germ. Constitutiones*. I. köt. No. 447. 5. bek.
193. H. MITTEIS (*Lehnrecht und Staatsgewalt*, 103. o.), és W. KIENAST (in *Historische Zeitschrift*. CXLI. köt. 1929–1930) úgy vélik, hogy ennél régebbi példákra bukkantak. De az egyedüli eset, amikor ténylegesen kettős hűségkötelék keletkezik, a pápa és a császár Róma fölötti hatalommegosztásához kapcsolódik; más szóval a főhatalom kettőződik meg, nem pedig a hűbérúr és az alárendelt közötti viszony. A sankt-galleni oklevél, amelyre sem Ganshof, sem Mitteis nem bukkant rá, s amely valójában a 440-es szám alatt található az *Urkundenbuch*ban, cenzus ellenében való földátengedést tartalmaz.
194. *Ruodlieb*. F. Seiler kiadása, I. 3. sor.; K. LEHMANN: *Das Langobardische Lehnrecht*. II. 2., 3; W. LIPPERT: *Die Deutschen Lehnsbücher*, 2. o.
195. *Vita Burchardi*. La Roncière kiadó, 19. o.; vö. XVII. o.
196. GANSHOF: „Depuis quand a-t-on pu en France être vassal de plusieurs seigneurs ?" In *Mélanges Paul FOURNIER*. 1929. – *Us. Barc.*, 25. bek.

197. A hivatkozásokkal kapcsolatban lásd a bibliográfiában föltüntetett munkákat. A két monostorról lásd *Arch. Nat., LL.* 1450 A, 68. lap, ro. és vo. (1200–1209); Morigny-ről: *Bibl. Nat.*, lat. 5648, 110. lap, ro. (1224. dec.); a szolgákról: Marc BLOCH: *Rois et Serfs.* 1920, 23. o. 2. jegyzet.
198. *Leges Henrici*, 43, 6, valamint 82, 5; 55, 2. és 3.; *Us. Barcin.*, 36. bek.
199. *Chartes du Forez.* No. 467.
200. *Mon. Germ, EE.* V. köt. 127. o. No. 34.
201. HASKINS: *Norman institutions*, 15. o.; ROUND: *Family Origins.* 1930, 208. o.; CHEW: *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century.*; GLEASON: *An ecclesiastical barony of the middle ages.* 1936; H. NAVEL: *L'enquête de 1133.* 1935, 71. o.
202. HARIULF: *Chronique.* III. 3. Lot kiadása, 97. o.; *Us. Barc.* CXXIV. bek.; DU CANGE: *Dissertations sur l'hist. de Saint Louis.* V. Henschel kiadása, VII. köt. 23. o.
203. Angliában viszont ezek a terminusok végül hierarchiát alkottak: így a „segítségadás" a vazallusokat, az alsóbb, függő helyzetűeket terhelte.
204. *Premier cartulaire de Saint-Serge.* Rekonstruálta Marchegay. Arch. Maine-et-Loire, H. 293. lap. Az egyházi hűbéreket természetesen más kötelezettségek terhelték. A bayeux-i püspöktől függő jószágok birtokosainak például a következő esetekben kellett fizetniük: ha a püspök Rómába utazott; ha a katedrális épületén javításokat kellett végrehajtani; ha kigyulladt a püspöki palota (GLEASON: *An ecclesiastical barony*, 50. o.).
205. Lásd föntebb, 203. o.
206. STEINMEYER – SIEVERS: *Althochdeutschen Glossen.* I. 268., 23. o.
207. FLODOARD: Hist. Remensis eccl. III. 26. In *SS.* XIII. köt. 540. o.; vö. *Actus pontificum Cenomannensium*, 134, 135. o. (616.: „nutritura"); COMMYNES. VI. 6. (Mandrot kiadása, II. köt. 50. o.).
208. *Codex Euricianus*, 310. bek. Ugyanakkor a 757-es compiègne-i zsinaton megjelent két egymást követő ura által is megházasított vazallus a szó eredeti értelmének megfelelően egyszerű rabszolga, s esetét most figyelmen kívül hagyhatjuk.
209. *Ordonnances.* XII. köt. 295. o.; *Ét. de Saint Louis.* I. 67. bek.; STENTON: *The first century of English feudalism (1066–1166)*, 33–34. o.
210. *Très ancien coutumier.* XXXV. 5.
211. *Le Roman de Thèbes.* L. Constans kiadása, I. köt. 8041. skk. sor, valamint 8165. skk. sor.; Arch. Nat. X. 1A, 6., 185. lap; vö. O. MARTIN: *Histoire de la coutume de la prévőté et vicomté de Paris.* I. köt. 257. o. 7. jegyz.
212. FOURGOUS – BEZIN: *Les Fors de Bigorre* (*Travaux sur l'histoire du droit méridional.* 1. füzet, 1901). 6. bek.
213. *Girart de Roussillon.* P. MEYER fordítása, 100. o. (Foerster kiadása. *Romanische Studien.* V. köt. 3054. sor).; *Prem. cartul. de Saint-Serge.* Rekonstruálta Marchegay. Arch. Maine-et-Loire, H, 88. lap.; *Doon de Maience.* Guessard kiadása, 276. o.
214. Lásd például *Girart de Roussillon.* P. MEYER fordítása. 83. o.; *Garin le Lorrain.* P. Paris kiadása, II. köt. 88. o.; A zsinatról MIGNE: *P. L.* CXLII. köt. 400. oszl.
215. Alfred. In LIEBERMANN: *Die Gesetze der Angelsachsen.* I. köt. 47. o. (49., 7.); *Leges Henrici*, 75., 1.; GISLEBERT DE MONS. Pertz kiadása, 30. o.; PHILIPPE DE NOVARE. Kohler kiadása, 20. o.
216. *The Christ of Cynewulf.* A. S. Cook kiadása, 457. sor.; MIGNE: *P. L.* CXCIII. köt. 523, 524. oszl.; L. GOUGAUD: *Dévotions et pratiques du moyen âge.* 1925, 20. skk. o.
217. RICHER. IV. 78. Más példák (a 13. századig): JOLLIFFE: *The constitutional history of medieval England*, 164. o.

218. *Alfred.* XLII. 6; *Two of the Saxon chronicles.* Plummer kiadása, I. köt. 48–49. o. (755).; K. LEHMANN: *Das Langobardische Lehnrecht: Vulgata.* II. 28., 4.
219. *Leges Henrici,* 55., 3.; *Raoul de Cambrai,* 1381. sor; *Chron. mon. de Abingdon (R. S.).* II. köt. 133. o. (1100–1135); *Renaud de Montauban.* Michelant kiadása, 373. o. 16. sor.
220. J. DEPOIN: *Recueil de Chartes et documents de Saint-Martin-des-Champs.* I. köt. No. 47.; valamint *Liber Testamentorum S. Martini.* No. XVIII.
221. Festő által kapott hűbér kapcsán lásd például B. de BROUSSILLON: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Aubin d'Angers.* II. köt. No. CCCCVIII.
222. Ch.-V. LANGLOIS: *Textes relatifs à l'histoire du parlement.* No. CXI. 5. bis. bek.
223. A francia példákhoz hozzátehetjük például a következőket: CHALANDON: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile.* II. köt. 565. o.; HOMEYER: System des Lehnrechts der Sächsischen Rechtsbücher. In *Sachsenspiegel.* II. köt. 2. Berlin, 273. o.; KIENAST: *Die Deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philipps des Schönen von Frankreich.* II. köt. 44. o.
224. Talán nem figyeltek föl mindeddig kellőképp arra, hogy az 1188-as, a keresztes hadjárat céljaira szolgáló tized kivetéséről intézkedő francia rendelet a kisvazallusok kapcsán abból indul ki, hogy mindegyikük csak egyetlen hűbérúrtól függ.
225. *Cap.* I. köt. No. 132, 5. bek.
226. A. LESORT: *Chronique et chartes... de Saint-Michel.* No. 33.
227. Acta Murensia. In *Quellen zur Schweizer Geschichte.* III. köt. 2., 68. o. 22. bek.
228. *Chartes du Forez antérieures au XIVe siècle.* No. 500. (IV. köt.).
229. *Monumenta Historiæ Patriæ.* XIII. köt. 711. oszl.
230. *Olim.* I. köt. 661. o. No. III.
231. SUGER: *De rebus.* Lecoy de La Marche kiadása, X. bek. 167. o.
232. *Cap.* I. No. 162., 3. bek.; no. 50., 2. bek.
233. *Lex Romana Visigothorum.* Haenel kiadása. *Cod. Theod.* V. 10., 1., valamint az *Interpretatio.*
234. A. BERNARD – A. BRUEL: *Rec. des chartes de... Cluny.* IV. köt. No. 3024.
235. Tours-i könyvtár, 2041. kézirat előzéklapja.; *Histor. de France.* XII. köt. 340. o.; *Cartulaire de Saint-Vaast,* 177. o.
236. Montchauvet jogszokásai (melyeket eredetileg 1101–1137 táján engedményeztek). In *Mém. Soc. archéol. Rambouillet.* XXI. köt. 1910, 301. o.; Vö. még *Ordonn.* XI. köt. 286. o. (Saint-Germain-des-Bois).
237. PIERRE DE FONTAINES: *Le Conseil de Pierre de Fontaines.* A.-J. Marnier kiadása, XXI. 8., 225. o; MARC BLOCH: Les transformations du servage. In *Mélanges d'histoire du Moyen Age offerts à M. F. Lot.* 1925, 55. skk. o.
238. PERRIN: *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers,* 225. skk. o.; *Chronique de l'abbaye de Saint-Bénigne...* E. Bougaud és J. Garnier kiadása, 396–397. o. (1088–1119).
239. A Conflent vidéki Codalet település kiváltságlevele, 1142. In B. ALART: *Privilèges et titres relatifs aux franchises... de Roussillon.* I. köt. 40. o.
240. A kérdés legutóbbi kifejtését lásd J. CALMETTE. In *Annales du Midi.* 1928.
241. H. PRENTOUT: „Les origines de la maison de Bellême". In *Études sur quelques points d'histoire de Normandie.* 1926.
242. *Bibliotheca Casinensis.* IV. köt. 151. o.
243. *Mon. Germ. LL.* IV. köt. 557. o. 2. oszl. 1. 6.
244. HARIULF: *Chronique.* Lot kiadása, 308. o., vö. még 300. o.; *Monumenta boica.* XXVIII. köt. 2., 27. o. No. XVII.
245. RICHER: *Histoires.* I. 15. bek.

246. A beauvais-i békeeskü. In Pfister: *Études sur le règne de Robert le Pieux.* 1885, lxi. o.
247. Deloche: *Cartulaire de l'abbaye de Beaulieu.* No. l.; *Casus S. Galli,* 48. bek.
248. Fritz Meyer: *Die Stände... dargestellt nach den altfr. Artus- und Abenteurromanen.* 1892, 114. o.; *Poema del mio Cid.* Menendez Pidal kiadása, 918. sor.
249. H. Derenbourg: *Ousâma Ibn Mounkidh.* I. köt. (Publications Éc. Langues Orientales, 2. sorozat, XII. köt. 1.), 476. o.
250. Appel kiadása, no. 40.; vö. pl. *Girart de Vienne.* Yeandle kiadása, 2108. sk. sor.
251. Hartmann von Aue: *Gregorins,* 1547–1553. sor.
252. *La chançun de Guillelme.* Suchier kiadása, 1055. skk. sor.
253. Oredric Vidal: *Histoire ecclésiastique.* Le Prevost kiadása, III. köt. 248. o.
254. *Guillaume le Maréchal.* P. Meyer kiadása, 2777. és 2782. sor (itt olyan lovagokról van szó, akik tornáról tornára járnak).
255. Pons de Capdeuil. In Raynouard: *Choix.* IV. 89, 92. o.
256. Erdmann: *Die Entstchung des Kreuzzugsgedankens,* 1935 (*Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte.* VI.), 312–313. o.
257. Geoffroi de Vigeois. I. 6. In Labre: *Bibliotheca.* II. köt. 281. o.
258. Bertrand de Born. Appel kiadása, 10., 2.; 35., 2.; 37., 3.; 28., 3.
259. Guibert de Nogent: *De vita.* Bourgin kiadása, I. 13. bek. 43. o. – *Girart de Roussillon.* P. Meyer fordítása, 42. o.
260. A zsákmányról lásd például *Codex Euricianus,* 323. bek.; Marlot: *Histoire de l'église de Reims.* III. köt. P. just no. lxvii. (1127); A szekerekről *Garin le Lorrain.* P. Paris kiadása, I. köt. 195, 197. o.; A Canigou-i szerzetesek panaszairól lásd Luchaire: *La société française au temps de Philippe Auguste.* 1909, 265. o.
261. *Huon.* F. Guessard kiadása, 41. o. 1353–54. sor.; Louis IX.: *Enseignements,* 23. bek. In Ch. V. Langlois: *La vie spirituelle,* 40. o.; B. de Born, 26., 15. sor.
262. *Girart de Roussillon.* P. Meyer fordítása, 633, 637. §.; *Vita Heinrici.* W. Eberhard kiadása, 8. bek.
263. *Casus S. Galli,* 43. bek.
264. Vita Johannis ep. Teruanensis, 12. bek. In *SS.* XIV. köt. 2., 1146. o.
265. *Miracula S. Benedicti.* Certain kiadása, VIII. 16. bek.
266. Robert Grossetête Reguláі. In Walter of Henley's: *Husbandry.* E. Lamond kiadása.
267. Marc Bloch: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française.* 1931, 148. o.
268. *Fors de Bigorre,* xiii. bek.
269. Lambert d'Ardres: *Chronique,* lxxxviii. bek.; *Garin le Lorrain.* P. Paris kiadása, II. köt. 244. o.
270. Ch. Métais: *Cartulaire de l'abbaye... de la Trinité de Vendôme.* I. köt. No. cclxi.
271. A lovagi tornákat illetően a bibliográfiában említett munkákon kívül lásd Waitz: *Deutsche Verfassungsgeschichte.* V. köt. 2. kiadás, 456. o.; *Guillaume le Maréchal.* P. Meyer kiadása, III. köt. xxxvi. skk. o.; *Chronique* de Gislebert de Mons. Pertz kiadása, 92–93, 96, 102, 109–110, 128–130, 144. o.; *Raoul de Cambrai,* 547. sor.
272. *Joinville,* cix. bek.
273. Rangerius: Vita Anselmi. In *SS.* XXX. 2., 1252. o. 1451. sor.
274. *Joinville,* clix. bek.
275. *Girart de Roussillon.* P. Meyer fordítása, 257, 299. S. Vö. *La Mort de Garin.* E. du Méril kiadása, xl. o. Lásd egyebek között a *Lancelot* finoman érzéki szerelmi jelenetét: *The vulgate version of the Arthurian romances.* III. köt. Sommer kiadása, 383. o.
276. Az udvari szerelem, illetve az azt megjelenítő lírikus költészet kapcsán olykor fölvetődik az arab hatás kérdése. Perdöntő bizonyítékkal azonban mind a mai napig senki sem állt elő. Lásd Al. Jeanroy: *La poésie lyrique des troubadours.* II. köt. 366.

o.; valamint C. Appel ismertetését in *Zeitschrift für romanische Philologie.* LII. köt. 1932, 770. o. (A. R. Nykl kapcsán).

277. Albert de Malaspina. In C. Appel: *Provenzalische Chrestomathie.* 3. kiadás. No. 90, 19. skk. sor.
278. Geoffroi de Vigeois. I. 69. In Labbe: *Bibliotheca.* II. köt. 322. o.
279. Raimon Lull: *Libro de la orden de Caballeria.* J. R. de Luanco kiadása. Francia fordítását tartalmazza Allut: *Étude biographique et historique sur Symphorien Champier.* Lyon, 1859, IV. köt. 11.; Lambert d'Ardres: *Chronique,* xci. bek.
280. Haskins: *Norman institutions.* 1918, 282. o. 5. bek.
281. *Rec. des Histor. de France.* XV. köt. 187. o.
282. *Ed. Rothari,* 359. bek. A lovaggá ütés szertartását mindeddig nem kutatták kellő mélységben. A bibliográfiában utalok mindazokra a monográfiákra, illetve gyűjteményes kötetekre, melyeket munkám során fölhasználtam. Ez az első osztályozási kísérlet ebben a mégoly kidolgozatlan formájában sem készülhetett volna el strassbourgi kollégám, Michel Andrieu abbé úr szíves segítsége nélkül.
283. *Jehan et Blonde.* H. Sucier kiadása (*Œuvres poétiques de Ph. de Rémi.* II. köt. 5916. skk. sor).
284. *Policraticus.* VI. 10. (Webb kiadása, II. köt. 25. o.).
285. Guillaume Durant: *Rationale.* IV. 16.
286. Pierre de Blois, xciv. ep.
287. *Der Welsche Gast.* Rückert kiadása, 7791–7792. sor.
288. Anselme: *Ep.* I. (*P. L.* CLVIII. köt. 1147. oszl.) – S. Bernard: *De laude novæ militiæ,* 77., 2. bek.
289. Raimon Lull: i. m. I. 9. A szóban forgó részlet teljes egészében rendkívül élvezetes olvasmány.
290. A régi *Regulát* lásd G. Schnürer: *Die ursprüngliche Templerregel.* 1903. A *Regula* szövege francia nyelven: H. de Curzon: *La règle du Temple (Soc. de l'hist. de France),* 431, 445, 446, 448. bek. Hasonló rendelkezéseket vezettek be az Ispotályosoknál is az 1262. szeptember 19-i rendgyűlésen. Lásd Delaville Le Roulx: *Cartulaire général.* III. köt. 47. o. 19. bek.
291. *Constitutiones.* I. köt. 197. o. 10. bek.; 451. o. 20. bek.; H. Niese: *Die Gesetzgebung der norm. Dynastie,* 67. o.; Marca: *Marca Hisp.* 1430. oszl. 12. bek; Papon: *Histoire générale de Provence.* III. köt. 423. o.; *Siete Partidas.* II. rész. XXI. köt. i., 2. Portugáliáról lásd Prestage: *Chivalry: a series of studies to illustrate its historical significance and civilizing influence, by members of King's College, London.* London, 1928, 143. o. Franciaországgal kapcsolatban számtalan hivatkozást kellene tennem, ezért most csak egyetlen munkát említek: Petit-Dutaillis: *L'essor des États d'Occident,* 22. skk. o.
292. Raimon Lull: i. m. III. 8.; *Girart de Roussillon.* P. Meyer fordítása, 28. o. (vö. Foerster kiadása, *Roman. Studien.,* V. köt. 940. skk. sor).
293. P. Thomas: *Textes historiques sur Lille.* II. köt. 1936, 237. o.
294. *Rec. des Hist. de France.* XXII. köt. 18. o.
295. Otton de Freising: *Gesta.* II. 23.
296. *Hist. de Languedoc.* 2. kiadás. VIII. köt. 1747. oszl.
297. Annal. Colmar. In *SS.* XVII. köt. 208. o. 1., 15.; vö. 224. o. 1., 31.
298. Barthélemy: „De la qualification de chevalier". In *Revue nobiliaire.* 1868, 123. o.; uő: „Étude sur les lettres d'anoblissement". In *Revue nobiliaire.* 1869, 205. o.
299. *Usatici Barcin.,* 9. és 8. bek. – Ch. Porée: *Études historiques sur le Gévaudan.* 1919 (valamint *Bibl. Ec. Chartres.* 1907), 62. o. 1. bek.; *Charte de paix du Hainaut* (1200). In *SS.* XXI. 619. o.

300. *Summa de legibus.* In Tardif. II. köt. xiv. 2.; F. Benoît: *Recueil des actes des comtes de Provence.* II. köt. No. 246, c; ix. a, 275, c; v *a*, 277, 278 (1235–1238). – Guilhiermoz: *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge.* 1902, 481. o. 5. jegyz.
301. Annales Colonienses max. In *SS.* XVII. köt. 845. o.
302. Barthélemy: *Étude sur les lettres d'anoblissement,* 198. o.
303. Beaumanoir. II. köt. § 1434.
304. Lásd föntebb, 224. o.
305. A. Schulte: *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter* (2. kiadás. Stuttgart), valamint dom Ursmer Berlière: *Le recrutement dans les monastères bénédictins aux XIIIe et XIVe siècles* (Mém. Acad. royale Belgique, in-8o., 2. sorozat. XVIII. köt.) című munkái számos fölvilágosítással szolgálnak e téren, de komoly kronológiai és kritikai hiányosságok tapasztalhatók bennük. Schulte véleményével ellentétben az idézett szövegekből az derül ki, hogy – figyelmen kívül hagyva most a *nobiles* és *ignobiles* terminusok korábban meglehetősen laza használatát – a szó tulajdonképpeni értelmében vett nemesi monopólium mindenütt viszonylag későn öltött formát. Ami pedig a nem szabadok fölvételét vagy elutasítását illeti, azzal egy teljesen más probléma áll előttünk.
306. *Olim.* I. köt. 427. o. No. xvii. (Chandeleur, 1255); F. Benoît: *Recueil des actes;* a föntebb idézett részleteket lásd 453. o. 300. jegyz.; M. Z. Isnard: *Livre des privilèges de Manosque.* 1894, no. xlvii. 154. o.
307. Vö. E. és A. G. Porritt: *The unreformed House of Commons.* 2. kiadás. 1909, I. köt. 122. o.
308. Provence-ot illetően lásd Kiener: *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaft bis zur Errichtung der Konsulate (510–1200).* Lipcse, 107. o. A *baccalarius*okról E. F. Jacob: „Studies in the period of baronial Reform". 1925. In *Oxford Studies in social and legal history.* VIII. 127. skk. o.
309. *Usatici., 6.* bek.
310. Uo. 6. bek.
311. Vö. F. Tout: *Chapters in administrative history.* III. köt. 136. skk. o.
312. A bretagne-i herceget tüntették ki ezzel a címmel. Lásd Dom Morice: *Histoire de Bretagne Pr.* I. köt. 1122. oszl. A *pair*ek követeléseit illetően lásd Petit-Dutaillis: *L'essor des États d'Occident,* 266–267. o.
313. Borelli de Serres: *Recherches sur divers services publics.* III. köt. 1909, 276. o.
314. E bekezdést illetően a minimálisra korlátoztam a jegyzetek számát, mivel a bibliográfiában jelzett munkákban könnyen megtalálja majd az olvasó az ide vonatkozó fölvilágosításokat (526. o., „Szolgák és szolgaság"; megemlíteném még Roth von Schreckenstein: *Die Ritterwürde und der Ritterstand...* című munkáját is).
315. *Girart de Roussillon.* P. Meyer fordítása, 620. § (Foerster kiadása, 9139. sor).
316. *Sur les routes de l'émigration. Mémoires de la duchesse de Saulx-Tavennes.* Valous kiadása, 1934, *Bevezetés,* 10. o.
317. A szóban forgó személy szolgai volta – amint azt W. M. Newman helyesen látta – abból derül ki, hogy a holt kéz elve szerint elidegeníthetetlen jószágai halála után a királyra szálltak.
318. *Quellenwerk zur Entstehung der schweizerischen Eidgenossenschaft.* No. 1650.
319. K. Rost: *Die Historia pontificum Romanorum aus Zwettl.* Greifswald, 1932, 177. o. No. 4.
320. Lásd elsősorban: Z. N. Brooke. In *Cambridge Historical Journal.* II. köt. 222. o.
321. Lásd föntebb, 346. o.
322. Jacques P. Migne: *P. L.* CLXXXIX. köt. 146. oszl.; P. Abaelardi: *Opera.* V. Cousin kiadása, I. köt. 572. o.

323. A. Wauters: *Les libertés communales. Preuves*. Bruxelles, 1869, 83. o. (1221. április).; Vö. Marc Bloch. In *Anuario de historia del derecho español*. 1933, 79. skk. o.
324. L. Raynal: *Histoire du Berry*. I. köt. 1845, 477. o. No. xi. (1071. április 23.–1093. április 22.; Saint-Silvain de Levroux).
325. Guibert de Nogent: *Histoire de sa vie*. I. 11. (Bourgin kiadása, 31. o.); Thietmar von Merseburg: *Chronicon*. II. 27. (Holtzmann kiadása, 72–73. o.); Az eposzok közül lásd *Garin le Lorrain*. P. Paris kiadása, I. köt. 2. o.
326. A gregoriánreform-korabeli pápáknak néhányan azt a szándékot tulajdonították hogy egyes királyokat hűbéri függésbe igyekeztek taszítani. Úgy tűnik azonban, hogy a valóságban beérték hűségeskü és adó követelésével, amit néha meg is kaptak. Nem vitás, hogy ez is a függőség egyik formája, ám minden sajátosan hűbéri jelleget nélkülöz. Hűbéresküre csak az egyszerű tartományurakat (a dél-itáliai normannok vezéreit, vagy Substantion Languedoc-i grófját) kötelezték. Igaz, Földnélküli János is tett ilyen esküt, csakhogy 1213-ban, vagyis sokkal később.
327. Jaffé-Wattenbach: *Regesta pontificum*. I. köt. No. 3564; Rathier de Vérone. In Migne: *P. L.* CXXXVI. köt. 249. oszl.; Thietmar: *Chronicon*. I. 26. (34–35. o.).
328. Az egyik legrégebbi, gyakran elfeledett példát lásd G. Busson – Ledru: *Actus pontificum Cenomannensium*, 299. o. (832).
329. Joinville, cxxxvi. bek.
330. Lásd a párizsi zsinat állásfoglalását. In Mansi: *Concilia*. XXII. köt. 851. oszl. 8. bek. *(feneratoribus et exactoribus)*.
331. A. Giry: *Documents sur les relations de la royauté avec les villes*. 1885. No. xx. 58. o.
332. Lásd a laon-i békeinstitúció (1128. augusztus 26.) szövegét. In Warnkoenig–Stein: *Franzözische Staats- und Rechtsgeschichte*. I. köt. *Urkundenbuch*, 31. o. 2. bek.
333. *Cartulaire du prieuré de N.-D. de Longpont*. Marion kiadása, no. 25.
334. Ortlieb von Zwiefalten: Chronicon. I. 9. bek. In *SS*. X. köt. 78. o.
335. *Monumenta Gildhallæ Londoniensis (Rolls Series)*. I. köt. 66.
336. Roger of Hoveden: *Chronica (Rolls Series)*. I. köt. 228.
337. Warnkoenig – Stein: i. m. 34. o. 22. bek.
338. Rangerius: Vita Anselmi. In *SS*. XXX. 2., 1256. o. 4777. skk. sor.
339. *Diplom. regum et imp*. III. köt. No. 34.; *Histor. de France*. XV. köt. 144. o. No. cxiv.
340. Flodoard: Historia Remensis ecclesiae. IV. köt. 5. In *SS*. XIII. köt. 563. o.
341. Liudprand: *Antapodosis*. II. 26. bek.
342. Wiponis: *Opera*. Bresslau kiadása, 3., 106. o.
343. Hermann Bloch. In *Neues Archiv*. 1897, 115. o.
344. Egyesek azt hangoztatták, hogy az I. Róbert, majd utódai által viselt „Frankföld hercege" cím voltaképpen a királyság egész területe fölött gyakorolt alkirályi hatalmat jelentett. Lehetséges, hogy a kortársak közül egyesek erre a következtetésre jutottak, jóllehet a dokumentumokban sehol sem látok erre kellőképp egyértelmű utalást (a Richernél [II. 2.] található *dux Galliarum* terminus valójában a *dux Franciæ* tudálékos fordítása, míg az *omnium Galliarum ducem constituit* kifejezés [II. 39.] arra utal, hogy Nagy Hugó a frankföldi mellett a burgundiai hercegi méltóságot is elnyerte). Ahhoz azonban valószínűleg nem férhet kétség, hogy a szó eredetileg a kérdéses terület fölött gyakorolt hatalmat jelentette. Ellenkező esetben hogyan értelmezzük a három hercegség Hugó által megkísérelt egyesítését? Lehetséges, hogy Németországhoz hasonlóan itt is fölosztották a (királyi) palotagrófi méltóságot, s ettől fogva minden hercegségnek külön palotagrófja lett: ezzel magyarázhatnánk, hogy a palotagrófi címet egyszerre követelte magának „Frankföldön" Flandria, Burgundiában Troyes (aki később „Champagne grófjának" mondta magát) Aquitániá-

ban pedig Toulouse grófja. A három részből álló királyi címet illetően lásd *Rec. des Hist. de France.* IX. köt. 578, 580. o. (933, 935).

345. GISLEBERT DE MONS. Pertz kiadása, 223–224., valamint 58. o.
346. *Monumenta Boica.* XXIX. köt. 1. No. CCCCXCI.; *Württemberger Urkundenbuch.* II. köt. No. CCLXXXIII.
347. SUGER: *Vie de Louis VI.* Waquet kiadása, 228. o.
348. Az egyik legsúlyosabb – és az egyik legkönnyebben megszüntethető – hiányosság, amelybe a középkorra irányuló kutatások ütköznek, abban áll, hogy mindeddig egyetlen tanulmány sem készült, amely részletesen vizsgálná a védnökség intézményét a Karoling-kort követő időszakban. Németországban – igaz, olykor túlságosan is elméleti síkon – az intézményt elsősorban a jogrenddel való összefüggéseiben vizsgálták.
349. *Mém. Soc. archéol. Eure-et-Loir.* X. köt. 36. o., valamint *Gallia christ.* VIII. köt. utasítások, 323. oszl.
350. *De rebus.* Lecoy de La Marche kiadása, 168. o.
351. *Diplom. regum et imperatorum.* III. köt. No. 509.
352. BONIZO: *Liber de vita christiana.* Perels kiadása, 1930 *(Texte zur Geschichte des römischen und kanonischen Rechts),* VII. 248.
353. *Cartulaire de Redon.* Courson kiadása, 298. o. No. CCCXLVII.; vö. 449. o.; Siegfried Hirsch: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich II.* III. köt. 174. o.
354. *Ét. de Saint Louis.* I. 53.
355. BIGELOW: *Placita Anglo-Normannica,* 145. o.
356. *Constitutiones regum et imp.* I. köt. No. XIII. 28–29. o.
357. *SS. rer., Langob. Sæc.* VI–IX. (Mon. Germ.), 385. o. 166. bek.
358. *Cartulaire de Saint-Aubin d'Angers.* B. de Broussillon kiadása, II. köt. No. DCCX (1138. szeptember 17.).
359. *Constitutiones.* I. köt. 643. o. 30. bek.; *Two of the Saxon Chronicles.* Plummer kiadása, I. köt. 220. o.; Nem szabad halmoznunk az anekdotákat, azonban a korszak atmoszférájának érzékeltetésére mégis idéznünk kell egyet. I. Henrik angol király például távolról sem állt vadállati hajlamú ember hírében. Orderic Vital viszont arról tudósít bennünket, hogy midőn egyik házasságon kívül született leányának férje kivájatta az egyik királyi várúr ifjú fiának a szemét, a király megparancsolta, hogy az elkövető leányai – azaz tulajdon unokái – testét csonkítsák meg, és vakítsák meg őket.
360. M. ASHDOWN: *English and Norse documents relating to the reign of Ethelred the Unready.* 1930, 137. o.; KNUT: *Törvények.* II. 21.
361. Minthogy az „Isten békéjének" történetét tárgyaló munkák (elsősorban HUBERTI: *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landesfrieden.* I. köt.: *Die Friedensordnungen in Frankreich.* Ansbach, 1892; GÖRRIS: *De denkbeelden over oorlog en de bemoeeiingen voor vrede in de elfde eeuw* [9. századi vélekedések a háborúról és a béketeremtő erőfeszítésekről]. Nijmegen, 1912 [Leydeni egyetemi disszertáció]) számos, könnyen föllelhető utalást tartalmaznak, kérjük az olvasót, ne csodálkozzék, ha a következőkben egy sor hivatkozás nélküli utalással találkozik.
362. A félsziget déli részén egy francia pápa (II. Orbán) és a normann bárók honosították meg a *treuga Dei*t. Lásd JAMISON. In *Papers of the British School at Rome.* 1913, 240. o.
363. *Histoire de Languedoc.* V. köt. 15. oszl.
364. R. BUSQUET: *Les Bouches-du-Rhőne. Encyclopédie départementale.* Első rész. II. köt.: *Antiquité et moyen âge.* 1924, 563. o.
365. *SS.* XXIII. köt. 361. o. Vö. FRENSDORF. In *Nachr. von der Kgl. Gesellsch. zu Göttingen.*

Phil. hist. Kl. 1894. Ugyanezt az átalakulást tapasztaljuk Katalóniában és Aragóniában.

366. Lásd föntebb, 292. skk. o.
367. Conon de Lausanne szerint Fülöp Ágost napi bevétele halálakor 1200 párizsi *livre*-re rúgott (*SS.* XXIV. köt. 782. o.) Ugyanakkor a párizsi Szent Genovéva-apátság jövedelme – az általa beszolgáltatott királyi tizedek alapján számítva – évi 1800 párizsi *livre* körül lehetett (*Biblioth. Sainte-Geneviève,* 356. kézirat, 271. o.). Az első számadat föltehetően magasabb, a második alacsonyabb a valóságosnál. A különbség mértéke viszont megmarad, ha számolunk azzal, hogy a két időpont között valószínűleg jelentős árnövekedés következett be. Az ellentét mindenképpen föltűnő.
368. RICHER. IV. 80.
369. Gesta ep. Cameracensium. III. 2. In *SS.* XVII. 466. o.; vö. III. 40, 481. o.
370. TARDIF: *Cartons des rois.* No. 264.
371. *A törvények szelleméről.* XXXI. könyv, 30. fejezet. Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 1962, Akadémiai, II. köt. 460–461. o.
372. *Lettres.* Havet kiadása, nos 12, 37.
373. Marc BLOCH: „La vie de S. Édouard le Confesseur par Osbert". In *Analecta Bollandiana.* XLI. köt. 1923, 22, 38. o.
374. A bibliográfián kívül (530. o., „A nemzettudat" alcím alatt) lásd még LOT: *Les derniers carolingiens,* 308. skk. o.; LAPOTRE: *L'Europe et le Saint-Siège.* 1895, 330. skk. o.; F. KERN: *Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik.* 1910, 124. skk. o.; M. L. BULST-THIELE: *Kaiserin Agnes.* 1933, 3. o. 3. jegyz.
375. ABBO: *De bello Parisiaco.* Pertz kiadása, I. 618. sor; II. 344, 452. sor.; ADÉMAR DE CHABANNES: *Chronique.* Chabanon kiadása, 151. o.; Gesta ep. Leodensium. II. 26. In *SS.* VII. köt. 204. o.; WIDUKIND. P. Hirsch kiadása, I. 9, 11.; II. 3.; THIETMAR DE MERSEBOURG. R. Holtzmann kiadása, V. 12, 19.
376. *SS.* VI. köt. 339. o., valamint 41–42. o.
377. A *Heiland* prológusa. E. Sievers kiadása, 3. o. A királyi vazallusok megkülönböztetése – *Teutisci quam et Longobardi* – először egy 845-ből származó itáliai okiratban mutatható ki (MURATORI: *Ant.* II. köt. 971. oszl.); Annales Juvavenses maximi. In *SS.* XXX. köt. 2., 738. o.
378. LIUDPRAND: *Legatio,* 7. bek.
379. WALAFRID STRABO: De exordiis, 7. bek. In *Capitularia reg. Francorum.* II. köt. 481. o.; RICHER. I. 20.
380. EUDES DE DEUIL. In *SS.* XXVI. köt. 65. o.
381. EKKEHARD D'AURA. In *SS.* VI. köt. 218. o.
382. *Girart de Roussillon.* P. MEYER fordítása, 631. o.; Foerster kiadása (*Romanischen Studien,* V.), 9324. sor.
383. *A törvények szelleméről.* XXX. könyv. 1. fejezet. Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 1962, Akadémiai, I. köt. 354. o.; VOLTAIRE: *Fragments dans quelques révolutions dans l'Inde.* II. (Garnier kiadása, XXIX. köt. 91. o.).
384. G. LEFEBVRE: *Les paysans du Nord.* 1924, 309. o.
385. Lásd például E LODGE: „Serfdom in the Pyrenees". In *Vierteljahrsch. für Soz. und WG.* 1905, 31. o.; SANCHEZ-ALBORNOZ: *Estampas de la vida en León.* 2. kiadás. 86. o. 37. jegyz.; PERRECIOT: *De l'état civil des personnes.* II. köt. 1786, 193. o. 9. jegyz.
386. DUDON DE SAINT-QUENTIN. Lair kiadása. *Mém. Soc. Antiquaires Normandie.* XXIII. köt. III. 43–44. (1933).
387. P. HÉVIN: *Consultations et observations sur la coutume de Bretagne.* 1724, 343. o.
388. P. THOMAS: *Textes historiques sur Lille et le Nord.* II. köt. 1936, 285. o. (1385, 1397); vö. 218. o. (no. 68).

389. T. F. TOOT: *Chapters in the administrative history.* IV. köt. 1928, 62. o.
390. COLBERT: *Lettres.* P. Clément kiadása, II. köt. xxx. o. A barátsági fogadalom egy régi példáját lásd J. QUICHERAT: *Rodrigue de Villandrando.* 1879, no. XIX.
391. Ch. AIMOND: *Histoire de la ville de Varennes.* 1925, 50. o.
392. MANEGOLD DE LAUTENBACH. In *Libelli de lite* (*Mon. Germ.*). I. köt. 365. o.; WENRICH, uo. 289. o.; Paul DE BERNRIED: Vita Gregorii, 97. bek. In WATTERICH: *Romanorum pontificum vitæ.* I. köt. 532. o.
393. *Landr.* III. 78., 2. Az értelmezést vitatja ZEUMER. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G. A.* 1914, 68–75. o.; a helyes értelmezésről lásd KERN: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter.* 1914.

Bibliográfia

Első kötet. A függőségi kötelékek kialakulása

MEGJEGYZÉSEK A BIBLIOGRÁFIA HASZNÁLATÁRÓL

Egy olyan bibliográfia, amelyet a hűbéri társadalom általunk választott megközelítésével összhangban állítanánk föl, aránytalanul nagy helyet foglalna el a kötetben, ráadásul más, meglévő forrásjegyzékek haszontalan, rövidített reprodukcióját szolgáltatná. Ekképp a források vonatkozásában megelégszem azzal, hogy mindössze a tudósok által fölállított nagyszabású összesítésekre hivatkozom, s csak a jogi irodalom legfontosabb dokumentumainak szentelek külön helyet. A történelmi munkákat illetően úgy véltem, hogy a társadalmi életnek a jelen kötetben csak érintőlegesen tárgyalt egyes aspektusait illetően (gondolkodásmód, vallási élet, irodalmi kifejezésformák) minden esetben beérem azzal, hogy *Az emberiség fejlődése* című sorozat már megjelent vagy ezután megjelenő, az adott kérdésekkel foglalkozó köteteit ajánlom az olvasó figyelmébe. Csak néhány esetben tettem kivételt olyan kérdések kapcsán, amelyekkel behatóbban foglalkoztak, s amelyek vizsgálatára mások valószínűleg nem kerítenek majd sort (ezek közé tartozik például az ezredfordulót kísérő „rettegés" témája). Ugyanakkor az utolsó inváziókkal, valamint a társadalmi struktúra kérdéskörével kapcsolatban jóval teljesebb kutatási bibliográfiákat igyekeztem fölállítani. Természetesen válogatott irodalomjegyzékekről van szó. A szakemberek által majdan fölrótt hiányosságok között minden bizonnyal akadnak majd olyanok is, amelyek nem voltak szándékosak. De lesznek olyanok is, amelyek tudatos döntés eredményei. Előfordult ugyanis, hogy nem sikerült hozzájutnom egy adott munkához, s nem voltam hajlandó másoknak hitelt adva hivatkozni rá. De az is megesett, hogy miután áttanulmányoztam egy-egy munkát, szükségtelennek véltem, hogy föltüntessem.

Meg kell jegyeznem, hogy a következő kötet végén – mely az osztályokat és a kormányzást vizsgálja a hűbéri korban – ugyancsak található egy bibliográfia, amely a szóban forgó munkában tárgyalt témákhoz kapcsolódik. Legyen szabad már előre utalnom rá olyan kérdések esetén, amelyek mélyrehatóbb vizsgálatára csak ekkor kerül majd sor, de felszínesen már a jelen kötetben is érintem őket.

A csoportosítás, amelyet megkíséreltem, tökéletlen, mint minden más csoportosítás. Mindazonáltal hasznosabbnak láttam ezt az eljárást, mintha egyszerűen csak fölsoroltam volna a különböző munkákat. A csoportosítási szempontok az alábbiakban láthatók. Az egyes csoportokon belül hol tárgykör szerinti, hol földrajzi, hol puszta alfabetikus rendben követik egymást a hivatkozások, de remélem, hogy ez nem okoz különösebb gondot az olvasónak. A helynévmegjelölés nélküli munkák mind Párizsban láttak napvilágot.

A BIBLIOGRÁFIA FÖLOSZTÁSA

I. *A források* – 1. A legfontosabb forrásjegyzékek – 2. Történelmi jelentéstan és a különböző nyelvek használata – 3. A történetírás – 4. Az irodalmi forrásanyag vizsgálata

II. *Szellemi attitüdök* – 1. Érzés- és gondolkodásmódok. Viselkedésformák. Oktatás – 2. Az ezredforduló „rettenete"

III. *A legfontosabb egyetemes történelmi munkák* – 1. Európa – 2. Az egyes nemzetek történelmével, valamint a különböző uralkodókkal foglalkozó munkák

IV. *A jogi és a politikai struktúra* – 1. A legfontosabb jogi források – 2. Az intézmények és a jog történetével foglalkozó legfontosabb munkák – 3. A jogi gondolkodás és a jog tanítása – 4. A politikai gondolkodás

V. *Az utolsó inváziók* – 1. Áttekintések – 2. A szaracénok az Alpokban és az itáliai félszigeten – 3. A magyarok – 4. A skandinávokról általában és a skandináv betörések – 5. Észak-Európa keresztény hitre térése – 6. A skandináv inváziók nyomai és hatásai

VI. *A vérségi kötelékek* – 1. Áttekintések. Közös bűnhődés és büntetés – 2. A nemzetség mint gazdasági közösség

VII. *A tulajdonképpeni hűbéri intézmények* – 1. Áttekintések. A frank hűbériség eredete – 2. Az egyes országokat és régiókat vizsgáló munkák – 3. Fegyvertársi viszony, vazallusság, hűbéreskü – 4. *Precarium*, beneficium, hűbér, allódium – 5. A hűbéri jog – 6. A többes és a feltétlen hűbéreskü

VIII. *A hűbéri rendszer mint katonai intézmény* – 1. A harcművészettel és a hadseregekkel foglalkozó általános munkák – 2. A lovasság és a fegyverzet kérdései – 3. Hadkötelezettség és fizetett hadseregek – 4. A vár

IX. *Függőségi viszonyok az alsóbb társadalmi osztályokban*

X. *Hűbérség nélküli néhány ország* – 1. Szardínia – 2. Az Északi-tenger partján élő német társadalmak

A FORRÁSOK

A legfontosabb forrásjegyzékek*

Ballester, Rafael: *Bibliografia de la historia de España.* Gerona, 1921.

Ballester, Rafael: *Fuentes narrativas de la historia de España durante la Edad Media.* Palma, 1912.

Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. 2 köt., valamint 1 kiegészítő kötet. Brüsszel, 1898–1911.

Dahlmann-Waitz: *Quellenkunde der deutschen Geschichte.* 9. kiadás. 2 köt. Lipcse, 1931–1932.

Egidi, Pietro: *La storia medievale.* Róma, 1922.

Gross, Charles: *The sources and literature of English history from the earliest times to about 1485.* 2. kiadás. London, 1915.

Jacob, Karl: *Quellenkunde der deutschen Geschichte im Mittelalter.* Berlin, 1917 (Sammlung Göschen).

Jansen, M. – Schmitz-Kallenberg, L.: *Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500.* 2. kiadás. Lipcse, 1914 (A. Meister: *Grundriss.* I. 7.).

* A vulgáris nyelvű irodalmi forrásokat nem említem.

MANITIUS, Max.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters.* 3 köt. München, 1911–1931 (Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft. Herausgg. von I. MÜLLER).

MOLINIER, Auguste: *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie.* 6 köt. 1901–1906.

OESTERLEY, H.: *Wegweiser durch die Literatur der Urkunden-Sammlung.* 2 köt. Berlin, 1886.

PIRENNE, Henri: *Bibliographie de l'histoire de Belgique.* 3. kiadás. Brüsszel, 1931.

POTTHAST, August: *Bibliotheca historica medii aevi.* 2. köt. Berlin, 1875–1896.

STEIN, Henri: *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France.* 1907.

UEBERWEG, Friedrich: *Grundriss der Geschichte der Philosophie.* II. köt. 11. kiadás. Berlin, 1928.

VILDHAUT, H.: *Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte bis zum Ausgange der Staufer.* 2. kiadás. 2 köt. Werl, 1906–1909.

WATTENBACH, W.: *Deutschlands Geschichtsquellen in Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts.* I. köt. 7. kiadás. Berlin, 1904; II. köt. 6. kiadás. Berlin, 1874.

WATTENBACH, W. – HOLTZMANN, R.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit.* I. köt. 1. füzet. Berlin, 1938.

Történelmi jelentéstan és a különböző nyelvek használata

ARNALDI, Fr.: Latinitatis Italiae medii aevi inde ab A. CDLXXVI usque ad A. MDXXII lexicon imperfectum. In *Archivum latinitatis medii aevi.* X. köt. 1936.

BAXTER, J.-H. et al.: *Medieval latin word-list from British and Irish sources.* Oxford, 1934.

BLOCH, Oscar (W. von WARTBURG közreműködésével): *Dictionnaire Étymologique de la langue française.* 1932.

BRUNEL, Cl.: Le latin des chartes. In *Revue des Études latines.* 1925.

BRUNEL, Cl.: Les premiers exemples de l'emploi du provençal. In *Romania.* 1922.

DIEFENBACH, L.: *Glossarlum latino–germanicum mediae et infimae latinitatis.* Frankfurt, 1857. *Novum Glossarium.* Frankfurt, 1867.

DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis.* HENSCHEL kiadása. 7 köt. 1830–1850. Újranyomás Niort, 1883–1887.

GAMILLSCHEG, E.: *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache.* Heidelberg, 1928.

HABEL, E.: *Mittellateinisches Glossar.* Paderborn, 1931.

HECK, Philippe: *Uebersetzungsprobleme im früheren Mittelalter.* Tübingen, 1931.

HEGEL, Karl: Lateinische Wörter und deutsche Begriffe. In *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde.* 1893.

KLUGE, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 11. kiadás. Berlin, 1934.

MERKEL, Felix: *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters.* Lipcse, 1930 (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters, 45.).

MEYER-LÜBKE, W.: *Romanisches Etymologisches Wörterbuch.* 3. kiadás. Heidelberg, 1935.

MURRAY, J. A. H.: *The Oxford English dictionary.* Oxford, 1888–1928.

NÉLIS, H.: Les plus anciennes chartes en flamand. In *Mélanges d'histoire offerts à H. Pirenne.* I. köt. Brüsszel, 1926.

OBREEN, H.: Introduction de la langue vulgaire dans les documents diplomatiques en Belgique et dans les Pays-Bas. In *Revue belge de philologie.* 1935.

OGLE, M.-B.: Some aspects of mediaeval latin style. In *Speculum.* 1926.

SPECKER, Karl: *Introduction à l'étude du latin médiéval.* P. VAN DE WOESTIJNE fordítása. Gent, 1933.

TRAUBE, L.: Die lateinische Sprache des Mittelalters. In TRAUBE: *Vorlesungen und Abhandlungen.* II. köt. München, 1911.

VANCSA, Max: *Das erste Auftreten der deutschen Sprache in den Urkunden.* Lipcse, 1895 (Preisschriften gekrönt... von der fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft, histornationalökonom. Section XXX.).

WARTBURG, W. von: *Französisches etymologisches Wörterbuch.* 1928, illetve a későbbi kiadások.

A történetírás

BALZANI, Ugo: *Le cronache italiane nel medio evo.* 2. kiadás. Milánó, 1900.

GILSON, E.: Le moyen âge et l'histoire. In GILSON: *L'esprit de la philosophie médiévale.* II. köt. 1932.

HEISIG, Karl: Die Geschichtsmetaphysik des Rolandliedes und ihre Vorgeschichte. In *Zeitschift für romanische Philologie.* LV. köt. 1935.

LEHMANN, Paul: Das literarische Bild Karls des Grossen, vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters. In *Sitzungsber. der bayerischen Akad. Phil. hist. Kl.* 1934.

POOLE, R.-L.: *Chronicles and annals: a brief outline of their origin and growth.* Oxford, 1926.

SCHMIDLIN, Joseph: *Die geschichtsphilosophische und kirchenpolitische Weltanschauung Ottos von Freising. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Geistesgeschichte.* Freiburg im Breisgau, 1906 (Studien und Darstellungen aus dem Gebiete der Geschichte. Hgg. von H. GRAUERT. IV. 2–3.).

SPÖRL, Johannes: *Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauung.* München, 1935.

Az irodalmi forrásanyag vizsgálata

ACHER, Jean: Les archaïsmes apparents dans la Chanson de „Raoul de Cambrai". In *Revue des langues romanes.* 1907.

FALK, J.: *Étude sociale sur les chansons de geste.* Nyköping, 1879.

KALBFLEISCH: *Die Realien im altfranzösischen Epos „Raoul de Cambrai".* Giessen, 1897 (Wissenchaftliche Beilage zum Jahresbericht des Grh. Realgymnasiums).

MEYER, Fritz: *Die Stände, ihr Leben und Treiben dargestellt nach den allfr. Artus- und Abenteuerromanen.* Marburg, 1892 (Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 89.).

TAMASSIA, G.: II diritto nell' epica francese dei secoli XII e XIII. In *Revistà italiana per le scienze giuridiche.* I. köt. 1886.

SZELLEMI ATTITŰDÖK

Érzés- és gondolkodásmódok. Viselkedésformák. Oktatás*

BESZARD, L.: *Les larmes dans l'épopée.* Halle, 1903.
BILFINGER: *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunde.* Stuttgart, 1892.
DOBIACHE-RODJESVENSKY: *Les poésies des Goliards.* 1931.
DRESDNER, Albert: *Kultur- und Sittengeschichte der italienischen Geistlichkeit im 10. und 11. Jahrhundert.* Breslau, 1910.
EICKEN, Heinrich v.: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung.* Stuttgart, 1887.
GALBRAITH, V. H.: The literacy of the medieval English kings. In *Proceedings of the British Academy.* 1935.
GHELLINCK, J. de: *Le mouvement théologique du XIIe siècle.* 1914.
GLORY, A. – UNGERER, Th.: L'adolescent au cadran solaire de la cathédrale de Strasbourg. In *Archives alsaciennes d'histoire de l'art.* 1932.
HASKINS, Ch. H.: *The renaissance of the twelfth century.* Cambridge, Mass., 1927.
HOFMEISTER, Ad.: Puer, iuvenis, senex: zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen. In *Papstum und Kaisertum... Forsch. P. Kehr dargebr.* 1926.
IRSAY, St. d': *Histoire des universités françaises et étrangères.* I. köt. 1933.
JACOBIUS, Helene: *Die Erziehung des Edelfraüleins im alten Frankreich nach Dichtungen des XII., XIII. und XIV. Jahrhunderts.* Halle, 1908 (Beihefte zür Zeitschr. für romanische Philologie, XVI.).
LIMMER, Rod.: *Bildungszustände und Bildungsideen des 13. Jahrhunderts.* München, 1928.
PARÉ, G. – BRUNET, A. – TREMBLAY, P.: *La renaissance du XIIe siècle: les écoles et l'enseignement.* 1933 (Publications de l'Institut d'études médiévales d'Ottawa, 3.).
RASHDALL, H.: *The Universities of Europe in the middle ages.* 2. kiadás (F. M. POWICKE és A. B. EMDEN). 3 köt. Oxford, 1936.
SASS, Johann: *Zur Kultur- und Sittengeschichte der sächsischen Kaiserzeit.* Berlin, 1892.
SÜSSMILCH, Hans: *Die Lateinische Vagantenpoesie des 12. und 13. Jahrhunderts als Kulturerscheinung.* Lipcse, 1917 (Beiträge zur Kulturgesch. des Mittelalters und der Renaissance, 25.).

Az ezredforduló „rettenete"

BURR, G. L.: The year 1000. In *American Histor. Review.* 1900–1901.
EICKEN, H. von: Die Legende von der Erwartung des Wetruntergangs und der Wiederkehr Christi im Jahre 1000. In *Forschungen zur deutschen Gesch.* XXIII. köt. 1883.
ERMINI, Filippo: La fine del mondo nell' anno mille e il pensiero di Odone di Cluny. In *Studien zur lateinischen Dichtung des Mittelalters, Ehrengabe für K. Strecker.* Drezda, 1931 (Schriftenreihe der Histor. Vierteljahrschrift, 1.).
GRUND, Karl: *Die Anschauungen des Radulfus Glaber in seinen Historten.* Greifswald, 1910.
ORSI, P.: L'anno mille. In *Rivista storica italiana.* IV. 1887.
PLAINE, dom François: Les prétendues terreurs de l'an mille. In *Revue des questions historiques.* XIII. köt. 1873.

* A bibliográfiának ez a része meglehetősen kivonatos, különösen ami az oktatás kérdését illeti. Az idézett munkák számos korábbi, illetve részletesebb tanulmányra hivatkoznak.

WADSTEIN, Ernst: *Die eschatologische Ideengruppe: Antichrist-Weltsabbat-Weltende und Weltgericht.* Lipcse, 1896.

A LEGFONTOSABB EGYETEMES TÖRTÉNETI MUNKÁK

Európa

BARBAGALLO, Corrado: *Il medio evo.* Torinó, 1935.
CALMETTE, Joseph: *Le monde féodal.* É. n. (Clio, 4.).
CARTELLIERI, Alexander: *Weltgeschichte als Machtgeschichte: 382–911. Die Zeit der Reichsgründungen. – Die Weltstellung des deutsen Reiches, 911–1047.* 2 köt. München, 1927, 1932.
EAST, Gordon: *An historical geography of Europe.* London, 1935.
GLOTZ, G.: *Histoire générale: Histoire du moyen âge.* I. köt.: *Les destinées de l'Empire en Occident.* (F. LOT – Chr. PFISTER – F. L. GANSHOF, 1928–1935.) – II. köt.: *L'Europe occidentale de 888 à 1125* (A. FLICHE. 1930) – IV. köt. 2.: *L'essor des États d'Occident* (Ch. PETIT-DUTAILLIS – P. GUINARD. 1937).
HASKINS, Ch. H.: *The Normans in European history.* Boston, 1915.
PIRENNE, Henri: *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle.* 1936.
The Cambridge Medieval history. 8 köt. Cambridge, 1911–1936.
VOLPE, G.: *Il medio evo.* Firenze [1926].

Az egyes nemzetek történelmével, valamint a különböző uralkodókkal foglalkozó munkák*

ALTAMIRA, R.: *Historia de España y de la civilización española.* I. és II. köt. 4. kiadás. Barcelona, 1928–1929.
ANGLÈS, FOLCHI I TORRÈS – LAUER, Ph. – D'OLWER, Nicolau – PUIG I CADAFALCH: *La Catalogne à l'époque romane.* Párizs, 1932 (Université de Paris, Bibliothèque d'art catalan, II.).
BALLESTEROS Y BERETTA, Antonio: *Historia de España y su influencia en la historia universal.* II. köt. Barcelona, 1920.
BÜHLER, Johannes: *Deutsche Geschichte. Urzeit, Bauerntum und Aristocratie bis um 1100.* Berlin, 1934.
CARTELLIERI, Al.: *Philipp II August.* Lipcse, 1899–1922.
CARTELLIERI, Al.: Kaiser Otto II. In *Beiträge zur thüringischen und sächsischen Geschichte, Festschrift für O. Dobenecker.* 1929.
CARTELLIERI, Al.: Otto III, Kaiser der Römer. In *Judeich-Festschrift.* 1929.
CASPAR, Erich: *Roger II (1101–1154) und die Gründung der normannisch-sicilischen Monarchie.* Innsbruck, 1904.
CHALANDON, F.: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile.* 2 köt. 1907.
ECKEL, A.: *Charles le Simple.* 1899 (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., 124.).
FAVRE, E.: *Eudes, comte de Paris et roi de France.* 1893 (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., 99.).
FLICHE, Augustin: *Le règne de Philippe Ier.* 1912.

* Az egyes tartományokkal foglalkozó munkákat a következő kötet végén, a tartományi fejedelemségek történetét tárgyaló kiadványok közé soroltuk.

GEBHARDT, Bruno: *Handbuch der deutschen Geschichte.* I. köt. 7. kiadás. Stuttgart, 1930.
HAMPE, Karl: *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer.* 3. kiadás. Lipcse.
HAMPE, Karl: *Herrschergestalten des deutschen Mittelalters.* Lipcse, 1927.
HODGKIN, R. H.: *A history of the Anglo-Saxons.* 2 köt. Oxford, 1935.
HUNT, W. – POOLE, R. L.: *The political history of England.* I. köt.: *To 1066* (Th. HODGKIN. London, 1920); II. köt.: *1066–1216* (G. B. ADAMS. 1905); III. köt.: *1216–1377* (T. F. TOUT. 1905).
Jahrbücher der deutschen Geschichte. Berlin, 1862-től folytatólagosan (a részleteket illetően lásd DAHLMANN-WAITZ, 640. o.).
KALCKSTEIN, K. von: *Geschichte des Französischen Königtums unter den ersten Kapetingern.* I.: *Der Kamp der Robertinern und Karolingern.* Lipcse, 1877.
LAMPRECHT, Karl: *Deutsche Geschichte.* II. és III. köt. Berlin, 1892–1893.
LARSON, L. M.: *Canuts the Great.* New York, 1912.
LAUER, Ph.: *Le règne de Louis IV d'Outre-Mer.* 1900 (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., 127.).
LAUER, Ph.: *Robert 1er et Raoul de Bourgogne.* 1910.
LAVISSE, E.: *Histoire de France.* II. köt. 1. (C. BAYET – C. PFISTER – A. KLEINCLAUSZ); II. köt. 2. és III. köt. 1. (A. LUCHAIRE); III. köt. 2. (Ch.-V. LANGLOIS), 1901–1903.
LEES, B. A.: *Alfred the Great.* London, 1915.
LOT, Ferdinand: *Les derniers Carolingiens.* 1891 (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., 87.).
LOT, Ferdinand: *Études sur le règne de Hugues Capet.* 1903 (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., no. 147.).
LUCHAIRE, Achille: *Louis VI le Gros.* 1890.
MANITIUS, Max.: *Deutsche Geschichte unter den sächsischen und salischen Kaisern.* Stuttgart, 1889.
MONTI, G. M.: *Il mezzogiorno d'ltalia nel medio evo.* Bari, 1930.
NORGATE, K.: *Richard the Lion Heart.* London, 1924.
OMAN, C.-W. C.: *A history of England.* I. köt.: *Before the Norman Conquest* (C. W. OMAN. London, 1910); II. köt.: *Under the Normans and Angevins* (H. W. C. DAVIES. 1905).
PARISOT, R.: *Le royaume de Lorraine sous les Carolingiens (843–923).* 1899.
PETIT-DUTAILLIS, Ch.: *Étude sur la vie et le règne de Louis VIII.* 1894.
PFISTER, C.: *Études sur le règne de Robert le Pieux.* 1885. (Bibliothèque Éc. Hautes Études, Sc. histor., 64.).
PIRENNE, Henri: *Histoire de Belgique.* I. köt. 3. kiadás. Brüsszel, 1929.
PLUMMER, Charles: *The life and time of Afred the Great.* Oxford, 1902.
PONTIERI, E. – LEICHT, P. S. et al.: *Il regno normanno.* Milánó, 1932.
POUPARDIN, R.: *Le royaume de Provence sous les Carolingiens.* 1901 (Biblioth. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 131.).
POUPARDIN, R.: *Le royaume de Bourgogne (888–1038).* 1907 (Biblioth. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 163.).
RAMSAY, J. H.: *The foundations of England (B. C. 55, A. D. 1154).* 2 köt. London, 1890. – *The Angevin Empire, 1154–1216.* 1903. – *The dawn of the constitution.* 1908.
STENTON, F. M.: *William the Conqueror and the rule of the Normans.* London, 1908.
TER BRAAK, Menno: *Kaiser Otto III.* Amszterdam, 1928.

A JOGI ÉS A POLITIKAI STRUKTÚRA

A legfontosabb jogi források

ACHER, Jean: Notes sur le droit savant au moyen âge. In *Nouvelle Revue historique du droit.* 1906 (Értekezés a J. de Blanot által tett hűbéreskükről).
ATTENBOROUGH, F. L.: *The laws of the earliest English Kings.* Cambridge, 1922.
BRACTON: *De legibus et consuetudinibus Angliae.* G.-E. WOODBINE kiadása. 2 köt. New Haven (USA), 1915–1932 (Yale Hist. Publ. Ms. III.); TWISS kiadása. 6. köt. London, 1878–1883 (Rolls Series).
Capitularia regum Francorum. A. BORETIUS és V. KRAUSE kiadása. Hannover, 1883–1897 (Mon. Germ., in–4°).
Formulae merowingici et Karolini aevi. K. ZEUMER kiadása. Hanover, 1886 (Mon. Germ., in–4°).
FOURGOUS, J. – BEZIN, G. de: *Les Fors de Bigorre.* Bagnères, 1901 (Travaux sur l'histoire du droit méridional, 1. füzet).
GLANVILL: *De legibus et consuetudinibus regni Angliae.* G. E. WOODBINE kiadása. New Haven (USA), 1932 (Yale Historical Publications, Manuscripts, XIII.).
GUILLAUME DURAND: *Speculum judiciale* (Az 1271 és 1276 között készült szöveget később többször is kinyomtatták.).
Le Conseil de Pierre de Fontaines. A.-J. MARNIER kiadása. 1886.
LEHMANN, Karl: *Das Langobardische Lehnrecht (Handschriften, Textentwicklung, ältester Text und Vulgattext nebst den capitula extraordinaria).* Göttingen, 1896.
Les Établissements de Saint Louis. P. VIOLLET kiadása. 4 köt. 1881–1886 (Soc. de l'Hist. de France).
LIEBERMANN F.: *Die Gesetze der Angelsachsen.* 3 köt. Halle, 1903–1916 (a normann kor szokásjogi gyűjteményei mellett egy értékes történelmi névmutatót is tartalmaz).*
MUÑOZ ROMERO, T.: *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los reinos de Castilla, Leon, Corona de Aragon y Navarra.* I. köt. Madrid, 1847.
PHILIPPE DE BEAUMANOIR: *Coutumes de Beauvaisis.* A. SALMON kiadása. 2 köt. 1899–1900 (Coll. de textes pour servir à l'étude... de l'hist.).
ROBERTSON, A. J.: *The laws of the kings of England from Edmund to Henry I.* Cambridge, 1925.
Sachsenspiegel. K. A. ECKHARDT kiadása. Hannover, 1933 (Mon. Germ., Fontes iuris germanici, Nova series.).
SECKEL, Em.: Ueber neuere Editionen juristischer Schriften des Mittelalters. In *Zeitschrift der Savigny Stiftung.* G. A., 1900 (a 13. századi *Summae feudorum*okról).
TARDIF, Joseph: *Coutumiers de Normandie.* 2 köt. Rouen, 1881–1903.
Usatges de Barcelona, editats amb una introduccio per R. D'ABADAL I VINYALS I F. VALLS TABERNER. Barcelona, 1913 (Textes de dret catala, I.).

Az intézmények és a jog történetével foglalkozó legfontosabb munkák

BELOW, Georg v.: *Der deutsche Staat des Mittelalters.* I. köt. Lipcse, 1914.
BELOW, Georg v.: *Vom Mittelalter zur Neuzeit.* Lipcse, 1924 (Wissenschaft und Bildung, 198.).

* Az angolszász törvényekkel kapcsolatban lásd a fönti, királyok szerinti fölsorolást, míg a szokásjoggyűjteményekre való utalások címük alapján keresendők.

BESNIER, Robert: *La coutume de Normandie. Histoire externe.* 1935.
BESTA, E.: *Fonti, legislazione e scienza giuridicha della caduta dell'impero romano al sec. VX°.* Milánó, 1923 (*Storia del diritto italiano... di* P. GUIDICE).
BRUNNER, Heinrich: *Deutsche Rechtsgeschichte.* 2 köt. 2. kiadás. Lipcse, 1906, 1928.
CHADWICK, H. M.: *Studies in Anglo-Saxon Institutions.* Cambridge, 1905.
CHADWICK, H. M.: *The origin of the English nation.* Cambridge, 1924.
CHÉNON, Émile: *Histoire générale du droit français public et privé.* 2 köt. 1926–1929.
ESMEIN, A.: *Cours élémentaire d'histoire du droit français.* 14. kiadás. 1921.
FICKER, J.: *Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens.* 4 köt. Innsbruck, 1868–1874.
FLACH, J.: *Les origines de l'ancienne France.* 4 köt. 1886–1917.
FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France.* 6 köt. 1888–1892.
GAMA-BARROS, H. da: *Historia da administraçao publica em Portugal nos seculos XII a XV.* 2 köt. Lisszabon, 1885–1896 (a munka sok adattal szolgál Leónról és Kasztíliáról is).
HASKINS, Ch. H.: *Norman institutions.* Cambridge (Mass.), 1918 (Harvard Historical Studies, XXIV.).
HOLDSWORTH, W. S.: *A history of English law.* I–III. köt. 3. kiadás. London, 1923.
JAMISON, E.: The Norman administration of Apulia and Capua. In *Papers of the British School at Rome.* VI. 1913.
JOLLIFFE, J. E. A.: *The constitutional history of medieval England.* London, 1937.
KEUTGEN, F.: *Der deutsche Staat des Mittelalters.* Jéna, 1918.
KIENER, Fritz: *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaft bis zur Errichtung der Konsulate (510–1200).* Lipcse, 1900.
LEICHT, P. S.: *Ricerche sul diritto privato nei documenti preirneriani.* 2 köt. Róma, 1914–1922.
LUCHAIRE, Achille: *Manuel des institutions françaises. Période des Capétiens directs.* 1892.
MAITLAND, F. W.: *Domesday Book and Beyond.* Cambridge, 1921.
MAYER, Ernst: *Mittelalterliche Verfassungsgeschichte: deutsche und französische Geschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert.* 2 köt. Lipcse, 1899.
MAYER, Ernst: *Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit zur Zunftherrschaft.* 2 köt. Lipcse, 1900.
MAYER, Ernst: *Historia de las instituciones sociales y politicas de España y Portugal durante los siglos V a XIV.* 2 köt. Madrid, 1925–1926.
MEYER, Walter: *Das Werk des Kanzlers Gislebert von Mons besonders als verfassungsgeschichtliche Quelle betrachtet.* Königsberg, 1888.
NIESE, Hans: *Die Gesetzgebung der normannischen Dynastie im regnum Siciliae.* Halle, 1910.
OLIVIER-MARTIN: *Histoire de la coutume de la prévőté et vicomté de Paris.* 3 köt. 1922–1930.
POLLOCK, F.: *The land laws.* 3. kiadás. London, 1896.
POLLOCK, Frederick – MAITLAND, F. W.: *The history of English law before the time of Edward I.* 2 köt. Cambridge, 1898.
RIAZA, Román –GALLO, Alfonso Garcia: *Manual de historia del derecho español.* Madrid, 1935.
ROGÉ, Pierre: *Les anciens fors de Béarn.* Toulouse, 1907.
SALVIOLI, G.: *Storia del diritto ilaliano.* 8. kiadás. Torinó 1921.
SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: La potestad real y los señorios en Asturias, León y Castilla. In *Revista de Archivos.* 3. sorozat. XXXI. 1914.

SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: Conferencias en la Argentina. In *Anuario de historia del derecho español.* 1933.
SCHRÖDER, R.: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* 6 kiadás. Lipcse, 1919–1922.
SOLMI, A.: *Storia del diritto italiano.* 3. kiadás. Milánó 1930.
STUBBS, William: *Histoire constitutionnelle de l'Angleterre.* Ch. PETIT-DUTAILLIS és G. LEFEBVRE fordítása. 3 köt. 1907–1927 (kiegészítve a fordítók saját jegyzeteivel).
VINOGRADOFF, P.: *English society in the eleventh century.* Oxford, 1908.
VIOLLET, Paul: *Histoire des institutions politiques et administratives de la France.* 3 köt. 1890–1903
WAITZ, G.: *Deutsche Verfassungsgeschichte.* 2. kiadás. I–VI. köt.: Berlin, 1880–1896; VII–VIII. köt.: Kiel, 1876–1878.

A jogi gondolkodás és a jog tanítása

BESTA, E.: *L'opera d'Irnerio.* Torinó, 1910.
BRIE, S.: *Die Lehre vom Gewohnheitsrecht.* I.: *Geschichtliche Grundlegung.* Breslau, 1899.
CHIAPELLI, L.: Recherches sur l'état des études de droit romain en Toscane au XIe siècle. In *Nouv. Revue histor. de droit.* 1896.
CHÉNON, E.: Le droit romain à la Curia regis. In *Mélanges Fitting.* I. köt. Montpellier, 1907 (lásd J. ACHER ismertetését. In *Rev. générale de droit.* XXXII. 1908).
CONRAT, Max: *Die Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter.* Lipcse, 1891.
FLACH, J.: *Études critiques sur l'histoire du droit romain au moyen âge.* 1890.
FOURNIER, P.: L'Église et le droit romain au XIIIe siècle. In *Nouv. Revue historique de droit.* 1890.
GARAUD, Marcel: Le droit romain dans les chartes poitevines du IXe au XIe siècle. In *Bull. de la Soc. des Antiquaires de l'Ouest.* 1925.
GOETZ, W.: Das Wiederaufleben des römischen Rechts im 12. Jahrhundert. In *Archiv. für Kulturgeschichte.* 1912.
MEYNIAL, E.: Note sur la formation de la théorie du domaine divisé... du XIIe au XIVe siècle. In *Mélanges Fitting.* II. köt. Montpellier, 1908.
MEYNIAL, E.: Remarques sur la réaction populaire contre l'invasion du droit romain en France aux XIIe et XIIIe siècles. In *Mélanges Chabaneau.* Erlangen, 1907.
OLIVIER-MARTIN, Fr.: Le roi de France et les mauvaises coutumes. In *Zeitschrift der Savigny Sliftung.* G. A., 1938.
VINOGRADOFF, P.: *Roman Law in medieval Europe.* 2. kiadás. Oxford, 1929.
WEHRLÉ, R.: *De la coutume dans le droit canonique.* 1928.

A politikai gondolkodás

CARLYLE, R. W. – CARLYLE, A. J.: *A history of medieval political theory in the West.* I–III. köt. London, 1903–1915.
DEMPF, Alois: *Sacrum imperium: Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance.* München, 1929.
HERN, Fritz: Recht und Verfassung in Mittelalter. In *Historische Zeitschrift.* 1919.

AZ UTOLSÓ INVÁZIÓK

Áttekintések

LOT, Ferdinand: *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe: intruduction à l'intelligence des derniers traités de paix.* 2 köt. 1937.

A szaracénok az Alpokban és az Itáliai-félszigeten
(Lásd még POUPARDIN, 505. o.)

DUPRAT, Eug.: Les Sarrasins en Provence. In *Les Bouches–du-Rhône. Encyclopédie départementale.* 1924.
LATOUCHE, R.: Les idées actuelles sur les Sarrasins dans les Alpes. In *Revue de géographie alpine.* 1931.
PATRUCCIO, Carlo E.: I Sarraceni nelle Alpi Occidentali. In *Biblloteca della Societa storica subalpina.* XXXII. köt. 1908.
VEHSE, O.: Das Bündnis gegen die Sarazenen vom Jahre 915. In *Quellen und Forsch. aus italienischen Archiven.* XIX. köt. 1927.

A magyarok

BÜDINGER, Max: *Österreichische Geschichte bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts.* I. köt. Lipcse, 1858.
CARO, G.: Der Ungarntribut unter Heinrich I. In *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung.* XX. köt. 1899.
DARKO, E.: Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins. In *Byzantion.* 1935, 1937.
JÓKAY, Z.: Die ungarische Ortsnamenforschung. In *Zeitschrift für Ortsnamenforschung.* 1935.
KAINDL, R. F.: *Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte.* Bécs, 1893.
LÜTTICH, Rudolph: *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhurdert.* Berlin, 1910 (Ebering's Histor. Studien, 74.).
MACARTNEY, C. A.: *The Magyars in the ninth century.* Cambridge, 1930. (Ismertetését lásd G. MORAVSIK. In *Byzantinische Zeitschrift.* 1933.)
MARCZALI, Heinrich: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden.* Berlin, 1882.
MARQUART, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.* Lipcse, 1903.
SAUVAGEOT, A.: L'origine du peuple hongrois. In *Revue des Études hongroises.* II. köt. 1924.
SCHÖNEBAUM, Herbert: *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichstsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme.* Berlin, 1922.
SEBESTYÉN, Charles C. S.: L'arc et la flèche des Hongrois. In *Nouvelle Revue de Hongrie.* LI. köt. 1934.
STEINACKER, Harold: Ueber Stand und Aufgabe der ungarischen verfassungsgeschichte. In *Mitteilungen des Instituts fur österr. Geschichtsforschung.* XVIII. köt. 1907.
SZINNYEI, *Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprachet und Urkultur.* 2. kiadás. Berlin, 1923.
ZICHY, Étienne: L'origine du peuple hongrois. In *Revue des Études hongroises.* I. köt. 1923.

A skandinávokról általában és a skandináv betörések

AREMAN, Holger – STENBERGER, Marten: *Vikingar i Västerled* (A vikingek a nyugati világ útjain). Stockholm, 1935.

BUGGE, Alexander: *Die Wikinger: Bilder aus der nordischen Vergangenheit.* Halle, 1906.

BUGGE, Alexander: The Norse settlements in the British Islands. In *Transactions of the Royal Historical Society.* 1921.

CLAPHAM, H. J.: The horsing of the Danes. In *English Historical Review.* 1910.

COLLINGWOOD, W. G.: *Scandinavian Britain.* London, 1908.

CURTIS, E.: The English and Ostmen in Ireland. In *English Historical Review.* 1908.

DARLINGTON, R. R.: The last phase of Anglo-Saxon history. In *History.* 1937.

FALK, H.: Altnordisches Seewesen. In *Wörter und Sachen.* IV. köt. 1912.

GARAUD, Marcel: Les invasions des Normands en Poitou et leurs conséquences. In *Rev. historique.* CLXXX. köt. 1937.

GOSSES, I. H.: Deensche Heerschappijen in Friesland gedurende den Noormannentijd. In *Mededeelingen der koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde.* Deel 56. B. sorozat, 1923.

HOFMEISTER, A.: Ein angeblicher Normannenzug ins Mittelmeer um 825. In *Historische Aufsätze K. Zeumer dargebracht.* Weimar, 1909.

JACOBSEN, Lis: Les Vikings suivant les inscriptions runiques du Danemark. In *Revue Historique.* CLVIII. köt. 1938.

JORANSON, Einar: *The Danegeld in France.* Rock Island, 1923 (Augustana Library Publ., 10.).

KENDRICK, T. D.: *A history of the Vikings.* London, 1930.

LOT, F.: La grande invasion normande de 856–862. In *Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1908.

LOT, F.: Le monastère inconnu pillé par les Normands en 815. In *Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1909.

LOT, F.: La Loire, l'Aquitaine et la Seine de 862 à 866. In *Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1915.

MONTELIUS, Oskar: *Kulturgeschichte Schwedens von den ältresten Zeiten bis zum elften Jahrhundert.* Lipcse, 1906.

MONTELIUS, Oskar: Sverige och Vikingafäderna västernt (Svédország és a nyugati viking expedíciók). In *Antikvarisk Tidskrift.* XXI. köt. 2.

NORDENSTRENG, Rolf: *Die Züge der Wikinger.* Ford. L. MEYN. Lipcse, 1925.

OMAN, Charles W. C.: The danish kingdom of York. In *The Archaeological Journal.* XCI. köt. 1934.

OLRIK, Axel: *Viking Civilization.* London, 1930.

PAULSEN, P.: *Studien zur Wikingerkultur.* Neumünster, 1933.

PRENTOUT, Henri: *Essai sur les origines et la formation du duché de Normandie.* Caen, 1911.

PRENTOUT, Henri: *Étude critique sur Dudon de Saint-Quentin.* 1916.

SHETELIG, Haakon: *Les origines des invasions des Normands* (Bergens Museums Arbog, Historisk-antikvarisk rekke, nr. 1.).

SHETELIG, Haakon: *Préhistoire de la Norvège.* Oslo, 1926 (Instituttet for sammenlignende Kulturforskning. A. sorozat, V. köt.).

STEENSTRUP, J.: *Normannerne.* 4 köt. Koppenhága, 1876–1882. (Az I. kötet részleges francia fordítását *Études préliminaires pour servir à l'histoire des Normands* címmel lásd *Bullet. Soc. Antiquaires Normandie.* V. köt., illetve külön 1881.)

STEENSTRUP, J.: Normandiets Historie under de syv förste Hertuger 911–1066 (francia nyelvű

összefoglalóval). In *Mémoires de l'Académie royale des sciences et des lettres de Danemark.* 7. sorozat. Sections des Lettres. V. köt. No. 1. 1925.
VAN DER LINDEN: Les Normands à Louvain. In *Revue historique.* CXXIV. köt. 1917.
VOGEL, W.: *Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799–911).* Heidelberg, 1906.
VOGEL, Walther: Handelsverkehr, Städtewesen und Staatenbildung in Nordeuropa im früheren Mittelalter. In *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin.* 1931.
VOGEL, Walther: Wik-Orte und Wikinger: eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens. In *Hansische Geschichtsblätter.* 1935.
WADSTEIN: Le mot viking. In *Mélanges de philologie offerts à M. Johan Vising.* 1925.

Észak-Európa keresztény hitre térése

JOHNSON, E. N.: Adalbert of Hamburg–Bremen. In *Speculum.* 1934.
MAURER, Konrad: *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christentum.* 2 köt. München, 1855–1856.
MOREAU, E. de: *Saint Anschaire.* Leuwen, 1930.
SCHMEIDLER, B.: *Hamburg–Bremen und Nordwest-Europa von 9. bis 11. Jahrh.* Lipcse, 1918.

A skandináv inváziók nyomai és hatásai

ANDERSON, Olaf S.: *The English hundred-names.* Lund, 1934.
BRÖNDAL, Viggo: Le normand et la langue des Vikings. In *Normandia.* 1930.
EKWALL, E.: *Scandinavians and Celts in the North-West of England.* Lund, 1918 (Lunds Universitets Årsskrift. N. F., Afd. 1. Bd. 14.).
EKWALL, E.: The scandinavian element. In A. MAWER – F. W. STENTON: *Introduction to the survey of English Place-Names.* Part. I. Cambridge, 1929.
EKWALL, E.: How long did the Scandinavian language survive in England. In *A grammatical miscellany offered to O. Jespersen.* Koppenhága, 1930.
EKWALL, E.: The scandinavian element. In H. C. DARBY: *An historical geography of England.* Cambridge, 1936.
EMANUELLI: La colonisation normande dans le département de la Manche. In *Revue de Cherbourg.* 1907. és köv.
JESPERSEN, O.: *Growth and structure of the English language.* 7. kiadás. Lipcse, 1933.
JORET, Ch.: Les noms de lieu d'origine non romane et la colonisation germanique et scandinave en Normandie. In *Congrès du millénnire de la Normandie.* Rouen, 1912. II. köt., illetve önállóan kifejtve 1913.
LINDKVIST, *Middle English Place-Names of Scandinavian origin.* Uppsala, 1912.
LOT, Ferdinand: De l'origine et de la signification historique des noms de lieux en ville et en court. In *Romania.* 1933. (Vö. MARC BLOCH: Réflexions d'un historien sur quelques travaux de toponymie. In *Annales d'histoire économique.* VI. köt. 1934.)
MAWER, A.: *Problems of Place-Name study.* Cambridge, 1929.
MAWER, A.: The scandinavian settlements in England as reflected in Place-Names. In *Acta Philologica Scandinavica.* VII. köt. 1932–1933.
PENTOUT, H.: Le rôle de la Normandie dans l'histoire. In *Rev. historique.* CLX. köt. 1929.
SHETELIG, H.: *Vikingeminner i Vest Europa.* Oslo, 1933 (*Instittutet for sammenlignende kulturforksning,* A. XVI.).

SION, Jules: *Les paysans de la Normandie orientale.* 1908.
SJÖRGEN, A.: Le genre des mots d'emprunt norrois en normand. In *Romania.* 1928.
STENTON, F. M.: The Danes in England. In *History.* 1920–21.
STENTON, F. M.: The Danes in England. In *Proceedings of the British Academy.* XIII. köt. 1927.

A VÉRSÉGI KÖTELÉKEK

Áttekintések. Közös bűnhődés és büntetés

BRUNNER, Heinrich: Sippe und Wergeld in den niederdeutfschen Rechten. In BRUNNER: *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte.* I. köt. Weimar, 1931 (korábban *Zeitschr. der Savigny-St.* G. A., III.).
CATTIER, F.: La guerre privée dans le comté de Hainaut. In *Annales de la Faculté de philosophie de Bruxelles.* I. köt. 1889–1890.
DUBOIS, Pierre: *Les asseurements au XIIIe siècle dans nos villes du Nord.* 1900.
ESPINAS, G.: Les guerres familiales dans la commune de Douai aux XIIe et XIIIe siècles. In *Nouv. Revue historique de droit.* 1900.
FRAUENSTÄDT, Paul: *Blutrache und Todrschlagsühne im deutschen Mittelalter.* Lipcse, 1881.
HINOJOSA, Eduardo de: Das germanische Element im spanischen Rechte. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung.* G. A., 1910.
HIS, R.: Gelobter und gebotener Friede im deutschen Mittelalter. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung.* G. A., 1912.
PETIT-DUTAILLIS, Ch.: *Documents nouveaux sur les mœurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle.* 1908 (bibliográfiával).
PHILLPOTTS, Bertha Surtees: *Kindred and clan in the middle ages and after: a study in the sociology of the Teutonic races.* Cambridge, 1913 (Cambridge Archaeological and Ethnological Series).
ROEDER, Fritz: *Die Familie bei den Angelsachsen.* I. köt. Halle, 1899 (Studien zur englischen Philologie, IV.).
VALAT, G.: *Poursuite privée et composition pécuniaire dans l'ancienne Bourgogne.* Dijon, 1907.
VAN KEMPEN, Georges: *De la composition pour homicide d'après la Loi Salique. Son maintien dans les Coutumes de Saint-Omer jusqu'à la fin du XVIe siècle.* Saint-Omer, 1902.
WILKE, Carl: *Das Friedegebot: ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Strafrechts.* Heidelberg, 1911 (Deutschrechtliche Beiträge, VI. 4.).
YVER, J.: *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand (Extrait des travaux de la semaine d'histoire du droit normand).* Caen, 1928.

A nemzetség mint gazdasági közösség

BRUNNER, H.: Der Totenteil in germanischen Rechten. In BRUNNER: *Abhandlungen zur Rechtsgeschichte.* II. köt. Weimar, 1937 (korábban *Zeitschrift der Savigny-St.* G. A., XIX.).
CAILLEMER, Robert: Le retrait lignager dans le droit provençal. In *Studi giuridici in onore di Carlo Fadda.* IV. köt. Nápoly, 1906.
CAILLEMER, Robert: Les idées coutumières et la renaissance du droit romain dans le Sud-Est de la France: I „Laudatio" des héritiers. In *Essays in legal history ed. by P. Vinogradoff.* Oxford, 1913.

FELLETTI, Louis: *Le retrait lignager en droit coutumier français.* Paris, 1923.

FORMENTINI, Ubaldo: Sulle origini e sulla costituzione d'un grande gentilizio feodale. In *Atti della Società ligure di storia patria.* LIII. köt. 1926.

GÉNESTAL, Robert: Le retrait lignager en droit normand. In *Travaux de la semaine d'histoire du droit normand...* 1923. Caen, 1925.

LAPLANCHE, Jean de: *La réserve coutumière dans l'ancien droit français.* 1925.

PLUCKNETT, Théodore F. T.: Bookland and Folkland. In *The Economic history Review.* VI. köt. 1935–1936 (bibliográfiával).

PORÉE, Charles: Les statuts de la communauté des seigneurs pariers de La Garde-Guérin (1238–1313). In *Bibliothèque de l'École des Chartes.* 1907, illetve *Études historiques sur le Gévaudan.* 1919.

SCHULTZE, Alf.: Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts. In *Abh. der sächs. Akad. der Wiss., Phil. hist. Kl.* 28.

TAMASSIO, G.: Il diritto di prelazione e l'espropriazione forzata negli statuti dei comuni italiani. In *Archivio giuridico.* 1885.

A TULAJDONKÉPPENI HŰBÉRI INTÉZMÉNYEK

Általános kérdések. A frank hűbériség eredete*

BLOCH, Marc: Feudalism (European). In *Encyclopaedia of the social sciences.* VI. 1931.

BOURGEOIS, Em.: *Le capitulaire de Kiersy-sur-Oise: étude sur l'état et le régime politique de la société carolingienne à la fin du IXe siècle d'après la législation de Charles le Chauve.* 1885.

CALMETTE, J.: *La Société féodale.* 1923 (Collection A. Colin).

DOPSCH, A.: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit.* 2. kiadás. Bécs, 1921–1922.

DOPSCH, A.: Die Leudes und das Lehnwesen. In *Mitteilungen des œsterr. Instituts für Geschichtsforschung.* 1926.

DOPSCH, A.: Benefizialwesen und Feudalität. In *Mitteilungen des œsterreichischen Instituts für Geschichtsforschung.* 1932.

DUMAS, Auguste: Le serment de fidélité et la conception du pouvoir du Ier au XIe siècle. In *Revue historique de droit.* 1931 (Vö. LOT, F.: Le serment de fidélité à l'époque franque. In *Revue belge de philologie.* 1933; DUMAS, A.: *Le serment de fidélité à l'époque franque.* Uo. 1935.)

GANSHOF, F. L.: Note sur les origines de l'union du bénéfice avec la vassalité. In *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne.* Brüsszel, 1937.

GUILHIERMOZ, A.: *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge.* 1902.

HALPHEN, L.: À propos du capitulaire de Quierzy. In *Revue historique.* CVI. köt. 1911.

KIENAST, W.: *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philipps des Schönen von Frankreich.* 2 köt. Utrecht, 1924–1931.

KIENAST, W.: *Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter.* In *Histor. Zeitschrift.* CLVIII. köt. 1938.

KRAWINKEL, H.: *Zur Entstehung des Lehnwesens.* Weimar, 1936.

LESNE, Em.: *Histoire de la propriéré ecclésiastique en France.* 4 köt. Lille, 1910–1936.

MENZEL, Viktor: *Die Entstehung des Lehnwesens.* Berlin, 1890.

MAYER, Ernst: Die Entstehung der Vasallität und des Lehnwesens. In *Festgäbe für R. Sohm.* München, 1914.

* Lásd alább. VIII. 2.

Mitteis, H.: Politische Prozesse des früheren Mittelalters in Deutschland und Frankreich. In *Sitzungsber. der Heidelberger Akad. der Wissenschaften.* 1926.

Mitteis, H.: *Lehnrecht und Staatsgewalt.* Weimar, 1933.

Roth, P.: *Feudalität und Ünterthanenverband.* Weimar, 1863.

Société Jean Bodin: *Les liens de vassalité et les immunités.* Brüsszel, 1936 (valamint *Revue de l'Institut de Sociologie.* 1936).

Vinogradoff, P.: Foundations of Society; Feudalism. In *Cambridge Medieval History.* II. és III. köt.

Waitz, G.: Die Anfänge des Lehnwesens. In Waitz: *Gesammelte Abhandlungen.* I. köt. Göttingen, 1896.

Az egyes országokat és régiókat vizsgáló munkák

Adams, G. B.: Anglo-saxon feudalism. In *American Historical Review.* VII. köt. 1901–1902.

Beserel, Georg: *System des gemeinen deutschen Privatrechts.* II. köt. Berlin, 1885.

Brooke, Z. N.: Pope Gregory VII's demand of fealty from William the Conqueror. In *English Historical Review.* XXVI. köt. 1911.

Brutails, J.-A.: Les fiefs du roi et les alleux en Guienne. In *Annales du Midi.* 1917.

Capasso, B.: Sul catalogo dei feudi e dei feudatari delle provincie napoletane sotto la dominazione normanna. In *Atti della r. Accademia di archeologia.* IV. köt. (1868–1869).

Ceci, C.: Normanni di Inghilteria e Normanni d'Italia. In *Archivio Scientifico del R. Istituto Sup. di Sc. Economiche... di Bari.* VII. köt. 1932–1933.

Chew, H. M.: *The English ecclesiastical tenants-in-chief and knight-service, especially in the thirteenth and fourteenth century.* Oxford, 1932.

Del Giudice, P. – Calisse, C.: Feudo. In *Il Digesto italiano.* XI. köt, 2. 1892–1898.

Dillay, Madeleine: Le „service" annuel en deniers des fiefs de la région angevine. In *Mélanges Paul Fournier.* 1919.

Douglas, D. C.: *Feudal documents from the abbey of Bury St-Edmunds.*

Erdmann, Karl: Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhunderte der portugiesischen Geschichte. In *Abh. der Preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1938.

Espinay, G. d': *La féodalité et le droit civil français.* Saumur, 1862 (Rec. de l'Académie de Législation de Toulouse. Kiegészítő füzet).

Homeyer, C. G.: System des Lehnrechts der sächsischen Rechtsbücher. In *Sachsenspiegel.* Homeyer kiadása. II. köt. 2. Berlin, 1844.

Jolliffe, J. E. A.: Northumbrian institutions. In *English Historical Review.* XLI. köt. 1926.

Jordan, Karl: Das Eindringen des Lehnwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie. In *Archiv. für Urkundenforschung.* 1931.

Kehr, P.: Das Papsttum und der katalanische Prinzipat bis zur Vereinigung mit Aragon. In *Abhandl. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1926.

Kehr, P.: Das Papsttum und die Königreiche Navarra und Aragon bis zur Mitte des XII. Jahrhunderts. In *Abh. der pr. Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1928.

Kehr, P.: Wie und wann wurde das Reich Aragon ein Lehen der römischen Kirche. In *Sitzungsber. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1928.

Kehr, P.: Die Belehnungen der süditalienischen Normannenfürsten durch die Päpste. In *Abhandl. der preussischen Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1934.

Kölmel, W.: *Rom und der Kirchenstaat im 10. und 11. Jahrhundert bis in die Aufänge der Reform.* Berlin, 1935 (Abh. zur mittleren und neueren Gesch., 78.).

LA MONTE, J. L.: *Feudal monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem.* Cambridge (USA), 1932 (Monographs of the Mediaeval Acad., 4.).
LAGOUELLE, Henri: *Essai sur la conception féodale de la propriété foncière dans le très ancien droit normand.* 1902.
LIPPERT, Woldemar: *Die deutschen Lehnsbücher.* Lipcse, 1903.
London, 1932 (*Records of the Soc. and Ec. Hist. of England,* VIII.), fontos bevezetéssel.
MAC KECHNIE, W. S.: *Magna Carta: a commentary.* 2. kiadás. Glasgow, 1914.
MENENDEZ PIDAL: *La España del Cid.* 2 köt. Madrid, 1929. Rövidített angol fordítása: *The Cid and his Spain.* 1934. Németül: *Das Spanien des Cid.* 2 köt. München, 1936–1937.
MONTI, G.-M.: Ancora sulla feudalità e i grandi domani feudali del regno di Sicilia. In *Rivistà di storia del diritto ital.* IV. köt. 1921.
MUÑOZ-ROMERO, T.: Del estado de las personas en los reinos de Asturias y Leon. In *Revista de Archivos.* 1883.
PAZ, Ramon: Un nuevo feudo castellano. In *Anuario de historia del derecho español.* 1928.
RABASSE, Maurice: *Du regime des fiefs en Normandie au moyen âge.* 1905.
RICHARDOT, Hubert: Le fief roturier à Toulouse aux XIIe et XIIIe siècles. In *Rev. histor. de droit français.* 1935.
ROUND, H.: Military tenure before the Conquest. In *English historical Review.* XII. köt. 1897.
ROUND, H.: *Feudal England.* London, 1907.
SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: Las behetrias et Muchas paginas más sobre las behetrias. In *Anuario de historia del derecho español.* 1924, 1927.
SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: Un feudo casteliano del XIII. In *Anuario de historia del derecho español.* 1926.
SCHNEIDER, F.: *Die Entstehung von Burg- und Landgemeinde in Italien.* Berlin, 1924 (Abhandl. zur mittleren und neueren Gesch., 68.).
SECRÉTAN, E.: De la féodalité en Espagne. In *Rev. historique du droit.* 1863.
STENTON, F. M.: *The first century of English feudalism (1066–1166).* Oxford, 1932.
STENTON, F. M.: The changing feudalism of the middle ages. In *History.* XIX. köt. 1934–1935.
STRAYER, J. R.: Knight-Service in Normandy. In *Anniversary essays by students of Ch. H. Haskins.* 1929.
TOMASSETTI, G.: Feudalismo romano. In *Rivista Internazionale di scienze sociale.* V. köt. 1894.
WUNDERLICH, Erich: *Aribert von Antemiano, Erzbischof von Mailand.* Halle, 1914.
YVER, Jean: *Les contrats dans le très ancien droit normand.* 1926.

Fegyvertársi viszony, vazallusság, hűbéreskü

BLOCH, Marc: Les formes de la rupture de l'hommage dans l'ancien droit féodal. In *Nouvelle Revue historique de droit.* 1912
BRUNNER, H.: Zur Geschichte des fränkischen Gefolgswesens. In *Forschungen zur Geschichte des d. und fr. Rechtes,* Stuttgart, 1894 (korábban *Zeitrschr. der Savigny St.* G. A., IX.).
CALMETTE, Joseph: Le „comitatus" germanique et la vassalité. In *Nouvelle Revue historique de droit.* 1904.
CHÉNON, E.: Le rôle juridique de l'osculum dans l'ancien droit français. In *Mém. Soc. nationale des Antiquaires.* 8. sorozat. VI. köt. 1919–1923.
DOUBLIER, Othmar: Formalakte beim Eintritt in die altnorwegische Gefolgschaft. In *Mitteilungen des Instituts für œsterr. Geschichtsforschung, Ergänzungsband VI.* 1901.

EHRENBERG, V.: *Commendation und Huldigung nach fränkischem Recht.* 1877.
EHRISMANN, G.: Die Wörter für „Herr" im Althochdeutschen. In *Zeitschrift für deutsche Wortforschung.* VII. köt. 1905–1906.
GROSSE, Robert: *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung.* Berlin, 1920.
HIS, Rudolf: Todschlagsühne und Mannschaft. In *Festgabe für K. Güterbock.* Berlin, 1910.
JUD, J.: Zur Geschichte und Herkunft von frz. „dru". In *Archivum romanicum.* 1926.
LARSON, L.: *The King's Household in England before the Conquest.* Madison, 1904.
LÉCRIVAIN, Ch.: Les soldats privés au Bas-Empire. In *Mélanges d'archéologie et d'histoire.* 1890.
LEICHT, P. S.: Gasindi e vassalli. In *Rendiconti della r. Accademio naz. dei Lincei, Sc. morali.* 6. sorozat. III. köt. 1927.
LITTLE, A. G.: Gesiths and thegns. In *English historical Review.* IV. köt. 1887.
MEYER-LÜBKE, W.: Senyor, „Herr". In *Wörter und Sachen.* VIII. köt. 1923.
MIROT, Léon: Les ordonnances de Charles VII relatives à la prestation des hommages. In *Mémoires de la Société pour l'Histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons.* 2. füzet. 1935.
MÜLLER, Martin: *Minne und Dienst in der altfränzösichen Lyrik.* Marburg, 1907.
MYRICK, Arthur B.: Feudal terminology in medieval religious poetry. In *The romanic review.* XI. köt. 1920.
PETOT, Pierre: La capacité testimontale du vassal. In *Revue historique du droit.* 1931.
PLATON, G.: L'hommage féodal comme moyen de contracter des obligations privées. In *Revue générale de droit.* XXVI. köt. 1902.
RAMOS Y LOSCERTALES: La „devotio iberica". In *Anuario de Historia del derecho español.* 1924.
RICHTER, Elise: Senior, Sire. In *Wörter und Sachen.* XII. köt. 1929.
SCHUBERT, Carl: *Der Pflegesohn im französischen Heldenepos.* Marburg, 1906.
SEECK, Otto: Das deutsche Gefolgswesen auf römischem Buden. In *Zeitschrift der Savigny Stiflung.* G. A., 1896.
SEECK, Otto: Buccellarii. In PAULY WISSOWA: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* III. köt. 1899.
WAITZ, G.: Ueber die Anfänge der Vasallität. In WAITZ: *Gesammelte Abhandl.* I. köt. Göttingen, 1896.
WECHSSLER, Eduard: Frauendienst und Vasallität. In *Zeitschrift für französische Sprache.* XXIV. köt. 1902.
WECHSSLER, E.: *Das Kulturproblem des Minnesangs.* I. köt. Halle, 1907.
WINDISCH: Vassus und vassallus. In *Berichte über die Verhandl. der. k. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften.* 1892.

Precarium, beneficium, hűbér, allódium

BLOCH, Marc: Un problème d'histoire comparée: la ministérialité en France et en Allemagne. In *Revue historique du droit,* 1928.
BONDROIT: Les „precariae verbo regis" devant le concile de Leptinnes. In *Revue d'histoire ecclésiastique.* 1900.
BRUNNER, H.: Die Landschenkungen der Merowinger und Agilolfinger. In *Forschungen zur Geschichte des d. und fr. Rechtes.* Stuttgart, 1877 (korábban *Sitzungsber. der pr. Akad., Phil.-hist. Kl.* 1885).
CHÉNON, E.: *Étude sur l'histoire des alleux.* 1888.

CLOTET, L.: Le bénéfice sous les deux premières races. In *Comptes rendus du Congrès scientifique international des catholiques.* 1891.
GIERKE, O.: Allod. In *Beiträge zum Wörterbuch der deutschen Rechtssprache.* Weimar, 1908.
GLADISS, D. v.: Die Schenkungen der deutschen Könige zu privatem Eigen. In *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters.* 1937.
JOLLIFFE, J. E. A.: Alod and fee. In *Cambridge historical journal.* 1937.
KERN, H.: Feodum, fief. In *Mémoires Soc. Linguistique Paris.* II. köt. 1872.
KRAWINKEL, H.: *Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht.* Weimar, 1936 (Forschungen zum d. Recht, II. 2.).
KRAWINKEL, H.: *Feudum.* Weimar, 1938 (Forschungen zum d. Recht, III. 2.).
LESNE, Em.: Les bénéficiers de Saint-Germain-des-Prés au temps de l'abbé Irminon. In *Revue Mabillon.* 1922.
LESNE, Em.: Les diverses acceptions du mot „beneficium" du VIIIe au IXe siècle. In *Revue historique du droit.* 1921.
LOT, Ferdinand: Origine et nature du bénéfice. In *Anuario de historia del derecho español.* 1933.
PÖSCHL, A.: Die Entstehung des geistlichen Benefiziums. In *Archiv. für Kathol. Kirchenrecht.* 1926.
ROTH, P.: *Geschichte des Benefizialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert.* Erlangen, 1850.
SCHÄFER, D.: Honor... im mittelalterlichen Latein. In *Sitzungsber. der pr. Akad., Phil.-hist. Kl.* 1921.
STUTZ, U.: Lehen und Pfründe. In *Zeitschrift der Savigny Stiftung.* G. A., 1899.
WIART, René: *Le régime des terres du fisc sous le Bas-Empire. Essai sur la precaria.* 1894.

A hűbéri jog
(Lásd még ACHER, 502. o.)

ARBOIS DE JUBAINVILLE, d': Recherches sur la minorité et ses effets dans le droit féodal français. In *Bibliothèque de l'Éc. des Chartes.* 1851, 1852.
BELLETTE, Em.: *La succession aux fiefs dans les coutumes flamandes.* 1927.
BLUM, Edgard: La commise féodale. In *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis.* IV. 1922–1923.
ERMOLAEFF: *Die Sondertstellung der Frau im französischen Lehnrecht.* Ostermundingen, 1930.
GÉNESTAL, R.: *Le parage normand.* Caen, 1911 (*Biblioth. d'hist. du droit normand.* 2. sorozat. I. 2.).
GÉNESTAL, R.: La formation du droit d'aînesse dans la coutume de Normandie. In *Normandia.* 1928.
GÉNESTAL, R.: *Études de droit privé normand.* I.: *La tutelle.* 1930 (Biblioth. d'hist. du droit normand. 2. sorozat. III.).
KLATT, Kurt: *Das Heergewäte.* Heidelberg, 1908 (*Deutschrechtliche Beiträge,* II. köt. 2. füzet).
MEYNIAL, E.: Les particularités des successions féodales dans les Assises de Jérusalem. In *Nouvelle Revue histor. de droit.* 1892.
MITTEIS, Heinrich: Zur Geschichte der Lehnsvormundschaft. In *Alfred Schulze Festschrift.* Weimar, 1934.
SCHULZE, H. J. F.: *Das Recht der Erstgeburt in den deutschen Fürstenhäusern und seine Bedeutung für die deutsche Staatsentwicklung.* Lipcse, 1851.

Stutz, U.: „Römerwergeld" und „Herrenfall". In *Abhandlungen der pr. Akademie, Phil.-hist. Kl.* 1934.

A többes és a feltétlen hűbéreskü

Baist, G.: Lige, liege. In *Zeitschrift für romanische Philologie.* XXVIII. köt. 1904, 112. o.
Beaudoin, Ad.: Homme lige. In *Nouvelle Revue historique de droit.* VII. köt. 1883.
Bloomfield: Salic „Litus". In *Studies in honor of H. Collitz.* Baltimore, 1930.
Brüch, Joseph: Zur Meyer-Lübke's Etymologischem Wörterbuch. In *Zeitschrift für romanische Philologie.* XXXVIII. köt. 1917, 701–702. o.
Ganshof, F. L.: Depuis quand a-t-on pu en France être vassal de plusieurs seigneurs? In *Mélanges Paul Fournier.* 1929. (Ismertetését lásd W. Kienast: *Historische Zeitschrift.* CXLI. köt. 1929–1930.)
Pirenne, Henri: Qu'est-ce qu'un homme lige? In *Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres.* 1909.
Pöhlmann, Carl: *Das ligische Lehensverhältnis.* Heidelberg, 1931.
Zeglin, Dorothea: *Der „homo ligius" und die französische Ministerialität.* Lipcse, 1917 (Leipziger Historische Abhandlungen, XXXIX.).

A HŰBÉRI RENDSZER MINT KATONAI INTÉZMÉNY

A harcművészettel és a hadseregekkel foglalkozó általános munkák

Baltzer, Martin: *Zur Geschichte des deutschen Kriegswesens in der Zeit von den letzten Karolingern bis auf Kaiser Friedrich II.* Lipcse, 1877.
Boutaric, Edgar: *Institutions militaires de la France.* 1863.
Delbrück, Hans: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte.* III. köt. Berlin, 1907.
Delpech, H.: *La tactique au XIIIe siècle.* 2 köt. 1886.
Frauenholz, Eugen v.: *Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens.* I. köt.: *Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters.* München, 1935.
Köhler, G.: *Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit.* 3 köt. Breslau, 1886–1893.
Oman, Ch.: *A history of the art of war. The middle ages from the fourth to the fourteenth century.* 2. kiadás. London, 1924.

A lovasság és a fegyverzet kérdései

Bach, Volkmar: *Die Verteidigungswaffen in den altfranzösischrn Artus- und Abenteuerromanen.* Marburg, 1887 (Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 70.).
Brunner, Heinrich: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens. In *Forschungen zum d. und fr. Recht.* Stuttgart, 1874 (korábban *Zeitschrift der Savigny-Stift.* G. A., VIII.).
Demay, G.: *Le costume au moyen âge d'après les sceaux.* Párizs, 1880.
Gessler, E. A.: *Die Trutzwaffen der Karolingerzeit vom VIII. bis zum XI. Jahrhundert.* Bázel, 1908.
Giesse, W.: Waffen nach den provenzalischen Epen und Chroniken des XII. und XIII. Jahrhunderts. In *Zeitschr. für roman. Philologie.* LII. köt. 1932.

LEFEBVRE DES NOËTTES: *L'attelage et le cheval de selle à travers les âges.* 2 köt. 1931. (Vö. MARC BLOCH: Les inventions médiévales. In *Annales d'hist. économique.* 1935.)

MANGOLDT-GAUDLITZ, Hans von: *Die Reiterei in den germanischen und fränkischen Heeren bis zum Ausgang der deutschen Karolinger.* Berlin, 1922 (Arbeiten zur d. Rechts und Verfassungsgeschichte, IV.).

ROLOFF, Gustav: Die Umwandlung des fränkischen Heeres von Chlodwig bis Karl den Grossen. In *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum.* IX. köt. 1902.

SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: Los Arabes y los origines del feudalismo. In *Anuario de historia del derecho español.* 1929; Les Arabes et les origines de la féodalité. In *Revue historique de droit.* 1933.

SANCHEZ-ALBORNOZ, Cl.: La caballeria visigoda. In *Wirtschaft und Kultur: Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch.* Bécs, 1938.

SCHIRLING, V.: *Die Verteidigungswaffen im altfranzösischen Epos.* Marburg, 1887 (Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 69.).

SCHWIETERING, Julius: Zur Geschichte vom Speer und Schwert im 12. Jahrhundert. In *Mitteilungen aus dem Museum für Hamburgische Geschichte.* No. 3 (8. Beiheft, 2. *Teil zum Jahrbuch der Hamburgischen wissenschaftlichen Anstalten.* XXIX. 1911).

STERNBERG, A.: *Die Angriffswaffen im altfranzösischen Epos.* Marburg, 1886 (Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 48.).

Hadkötelezettség és fizetett hadseregek

FEHR, Hans: Landfolge und Gerichstfolge im fränkischen Recht. In *Festgabe für R. Sohm.* München, 1914.

NOYES, A. G.: *The military obligation in mediaeval England.* Columbus (Ohio), 1931.

ROSENHAGEN, Gustav: *Zur Geschichte der Reichsheerfahrt von Heinrich VI bis Rudolf von Habsburg.* Meissen, 1885.

SCMITTHENNER, Paul: Lehnkriegswesen und Söldnertum irn abendländischen Imperium des Mittelalters. In *Histor. Zeitschrift.* 1934.

WEILAND, L.: Die Reichsheerfahrt von Heinrich V. bis Heinrich VI. nach ihrer staatsrechtlichen Seite. In *Forschungen zur d. Geschichte.* VII. köt. 1867.

A vár

ARMITAGE, E. S.: *Early Norman Castles of the British Isles.* London, 1913. (Vö. ROUND: *English Historical Review.* 1912, 544. o.)

COULIN, Alexander: *Befestigungshoheit und Befestigungsrecht.* Lipcse, 1911.

DESMAREZ, G.: Fortifications de la frontière du Hainaut et du Brabant au XIIe siècle. In *Annales de la Soc. royale d'archéologie de Bruxelles.* 1914.

ENLART, C.: *Manuel d'archéologie française.* Második rész. II. köt.: *Architecture militaire et navale.* 1932.

PAINTER, Sidney: English castles in the middle-ages. In *Speculum.* 1935.

ROUND, J. H.: Castle-guard. In *The archaeological journal.* LIX. 1902.

SCHRADER, Erich: *Das Befestigungsrecht in Deutschland.* Göttingen, 1909.

SCHUCHARDT, C.: *Die Burg im Wandel der Geschichte.* Potsdam, 1931.

THOMPSON, A. Hamilton: *Military architecture in England during the middle-ages.* Oxford, 1912.

FÜGGŐSÉGI VISZONYOK AZ ALSÓBB TÁRSADALMI OSZTÁLYOKBAN*

(Vö. SANCHEZ-ALBORNOZ, 515. o.)

BELOW, G. v.: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters.* Jéna, 1937.

BLOCH, Marc: Les transformations du servage. In *Mélanges d'histoire du moyen âge offerts à M. F. Lot.* 1925.

BLOCH, Marc: Les „coliberti": étude sur la formation de la classe servile. In *Revue Historique.* CLVII. 1928.

BLOCH, Marc: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française.* 1931.

BLOCH, Marc: Liberté et servitude personnelles au moyen âge. In *Anuario de historia del derecho español.* 1933.

BLOCH, Marc: De la cour royale à la cour de Rome: le procès des serfs de Rosny-sous-Bois. In *Studi di storia e diritto in onore di E. Besta.* Milánó, 1938.

BOEREN, P.-C.: *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle.* Amszterdam, 1936 (Uitgaven van het Instituut voor middeleuwsche Geschiedenis der... Universitet te Nijmegen, 3.).

CARO, G.: *Beiträge zur älteren deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte.* Lipcse, 1905.

CARO, G.: *Neue Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte.* Lipcse, 1911.

COULTON, G. G.: *The medieval village.* Cambridge, 1925.

HINOJOSA, E. de: *El regimen señorial y la cuestion agraria en Cataluña.* Madrid, 1905.

KELLER, Robert v.: *Freiheitsgarantien für Person und Eigentum im Mittelalter.* Heidelberg, 1933 (Deutschrechtliche Beiträge, XIV. 1.).

KIELMEYER, O. A.: *Die Dorfbefreiung auf deutschem Sprachgebiet.* Bonn, 1931.

LUZZATO, G.: *I servi nelle grande proprietà ecclesiastiche italiane nei secoli IX e X.* Pisa, 1910.

MINNIGERODE, H. v.: Wachzinsrecht. In *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 1916.

PERRIN, Ch.-Edmond: *Essai sur la fortune immobilière de l'abbaye alsacienne de Marmoutier.* Strasbourg, 1935.

PERRIN, Ch.-Edmond: *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers.* Strasbourg.

PETIT, A.: *Coliberti ou culverts: essai d'interprétation des textes qui les concernent (Xe–XIIe siècles).* Limoges, 1926.

PETIT, A.: *Coliberti ou culverts: réponse à diverses objections.* Limoges, 1930.

PETOT, P.: L'hommage servile. In *Revue historique du droit,* 1927 (lásd ugyanezen szerző cikkét a *Le Servage* című kötetben).

PETOT, P.: La commendise personnelle. In *Mélanges Paul Fournier,* 1929. (Vö. MARC BLOCH. In *Ann. d'hist. éconorn.* 1931, 254. skk. o.)

PIRENNE, Henri: Liberté et propriété en Flandre du VIIe au IXe siècle. In *Bulletin Académie royale de Belgique, Cl. Lettres.* 1911.

PUIGARNAU, Jaime M. Mans: *Las clases serviles bajo la monarquia visigoda y en los estados cristianos de la reconquista española.* Barcelona, 1928.

* Itt csak kivonatos bibliográfiát adunk, mely elvben a személyi függőségi viszonyokat tárgyaló legfontosabb munkákra szorítkozik. A falusi földbirtokkal és a vidékek paraszti népességével kapcsolatos általános bibliográfia jelen sorozatunk egy másik kötetében szerepel majd, míg az osztályok tagozódásával általában foglalkozó munkák könyvünk második kötetének bibliográfiájában találhatók.

Sée, Henri: *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge.* 1901.
Seeliger, G.: Die soziale und politische Bedeutung der Grundherrschaft im früheren Mittelalter. In *Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissensch.* XX. köt. 1903.
Société Jean Bodin: *Le servage.* Brüsszel, 1937 (valamint *Revue de l'Institut de Sociologie.* 1937).
Société Jean Bodin: *La tenure.* Brüsszel, 1938.
Thibault, Fabien: La condition des personnes en France du IXe siècle au mouvement communal. In *Revue historique de droit.* 1933.
Vaccari, P.: *La affrancazione dei servi della gleba nell' Emilia e nella Toscana.* Bologna, 1925 (R. Accademia dei Lincei. Commissione per gli atti delle assemblee costituzionali).
Vanderkindere: Liberté et propriété en Flandre du IXe au XIIe siècle. In *Bulletin Académie royale de Belgique, Cl. des Lettres.* 1906.
Verriest, L.: Le servage dans le comté de Hainaut. In *Académie royale de Belgique, Cl. des Lettres.* Mémoires in–8°. 2. sorozat. VI. köt. 1910.
Vinogradoff, P.: *Villainage in England.* Oxford, 1892.
Weller, K.: Die freien Bauern in Schwaben. In *Zeitschrift der Savigny Stift.* G. A., 1934.
Wittich, W.: Die Frage der Freibauern. In *Zeitschrift der Savigny Stift.* G. A., 1934.

A HŰBÉRISÉG NÉLKÜLI NÉHÁNY ORSZÁG

Szardínia

Besta, E.: *La Sardegna medievale.* 2 köt. Palermó, 1909.
Raspi, R.-C.: *Le classi sociali nella Sardegna medioevale.* Cagliari, 1938.
Solmi, A.: *Studi storici sulle istutizione della Sardegna nel medio evo.* Cagliari, 1917.

Az Északi-tenger partján élő német társadalmak

Gosse, J. H.: De Friesche Hœfdeling. In *Mededeelingen der Kl. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk.* 1933.
Köhler, Johannes: *Die Struktur der Dithmarscher Geschlechte.* Heide, 1915.
Marten, G. – Mäckelmann, K.: *Dithmarschen.* Heide, 1927.
Sifbs, B. E.: *Grundlagen und Aufba... altfriesischen Verlassung.* Breslau, 1933 (Untersuschungen zur deutschen Staats und Rechtsgeschichte, 144.).

II. KÖTET. AZ OSZTÁLYOK ÉS A KORMÁNYZÁS

MEGJEGYZÉSEK A BIBLIOGRÁFIA HASZNÁLATÁRÓL

Az itt következő bibliográfia összeállításánál érvényesülő elvek megegyeznek azokkal, amelyeket munkánk előző, *A függőségi kötelékek kialakulása* című kötetének bibliográfiája kapcsán ismertettünk. Néhány kivételt leszámítva eltekintettünk azoknak az előző olvasmányjegyzékben már idézett munkáknak az újbóli említésétől, melyek elsősorban a hűbéri társadalom általános kérdéseit illetően adnak útbaigazítást az olvasónak. A bibliográfiát – csakúgy mint magát a szerkesztési munkát – 1939 februárjában zártuk le.

A BIBLIOGRÁFIA FÖLOSZTÁSA

I. *Az osztályok általában és a nemesség* – 1. Az osztályok és a nemesség történetét tárgyaló általános munkák – 2. A lovaggá ütést kísérő liturgikus szövegek – 3. Értekezések a lovagságról – 4. A lovagsággal és a lovaggá ütéssel foglalkozó munkák – 5. A nemesi rangra emelés – 6. A nemesi és a lovagi élet – 7. A címerek – 8. Szolgák és szolgaság
II. *Az egyház a hűbéri társadalomban; a védnökség*
III. *A bíróságok*
IV. *A békemozgalmak*
V. *A monarchia intézménye*
VI. *A territoriális hatalmak*
VII. *A nemzettudat*
VIII. *A hűbériség az összehasonlító történelemtudomány tükrében*

AZ OSZTÁLYOK ÁLTALÁBAN ÉS A NEMESSÉG

Az osztályok és a nemesség történetét tárgyaló általános munkák

Bloch, Marc: Sur le passé de la noblesse française: quelques jalons de recherche. In *Annales d'histoire économique et sociale.* 1936.
Denholm-Young, N.: En remontant le passé de l'aristocratie anglaise: le moyen âge. In *Annales d'histoire économique et sociale.* 1937.
Desbrousses, X.: *Condition personnelle de la noblesse au moyen âge.* Bordeaux, 1901.
Du Cange: Des chevaliers bannerets. Des gentilshommes de nom et d'armes (Dissertations sur l'histoire de saint Louis. IX., X.). In *Glossarium.* Henschel kiadása. VII. köt.
Dungern, O. v.: *Der Herrenstand im Mittelalter.* I. köt. Papiermühle, 1908.
Dungern, O. v.: *Die Entstehung der Landeshoheit in Œsterreich.* Bécs, 1930.
Dungern, O. v.: Comes, liber, nobilis in Urkunden des 11. bis 13. Jahrhundert. In *Archiv für Urkundenforschung.* 1932.
Ernst, Viktor: *Die Entstehung des niederen Adels.* Stuttgart, 1916.
Ernst, Viktor: *Mittelfreie, ein Beitrag zur schwäbischen Standesgeschichte.* 1920.
Fehr, Hans: Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter. In *Zeitschrift der Savigny Stiftung.* G. A., 1914, 1917.
Ficker, Julius: *Vom Heerschilde.* Innsbruck, 1862.
Forst-Battaglia, O.: *Vom Herrenstande.* Lipcse, 1916.
Frensdorff, F.: Die Lehnsfähigkeit der Bürger. In *Nachrichten der K. Gessellschaft der Wissensch. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl.* 1894.
Garcia Rives, A.: Clases sociales en León y Castilla (Siglos X–XIII). In *Revista de Archivos.* XLI., XLII. köt. 1921, 1922.
Guilhiermoz, A.: *Essai sur les origines de la noblesse en France au moyen âge.* 1902.
Heck, Philipp: *Beiträge zur Geschichte der Stände im Mittelalter.* 2 köt. Halle, 1900–1905.
Heck, Ph.: *Die Standesgliederung der Sachsen im frühen Mittelalter.* Tübingen, 1927.
Heck, Ph.: *Uebersetzungsprobleme im früheren Mittelalter.* Tübingen, 1931.
Langlois, Ch.-V.: Les origines de la noblesse en France. In *Revue de Paris,* 1904, V. (Guilhermoz föntebb említett munkája kapcsán).
La Roque, de: *Traité de la noblesse.* 1761.
Lintzel, M.: Die ständigen Ehehindernisse in Sachsen. In *Zeitschr. der Savigny-Stiftung.* G. A., 1932.

MARSAY, de: *De l'âge des privilèges au temps des vanités.* 1934, valamint *Supplément.* 1933.
MINNIGERODE, H. v.: *Ebenburt und Echtheit. Untersuchungen zur Lehre von der adeligen Heiratsebenburt vor dem 13. Jahrhundert.* Heidelberg, 1932 (Deutschrechtliche Beiträge, VIII. 1.).
NECKEL, Gustav.: Adel und Gefolgschaft. In *Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache.* XVLI. köt. 1916.
NEUFBOURG, de: Les origines de la noblesse. In MARSAY: *Supplément.*
OTTO, Eberhard F.: *Adel und Freiheit im deutschen Staat des frühen Mittelalters.* Berlin, 1937.
PLOTHO, V.: Die Stände des deutschen Reiches im 12. Jahrhundert und ihre Forrentwicklung. In *Vierteljahrschrift für Wappen-Siegel und Familienkunde.* XLV. köt. 1917.
REID, R. R.: Barony and Thanage. In *English historical Review.* XXXV. köt. 1920.
ROIUND, J. A.: „Barons" and „knights" in the Great Charter. In *Magna Carta: Commemoration essays.* London, 1917.
ROUND, J. A.: Barons and peers. In *English historical Review.* 1918.
SANTIFALLER, Leo: Ueber die Nobiles. In SANTIFALLER: *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung.* I. köt. 59–64. o. Innsbruck, 1924 (Schleiern-Schriften, 7.).
SCHNETTLER, Otto: *Westfalens Adel und seine Führerrolle in der Geschichte.* Dortmund, 1926.
SCHNETTLER, Otto: *Westfalens alter Adel.* Dortmund, 1928.
SCHULTE, Aloys: *Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter.* 2. kiadás. Stuttgart.
VOGT, Friedrich: *Der Bedeutungswandel des Worres edel.* Marburg, 1909 (Marburger Akademische Reden, no. 20.).
WERMINGHOFF, Albert: Ständische Probleme in der Geschichte der deutschen Kirche des Mittelalters. In *Zeftschrift der Savigny-Stiftung.* K. A., 1911.
WESTERBLAD, C. A.: *Baro et ses dérivés dans les langues romanes.* Uppsala, 1910.

A lovaggá ütést kísérő liturgikus szövegek

A lovaggá ütés liturgiája: Reims-i pontificale. Lásd ANDRIEU, 112. o. Megtalálható: Hittorp: *De divinis catholicae ecclesiae officiis.* 1719, 178. oszl.; FRANZ. II. köt. 295. o.
A lovaggá ütés liturgiája: Guill. Durant pontificaleja. Megtalálható: Catalani: *Pontificale romanum.* I. köt. 1738, 424. o.
A lovaggá ütés liturgiája: Római pontificale. Megtalálható (többek között): Catalani. I. köt. 419. o.
ANDRIEU, Michel: *Les ordines romani du haut moyen âge.* I. köt.: *Les manuscrits.* Leuwen, 1931 (Spicilegium sacrum lovaniense, 11.).
Benedictio ensis noviter succinti. Mainzi pontificale. Kéziratát és kiadását illetően lásd: ANDRIEU, 178. o., valamint a mutatóban az *ensis* szót. Hasonmás kiadása: MONACI: *Archivio paleografico.* II. köt. No. 73.
FRANZ, Ad.: *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters.* 2 köt. Freiburg im Breisgau, 1909.
Kardáldás: Besançon-i pontificale. Lásd ANDRIEU, 445. o. Megtalálható: Martène: *De antiquis eccl. ritibus.* II. köt. 1788, 239. o.; FRANZ. II. köt. 294. o.

Értekezések a lovagságról

BONIZO: *Liber de vita christiana.* Perels kiadása. 1930 (Texte zur Geschichte des römischen und kanonischen Rechts, I.). VII. 28.
CHRÉTIEN DE TROYES: *Perceval le Gallois.* Potvin kiadása. II. köt. 2831. skk. sor.
Lancelot. In H. O. SOMMER: *The vulgate version of the Arthurian romances.* III. köt. 113–115. o.
DER MEISSNER: „Swer ritters name wil empfan..." In F. H. VON DER HAGEN: *Minnesinger.* III. köt. 107. o. No. 10.
NAVONE, G.: *Le rime di Folgore da San Gemignano.* Bologna, 1880, 45–49. o. (Scelta di curiosità letterarie, CLXXII.).
L'Ordene de Chevalerie. In BARBAZAN: *Fabliaux.* 2. (MÉON-féle) kiadás. I. köt. 1808, 59–79. o.
RAIMON LULL: *Libro de la orden de Caballeria.* J. R. de Luanco kiadása. Barcelona, 1901, R. Academia de Buenos Letras. Francia fordítása: in P. ALLAUT: *Étude biographique et historique sur Symphorien Champier.* Lyon, 1859, 266. skk. o. Angol fordítása: *The book of the ordre of chivalry, translated and printed by W. Caxton.* Byles kiadása. 1926 (Early English Texts Soc. CLXVIII. köt.).

A lovagsággal és a lovaggá ütéssel foglalkozó munkák

BARTHÉLEMY, Anatole de: De la qualification de chevalier. In *Revue nobiliaire.* 1868.
ERBEN, Wilhelm: Schwertleite und Ritterschlag: Beiträge zu einer Rechtsgeschichte der Waffen. In *Zeitschrift für historische Waffenkunde.* VIII. köt. 1918–1920.
GAUTIER, Léon: *La chevalerie.* 3. kiadás. É. n.
MASSMANN, Ernst Heinrich: *Schwertleite und Ritterschlag, dargestellt auf Grund der mittelhochdeutschen lirerarischen Quellen.* Hamburg, 1932.
PIVANO, Silvio: Lineamenti storici e giuridici della cavalleria medioevale. In *Memorie della r. Accad. delle scienze di Torino.* II. sorozat. LV. köt. 1905, Scienze Morali.
PRESTAGE, Edgar: *Chivalry: a series of studies to illustrate its historical significance and civilizing influence, by members of King's College, London.* London, 1928.
ROTH VON SCHRECKENSTEIN, K. H.: *Die Ritterwürde und der Ritterstand. Historisch-politische Studien über deutsch-mittelalterliche Standesverhältnisse auf dem Lande und in der Stadt.* Freiburg im Breisgau, 1886.
SALVEMINI, Gaetano: *La dignita cavalleresca nel Comune di Firenze.* Firenze, 1896.
TREIS, K.: *Die Formalitäten des Ritterschlags in der altfranzözischen Epik.* Berlin, 1887.

A nemesi rangra emelés

ARBAUMONT, J.: Des anoblissements en Bourgogne. In *Revue nobiliaire.* 1866.
BARTHÉLEMY, Anatole de: Étude sur les lettres d'anoblissement. In *Revue nobiliaire.* 1869.
KLÜBER, J. L.: De nobilitate codicillari. In KLÜBER: *Kleine uristische Bibliothek.* VII. köt. Erlangen, 1793.
THOMAS, Paul: Comment Guy de Dampierre, comte de Flandre, anoblissait les roturiers. In *Commission histor. du Nord.* 1933; vö. P. THOMAS: *Textes historiques sur Lille et le Nord.* II. köt. 1936, 229. o.

A nemesi és a lovagi élet

APPEL, Carl: *Bertran von Born*. Halle, 1931.
BORMANN, Ernst: *Die Jagd in den alrfranzösischen Artus- und Abenteuerromanen*. Marburg, 1887 (Ausg. und Abh. aus dem Gebiete der roman. Philologie, 68.).
DU CANGE: De l'origine et de l'usage des tournois. Des armes à outrance, des joustes, de la Table Ronde, des behourds et de la quintaine (Dissertations sur l'histoire de saint Louis, VI., VII.). In *Glossarium*. Henschel kiadása. VII. köt.
DUPIN, Henri: *La courtoisie au moyen âge (d'après les textes du XIIe et du XIIIe siècle)*. [1931].
EHRISMANN, G.: Die Grundlagen des ritterlichen Tugendsystems. In *Zeitschrift für deutsches Altertum*. LVI. köt. 1919.
ERDMANN, Carl: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935 (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte, VI.).
GEORGE, Robert H.: The contribution of Flanders to the Conquest of England. In *Revue Belge de philologie*. 1926.
GILSON, Étienne: L'amour courtois. In GILSON: *La Théologie Mystique de saint Bernard*. 1934, 192–215. o.
JANIN, R.: Les „Francs" au service des Byzantins. In *Échos d'Orient*. XXXIX. köt. 1930.
JEANROY, Alfred: *La poésie lyrique des troubadours*. 2 köt. 1934.
CH.-V. LANGLOIS: Un mémoire inédit de Pierre du Bois. 1313: De torneamentis et justis. In *Revue Historique*. XLI. köt. 1889.
MAUMANN, Hans: Ritterliche Standeskultur um 1200. In NAUMANN, H. – MÜLLER, Gunther: *Höfische Kultur*. Halle, 1929 (Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Buchreihe. XVII. köt.).
NAUMANN, Hans: *Der staufische Ritter*. Lipcse, 1936.
NIEDNER, Felix: *Das deutsche Turnier im XII. und XIII. Jahrhundert*. Berlin, 1881.
PAINTER, Sidney: *William Marshal, knight-errant, baron and regent of England*. Baltimore, 1933 (The John Hopkins Historical Publications).
RUST, Ernst: Die *Erziehung des Ritters in der altfranzösischen Epik*. Berlin, 1888.
SCHRADER, Werner: *Studien über das Wort „höfisch" in der mittelhochdeutschen Dichtung*. Bonn, 1935.
SCHULTE, Aloys: Die Standesverhältnisse der Minnesänger. In *Zeitschrift für deutsches Altertum*. XXXIX. köt. 1895.
SCHULTZ, Alwin: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*. 2. kiadás. 2 köt. 1889.
SEILER, Friedrich: *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts*. II.: *Von der Einführung des Christentums bis zum Beginn der neueren Zeit*. 2. kiadás. Halle, 1907.
WHITNEY, Maria P.: Queen of medieval virtues: largesse. In *Vassar Mediaeval Studies*... Edited by C. F. Fiske. New Haven, 1923.

A címerek

BARTHÉLEMY, A. de: Essai sur l'origine des armoiries féodales. In *Mém. soc. antiquaires de l'Ouest*. XXXV. köt. 1870–1871.
ILGEN, Th.: Zur Entstehung und Entwicklungsgeschichte der Wappen. In *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der d. Geschichts- und Altertumsvereine*. LXIX. köt. 1921.
ULMENSTEIN, Chr. U. v.: *Ueber Ursprung und Entstehung des Wappenwesens*. Weimar, 1935 (Forsch. zum deutschen Recht. I. 2.).

Szolgák és szolgaság
(Az 1925 előtt megjelent német és francia munkák bibliográfiáját lásd GANSHOF)

BLOCH, Marc: Un problème d'histoire comparée: la ministérialité en France et en Angleterre. In *Revue historique du droit.* 1928.
BLUM, E.: De la patrimonialité des sergenteries fieffées dans l'ancienne Normandie. In *Revue générale de droit.* 1926.
GANSHOF, P. L.: Étude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie. In *Mém. Acad. royale Belgique.* Cl. Lettres, in–8°. 2. sorozat. XX. 1926.
GLADISS, D. v.: *Beiträge zur Geschichte der staufischen Ministerialität.* Berlin, 1934 (Ebering's Histor. Studien, 249.).
HAENDLE, Otto: *Die Dienstmannen Heinrichs des Löwen.* Stuttgart, 1930 (Arbeiten zur d. Rechts- und Verfassungsgeschichte, 8.).
KIMBALL, E. G.: *Serjeanty tenure in mediaeval England.* New York, 1936 (Yale Historical Publications. Miscellany, XXX.).
LE FOYER, Jean: *L'office héréditaire de Focarius regis Angliae.* 1931 (Biblioth. d'histoire du droit normand, 2. sorozat. 4.).
STENGEL, Edmund E.: Ueber den Ursprung der Ministerialität. In *Papsttum und Kaisertum: Forsch... P. Kehr dargebracht.* München, 1925.

AZ EGYHÁZ A HŰBÉRI TÁRSADALOMBAN: A VÉDNÖKSÉG

Szükségtelennek láttuk mind az áttakintő, illetve az egyes országokkal foglalkozó áttekintő művek, mind a tulajdonképpeni egyháztörténet különféle kérdéseit tárgyaló munkák fölsorolását. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a hűbéri társadalmat kutató történész sok haszonnal támaszkodhat A. HAUCK: *Kirchengeschichte Deutschlands* (5 köt. Lipcse, 1914–1920) című nagyszabású munkájára, valamint P. FOURNIER és G. LE BRAS: *Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses Décrétales jusqu'au Décret de Gratien* (2 köt. 1931–1932) című gyönyörű könyvére.

Minthogy különösen a német szerzők munkáiban gyakran nem válnak el kellőképp egymástól a védnőkséggel, illetve általában a bíróságokkal kapcsolatos, egyébként egymáshoz szorosan kapcsolódó problémák, a védnökség kérdését illetően fölhívjuk az olvasó figyelmét jelen bibliográfiánk III. szakaszára is.

GÉNESTAL, R.: La patrimonialité de l'archidiaconat dans la province ecclésiastique de Rouen. In *Mélanges Paul Fournier.* 1929.
LAPRAT, R.: Avoué. In *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique.* V. köt. 1931.
LESNE, Em.: *Histoire de la propriété ecclésiastique en France.* 4 köt. Lille, 1910–1938.
MERK, C. J.: *Anschauungen über die Lehre und das Leben der Kirche im altfranzösischen Heldenepos.* Halle, 1914 (Zeitschrift für romanische Philologie, Beiheft, 41.).
OTTO, Ebehard F.: *Die Entwicklung der deutschen Kirchenvogtei im 10. Jahrhundert.* Berlin, 1933 (Abhandl. zur mittleren und neueren Geschichte, 72.).
PERGAMENI, Ch.: *L'avouerie ecclésiastique belge. Gent.* 1907. Vö. BONENFANT, P.: Notice sur le faux diplőme d'Otton Ier. In *Bulletin Commission royale histoire.* 1936.
SENN, Félix: *L'institution des avoueries ecclésiastiques en France.* 1903. Lásd W. SICKEL ismertetését. In *Göttingische Gelehrte Anzeigen.* CLVI. köt. 1904.
SENN, Félix: *L'institution des vidamies en France.* 1907.
WAAS, Ad.: *Vogtei und Bede in der deutschen Kaiserzeit.* 2 köt. Berlin, 1919–1923.

A BÍRÓSÁGOK

AULT, W. O.: *Private Juridiction in England.* New Haven, 1923 (Yale Historical Publications. Miscellany, X.).
BEAUDOIN, Ad.: Étude sur les origines du régime féodal: la recommandation et la justice seigneuriale. In *Annales de l'enseignement supérieur de Grenoble.* I. 1889.
BEAUTEMPS-BEAUPRÉ: *Recherches sur les juridictions de l'Anjou et du Maine.* 1890.
CAM, Helen M.: Suitors and Scabini. In *Speculum.* 1935.
CHAMPEAUX, Ernest: Nouvelles théories sur les justices du moyen âge. In *Revue historique du droit.* 1935, 101–111. o.
ESMEIN, Ad.: Quelques renseignements sur l'origine des juridictions privées. In *Mélanges d'archéologie et d'histoire.* 1886.
FERRAND, N.: Origines des justices féodales. In *Le Moyen Age.* 1921.
FRÉVILLE, R. de: L'organisation judiciaire en Normandie aux XIIe et XIIIe siècles. In *Nouv. Revue historique de droit.* 1912.
GANSHOF, François L.: Notes sur la compétence des cours féodales en France. In *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne.* 1926.
GANSHOF, F.-L.: Contribution à l'étude des origines des cours féodales en France. In *Revue historique de droit.* 1928.
GANSHOF, F.-L.: La juridiction du seigneur sur son vassal à l'époque carolingienne. In *Revue de l'Université de Bruxelles.* XXVIII. köt. 1921–1922.
GANSHOF, F.-L.: *Recherches sur les tribunaux de châtellenie en Flandre, avant le milieu du XIIIe siècle.* 1932 (Universiteit te Gent, Werken uitgg. door de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren, 68.).
GANSHOF, F.-L.: Die Rechtssprechung des gräflichen Hofgerichtes in Flandern. In *Zeitschrift der Savigny Stiftung.* G. A., 1938.
GARAUD, Marcel: *Essai sur les institutions judiciaires du Poitou sous le gouvernement des comtes indépendants: 902–1137.* Poitiers, 1910.
GARCIA DE DIEGO, Vicenze: Historia judicial de Aragon en los siglos VIII al XII. In *Anuario de historia del derecho español.* XI. köt. 1934.
GLITSCH, Heinrich: Der alamannische Zentenar und sein Gericht. In *Berichte über die Verhandlungen der k. sächsischen Ges. der Wissenschaften, Phil.-histor. Kl.* LXIX. köt. 1917.
GLITSCH, H.: *Untersuchungen zur mittelalterlichen Vogtgerichtsbarkeit.* Bonn, 1912.
HALPHEN, L.: Les institutions judiciaires en France au XIe siècle: région angevine. In *Revue historique.* LXXVII. köt. 1901.
HALPHEN, L.: Prévôts et voyers au XIe siècle: région angevine. In *Le Moyen Age.* 1902.
HIRSCH, Hans: *Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter.* Prága, 1922.
HIRSCH, Hans: *Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit.* Weimar, 1913.
KROELL, Maurice: *L'immunité franque.* 1910.
LOT, Ferdinand: La „vicaria" et le „vicarius". In *Nouvelle Revue historique de droit.* 1893.
MASSIET DU BIEST, J.: À propos des plaids généraux. In *Revue du Nord.* 1923.
MORRIS, W.-A.: *The frankpledge system.* New York, 1910 (Harvard Historical Studies, XIV.).
PERRIN, Ch.-Edmond: Sur le sens du mot „centena" dans les chartes lorraines du moyen âge. In *Bulletin Du Cange.* V. köt. 1929–1930.
SALVIOLI, Giuseppe: L'immunità et le giustizie delle chiese in Italia. In *Atti e memorie delle R. R. Deputazioni di Storia Patria per le provincie Modenesi e Parmesi.* III. sorozat. V–VI. köt. 1888–1890.

SALVIOLI, G.: *Storia della procedura civile e criminale.* Milánó, 1925 (*Storia del diritto italiano pubblicata sotto la direzione di* PASQUALE DEL GIUDICE. III. köt. *Parte prima*).
STENGEL, Edmund E.: *Die Immunität in Deutschland bis zum Ende des 11. Jahrhunderts.* Teil I.: *Diplomatik der deutschen Immunitäts-Privilegien.* Innsbruck, 1910.
THIRION, Paul: Les échevinages ruraux aux XIIe et XIIIe siècles dans les possessions des églises de Reims. In *Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod.* 1896.

A BÉKEMOZGALMAK

ERDMANN, C.: *Zur Ueberlieferung der Gottesfrieden-Konzilien.* In ERDMANN: i. m. (525. o.).
GÖRRIS, G.-C.-W.: *De denkbeelden over oorlog en de bemoeeiingen voor vrede in de elfde eeuw* (A háborúról vallott elképzelések és a békéért tett erőfeszítések a 11. században). Nijmegen, 1912 (Leydenben megvédett disszertáció).
HERTZBERG-FRANKEL, S.: Die ältesien Land- und Gottesfrieden in Deutschland. In *Forschungen zur deutschen Geschichte.* XXIII. köt. 1883.
HUBERTI, Ludwig: *Studien zur Rechtsgeschichte der Gottesfrieden und Landesfrieden.* I.: *Die Friedensordnungen in Frankreich.* Ansbach, 1892.
KLUCKHORN, A.: *Geschichte des Gottesfriedens.* Lipcse, 1857.
MANTEYER, G. de: Les origines de la maison de Savoie. La paix en Viennois (Anse, 17. juin 1025). In *Bulletin de la Soc. de statistique de l'Isère.* 4. sorozat. VII. köt. 1904.
MOLINIÉ, Georges: *L'organisation judiciaire, militaire et financière des associations de la paix: étude sur la Paix et la Trève de Dieu dans le Midi et le Centre de la France.* Toulouse, 1912.
PRENTOUT, H.: La trève de Dieu en Normandie. In *Mémoires de l'Acad. de Caen.* Új sorozat, VI. köt. 1931.
QUIDDÉ, L.: *Histoire de la paix publique en Allemagne au moyen âge.* 1929.
SCHNELBÖGL, Wolfgang: *Die innere Entwicklung des bayerischen Landfriedens des 13. Jahrhunderts.* Heidelberg, 1932 (Deutschrechtliche Beiträge, XIII. 2.).
SÉMICHON, E.: *La Paix et la Trève de Dieu.* 2. kiadás. 2 köt. 1869.
YVER, J.: *L'interdiction de la guerre privée dans le très ancien droit normand* (*Extrait des travaux de la semaine d'histoire du droit normand..., mai 1927*). 1928.
WOHLHAUPTER, Eugen: *Studien zur Rechtsgeschichte der Gortes- und Landfrieden in Spanien.* Heidelberg, 1933 (Deutschrechtliche Beiträge, XIV. 2.).

A MONARCHIA INTÉZMÉNYE*

BECKER, Franz: *Das Königtum des Nachfolgers im deutschen Reich des Mittelalters.* 1913 (Quellen und Studien zur Verfassung des d. Reiches, V. 3.).
BLOCH, Marc: L'Empire et l'idée d'Empire sous les Hohenstaufen. In *Revue des Cours et Conférences.* XXX. 2., 1928–1929.
BLOCH, Marc: *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre.* Strasbourg, 1924 (Biblioth. de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg, XIX.).

* Minthogy a különböző államok politikai intézményeire vonatkozó bibliográfiák megtalálhatók (lesznek) a sorozat más köteteiben, úgy véltük, beérhetjük azzal, ha most csak a monarchia elméletéhez, illetve a monarchikus jog legfőbb kérdéseihez kapcsolódó munkákat említjük.

EULER, A.: *Das Königtum im altfranzösischen Karls-Epos.* Marburg, 1886 (Ausgaben und Abhandl. aus dem Gebiete der romanischen Philologie, 65.).
KAMPERS, Fr.: Rex und sacerdos. In *Histor. Jahrbuch.* 1925.
KAMPERS: *Vom Werdegang der abendländischen Kaisermystik.* Lipcse, 1924.
KERN, Fritz: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter.* Lipcse, 1914.
HALPHEN, Louis: La place de la royauté dans le système féodal. In *Revue historique.* CLXXII. köt. 1933.
MITTEIS, Heinrich: *Die deutsche Königswahl: ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle.* Baden bei Wien [1938].
NAUMANN, Hans: Die magische Seite des altgermanischen Königtums und ihr Fortwirken. In *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch.* Bécs, 1938.
PERELS, Ernst: *Der Erbreichsplan Heinrichs VI.* Berlin, 1927.
ROSENSTOCK, Eugen: *Königshaus und Stämme in Deutschland zwischen 911 und 950.* Lipcse, 1914.
SCHRAMM, Percy E.: *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit.* I. 751–1152. 2 köt. Lipcse, 1928 (Veröffentlichungen der Forschungsinstitute an der Univ. Leipzig, Institut für Kultur- und Universalgesch., 1.).
SCHRAMM, P. E.: *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung.* Weimar, 1937. Angol fordítása: *A history of the English coronation* (az európai koronázási szertartásokra vonatkozó általános bibliográfiával).
SCHRAMM, P. E.: *Kaiser, Rom und Renovatio.* 2 köt. Lipcse, 1929 (Studien der Bibliothek Warburg, XVII.).
SCHULTE, Aloys: Anläufe zu einer festen Residenz der deutschen Könige im Mittelalter. In *Historisches Jahrbuch.* 1935.
SCHULTZE, Albert: *Kaiserpolitik und Einheitsgedanken in den Karolingischen Nachfolgestaaten (876–962).* Berlin, 1926.
VIOLLET, Paul: La question de la légitimité à l'avènement de Hugues Capet. In *Mém. Académie Inscriptions.* XXXIX. köt. I., 1892.

A TERRITORIÁLIS HATALMAK

ARBOIS DE JUBAINVILLE, d': *Histoire des ducs et comtes de Champagne.* 7 köt. 1859–1866.
AUZIAS, Léonce: *L'Aquitaine carolingienne (778–897).* 1937.
BARTHÉLEMY, Anatole de: Les origines de la maison de France. In *Revue des questions historiques.* XIII. köt. 1873.
BOUSSARD, J.: *Le comté d'Anjou sous Henri Plantagenêt et ses fils (1151–1204).* 1938 (Biblioth. Éc. Hautes-Études, Sc. histor., 271.).
CHARTOU, Josèphe: *L'Anjou de 1109 à 1151.* 1928.
CHAUME, M.: *Les origines du duché de Bourgogne.* 2 köt. Dijon, 1925–1931.
FAZY, Max.: *Les origines du Bourbonnais.* 2 köt. Moulins, 1924.
FICKER, J. – PUNTSCHART, P.: *Vom Reichsfürstenstande.* 4 köt. Innsbruck, Graz, Lipcse, 1861–1923.
GRIMALDI, Natale: *La contessa Matilde e la sua stirpe feudale.* Firenze [1928].
GROSDIDIER DE MATONS, M.: *Le comté de Bar des origines au traité de Bruges (750–1304 körül).* Bar-le-Duc, 1922.
HALBEDEL, A.: Die Pfalzgrafen und ihr Amt: ein Ueberblick. In HALBEDEL: *Fränkische Studien.* Berlin, 1915 (Ebering's Histor. Studien, 132.).
HALPHEN, Louis: *Le comté d'Anjou au XIe siècle.* 1906.
HOFMEISTER, Adolf: Markgrafen und Markgrafschaften im italienischen Königreich in der

Zeit von Karl dem Grossen bis auf Otto den Grossen (774–962). In *Mitteilungen des Instituts für œsterreichische Geschichtsforschung.* VII. *Ergänzungsband.* 1906.
JAURGAIN, J. de: *La Vasconie.* 2 köt. Pau, 1898.
JEULIN, Paul: L'hommage de le Bretagne en droit et dans les faits. In *Annales de Bretagne.* 1934.
KIENER, Fritz: *Verfassungsgeschichte der Provence seit der Ostgothenherrschaf bis zur Errichtung der Konsulate (510–1200).* Lipcse, 1900.
LA BORDERIE (A. LE MOYNE de): *Histoire de Bretagne.* II– III. köt. 1898–1899.
LAPSLEY, G. Th.: *The county palatine of Durham.* Cambridge (Mass.), 1924 (Harvard Historical Studies, VIII.).
LATOUCHE, Robert: *Histoire du comté du Maine.* 1910 (Biblioth. Éc. Hautes Études, Sc. histor., 183.).
Les Bouches du Rhône, Encyclopédie départementale. Première partie. II. köt.: *Antiquité et moyen âge.* 1924.
LEX, Léonce: *Eudes, comte de Blois... (995–1007) et Thibaud, son frère (995–1004).* Troyes, 1892.
LINTZEL, Martin: Der Ursprung der deutschen Pfalzgrafschaften. In *Zeitschrift der Savigny Stiftung.* G. A., 1929.
LOT, Ferdinand: *Fidèles ou vassaux?* 1904.
LÄWEN, Gerhard: *Stammesherzog und Stammesherzogtum.* Berlin, 1935.
MANTEYER, G.: *La Provence du Ier au XIIe siècle.* 1908.
PARISOT, Robert: *Les origines de la Haute-Lorraine et sa première maison ducale.* 1908.
POWICKE, F. M.: *The loss of Normandy (1189–1204).* 1913 (Publications of the University of Manchester, Historical Series, XVI.).
PREVITÉ-ORTON, C. W.: *The early history of the House of Savoy (1000–1223).* Cambridge, 1912.
ROSENSTOCK, Eugen: *Herzogsgewalt und Friedensschutz deutsche Provinzialversammlungen des 9–12. Jahrhunderts.* Breslau, 1910 (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, H. 104.).
SCHMIDT, Günther: *Das würzburgische Herzogtum und die Grafen und Herren von Ostfranken vom 11. bis zum 17. Jahrhundert.* Weimar, 1913 (Quellen und Studien zur verfassungsgeschichte des deutschen Reiches, V. 2.).
SPROEMBERG, Heinrich: *Die Entstehung der Grafschaft Flandern.* Teil I.: *Die ursprüngliche Grafschaft Flandern (864–892).* Berlin, 1935. Vö. F. L. GANSHOF: Les origines du comté de Flandre. In *Revue belge de philologie.* 1937.
TOURNADRE, Guy de: *Histoire du comté de Forcalquier* (XII. század) [1930].
VACCARI, Pietro: *Dall' unità romana al particolarismo giuridico del Medio evo.* Pavia, 1936.
VALIN, L.: *Le duc de Normandie et sa cour.* 1909.
VALLS-TABERNER, F.: La cour comtale barcelonaise. In *Revue historique du droit.* 1935.
WERNEBURG, Rudolf: *Gau, Grafschaft und Herrschaft in Sachsen bis zum Uebergang in das Landesfürstentum Hannover.* 1910 (Forschungen zur Geschichte Niedersachsens, III. 1.).

A NEMZETTUDAT

CHAUME, M.: Le sentiment national bourguignon de Gondebaud à Charles le Téméraire. In *Mém. Acad. Sciences Dijon.* 1922.
COULTON, G. G.: Nationalism in the middle ages. In *The Cambridge Historical Journal.* 1935.

HUGELMANN, K. G.: Die deutsche Nation und der deutsche Nationalstaat im Mittelalter. In *Histor. Jahrbuch.* 1931.
KURTH, G.: Francia et Francus. In *Études franques.* 1919, I. köt.
MONOD, G.: Du rôle de l'opposition des races et des nationalités dans la dissolution de l'Empire carolingien. In *Annuaire de l'Éc. des Hautes Études.* 1896.
REMPPIS, Max: *Die Vorstellungen von Deutschland im altfranzösischen Heldenepos und Roman und ihre Quellen.* Halle, 1911 (Beihefte zur Zeitschrift für roman. Philologie, 234.).
SCHULTHEISS, Franz Guntram: *Geschichte des deutschen Nationalgefühls.* I. köt. München, 1893.
VIGENER, Fritz: *Bezeichnungen für Volk und Land der Deutschen vom 10. bis zum 13. Jahrhundert.* Heidelberg, 1901.
ZIMMERMANN, K. L.: Die Beurteilung der Deutschen in der franzözischen Literatur des Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung der Chansons de geste. In *Romanische Forschungen.* XIX. köt. 1911.

A HŰBÉRISÉG AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY TÜKRÉBEN

HINTZE, O.: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. In *Sitzungsber. der preussischen Akad., Phil.-histor. Kl.* 1929.
DÖLGER, F.: Die Frage des Grundeigentums in Byzanz. In *Bulletin of the international commission of historical sciences.* V. köt. 1933.
OSTROGORSKY, Georg: Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches. In *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* 1929.
STEIN, Ernst: Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. In *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte.* II. köt. 1923–1925.
THURNEYSSEN, R.: Das unfreie Lehen. In *Zeitschrift für keltische Philologie.* 1923; *Das freie Lehen.* Uo. 1924.
FRANKE, O.: Feudalism: Chinese. In *Encyclopaedia of the social sciences.* VI. köt. 1931.
FRANKE, O.: Zur Beurteilung des chinesischen Lehnwesens. In *Sitzungsber. der preussischen Akad., Phil.-histor. Kl.* 1927.
ERSLEV, Kr.: Europaeisk Feudalisme og dansk Lensvaesens. In *Historisk Tidsskrift.* 7. sorozat. II. köt. Koppenhága, 1899.
BECKER, C. H.: Steuerpacht und Lehnwesen: eine historische Studie über die Enstehung des islamischen Lehnwesens. In *Islam.* V. köt. 1914.
BELIN: Du régime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie. In *Journal Asiatique.* 6. sorozat. XV. köt. 1870.
LYBYER, A. H.: Feudalism: Sarracen and Ottoman. In *Encyclopaedia of the social sciences.* VI. köt. 1931.
ASAKAWA, K.: *The documents of Iriki illustrative of the development of the feudal institutions of Japan.* New Haven, 1929 (Yale Historical Publ., Manuscripts and edited texts, X.), tanulságos bevezetéssel.
ASAKAWA, K.: The origin of feudal land-tenure in Japan. In *American Historical Review.* XXX. 1915.
ASAKAWA, K.: The early sho and the early manor: a comparative study. In *Journal of economic and business history.* I. köt. 1929.
FUKUDA, Tokusa: *Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwickelung in Japan.* Stuttgart, 1900 (Münchner volkswirtschaftliche Studien, 42.).

RUFFINI AVONDO, Ed.: Il feudalismo giapponese visto da un giurista europeo. In *Rivista di storia del diritto italiano.* III. köt. 1930.
SANSOM, J. B.: *Le Japon: histoire de la civilisation japonaise.* 1938.
UYEHARA, Senroku: Gefolgschaft und Vasallität im fränkischen Reiche und in Japan. In *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburstag von A. Dopsch.* Bécs, 1938.
LÉVI, Sylvain: *Le Népal.* 2 köt. 1905 (Annales du Musée Guimet, Bibliothèque, XVII., XVIII. köt.).
HÖTZCH, C. V.: Adel und Lehnwesen in Russland und Polen. In *Historische Zeitschrift.* 1912.
WOJCIECHOWSKI, Z.: La condition des nobles et le problème de la féodalité en Pologne au moyen âge. In *Revue historique du droit.* 1936, 1937 (bibliográfiával).
ECK, Al.: *Le moyen âge russe.* 1933.

Mutató

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Tábori Zoltán
Műszaki szerkesztő Szigligeti Mária
Tördelő Fodor Gábor
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Megyik András ügyvezető igazgató

ISBN 963 389 252 X
ISSN 1218–9855